

MANUSMRTI
With the Commentary of Kullūkabhṭṭa
मनुस्मृतिः

कुल्लूकभट्टकृतव्याख्योपेता

MANUSMRTI

With the Commentary of Kullūkabhṭṭa

MANUSMṚTI

With the Sanskrit Commentary Manvartha-Muktāvalī

OF

KULLŪKA BHATṬA

Edited by

Prof. J. L. SHASTRI

With English Introduction by

Prof. S. C. BANERJĪ

MOTILAL BANARSIDASS

Delhi □ Varanasi □ Patna

मनुस्मृतिः

श्रीकुल्लूकभट्टविरचितया
मन्वर्थमुक्तावल्या व्याख्यया समुपेता

संस्कर्ता
आचार्य जगदीशलाल शास्त्री

श्री एस० सी० बनर्जी महोदयैर्
आङ्ग्लभाषोपनिबद्धया भूमिकया परिशिष्टानुक्रमणीभ्यां च समुपबृंहिता

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली

वाराणसी

पटना

मोतीलाल बनारसदास

२२८
मनु/म

© MOTILAL BANARSIDASS

Head Office : 41-U.A., Bungalow Road, Delhi-110 007

Branches : 1. Chowk, Varanasi-1 (U.P.)

2. Ashok Rajpath, Patna-4 (BIHAR)

First Edition : Delhi, 1983

Price : Rs. 90 (Cloth)
60 (Paper)

Printed in India

By Shantilal Jain, at Shri Jainendra Press,
A-45, Phase I, Naraina, New Delhi-110 028.

Published by Narendra Prakash Jain, for Motilal Banarsidass, Delhi-110 007.

INTRODUCTION

Authorship and Text

The authorship of what passes under the title of *Manu-saṃhitā* is a ticklish problem. Was Manu the name of a person or of a school? Manu is a very ancient name. The earliest mention of Manu is found in the *Ṛgveda* I.80.16; I.114.2; II. 33.13; VIII. 63.1. Manu is referred to as 'father'. Already in this Veda, the path, laid down by Manu, is spoken of as ancestral. Gods are sometimes referred to as those to whom Manu offered sacrifices (e.g. V.35.15). The two *Sūktas* ṚV. X.61, 62 are ascribed, in the *Anukramaṇis*, to Nābhānediṣṭha, son of Manu. In some of the *Ṛgvedic* stanzas, containing references to Manu, commentators often take the word to mean *Manuṣya*. In some cases, however, Manu must be taken as the name of a sage (e.g. ṚV. I.112.16). *Sūktas* XXVII-XXXI of ṚV. VIII are attributed, in the *Anukramaṇis*, to Manu Vaivasvata.

Manu is variously referred to as the father of human race, as one of the ancient sages, as having established Fire, as a semi-divine being who received from God Himself the laws and regulations, as a King in the *Kṛta-yuga* (*Mahābhārata*, Āśvamedhika, 4.2), as the author of a work on *Arthaśāstra* (*Droṇaparvan* 7.1) In the *Manu-smṛti* (VIII.42) Manu is referred to as a King.

Coming to the *Yajurveda*, we find that Manu is referred to in II.2.10.24 of the *Taittirīya Saṃhitā*. The same *Saṃhitā* (II.1.5.6) holds that men are the offspring of Manu.

Among the *Brāhmaṇas*, the *Tāṇḍya Mahā-brāhmaṇa* (XXIII.16. 17) and the *Aitareya* (v.14) refer to Manu. In the latter, we are told that Manu divided his wealth among his sons. The *Śatapatha* (I.8.1) narrates the story of Manu and the Great Deluge,

In connexion with secular law, the *Nirukta* (Chap. III) refers to the view of Manu Svāyambhuva. This points to the existence of Manu as a law-giver even before Yāska who belonged to several centuries before the Christian era.

Some *Dharmasūtras*, dating back to a period long anterior to Christ, refer to Manu (e.g. Āpastamba II.7.16.1). Gautama and Vasiṣṭha, too, refer to him.

Some scholars, notably Max Müller and Weber, think that a *Mānava-Dharma-sūtra* once existed. They suppose that the extant *Manu-smṛti* is a recast of the above Dharmasūtra. Scholars like Kane reject this theory.

The *Mahābhārata* frequently refers to Manu, some-times as Svāyambhuva (e.g. Śānti 21.12), sometimes as Prācetasa (Śānti 57.43). The same epic tells (Śānti Chaps. 336.38-46) us that the Supreme Being composed a lac of verses on *dharma* which were promulgated by Manu Svāyambhuva. Uśanas and Brhaspati composed works based on Manu's Smṛti.

The introduction to the *Nārada-smṛti* holds that Manu composed 10000 verses, 1080 chapters, 24 *Prakaranas*. This Dharmaśāstra was given to Nārada who condensed it into 1200 verses and taught it to Mārkaṇḍeya. He abridged it into 8000 verses, and transmitted it to Sumati Bhārgava; the latter again condensed it into 4000 verses.

Manu may be regarded as a legendary sage with whom law is associated. The *Manu-smṛti* itself informs us (I.32-33) that out of Brahmā was born Virāj, the begetter of Manu. From Manu were born sages Bhṛgu and Nārada. Brahmā imparted the Śāstra to Manu who gave it to the ten sages (I.58). We are further told that Manu, being requested by sages to tell them the *dharma* of the major and mixed castes, told them that his pupil, Bhṛgu, would give them the Śāstra (I.59-60). The entire *Manu-smṛti* looks like one imparted by Bhṛgu, and Manu is referred to in the third person (e.g. *Manur āha* IX. 158., X.78 etc., *Manur abravīd* IX.239, etc). According to the *Bhaviṣya Purāṇa*, as quoted in works like the *Caturvarga-cintāmaṇi*, *Samskāra-mayūkha*, etc. there were four versions of the Svāyambhuva Śāstra written by Bhṛgu, Nārada, Brhaspati and Aṅgiras (*Caturvarga-cintāmaṇi*, Dāna, p. 528, *Samskāra-mayūkha*, p. 2).

It is curious that Viśvarūpa (C. 900), author of the *Bālakriḍā* commentary, quotes verses (commentary on *Yājñavalkya-smṛti* II.78, 74, 83,85), ascribed to Svayambhu, which occur in the *Manu-smṛti* (VIII. 68, 70-71, 380, 105-5). But quotations from Bhṛgu (on *Yājñavalkyasmṛti* I.187, 252, occurring in the aforesaid works of Viśvarūpa, are not found in the *Manu-smṛit*. Most of the verses, ascribed by Aparārka to Bhṛgu, are not found in the *Manu-smṛti*.

The problem of authorship of the *Manu-smṛti* is knotty.

It may be that an author, having composed the work, fathered it on the mythical Manu with a view to imparting a halo of sanctity and antiquity to it. Some think that the work is based on, or a revised version of, an old Dharmasūtra.

The *Mahābhārata* mentions two Manus, one Svāyambhuva and the other Prācetasā. The former is credited with the authorship of the *Manu-smṛiti* and the latter with that of an *Arthaśāstra*. Kane presents a conjecture that the author of the *Manu-smṛiti* brought together the information contained in the above works on *dharmaśāstra* and *arthaśāstra*. In the *Manu-smṛiti* (I.58) the work is attributed to Svāyambhuva Manu and then six other Manus excluding Prācetasā (I.62).

Earlier and later strata

The *Manu-smṛiti* appears to have undergone several recasts. This is partly inferred from the fact that there are several contradictions within the work. For example, Manu III.12-13 provide that a Brāhmaṇa can marry a Śūdrā wife. But, III. 14-10 strictly forbid the practice. Manu III.23-26 contain conflicting statements about the suitable forms of marriage for different castes. While approving *Niyoga* (IX.59-63) at one place, the author condemns it at another (IX.64-69). The discussion on meat-eating (V.27-56) reveals conflicting views. While allowing meat-eating on occasions like sacrifice, *śrāddha* and *madhuparka* (V.31-32, 35, 39, 41) the author disapproves it on all occasions (V.48-50). At one place (II.145), the father is said to be equal to a hundred *ācāryas* and, at another, the *ācārya* is stated to be superior. Verse I.58 states that the Śāstra was first promulgated (by Brahmā) to Manu who, in his turn, taught it to sages Marīci, etc. Manu I.59 tells us that Bhṛgu, who learnt it from Manu, would impart it to others. Thus, it seems probable that the work was revised, and several stages of its development can be inferred.

Under *Vyavahāra* we have discussions on the usual eighteen titles of law, the judge, legal procedure, inheritance and succession, evidence etc. These are the most important topics included among the titles of law. Laws regarding debt are also interesting. Under *Rājadharmā* the important matters are the necessity and modes of punishment, policy on taxation, number and qualifications of ministers, qualifications and importance of envoys,

system of espionage, inter-state relations, the King's daily routine, etc.

Commentaries on the Manu-smṛti

An index to the popularity of the work is the existence of several commentaries on it. The important commentaries are: the *Bhāṣya* of Medhātithi (C. 900) and of Govindarāja (C. 1100); the *Manvartha-muktāvali* of Kullūka (earlier than (1100 A.D.). Medhātithi's commentary itself like a digest containing as it does elaborate discussions and quotations of various sources and attempts at reconciling apparently conflicting texts, etc., is the earliest. Govindarāja comes next. His Commentary also is elaborate, and occasionally criticises the views of Medhātithi. Kullūka's commentary combines the merits of brevity and lucidity. It is by far the most well-known and most widely read. Besides the above Commentators, we find the following commentaries on this Smṛti: Nārāyaṇa (earlier than 1500 A.D.), Rāghavānanda, Nandana and Rāmacandra.

Manu and the Mahābhārata

Quite a number of verses are common to the *Manu-smṛti* and the *Mahābhārata*. It is difficult to say which the borrower is. The former is the result of evolution through several centuries starting with roughly the second century B.C. and ending with the second century A.D. The latter also assumed the present form through centuries of development culminating in about the fourth century A.D. The *Mahābhārata* refers to Manu quite several times, e.g. Anuśāsana 47-35, Śānti 56-23-25, Droṇa 7.6. There is an opinion, held by scholars like Hopkins, that there was a floating mass of verses drawn upon by the epic and Manu.

Literature known to Manu

The work of Manu is an epitome of the culture of ancient India. It is, therefore, natural that it should utilise various literary sources bearing on different aspects of Indian life.

The important works, utilised by Manu, are: the Vedas (XI.33) Vedāṅgas, (III. 185), Ākhyānas, Itihāsa, Purāṇa (III.232), Vedānta (Brahman mentioned IV.83, 94) Yoga philosophy (accessories of Yoga life Prāṇāyāma, Pratyāhāra, etc. mentioned in VI.72).

Number of Manus

It is interesting to note that Manu is not the name of one person. A number of Manus are mentioned in the Purāṇas which differ in the names and number of Manus. For example, the *Vāyu* (26. 32-46) and *Padma* (V.7.81-115) refer to 14 Manus; the *Viṣṇupurāṇa* (III. 1.6. ff), *Brahmāṇḍa* (II. 35. 3-5) enumerate 12. Kumārila, the famous Mīmāṃsā writer (7th Cent A.D.), refers to Manus.

It appears that Manu was not a name, but an honorific appellation. The *Vāyu* (100.53) derives the word as *mananānmānavāc caiva tasmāt te mānavāḥ smṛtāḥ*; Manus are so called as they had high thoughts and were honoured.

Manu in foreign countries

Manu's influence was not confined to India. It spread far beyond. We shall briefly state the countries to which Manu travelled and the nature of influence he exerted.

The nearest neighbour of India to imbibe the ideas of Manu was Burma. Indebtedness to Manu has been acknowledged in some law-books of this country.¹ The Ceylonese work, *Culavamsa*, frequently refers to the *Rājadharmā* of Manu. Some Far Eastern countries reveal the deep impact of the *Manu-smṛti*. For example, the legal treatises of Indonesia appear to be based on it. Of such works, the eldest is the *Kutara Mānava*. The major portion of it follows the work of Manu. The *Dawagama* is entirely based on the Smṛti while the *Svarajantu* is mostly influenced by it. Regarding a manuscript, found in China, W. Budge of the British Museum, London, says that he has found in it direct references to the Laws of Manu.² A group of Aryans colonised Japan long before the advent of the Buddha. Among several scriptures, they appear to have introduced the *Manu-smṛti* there.³ A deity of the Persian pantheon is Vaivasvata Manu. Great influence of the *Manu-smṛti* is found among the Iranians. We are told that, for the administration of the empire under

1. See K. Motwani, *Manu Dharmaśāstra*, p. 313.

2. Ibid, p. 332

3. See H. Kimura, Skt. Studies in Japan, *Jour. of Oriental Res.*, Madras, 1956-57.

Darius (6th-5th Cent. B.C.) laws were framed according to Manu's work. Among the wandering Gypsies we find traces of professions prescribed by Manu for out-castes. The laws of Malaya appear to have been influenced by Manu. The Javanese literature on jurisprudence reveals considerable influence of the *Manu-smṛti*. The *Kutaramānava* is largely based on this *Smṛti*. The law-code, *Kramaniag Sākṣi*, shows the impact of Manu. The *Svarajambu* is an adaptation or translation of a large part of the eighth chapter of the *Manu-smṛti*. Some works of Bali reveal the influence of Manu's work. The legal system of Siam appears to be based on the *Manu-smṛti*. A legal treatise is called *Phra Dharmaśāstra*.¹ A statue of Manu was established in the Philippines; it shows the esteem in which Manu was held. Through the followers of Zoroaster the worship of Manu and the study of his *Dharmaśāstra* were introduced into West Asia and the Western countries.² R. Lingat discusses (ABORI, XXX) the spread of Hindu law in Hinayānist Indo-China and Bali (S.K. *Aiyangar Pres Vol.* pp. 445, 61). Manu was, perhaps, responsible for this influence to a great extent.

Contents

Comprising twelve chapters, the *Manu-smṛti* deals with the usual *Smṛti* topics which can be divided into four classes, viz. *Ācāra*, *Prāyaścitta*, *Vyavahāra* and *Rājadharmā*. The highlights of the contents under each head are as follows: (Ch. I) Creation of the world and various creatures—created beings are broadly classified as *jarāyuja* (born out of uterus), *aṇḍaja* (born out of eggs) and *svedaaja* (arising out of sweat). The plant kingdom has also been mentioned. So also Manu-periods of time and various divisions of time, Duties of castes and the superiority of *Brāhmaṇas*; (Ch. II) Characteristics and proofs of *dharma*, Divisions of the land of India—*Brahmāvarta*, *Āryāvarta*, *Madhyadeśa*, etc; *Samskāras*, *Vrātyas*, rules regarding taking meals, control of senses, rules of salutation, exchange of courtesies, definition and importance of *Ācārya*, *Upādhyāya*, *Guru*, *Ṛtvik*, *Adhyāpaka*, position of parents, service of the *guru*; (Ch. III) *Brahmacarya*.

1. In the Art Gallery of the Senate Chamber of the Philippine Republic. See K. Motwani, *Manu Dharmaśāstra*, p. 322.
2. See K. Motwani, *Manu Dharmaśāstra*, p. 256.

Vrata (8 forms), mutual relation of husband and wife, five *yajñas*, duties of householders, *Śrāddha*, *Tarpaṇa*; (Ch. IV) Means of livelihood, rules of conduct, condemnation of enjoyment of others' wives, efficacy of *ācāra*; (Ch. V) Causes of death, eatables, food and drink, *āśauca*, purification of various things, duties of women; (Ch. VI) *Vānaprastha*; (Ch. VII) Politics and statecraft (including the use of instruments of punishment, taxation, espionage, appointment of ministers, envoys, political expedients; etc.); (Ch. VIII) Administration of justice, eighteen titles of law, viz. *Ṛṇādāna* (non-repayment of debt); *Nikṣepa* (Deposit), *Asvāmi-vikraya* (sale by one who is not the owner), *Sambhūyānutthāna* (partnership business), *Dattasyānapākarma* (non-delivery of what is promised), *Vetanādāna* (non-payment of wages), *saṃvṛd-vyatikrama* (breach of contract), *Kritānuśaya* (repentance for what is purchased), *Svāmipāla-vivāda* (dispute between the owner and keeper of cattle), *Simāvivāda* (boundary dispute), *Daṇḍapāruṣya* (too severe punishment), *Vākpāruṣya* (abuse), *Steṇa* (theft), *Sāhasa* (violence), *Stri-saṃgrahaṇa* (abduction of women), *Stripuṇḍharma* (duties of wife and husband), *Vibhāga* (partition), *Dyūtasamāhvaya* (gambling and animal-betting); (Ch. IX) Duties of women and men, inheritance and succession, *Stridhana*, Gains of learning; (Ch. X) Duties of Brāhmaṇas and mixed castes, duties in emergency; (Ch. XI) *Snātaka*—Characteristics and duties, Sin and expiation; (Ch. XII) Results of good and bad deeds, Ātman—nature and knowledge of, Result of studying the *Manu-smṛti*.

Importance

Manu's work has been held in high esteem. Such remarks as *manvartha-viparītā yā sā smṛtir na praśasyate, manurvai yat kiñcāha tad bheṣajam* testify to the importance traditionally attached to this Smṛti since early times. In the enumeration of names of the writers on Dharmaśāstra, found in the *Yājñavalkya-smṛti*, Manu stands at the head of the list.

Under *Ācāra* Manu deals mainly with the following matters. *Varnāśrama-dharma*, Creation of the world and Creatures, Nature of *Dharma*, Division of the land comprised in India, and *Samskāras*.

Under *Prāyaścitta*, Manu deals with the nature and causes of

sin, modes of expiation of sins committed consciously and unconsciously.

Sanskrit literature, epigraphy and Manu

Manu came to be regarded so authoritative that the *Manu-smṛti* is found to have influenced several poets and playwrights. For example, the *Mṛcchakaṭika* (ix.39) refers to it while stating that a Brāhmaṇa sinner was not to be put to death but banished. The *Raghuvamśa* of Kālidāsa mentions Manu (i. 17). Even philosophers did not escape the influence of Manu. For instance, Sabarasyvāmin, commentator of *Jaimini-sūtra* (500 A.D. or earlier), mentions (on Pūrvamīmāṃsā 1.1.2) Manu. A passage, quoted by him, is virtually the same as Manu viii. 416.

Śaṅkarācārya on *Vedāntasūtra* (1.2.19) quotes the latter half of Manu 1.5, and on *Vedāntasūtra* 1.3.28 refers to Manu 1.21 with slight modifications. Manu's influence is discernible in inscriptions too. For example, an inscription (571 A.D.) of the Valabhi ruler, Dharaśena, refers to Manu. Another Valabhi inscription of 535 A.D. also refers to him.

Bṛhanmanu and Vṛddhamanu

References to the above are found in different works. For instance, Bṛhanmanu is cited in the *Mitākṣarā* on Yājñavalkya II. 135-36, III. 20. Aparārka cites the same author.

Viśvarūpa (on Yāj. I.69), the *Mitākṣarā*, the *Smṛticandrikā*, the *Parāśaramādhaviya* and some other works quote several verses from Vṛddha Manu. It is not known whether the above two were independent works or versions of the *Manu-smṛti*.

Date of the Manu-smṛti

We have seen that the extant work is the result of several recasts. It is difficult to ascertain when the nucleus originated and when the work took its present shape.

The lower terminus of the date of the extant *Manu-smṛti* can be determined with some degree of certainty. Śaṅkarācārya, who is assigned by different scholars to periods ranging from the seventh century to the ninth, refers to or quotes some verses of Manu sometimes with modifications; e.g. Manu I. 5, 21; X.4; xii.91. Kumārila (C. ; 700 A.D.) cites verses from Manu.

Thus, it is clear that the present work of Manu came into being long before the 7th century A.D.

The upper terminus is difficult to know. In this connexion, we have to turn to internal evidence. Compared with the *Yājñavalkya-smṛti*, the *Manu-smṛti* lays down the rules of legal procedure in an incomplete manner. For example, Manu does not mention documents as evidence; ordeals are not treated by Manu, definitions of legal terms are almost absent in Manu; these are frequent in *Yājñavalkya*. Manu does not bother with widow's rights while *Yājñavalkya* accords to her the first place among the successors of a sonless man. Hence, it may be concluded that Manu's work preceded that of *Yājñavalkya* who may be placed in the 3rd cent. A.D.

Manu mentions (X. 44) the tribes Yavana, Kamboja, Śaka, Palhava and Cīna. The Medas and Andhras are also mentioned (X.48). From this it can be inferred that the *Manu-smṛti* cannot be much earlier than the 3rd cent. B.C.

Manu gives some discriminatory privileges to Brāhmaṇas. For example, Brāhmaṇas are forbidden (IV.61) to live in a Śūdra's kingdom. He disapproves (VIII. 20.21) the appointment of a Śūdra judge. Manu XII. 100 holds that one who knows the Vedas deserves the rank of the Commander-in-Chief, leadership in the Government, suzerainty over the entire world and the kingdom itself. Jayaswal thinks (*Manu and Yājñavalkya*, p. 32) that the Brāhmaṇas enjoyed the greatest privilege under the Śūngas, particularly Puṣyamitra.

Taking all evidences into consideration, Bühler concludes that the present *Manu-smṛti* was composed between the 2nd cent. B. C. and 2nd cent. A.D.

Kauṭilya and Manu

It is difficult to say whether or not Kauṭilya knew the extant *Manu-smṛti*. The *Arthaśāstra* contains some portions which are identical with Manu's passages on the same topics. Again, the former refers to Mānavāḥ which, perhaps, stands for the Mānava school which produced the *Manu-smṛti*.

Literary value of the Manu-smṛti

The language is simple. At places, the use of figures of speech

like *Upamā* has made the verses delightful. For example, in connexion with *Rājadharmā* it is stated that a king should realise taxes little by little as a leech or calf or bee sucks blood, milk and honey. Such verses testify also to the author's power of observation.

Philosophy and Science

In the account of creation, the author reveals his knowledge of philosophy. In this connexion, the description of the creatures shows his knowledge of biology. He also gives a scientific account of botany. That the plant kingdom has life was, perhaps, for the first time, stated by Manu in the famous line *antaḥsamjñā bhavantyete sukha-duḥkha-samanvitāḥ*.

Politics and statecraft in Manu-smṛti

Manu reveals knowledge of politics of high order. The four political expedients, according to him, are *sāma* (conciliation), *dāna* (gift), *bheda* (dissension) and *daṇḍa* (punishment). He clearly states that so long as the first three are effective, the fourth one should never be resorted to.

The other principles of royal policy with regard to other states are *Sandhi* (peace), *vigraha* (war), *yāna* (march), *āsana* (sitting on the fence), *dvaiddhibhāva* (splitting the army into two or duplicity) and *saṁśraya* (alliance). These are to be adopted according to the exigencies of situation.

The policy of taxation is admirable. Before levying taxes the king should consider the expenses in connexion with production, transport, etc. Even labourers cannot escape. They will have to work without wages, and that is the tax payable by them. The Brāhmaṇas, engaged in Vedic study, should be exempted.

Regarding the use of the punishing rod, Manu's instructions are clear. He was conscious that, in the absence of proper punishment, the activities of anti-social elements go on unchecked resulting in anarchy and confusion.

The government was monarchical. The king was helped by ministers who were to be thoroughly tested before appointment. Great stress is laid on the secrecy of deliberations.

The envoy played a great role. He was to be a man of ability. On him depended peace and war.

Six kinds of fort are recommended: *dhanva* (surrounded by desert), *mahi* (built with stone or bricks), *ap* (surrounded by water), *vārkaṣa* (surrounded by forests), *ny* (surrounded by elephants, horses, chariots and army), *giri* (on a mountain); the last is recommended as the best.

In military matters, the author shows human consideration. One should not use a secret weapon or a poisoned weapon, an arrow with a blazing blade. No arms should be used against a person who is unarmed or devoid of armour, fighting against another, sleeping or one who has surrendered. Several arrangements of the army are prescribed, e.g. looking like a stick, a cart, boar, shark, needle or Garuḍa.

Rural administration, according to Manu, is wonderful. Villages are to be divided into groups of one, ten, twenty, etc. Each succeeding in the list is more powerful than the preceding one.

The main principle of inter-state relation is this. A king should look upon his immediate neighbour as enemy, the next one as friend. The powers beyond will be treated as enemy's friend, friend's ally, etc.

Place of women

The position of women is rather anomalous in this work. At one place, Manu provides (III.56) that gods are pleased where women are honoured. Again, it is stated that the mother is more honourable than a thousand fathers (II.145). The family, in which women suffer, is ruined (III.59). At places, however, Manu denies freedom to women. For example, he says that a woman in her childhood, youth and old age is to be under the protection of father, husband and son respectively (IX.3). A woman has no separate sacrifice, *vrata* or fast; the husband's service is means to her attaining heaven (V.155). She has no sacrament excepting marriage. II.66 provides that, in a woman's sacrament, Vedic *Mantras* are not recited; the husband's service is like her residence in the preceptor's house in the first stage of life. In the field of law, a woman is denied the right to be a witness and to incur debt. But, she has been given absolute right over *Stridhana* or the property received by her from her relatives on special occasions like marriage.

मनुस्मृतिस्थविषयानुक्रमणी ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
[मङ्गलम्]	...	१	जरायुजानां गणना	...	४३ १५
महर्षयः मनुं धर्मं	पप्रच्छुः	१	अण्डजानां गणना	...	४४ १५
मनुस्तानुवाच	...	४	स्वेदजानां गणना	...	४५ १५
जगदुत्पत्तिवर्णनम्	...	६	उद्भिज्जानां गणना	...	४६ १६
तत्रादावुत्पत्तिः	...	८	वनस्पतिवृक्षयोः स्वरूपम्	...	४७ १६
ब्रह्मण उत्पत्तिः	...	९	गुच्छगुल्मादीनां स्वरूपम्	...	४८ १६
नारायणशब्दनिर्वचनम्	...	१०	ब्रह्मणोऽन्तर्धर्मम्	...	५१ १७
[नारायणादुत्पत्तिः]	...	४	महाप्रलयस्वरूपम्	...	५४ १७
ब्रह्मणः स्वरूपम्	...	११	जीवस्योत्क्रमणम्	...	५५ १७
अण्डस्य द्विधाकरणम्	...	१२	जीवस्य देहान्तरग्रहणम्	...	५६ १८
स्वर्गभूम्यादिनिर्माणम्	...	१३	जाम्बवत्प्राभ्यां जगतः संजीवन		
महदादीनामुत्पत्तिः	...	१४	प्रमाणं च	...	५७ १८
देवगणादिसृष्टिः	...	२२ ११	एतच्छास्त्रस्य प्रचारकथनम्	...	५८ १८
वेदत्रयसृष्टिः	...	२३ ११	इदं शास्त्रम् ऋषिभ्यः कथया-		
कालादिसृष्टिः	...	२४ १२	मास	५९ १८
कामक्रोधादिसृष्टिः	...	२५ १२	मन्वन्तरवर्णनम्	...	६१ १९
धर्मो धर्मविवेकः	...	२६ १२	निमेषादिकालमा कथनम्	...	६४ १९
सूक्ष्मस्थूलाद्युत्पत्तिः	...	२७ १२	पित्र्याहोरात्रकथनम्	...	६६ १९
कर्मानुसारिणी सृष्टिः	...	२८ १२	दैवाहोरात्रकथनम्	...	६७ २०
ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः	...	३१ १२	चतुर्युगप्रमाणम्	...	६९ २०
स्त्रीपुरुषसृष्टिः	...	३२ १३	दैवयुगप्रमाणम्	...	७१ २०
मनोरूपत्तिः	...	३३ १३	ब्राह्माहोरात्रप्रमाणम्	...	७२ २१
मरीच्याद्युत्पत्तिः	...	३४ १४	ब्रह्मा सृष्ट्यर्थं मनो नियुङ्क्ते	...	७४ २१
यक्षगन्धर्वाद्युत्पत्तिः	...	३७ १४	मनस आकाशप्रादुर्भावः...	...	७५ २१
मेघादिसृष्टिः	...	३८ १४	अकाशाद्वायुप्रादुर्भावः	७६ २२
पशुपक्ष्यादिसृष्टिः	...	३९ १४	वायोस्तेजःप्रादुर्भावः	७७ २२
कुम्भिकीटाद्युत्पत्तिः	...	४० १५	तेजसो जलं जलप्रतृप्त्वी...	...	७८ २२

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
मन्वन्तरप्रमाणम् ...	७९	२२	श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिर्व-		
सत्ये चतुष्पाद्वर्मः ...	८१	२२	लवती ...	१३	३३
युगान्तरे धर्मस्य पादपा-			श्रुतिद्वैधे उभयं प्रमाणम्...	१४	३३
दहानिः ...	८२	२३	श्रुतिद्वैधे दृष्टान्तमाह ..	१५	३४
प्रतियुगमायुःप्रमाणम् ...	८३	२३	[भुवि मुनीनां प्रामाण्यम्]	३	३४
प्रतियुगं धर्मवैलक्षण्यम् ...	८५	२३	वैदिकसंस्कारैः संस्कृतस्यैवा-		
[युगानां ब्राह्मादिसंज्ञाः]...	९	२४	त्राधिकारः ...	१६	३४
ब्राह्मणस्य कर्माणि ...	८८	२४	ब्रह्मावर्तदेशमाह ...	१७	३४
क्षत्रियस्य कर्माणि ...	८९	२४	तत्रत्य आचारः सदाचारः	१८	३४
वैश्यस्य कर्माणि ...	९०	२४	[श्रुतिविरुद्धस्मृतेर्निन्दा]	५	३४
शूद्रस्य कर्माणि ...	९१	२४	कुरुक्षेत्रादिब्रह्मर्षिदेशानाह	१९	३५
ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम् ...	९३	२५	तद्देशीयब्राह्मणादाचार		
ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः श्रेष्ठाः	९७	२५	शिक्षेत ...	२०	३५
[ब्राह्मणानां परस्परपूजनम्]	१०	२५	मध्यदेशमाह ...	२१	३५
एतच्छास्त्रप्रवचने ब्राह्मण-			आर्यावर्तदेशमाह ...	२२	३५
स्यैवाधिकारः ...	१०३	२६	याज्ञियदेशमाह ...	२३	३५
एतच्छास्त्राध्ययनफलम् ...	१०४	२७	वर्णधर्मकथनम् ...	२५	३५
आचारस्य प्राधान्यम् ...	१०८	२७	द्विजानां वैदिकमन्त्रैर्गर्भा-		
ग्रन्थार्थानुक्रमणिका ...	१११	२८	धानादिकं कार्यम् ...	२६	३६
द्वितीयोऽध्यायः ।			गर्भाधानादेः पापक्षयहेतु-		
धर्मसामान्यलक्षणम् ...	१	३०	त्वमाह ...	२७	३६
कामात्मतानिषेधः ...	२	३०	स्वाध्यायादेर्मोक्षहेतुत्वम्	२८	३६
व्रतादीनां संकल्पजत्वम् ..	३	३१	जातकर्म ...	२९	३६
क्रियायाः कामसापेक्षत्वम्	४	३१	नामकरणम् ...	३०	३७
[असद्वृत्तस्य नरकप्राप्तिः]	१	३१	स्त्रीणां नामकरणम् ...	३३	३७
[श्रुतिस्मृत्युदित कर्म श्रेयसे			निष्क्रमणान्नप्राशने ...	३४	३७
भवति] ...	२	३१	चूडाकरणम् ...	३५	३७
धर्मप्रमाणानि ...	६	३१	उपनयनम् ...	३६	३८
धर्मस्य वेदमूलत्वम्	७	३२	उपनयनस्यात्यन्तावधिः	३८	३८
श्रुतिस्मृत्युदितो धर्मोऽनुष्ठेयः	९	३२	व्रात्यलक्षणम् ...	३९	३८
श्रुतिस्मृत्योः परिचयः ...	१०	३२	व्रात्येन सहाव्यवहार्यत्वम्	४०	३९
नास्तिकविन्दा ...	११	३३	ब्राह्मणादीनां अजिन-		
चतुर्धा धर्मप्रमाणम् ...	१२	३३	धारणम् ...	४१	३९

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
मौञ्ज्यादिधारणम् ...	४२	३९	प्रणायामैः पूते ऋणवाध्ययन	७५	४६
मौञ्ज्यलाभे कुशादिमे-			प्रणवोत्पत्तिः ...	७६	४६
खला कार्यं ...	४३	३९	सावित्र्युत्पत्तिः ...	७७	४६
वर्णानुक्रमेण उपवीतम् ...	४४	३९	सावित्रीजपफलम् ...	७८	४६
वर्णानुक्रमेण दण्डाः ...	४५	४०	सावित्रीजपाकरणे प्रायश्चित्तम्	८०	४६
ब्राह्मणादीनां भिक्षाचरणम्	४९	४०	प्रणवव्याहृतिसावित्री-		
भैक्ष्यस्य गुरवे निवेदनं ...	५१	४१	प्रशसा ...	८१	४७
प्राङ्मुखादिकाम्यभोजनफ-			प्रणवप्रशसा ...	८४	४७
लम् ...	५२	४१	मानसजपस्याधिक्यम् ...	८५	४७
[नान्तरा भोजनं कुर्यात्]	६	४१	इन्द्रियसंयमः ...	८८	४८
भोजनादावन्ते चाचमनम्	५३	४१	एकादशेन्द्रियाणि ...	८९	४८
श्रद्धयात्रं भुञ्जीत ...	५४	४१	इन्द्रियसंयमेन सिद्धिर्न तु		
अश्रद्धया भोजनं निषिद्धम्	५५	४२	भोगैः ...	९३	४९
भोजने नियमाः ...	५६	४२	विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः ...	९४	४९
अतिभोजननिषेधः ...	५७	४२	इन्द्रियसंयमोपायः ...	९६	५०
ब्राह्मादितीर्थेनाचमनं, न			कामासक्तस्य यागादयो न		
पितृतीर्थेन ...	५८	४२	फलदाः ...	९७	५०
ब्राह्मादितीर्थानि ...	५९	४२	जितेन्द्रियस्य स्वरूपम् ...	९८	५०
आचमनविधिः ...	६०	४३	एकेन्द्रियासंयममपि		
सव्यापसव्यनिवीतयः ...	६३	४३	नोपेक्षेत ...	९९	५०
मेखलादौ विनष्टे नूतनानि			इन्द्रियसंयमस्य पुरुषार्थहे-		
प्राह्याणि ...	६४	४४	तुत्वम् ...	१००	५०
केशान्तसंस्कारसमयः ...	६५	४४	सायंप्रातः सावित्री		
स्त्रीणां संस्काराद्यमन्त्रकम्	६६	४४	जपविधिः ...	१०१	५०
स्त्रीणां वैवाहिकविधि-			संध्याहीनः शुद्धवत् ...	१०३	५१
वैदिकमन्त्रैरेव ...	६७	४४	वेदपाठाशक्तौ सावित्रीमा-		
[अग्निहोत्रस्याचरणं वै-			त्रजपः ...	१०४	५१
दिकमेव] ...	७	४४	नित्यकर्मादौ नानाध्ययः	१०५	५१
उपनीतस्य कर्म ...	६९	४५	जपयज्ञफलम् ...	१०६	५२
वेदाध्ययनविधिः ...	७०	४५	नमावर्तनान्तं होमादि क-		
गुरुवन्दनविधिः ...	७२	४५	र्तव्यम् ...	१०८	५२
गुरोराज्ञयाऽध्ययनविरामौ	७३	४५	केऽध्याप्याः ...	१०९	५२
अध्ययनादावन्ते च			अपृष्टो वेदं न ब्रूयात् ...	११०	५२
प्रणवोच्चारणम् ...	७४	४५			

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
निषेधातिक्रमे दोषः ...	१११	५२	अध्यापकप्रशंसा ...	१४४	५९
असच्छिष्याय विद्या न वक्तव्या ...	११२	५३	मात्रादीनामुत्कर्षः ...	१४५	५९
सच्छिष्याय वक्तव्या ...	११५	५३	आचार्यस्य श्रेष्ठत्वम् ...	१४६	५९
अध्ययनं विना वेदग्रहण-निषेधः ...	११६	५३	वालोऽप्याचार्यः पितेव ...	१५०	६०
अध्यापकानां मान्यत्वमाह ...	११७	५३	अत्र दृष्टान्तमाह ...	१५१	६०
[एकहस्ताभिवादाने दोषः] ...	८	५४	वर्णक्रमेण ज्ञानादिना ज्यैष्ठ्यम् ...	१५५	६१
अविहिताचरणनिन्दा ...	११८	५४	मूर्खनिन्दा ...	१५७	६१
प्रत्युत्थाय गुरोरभिवादनं ...	११९	५४	शिष्याय मधुरा वाणी प्रयोक्तव्या ...	१५९	६१
वृद्धाभिवादाने कारणम् ...	१२०	५४	वाङ्मनःसंयमफलम् ...	१६०	६२
अभिवादनफलम् ...	१२१	५४	परद्रोहादिनिषेधः ...	१६१	६२
अभिवादनविधिः ...	१२२	५४	परेणावमाने कृतेऽपि क्षन्तव्यम् ...	१६२	६२
प्रत्यभिवादनविधिः ...	१२५	५५	अवमन्तुर्विनाशः ...	१६३	६२
विदुषा मूर्खो नाभिवाद्यः ...	१२६	५६	अनेन विधिना वेदोऽध्येतव्यः ...	१६४	६२
कुशलप्रश्नादौ ...	१२७	५६	वेदाभ्यासस्य श्रेष्ठत्वम् ...	१६६	६३
दीक्षितस्य नामग्रहणनिषेधः ...	१२८	५६	वेदाभ्यासस्तुतिः ...	१६७	६३
परह्ययादेर्नामग्रहणनिषेधः ...	१२९	५६	वेदमनधीत्य अन्यविद्या-ध्ययननिषेधः ...	१६८	६३
कनिष्ठमातुलादिवन्दननिषेधः ...	१३०	५६	द्विजत्वनिरूपणार्थमाह ...	१६९	६३
मातृष्वस्त्रादयो गुरुपत्नी-वत्पूज्याः ...	१३१	५७	अनुपनीतस्यानधिकारः ...	१७१	६४
भ्रातृभार्याद्यभिवादनविधिः ...	१३२	५७	कृतोपनयनस्य वेदाध्ययनम् ...	१७३	६४
ज्येष्ठभगिन्याद्यभिवादन-विधिः ...	१३३	५७	गोदानादिव्रते नव्या दण्डादयः ...	१७४	६४
पौरसख्यादेर्नियमः ...	१३४	५७	गुरुसमीपे वसन्निन्द्रियसंयमं कुर्यात् ...	१७५	६५
दशवर्षोऽपि ब्राह्मणः क्षत्रियादिभिः पितेव वन्यः ...	१३५	५७	नित्यस्नानतर्पणहोमादिकर्म ...	१७६	६५
वित्तादीनि मान्यस्थानानि ...	१३६	५८	ब्रह्मचारिणो नियमाः ...	१७७	६५
रथाढादेः पन्था देशः ...	१३८	५८	कामाद्रेतःपातनिषेधः ...	१८०	६५
स्नातकस्य पन्था राज्ञापि देयः ...	१३९	५८	स्वप्ने रेतःपाते प्रायश्चित्तं ...	१८१	६६
आचार्यलक्षणम् ...	१४०	५८	आचार्यार्थं जलकुट्याहा-रणम् ...	१८२	६६
उपाध्यायलक्षणम् ...	१४१	५९			
गुरुलक्षणम् ...	१४२	५९			
ऋत्विगलक्षणम् ...	१४३	५९			

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
वेदयज्ञोपेतगृहाद्विक्षा-		
ग्राह्या ...	१८३	६६
गुरुकुलादिभिक्षायाम् ...	१८४	६६
अभिशास्तभिक्षानिषेधः ...	१८५	६६
समिदाहरणं होमश्च ...	१८६	६६
होमाद्यकरणे ...	१८७	६६
एकगृहभिक्षानिषेधः ...	१८८	६७
[भैक्षप्रशंसा] ...	९	६७
निमन्त्रितस्यैकान्नभोजनम्	१८९	६७
क्षत्रियवैश्ययोर्नैकान्नभोज-		
नम् ...	१९०	६७
अध्ययने गुरुहिते च यत्नं		
कुर्यात् ...	१९१	६७
गुर्वाज्ञाकारित्वम् ...	१९२	६८
गुरौ सुप्ते शयनादि ...	१९३	६८
गुर्वाज्ञाकरणप्रकारः ...	१९५	६८
गुरुसमीपे चाञ्चल्यनिषेधः	१९८	६८
गुरोर्नामग्रहणादिकं न कार्यम्	१९९	६९
गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधः ...	२००	६९
गुरुपरिवादकरणफलम् ...	२०१	६९
समीपं गत्वा गुरुं पूजयेत्	२०२	६९
गुर्वादिपरोक्षे न किञ्चित्क-		
थयेत् ...	२०३	६९
यानादौ गुरुणा सहोपवे-		
शने विधिः ...	२०४	७०
परमगुरौ गुरुवद्वृत्तिः ...	२०५	७०
विद्यागुरुविषये ...	२०६	७०
गुरुपुत्रविषये ...	२०७	७०
गुरुस्त्रीविषये ...	२१०	७०
स्त्रीस्वभावकथनम् ...	२१३	७१
मात्रादिभिरेकान्तवासनि-		
षेधः ...	२१५	७१
युवतीगुरुस्त्रीवन्दने ...	२१६	७१

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
गुरुशुश्रूषाफलम्...	२१८	७२
ब्रह्मचारिणलैविष्यम् ...	२१९	७२
सूर्योदयास्तकालस्वापे प्रायः	२२०	७२
संभ्योपासनमवश्यं कार्यम्	२२२	७३
छयादेः श्रेयःस्वीकारः ...	२२३	७३
त्रिवर्गमाह ...	२२४	७३
पित्राचार्यादयो नावमन्तव्याः	२२५	७४
तेषां शुश्रूषाकरणादौ ...	२२८	७४
तेषामनादरनिन्दा ...	२३४	७५
मात्रादिशुश्रूषायाः प्राधान्यम्	२३५	७५
नीचादेरपि विद्यादिग्रहणम्	२३८	७५
आपदि क्षत्रियादेरप्यध्ये-		
तव्यं, तेषां पादप्रक्षा-		
लनादि न कार्यम् ...	२४१	७६
क्षत्रियादिगुरावात्यन्तिकवास-		
निषेधः ...	२४२	७६
यावज्जीवं गुरुशुश्रूषणम्	२४३	७६
गुरुदक्षिणादिविचारः ...	२४५	७६
आचार्ये मृते तत्पुत्रादिसे-		
वनम् ...	२४७	७७
यावज्जीवं गुरुकुलसेवा-		
फलम् ...	२४९	७७

तृतीयोऽध्यायः ।

ब्रह्मचर्यावधिः ...	१	७८
गृहस्थाश्रमवासकालः ...	२	७८
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिः		
पूजनम् ...	३	७९
कृतसमावर्तनो विवाहं कुर्यात्	४	७९
असपिण्डाया विवाह्या ...	५	७९
विवाहे निन्दितकुलानि...	६	७९
कन्यादोषाः ...	८	८०
कन्यालक्षणम् ...	१०	८०
पुत्रिकाविवाहनिन्दा ...	११	८०

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
सवर्णा स्त्री प्रशस्ता ...	१२	८१	वरादल्पमपि न ग्राह्यम्	५३	८९
चातुर्वर्ण्यस्य भार्यापरिग्रहः	१३	८१	कन्यायै धनदानं न शुल्कं	५४	९०
ब्राह्मणक्षत्रयोः शूद्रास्त्रीनि- षेधः ...	१४	८१	वस्त्रालंकारादिना कन्या भूषयितव्या ...	५५	९०
हीनजातिविवाहनिषेधः	१५	८२	कन्यादिपूजनापूजनफलम्	५६	९०
शूद्राविवाहविषये ...	१६	८२	[परस्परवशानुगतयोः दम्पत्योः त्रिवर्गप्राप्तिः] ...	२	९१
अष्टौ विवाहप्रकाराः ...	२०	८३	उत्सवेषु विशेषतः पूज्याः	५९	९१
वर्णानां धर्म्यविवाहाः ...	२२	८३	दम्पत्योः संतोषफलम्	६०	९१
पैशाचासुरविवाहनिन्दा	२५	८४	स्त्रियोऽलंकरणादिदानादाने	६१	९१
ब्राह्मविवाहलक्षणम् ...	२७	८४	कुलापकषकर्माणि ...	६३	९१
दैवविवाहलक्षणम् ...	२८	८४	कुलोत्कर्षकर्माणि ...	६६	९२
आर्षविवाहलक्षणम् ...	२९	८४	पञ्चमहायज्ञानुष्ठानम् ...	६७	९२
प्राजापत्यविवाहलक्षणम्	३०	८४	पञ्चसूनाः ...	६८	९२
आसुरविवाहलक्षणम् ...	३१	८५	पञ्चयज्ञानुष्ठानं नित्यं कर्त- व्यम् ...	६९	९२
गान्धर्वविवाहलक्षणम् ...	३२	८५	पञ्चयज्ञाः ...	७०	९३
राक्षसविवाहलक्षणम् ...	३३	८५	पञ्चयज्ञैः सूनादोषपरिहारः	७१	९३
पैशाचविवाहलक्षणम् ...	३४	८५	पञ्चयज्ञानां नामान्तराणि	७३	९३
उदकदानाद्ब्राह्मणस्य वि- वाहः ...	३५	८५	अशक्तौ ब्रह्मयज्ञहोमौ क- र्तव्यौ ...	७५	९४
ब्राह्मादिविवाहफलम् ...	३७	८६	होमाद्वैद्याद्युत्पत्तिः ...	७६	९४
ब्राह्मादिविवाहे सुप्रजोत्पत्तिः	३९	८६	गृहस्थाश्रमप्रशंसा ...	७७	९४
निन्दितविवाहे निन्दितप्र- जोत्पत्तिः ...	४१	८६	ऋष्याद्यर्चनमवश्यं कर्तव्यम्	८०	९४
सवर्णाविवाहविधिः ...	४३	८७	नित्यश्राद्धम् ...	८२	९५
असवर्णाविवाहविधिः ...	४४	८७	पित्रर्थाब्राह्मणभोजनम् ...	८३	९५
दारोपगमनकालः ...	४५	८७	बलिविश्वेदेवकर्म ...	८४	९५
ऋतुकालावधिः ...	४६	८८	बलिविश्वेदेवफलम् ...	९३	९७
दारोपगमे निन्दितकालाः	४७	८८	भिक्षादानम् ...	९४	९७
युग्मतिथौ पुत्रोत्पत्तिः	४८	८८	भिक्षादानफलम् ...	९५	९७
स्त्रीपुंनपुंसकोत्पत्तौ हेतुमाह	४९	८८	सत्कृत्य भिक्षादिदानम् ...	९६	९७
वानप्रस्थस्यापि ऋतुगमनमाह	५०	८८	अपात्रदानमफलम् ...	९७	९७
कन्याविक्रये दोषः ...	५१	८९	सत्पात्रे दानफलम् ...	९८	९८
स्त्रीधनग्रहणे दोषः ...	५२	८९			

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
अतिथिसत्कारे ...	९९	९८	अमावास्यायां पार्वणम्...	१२२	१०२
अतिथ्यनर्चननिन्दा ...	१००	९८	मासेन श्राद्ध कर्तव्यम् ...	१२३	१०३
प्रियवचनजलासनदानादौ	१०१	९८	[श्राद्धाकरणे दोषः] ...	८	१०३
अतिथिलक्षणसह ...	१०२	९८	पार्वणादौ भोजनीयब्राह्म-		
परपाकरुचित्वानिषेधः ...	१०४	९९	णसंख्या ...	१२५	१०३
[यस्यान्नं तस्यैव इष्टाद्याच-			ब्राह्मणविस्तारं न कुर्यात्	१२६	१०४
रितं भवति]... ..	६	९९	पार्वणस्थीवश्यकर्तव्यता	१२७	१०४
नातिथिः प्रत्याख्यातव्यः	१०५	९९	देवपित्रन्नानि श्रोत्रियाय दे-		
अतिथिमभोजयित्वा स्वय			यानि ...	१२८	१०४
न भोक्तव्यम् ...	१०६	९९	श्रोत्रियप्रशंसा ...	१२९	१०५
बहुष्वतिथिषु यथायोग्य			अमन्त्रब्राह्मणनिषेधः ...	१३३	१०६
परिचर्या	१०७	९९	ज्ञाननिष्ठादिषु कव्यादिदा-		
अतिथ्यर्थं पुनः पाके न			नम् ...	१३५	१०६
बलिकर्म	१०८	१००	श्रोत्रियस्य पुत्रस्य पाशस्त्य	१३६	१०६
भोजनार्थं कुलगोत्रकथन-			श्राद्धे मित्रादिभोजननिषेधः	१३८	१०६
निषेधः	१०९	१००	अविदुषे श्राद्धदानफलम्	१४२	१०७
ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयो ना-			विदुषे दक्षिणादान फलदम्	१४३	१०७
तिथयः	११०	१००	विद्वद्ब्राह्मणाभावे मित्र भो-		
पश्चात् क्षत्रियादीन् भोज-			जयेन्न शत्रुम् ...	१४४	१०८
येत्	१११	१००	वेदपारगादीन् यत्नेन भोज-		
सख्यादीनपि सत्कृत्य भो-			येत्	१४५	१०८
जयेत्	११३	१००	मातामहादीनपि श्राद्धे भो-		
प्रथमं गर्भिण्यादयो भोज-			जयेत्	१४८	१०८
नीयाः	११४	१०१	ब्राह्मणपरीक्षणे ...	१४९	१०९
गृहस्थस्य प्रथमं भोज-			स्तेनपतितादयो निषिद्धाः	१५०	१०९
ननिषेधः	११५	१०१	श्राद्धे निषिद्धब्राह्मणाः ...	१५१	१०९
दम्पत्योः सर्वशेषेण भोजनम्	११६	१०१	अध्ययनशून्यब्राह्मणनिन्दा	१६८	११२
आत्मार्थपाकनिषेधः ...	११८	१०१	अपाङ्गतेयदाने निषिद्धफलं	१६९	११३
[भोजनदानप्रशंसा] ...	७	१०१	परिवेत्रादिलक्षणम् ...	१७१	११३
गृहागतराजादिपूजा ...	११९	१०२	परिवेदनसंबन्धिनां फलम्	१७२	११३
राजसूतकयोः पूजासंको-			दिधिषूपतिलक्षणम् ...	१७३	११३
चः	१२०	१०२	कुण्डगोलकौ ...	१७४	११३
स्त्रियाऽमन्त्रक बलिहरण			[कुण्डाशीलक्षणम्] ...	१०	११३
कार्यम्	१२१	१०२			

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
तथोर्दाननिषेधः ...	१७५ ११४	ऋतुनमस्कारादि ...	२१७ १२१
स्तेनादिर्यथा न पश्यति तथा		प्रत्यवनेजनादि ...	२१८ १२१
ब्राह्मणभोजनं कार्यम्	१७६ ११४	पित्रादिब्राह्मणभोजयेत्	२१९ १२१
अन्धाद्यसंनिहिते ब्राह्मण-		जीवति पितरि पितामहा-	
भोजनम् ...	१७७ ११४	दिपार्वणम् ...	२२० १२१
शूद्रयाजकनिषेधः ...	१७८ ११४	मृत पितरि जीवति पिता-	
शूद्रयाजकप्रतिग्रहनिषेधः	१७९ ११४	महे पार्वणम् ...	२२१ १२२
सोमविक्रयादिभोजनदाने-		पित्रादिब्राह्मणभोजनविधिः	२२३ १२२
ऽनिष्टफलम् ...	१८० ११५	परिवेषणविधिः ...	२२४ १२२
पङ्क्तिपावना ब्राह्मणाः...	१८३ ११५	व्यञ्जनादिदाने ...	२२६ १२२
ब्राह्मणनिमन्त्रणम् ...	१८७ ११६	रोदनक्रोधादिकं न कार्यम्	२२९ १२३
निमन्त्रितस्य नियमाः ...	१८८ ११६	विप्रेप्सितव्यञ्जनादिदानम्	२३१ १२३
निमन्त्रणं स्वीकृत्याभोजने		वेदादीन्ब्राह्मणेभ्यः श्रावयेत्	२३२ १२३
दोषः ...	१९० ११६	ब्राह्मणान्परितीषयेत् ...	२३३ १२३
निमन्त्रितस्य स्त्रीगमने		दौहित्रं श्राद्धे यत्नतौ भो-	
दोषः ...	१९१ ११७	जयेत् ...	२३४ १२४
क्रोधादिकं भोक्ता कर्त्रा-		दौहित्रतिलकुतपादयः	
च न कार्यम् ...	१९२ ११७	प्रशस्ताः ...	२३५ १२४
पितृशणोत्पत्तिः...	१९३ ११७	उष्णान्नभोजनं हविर्गुणाय-	
पितृणां राजतं पात्रं प्रशस्तं	२०२ ११८	कथनम् ...	२३६ १२४
दैवकार्यात्पितृकार्यं विशिष्टम्	२०३ ११८	भोजने उष्णीषादिनिषेधः	२३८ १२४
दैवकार्यस्य पितृकार्याङ्गत्वम्	२०४ ११९	भोजनकाले ब्राह्मणान् चा-	
दैवाद्यन्तं पितृकार्यम् ...	२०५ ११९	ण्डालादयो न पश्येयुः	२३९ १२४
श्राद्धदेशाः ...	२०६ ११९	श्वदृष्ट्यादिनिषेधः ...	२४१ १२५
निमन्त्रितानामासनादिदा-		तद्देशात् खञ्जादयोऽपनेयाः	२४२ १२५
नम् ...	२०८ ११९	भिक्षुकादिभोजने ...	२४३ १२५
गन्धपुष्पादिना तेषामर्चनम्	२०९ ११९	अग्निदग्धान्नदाने ...	२४४ १२५
तैरनुज्ञातो होमं कुर्यात्	२१० १२०	उच्छेषणं भूमिगतं दास-	
अग्न्यभावे विप्रस्य पाणौ		स्यांशः ...	२४६ १२६
होमः ...	२१२ १२०	सपिण्डनपर्यन्तं विश्वेदेवा-	
अपसव्येन अग्नौकरणादि	२१४ १२०	दिरहितं श्राद्धम् ...	२४७ १२६
पिण्डदानादिविधिः ...	२१५ १२०	सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पार्वण-	
कुशमूले करावघर्षणम् ...	२१६ १२१	विधिना श्राद्धम् ...	२४८ १२६

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
श्राद्धे उच्छिष्टं शूद्राय न	
देयम्	२४९ १२६
श्राद्धभोजिनः स्त्रीगमननि-	
षेधः	२५० १२६
कृतभोजनान् द्विजानाच्चा-	
मयेत्	२५१ १२७
स्वधास्त्विति ते ब्रूयुः ...	२५२ १२७
शेषान्नं तदनुज्ञातो विनि-	
युञ्जीत	२५३ १२७
एकोद्दिष्टादिविधिः	२५४ १२७
अपराह्णादयः	२५५ १२७
श्राद्धविहितान्नादयः ...	२५७ १२८
ब्राह्मणान्विसृज्य वरप्रार्थ-	
नम्	२५८ १२८
पिण्डान् गवादिभ्यो दद्यात्	२६० १२८
सुतार्थिन्या स्त्रिया पिताम-	
हपिण्डो भक्षणीयः	२६२ १२९
ततो ज्ञात्यादीन् भोजयेत्	२६४ १२९
अवशिष्टान्नेन ग्रहवलिः	
कार्यः	२६५ १२९
तिलादयः पितृणां मासं तृ-	
सिदाः	२६७ १३०
मांसादिविशेषेण तृप्तिकालः	२६८ १३०
[वाप्रीणसलक्षणम्]	१५ १३०
मधुदाने मघादिश्राद्धे ...	२७३ १३१
गजच्छायादौ	२७४ १३१
श्रद्धया दानम्	२७५ १३१
पितृपक्षे प्रशस्तास्तिथयः	२७६ १३१
शुभमतिथिनक्षत्रादेः प्रा-	
शस्त्यम्	२७७ १३१
कृष्णपक्षापराह्णप्राशस्त्यं ...	२७८ १३२
अपसव्यकुशादयः	२७९ १३२
रात्रिश्राद्धनिषेधः	२८० १३२

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
[तिथिश्राद्धफलानि] ...	१६ १३३
प्रतिमासं श्राद्धकरणाशक्तौ	२८१ १३३
सामेरमौकरणे	२८२ १३३
तर्पणफलम्	२८३ १३३
पितृणां प्रशंसा	२८४ १३३
विधिसामृतभोजने	२८५ १३४

चतुर्थोऽध्यायः ।

ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यकालौ	१ १३४
शिलोञ्छादिना जीवेत्	२ १३५
उचितार्थसंग्रहं कुर्यात्	३ १३५
अनापदि जीवनकर्म	४ १३५
ऋतार्थकथनम्	५ १३५
कियद्वनमर्जयेत्तत्राह ...	७ १३६
अश्वस्तनिकप्रशंसा	८ १३६
जीवोपोयाः	९ १३७
शिलोञ्छाभ्यां जीवने	१० १३७
असज्जीविकां न कुर्यात्	११ १३७
संतोषस्य प्रशंसा	१२ १३७
स्नातकव्रतानि	१३ १३८
वेदोदितं कर्म कर्तव्यम् ...	१४ १३८
गीतादिना धनार्जननिषेधः	१५ १३८
इन्द्रियार्थासक्तिनिषेधः	१६ १३८
वेदार्थविरोधिकर्मत्यागः	१७ १३८
वयःकुलानुरूपेणाचरेत् ...	१८ १३९
नित्यं शास्त्राद्यवेक्षणम् ...	१९ १३९
पञ्चयज्ञान् यथाशक्ति न	
त्यजेत्	१९ १३९
केचिदिन्द्रियसंयमं कुर्वन्ति	२२ १३९
केचिद्वाचा यजन्ति	२३ १३९
केचित् ज्ञानेन यजन्ति	२४ १४०
संख्याद्वयहोमदर्शपौर्णमासाः	२५ १४०
सोमयागादयः	२६ १४०
नवान्नश्राद्धाकरणे	२७ १४०

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
शक्तितोऽतिथिं पूजयेत्	२८	१४१	अधार्मिकग्रामवास एका-		
पाषण्ड्याद्यर्चननिषेधः	३०	१४१	कीगमने	६०	१४६
श्रोत्रियादीन् पूजयेत् ...	३१	१४१	शूद्रराज्यवासादिनिषेधः	६१	१४६
ब्रह्मचार्यादिभ्योऽन्नदानम्	३२	१४१	अतिभोजनादिनिषेधः ...	६२	१४६
क्षत्रियादेर्धनग्रहणे विचारः	३३	१४२	अञ्जलिना जलपानादिनिषेधः	६३	१४७
साति विभवे क्षुधा न सीदेत्	३४	१४२	नृत्यादिनिषेधः	६४	१४७
शुचिः स्वाध्यायादियुक्तः			कांस्ये पादक्षालनस्य भिन्नादि-		
स्यात्	३५	१४२	भाण्डे भोजनस्य च निषेधः	६५	१४७
दण्डकमण्डल्वादिधारणम्	३६	१४२	यज्ञोपवीतादि परधृतं न		
सूर्यदर्शननिषेधः ...	३७	१४२	धारयेत्	६६	१४७
वत्सरज्जुलङ्घने जले प्रति-			अविनीतयानवृषादिनि-		
बिम्बनिरीक्षणे दोषः	३८	१४३	षेधः	६७	१४७
मार्गे गवादीन् दक्षिणतः			धुर्यलक्षणम्	६८	१४७
कुर्यात्	३९	१४३	प्रेतधूसनखादिच्छेदननिषेधः	६९	१४७
रजस्वलागमनादिनिषेधः	४०	१४३	तृणच्छेदनादिनिषेधः ...	७०	१४८
भार्यया सह भोजनादिनिषेधः	४३	१४३	लोष्टमर्दनादेर्मन्दफलम्	७१	१४८
कालविशेषे स्त्रीदर्शननिषेधः	४४	१४३	मालाधारणगोयानादौ ...	७२	१४८
नम्रलानादिनिषेधः ...	४५	१४४	अद्वारेण गृहगमनादौ ...	७३	१४८
मार्गादौ विष्मूत्रादिनिषेधः	४६	१४४	अक्षक्रीडादिनिषेधः ...	७४	१४८
मूत्रादौ सूर्यादिदर्शननिषेधः	४८	१४४	रात्रौ तिलभोजने नम्रशयननि०	७५	१४९
विष्मूत्रोत्सर्गविधिः ...	४९	१४४	दुर्गगमनमलदर्शननदीतरणे	७६	१४९
दिवादाबुदङ्मुखादि ...	५०	१४४	आर्द्रपाद एव भुञ्जीत ...	७७	१४९
अन्धकारादौ स्वेच्छामुखः	५१	१४५	केशभस्मादौ न निष्ठेत् ...	७८	१४९
मन्त्रादौ अग्न्यादिसंमुखनि-			पतितादिभिर्न सवसेत् ...	७९	१४९
षेधः	५२	१४५	शूद्राय व्रतकथनादिनिषेधः	८०	१४९
अग्नौ पादप्रतापनादिनिषेधः	५३	१४५	शिरःकण्डूयनस्नानादौ ...	८२	१५०
अग्नेर्लङ्घनादिनिषेधः ...	५४	१४५	कोपेन शिरःप्रहारकेशग्र-		
संख्याभोजनभूमिलिखनादौ	५५	१४५	हणे	८३	१५०
जले मूत्रादिप्रक्षेपनिषेधः	५६	१४५	तैलेन स्नातस्य पुनस्तैलस्प-		
शून्यगृहस्वापसुप्तोत्थापनादौ	५७	१४५	र्शने	८३	१५०
भोजनादौ दक्षिणहस्तः...	५८	१४६	अक्षत्रियराजादिप्रतिग्रहे	८४	१५०
जलार्थिनी गां न वारयेत्	५९	१४६	तैलिकादिप्रतिग्रहनिषेधः	८५	१५१
इन्द्रधनुर्न दर्शयेत् ...	५९	१४६	शास्त्रोलङ्घकराजप्रतिग्रहे ...	८७	१५१

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
तामिस्राद्येकविंशतिनरकाः	८८ १५१	गुर्वादीनाच्छायालङ्घननिषेधः	१३० १५८
ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत ...	९२ १५२	श्राद्धभोजिनः चतुःपथगमने	१३१ १५९
प्रातःकृत्यादि ...	९३ १५२	स्तुतश्लेष्मादौ न तिष्ठेत् ...	१३२ १५९
अस्यायुःकीर्त्यादिवर्धकत्वम्	९४ १५२	शत्रुचोरपरस्त्रीसेवानिषेधः	१३३ १५९
श्रावण्यामुपाकर्म कार्यम्	९५ १५२	परदारनिन्दा ...	१३४ १५९
पुण्ये उत्सर्जनाख्यं कर्म	९६ १५२	क्षत्रियसर्पविप्रा नावम-	
कृते उत्सर्जने पक्षिण्यन-		न्तव्याः ...	१३५ १५९
ध्यायः ...	९७ १५२	आत्मावमाननिषेधः ...	१३६ १५९
ततो वेदं शुक्लेऽङ्गानि कृष्णे		प्रियसत्यकथनम् ...	१३८ १६०
पठेत् ...	९८ १५३	वृथा वादं न कुर्यात् ...	१३९ १६०
पादनिशान्ते स्वापनिषेधः	९९ १५३	उषःकालादावज्ञातेन सह	
नित्यं गायत्र्यादि पठेत्	१०० १५३	न गन्तव्यम् ...	१४० १६०
अनध्यायाः ...	१०१ १५३	हीनाङ्गाद्याक्षेपनिषेधः ...	१४१ १६०
वर्षाकालिकानध्यायः ...	१०२ १५३	उच्छिष्टस्पर्शमूर्त्यादिदर्शने	१४२ १६०
अकालिकानध्यायः ...	१०३ १५४	स्वकीयेन्द्रियस्पर्शादौ ...	१४४ १६१
सार्वकालिकानध्यायः ...	१०५ १५४	मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् ...	१४५ १६१
संध्यागर्जनादौ ...	१०६ १५४	वेदाध्ययनस्य प्राधान्यम्	१४६ १६१
नगरादौ नित्यानध्यायः	१०७ १५४	अष्टकाश्राद्धाद्यवयवं कार्यम्	१५० १६२
श्राद्धभोजनग्रहणादौ त्रिरा-		अग्निगृहदूरतो मूत्राद्युत्सर्गः	१५१ १६२
त्रमनध्यायः ...	११० १५५	पूर्वाह्णे स्नानपूजादि ...	१५२ १६२
गन्धलेपयुक्तो नाधीयीत	१११ १५५	पर्वसु देवादिदर्शनम् ...	१५३ १६२
शयनादौ नाधीयीत ...	११२ १५५	आगतवृद्धादिसत्कारे ...	१५४ १६२
अमावास्यादयोऽध्ययने नि-		श्रुतिस्मृत्युदिताचारः कार्यः	१५५ १६२
षिद्धाः ...	११४ १५६	आचारफलम् ...	१५६ १६३
सामध्वनौ सति वेदान्तरं		दुराचारनिन्दा ...	१५७ १६३
नाधीयीत ...	१२३ १५७	आचारप्रशसा ...	१५८ १६३
वेदत्रयदेवताकथनम् ...	१२४ १५७	परवशकर्मत्यागादौ ...	१५९ १६३
गायत्रीजपानन्तरं वेदपाठः	१२५ १५७	चित्तपारितोषिकं कर्म कार्य	१६० १६३
गवाद्यन्तरागमने ...	१२५ १५८	आचार्यादिहिंसानिषेधः	१६१ १६३
शुचिदेशे शुचिनाभ्येयम्	१२७ १५८	नास्तिक्यादिनिषेधः ...	१६२ १६३
कृतावप्यमावास्यादौ न		परताडनादिनिषेधः ...	१६३ १६४
स्त्रीगमनम् ...	१२८ १५८	ब्राह्मणताडनोद्योषे ...	१६४ १६४
रागस्नानाशक्तस्नाननिषेधः	१२९ १५८	ब्राह्मणताडने ...	१६५ १६४

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
ब्राह्मणस्य शोणितोत्पादे	१६६	१६४	अभोज्यानि स्तेनाद्यन्नानि	२१०	१७२
अधार्मिकादीनां न सुखम्	१७०	१६५	राजाद्यन्नभोजने मन्दफलम्	२१८	१७३
अधर्मे मनो न निदध्यात्	१७१	१६५	[वर्णक्रमेणान्नसंज्ञाः] ...	१४	१७३
शनैरधर्मफलोत्पत्तिः ...	१७२	१६५	तेषामन्नभोजने प्रायश्चित्तम्	२२२	१७४
शिष्यादिशासने ...	१७५	१६६	शूद्रपक्वान्निषेधः ...	२२३	१७५
अर्थकामत्यागे ...	१७६	१६६	[ग्रहणे भोजनविधिः]	१५	१७५
पाणिपादचापत्यनिषेधः	१७७	१६६	कदर्यश्रोत्रियवार्धुषिकाच्चे	२२४	१७५
कुलमार्गगमनम् ...	१७८	१६६	श्रद्धादत्तवदान्यवार्धुषिकाच्चे	२२५	१७५
ऋत्विगादिभिर्वादि न कुर्यात्	१७९	१६६	श्रद्धया यागादिकं कुर्यात्	२२६	१७५
एतैर्विवादोपेक्षायां फलमाह	१८१	१६६	श्रद्धादानफलम् ...	२२७	१७५
प्रतिग्रहनिन्दा ...	१८६	१६७	[दानेऽपात्राणि] ...	६	१७५
विधिमज्ञात्वा प्रतिग्रहो न			जलभूमिदानादिफलम् ...	२२८	१७६
कार्यः ...	१८७	१६७	वेददानप्रशंसा ...	२३३	१७६
मूर्खस्य स्वर्णादिप्रतिग्रहे	१८८	१६८	काम्यदाने ...	२३४	१७६
वैडालव्रतिकादौ दाननिषेधः	१९२	१६८	विधिवद्दानग्रहणयोः प्रशंसा	२३५	१७७
वैडालव्रतिकलक्षणम् ...	१९५	१६९	द्विजनिन्दादानकीर्तनादि-		
वक्रव्रतिकलक्षणम् ...	१९६	१६९	निषेधः ...	२३६	१७७
तयोर्निन्दा ...	१९७	१६९	अनृतादिफलम् ...	२३७	१७७
प्रायश्चित्ते वञ्चना न कार्या	१९८	१६९	शनैरधर्ममनुतिष्ठत् ...	२३८	१७७
छलेन व्रताचरणे ...	१९९	१६९	धर्मप्रशंसा ...	२३९	१७७
छलेन कम्पल्लादिधारणे	२००	१७०	उत्कृष्टैः संबन्धः कार्यो न		
परकृतपुष्करिण्यादिसत्त्वान-			हीनैः ...	२४४	१७८
निषेधः ...	२०१	१७०	फलमूलादिग्रहणे ...	२४७	१७८
[तद्दोषपरिहारविधिः]	९	१७०	दुष्कृतकर्मणोऽपि भिक्षा-		
अदत्तयानादिभोगनिषेधः	२०२	१७०	ग्रहणम् ...	२४८	१७९
नद्यादिषु स्नानं कर्तव्यम्	२०३	१७०	भिक्षाया अग्रहणे ...	२४९	१७९
यमनियमौ ...	२०४	१७०	अयाचितभिक्षायाम् ...	२५०	१७९
अश्रोत्रिययज्ञादिभोजन-			कुटुम्बार्था भिक्षा ...	२५१	१७९
निषेधः ...	२०५	१७१	स्वार्थं साधुभिक्षा ...	२५२	१७९
श्राद्धाद्यन्नं केशादिसंसृष्टं न			भोज्यान्नशूद्राः ...	२५३	१८०
भुञ्जीत ...	२०७	१७१	शूद्रैरात्मनिवेदनं कार्यम्	२५४	१८०
रजस्वलास्पृष्टाद्यन्ननिषेधः	२०८	१७२	असत्यकथने निन्दा ...	२५५	१८०
गवाघ्रातगणिकाद्यन्नं च नि-			योग्यपुत्राय कुटुम्बभार-		
षिद्धम् ...	२०९	१७२	दानम् ...	२५७	१८०

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
ब्रह्मचिन्ता	२५८	१८१
उत्तस्य फलकथनम्	२६०	१८१

पञ्चमोऽध्यायः ।

मनुष्याणां कथं मृत्युः	२	१८१
मृत्युप्रापकानाह... ..	३	१८२
लशुनाद्यभक्ष्याणि	५	१८२
वृथामांसादिनिषेधः	७	१८२
अभक्ष्यक्षीराणि... ..	८	१८३
[क्षीरविकृतिरप्यभक्ष्या]	१	१८३
शुक्तेषु ध्व्यादयो भक्ष्याः	१०	१८३
अथाभक्ष्यपक्षिणः	११	१८३
सौनशुष्कमांसादयः	१३	१८४
ग्राम्यसूकरमत्स्यादयः	१४	१८४
मत्स्यभक्षणनिन्दा	१५	१८४
भक्ष्यमत्स्याः	१६	१८४
सर्पवानरादिनिषेधः	१७	१८५
भक्ष्यपञ्चनखाः	१८	१८५
लशुनादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्	१९	१८६
यागार्थपशुहिंसाविधिः	२२	१८६
पशुषितान्यपि भक्ष्याणि	२४	१८६
मांसभक्षणे	२७	१८७
प्रोक्षितमांसभक्षणनियमः	३१	१८८
वृथामांसभक्षणनिषेधः	३३	१८८
श्राद्धे मांसभोजननिन्दा	३५	१८८
अप्रोक्षितमांसं न भक्षयेत्	३६	१८९
यज्ञार्थवधप्रशंसा	३९	१८९
पशुहननकालनियमः	४१	१८९
वेदाविहितहिंसाविषेधः	४३	१९०
आत्मसुखेच्छया हनने	४५	१९०
वधवन्धनं न कर्तव्यम्	४६	१९०
मांसवर्जने	४८	१९१
अथ घातकाः	५१	१९१
मांसवर्जनफलम्	५३	१९२

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
सपिण्डानां दशाहाद्याशौचम्	५८	१९२
अथ सपिण्डता	६०	१९३
[तद्दशायां वर्ज्यम्]	३	१९४
जनने मातुरस्पृश्यत्वम्	६२	१९४
शुक्रपाते परपूर्वापत्यमरणे	६३	१९४
शवस्पर्शे समानोदकमरणे	६४	१९४
गुरोर्मरणाशौचम्	६५	१९५
गर्भस्त्रावे रजस्वलाशुद्धौ...	६६	१९५
बालाद्यशौचम्	६७	१९५
[कन्यादिमरणाशौचम्]	६	१९५
ऊनद्विवार्षिकस्य भूमिखन-		
नम्	६८	१९६
नास्याग्निस्कारादि	६९	१९६
बालस्योदकदाननिषेधः...	७०	१९६
सहाध्यायिमरणे	७१	१९६
वाग्दत्तद्वयशौचम्	७२	१९७
[मातामहाशौचम्]	९	१९६
हविष्यभक्षणादि	७३	१९७
विदेशस्याशौचम्	७५	१९७
[अतिक्रान्ताशौचम्]...	१०	१९७
आचार्यतत्पुत्रादिमरणे	८०	१९८
श्रोत्रियमातुलादिमरणे	८१	१९८
राजाध्यापकादिमरणे	८२	१९८
संपूर्णाशौचम्	८३	१९९
[क्षत्रादिदायादाना-		
माशौचम्]	११	१९९
अग्निहोत्रार्थं स्नानाच्छुद्धिः	८४	१९९
स्पर्शानिमित्ताशौचम्	८५	२००
अशुचिदर्शने	८६	२००
मनुष्यास्थिस्पर्शे	८७	२००
ब्रह्मचार्याव्रतसमापनात्प्रेतो-		
दकदानादि न कुर्यात्	८८	२००
पतितादीनामुदकदानादि-		
निषेधः	८९	२०१

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
व्यभिचारिण्यादीनां नोद-		शोणिताद्युपहतमृदाण्डत्यागः १२३	२०७
कदानम्	९० २०१	भूमिशुद्धिः	१२४ २०७
ब्रह्मचारिणः पित्रादिनिर्ह-		पक्षिजग्धगवाग्रातादिशुद्धिः १२५	२०७
रणे	९१ २०१	गन्धलेपयुक्तद्रव्यशुद्धिः	१२६ २०८
शूद्रादीन्दक्षिणादितो निर्ह-		पवित्राणि	१२७ २०८
रेत्	९२ २०१	तलशुद्धिः	१२८ २०८
राजादीनामशौचाभावे ...	९३ २०१	नित्यशुद्धाः पदार्थाः ...	१२९ २०८
राज्ञः सद्यः शौचम् ...	९४ २०२	स्पर्शं नित्यशुद्धानि ...	१३२ २०९
वज्रादिहतानां सद्यः शौचम्	९५ २०२	मूत्राद्युत्तराशुद्धिः ...	१३४ २०९
राज्ञोऽशौचाभावस्तुतिः ...	९६ २०२	द्वादश मलाः	१३५ २०९
क्षेत्रधर्महतस्य सद्यः शौ-		मृदारिग्रहणे नियमः ...	१३६ २१०
चम्	९८ २०२	ब्रह्मचार्यादीनां द्विगुणाद्या-	
अशौचान्तकृत्यम् ...	९९ २०३	चमनानन्तरमिन्द्रिया-	
असपिण्डशौचमाह ...	१०० २०३	दिस्पर्शः	१३७ २१०
असपिण्डनिर्हरणे ...	१०१ २०३	आचमनविधिः	१३९ २१०
अशौच्यन्नभक्षणे ...	१०२ २०३	शूद्राणां मासि वपनं द्विजो-	
निर्हारकानुगमने ...	१०३ २०३	च्छिष्टभोजनम्	१४० २१०
ब्राह्मणं शूद्रैर्न निर्हारयेत्	१०४ २०३	विप्रदुष्मश्वादिकं नोच्छिष्टम्	१४१ २११
ज्ञानादीनि शुद्धिसाधनानि	१०५ २०४	[गोब्राह्मणादीनां स्थानभे-	
अर्थशौचप्रशंसा ...	१०६ २०४	दानमध्यत्वम्] ...	१७ २११
क्षमादानजपतपांसि शोध-		पादे गण्डूषजलविन्दवः शुद्धाः	१४२ २११
कानि	१०७ २०४	द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्पर्शं ...	१४३ २११
समलनदीस्त्रीद्विजशुद्धिः	१०८ २०५	वमनविरेकमैथुनशुद्धौ ...	१४४ २११
गात्रमनसात्मबुद्धिशुद्धिः	१०९ २०५	निद्राक्षुद्रोजनादिशुद्धौ ...	१४५ २१२
द्रव्यशुद्धिः	११० २०५	अथ स्त्रीधर्माः	१४६ २१२
सुवर्णादिमणिशुद्धिः ...	१११ २०५	स्त्री स्वातन्त्र्यं नार्हति ...	१४७ २१२
घृतादिशय्यादिकाष्टशुद्धिः	११५ २०६	कस्य वशे तिष्ठेदित्यत्राह	१४८ २१२
यज्ञपात्रशुद्धिः	११६ २०६	प्रसन्ना गृहकर्म कुर्यात् ...	१५० २१२
धान्यवस्त्रशुद्धिः	११८ २०६	स्वामिशुश्रूषा	१५१ २१३
चर्मवशपात्रशाकफलमूल-		स्वाम्यहेतुमाह	१५२ २१३
शुद्धिः	११९ २०६	स्वामिप्रशंसा	१५३ २१३
कम्बलेपटवस्त्रादिशुद्धिः ...	१२१ २०७	स्त्रीणां पृथग्यज्ञनिषेधः ...	१५५ २१३
तृणकाष्ठगृहमृदाण्डशुद्धिः	१२२ २०७	स्वामिनोऽप्रियं न चरेत् ...	१५६ २१४
		मृतपतिकाधर्माः	१५७ २१४

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
परपुरुषगमननिन्दा ...	१६१	२१४
पातिव्रत्यफलम् ...	१६५	२१५
भार्यायां मृताया श्रौताग्निना दाहः ...	१६७	२१५
पुनर्दारग्रहणे ...	१६८	२१५
गृहस्थस्य कालावधिः ...	१६९	२१६

षष्ठोऽध्यायः ।

वानप्रस्थाश्रममाह ...	१	२१६
सभार्याग्निहोत्रो वने वसेत् ...	३	२१६
फलमूलेन पञ्चयज्ञकरणम् ...	५	२१७
चर्मचीरजटादिधारणम् ...	६	२१७
अतिथिचर्या ...	७	२१७
वानप्रस्थनियमाः ...	८	२१७
मधुमांसादिवर्जनम् ...	१४	२१८
आश्विने संचितनीवारादि- त्यागः ...	१५	२१८
फालकृष्ठाद्यन्ननिषेधः ...	१६	२१८
अश्मकृष्ठादयः ...	१७	२१९
नीवारादिसंचयने ...	१८	२१९
भोजनकालादयः ...	१९	२१९
भूमिपरिवर्तनादि ...	२२	२२०
ग्रीष्मादिकृतुकृत्यम् ...	२३	२२०
स्वदेहं शोषयेत् ...	२४	२२०
अग्निहोत्रसमापनादयः ...	२५	२२०
वृक्षमूलभूशय्यादयः ...	२६	२२०
भिक्षाचरणे ...	२७	२२०
वेदादिपाठः ...	२९	२२१
महाप्रस्थानम् ...	३१	२२१
परिव्राजककालः ...	३३	२२१
ब्रह्मचर्यादिक्रमेण परिव्रजेत् ...	३४	२२२
ऋणमशोष्य न परिव्रजेत् ...	३५	२२२
पुत्रमनुत्पाद्य न परिव्रजेत् ...	३६	२२२
प्राजापत्येष्टिं कृत्वा परि- व्रजेत् ...	३८	२२२

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
अभयदानफलम् ...	३९	२२३
निस्पृहः परिव्रजेत् ...	४१	२२३
एकाकी मोक्षार्थं चरेत् ...	४२	२२३
परिव्राजकनियमाः ...	४३	२२३
मुक्तलक्षणम् ...	४४	२२४
जीवनादिकामनाराहित्यम् ...	४५	२२४
परिव्राजकाचारः ...	४६	२२४
[वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत्] ...	३	२२४
भिक्षाग्रहणे ...	५०	२२५
दण्डकमण्डत्वादयः ...	५२	२२५
भिक्षाप्राप्ताणि ...	५३	२२५
एककाले भिक्षाचरणम् ...	५५	२२६
भिक्षाकालः ...	५६	२२६
लाभालाभे हर्षविषादौ न कार्यौ ...	५७	२२६
पूजापूर्वकभिक्षानिषेधः ...	५८	२२६
इन्द्रियनिग्रहः ...	५९	२२६
ससारगतिकथनम् ...	६१	२२७
मुखदुःखयोर्धर्माधर्मौ हेतू ...	६४	२२७
न लिङ्गमात्रं धर्मकारणम् ...	६६	२२७
भूमिं निरीक्ष्य पर्यटेत् ...	६८	२२८
क्षुद्रजन्तुर्हिसाप्रायश्चित्तम् ...	६९	२२८
प्राणायामप्रशंसा ...	७०	२२८
ध्यानयोगेनात्मानं पश्येत् ...	७३	२२९
ब्रह्मसाक्षात्कारे मुक्तिः ...	७४	२२९
मोक्षसाधककर्माणि ...	७५	२२९
देहस्वरूपमाह ...	७६	२३०
देहत्यागे दृष्टान्तमाह ...	७८	२३०
प्रियाप्रियेषु पुण्यपापत्यागः ...	७९	२३०
विषयानभिलाषः ...	८०	२३१
आत्मनो ध्यानम् ...	८२	२३१
परिव्रज्याफलम् ...	८५	२३२
वेदसंन्यासिकानां कर्म ...	८६	२३२

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
चत्वार आश्रमाः ...	८७ २३२	अविनयनिन्दा ...	४० २४१
सर्वाश्रमफलम् ...	८८ २३२	अत्र दृष्टान्तमाह ...	४१ २४१
गृहस्थस्य श्रेष्ठत्वम् ...	८९ २३२	विनयाद्राज्यादिप्राप्तिदृष्टान्तः	४२ २४१
दशविधो धर्मः सेवितव्यः	९१ २३३	विद्याग्रहणम् ...	४३ २४१
दशविधधर्मानाह ...	९२ २३३	इन्द्रियजयः ...	४४ २४१
दशविधधर्माचरणफलम्	९३ २३३	कामक्रोधजव्यसनत्यागः	४५ २४२
वेदमेवाभ्यसेत्...	९५ २३३	कामजदशव्यसनान्याह ...	४७ २४२
वेदसंन्यासफलम् ...	९६ २३४	क्रोधजाष्टव्यसनान्याह ...	४८ २४२
सप्तमोऽध्यायः ।		सर्वमूललोभत्यागः ...	४९ २४२
राजधर्मानाह ...	१ २३४	अतिदुःखदव्यसनानि ...	५० २४३
कृतसंस्कारस्य प्रजारक्षणम्	२ २३४	व्यसननिन्दा ...	५३ २४३
रक्षार्थमिन्द्राद्यंशाद्राजोत्पत्तिः	३ २३५	अथ सचिवाः ...	५४ २४३
राजप्रशंसा ...	६ २३५	संधिविग्रहादिचिन्ता ...	५६ २४४
राजद्वेषनिन्दा ...	१२ २३६	मन्त्रिभिर्विचार्य हितं का-	
राजस्थापितधर्मं न चालयेत्	१३ २३६	र्यम्...	५७ २४४
दण्डोत्पत्तिः ...	१४ २३७	ब्राह्मणमन्त्रिणः ...	५८ २४४
दण्डप्रणयनम् ...	१६ २३७	अन्यानप्यमात्यान् कुर्यात्	६० २४५
दण्डप्रशंसा ...	१७ २३७	आकरान्तःपुराध्यक्षाः ...	६२ २४५
अयथादण्डनिषेधः ...	१९ २३७	दूतलक्षणम् ...	६३ २४५
दण्ड्येषु दण्डाकरणे निन्दा	२० २३८	सेनापत्यादिकार्यम् ...	६५ २४६
पुनर्दण्डप्रशंसा ...	२२ २३८	दूतप्रशंसा ...	६६ २४६
दण्डप्रणेता कीदृश इत्यत्राह	२६ २३९	प्रतिराजेप्सितं दूतेन जा-	
अधर्मदण्डे राजादीनां दोषः	२८ २३९	नीयात् ...	६७ २४६
मूर्खादीनां न दण्डप्रणय-		जाङ्गलदेशाश्रयणे ...	६९ २४७
नम्...	३० २३९	अथ दुर्गप्रकाराः ...	७० २४७
सत्यसंधादिना दण्डप्रणय-		अस्त्रानादिपूरितं दुर्गं	
नम्...	३१ २३९	कुर्यात् ...	७५ २४८
शत्रुमित्रविप्रादिषु दण्ड-		सुन्दरीं भार्यामुद्रहेत् ...	७७ २४८
विधिः ...	३२ २४०	पुरोहितादयः ...	७८ २४८
न्यायवर्तिनो राज्ञः प्रशंसा	३३ २४०	यज्ञादिकरणम् ...	७९ २४८
दुर्वृत्तराज्ञो निन्दा ...	३४ २४०	करग्रहणे ...	८० २४८
राजकृत्ये वृद्धसेवा ...	३७ २४०	अथाध्यक्षाः ...	८१ २४८
विनयग्रहणम् ...	३९ २४१	ब्राह्मणानां वृत्तिदानम् ...	८२ २४९

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
ब्राह्मणानां वृत्तिदानप्रशंसा	८३	२४९
पात्रदानफलमाह ...	८५	२४९
संग्रामे आहूतो न निव- र्तेत	८७	२५०
संमुखभरणे स्वर्गः ...	८९	२५०
कूटास्त्रादिनिषेधः ...	९०	२५०
संग्रामेऽवध्यानाह ...	९४	२५१
भीतादिहने दोषः ...	९५	२५१
संग्रामे पराङ्मुखहतस्य दोषः	९९	२५०
येन यजितं तद्धनं तस्यैव	९४	२५१
राज्ञः श्रेष्ठवस्तुदानम् ...	९७	२५१
हस्त्यश्वादिवर्धनम् ...	९९	२५२
अलब्धं लब्धुमिच्छेत् ...	१०१	२५२
नित्यमश्वपदात्यादिशिक्षा	१०२	२५२
नित्यमुद्यतदण्डः स्यात् ...	१०३	२५२
अमात्यादिषु माया न कार्या	१०४	२५२
प्रकृतिभेदादिगोपनीयम्	१०५	२५३
अर्थादिचिन्ता	१०६	२५३
विजयविरोधिना वशीकर- णम्	१०७	२५३
सामदण्डप्रशंसा	१०९	२५३
राजरक्षा	११०	२५४
प्रजापीडने दोषः	१११	२५४
प्रजारक्षणे सुखम्	११३	२५४
ग्रामपत्याधिपत्यादयः ...	११४	२५४
ग्रामदोषनिवेदनम्	११६	२५४
ग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह	११८	२५५
ग्राम्यकार्याण्यन्येन कर्त- व्यानि	१२०	२५५
अर्थचिन्तकः	१२१	२५५
तच्चरितं स्वयं जानीयात्	१२२	२५५
उत्कोचादिग्राहकशासनम्	१२३	२५६
प्रेष्यादिवृत्तिकल्पनम् ...	१२५	२५६

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
वणिक्करग्रहणे	१२७	२५६
अल्पाल्पकरग्रहणे	१२९	२५७
धान्यादीनां करग्रहणे ...	१३०	२५७
श्रोत्रियात्कर न गृह्णीयात्	१३३	२५७
श्रोत्रियवृत्तिकल्पने ...	१३४	२५७
शाकादिव्यवहारिणः स्वल्पकरः	१३७	२५८
शिल्प्यादिकं कर्म कारयेत्	१३८	२५८
स्वल्पादिप्रचुरकरग्रहणनि- षेधः	१३९	२५८
तीक्ष्णमृदुताचरणम् ...	१४०	२५८
अमात्येन सह कार्यचिन्त- नम्	१४१	२५८
दस्युनिग्रहणम्	१४३	२५९
प्रजापालनस्य श्रेष्ठत्वम् ...	१४४	२५९
समाकालः	१४५	२५९
एकान्ते गोप्यमन्त्रणम् ...	१४७	२५९
मन्त्रणकाले ह्याद्यपसार- णम्	१४९	२५९
धर्मकामादिचिन्तनम् ...	१५१	२६०
दूतसंप्रेषणादयः	१५३	२६०
अथ प्रकृतिप्रकाराः	१५६	२६१
अरिप्रकृतयः	१५८	२६२
अथ षड्गुणाः	१६०	२६२
संध्यादिप्रकारः	१६२	२६३
संधिविग्रहादिकालाः ...	१६९	२६४
बलिनृपसंश्रयणे	१७५	२६५
आत्मानमधिकं कुर्यात् ...	१७७	२६५
आगामिगुणदोषचिन्ता ...	१७८	२६५
राजरक्षा	१८०	२६६
अरिराज्ययानविधिः ...	१८१	२६६
शत्रुसेविमित्रादौ सावधा- नम्	१८६	२६७

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
व्यूहकरणे	१८७	२६७	स त्रिभिर्ब्राह्मणैः सह कार्यं		
जलादौ युद्धप्रकारः	१९२	२६८	पश्येत्	१०	२७५
अग्रानीकयोग्यानाह	१९३	२६८	तत्सभाप्रशंसा	११	२७५
सैन्यपरीक्षणम्	१९४	२६८	अधर्मे सभासदां दोषः ...	१२	२७६
परराष्ट्रपीडने	१९५	२६८	सदसि सत्यमेव वक्तव्यम्	१३	२७६
परप्रकृतिभेदादि	१९७	२६९	अधर्मवादिशासनम् ...	१४	२७६
उपायाभावे युध्येत्	२००	२६९	धर्मातिक्रमणे दोषः ...	१५	२७६
जित्वा ब्राह्मणादिपूजनं प्र-			दुर्व्यवहारे राजादीनामधर्मः	१८	२७७
जानामभयदानं च	२०१	२६९	अर्थिप्रत्यर्थिपापे ...	१९	२७७
तद्वंश्याय तद्राज्यदाने	२०२	२७०	कार्यदर्शने शत्रूनिषेधः ...	२०	२७७
करग्रहणादि	२०६	२७०	राष्ट्रनास्तिकदुर्भिक्षादिनि-		
मित्रप्रशंसा	२०७	२७०	षेधः	२१	२७७
शत्रुगुणाः	२१०	२७१	लोकपालान्प्रणम्य कार्यद-		
उदासीनगुणाः	२११	२७१	र्शनम्	२३	२७८
आत्मार्थं भूम्यादित्यागः	२१२	२७१	ब्राह्मणादिक्रमेण कार्यं प-		
आपदि उपायचिन्तनम्	२१४	२७२	श्येत्	२४	२७८
अथ राज्ञो भोजने	२१६	२७२	स्वरवर्णादिना अर्थ्यादि प-		
अन्नादिपरीक्षा	२१७	२७२	रीक्षेत्	२५	२७८
विहारदौ	२२१	२७३	बालधनं राज्ञा रक्षणीयम्	२७	२७८
आयुधादिदर्शनम्	२२२	२७३	प्रोषितपतिकादिधनरक्षणम्	२८	२७८
संख्यामुपास्य प्रणिधिचेष्टि-			अपुत्राधनहारकशासनम्	२९	२७९
तादि	२२३	२७३	अस्वामिकधनरक्षणे कालः	३०	२७९
ततो रात्रिभोजनादयः	२२४	२७३	द्रव्यरूपसंख्यादिकथनम्	३१	२७९
अस्वस्थः श्रेष्ठामात्येषु निः-			अकथने दण्डः	३२	२७९
क्षिपेत्	२२६	२७३	प्रणष्टद्रव्यात् षड्भागग्रहणम्	३३	२७९
आष्टमोऽध्यायः ।			चौरघातनम्	३४	२८०
व्यवहारान् दिदृक्षुः सभां प्र-			निध्यादौ षड्भागग्रहणम्	३५	२८०
विशेत्	१	२७४	परनिधौ अनृतकथने ...	३६	२८०
कुलशास्त्रादिभिः कार्यं प-			ब्राह्मणनिधिविषये ...	३७	२८०
श्येत्	३	२७४	राज्ञा निधिं प्राप्यार्धं वि-		
अष्टादश विवादाः	४	२७४	प्राय देयम्	३८	२८०
धर्ममाश्रित्य निर्णयं कुर्यात्	८	२७५	चौरहृतधनं राज्ञा दातव्यम्	४०	२८१
स्वयमशक्तौ विद्वांसं निधु-			जातिदेशधर्माविरोधेन क-		
क्यात्	९	२७५	रणीयम्	४१	२८१

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
राज्ञा विवादोत्थापनादि न		विषयभेदेन सत्यफलम्...	९७ २९१
कार्यम्	४३ २८१	निन्दितब्राह्मणान् शूद्रवत्पृ-	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनु-		च्छेत्	१०२ २९२
यात्	४४ २८१	विषयभेदेऽसत्यकथने दोषः	१०३ २९२
सत्यादिना व्यवहारं पश्येत्	४५ २८२	अनृतकथने प्रायश्चित्तम्...	१०५ २९३
सदाचार आचरणीयः ...	४६ २८२	निपक्षं साक्ष्यकथने परा-	
ऋणादाने	४७ २८२	जयः	१०७ २९३
अथ हीनाः	५३ २८३	साक्षिभेदे	१०८ २९३
अभियोक्तुर्दण्डादिः ...	५८ २८४	असाक्षिविवादे शपथः ...	१०९ २९३
धनपरिणाममिथ्याकथने	५९ २८४	वृथाशपथे दोषः ...	१११ २९४
साक्षिविभावनम् ...	६० २८४	वृथाशपथप्रतिप्रसवमाह	११२ २९४
अथ साक्षिणः	६१ २८४	विप्रादेः सत्योचारादिशप-	
साक्ष्ये निषिद्धाः ...	६४ २८५	थम्	११३ २९४
ख्यादीनां ख्यादयः साक्षिणः	६८ २८६	शूद्रशपथे	११४ २९४
वादिसाक्षिणः	६९ २८६	शपथे शुचिमाह ...	११५ २९४
बालादिसाक्ष्यादौ ...	७० २८६	अथ पुनर्वादः	११७ २९५
साहसादौ न साक्षिपरीक्षा	७२ २८६	लोभादिना साक्ष्ये दण्डवि-	
साक्षिद्वये	७३ २८७	शेषः	११८ २९५
साक्षिणः सत्यकथनम् ...	७४ २८७	दण्डस्य हस्तादिदशस्थानादि	१२४ २९६
मिथ्यासाक्ष्ये दोषः ...	७५ २८७	अपराधमपेक्ष्य दण्डकर-	
श्रुतसाक्षिणः	७६ २८७	णम्	१२६ २९६
एकोऽपि धर्मवित्साक्षी ...	७७ २८७	अधर्मदण्डनिन्दा ...	१२७ २९६
स्वभाववचनं साक्षिणो गृ-		दण्ड्यपरित्यागे	१२८ २९७
हीयुः	७८ २८८	वाग्दण्डधिग्दण्डादि ...	१२९ २९७
साक्षिप्रश्ने	७९ २८८	त्रसरेण्वादिपरिमाणान्याह	१३१ २९७
साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८१ २८८	प्रथममध्यमोत्तमसाहसाः	१३८ २९८
रहःकृतं कर्म आत्मादि-		ऋणादाने दण्डनियमः ...	१३९ २९८
जानाति	८४ २८९	अथ वृद्धिः	१४० २९८
ब्राह्मणादिसाक्षिप्रश्ने ...	८७ २८९	आधिस्थले	१४३ २९९
असत्यकथने दोषः ...	८९ २९०	बलादाधिभोगनिषेधे ...	१४४ २९९
सत्यप्रशंसा	९२ २९०	आधिनिक्षेपादौ	१४५ २९९
असत्यकथनफलम् ..	९३ २९०	धेन्वादौ भोगेऽपि न	
पुनः सत्यकथनप्रशंसा ...	९६ २९१	स्वत्वहानिः	१४६ ३००

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
आधिसीमादौ न भोगे			छलेन परधनहरणे ...	१९३	३०८
स्वत्वहानिः ...	१४७	३००	निक्षेपे मिथ्याकथने दण्डः	१९४	३०८
बलादाधिभोगेऽर्धवृद्धिः ...	१४९	३००	निक्षेपदानग्रहणयोः ...	१९५	३०८
[त्रिपुरुषभुक्ताधिः] ...	१३	३००	अस्वामिविक्रये ...	१९६	३०९
द्वैगुण्यादधिकवृद्धिर्न भवति	१५१	३०१	सागमभोगप्रमाणम् ...	२००	३०९
वृद्धिप्रकाराः ...	१५२	३०१	प्रकाशक्रये मूल्यधनलाभे	२०१	३०९
पुनर्लेख्यकरणे ...	१५४	३०२	संस्पृष्टवस्तुविक्रये ...	२०२	३१०
देशकालवृद्धौ ...	१५६	३०२	अन्यां कन्यां दर्शयित्वा-		
दर्शनप्रतिभूस्थले ...	१५८	३०२	ऽन्याविवाहे ...	२०४	३१०
प्रातिभाव्यादिऋणं पुत्रैर्न			उन्मत्तादिकन्यविवाहे ...	२०५	३१०
देयम् ...	१५९	३०२	पुरोहितदक्षिणादाने ...	२०६	३१०
दानव्रतिभूस्थले ...	१६०	३०३	अध्वर्यादिदक्षिणा ...	२०९	३११
निरादिष्टधने प्रतिभुवि...	१६२	३०३	संभूयसमुत्थाने ...	२११	३११
कृतनिवृत्तौ ...	१६३	३०३	दत्तानपक्रिया ...	२१२	३११
कुटुम्बार्थकृतर्णं देयम् ...	१६६	३०४	भृतिस्थले ...	२१५	३१२
बलकृतं निवर्त्यम् ...	१६८	३०४	संविद्वयतिक्रमे ...	२१८	३१२
प्रातिभाव्यादिनिषेधः ...	१६९	३०४	क्रीतानुशयः ...	२२२	३१३
अग्राह्यमर्थं न गृहीयात्	१७०	३०४	[दशाहादूर्ध्वं दण्डादि]	१६	३१३
ग्राह्यत्यागे दोषः ...	१७१	३०४	अनाख्याय दोषवतीकन्या-		
अबलरक्षणादौ ...	१७२	३०४	दाने ...	२२४	३१३
अधर्मकार्यकरणे दोषः ...	१७४	३०५	मिथ्याकन्यादूषणकथने ...	२२५	३१४
धर्मेण कार्याकरणम् ...	१७५	३०५	दूषितकन्यानिन्दा ...	२२६	३१४
धनिकेन धनसाधनं ...	१७६	३०५	सप्तपदी ...	२२७	३१४
धनाभावे कर्मणा ऋणशो-			स्वामिपालविवादः ...	२२९	३१४
धनम् ...	१७७	३०५	क्षीरभृतिस्थले ...	२३१	३१५
अथ निक्षेपे ...	१७९	३०६	पालदोषेण नष्टस्थले ...	२३२	३१५
साक्ष्यभावे निक्षेपनिर्णयः	१८२	३०६	चोरहते ...	२३३	३१५
निक्षेपदाने ...	१८५	३०७	शृङ्गादिदर्शनम् ...	२३४	३१५
स्वयं निक्षेपार्पणे ...	१८६	३०७	वृकादिहतस्थले ...	२३५	३१५
समुद्रनिक्षेपे ...	१८८	३०७	सस्यघातकदण्डे ...	२३७	३१६
चौरादिहते निक्षेपे ...	१८९	३०७	सीमाविवादस्थले ...	२४५	३१७
निक्षेपापहारे शपथम् ...	१९०	३०७	सीमावृक्षादयः ...	२४६	३१७
निक्षेपापहारादौ दण्डः ...	१९१	३०८	उपच्छन्नानि सीमालिङ्गानि	२४९	३१७

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
भोगेन सीमां नयेत् ...	२५२	३१८
सीमासाक्षिणः ...	२५३	३१८
साक्ष्युक्तां सीमा वध्नीयात्	२५५	३१८
साक्ष्यदानविधिः ...	२५६	३१८
अन्यथा कथने दण्डः ...	२५७	३१९
साक्ष्यभावे ग्रामसाम-		
न्तादयः ...	२५८	३१९
सामन्तानां मृषाकथने		
दण्डः ...	२६३	३२०
गृहादिहरणे दण्डः ...	२६४	३२०
राजा स्वयं सीमानिर्णयं		
कुर्यात् ...	२६५	३२०
[सीमाप्रकाराः] ...	१९	३२०
वाक्पाख्यदण्डः ...	२६६	३२०
ब्राह्मणाद्याक्रोशे ...	२६७	३२०
समवर्णाक्रोशे ...	२६९	३२१
शूद्रस्य द्विजाक्रोशे ...	२७०	३२१
धर्मोपदेशकर्तुः शूद्रस्य		
दण्डः ...	२७२	३२१
श्रुतदेशजात्याक्षेपे ...	२७३	३२१
काणाद्याक्रोशे ...	२७४	३२१
मात्राद्याक्रोशे ...	२७५	३२२
परस्परपतनीयाक्रोशे ...	२७६	३२२
दण्डपाख्यम् ...	२७८	३२२
शूद्रस्य ब्राह्मणादिताडने	२७९	३२३
पादादिप्रहारे ...	२८०	३२३
महता सहोपवेशने ...	२८१	३२३
निष्ठीवनादौ ...	२८२	३२३
केशप्रहणादौ ...	२८३	३२३
त्वगास्थिभेदादौ ...	२८४	३२३
वनस्पतिच्छेदने ...	२८५	३२३
मनुष्याणां दुःखानुसारेण		
दण्डः ...	२८६	३२४

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
समुत्थानव्ययदाने ...	२८७	३२४
द्रव्यहिंसायाम् ...	२८८	३२४
चार्मिकभाण्डादौ ...	२८९	३२४
यानादेर्देशातिवर्तनानि ...	२९०	३२४
रथस्वाम्यादिदण्डने ...	२९३	३२५
भार्यादिताडने ...	२९९	३२६
अन्यथा ताडने दण्डः ...	३००	३२६
स्तेननिग्रहणे ...	३०१	३२६
चोरादितोऽभयदानफलम्	३२३	३२६
राजा धर्माधर्मपञ्चांशभागी	३०४	३२६
अरक्षया करग्रहणनिन्दा	३०७	३२७
पापनिग्रहसाधुसंग्रहणे ...	३१०	३२७
बालवृद्धादिषु क्षमा ...	३१२	३२८
ब्राह्मणसुवर्णस्तेये ...	३१४	३२८
अशासने राज्ञो दोषः ...	३१६	३२८
परपापसंश्लेषणे ...	३१७	३२९
राजदण्डे पापनाशेन ...	३१८	३२९
कूपघटादिहरणप्रपामेदने	३१९	३२९
धान्यादिहरणे ...	३२०	३२९
सुवर्णादिहरणे ...	३२१	३२९
स्त्रीपुरुषादिहरणे ...	३२३	३३०
महापश्वादिहरणादौ ...	३२४	३३०
सूत्रकार्पासादिहरणे ...	३२६	३३०
हरितधान्यादौ ...	३३०	३३०
निरन्वयसान्वयधान्यादौ	३३१	३३१
स्तेयसाहसलक्षणम् ...	३३३	३३१
त्रेतामिस्तेये ...	३३३	३३१
चौरहस्तच्छेदादि ...	३३४	३३१
पित्रादिदण्डे ...	३३५	३३१
राज्ञो दण्डे ...	३३६	३३१
विट्शूद्रादेरष्टगुणादिदण्डः	३३७	३३२
अस्तेयानि ...	३३९	३३२
चौरयाजनादौ ...	३४०	३३२

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
पथि स्थितेक्षुद्रग्रहणे ...	३४१	३३२
दासाश्वादिहरणादौ ...	३४२	३३२
साहसमाह ...	३४४	३३३
साहसक्षमानिन्दा ...	३४६	३३३
द्विजातेः शस्त्रग्रहणकालः ...	३४८	३३३
आततायिहने ...	३५०	३३५
परदारभिमर्शने दण्डः ...	३५२	३३४
परस्त्रिया रहःसंभाषणे ...	३५४	३३४
स्त्रीसंग्रहणे ...	३५८	३३५
भिक्षुकादीनां परस्त्रीसंभाषणे ...	३६०	३३५
परस्त्रिया निषिद्धसंभाषणे ...	३६१	३३६
नटादिस्त्रीषु संभाषणे न दोषः ...	३६२	३३६
कन्यादूषणे ...	३६४	३३६
अङ्गुलिप्रक्षेपादौ ...	३६७	३३७
व्यभिचरितस्त्रीजारयोर्दण्डे ...	३७१	३३७
संवत्सराभिशस्तादौ ...	३७३	३३७
शूद्रादेररक्षितोत्कृष्टादिगमने ...	३७४	३३८
ब्राह्मणस्य गुप्ताविप्रागमने ...	३७८	३३८
ब्राह्मणस्य न वधदण्डः ...	३८०	३३९
गुप्तावैश्यक्षत्रिययोर्गमने ...	३८२	३३९
अगुप्ताक्षत्रियादिगमने ...	३८४	३३९
साहसिकादिशून्यराज्यप्रशंसा ...	३८६	३४०
कुलपुरोहितादित्यागे ...	३८८	३४०
मात्रादित्यागे ...	३८९	३४०
विप्रयोर्वादे राज्ञा न धर्मकथनम् ...	३९०	३४०
सामाजिकाद्यभोजने ...	३९१	३४१
अथ आकराः ...	३९४	३४१
रजकस्य वस्त्रप्रक्षालने ...	३९५	३४१
तन्तुवायस्य सूत्रहरणे ...	३९७	३४१

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
पण्यमूल्यकरणे ...	४९८	३४२
राज्ञा प्रतिषिद्धानां निर्हरणे ...	३९९	३४२
अकालविक्रयादौ ...	४००	३४२
विदेशविक्रये ...	४०१	३४२
अर्थस्थापने ...	४०२	३४२
तुलादिपरीक्षा ...	४०३	३४२
तरिशुल्कम् ...	४०४	३४३
गर्भिण्यादीनां न तरिशुल्कम् ...	४०७	३४३
नाविकदोषेण वस्तुनाशे ...	४०८	३४३
वैश्यादेर्वाणिज्याकरणे ...	४१०	३४३
क्षत्रियवैश्यौ न दासकर्मार्हौ ...	४११	३४४
शूद्रं दासकर्म कारयेत् ...	४१३	३४४
शूद्रो दास्यान्न मुच्यते ...	४१४	३४४
सप्तदशदासप्रकाराः ...	४१५	३४४
भार्यादासाद्योऽधनाः ...	४१६	३४४
वैश्यशूद्रौ स्वकर्मकारयितव्यौ ...	४१८	३४५
दिनेदिने आयव्ययनिरीक्षणम् ...	४१९	३४५
सम्यग्व्यवहारदर्शनफलम् ...	४२०	३४५

नवमोऽध्यायः ।

स्त्रीपुंघर्माः ...	१	३४५
स्त्रीरक्षा ...	२	३४६
जायाशब्दार्थकथनम् ...	८	३४७
स्त्रीरक्षणोपायाः ...	११	३४७
स्त्रीस्वभावः ...	१४	३४८
स्त्रीणां मन्त्रैर्न क्रिया ...	१८	३४८
व्यभिचारप्रायश्चित्तम् ...	१९	३४८
स्त्री भर्तृगुणा भवति ...	२२	३४९
स्त्रीप्रशंसा ...	२६	३५०
अव्यभिचारफलम् ...	२९	३५०
व्यभिचारफलम् ...	३०	३५०
बीजक्षेत्रयोर्बलाबले ...	३२	३५१

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
परस्त्रीषु वीजवपननिषेधः	४१	३५२	विवाहस्यावश्यकत्वम् ...	९५	३६१
स्त्रीपुंसयोरेकत्वम् ...	४५	३५३	दत्तशुल्काया वरमरणे ...	९७	३६१
सकृदंशभागादयः ...	४७	३५३	शुल्कग्रहणनिषेधः ...	९८	३६१
क्षेत्रप्राधान्यम् ...	४८	३५३	वाचा कन्यां दत्त्वान्यस्मै		
स्त्रीधर्मः...	५६	३५५	न दानम् ...	९९	३६१
भ्रातुः स्त्रीगमने पातित्यम्	५७	३५५	स्त्रीपुंसयोरव्यभिचारः ...	१०१	३६२
नियोगप्रकरणम् ...	५९	३५५	दायभागः ...	१०२	३६२
न नियोगे द्वितीयपुत्रोत्पादनं	६०	३५५	विभागकालः ...	१०४	३६२
कामतो गमननिषेधः ...	६३	३५६	सहावस्थाने ज्येष्ठस्य प्राधा-		
नियोगनिन्दा ...	६४	३५६	न्यम् ...	१०५	३६२
वर्णसंकरकालः ...	६६	३५६	ज्येष्ठप्रशंसा ...	१०६	३६३
वाग्दत्ताविषये ...	६९	३५७	अज्येष्ठवृत्तौ ज्येष्ठे ...	११०	३६३
कन्यायाः पुनर्दाननिषेधः	७१	३५७	विभागे हेतुमाह ...	१११	३६३
सप्तपदीपूर्वं स्त्रीत्यागे ...	७२	३५७	ज्येष्ठादेर्विशोद्धारे ...	११२	३६४
दोषवतीकन्यादाने ...	७२	३५७	एकमपि श्रेष्ठं ज्येष्ठस्य ...	११४	३६४
स्त्रीवृत्तिं प्रकल्य प्रवसेत्	७४	३५७	दशवस्तुषु समानां नोद्धारः	११५	३६४
प्रोषितभर्तृकानियमाः ...	७५	३५८	समभागविषमभागौ ...	११६	३६४
संवत्सरं स्त्रियं प्रतीक्षेत ...	७७	३५८	स्वस्वांशेभ्यो भगिन्यै देयम्	११८	३६५
रोगार्तस्वाम्यतिक्रमे ...	७८	३५८	विषममजाविकं ज्येष्ठस्यैव	११९	३६५
स्त्रीवादेन स्त्रीत्यागः ...	७९	३५८	क्षेत्रजेन विभागे ...	१२०	३६५
अधिवेदाने ...	८०	३५८	अनेकमातृकेषु ज्येष्ठये ...	१२२	३६६
स्त्रिया मद्यपाने ...	८४	३५९	जन्मतो ज्येष्ठयम् ...	१२५	३६६
सजात्या स्त्रिया धर्मकार्य ना-			पुत्रिकाकरणे ...	१२७	३६७
न्यया ...	८६	३५९	पुत्रिकायां धनग्राहित्वम्	१३०	३६७
गुणिने कन्यादानं न निर्गु-			मातुः स्त्रीधनं दुहितुः ...	१३१	३६७
णाय ...	८८	३६०	पुत्रिकापुत्रस्य धनग्राहित्वम्	१३३	३६७
[अदानात्पापम्] ...	२	३६०	पुत्रिकौरसयोर्विभागे ...	१३४	३६८
स्वयंवरकालः ...	९०	३६०	अपुत्रपुत्रिकाधने ...	१३५	३६८
स्वयंवरे पितृदत्तालंकार-			पुत्रिकाया द्वैविध्यम् ...	१३६	३६८
त्यागः ...	९२	३६०	पौत्रप्रपौत्रयोर्धनभागादि	१३७	३६८
ऋतुमतीविवाहे न शुल्क-			पुत्रग्रन्थार्थः ...	१३८	३६९
दानम् ...	९३	३६०	पुत्रिकापुत्रकर्तृकश्राद्धे ...	१४०	३६९
कन्यावरयोर्वयोनियमः ...	९४	३६१	दत्तकस्य धनग्राहकत्वे ...	१४१	३६९

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
कामजादेर्न धनग्राहकत्वम्	१४३	३७०
क्षेत्रजस्य धनग्राहकत्वे ...	१४५	३७०
अनेकमातृकविभागः	१४९	३७१
अनूदशद्वापुत्रस्य भागनि- षेधः	१५५	३७२
सजातीयानेकमातृकविभागे	१५६	३७२
शूद्रस्य सम एव भागः ...	१५७	३७२
दायादादायादबान्धवत्वम्	१५८	३७२
कुपुत्रनिन्दा	१६१	३७३
औरसक्षेत्रविभागे ...	१६२	३७३
क्षेत्रजानन्तरमौरसोत्पत्तौ	१६३	३७३
दत्तकादयो गोत्ररिक्थभा- गिनः	१६५	३७३
औरसादिद्वादशपुत्रलक्षणम्	१६६	३७४
दासीपुत्रस्य समभागित्वम्	१७९	३७६
क्षेत्रजादयः पुत्रप्रतिनिधयः	१८०	३७६
सत्यौरसे दत्तकादयो न क- र्तव्याः	१८१	३७६
पुत्रित्वातिदेशः	१८२	३७६
द्वादशपुत्राणां पूर्वपूर्वः श्रेष्ठः	१८४	३७६
क्षेत्रजादयो रिक्थहराः ...	१८५	३७७
क्षेत्रजादीनां पितामहधने	१८६	३७७
सपिण्डादयो धनहराः ...	१८७	३७७
ब्राह्मणाधिकारः	१८८	३७८
राजाधिकारः	१८९	३७८
मृतपतिकानियुक्तापुत्रा- धिकारः	१९०	३७९
औरसपौनर्भवविभागे ...	१९१	३७९
मातृधनविभागे... ..	१९२	३७९
स्त्रीधनान्याह	१९४	३७९
सप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९५	३८०
अप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९६	३८०
साधारणास्त्रीधनं न कुर्यात्	१९९	३८०

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
स्त्रीणामलंकरणमविभाज्यम्	२००	३८०
अनंशाः	२०१	३८०
स्त्रीवादिक्षेत्रजा अंशभागिणः	२०३	३८१
अविभक्तार्जितधने	२०४	३८१
विद्यादिधने	२०६	३८१
शक्तस्यांशोपेक्षणे	२०७	३८१
अविभाज्यधने	२०८	३८२
नष्टोद्धारे	२०९	३८२
संतुष्टधनविभागे	२१०	३८२
विदेशादिगतस्य न भागलोपः	२११	३८२
ज्येष्ठो गुणशून्यः समभागः	२१३	३८२
विकर्मस्था धन नार्हन्ति...	२१४	३८२
ज्येष्ठस्यासाधारणकरणे ...	२१४	३८२
जीवत्पितृकविभागे	२१५	३८३
विभागानन्तरोत्पन्नस्थले	२१६	३८३
अनपत्यधने मातुरधिकारः	२१७	३८३
ऋणधनयोः समं विभागः	२१८	३८३
अविभाज्यमाह	२१९	३८३
द्यूतसमाह्वयः	२२०	३८४
द्यूतसमनाह्वयनिषेधः ...	२२१	३८४
द्यूतसमाह्वयार्थः... ..	२२३	३८४
द्यूतादिकारिणां दण्डः ...	२२४	३८४
पाषण्डादीन्देशान्निर्वासयेत्	२२५	३८४
दण्डदानाशक्तौ	२२९	३८५
स्त्रीबालादिदण्डे... ..	२३०	३८५
नियुक्तस्य कार्यहनने ...	२३१	३८५
कूटशासनबालवधादिकरणे	२३२	३८५
धर्मकृतं व्यवहारं न निव- र्तयेत्	२३३	३८५
अधर्मकृतं निवर्त्यम्	२३४	३८६
प्रायश्चित्तप्रकारे महापात- किदण्डः	२३५	३८६
प्रायश्चित्तकरणे नाङ्ग्याः	२४०	३८७

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
महापातके ब्राह्मणस्य दण्डः	२४१	३८७
क्षत्रियादेर्दण्डः ...	२४२	३८७
महापातकिधनग्रहणे ...	२४३	३८७
ब्राह्मणपीडने दण्डः ...	२४८	३८८
वध्यमोक्षणे दोषः ...	२४९	३८८
राजा कण्टकोद्धरणे यत्नं		
कुर्यात् ...	२५२	३८८
आर्यरक्षाफलम् ...	२५३	३८८
तत्स्कराद्यशासने दोषः ...	२५४	३८९
निर्भयराज्यवर्धनम् ...	२५५	३८९
प्रकाशाप्रकाशतत्स्करज्ञानम्	२५६	३८९
प्रकाशाप्रकाशतत्स्कराः...	२५७	३८९
तेषां शासनम् ...	२६२	३९०
चौराणां निग्राहको दण्ड		
एव ...	२६३	३९०
तत्स्करान्वेषणम् ...	२६४	३९०
लोप्त्रादर्शने ...	२७०	३९१
चौराश्रयदायकदण्डः ...	२७१	३९१
स्वधर्मच्युतदण्डने ...	२७३	३९१
चौराद्युपद्रवे अधावतो		
दण्डः ...	२७४	३९२
राज्ञः कोशहारकादयो द-		
ण्ड्याः ...	२७५	३९२
संधिच्छेदे ...	२७६	३९२
अस्थिभेदने ...	२७७	३९२
चौरलोप्त्रधारणादौ ...	२७८	३९२
तडागागारभेदने ...	२७९	३९२
राजमार्गे मलादित्यागे ...	२८२	३९३
मिथ्याचिकित्सने दण्डः	२८४	३९३
प्रतिमादिभेदने ...	२८५	३९३
मणीनामपवेधादौ ...	२८६	३९३
विषमव्यवहारे ...	२८७	३९४
बन्धनस्थानम् ...	२८८	३९४

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
प्राकारभेदादौ ...	२८९	३९४
अभिचारकर्मणि ...	२९०	३९४
अवीजविक्रयादौ ...	२९१	३९४
स्वर्णकारदण्डने ...	२९२	३९४
हलोपकरणहरणे ...	२९३	३९५
सप्तप्रकृतयः ...	२९४	३९५
स्वपरशक्तिवीक्षणम् ...	२९८	३९६
कर्मारम्भे ...	२९९	३९६
राज्ञो युगत्वकथनम् ...	३०१	३९६
इन्द्रादीनां तेजो नृपो वि-		
भर्ति ...	३०३	३९६
एतैरुपायैः स्तेननिग्रहणम्	३१२	३९८
ब्राह्मणं न कोपयेत् ...	३१३	३९८
ब्राह्मणप्रशंसा ...	३१४	३९८
श्मशानाग्निर्न दुष्ट एवं ब्रा-		
ह्मणः ...	३१८	३९९
ब्रह्मक्षत्रयोः परस्परसाहि-		
त्यम् ...	३२२	३९९
पुत्रे राज्यं दत्त्वा रणे प्राण-		
त्यागः ...	३२३	४००
वैश्यधर्माः ...	३२६	४००
शूद्रधर्माः ...	३३४	४०१

दशमोऽध्यायः ।

अध्यापनं ब्राह्मणस्यैव ...	१	४०२
वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ...	३	४०२
द्विजवर्णकथनम् ...	४	४०३
सजातीयाः ...	५	४०३
पितृजातिसदृशाः ...	६	४०३
वर्णसंकराः ...	८	४०४
ब्राह्म्याः ...	२०	४०६
ब्राह्म्योपन्नादिसंकीर्णाः ...	२१	४०६
उपनेयाः ...	४१	४१०
ते सुकर्मणा उत्कर्षं गच्छन्ति	४२	४१०

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
क्रियालोपात् वृषलत्वं ग- च्छन्ति	४३ ४११
दस्यवः... ..	४५ ४११
वर्णसंकराणां कर्माणि	४७ ४११
चण्डालकर्माणि	५१ ४१२
कर्माणां पुरुषज्ञानम्	५७ ४१३
वर्णसंकरनिन्दा	५९ ४१३
एषां विप्राद्यर्थे प्राणत्यागः श्रेष्ठः	६२ ४१३
साधारणधर्माः	६३ ४१३
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मण्यं शू- द्रत्वं च	६४ ४१४
वर्णसंकरे श्रेष्ठ्यम्	६७ ४१४
बीजक्षेत्रयोर्वलाबले	७० ४१५
षट्कर्माण्याह	७५ ४१६
ब्राह्मणजीविका	७६ ४१६
क्षत्रियवैश्यकर्माणि	७७ ४१६
द्विजानां श्रेष्ठकर्माणि	८० ४१७
ब्राह्मणास्यापदिकं तव्यम्	८१ ४१७
विक्रये वर्ज्यानि	८६ ४१८
क्षीरादिविक्रयफलम्	९२ ४१९
ज्यायसीवृत्तिनिषेधः	९५ ४१९
परधर्मजीवननिन्दा	९७ ४१९
वैश्यशूद्रयोरापद्धर्मः	९८ ४२०
आपदि विप्रस्य हीनयाच- नादि	१०२ ४२०
प्रतिग्रहनिन्दा	१०९ ४२१
याजनाध्यापने द्विजानाम्	११० ४२१
प्रतिग्रहादिपापनाशे	१११ ४२१
शिलोञ्छजीवने	११२ ४२२
धनयाचने	११३ ४२२
सप्त वित्तागमाः... ..	११५ ४२२
दश जीवनहेतवः	११६ ४२२

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
वृद्धिजीवननिषेधः	११७ ४२३
राज्ञामापदि कर्तव्यम्	११८ ४२३
शूद्रस्य आपद्धर्मः	१२१ ४२३
शूद्रस्य ब्राह्मणाराधनं श्रे- ष्ठम्	१२२ ४२४
शूद्रवृत्तिकल्पनम्	१२४ ४२४
शूद्रस्य न संस्कारादि	१२६ ४२४
शूद्रस्यामन्त्रकं धर्मकार्यम्	१२७ ४२४
शूद्रस्य धनसंचयनिषेधः... ..	१२९ ४२५

एकादशोऽध्यायः ।

स्नातकस्य प्रकाराः	१ ४२५
नवस्नातकेभ्योऽन्नदाने	३ ४२६
वेदविभ्यो दानम्	४ ४२६
भिक्षया द्वितीयविवाहनि- षेधः	५ ४२६
कुटुम्बीब्राह्मणाय दानम्	६ ४२६
सोमयागाधिकारिणः	७ ४२६
कुटुम्बाभरणे दोषः	९ ४२७
[अवश्यं भर्तव्याः]	१ ४२७
यज्ञशेषार्थं वेद्यादेर्धनग्रह- णम्	११ ४२७
षडुपवासे आहारग्रहणे	१६ ४२८
ब्रह्मस्वादिहरणनिषेधः	१८ ४२८
असाधुधनं हत्वा साधुभ्यो दाने	१९ ४२८
यज्ञशीलादिधनप्रशंसा	२० ४२९
यज्ञार्थं विप्रस्य स्तेनादौ न दण्डः	२१ ४२९
क्षुधावसन्नस्य वृत्तिकल्पने	२२ ४२९
यज्ञार्थं शूद्रभिक्षानिषेधः	२४ ४२९
यज्ञार्थं धनं भिक्षित्वा न रक्षणीयम्	२५ ४२९
देवब्रह्मस्वहरणे	२६ ४२९

प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः	पृष्ठम्
सोमयागाशक्तौवैश्वानरयागः	२७	४३०	गुरुस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ...	१०३	४४६
समर्थस्यानुकल्पनिषेधः ...	२८	४३०	गोवधाद्युपपातकप्रायश्चि-		
द्विजस्य स्वशक्त्या वैरिजयः	३१	४३०	त्तम् ...	१०८	४४६
अथर्वाङ्गिरसीभिः श्रुतिभिर-			अवकीर्णप्रायश्चित्तम् ...	११८	४४८
रीन्हन्यात् ...	३३	४३१	जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्	१२४	४४९
क्षत्रियादेर्बाहुवीर्येणारिजयः	३४	४३१	संकरीकरणादिप्रायश्चित्तम्	१२५	४४९
ब्राह्मणस्यानिष्ट न ब्रूयात्	३५	४३१	क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तम्	१२६	४४९
अल्पविद्याछयादेर्होतृत्वनि-			मार्जारदिवधप्रायश्चित्तम्	१३१	४५०
षेधः ...	३६	४३१	हयादिवधप्रायश्चित्तम् ...	१३६	४५१
अश्वदक्षिणा दाने ...	३८	४३१	व्यभिचरितस्त्रीवधे ...	१३८	४५१
अल्पदक्षिणयज्ञनिन्दा ...	३९	४३२	[अमत्या स्त्रीवधे शूद्रहत्या-		
अग्निहोत्रिणस्तदकरणे ...	४१	४३२	व्रतम्] ...	८	४५१
शूद्रासधनेनाग्निहोत्रनिन्दा	४२	४३२	सर्पादिवधे दानाशक्तौ ...	१३९	४५१
विहिताकरणादौ प्रायश्चित्ती	४५	४३३	क्षुद्रजन्तुसमूहवधादौ ...	१४०	४५१
कामाकामकृतपापे ...	४५	४३३	वृक्षादिच्छेदनादौ ...	१४२	४५२
प्रायश्चित्तिसंसर्गनिषेधः...	४७	४३३	अन्नजादिसत्त्ववधे ...	१४३	४५२
[प्रायश्चित्तशब्दव्याख्या]	५	४३३	वृथौषध्यादिच्छेदने ...	१४४	४५२
पूर्वपापेन कुष्ठयन्धादयः	४८	४३३	अमुख्यसुरापानप्रायश्चित्तं	१४६	४५२
प्रायश्चित्तसमवश्यं कर्तव्यम्	५३	४३४	सुराभाण्डस्थजलपाने ...	१४७	४५३
पञ्चमहापातकानि ...	५४	४३५	शूद्रोच्छिष्टजलपाने ...	१४८	४५३
ब्रह्महत्यादिसमानि कर्माणि	५४	४३५	सुरागन्धाघ्राणे ...	१४९	४५३
उपपातकानि ...	५९	४३६	विष्मूत्रसुरासंश्रभोजने...	१५०	४५३
जातिभ्रंशकराणि ...	६७	४३७	पुनःसंस्कारे दण्डादिनि-		
संकरीकरणानि ...	६८	४३७	वृत्तिः ...	१५१	४५३
अपात्रीकरणानि ...	६९	४३८	अभोज्यान्नस्त्रीशूद्रोच्छिष्टा-		
मलिनीकरणानि ...	७०	४३८	भक्ष्यमांसभक्षणे ...	१५२	४५३
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् ...	७२	४३८	शुक्तादिभक्षणे ...	१५३	४५४
गर्भत्रेयीक्षत्रवैश्यवधे ...	८७	४४२	सूकरादिविष्मूत्रभक्षणे ...	१५४	४५४
[अत्रेयीशब्दव्याख्या] ...	७	४४२	शुष्कसूनास्थाज्ञातमांसभ-		
स्त्रीसुहृद्बन्धनक्षेपहरणादौ	८८	४४२	क्षणे ...	१५५	४५४
सुरापानप्रायश्चित्तम् ...	९०	४४३	कुक्कुटनरसूकरादिभक्षणे...	१५६	४५४
सुराप्रकाराः ...	९४	४४३	मासेकान्नभक्षणप्रायश्चि-		
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ...	९९	४४५	त्तम् ...	१५७	४५४

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
ब्रह्मचारिणो मधुमांसादिभ-	
क्षणे प्रायश्चित्तम् ...	१५८ ४५५
बिडालायुच्छिष्टादिभक्षणे	
प्रायश्चित्तम् ...	१५९ ४५५
अभोज्यान्नमुत्तार्यम् ...	१६० ४५५
सजातीयधान्यादिस्तेये ...	१६२ ४५५
मनुष्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	१६३ ४५५
त्रपुसीसकादिहरणे ...	१६४ ४५५
भक्षयानशय्यादिहरणे ...	१६५ ४५६
शुष्कान्नगुडादिहरणे ...	१६६ ४५६
मणिमुक्तारजतादिहरणे	१६७ ४५६
कार्पासांशुकादिहरणे ...	१६८ ४५६
अगम्यागमनप्रायश्चित्तम्	१७० ४५६
वडवारजस्वलादिगमने ...	१७३ ४५७
दिवामैथुनादौ ...	१७४ ४५७
चाण्डाल्यादिगमने प्रा०	१७५ ४५७
व्यभिचारे स्त्रीणां प्रायश्चि-	
त्तम्... ...	१७६ ४५७
[शूद्रसंगतानां स्त्रीणां	
शुद्धिविचारः] ...	९ ४५८
चाण्डालीगमने ...	१७८ ४५८
पतितससर्गप्रायश्चित्तम्	१७९ ४५८
पतितस्य जीवत एव प्रेत-	
क्रिया ...	१८२ ४५९
पतितस्यांशादिनिवृत्तिः	१८५ ४५९
कृतप्रायश्चित्तसंसर्गः ...	१८६ ४५९
पतितस्त्रीणामन्नादिदेयम्	१८८ ४६०
पतितसंसर्गनिषेधादि ...	१८९ ४६०
बालव्यादित्यागः... ...	१९० ४६०
व्रात्यवेदत्यक्तप्रायश्चित्तम्	१९१ ४६०
गर्हितार्जितधनत्यागः ...	१९३ ४६१
असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	१९४ ४६१
कृतप्रायश्चित्तं साम्यं पृच्छेत्	१९५ ४६१

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
गोभ्यो घासदानं तस्यच	
संसर्गः ...	१९६ ४६१
व्रात्ययाजनपतितक्रियाकृ-	
त्यादौ ...	१९७ ४६१
शरणागतत्यागादौ ...	१९८ ४६१
श्रादिदंशनप्रायश्चित्तम् ...	१९९ ४६२
अपांक्त्यप्रायश्चित्तम् ...	२०० ४६२
उष्ट्रादियानप्रायश्चित्तम् ...	२०१ ४६२
जले जलंविना वा मूत्रा-	
दित्यागे ...	२०२ ४६२
वेदोदितकर्मादित्यागे ...	२०३ ४६२
ब्राह्मणस्य धिक्कारे ...	२०४ ४६२
ब्राह्मणावगुरणे प्रा० ...	२०८ ४६३
अनुक्तप्रायश्चित्तस्थले ...	२०९ ४६३
प्राजापत्यादिब्रतनिर्णयः	२११ ४६३
[तप्तकृच्छ्रे जलादीनां	
परिमाणं] ...	११ ४६४
व्रताङ्गानि ...	२२२ ४६६
पापं न गोपनीयम् ...	२२७ ४६६
पापानुतापे ...	२३० ४६७
पापवृत्तिनिन्दा ...	२३२ ४६७
मनस्तुष्टिपर्यन्तं तपः	
कुर्यात् ...	२३३ ४६७
तपःप्रशंसा ...	२३४ ४६८
[तपोलक्षणम्] ...	१२ ४६९
वेदाभ्यासप्रशंसा ...	२४५ ४६९
रहस्यप्रायश्चित्तम् ...	२५७ ४७१
द्वादशोऽध्यायः ।	
शुभाशुभकर्मफलम् ...	३ ४७३
तत्र मनसः प्रवर्तकत्वम्...	४ ४७४
त्रिविधमानसकर्माणि ...	५ ४७४
चतुर्विधवाचिककर्माणि ...	६ ४७४
त्रिविधशारीरकर्माणि ...	७ ४७४

प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकः पृष्ठम्
मनोवाक्कायकर्मभोगे ...	८ ४७४	वेदोदितकर्मणः श्रेष्ठत्वम्	८६ ४८६
[दशधर्मपथास्त्यजेत्]...	१ ४७४	वैदिकं कर्म द्विविधम् ...	८८ ४८७
[शुभाचारादिफलम्]...	२ ४७५	[प्रवृत्तनिवृत्तकर्म	
[वागादिदण्डः] ...	३ ४७५	लक्षणम्] ...	७ ४८७
त्रिदण्डपरिचयः ...	१० ४७५	प्रवृत्तनिवृत्तकर्मफलम् ...	९० ४८७
क्षेत्रज्ञपरिचयः ...	१२ ४७५	समदर्शनम् ...	९१ ४८८
जीवात्मपरिचयः ...	१३ ४७५	वेदाभ्यासादौ ...	९२ ४८८
जीवानामानन्त्यम् ...	१५ ४७६	वेदबाह्यस्मृतिनिन्दा ...	९५ ४८८
परलोके पाञ्चभौतिकशरीरम्	१६ ४७६	वेदप्रशंसा ...	९७ ४८९
भोगानन्तरमात्मनि लीयते	१७ ४७६	वेदज्ञस्य सेनापत्यादि ...	१०० ४८९
धर्माधर्मबाहुल्याद्भोगः ...	२० ४७७	वेदज्ञप्रशंसा ...	१०१ ४८९
त्रिविधगुणकथनम् ...	२४ ४७७	[वेदबलमाश्रित्य पापकर्म	
अधिकगुणप्रधानो देहः ...	२५ ४७७	न कुर्यात्]...	८ ४८९
सत्त्वादिलक्षणम् ...	२६ ४७८	वेदव्यवसायिनः श्रेष्ठत्वम्	१०३ ४९०
सात्त्विकगुणलक्षणम् ...	३१ ४७८	तपोविद्याभ्यां मोक्षः ...	१०४ ४९०
राजसगुणलक्षणम् ...	३२ ४७८	प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमा-	
तामसगुणलक्षणम् ...	३३ ४७९	णानि ...	१०५ ४९०
संक्षेपतस्तामसादिलक्षणम्	३५ ४७९	धर्मज्ञलक्षणम् ...	१०६ ४९०
गुणत्रयात्रिविधा गतिः...	४० ४८०	अकथितधर्मस्थले ...	१०८ ४९१
त्रिविधगतिप्रकाराः ...	४१ ४८०	अथ शिष्टाः ...	१०९ ४९१
पापेन कुत्सिता गतिः ...	५२ ४८१	अथ परिषत् ...	११० ४९१
पापविशेषेण योनिविशेषो-		मूर्खाणां न परिषत्त्वम् ...	११४ ४९२
त्पत्तिः ...	५३ ४८१	आत्मज्ञानं पृथक्कृत्याह ...	११८ ४९२
पापप्रावीण्यान्नरकादि ...	७३ ४८५	वाग्वाकाशादीनां लयः	१२० ४९३
मोक्षोपायभूतानिषट्कर्माणि	८३ ४८६	आत्मस्वरूपम् ...	१२२ ४९३
आत्मज्ञानस्य प्राधान्यम्	८५ ४८६	आत्मदर्शनमवश्यमनुष्ठेयम्	१२५ ४९४
		एतत्संहितापाठफलम् ...	१२६ ४९४

मनुस्मृतिस्थविषयानुक्रमणी समाप्ता.

कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसहिता

मनुस्मृतिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

[स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।

मनुप्रणीतान्विविधान् धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥]

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।

प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

श्रिगणेशाय नमः ।

गौडे नन्दनवासिनाग्निं सृजनैर्वन्द्ये वरेन्द्रां कुले

श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत् ।

काश्यामुत्तरवाहिजहुतनयातीरे समं पण्डितै-

स्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली ॥ १ ॥

सर्वज्ञस्य मनोरसर्वविदपि व्याख्यामि यद्वाङ्मयं

युक्त्या तद्बहुभिर्कृतो मुनिवैरेतद्बहु व्याहृतम् ।

तां व्याख्यामधुनातनैरपि कृतां न्याय्यां ब्रुवाणस्य मे

भक्त्या मानववाङ्मये भवभिदे भूयादशेषेश्वरः ॥ २ ॥

मीमांसे बहु सेवितासि सुहृदस्तर्काः समस्ताः स्थ मे

वेदान्ताः परमात्मबोधगुरवो श्रूयं मयोपासिताः ।

जाता व्याकरणानि बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये

प्राप्तोऽयं समयो मनूक्तवित्तौ साहाय्यमालम्ब्यताम् ॥ ३ ॥

द्वेषादिदोषरहितस्य सतां हिताय मन्वर्थतत्त्वकथनाय ममोद्यतस्य ।

दैवाद्यदि क्वचिदिह स्वलनं तथापि निस्तारको भवतु मे जगदन्तरात्मा ॥ ४ ॥

मानववृत्तावस्थां ज्ञेया व्याख्या नवा मयोद्भिन्ना ।

प्राचीना अपि रुचिरा व्याख्यातृणामशेषाणाम् ॥ ५ ॥

अत्र महर्षीणां धर्मविषयप्रश्ने मनोः श्रूयतामिदमुत्तरदानपर्यंतश्लोकचतुष्टयेनैतस्थ-

शास्त्रस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपपुक्तानि विषयसंबन्धप्रयोजनान्युक्तानि । तत्र धर्म एव

विषयः । तेन सह वचनसंदर्भरूपस्य मानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः
 संबन्धः । प्रमाणान्तरासन्निकृष्टस्य स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् ।
 प्रयोजनं तु स्वर्गापवर्गादि । तस्य धर्माधीनत्वात् । यद्यपि पत्न्युपगमनादिरूपः कामो-
 ऽप्यत्राभिहितस्तथापि “ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सप्त” (अ० ३
 श्लो० ४६) इत्युक्तकालादिनियमेन सोऽपि धर्म एव । एवं चार्थाजर्जनमपि “ऋतामृताभ्यां
 जीवेत” (अ० ४ श्लो० ४) इत्यादिनियमेन धर्म एवेत्यवगन्तव्यम् । मोक्षोपायत्वे-
 नाभिहितस्यात्मज्ञानस्यापि धर्मत्वाद्वर्गविषयत्वं मोक्षोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्योपपन्नम् ।
 पौरुषेयत्वेऽपि मनुवाक्यानामविगीतमहाजनपरिग्रहाच्छ्रुत्युपग्रहाच्च वेदमूलकतया
 प्रामाण्यम् । तथा च छान्दोग्यब्राह्मणे श्रूयते—“ मनुर्वै यत्किंचिदवदत्तद्भेषजं भेषज-
 तायाः ” इति । बृहस्पतिरप्याह—“ वेदार्थोपनिबद्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।
 मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥ तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि
 च । धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्यावन्न दृश्यते ॥ ” महाभारतेऽप्युक्तम्—“ पुराणं मानवो
 धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् । आशासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ ”
 विरोधिबौद्धादितर्कैर्न हन्तव्यानि । अतः कूलस्तु मीमांसादितर्कः प्रवर्तनीय एव । अत
 एव वक्ष्यति—“ आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं
 वेद नेतरः ” (अ० १२ श्लो० १०६) इति । सकलवेदार्थादिमननान्मह्यं महर्षय
 इदं द्वितीयश्लोकवाक्यरूपमुच्यतेऽनेनेति वचनमब्रुवन् । श्लोकस्यादौ मनुनिर्देशो
 मङ्गलार्थः । परमात्मन एव संसारस्थितये सर्वज्ञैश्वर्यादिसंपन्नमनु रूपेण प्रादुर्भूतत्वात्-
 दभिधानस्य मङ्गलातिशयत्वात् । वक्ष्यति हि—“ एनमेकं वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजाप-
 तिम ” (अ० १२ श्लो० १२३) इति । एकाग्रं विषयान्तराव्याश्रितचित्तम् । आसीनं
 सुखोपविष्टम् । ईदृशस्यैव महर्षिप्रभोत्तरदानयोग्यत्वात् । अभिगम्य अभिमुखं गत्वा
 महर्षयो महान्तश्च ते ऋचयश्चेति तथा । प्रतिपूज्य पूजयित्वा । यद्वा मनुना पूर्वं
 स्वागतासनदानादिना पूजितास्तस्य पूजां कृत्वेति प्रतिशब्दादुच्यते । यथान्यायं
 येन न्यायेन विधानेन प्रभः कर्तुं युज्यते प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना । वक्ष्यति च—
 “ नापृष्टः कस्यचिद्भूयाञ्चान्यायेन पृच्छतः ” (अ० २ श्लो० ११०) इति ।
 “अभिगम्य प्रतिपूज्य, अब्रुवन्निति” कियान्नयेऽपि मनुमित्येव कर्म । अब्रुवन्नित्यत्राक-
 थितकर्मता । ब्रुवितातोद्विकर्मकत्वात् ॥ १ ॥

किमब्रुवन्नित्यपेक्षायामाह—

भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।

अन्तरप्रभवाणां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

[जरायुजाण्डजानां च तथा संस्वेदजोद्भिदाम् ।

भूतग्रामस्य सर्वस्य प्रभवं प्रलयं तथा ॥ २ ॥

आचारांश्चैव सर्वेषां कार्याकार्यविनिर्णयम् ।

यथाकामं यथायोगं वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ ३ ॥]

ऐश्वर्यादीनां भगवद्बो वाचकः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥ ” मनुवन्तेन संबोधनं भगवन्निति । वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः सर्वे च ते वर्णाश्चेति सर्ववर्णाः तेषामन्तरप्रभवाणां च संकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानां अम्बष्ठक्षत्तृकर्ण-प्रभृतीनां तेषां विजातीयमैथुनसंभवत्वेन खरतुरगीयसंपर्काज्जाताभतरवजात्यन्तर-त्वाद्द्वर्णशब्देनाग्रहणात्पृथक् प्रभः । एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम् । यथावा यो धर्मो यस्य वर्णस्य येन प्रकारेणाहर्तात्यनेनाश्रमधर्मादीनामपि प्रभः । अहपूर्वशः क्रमेण जातकर्म, तद्वत् नामधेयमित्यादिना । धर्मान्नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि सर्वधर्माभिधाने योग्यो भवसि तस्माद्ब्रूहीत्यधोषणमध्याहार्यम् । यत्तु ब्रह्महत्यादि-रूपाधर्मकीर्तनमप्यत्र तत्प्रायश्चित्तविधिरूपधर्मविषयत्वेन न स्वतन्त्रतया ॥ २ ॥

सकलधर्माभिधानयोगत्वे हेतुमाह—

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः ।

अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥ ३ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात्त्वमेकोऽद्वितीयः अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षभूतस्य स्पृत्याबलमे-यस्य च विधानस्य विधीयन्तेऽनेन कर्माण्यग्निहोत्रादीनीति विधानं वेदस्तस्य स्वयं-भुवोऽपौरुषेयस्याचिन्त्यस्य बहुशाखाविभिन्नत्वादियत्तया परिच्छेत्तुमयोग्यस्य अप्रमेयस्य भीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयानवगम्यमानप्रमेयस्य । कार्यमनुष्ठेयमग्निष्टोमादि, तत्त्वं ब्रह्म “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” (तैत्ति. उ. २-१-१) इत्यादि वेदान्तवेद्यं तदेवार्थः प्रतिपाद्यभागस्तं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थवित् । मेधातिथिस्तु कर्मभीमांसावासनया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थस्तं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थविदिति व्याचष्टे । तन्न । वेदानां ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्युपगमान्न कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः । धर्माधर्मव्यवस्थापनसमर्थ-त्वात्प्रभो इति संबोधनम् ॥ ३ ॥

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगामितौजा महात्मभिः ।

प्रत्युवाचाचर्य तान्सर्वान्महर्षीञ्छूयतामिति ॥ ४ ॥

स मनुस्तेर्महर्षिभिस्तथा तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशया-दिना पृष्टस्तान्सम्यग्यथातत्त्वं प्रत्युवाच श्रूयतामित्युपक्रम्य । अमितमपरिच्छेद्यमोजः सामर्थ्यं ज्ञानतत्त्वाभिधानादौ यस्य स तथा । अत एव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणा-

मपि प्रभविषयः । महात्मभिर्महातृभावैः आर्च्यं पूजयित्वा । आङ्पूर्वस्यार्चतेर्त्यब-
न्तस्य रूपमिदम् । धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम् ।
ननु महत्प्रणीतत्वेऽस्य शास्त्रस्य 'स पृष्ठः प्रत्युवाच' इति न युक्तम् । अहं पृष्ठो ब्रवी-
मीति युज्यते, अन्यप्रणीतत्वे च कथं मानवीयसंहितेति । उच्यते—प्रायेणाचार्याणा-
मियं शैली यत्स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति । अत एव “कर्माण्यपि जैमिनिः
फलार्थत्वात् ” इति जैमिनेरेव सूत्रम् । अत एव “ तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ”
(व्या. सू. १-३-२६) इति बादरायणस्यैव शारीरकसूत्रम् । अथवा मनुपदिष्टा
धर्मास्तच्छिष्येण भृगुणा तदाज्ञयोपनिबद्धाः । अत एव वक्ष्यति—“ एतद्वोऽयं भृगुः
शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ” (अ. १ श्लो. ५९) इत्यतो युज्यत एव स पृष्ठः प्रत्यु-
वाचेति । मनुपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच्च मानवीयसंहितेति व्यपदेशः ॥ ४ ॥

श्रूयतामित्युपक्षिप्तमर्थमाह—

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५ ॥

ननु सुनीनां धर्मविषयप्रश्ने तत्रैवोत्तरं दातुमुचितं तत्कोऽयमप्रस्तुतः प्रलय-
दशायां कारणलीनस्य जगतः सृष्टिप्रकरणावतारः । अत्र मेधातिथिः समादधे—
शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यतोब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयो
धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते । “ तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ”
(अ. १ श्लो. ४९) इति । वक्ष्यति च “ एता दृष्ट्यास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ” अ० १२ श्लो० २३ इति । ततश्च निरति-
शयैर्धर्महेतुधर्मस्ताद्विपरीतश्चाधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमध्येतव्य-
मित्यध्यायतात्पर्यमित्यन्तेन । गोविन्दराजस्यापीदमेव समाधानम् । नैतन्मनोहरम् ।
धर्मस्वरूपप्रश्ने यद्धर्मस्य फलकीर्तनं तदप्यप्रस्तुतमाधर्मोक्तिमात्राद्वि शास्त्रमर्थवत् । किंच
“ कर्मणां फलनिवृत्तिं शंसेत्युक्ते महापिभिः द्वादशे वक्ष्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते ॥ ”
इदं तु वदामः । सुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनं धर्मकथनमेवेति
नाप्रस्तुताभिधानम् । आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूपत्वात् । मनुनैव “ धृतिः क्षमा दमो-
ऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ” (अ. ६-
श्लो० १२) इति दशविधधर्माभिधाने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम् । महा-
भारतेऽपि—“ आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ” इत्यात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम् ।
याज्ञवल्क्येन तु परमधर्मत्वेन यदुक्तम्—“ इज्याचारदमाहिंसा दानं स्वाध्यायकर्म
च । अयं तु परमो धर्मो ययोगेनात्मदर्शनम् ” (अ. १ श्लो. ८) इति । जगत्का-
रणत्वं च ब्रह्मलक्षणम् । अत एव ब्रह्ममीमांसायाम्—“ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ”
(व्या. सू. १-१-१) इति सूत्रानन्तरं ब्रह्मलक्षणकथनाय “ जन्माद्यस्य तयः ”

(व्या. सू. १-१-२) इति द्वितीयसूत्रं भगवान्बादरायणः प्रणिनाय । अस्य जगतो यतो जन्मादि सृष्टिस्थितिप्रलयमिति सूत्रार्थः । तथाच श्रुतिः—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म ” इति प्राधान्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानब्रह्म-प्रतिपादनम् । आत्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्यायं कृत्वा संस्कारादिरूपं धर्मं तदङ्गतया द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोधः ॥ किंच प्रभोत्तर-वाक्यानामेव स्वरसादयं मदुक्तोऽर्थो लभ्यते । तथा हि; “धर्मे पृष्टे मनुर्वह्म जगतः कारणं ब्रुवन् । आत्मज्ञानं परं धर्मं वित्तेति व्यक्तमुक्तवान् ॥ प्राधान्यात्प्रथमाध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम् । धर्मोऽन्यस्तु तदङ्गत्वाद्युक्तो वक्तुमनन्तरम् ॥” इदमित्यध्य-क्षेण सर्वस्य प्रतिभासमानत्वाज्जगन्निर्दिश्यते । इदं जगत् तमोभूतं तमसि स्थितं लीनमासीत् । तमःशब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते तम इव तमः । यथा तमसि लीनाः पदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्त एवं प्रकृतिलीना अपि भावा नावगम्यन्त इति गुणयोगः । प्रलयकाले सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासी-दित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—“ तम आसीत्तमसा गृह्णम्ये ” इति । प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मनाऽप्याकृतासीत् । अतएव अप्रज्ञातमप्रत्यक्षं सकलप्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्ष-गोचरः प्रज्ञात इत्युच्यते तत्र भवतीत्यप्रज्ञातं अलक्षणमननुमेयं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गं तदस्य नास्तीति अलक्षणं अप्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं तदानीं वाचक-स्थूलशब्दाभावाच्छब्दतोऽप्यविज्ञेयम् । एतदेव च प्रमाणत्रयं सतर्कं द्वादशाध्याये मनुनाभ्युपगतं अतएवाविज्ञेयमित्यर्थापत्त्याद्यगोचरमिति धरणीधरस्यापि व्याख्या-नम् । नच नासीदेवेति वाच्यम् । तदानीं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथाच श्रूयते—“ तद्वेदं तद्व्याकृतमासीत् ” छान्दोग्योपनिषच्च—“ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ” (६।२।१) इदं जगत्सदेवासीत् । ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः । सच्छब्दो ब्रह्मवा-चकः । अतएव प्रसप्तमिव सर्वतः । प्रथमार्थे तसिः । स्वकार्याक्षममित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ किमभूदित्याह—

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥ ६ ॥

ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयंभूः परमात्मा स्वयं भवति स्वेच्छया शरी-रपरिग्रहं करोति, न त्वितरजीववत्कर्मायत्तदेहः । तथाच श्रुतिः—“ स एकधा भवति द्विधा भवति ” । भगवानैश्वर्यादिसंपन्नः । अव्यक्तो बाह्यक-रणागोचरः । योगाभ्यासावसेय इति यावत् । इदं महाभूतादि । आकाशा-दीनि महाभूतानि । आदिग्रहणान्महदादीनि च व्यञ्जयन्व्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरू-पेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् । वृत्तौजाः वृत्तमप्रतिहतमुच्यते । अतएव “ वृत्ति-

सर्गतायनेषु कमः ” (पा. सू. १।३।३८) इत्यत्र वृत्तिरप्रतिघात इति व्याख्यातं जयादित्येन । वृत्तमप्रतिहतमोजः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स तथा । तमोनुदः प्रकृतिप्रे-
रकः । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्—“ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रजते सचराचरम् ” (अ. ९ श्लो. १०) इति । प्रादुरासीत्प्रकाशितो बभूव । तमोनुदः प्रलयावस्थाध्वंसक इति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ६ ॥

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतः ॥ ७ ॥

योऽसाविति सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहासादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । अतीन्द्रियग्राह्यः इन्द्रियमतीत्य वर्तते इत्यतीन्द्रियं मनस्तद्ग्राह्य इत्यर्थः । यदाह व्यासः—“ नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ” सूक्ष्मो बहिर्निन्द्रियागोचरः । अव्यक्तो व्यक्तिरवयवस्तद्रहितः । सनातनो नित्यः । सर्वभूतमयः सर्वभूतात्मा । अतएवा-
चिन्त्यः इत्युक्त्या परिच्छेदुमशक्यः । स एव स्वयं उद्भूतः महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्बभूव । उत्पूर्वो भातिः प्रादुर्भावे वर्तते । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ ८ ॥

स परमात्मा नानाविधाः प्रजाः सिसृक्षुरभिध्यायापो जायन्तामित्यभि-
ध्यानमात्रेणाप एव ससर्ज । अभिध्यानपूर्विकां सृष्टिं वदतो मनोः प्रकृ-
तिरेवाचेतनाऽस्वतन्त्रा परिणमत इत्ययं पक्षो न संमतः, किंतु ब्रह्मैवाव्याकृतशक्त्या-
त्मना जगत्कारणमिति त्रिदण्डिवेदान्तसिद्धान्त एवाभिमतः प्रतिभाति । तथा च
छान्दोग्योपनिषत्—“ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय ” इति । अतएव शारीरकसूत्रकृता
व्यासेन सिद्धान्तितम् “ ईक्षतेर्नाशब्दम् ” (व्या. सू. १।१।९) इति । ईक्षतेरीक्षण-
श्रवणान्न प्रधानं जगत्कारणम् । अशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दमिति
सुत्रार्थः । स्वाच्छरीरादव्याकृतरूपादव्याकृतमेव भगवद्भास्करीयवेदान्तदर्शने प्रकृतिः,
तदेव तस्य च शरीरं अव्याकृतशब्देन पञ्चभूतबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणमनःकर्मावि-
द्यावासना एव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना स्थिता अभिधीयन्ते । अव्याकृतस्य च
ब्रह्मणा सह भेदाभेदस्वीकाराद्ब्रह्माद्वैतं, शक्त्यात्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमत
इत्युभयमप्युपपद्यते । आदौ स्वकार्यभूमिब्रह्माण्डसृष्टेः प्राक् । अपां सृष्टिश्रेयं महद-
हंकारतन्मात्रक्रमेण चेद्व्या । महाभूतादि व्यञ्जयन्निति पूर्वाभिधानादनन्तरमापि
महदादिसृष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तास्वप्सु बीजं शक्तिरूपं आरोपितवान् ॥ ८ ॥

तदण्डमभवद्द्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिञ्ज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

तद्वीजं परमेश्वरेच्छया हैममण्डमभवत् । हैममिव हैमं शुद्धिगुणयोगात् तु हैममेव । तदीयैकशकलेन भूमितिर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भूमेश्चा- हैमत्वस्य प्रत्यक्षत्वादुपचाराश्रयणम् । सहस्रांशुरादित्यस्तत्तुल्यप्रभं तस्मिन्ण्डे हिरण्यगर्भो जातवान् । येन पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भोऽहमस्मीति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासना कृता तदीयं लिङ्गशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयं परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः । सर्वलोकानां पितामहो जनकः, सर्वलोकपितामह इति वा तस्य नाम ॥ ९ ॥

इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थनिर्वचनेनोक्तमेवार्थं द्रढयति—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥

[नारायणपरोव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपात्र मेदिनी ॥ ४ ॥]

आपो नाराशब्देनोच्यन्ते । अप्सु नाराशब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाह—यतस्ता नराख्यस्य परमात्मनः सूनवोऽपत्यानि । “ तस्येदम् ” (पा. सू. ४ । ३ । १२०) इत्यण्प्रत्ययः । यद्यपि अणि कृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्द-सलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यवहारात् “ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ” इति पाक्षिको ङीप्प्रत्ययस्तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्ते टापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः । आपोऽस्य परमात्मनो ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य पूर्वमयनमाश्रय इत्यसौ नारायण इत्या-गमेष्वाभ्रातः । गोविन्दराजेन तु आपो नरा इति पठितं व्याख्यातं च—नारायण इति प्राप्ते “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा. सू. ६ । ३ । १३७) इति दीर्घत्वेन नारायण इति रूपम् । अन्ये त्वापो नारा इति पठन्ति ॥ १० ॥

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।

तद्विमृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

यत्तदितिसर्वनामभ्यां लोकवेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । कारणं सर्वोत्पत्तिमतां । अव्यक्तं बहिरिन्द्रियागोचरं । नित्यं उत्पत्तिविनाशरहितम् । वेदान्तसिद्धत्वात्सत्त्वभावं प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्त्वभावमिव । अथवा सद्भावजातं असदभावस्तयोरात्मभूतम् । तथाच श्रुतिः—“ ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ” इति । तद्विमृष्टस्तेनोत्पादितः स पुरुषः सर्वत्र ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्विधा ॥ १२ ॥

तस्मिन् पूर्वोक्तेऽण्डे स ब्रह्मा वक्ष्यमाणब्रह्ममानेन संवत्सरस्त्रयित्वा स्थित्वा आत्मनैवाण्डं द्विधा भवत्वित्यात्मगतध्यानमात्रेण तदण्डं द्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ।

मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् ॥ १३ ॥

[वैकारिकं तैजसं च तथा भूतादिमेव च ।

एकमेव त्रिधाभूतं महानित्येव संस्थितम् ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणां समस्तानां प्रभवं प्रलयं तथा ।]

शकलं खण्डं ताभ्यामण्डशकलाभ्यां उत्तरेण दिवं स्वर्लोकमधरेण भूर्लोकं उभयो-
र्मध्य आकाशं दिशश्चान्तरालदिग्भिः सहाष्टौ सप्तद्राख्यं अपां स्थानं स्थिरं निर्मि-
तवान् ॥ १३ ॥

इदानीं महदादिक्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं तत्तत्सृष्टिमाह—

उद्धवर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।

मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मा आत्मनः परमात्मनः सकाशात्तेन रूपेण मन उद्धृतवान् । परमात्मन
एव ब्रह्मस्वरूपेणोत्पन्नत्वात्परमात्मन एव च मनःसृष्टिर्वेदान्तदर्शने न प्रधानात् ।
तथाच श्रुतिः—“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापश्च
पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ ” मनश्च श्रुतिसिद्धत्वाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गाच्च सत्
अप्रक्षत्वादसदिति । मनसः पूर्वमहंकारतत्त्वं अहमित्यभिमानाख्यकार्ययुक्तं ईश्वरं
स्वकार्यकरणक्षमम् ॥ १४ ॥

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।

विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५ ॥

[अविशेषान् विशेषांश्च विषयांश्च पृथग्विधान् ॥ ६ ॥]

महान्तमिति महदाख्यतत्त्वमहंकारात्पूर्वं परमात्मन एवाव्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिस-
हितादुद्धृतवान् । आत्मन उत्पन्नत्वात् आत्मानमात्मोपकारकत्वाद्वा । यान्यभिहितानि
अभिधास्यन्ते च तान्युत्पत्तिमन्ति सर्वाणि सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि विषयाणां
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्राहकाणि शनैः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन श्रोत्रादीनि द्विती-
याध्यायवक्तव्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, चक्षुर्दातपञ्च पाश्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि

शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्चोत्पादितवान् । नन्वभिधानपूर्वकसृष्ट्यभिधानाद्वेदान्त-
सिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तत्र संगच्छते । इदानीं महदादिक्रमेण
सृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तदर्शनेन च परमात्मन एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिरुक्ता । तथाच
तैत्तिरीयोपनिषत्—“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः ।
वायोरग्निः । अग्रेरापः । अज्यः पृथिवी” (२ । १ । १) इति । उच्यते—प्रकृ-
तितो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति भगवद्भास्कररीयदर्शने ऽप्युपपद्यत इति तद्विदो
व्याचक्षते । अव्याकृतमेव प्रकृतिरिष्यते तस्य च सृष्ट्युन्मुखत्वं सृष्ट्यावका-
लयोरूपं तदेव महत्त्वं, ततो बहु स्यामित्यभिमानात्मकेक्षणकालयोगित्वम-
व्याकृतस्याहंकारतत्त्वम् । तत आकाशादिपञ्चभूतसूक्ष्माणि क्रमेणोत्पन्नानि पञ्च
तन्मात्राणि ततस्तेभ्य एव स्थूलान्युत्पन्नानि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्मस्थूलक्रमे-
णैव कार्योदयदर्शनादिति न विरोधः । अव्याकृतगुणत्वेऽपि सत्त्वरजस्तमसां सर्वाणि
त्रिगुणानीत्युपपद्यते । भवतु वा सत्त्वरजस्तमःसमतारूपैव मूलप्रकृतिः, भवन्तु
च तत्त्वान्तराण्येव महदहंकारतन्मात्राणि, तथापि प्रकृतिर्ब्रह्मणोऽनन्येति मनोः
स्वरसः । यतो वक्ष्यति—“सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि” (अ० १२
श्लो० ११) इति । तथा “एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वसमता-
मेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम्” (अ० १२ श्लो० १२५) इति ॥ १५ ॥

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान्पण्णामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

तेषां षण्णां पूर्वोक्ताहंकारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा अवयवास्तान् आत्ममात्रा-
षण्णां स्वविकारेषु योजयित्वा मद्ब्रह्मतिर्यक्स्थावरादीनि सर्वभूतानि परमात्मा निर्मि-
तवान् । तत्र तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि अहंकारस्येन्द्रियाणि पृथिव्या-
दिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहंकारयोजनां कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य
निर्माणम् । अतएवामितौजसामनन्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् ॥ १६ ॥

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ।

तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः ॥ १७ ॥

यस्मान्मूर्तिः शरीरं तत्संपादका अवयवाः सूक्ष्मास्तन्मात्राहंकाररूपाः षट्
तस्य ब्रह्मणः सप्रकृतिकस्य इमानि वक्ष्यमाणानि भूतानीन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि
कार्यत्वेनाश्रयन्ति । तन्मात्रेभ्यो भूतोत्पत्तेः अहंकाराच्च इन्द्रियोत्पत्तेः । तथाच
पठन्ति—“प्रकृतेर्महंस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः
पञ्च भूतानि ॥” (सांख्यकारिका २२) तस्मात्तस्य ब्रह्मणो या मूर्तिः स्वभावस्तां
तथा परिणतामिन्द्रियादिशालिनीं लोका शरीरामति वदन्ति । षडाश्रयणाच्छरीर-
मिति शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रम एव दृढीकृतः ॥ १७ ॥

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ।

मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥ १८ ॥

पूर्वश्लोके तत्पेति प्रकृतं ब्रह्मात्र तदिति परामृश्यते । तद्ब्रह्म शब्दादिपञ्चतन्मात्रा-
त्मनावस्थितं महाभूतान्याकाशादीनि आविशन्ति तेभ्य उत्पद्यन्ते । सह कर्मभिः स्व-
कार्यैस्तत्राकाशस्यावकाशदानं कर्म वायोर्व्युह्नं विन्यासरूपं तेजसः पाकोऽपां संग्रहणं
पिण्डीकरणरूपं पृथिव्या धारणं । अहंकारात्मनावस्थितं ब्रह्म मन आविशति । अहं
कारादुत्पद्यत इत्यर्थः । अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसंकल्पसुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्ब-
हिरिन्द्रियागोचरैः सर्वभूतकृत्सर्वोत्पत्तिनिमित्तं मनोजन्यशुभाशुभकर्मप्रभवत्वाजगतः ।
अव्ययमविनाशि ॥ १८ ॥

तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् ।

सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्वयम् ॥ १९ ॥

तेषां पूर्वप्रकृतीनां महदहंकारतन्मात्राणां सप्तसंख्यानां पुरुषादात्मन उत्पन्न-
त्वात्तद्वृत्तिग्राह्यत्वाच्च पुरुषाणां महौजसां स्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतां सूक्ष्मा
या मूर्तिमात्राः शरीरसंपादकभागास्ताभ्य इदं जगत्त्वरं संभवत्यनश्वराद्यत्कार्य
तद्विनाशि स्वकारणे लीयते । कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरम् । परमकारणं तु
ब्रह्म नित्यशुभासनीयमित्येतद्दर्शयितुमयमनुवादः ॥ १९ ॥

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः ।

यो यो यावतिथश्चैषां स स तावदुणः स्मृतः ॥ २० ॥

एषामिति पूर्वतरश्लोके “तदाविशन्ति भूतानि” (अ. १ श्लो. १८) इत्यत्र
भूतानां परामर्शः । तेषां चाकाशादिकमेणोत्पत्तिक्रमः, शब्दादिगुणवत्ता च वक्ष्यते ।
तत्राद्याद्यस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वाय्वादि परः परः प्राप्नोति । एतदेव स्पष्टयति—
यो य इति ॥ एषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो यावतिथः “वतोरिथुक्”
(पा. सू. ९ । २ । ५३) स स द्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः तृतीयाद्विगुण
इत्येवमादिर्भन्वादिभिः स्मृतः । एतेनैतदुक्तं भवति । आकाशस्य शब्दो गुणः,
वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः, भूमेः शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धाः । अत्र यद्यपि “नित्यवीप्सयोः” (पा. सू. ८ । १ । ४) ।
इति द्विर्वचनेनायस्यावस्येति प्राप्तं तथापि स्मृतीनां छन्दःसमानविषयत्वात् “सपां
सुलुक्” (पा. सू. ७ । १ । ३९) इति प्रथमाद्यस्य सुलुक् तेनाद्याद्यस्येति
रूपसिद्धिः ॥ २० ॥

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१ ॥

स परमात्मा हिरण्यगर्भरूपेणावस्थितः सर्वेषां नामानि गोजातेर्गौरिति अश्वजा-
तेरश्व इति । कर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनादीनि, क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि । पृथक् पृथक्
यस्य पूर्वकल्पे यान्यभूवन् । आदौ सृष्ट्यादौ वेदज्ञब्देभ्य एवावगम्य निर्मितवान् ।
भगवता व्यासेनापि वेदमीमांसायां वेदपूर्विकैव जगत्सृष्टिर्व्युत्पादिता । तथा च शारी-
रकसूत्रम्—“ शब्द इति चेन्नातःप्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ” (व्या. सू. १ । ३ ।
२८) अस्यार्थः । देवतानां विग्रहवत्त्वे वैदिके वस्वादिशब्दे देवतावाचिनि विरोधः
स्याद्वेदस्यादिमत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्नास्ति विरोधः । कस्मात् अतःशब्दादेव जगतः प्रभ-
वादुत्पत्तेः प्रलयकालेऽपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिः स्थितः स इह कल्पादौ
हिरण्यगर्भस्य परमात्मन एव प्रथमदेहिभूतैर्मनस्यवस्थान्तरमनापन्नः सूक्ष्मप्रबुद्धस्येव
प्रादुर्भवति । तेन प्रदीपस्थानीयेन सुरनरतिर्यगादिप्रविभक्तं जगदभिधेयभूतं निर्मि-
मीते । कथमिदं गम्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षं श्रुति-
रनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात् । तथाच श्रुतिः—“ एत
इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृंस्तिरःपवित्रमिति
ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः ” । स्मृतिस्तु
“ सर्वेषां तु स नामानि ” (अ. १ श्लो. २१) इत्यादिका मन्वादिप्रणीतैव । पृथक्सं-
स्थाश्चेति । लौकिकीश्च व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणं कुविन्दस्य पटनिर्माणमित्या-
दिकविभागेन निर्मितवान् ॥ २१ ॥

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ।

साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ॥ २२ ॥

स ब्रह्मा देवानां गणमसृजत् । प्राणिनामिन्द्रादीनां कर्माणि आत्मा स्वभावो येषां
तेषामप्राणिनां च प्रावादीनां देवानां साध्यानां च देवविशेषाणां समूहं यज्ञं च ज्योति-
ष्टोमादिकं कल्पान्तरेऽप्यनुमीयमानत्वान्नित्यम् । साध्यानां च गणस्य पृथग्वचनं
सूक्ष्मत्वात् ॥ २२ ॥

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।

दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ २३ ॥

ब्रह्म ऋग्यजुःसामसंज्ञं वेदत्रयं अग्निवायुरविभ्य आकृष्टवान् । सनातनं नित्यम् ।
वेदापौरुषेयत्वपक्ष एव मनोरभिमतः । पूर्वकल्पे ये वेदास्त एव परमात्मभूतैर्ब्रह्मणः
सर्वज्ञस्य स्मृत्यारूढाः । तानेव कल्पादौ अग्निवायुरविभ्य आचकर्ष । श्रौतश्रायमर्थो
न शङ्कनीयः । तथाच श्रुतिः—“ अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेदः ”
इति । आकर्षणार्थत्वादुद्दिष्टातोर्नाग्निवायुरवीणां कथितकर्मता कित्वादानतैव । यज्ञ-
सिद्ध्यर्थं त्रयीसंपाद्यत्वाद्यज्ञानां आपीनस्थक्षीरवह्निद्यमानानामेव वेदानामभिव्यक्तिप्र-
दर्शनार्थमाकर्षणवाचको गौणो दुहिः प्रयुक्तः ॥ २३ ॥

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

सरितः सागराञ्छैलान्समानि विषमाणि च ॥ २४ ॥

अत्र ससर्जैत्युत्तरश्लोकोक्तानि क्रिया संबध्यते । आदित्यादिक्रियाप्रचयरूपं कालं कालविभक्तीर्मासत्वंयनाद्याः नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि ग्रहान्सूर्यादीन् सरितो नदीः सागरान्समुद्रान् शैलान्पर्वतान् समानि समस्थानानि विषमाणि उच्चनीचरूपाणि ॥ २४ ॥

तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च ।

सृष्टिं ससर्जं चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

तपः प्राजापत्यादि वाचं वाणीं रतिं चेतःपरितोषं काममिच्छां क्रोधं चेतोविकारं इमामेतच्छ्लोकोक्तां पूर्वश्लोकोक्ताञ्च सृष्टिं चकार । सृज्यत इति सृष्टिः । कर्मणि क्तिन् । इमाः प्रजा वक्ष्यमाणा देवादिकाः कर्तुमिच्छन् ॥ २५ ॥

कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवचेयत् ।

द्वन्द्वैरयोजयन्नेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६ ॥

धर्मो यज्ञादिः स च कर्तव्यः अधर्मो ब्रह्मवधादिः स न कर्तव्यः इति कर्मणां विभागाय धर्माधर्मौ व्यवचेयत्पृथक्त्वेनाभ्यधात् । धर्मस्य फलं सुखं, अधर्मस्य फलं दुःखम् । धर्माधर्मफलभूतैर्द्वन्द्वैः परस्परविरुद्धैः सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजा योजितवान् । आदिग्रहणात्कामक्रोधरागद्वेषक्षुत्पिपासाशोकमोहादिभिः ॥ २६ ॥

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्थानां तु याः स्मृताः ।

ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः ॥ २७ ॥

दशार्थानां पञ्चानां महाभूतानां याः सूक्ष्माः पञ्चतन्मात्ररूपा विनाशिन्यः पञ्चमहाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः ताभिः सह उक्तं वक्ष्यमाणं चेदं सर्वमुत्पद्यते । अनुपूर्वशः क्रमेण । सूक्ष्मात्स्थूलं स्थूलात्स्थूलतरमित्यनेन सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो मानससृष्टिः कदाचित्तत्त्वनिरपेक्षा स्यादितिमां शङ्कामपनिनीषंस्तद्वारेणैवेयं सृष्टिरिति मध्ये पुनः पूर्वोक्तं स्मारितवान् ॥ २७ ॥

यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुङ्क्तः प्रथमं प्रभुः ।

स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८ ॥

स प्रजापतिर्यं जातिविशेषं व्याघ्रादिकं यस्यां क्रियायां हरिणमारणादिकायां सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् स जातिविशेषः पुनःपुनरपि सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् । एतेन प्राणिकर्मसापेक्षं प्रजापतेरुत्तमाधमजातिनिर्माणं न रागद्वेषाधीनमिति दर्शितम् । अतएव वक्ष्यति “यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम्” (अ० १ श्लो० ४१) इति ॥ २८ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

हिंसाहिंस्रै मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।

यद्यस्य सोऽद्धात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥ २९ ॥

हिंसं कर्म सिंहादेः करिमारणादिकम् । अहिंसं हरिणादेः । मृदु दयाप्रधानं विप्रादेः । क्रूरं क्षत्रियादेः । धर्मो यथा ब्रह्मचार्यादेः गुरुश्रूषादिः । अधर्मो यथा तस्यैव मांस-
मैथुनसेवनादिः । ऋतं सत्यं, तच्च प्रायेण देवानाम् । अनृतसप्तत्यं तदपि प्रायेण
मनुष्याणाम् । तथाच श्रुतिः—“सत्यवाचो देवा अनृतवाचो मनुष्याः” इति । तेषां
मध्ये यत्कर्म स प्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत्सृष्ट्युत्तरकालमपि स तदेव कर्म
प्राक्तनादृष्टवशात्स्वयमेव भजे ॥ २९ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।

स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३० ॥

यथा वसन्तादिक्रतव ऋतुचिह्नानि चूतमज्यादीनि ऋतुपर्यये स्वकार्यावसरे स्वय-
मेवाप्नुवन्ति तथा देहिनोऽपि हिंसादीनि कर्माणि ॥ ३० ॥

लोकानां तु विवृद्धयर्थं मुखबाहूरुपादतः ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥ ३१ ॥

भूरादीनां लोकानां बाहुल्यार्थं मुखबाहूरुपादेभ्यो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्यथाक्रमं
निर्मितवान् । ब्राह्मणादिभिः सायंप्रातरग्रावाहुतिः प्रक्षिप्ता सूर्यमुपतिष्ठते सूर्याद्वृष्टिदृष्टे-
रन्तमन्वात्प्रजाबाहुल्यम् । वक्ष्यति च—“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यम्” (अ. १
श्लो. ७६) इत्यादि । दैव्या च शक्त्या मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिनिर्माणम् । ब्राह्मणो न
विशङ्कनीयः श्रुतिसिद्धत्वात् । तथाच श्रुतिः “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इत्यादि ॥ ३१ ॥

द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्थेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्थेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥ ३२ ॥

स ब्रह्मा निजदेहं द्विखण्डं कृत्वा अर्थेन स्त्री तस्यां मैथुनधर्मेण विराट्संज्ञं पुरुषं
निर्मितवान् । श्रुतिश्च—“ततो विराडजायत” इति ॥ ३२ ॥

तपस्तप्त्वासृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।

तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥

स विराट् तपो विधाय यं निर्मितवान् तं मां मयं जानीत अस्य सर्वस्य जगतः
स्रष्टारं भो द्विजसत्तमाः । एतेन स्वजन्मोत्कर्षसामर्थ्यातिशयावभिहितवान् लोकानां
प्रत्ययितप्रत्ययार्थम् ॥ ३३ ॥

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥ ३४ ॥

अहं प्रजाः सृष्टुमिच्छन् सुदुश्चरं तपस्तप्त्वा दश प्रजापतीन्प्रथमं सृष्टवान् ।
तैरपि प्रजानां सृज्यमानत्वात् ॥ ३४ ॥

मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५ ॥

त एते दश प्रजापतयो नामतो निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥

एते मनूस्तु सप्तान्यानसृजन्भूरितेजसः
देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६ ॥

एते मरीच्यादयो दश भूरितेजसो बहुतेजसोऽन्यान् सप्तापरिमिततेजस्कान् मनू-
न्देवान् ब्रह्मणाऽसृष्टान् देवनिवासस्थानाति स्वर्गादीन्महर्षींश्च सृष्टवन्तः । मनुशब्दो-
ऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु मन्वन्तरेषु यस्य यत्र सर्गाधिकारः स तस्मिन्मन्व-
न्तरे स्वायम्भुवस्वारोचिषादिनामभिर्मनुजैरिति व्यपदिश्यते ॥ ३६ ॥

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।

नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च पितृणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ ॥

एतेऽसृजन्निति पूर्वस्यैवान्नालुपङ्गः उत्तरत्र श्लोकद्वये च । यक्षो वैश्रवणस्तद्वृचराश्च ।
रक्षांसि रावणादीनि । पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टा अशुचिमरुदेशनिवासिनः । गन्धर्वाश्चित्र-
रथादयः । अप्सरस उर्वश्याद्याः । असुरा विरोचनादयः । नागा वासुक्र्यादयः । सर्पा-
स्ततोऽपकृष्टा अलगदादयः । सुपर्णा गरुडादयः । पितृणामाज्यपादीनां गणः समूहः ।
एषां च भेद इतिहासादिप्रसिद्धो नाध्यक्षादिगोचरः ॥ ३७ ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।

उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ३८ ॥

मेघेषु दृश्यं दीर्घाकारं ज्योतिर्विद्युत् । मेघादेव यज्ज्योतिर्दृक्षादिविनाशकं तदशनिः ।
मेघाः प्रसिद्धाः । रोहितं दण्डाकारम् । नानावर्णं दिवि दृश्यते यज्ज्योतिस्तदेव वक्रमि-
न्द्रधनुः । उल्का रेखाकारमन्तरिक्षात्पतज्ज्योतिः । निर्घातो भूम्यन्तरिक्षगत उत्पात-
ध्वनिः । केतवः शिखावन्ति ज्योतींषि उत्पातरूपाणि । अन्यानि ज्योतींषि ध्रुवाग-
स्त्यादीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहङ्गमान् ।

पशून्मृगान्मनुष्यांश्च न्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३९ ॥

किन्नरा अश्वघुखा देवयोनयो नरविग्रहाः । वानराः प्रसिद्धाः । मत्स्या रोहितादयः ।

विहङ्गमाः पक्षिणः । पशवो गवायाः । मृगा हरिणाद्याः । व्यालाः सिंहाद्याः । उभय-
तोदतः द्वे दन्तपङ्क्ती येषां उत्तराधरे भवतः ॥ ३९ ॥

कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ।

सर्वे च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

[यथाकर्म यथाकालं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।

यथायुगं यथादेशं यथावृत्तिं यथाक्रमम् ॥ ७ ॥]

कीटाः कृमिभ्यः किञ्चित्स्यूलाः । पतङ्गाः शलभाः । यूकादयः प्रसिद्धाः । “छन्द-
न्तवः” (पा. सू. २।४।८) इत्यनेन एकवद्भावः । स्थावरं दृक्श्रव्यतादिभेदेन
विविधप्रकारम् ॥ ४० ॥

एवमेतैरिदं सर्वं मनियोगान्महात्मभिः ।

यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१ ॥

एवमित्युक्तप्रकारेण एतैर्मरीच्यादिभिरिदं सर्वं स्थावरजङ्गमं सृष्टम् । यथाकर्म
यस्य जन्तोर्यादृशं कर्म तदवुरूपम् । तस्य देवमनुष्यतिर्यगादियोनिषूतादनं मनियो-
गान्महात्मनाम् । तपोयोगान्महात्तपः कृत्वा । सर्वमैश्वर्यं तपोधीनमिति दर्शितम् ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।

तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥

येषां पुनर्यादृशं कर्म इह संसारे पूर्वाचार्यैः कथितम् । यथा “ओषध्यः फलपा-
कान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ” (अ. १ श्लो. ४६) ब्राह्मणादीनां चाध्ययनादिकर्म
तत्तथैव वो शुष्माकं वक्ष्यामि । जन्मादिक्रमयोगं च ॥ ४२ ॥

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥

जरायुर्गर्भावरणचर्म तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पश्चान्मुक्ता जायन्ते । एषामेव
जन्मक्रमः प्रायुक्तो विवृतः । दन्तशब्दसमानार्थो दच्छब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्येदं
प्रथमाबहुवचने रूपशुभयतोदत इति ॥ ४३ ॥

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नका मत्स्याश्च कच्छपाः ।

यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४ ॥

अण्ड आदौ संभवन्ति ततो जायन्त इति एषां जन्मक्रमः । नकाः कुम्भीराः ।
स्थलजानि कृकलासादीनि । औदकानि शङ्खदीनि ॥ ४४ ॥

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ।

ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किञ्चिदीदृशम् ॥ ४५ ॥

स्वेदः पार्थिवद्रव्याणां तापेन क्लेशः ततो दंशमशकादिर्जायते । ऊष्मणश्च स्वेदहेतु-
तापादपि अन्यदंशादिसदृशं पुत्तिकापिपीलिकादि जायते ॥ ४५ ॥

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।

ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥

उद्भेदनशालिम् । भावे किप् । ततो जायन्ते ऊर्ध्वं बीजं भूमिं च भिस्वेत्पुद्भिज्जा
वृक्षाः ते च द्विधा । केचिद्बीजादेव जायन्ते । केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता
वृक्षां यान्ति । इदानीं येषां यादृशं कर्म तदुच्यते—ओषध्य इति ॥ ओषध्यो ब्राहि-
यवादयः फलपाकेनैव नश्यन्ति बहुपुष्पफलयुक्ताश्च भवन्ति । ओषधिश्चन्दादेव
“ वृदिकारादक्तिनः ” इति ङीप् दीर्घत्वे ओषध्य इति रूपम् ॥ ४६ ॥

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।

पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ ४७ ॥

नास्य श्लोकस्याभिधानकोशवत्संज्ञासंज्ञिसंबन्धपरत्वमप्रकृतत्वात् किंतु “ कम-
योगं च जन्मनि ” (अ. १ श्लो. ४२) इति प्रकृतं तदर्थमिदमुच्यते । ये वनस्पत-
यस्तेषां पुष्पमन्तरेणैव फलजन्म, इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते तेभ्यः फलानीति ।
एवं वृक्षा उभयरूपाः । प्रथमान्तात्तसिः ॥ ४७ ॥

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः ।

बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ॥ ४८ ॥

मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति नच प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः । गुल्मा
एकमूलाः संघातजाताः शरेषुप्रभृतयः । तृणजातय उलपाद्याः । प्रतानास्तन्तुयुक्ता-
न्त्रपुपालावुप्रभृतयः । वल्ल्यो गुह्य्यादयः या भ्रूमेर्वृक्षमारोहन्ति । एतान्यपि बीजका-
ण्डरुहाणि । “ नपुंसकमनपुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्याम् ” (पा. सू. १।२।६९) इति
नपुंसकत्वम् ॥ ४८ ॥

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।

अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९ ॥

एते वृक्षादयस्तमोगुणेन विचित्रदुःखफलेनाधर्मकर्महेतुकेन व्याप्ता अन्तश्चैतन्या
भवन्ति । यद्यपि सर्वे चान्तरेव चेतयन्ते तथापि बहिव्यापारादिकार्यविरहात्तथा
व्यपदिश्यन्ते । त्रिगुणारब्धत्वेऽपि चैषां तमोगुणबाहुल्यात्तथा व्यपदेशः । अतएव
सुखदुःखसमन्विताः । सत्त्वस्यापि भावात्कदाचित्सुखलेशोऽपि जलधरजनितजलसं-
पर्कादिषां जायते ॥ ४९ ॥

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।

घोरैऽस्मिन्भूतसंसारं नित्यं सततयार्थिनि ॥ ५० ॥

स्थावरपर्यन्ता ब्रह्मोपक्रमा गतय उत्पत्तयः कथिताः । भूतानां क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणप्रबन्धे दुःखबहुलतया भीषणे सदा विनश्वरे ॥ ५० ॥

इत्थं सर्गमभिधाय प्रलयदशमाह—

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।

आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

एवं उक्तप्रकारेण । इदं सर्वं स्थावरसृङ्गमं जगत्सृष्ट्वा स - प्रजापतिरचिन्त्यशक्तिरात्मनि शरीरत्यागारूपमन्तर्धानं कृतवान् । सृष्टिकालं प्रलयकालेन नाशयन्प्राणिनां कर्मवशेन पुनः पुनः सर्गप्रलयान्करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अत्र हेतुमाह—

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ ५२ ॥

यदा स प्रजापतिर्जागर्ति सृष्टिस्थिती इच्छति तदेदं जगत् आसप्रश्वासाहारादि-चेष्टां लभते । यदा स्वपिति निवृत्तेच्छो भवति शान्तात्मा उपसंहारमनास्तदेदं जगत्प्रलीयते ॥ ५२ ॥

पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—

तस्मिन्स्वपति सुस्थे तु कर्मात्मानः शरीरिणः ।

स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥ ५३ ॥

तस्मिन्प्रजापतौ निवृत्तेच्छे सुस्थे उपसंहृतदेहमनोव्यापारे कर्मलब्धदेहाः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्यो देहग्रहणादिभ्यो निवर्तन्ते । मनः सर्वेन्द्रियसहितं वृत्तिरहितं भवति ॥ ५३ ॥

इदानीं महाप्रलयमाह—

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मानि ।

तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४ ॥

एकस्मिन्नेव काले यदा तस्मिन्परमात्मनि सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति तदायं सर्व-भूतानामात्मा निवृत्तः निवृत्तजाग्रत्स्वप्नव्यापारः सुखं स्वपिति सुषुप्त इव भवति । यद्यपि नित्यज्ञानानन्दस्वरूपे परमात्मनि न सुष्वापस्तथापि जीवधर्मोऽयमुपचर्यते ॥ ५४ ॥

इदानीं प्रलयप्रसङ्गेन जीवस्योत्क्रमणमपि श्लोकद्वयेनाह—

तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः ।

न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः ॥ ५५ ॥

अयं जीवस्तमो ज्ञाननिवृत्तिं प्राप्य बहुकालमिन्द्रियादिसहितस्तिष्ठति । न चात्मीयं कर्म आसप्रश्वासादिकं करोति तदा मूर्तितः पूर्वदेहादुत्क्रामति अन्यत्र गच्छति ।

लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उद्गमात्तद्गमनमप्युपपद्यते । तथाचोक्तं बृहदारण्यके—
“तद्धत्कामन्तं प्राणोऽनृत्कामन्ति । प्राणमनृत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनृत्कामन्ति”
(४।४।२) । प्राणा इन्द्रियाणि ॥ ५५ ॥

कदा देहान्तरं गृह्णातीत्यत आह—

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्तु चरिष्णु च ।

समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ॥ ५६ ॥

अणवो मात्राः पुर्यष्टकरूपा यस्य सोऽणुमात्रिकः । पुर्यष्टकशब्देन भूतादीन्यष्टावु-
च्यन्ते । तदुक्तं सनन्देन—“भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः । अविद्या चाष्टकं
प्रोक्तं पुर्यष्टमृषिसत्तमैः ॥” ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तम्—“पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते ।
तेन बहस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु ॥” यदाणुमात्रिको भूत्वा संपद्य स्थास्तु
वृक्षादिहेतुभूतं, चरिष्णु माण्डपादिकारणं बीजं प्रविशत्यधितिष्ठति तदा संसृष्टः पुर्यष्टक
शुक्तो मूर्तिं स्थूलदेहान्तरं कर्मादिरूपं विमुञ्चति गृह्णाति ॥ ५६ ॥

प्रासङ्गिकं जीवस्योत्क्रमणमभिधाय प्रकृतमुपसंहरति—

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।

संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ५७ ॥

स ब्रह्मा अनेन प्रकारेण स्वीयजाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं स्थावरजङ्गमं संजीवयति मार-
यति च । अजस्रं सत्ततम् । अव्ययः अविनाशी ॥ ५७ ॥

इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद्ब्राह्मणमास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥ ५८ ॥

असौ ब्रह्मा इदं शास्त्रं कृत्वा सृष्ट्यादौ मामेव विधिवच्छास्त्रोक्ताङ्गजातानुष्ठाने-
नाध्यापितवान् । अहं तु मरीच्यादीनाध्यापितवान् ॥ ननु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य शास्त्रस्य
कथं मानवव्यपदेशः । अत्र मेधातिथिः—शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थो विधिनिषेधसमूह
उच्यते । तं ब्रह्मा मनुं ब्राह्मणमास । मनुस्तु तत्प्रतिपादकं ग्रन्थं कृतवानिति न
विरोधः । अन्ये तु ब्रह्मकृतत्वेऽप्यस्य मनुना प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽर्थतश्च
प्रकाशितत्वान्मानवव्यपदेशः वेदापौरुषेयत्वेऽपि काठकादिव्यपदेशवत् । इदं तूच्यते ।
ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनुर्ध्यापित आसीत्ततस्तेन च स्ववचनेन
संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्रतिपादितमित्यविरोधः । तथाच नारदः “शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थ”
इति स्मरति स्म ॥ ५८ ॥

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।

१ इह शास्त्रशब्देन स्मार्तविधिप्रतिषेधसमूह उच्यते न तु ग्रन्थस्तस्य मनुना कृतत्वात् ।
इति मेधातिथिः

एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥ ५९ ॥

एतच्छास्त्रमयं भृगुः युष्माकमखिलं कथयिष्यति । यस्मादेषोऽक्षेपेभ्यस्तन्मत्तोऽ-
धीतवान् ॥ ५९ ॥

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।

तानब्रवीदृषीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

स भृगुर्मनुना तथोक्तोऽयं श्रावयिष्यतीति यस्मादेषोऽधिजग इत्युक्तस्ततोऽनन्तरमने-
कछुनिसंनिधौ गुरुसंभावनया प्रीतमनास्तानृषीन्प्रत्युवाच श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

स्वायंभुवस्यास्य मनोः षड्विंश्या मनवोऽपरे ।

सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥ ६१ ॥

ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनोः षड्विंशप्रभवा अन्ये मनवः । एवं कार्यकारिणः स्वस्वकाले
सृष्टिपालनादावधिकृताः स्वाः स्वाः प्रजा उत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।

चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२ ॥

एते भेदेन मनवः षट् नामतो निर्दिष्टाः ॥ ६२ ॥

स्वायंभुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः ।

स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ६३ ॥

[कालप्रमाणं वक्ष्यामि यथावत्तन्निबोधत ।]

स्वायंभुवश्चुखाः सप्तमी मनवः स्वीयस्वीयाधिकारकाले इदं स्थावरजङ्गमसृष्टपाद्य
पालितवन्तः ॥ ६३ ॥

इदानीमुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादिकालपरिमाणपरिज्ञानायाह—

निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।

त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ॥ ६४ ॥

अक्षिपक्षमणोः स्वाभाविकस्य उन्मेषस्य सहकारी निमेषः । तेऽष्टादश काष्ठा नाम
कालः । त्रिंशच्च काष्ठाः कलासंज्ञकः । त्रिंशत्कलाः मुहूर्तारख्यः कालः । तावत्त्रिंशन्मुहूर्तान्
अहोरात्रं कालं विद्यात् । तावत इति द्वितीयानिर्देशाद्विद्यादित्यध्याहारः ॥ ६४ ॥

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके ।

रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

मानुषदैवसंबन्धिनौ दिनरात्रिकालावादित्यः पृथक्करोति । तयोर्मध्ये भूतानां स्व-
प्रार्थ रात्रिर्भवति, कर्मानुष्ठानार्थं च दिनम् ॥ ६५ ॥

पित्र्ये राज्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।

कर्मेच्छास्वहः कृष्णः शुक्रः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ६६ ॥

मानुषाणां मासः पितृणामहोरात्रे भवतः । तत्र पक्षद्वयेन विभागः । कर्मानुष्ठानाय पूर्वपक्षोऽहः । स्वापार्थं शुक्रपक्षो रात्रिः ॥ ६६ ॥

दैवे राज्यहनी वर्षे प्रविभागस्तयोः पुनः ।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनम् ॥ ६७ ॥

मानुषाणां वर्षं देवानां रात्रिदिने भवतः । तयोरप्ययं विभागः । नराणामुदगयनं देवानामहः । तत्र प्रायेण दैवकर्मणामनुष्ठानं । दक्षिणायनं तु रात्रिः ॥ ६७ ॥

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।

एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ६८ ॥

ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य यत्परिमाणं प्रत्येक युगानां च कृतादीनां तत्क्रमेण समासतः संक्षेपतः शृणुत । प्रकृतेऽपि कालविभागे यद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य पृथक् प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थम् । वक्ष्यति च “ ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ” (अ. १ श्लो. ७३) इति । तद्वेदनात्पुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ ६९ ॥

चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालं मन्वादयो वदन्ति । तस्य तावद्वर्षशतानि संध्या संध्यांशश्च भवति । युगस्य पूर्वा संध्या उत्तरश्च संध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे— “ तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । संध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः ॥ संध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः ॥ ” वर्षसंख्या चेयं दिव्यमानेन तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात् । “ दिव्यैर्वर्षे सहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्ताद्विभागं निबोध मे ॥ ” इति विष्णुपुराणवचनाच्च ॥ ६९ ॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु संध्यासंध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति । तेनैवं संप्रयते । त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगं, तस्य त्रीणि वर्षशतानि संध्या संध्यांशश्च । एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरः, तस्य द्वे वर्षशते संध्या संध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रं कलिः, तस्यैकवर्षशतं संध्या संध्यांशश्च ॥ ७० ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।

एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतन्मातृषं चतुर्युगं परिगणितं एतदेवानां युगमुच्यते ।

चतुर्युगशब्देन संध्यासंध्यांशयोरप्राप्तिशङ्कायामाह—एतद्वादशसाहस्रमिति । स्वार्थेऽण् । चतुर्युगैरेव द्वादशसंख्यैर्विद्व्यं युगमिति तु मेधातिथेर्भ्रमो नादर्तव्यः । मनुनानन्तरं दिव्ययुगसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात् । विष्णुपुराणे च मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माहकीर्तनान्मानुषचतुर्युगेनैव दिव्ययुगाद्गमनात् । तथाच विष्णुपुराणम् “कृतं त्रेता द्वापरंच कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिवसो मुने ” ॥ ७१ ॥

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।

ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ ७२ ॥

देवयुगानां सहस्रं ब्राह्मं दिनं ज्ञातव्यम् । सहस्रमेव रात्रिः । परिसंख्ययेति श्लोकपूरणोऽर्थाश्रवादः ॥ ७२ ॥

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।

रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ७३ ॥

युगसहस्रेणान्तः समाप्तिर्यस्य तद्ब्राह्ममहस्तत्परिमाणां च रात्रिं ये जानन्ति तेऽहोरात्रज्ञा इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च ब्राह्ममहोरात्रं ज्ञातव्यमिति विधिः परिकल्प्यते । अत एतत्पुण्यहेतुत्वापुण्यमिति विशेषणं कृतम् ॥ ७३ ॥

तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।

प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

स ब्रह्मा तस्य पूर्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रस्य समाप्तौ प्रतिबुद्धो भवति प्रतिबुद्धश्च स्वीयं मनः सृजति भूलोकादित्रयसृष्टये नियुक्ते न तु जनयति । तस्य महाप्रलयानन्तरं जातत्वादनष्टत्वाच्च । अवान्तरप्रलये भूलोकादित्रयमात्रनाशात्सृष्ट्यर्थं मनोनिष्क्रिरेव मनःसृष्टिः । तथाच पुराणे श्रूयते “मनःसिसृक्षया युक्तं सर्गाय निदधे पुनः” इति । अथवा मनःशब्दोऽयं महत्तत्त्वपर एव । यद्यपि तन्महाप्रलयानन्तरमुत्पन्नं, महान्तमेव चेत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्ता तथाप्ययुक्तं भूतानामुत्पत्तिक्रमं तद्गुणांश्च कथयितुं महाप्रलयानन्तरितामेव महदादिसृष्टिं भूतसृष्टिं च हिरण्यगर्भस्यापि परमार्थत्वात्तत्कर्तृतामनुवदति । एतेनेदं युक्तं भवति । ब्रह्मा महाप्रलयानन्तरितसृष्ट्यादौ परमात्मरूपेण महदादितत्त्वानि जगत्सृष्ट्यर्थं सृजति । अतएव शेषे वक्ष्यति “इत्येषा सृष्टिरादितः” (अ.१.७८) इति अवान्तरप्रलयानन्तरं तु मनःप्रभृतिसृष्ट्यावभिधानक्रमेणैव प्राथम्यप्राप्तिरित्येषा सृष्टिरादित इति निष्प्रयोजनोऽश्रवादः स्यात् ॥ ७४ ॥

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।

आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ ७५ ॥

मनो महान्सृष्टिं करोति परमात्मनःस्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं तस्मादाकाशमुत्पद्यते । च पूर्वोक्तानुसारादहंकारतन्मात्रक्रमेणाकाशस्य शब्दं गुणं विदुर्मन्वादयः ॥ ७५ ॥

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।

बलवाञ्जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥ ७६ ॥

आकाशात्तु विकारजनकात्सुखरभ्यसुखरभिगन्धवहः पवित्रो बलवांश्च वायुरुत्पद्यते ।
स च स्पर्शाख्यगुणवान्मन्वादीनां संमतः ॥ ७६ ॥

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचेष्णु तमोनुदम् ।

ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७ ॥

वायोरपि तेज उत्पद्यते । विरोचिष्णु परप्रकाशकं तमोनाशनं भास्वत्प्रकाशकम् ।
तच्च गुणरूपमभिधीयते ॥ ७७ ॥

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।

अभ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ ७८ ॥

[परस्परानुप्रवेशाद्वारयन्ति परस्परम् ।

गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य धारयन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ८ ॥]

तेजस आप उत्पद्यन्ते । ताश्च रसगुणयुक्ता अभ्यो गन्धगुणयुक्ता भूमिरित्येषा
महाप्रलयानन्तरसृष्ट्यादौ भूतसृष्टिः । तैरेव भूतैरवान्तरप्रलयानन्तरमपि भूरादिलोक-
त्रयनिर्माणम् ॥ ७८ ॥

यत्प्राग्द्वादशसाहसमुदितं दैविकं युगम् ।

तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७९ ॥

यत्पूर्वं द्वादशवर्षसहस्रपरिमाणं संध्यासंध्यांशसहितं मनुष्याणां चतुर्युगं देवाना-
मेकं युगञ्चकं तदेकसप्ततिगुणितं मन्वन्तराख्यः काल इह शास्त्रेऽभिधीयते । तत्रैकस्य
मनोः सर्गाधिकारः ॥ ७९ ॥

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च ।

क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥ ८० ॥

यद्यपि चतुर्दशमन्वन्तराणि पुराणेषु परिगण्यन्ते, तथापि सर्गप्रलयानामानन्त्या-
दसंख्यानि । आदृत्या सर्गः संहारश्चासंख्यः । एतत्सर्वं क्रीडन्निव प्रजापतिः पुनः पुनः
कुरुते । सुखार्था हि प्रदत्तिः क्रीडा । तस्य चाप्तकामत्वात् सुखार्थितेति इवशब्दः
प्रयुक्तः । परमे स्थानेऽनादृतलक्षणे तिष्ठतीति परमेष्ठी । प्रयोजनं विना परमात्मनः
सृष्ट्यादौ कथं प्रदत्तिरिति चेष्टीलयैव । एवंस्वभावत्वादित्यर्थः । व्याख्यातुरिव कर-
तादनादौ । तथाच शारीरकसूत्रं—“लोकवत्तु लीलकैवल्यम्” (२।१।३३) ॥ ८० ॥

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।

नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्प्राति वर्तते ॥ ८१ ॥

सत्ययुगे सकलो धर्मश्चतुष्पात्सर्वाङ्गसंपूर्ण आसीत् । धर्मे मुख्यपादासंभवात् । “वृषो हि भगवान्धर्मः ” इत्याद्यागमे वृषत्वेन कीर्तनात्तस्य पादचतुष्टयेन संपूर्णत्वात्सत्ययुगेऽपि धर्माणां सर्वैरङ्गैः समग्रत्वात्संपूर्णत्वपरोऽयं चतुष्पाच्छब्दः । अथवा तपः परमित्यत्र मनुनैव तपोज्ञानयज्ञदानानां चतुर्णां कीर्तनात्तस्य पादचतुष्टयेन संपूर्णत्वात्पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्रा इत्यर्थः । तथा सत्यं च कृतयुगमासीत् । सकलधर्मश्चेष्टत्वात्सत्यस्य पृथगग्रहणम् । तथा न शास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादेरागम उत्पत्तिर्मनुष्यान्प्रति संपद्यते ॥ ८१ ॥

इतरेष्व्यागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

सत्ययुगादन्येषु त्रेतादिषु आगमाद्धर्मेण धनविद्यादेरर्जनात्तस्यैव पूर्वश्लोके प्रकृतत्वात् । आगमाद्वेदादिति तु गोविन्दराजो मेधातिथिश्च । धर्मो यागादिः यथाक्रमं प्रतियुगं पादपादमवरोपितो हीनः कृतस्तथा धनविद्याजितोऽपि यो धर्मः प्रचरति सोऽपि चौर्यासत्यच्छन्नभिः प्रतियुगं पादशो हासाद्व्यपगच्छति । त्रेतादियुगैः सह चौरिकानृतच्छन्नानां न यथासंख्यम् । सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात् ॥ ८२ ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्हसति पादशः ॥ ८३ ॥

रोगनिमित्ताधर्माभावादरोगाः सर्वसिद्धकाम्यफलाः प्रतिबन्धकाधर्माभावाच्चतुर्वर्षशतायुषं च स्वाभाविकम् । अधिकायुःप्रापकधर्मवशादधिकायुषोऽपि भवन्ति । तेन “ दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ” इत्याद्यविरोधः । “ शतायुर्वै पुरुषः ” इत्यादिश्रुतौ तु शतशब्दो बहुत्वपरः कलिपरो वा । एवंप्रकारं मनुष्याः कृते भवन्ति । त्रेतादिषु पुनः पादं पादमायुस्त्वं भवतीति ॥ ८३ ॥

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।

फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

“ शतायुर्वै पुरुषः ” इत्यादि वेदाक्तमायुः, कर्मणां च काम्यानां फलविषयाः प्रार्थनाः ब्राह्मणादीनां च शापाद्युग्रहक्षमत्वादिप्रभावा युगायुष्येण फलन्ति ॥ ८४ ॥

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

कृतयुगेऽन्ये धर्मा भवन्ति । त्रेतादिष्वपि युगापचयायुष्येणधर्मवैलक्षण्यम् ॥ ८५ ॥

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

१ धर्मशब्देन यागादिवचन एव किं तर्हि पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानां धमाः प्रति युगं भवन्ति यथा प्राग्दर्शितमिति मेधातिथिः ॥

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८६ ॥

[ब्राह्मं कृतयुगं प्रोक्तं त्रेता तु क्षत्रियं युगम् ।

वैश्यो द्वापरमित्याहुः शूद्रः कलियुगः स्मृतः ॥ ९ ॥]

यद्यपि तपःप्रभृतीनि सर्वाणि सर्वयुगेष्वनुष्ठेयानि तथापि सत्ययुगे तपः प्रधानं महाफलमिति ज्ञाप्यते । एवमात्मज्ञानं त्रेतायुगे, द्वापरे यज्ञः दानं कलौ ॥ ८६ ॥

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः ।

मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ॥ ८७ ॥

स ब्रह्मा महातेजा अस्य सर्गस्य समग्रस्य “ अग्नौ प्रास्ताद्युतिः ” (अ. ३. श्लो. ७६) इति न्यायेन रक्षार्थं सुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां विभागेन कर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि निर्मितवान् ॥ ८७ ॥

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८ ॥

अध्यापनादीनामिह सृष्टिप्रकरणे सृष्टिविशेषतयाभिधानं विधिस्तेषामुत्तरत्र भविष्यति । अध्यापनादीनि षट् कर्माणि ब्राह्मणानां कल्पितवान् ॥ ८८ ॥

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८९ ॥

प्रजारक्षणादीनि क्षत्रियस्य कर्माणि कल्पितवान् । विषयेषु गीतनृत्यवनितोपभोगादिष्वप्रसक्तिस्तेषां पुनरनासेवनम् । समासतः संक्षेपेण ॥ ८९ ॥

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।

वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ ९० ॥

पशूनां पालनादीनि वैश्यस्य कल्पितवान् । वणिक्पथं स्थलजलादिना वाणिज्यम् । कुसीदं वृद्ध्या धनप्रयोगः ॥ ९० ॥

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ ९१ ॥

प्रभुर्ब्रह्मा शूद्रस्य ब्राह्मणादिवर्णत्रयपरिचर्यात्मकं कर्म निर्मितवान् । एकमेवेति प्राधान्यप्रदर्शनार्थं । दानादेरपि तस्य विहितत्वात् । अनसूयया गुणानिन्दया ॥ ९१ ॥

इदानीं प्राधान्येन सर्गरक्षणार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य तदुपक्रमधर्माभिधानत्वाच्चास्य शास्त्रस्य ब्राह्मणस्य स्तुतिमाह--

ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।

तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा ॥ ९२ ॥

सर्वत एव पुरुषो मेध्यः, नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यः, ततोऽपि सुखमस्य मेध्यतमं ब्रह्मणोक्तम् ॥ ९२ ॥

ततः किमत आह—

उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।

सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥

उत्तमाङ्गं सुखं तदुद्भवत्वात् क्षत्रियादिभ्यः पूर्वोत्पन्नत्वादध्यापनव्याख्यानादिना युक्तस्यातिशयेन वेदधारणात्सर्वस्यास्य जगतो धर्मानुशासनेन ब्राह्मणः प्रभुः । “ संस्कारस्य विशेषात्तु वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ” ॥ ९३ ॥

कस्योत्तमाङ्गादयमुद्धृत इत्यत आह—

तं हि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् ।

हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ९४ ॥

तं ब्राह्मणं ब्रह्मा आत्मीयसुखादैवपित्र्ये हविःकव्ये वहनाय तपः कृत्वा सर्वस्य जगतो रक्षायै च क्षत्रियादिभ्यः प्रथमं सृष्टवान् ॥ ९४ ॥

पूर्वोक्तहव्यकव्यवहनं स्पष्टयति—

यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।

कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥ ९५ ॥

यस्य विप्रस्य सुखेन श्राद्धादौ सर्वदा देवा हव्यानि पितरश्च कव्यानि भुञ्जते ततोऽन्यत्प्रकृष्टतमं भूतं किं भवेत् ॥ ९५ ॥

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९६ ॥

भूतारब्धानां स्थावरजङ्गमानां मध्ये प्राणिनः कीटादयः श्रेष्ठाः । कदाचित्सुखलेशात् । तेषामपि बुद्धिजीविनः सार्थनिरर्थदेशोपसर्पणापसर्पणकारिणः पथादयः । तेभ्योऽपि मनुष्याः । प्रकृष्टज्ञानसंबन्धात् । तेभ्योऽपि ब्राह्मणाः सर्वपूज्यत्वाद्दर्पणाधि-कारयोग्यत्वाच्च ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥

[तेषां न पूजनीयोऽन्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

तपोविद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम् ॥

ब्रह्मविद्भ्यः परं भूतं न किञ्चिदिह विद्यते ॥ १० ॥]

ब्राह्मणेषु तु मध्ये विद्वांसो महाफलज्योतिष्टोमादिकर्माधिकारित्वात् । तेभ्योऽपि

कृतबुद्धयः अनागतेऽपि कृतं मयेति बुद्धिर्येषाम् । शालोक्तावृष्टानेषूपपन्नकर्तव्यताबुद्धय इत्यर्थः । तेभ्योऽपि अवृष्टातारः हिताहितप्राप्तिपरिहारभागित्वात् । तेभ्योऽपि ब्रह्मविदः मोक्षलाभात् ॥ ९७ ॥

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिधर्मस्य शाश्वती ।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमविनाशि । यस्मादसौ धर्मार्थं जातः धर्मा-
वृष्टीतात्मज्ञानेन मोक्षाय संपद्यते ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ९९ ॥

यस्माद्ब्राह्मणो जायमानः पृथिव्यामधि उपरि भवति श्रेष्ठ इत्यर्थः । सर्वभूतानां
धर्मसमूहरक्षायै प्रभुः । ब्राह्मणोपदिष्टत्वात्सर्वधर्माणाम् ॥ ९९ ॥

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।

श्रौष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १०० ॥

यत्किञ्चिज्जगद्वर्ति यन्नं तद्ब्राह्मणस्य स्वमिति स्तुत्योच्यते । स्वमिव स्वं न तु
स्वमेव । ब्राह्मणस्यापि मनुना स्तेयस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्ब्रह्मसुखोद्भवत्वेनाभि-
जनेन श्रेष्ठतया सर्वं ब्राह्मणोऽर्हति सर्वग्रहणयोग्यो भवत्येव । वै अवधारणे ॥ १०० ॥

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्के स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।

आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥ १०१ ॥

यत्परस्याप्यन्नं ब्राह्मणो भुङ्के, परस्य च वन्नं परिचित्ते, परस्य गृहीत्वान्यस्मै ददाति
तदपि ब्राह्मणस्य स्वमिव । पूर्ववत्स्तुतिः । एवं सति ब्राह्मणस्य कारुण्यादन्य भोजनादि
कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥

इदानीं प्रकृतब्राह्मणकर्माभिधायकतया शास्त्रप्रशंसां प्रक्रमते—

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।

स्वायंभुवो मनुधीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च स्वायंभुवो ब्रह्मपुत्रो धीमान्सर्ववि-
षयज्ञानवान्मनुविदं शास्त्रं विरचितवान् ॥ १०२ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्ज्ञान्येन केनचित् ॥ १०३ ॥

एतच्छास्त्राध्ययनफलज्ञेन ब्राह्मणेन एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाध्यापनोचितं प्रयत्न-
तोऽध्ययनं कर्तव्यं शिष्येभ्यश्चेदं व्याख्यातव्यं नान्येन क्षत्रियादिना । अध्ययनमात्रं तु

व्याख्यानाध्यापनरहितं क्षत्रियवैश्ययोरपि “निषेकादिश्मशानान्तैः” (अ. २ श्लो. १६) इत्यादिना विधास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति मेधातिथिमत्तम् । तत्र मनोहरम् । द्वि-
जैरध्ययनं ब्राह्मणेनैवाध्यापनव्याख्याने इत्यस्यालाभात् । यत् “अधीयीरंछयो वर्णा”
(अ. १० श्लो. १) इत्यादि तद्वेदविषयमिति वक्ष्यति । विप्रेणैवाध्यापनमिति वि-
धानेन संभवत्यप्यनुवादत्वमस्येति वृथा मेधातिथेर्यहः ॥ १०३ ॥

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।

मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४ ॥

इदं शास्त्रं पठन्नेतदीयमर्थं ज्ञात्वा शंसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतः मनोवाक्कायसंभवैः पापैर्न
संबध्यते ॥ १०४ ॥

पुनाति पङ्क्तिः वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् ।

पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ १०५ ॥

[यथा त्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ।

अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥ ११ ॥]

इदं शास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते । अपाङ्क्त्योपहृतां पङ्क्तिमात्रपूर्व्या निविष्टजनस-
मूहं पवित्रीकरोति । वंशभवांश्च सप्त परान्पित्रादीन्, अवरांश्च पुत्रादीन् । पृथिवी-
मपि सर्वा सकलधर्मज्ञतया पात्रत्वेन गृहीतुं योग्यो भवति ॥ १०५ ॥

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ।

इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६ ॥

अभिप्रेतार्थस्याविनाशः स्वस्ति तस्यायनं प्रापकं एतच्छास्त्रस्याध्ययनं स्वस्त्ययनं
जपहोमादिबोधकत्वाच्च श्रेष्ठं स्वस्त्ययनान्तरात्प्रकृतं बुद्धिविवर्धनम् । एतच्छास्त्राभ्या-
सेनाशेषविधिनिषेधपरिज्ञानात् । यशसे हितं यशस्यं विद्वत्तया ख्यातिलाभात्परं प्रकृ-
ष्टम् । निःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्योपायोपदेशकत्वात् ॥ १०६ ॥

अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।

चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥ १०७ ॥

अस्मिन्कात्स्न्येन धर्मोऽभिहित इति शास्त्रप्रशंसा । कर्मणां च विहितनिषिद्धाना-
मिष्टानिष्टफले । वर्णचतुष्टयस्यैव पुरुषधर्मरूप आचारः शाश्वतः पारम्पर्यागतः । धर्म-
त्वेऽप्याचारस्य प्राधान्यख्यापनाय पृथङ्निर्देशः ॥ १०७ ॥

प्राधान्यमेव स्पष्टयति—

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।

तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्निजः ॥ १०८ ॥

युक्तो यज्वान् आत्महितेच्छुः । सर्वस्यात्मास्तीति आत्मशब्देन आत्महितेच्छा लक्ष्यते ॥ १०८ ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।

आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग्भवेत् ॥ १०९ ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वैदिकं ऋतं लभेत् । आचारयुक्तः पुनः समग्रफल-
भाग्भवति ॥ १०९ ॥

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।

सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ॥ ११० ॥

उक्तप्रकारेणाचाराद्वैदिकमप्युक्तं बुद्ध्वा तपसश्चान्द्रायणादेः समग्रस्य कारणमा-
चारमनुष्ठेयतया गृहीतवन्तः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्याचारस्येह स्तुतिः शास्त्रस्तुत्यर्था ॥ १०९ ॥
इदानीं शिष्यस्य सुखप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणार्थादुक्तमणिकामाह—

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।

व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥

पाषण्डगणधर्माश्चेत्यन्तं जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता । ब्राह्मणस्तुतिश्च सर्गरक्षार्थत्वेन ।
ब्राह्मणस्य शास्त्रस्तुत्यादिकं च सृष्टावेवान्तर्भवति । एतत्प्रथमाध्यायप्रमेयम् । संस्का-
राणां जातकर्मादीनां विधिमनुष्ठानं, ब्रह्मचारिणो व्रताचरणमुपचारं च गुर्वादीनाम-
भिवादनोपासनादि । “ सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति ” इत्येकवद्भावः । एतद्वितीया-
ध्यायप्रमेयम् । स्नानं गुरुकुलान्वितवर्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य प्रकृतं विधानम् ॥ १११ ॥

दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् ।

महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम् ॥ ११२ ॥

दाराधिगमनं विवाहः तद्विशेषाणां ब्राह्मादीनां च लक्षणम् । महायज्ञाः पञ्च वैश्व-
देवादयः । श्राद्धस्य विधिः शाश्वतः प्रतिसर्गमनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः । एष तृतीया-
ध्यायार्थः ॥ ११२ ॥

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ।

भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

वृत्तीनां जीवनोपायानां ऋतादीनां लक्षणं । जातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः ।
एतच्चतुर्थाध्यायप्रमेयम् । भक्ष्यं दध्यादि, अभक्ष्यं लघुनादि, शौचं मरणादौ ब्राह्मणादे-
र्देशाहादिना । द्रव्याणां शुद्धिसुद्धादिना ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च ।

राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥

स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मोपायं एतत्पाञ्चमिकम् । तापस्यं तपसे वानप्रस्थाय हितं

तस्य धर्मम् । मोक्षहेतुत्वान्मोक्षं यतिधर्मम् । यतिधर्मत्वेऽपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यज्ञापनार्थः । एष षष्ठाध्यायार्थः । राशोऽभिषिक्तस्य सर्वो दृष्टादृष्टार्थो धर्मः । एष सप्तमाध्यायार्थः । कार्याणामृणादीनामर्थिप्रत्यर्थिसमर्पितानां विनिर्णयो विचार्य तत्त्वनिर्णयः ॥ ११४ ॥

साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ।

विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥ ११५ ॥

साक्षिणां च प्रश्ने यद्विधानं । व्यवहाराङ्गत्वेऽपि साक्षिप्रश्नस्य विधाननिर्णयोपायत्वात्पृथङ्निर्देशः । एतदाद्यमिकम् । स्त्रीपुंसयोर्भार्यापत्योः सन्निधावसन्निधौ च धर्मादुद्यानं ऋक्थभागस्य च धर्मम् । यद्यपि ऋक्थभागोऽपि कार्याणां च विनिर्णयमित्यनेनैव प्राप्तस्तथाप्यध्यायभेदात्पृथङ्निर्देशः । द्यूतविषयो विधिर्यूतशब्देनोच्यते । कण्टकानां चौरादीनां शोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम् ।

आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ ११६ ॥

वैश्यशूद्रोपचारं स्वधर्मादुद्यानम् । एतन्नवमे । एवं संकीर्णानां अनुलोमप्रतिलोम-जानामुत्पत्तिं, आपदि च जीविकोपदेशं आपद्धर्मम् । एतद्दशमे । प्रायश्चित्तविधिमेकादशे ॥ ११६ ॥

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम् ।

निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

संसारगमनं देहान्तरप्राप्तिरूपं उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं शुभाशुभकर्महेतुकम् । निःश्रेयसमात्मज्ञानं सर्वोत्कृष्टमोक्षलक्षणस्य श्रेयोहेतुत्वात् । कर्मणां च विहितनिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

देशधर्माज्जातिधर्मान्कुलधर्माश्च शाश्वतान् ।

पाषण्डगणधर्माश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥ ११८ ॥

प्रतिनियतदेशेऽनुष्ठीयमाना देशधर्माः, ब्राह्मणादिजातिनियता जातिधर्माः, कुलविशेषाश्रयाः कुलधर्माः, वेदवाह्यागमसमाश्रया प्रतिषिद्धव्रतचर्या पाषण्डं, तथोगात्पुरुषोऽपि पाषण्डः तन्निमित्ता ये धर्माः “ पाषण्डिनो विकर्मस्थान् ” (अ० ४ श्लो० ३०) इत्यादयः तेषां पृथग्धर्मानभिधानात् । गणः समूहो वर्णिगादीनाम् ॥ ११८ ॥

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्ठो मनुर्मया ।

तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥ ११९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पूर्वं मया पृष्ठो मनुर्मथेदं शास्त्रमभिहितवांस्तथैवान्यनानतिरिक्तं मत्सकाशाच्छृणुतेति ऋषीणां श्रद्धातिशयार्थं पुनरभिधानम् ॥ ११९ ॥ क्षे० ॥ ११ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ प्रथमाध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मज्ञानाङ्गभूतं संस्कारादिरूपं धर्मं प्रतिपिपादयिषुर्धर्मसामान्यलक्षणं प्रथममाह—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ १ ॥

विद्वद्भिर्वेदविद्भिः सद्भिर्धार्मिकैः रागद्वेषशून्यैरनुष्ठितो हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञातइत्यनेन श्रेयःसाधनमभिहितम् । तत्र हि स्वरसान्मनोऽभिमुखीभवति । वेदविद्भिर्ज्ञात इति विशेष-
पणोपादानसामर्थ्याज्ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितम् । खङ्गधा-
रिणा हत इत्युक्ते धृतखङ्गस्यैव हनने प्राधान्यम् । अतो वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्युक्तं । एवंविधो यो धर्मस्तं निबोधत । उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः—“वेदविद्भिर्ज्ञात इति प्रयुज्जानो विशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्मनुः ॥ हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् । श्रेयःसाधनमित्याह तत्र ह्यभिमुखं मनः॥ वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्यतः । मनुकमेवमुनयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणम् ” ॥ अतएव हारीतः—“अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको धर्मः । श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च” । भविष्यपुराणे “धर्मः श्रेयः सखुद्विष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् । स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥ अस्य सम्यगनुष्ठानात्स्वर्गो मोक्षश्च जायते । इह लोके सुखैश्वर्यमतुलं च खगाधिप ॥” श्रेयःसाधनमित्यर्थः । जैमिनिरपि इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयत्,—“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म ” इति । उभयं चोदनया लक्ष्यते, अर्थः श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः । अनर्थः प्रत्यवायसाधनं श्रेयादिः । तत्र वेदप्रमाणकं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादि धर्म इति सूत्रार्थः । स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलत्वेनैव धर्मे प्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गोविन्दराजस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यन्तःकरणविचिकित्साशून्य इति व्याख्यातवान् । तन्मते वेद-
विद्भिरेवोष्ठितः संशयरहितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात् । एवं च दृष्टार्थग्रामगमनादि-
साधारणं धर्मलक्षणं विचक्षणानां न श्रद्दयते । मेधातिथिस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्याय, अथवा हृदयं वेदः स ह्यधीतो भावनारूपेण हृदयस्थितो हृदयमित्युच्यत इत्युक्तवान् ॥ १ ॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

फलाभिलाषशालित्वं पुरुषस्य कामात्मता । सा न प्रशस्ता बन्धहेतुत्वात् । स्वर्गादिफलाभिलाषेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवन्ति । नित्य-
नैमित्तिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्छामात्रमनेन निषिध्यते । तदाह “न चैवेहास्त्यकामता ” इति । यतो वेदस्वीकरणं वैदिकसकलधर्म-
संबन्धश्चेच्छाविषय एव ॥ २ ॥

अत्रोपपत्तिमाह—

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः ।

व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

अनेन कर्मणेदमिष्टं फलं साध्यत इत्येवंविषया बुद्धिः संकल्पः, तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्निच्छा जायते, तदर्थं प्रयत्नं कुरुते चेत्येवं यज्ञाः संकल्पप्रभवाः, व्रतानि, यमरूपाश्च धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्वे इत्यनेन पदेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव जायन्ते । इच्छामन्तरेण तान्यपि न संभवन्तीत्यर्थः । गोविन्दराजस्तु व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ॥ ३ ॥

अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति—

अकामस्य क्रिया काचिदृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्वि कुरुते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

लोके या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साप्यनिच्छतो न कदाचिदृश्यते । ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद्यत्पुरुषः कुरुते तत्तदिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

संप्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति—

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।

यथा संकल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ५ ॥

[असद्वृत्तस्तु कामेषु कामोपहतचेतनः ।

नरकं समवाप्नोति तत्फलं न समश्नुते ॥ १ ॥

तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रोक्तं यथाविध्युपपादितम् ।

काम्यं कर्मह भवति श्रेयसे न विपर्ययः ॥ २ ॥]

नात्रेच्छा निषिध्यते किंतु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते । बन्धहेतुफलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्यग्वर्तमानोऽमरलोकताममरधर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति । मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः तथाभूतश्च सर्वेभ्यस्त्वादिहापि लोके सर्वानभिलषितान्प्राप्नोति । तथाच छान्दोग्ये—“स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पापादेवास्य पितरः सञ्चुत्तिष्ठन्ति” (८।२।१) इत्यादि ॥ ५ ॥

इदानीं धर्मप्रमाणान्याह—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

वेद ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणः स सर्वो विध्यर्थवादमन्त्रात्मा धर्मं मूलं प्रमाणम् । अर्थवादानामपि विध्येकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मं प्रामाण्यात् । यदाह जैमिनिः

“ विधिनात्वेकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ” मन्त्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैकवाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यं, प्रयोगकाले चानुष्ठेयस्मारकत्वं, वेदस्य च धर्मे प्रामाण्यं यथानुभवकरणत्वरूपं न्यायसिद्धम् । स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थमन्यते । मन्वादीनां च वेदविदां स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्वेदमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिमतम् । शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः—“ ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम् ” । गोविन्दराजस्तु शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह । आचारः कम्बलवल्कलाद्याचरणरूपः, साधूनां धार्मिकाणां आत्मतुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थविषया धर्मे प्रमाणम् । तदाह गर्गः—“ वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम् ” ॥ ६ ॥

वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह—

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

यः कश्चित्कस्यचिद्ब्राह्मणादेर्मनुना धर्म उक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः । यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ मनुः सर्वज्ञतया चोत्सवविप्रकीर्णपञ्चमानवेदार्थं सम्पद्यज्ञात्वा लोकहितायोपनिबद्धवान् । गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय इत्यस्य सर्वज्ञानारब्ध इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥ ७ ॥

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधर्मे निविशेत् वै ॥ ८ ॥

सर्वं शास्त्रजातं वेदार्थावगमोचितं ज्ञानं मीमांसाव्याकरणादिकं ज्ञानमेव चक्षुस्तेन निखिलं तद्विशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य स्वधर्मेऽवतिष्ठेत् ॥ ८ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्मानव इह लोके धार्मिकत्वेनानुषङ्गिणीं कीर्तिं परलोके च धर्मफलश्रुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादि सुखरूपं प्राप्नोति । अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्धौ ॥ १० ॥

लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसंबन्धाववादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूलतर्केणामीमांस्यत्वविधानार्थं, स्मृतेः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो बलवत्त्वप्रतिपादनार्थं च । तेन स्मृति-

विरुद्धाचारो हेय इत्यस्य फलम् । श्रुतिर्वेदः मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः ते उभे प्रतिकूलतर्कैर्न-
विचारयितव्ये । यतस्ताभ्यां निःशेषण धर्मो बभौ प्रकाशतां गतः ॥ १० ॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः ।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

पुनस्ते द्वे श्रुतिस्मृती द्विजोऽवमन्येत स शिष्टैर्द्विजादुपेयाध्ययनादिकर्मणो निःसार्यः ।
पूर्वश्लोके सामान्येनामीमांस्ये इति मीमांसानिषेधादद्वयकूलमीमांसापि न प्रवर्तनीयेति
भ्रमो माभूदिति विशेषयति—हेतुशास्त्राश्रयात् । वेदवाक्यमप्रमाणं वाक्यत्वात्
विप्रलम्भकवाक्यवदित्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन चार्वाकादिनास्तिक इव नास्तिकः ।
यतो वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

इदानीं शीलस्याचार एवान्तर्भावसंभवाद्देदमूलतैव तन्त्रं न स्मृतिशीलादिप्रकार-
नियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह—

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

वेदो धर्मप्रमाणं स क्वचित्प्रत्यक्षः क्वचित्स्मृत्यानुमित इत्येवं तात्पर्यं ननु प्रमाण-
परिगणने । अतएव “श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं” (अ. २ श्लो. ९) इत्यत्र द्वयमेवा-
भिहितवान् । सदाचारः शिष्टाचारः स्वस्य चात्मनः प्रियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

अर्थकामेष्वसत्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

अर्थकामेष्वसत्तानां अर्थकामालिप्साश्चन्यानां धर्मोपदेशोऽयम् । ये त्वर्थकामसमी-
हया लोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः । धर्मं च ज्ञातुमि-
च्छतां प्रकृष्टं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादर-
णीय इति भावः । अतएव जाबालः—“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरी-
यसी । अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सता ॥” भविष्यपुराणेऽप्युक्तम्—
“श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना” । जैमिनिरप्याह—“विरोधे त्वन-
पेक्षं स्यादसति ह्यनुमानकम्” । श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरणी-
यम् । असति विरोधे मूलवेदानुमानमित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ १४ ॥

यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैधं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र द्वावपि धर्मौ मनुना
स्मृतौ । तुल्यबलतया विकल्पादुद्धानविधानेन च विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः
पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक् समीचीनौ द्वावपि तौ धर्मावुक्तौ । समानन्यायतया

स्मृत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपयोगस्तुल्यबलत्वाविशेषात् । तदाह
गौतमः—“तुस्यबलविरोधे विकल्पः” ॥ १४ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

[श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति तु यथास्मृति ।

तस्मात्प्रमाणं मुनयः प्रमाणं प्रथितं भुवि ॥ ३ ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः श्रेष्ठानां साहसं तथा ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानाः सीदन्त्यपरधर्मजाः ॥ ४ ॥]

सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः समयाध्युषितशब्देनोच्यते । उदयात्पूर्वमरुणकिरणवान्प्र-
विरलतारकोऽद्भुतकालः । परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेनाग्निहोत्रहोमः
प्रवर्तते । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगाद्यज्ञशब्दोऽत्र गौणः । “उदिते होतव्यम्”
इत्यादिका वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

निषेकादिस्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

गर्भोधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तो यस्य वर्णस्य मन्त्रैरनुष्ठानकलाप उक्तो द्विजाते-
रित्यर्थः । तस्यास्मिन्मानवधर्मशास्त्रेऽध्ययने श्रवणेऽधिकारः न त्वन्यस्य कस्यचिच्छृ-
द्वादेः । एतच्छास्त्रानुष्ठानं च यथाधिकारं सर्वैरेव कर्तव्यं, प्रवचनं त्वस्याध्यापनं
व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्र व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषां चोक्त्वा इदानीं धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह—

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

सरस्वतीदृषद्वत्योर्नद्योरुभयोर्मध्यं ब्रह्मावर्तं देशमाहुः । देवनदीदेवनिर्मितशब्दौ
नदीदेशप्राज्ञस्त्यार्थौ ॥ १७ ॥

तस्मिन्देसे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

[विरुद्धा च विगीता च दृष्टार्थादिष्टकारणे ।

स्मृतिर्न श्रुतिमूला स्याद्या चैषा संभवश्रुतिः ॥ ५ ॥]

तस्मिन्देसे प्रायेण शिष्टानां संभवात्तेषां ब्राह्मणादिवर्णानां संकीर्णजातिपर्यन्तानां य
आचारः पारंपर्यक्रमागतो न विद्वान्निर्गतः स सदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ १९ ॥

मत्स्यादिशब्दाः बहुवचनान्ता एव देशविशेषवाचकाः । पञ्चालाः कान्यकुब्जदेशाः ।
शूरसेनका मथुरादेशाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो ब्रह्मावर्तात्किंचिद्वनः ॥ १९ ॥

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ २० ॥

कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात्सर्वमनुष्या आत्मीयमात्मीयमाचारं
शिक्षेरन् ॥ २० ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ हिमवद्विन्ध्यौ पर्वतौ तयोर्यन्मध्यं विनशनात्सरस्वस्थ-
न्तर्धानदेशात्पूर्वं प्रयागाच्च यत्पश्चिमं स मध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

आ समुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

आ पूर्वसमुद्रात् आ पश्चिमसमुद्रादिमवद्विन्ध्ययोश्च यन्मध्यं तमार्यावर्तदेशं
पण्डिता जानन्ति । मर्यादायामयमाङ्क नाभिविधौ । तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्याव-
र्तता । आर्या अत्रावर्तन्ते पुनःपुनरुद्भवन्तीत्यार्यावर्तः ॥ २२ ॥

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥ २३ ॥

कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावतो वसति न तु बलादानीतः स यज्ञाहो देशो
जातव्यः । अन्यो म्लेच्छदेशो न यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥ २४ ॥

अन्यदेशोद्भवा अपि द्विजातयो यज्ञार्थत्वाददृष्टार्थत्वाच्चैतान्देशान्प्रयत्नादाश्रयेन् ।
शूद्रस्तु वृत्तिपीडितो वृत्त्यर्थमन्यदेशमप्याश्रयेत् ॥ २४ ॥

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।

संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

एषा युष्माकं धर्मस्य योनिः संक्षेपेणोक्ता । योनिर्ज्ञप्तिकारणं “ वेदोऽसिलो धर्म-
मूलम् ” (अ० २ श्लो० ६) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । गोविन्दराजस्त्विव धर्मशब्दोऽपू-
र्वाख्यात्मकधर्मे वर्तत इति “ विद्वद्भिः सेवित ” (अ० २ श्लो० १) इत्यत्र तत्कारणे-

ऽष्टकादौ वाऽपूर्वाख्यस्य धर्मस्य योनिरिति व्याख्यातवान् । संभवश्चोत्पत्तिर्जगतस्तदुक्ता । इदानीं वर्णधर्मांश्चरुत । वर्णधर्मश्चद्वयं वर्णधर्माश्रमधर्मवर्णाश्रमधर्मगुणधर्मनैमित्तिक-धर्माणां पलक्षकः । ते च भविष्यपुराणेऽक्ताः--“ वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् । वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा ॥ वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ॥ यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते । स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ॥ वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौज्जीयाभेदो यथा ॥ यो गुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः स उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥ निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः सः विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ” ॥ २६ ॥

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

वेदमूलत्वाद्वैदिकैः पुण्यैः शुभैर्मन्त्रयोगादिकर्मभिर्द्विजातीनां गर्भाधानादिशरीर-संस्कारः कर्तव्यः । पावनः पापक्षयहेतुः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादिकलसं-बन्धात् , इह लोके च वेदाध्ययनाद्यधिकारात् ॥ २६ ॥

कुतः पापसंभवो येनैषां पापक्षयहेतुत्वमत आह-

गाभैर्होमैर्जातकर्मचौडमौज्जीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः । होमग्रहणमुपलक्षणम् । गर्भाधानादेरहो मरूपत्वाद् जातस्य यत्कर्म मन्त्रवत्सर्पिःप्राशनादिरूपं तज्जातकर्म । चौडं चूडाकर-णकर्म । मौज्जीनिबन्धनमुपनयनम् । एतैर्वैजिकं प्रतिपिद्वैधुनसंकल्पादिना च पैतृ-करेतोदोषाच्यत्पापं गार्भिकं चाशुचिमातृगर्भवासजं तद्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविध्येनेज्यया सुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८ ॥

वेदाध्ययनेन । व्रतैर्मधुमांसवर्जनादिनियमैः । होमैः सावित्रचरुहोमादिभिः । सायंप्रातर्होमैश्च । त्रैविद्याख्येन च । व्रतेष्वप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः । इज्यया ब्रह्मचर्याविस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया, गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनेन । महायज्ञैः पञ्च-भिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः । यज्ञैर्यज्ञोत्तिष्ठोमादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्येयं तनुः तन्ववच्छिन्न आत्मा क्रियते । कर्मसहकृतब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तेः ॥ २८ ॥

प्राङ्गाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९ ॥

नाभिच्छेदनात्प्राक् पुरुषस्य जातकर्माख्यः संस्कारः क्रियते । तदा चास्य स्वगु-ह्योक्तमन्त्रैः स्वर्णमधुपुतानां प्राशनम् ॥ २९ ॥

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

जातकमेति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाज्जन्मापेक्षयैव दशमे द्वादशे वाहनि अस्य शिशोर्नामधेयं स्वधर्मसंभवे कारयेत् । अथवा “आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते” इति शङ्खवचनादशमेऽह्न्यतीते एकादशाह इति व्याख्येयम् । तत्राप्यकरणे प्रशस्ते तिथौ प्रशस्त एव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्तव्यम् । वाशब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणादीनां यथाकर्म मङ्गलबलधननिन्दावाचकानि शुभबलवसुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

इदानीमुपपदनियमार्थमाह—

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥

एषां यथाकर्म शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्यवाचकानि कर्तव्यानि, शर्मवर्मभूतिदासादीनि उपपदानि कार्याणि । उदाहरणानि तु शुभशर्मा, बलवर्मा, वसुभूतिः, दीनदास, इति । तथा च यमः “शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः । भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥” विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्—“शर्मवद्ब्राह्मणस्योक्तं वर्मोति क्षत्रसंयुतम् । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः” ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तिमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

सुखोच्चार्यमकूरार्थवाचि व्यक्ताभिधेयं मनःप्रीतिजननं मङ्गलवाचि दीर्घस्वरान्तं आशीर्वाचकेनाभिधानेन शब्देनोपेतं स्त्रीणां नाम कर्तव्यम् । यथा यशोदादेवीति ॥ ३३ ॥

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

चतुर्थे मासे बालस्य जन्मग्रहान्निष्क्रमणमादित्यदर्शनार्थं कार्यम् । अन्नप्राशनं च षष्ठे मासे, अथवा कुलधर्मत्वेन यन्मङ्गलमिष्टं तत्कर्तव्यं तेनोक्तकालादन्यकालेऽपि निष्क्रमणम् । तथाच यमः—“ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम्” सकलसंस्कारशेषश्चायम् । तेन नाम्नां शर्मादिकमप्युपपदं कुलाचारेण कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थं कार्यम् । श्रुतिचोदनात् । “ यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव ” इति मन्त्रलिङ्गात्कुलधर्मानुसारेणार्थं व्यवस्थितविकल्पः । अत एवाभिलायनगृह्यम्—“ तृतीये पषे चोलं यथाकुलधर्मं वा ” (अ. १ खं. १७) ॥ ३५ ॥

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

गर्भवर्षादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं कर्तव्यम् । उपनयनमेवोपनायनम् । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा. सू. ६।३।१३७) इति दीर्घः । गर्भादेकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादिप्रकर्षकृतं तेजो ब्रह्मवर्चसं तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनं कार्यम् । क्षत्रियस्य हस्त्यश्वादिराज्यबलार्थिनो गर्भषष्ठे । वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो गर्भाष्टमे गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात् । यद्यपि बालस्य कामना न संभवति तथापि तत्पितुरेव तद्रतफलकामना तस्मिन्नुपचर्यते ॥ ३७ ॥

आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आर्द्धविंशत्क्षत्रवन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥

अभिविधावाङ् । ब्राह्मणक्षत्रियविंशत्युक्ताष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वात् षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्र्यर्थं वचनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति । क्षत्रियस्य द्वार्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र मर्यादायामाङ् । केचिद्ब्राह्मणापयन्ति यमवचनदर्शनात् । तथा च यमः—“ पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः । विवस्वतः सुतः श्रीमान्यमो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ सशिवं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः । इविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ” ॥ ३८ ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ३९ ॥

एते ब्राह्मणादयो यथाकालं यो यस्यालुकात्पिकोऽप्युपनयनकाल उक्तः षोडशवर्षादिपर्यन्तं तत्रासंस्कृतास्तूर्ध्वं सावित्रीपतिता उपनयनहीनाः शिष्टगर्हिता व्रात्यसंज्ञा भवन्ति । संज्ञाप्रयोजनं च ‘ व्रात्यानां याजनं कृत्वा ’ (अ. ११ श्लो. १९७) इत्यादिना व्यवहारसिद्धिः ॥ ३९ ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मणान्यानांश्च संबन्धान्नाचरेद्ब्राह्मणः सह ॥ ४० ॥

एतैरपूतैर्वात्थैर्यथाविधिप्रायश्चित्तमकृतवद्भिः सह आपत्काळेऽपि कदाचिद्ध्यापनक-
न्यादानादीन् संबन्धान्ब्राह्मणो नावृत्तिवेत् ॥ ४० ॥

कार्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरन्नानुपूर्व्येण शणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

कार्ण इति विशेषानभिधानेऽपि मृगविशेषो रुरुसाहचर्यात् । “हारिणमैण्यं वा
कार्णं वा ब्राह्मणस्य ” इत्यापस्तम्बवचनाच्च कृष्णमृगो गृह्यते । कृष्णमृगरुच्छा-
गचर्माणि ब्रह्मचारिण उत्तरीयाणि वसीरन् । “ चर्माण्युत्तरीयाणि ” इति गृह्य-
वचनात् । तथा शणक्षुमामेषलोमभवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ४१

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

मुञ्जमयी त्रिगुणा समगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या ।
क्षत्रियस्य मूर्वामयी ज्या धनुर्गुणरूपा मेखला । अतो ज्यात्वविनाशापत्तेर्निवृत्तं
नास्तीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वैश्यस्य शणसूत्रमयी । अत्र वैगुण्यमनुव-
र्तत एव । “ त्रिगुणाः प्रदक्षिणा मेखला ” इति सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्या-
भिधानात् ॥ ४२ ॥

मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

कर्तव्या इति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मचारित्रयस्य प्रकृतत्वान्मुख्यालाभे त्रिष्वप्य-
पेक्षायाः समत्वात्कौशादीनां च तिसृणां विधानान्मुञ्जालाभ इति बोद्धव्यम् ।
कर्तव्या इति बहुवचनमुपपन्नतरम् । भिन्नजातिसंबन्धितयेति त्रुवाणस्य मेधाति-
थेरपि बहुवचनपाठः संमतः । मुञ्जालाभे ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं कुशादि-
भिस्तृणविशेषैर्मेखलाः कार्याः । त्रिगुणेनैकग्रन्थिना युक्ताभिभिर्वा पञ्चभिर्वा । अत्र च
वाशब्दनिर्देशाद्ग्रन्थिनां न विप्रादिभिः क्रमेण संबन्धः किंतु सर्वत्र यथाकुलाचारं
विकल्पः । ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यामुख्यापेक्षासंबन्धाद्गृहीतव्यः ॥ ४३ ॥

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

यदीयविन्यासविशेषस्योपवीतसंज्ञां वक्ष्यति तद्वर्तिब्राह्मणस्य कार्पासम्, क्षत्रियस्य
शणसूत्रमयम्, वैश्यस्य मेषलोमनिर्मितम् । त्रिवृदिति त्रिगुणं कृत्वा ऊर्ध्ववृत्तं दक्षि-
णावर्तितम् । एतच्च सर्वत्र संबध्यते । यद्यपि गुणत्रयमेवोर्ध्ववृत्तं मनुनोक्तं तथापि

तन्निगुणीकृत्य त्रिगुणं कार्यम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—“ ऊर्ध्वं तु त्रित्तं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृत्तम् । त्रित्तं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ ” देवलोऽप्याह—
“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः” ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

यद्यपि द्वन्द्वनिर्देशेन सशुचयावृगमाहारणमपि सशुचितस्यैव प्राप्तं तथापि “केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः” (अ. २ श्लो. ४६) इति, तथा “प्रतिगृह्येप्सितं दण्डम्” (अ. २ श्लो. ४८) इति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् “वैल्वः पालाशो वा दण्डः” इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनादेकस्यैव दण्डस्य धारणविकल्पितयोरेवैकब्राह्मणसंबन्धात्सशुचयो द्वेनान्यते । ब्राह्मणादयो विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वक्ष्यमाणकार्यं कर्तुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ ४६ ॥

केशललाटनासिकापर्यन्तपरिमाणक्रमेण ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्तव्याः ॥ ४६ ॥

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः ॥ ४७ ॥

ये दण्डाः अव्रणा अक्षताः शोभनदर्शनाः सत्वल्ला अग्निदाहरहिता भवेयुः ॥ ४७ ॥
नच तैः प्राणिजातशुद्धेजनीयमित्याह—

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ ४८ ॥

उक्तलक्षणं प्राप्तुमिष्टं दण्डं गृहीत्वा आदित्याभिमुखं स्थित्वाग्निं प्रदक्षिणीकृत्य यथाविधि भैक्षं याचेत् ॥ ४८ ॥

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

ब्राह्मणो भवति भिक्षां देहीति भवच्छूद्रपूर्वं भिक्षां याचन्वाक्यशुचारयेत् । क्षत्रियो भिक्षां भवति देहीति भवन्मध्यम् । वैश्यो भिक्षां देहि भवतीति भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ ५० ॥

उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां प्रथमं मातरं भगिनीं वा मातुर्वा भगिनीं सहोदरां याचेत् या चैनं ब्रह्मचारिणं प्रत्याख्यानेन नावमन्येत । पूर्वासंभव उत्तरापरिग्रहः ॥ ५० ॥

समाहृत्य तु तद्वैश्वं यावदन्नममायया ।

निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१ ॥

तद्वैश्वं बहुभ्य आहृत्य यावदन्नं तृप्तिमात्रोचितं गुरवे निवेद्य निवेदनं कृत्वा अमा-
यया न कदनेन सदन्नं प्रच्छाद्यैवमेतदुरुर्ग्रहीष्यतीत्यादिमायाव्यतिरेकेण तदनुज्ञात आ-
चमनं कृत्वा शुचिः सन् भुञ्जीत प्राङ्मुखः ॥ ५१ ॥

इदानीं काम्यभोजनमाह—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

[सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिनोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ ६ ॥]

आयुषे हितमन्नं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते । आयुःकामः प्राङ्मुखो भुङ्क्ते इत्यर्थः । यशसे
हितं दक्षिणामुखः । श्रियमिच्छन्प्रत्यङ्मुखः । ऋतं सत्यं तत्फलमिच्छन्नुदङ्मुखो
भुञ्जीत ॥ ५२ ॥

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः ।

भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यग्द्विः खानि च संस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

‘ निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य ’ (अ० २ श्लो० ५१) इति यद्यपि भोजनात्प्राणा-
चमनं विहितं तथाप्यद्विः खानि च संस्पृशेदिति गुणविधानार्थोऽनुवादः । नित्यं ब्रह्म-
चर्यानन्तरमपि द्विज आचम्यान्नं भुञ्जीत । समाहितोऽनन्यमनाः भुक्त्वा चाचामे-
दिति । सम्यग्यथाशास्त्रम् । तेन “ प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ”
इत्यादि दक्षाद्युक्तमपि संगृह्णाति । जलेन खानीन्द्रियाणि षट् छिद्राणि च स्पृशेत्,
तानि च शिरःस्थानि घ्राणचक्षुःश्रोत्रादीनि ग्रहीतव्यानि । “ खानि चोपस्पृशेच्छीर्ष-
ण्यानि ” इति गोतमवचनात् । उपस्पर्शनं कृत्वा खानि संस्पृशेदिति पृथग्विधानात्रिर-
भक्षणमात्रमाचमनम्, स्वस्पर्शनादिकमितिकर्तव्यतेति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ ५४ ॥

सर्वदा अन्नं पूजयेत्प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् । तदुक्तमादिपुराणे “ अन्नं विष्णुः स्वयं
प्राह ” इत्यनुवृत्तौ “ प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत्स मां संपूजयेत्सदा । अनिन्दश्चैतदद्यात्तु
दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च । ” इति । हेत्वन्तरमपि खेदमन्नदर्शनेन त्यजेत् । प्रतिनन्देच्च
नित्यमस्माकमेतदस्त्वित्यभिधाय वन्दनं प्रतिनन्दनम् । तदुक्तमादिपुराणे—“ अन्नं
दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या स्तुव-
न्नेत् ॥ ” सर्वशः सर्वमन्नम् ॥ ५४ ॥

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।

अपूजितं तु तद्धुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

यस्मात्पूजितमन्नं सामर्थ्यं वर्यं च ददाति । अपूजितं पुनरेतदुभयं नाशयति । तस्मात्सर्वदाऽन्नं पूजयेदिति पूर्वैकैवाक्यतापन्नमिदं फलश्रवणम् । संध्यावन्दनादावुपासदुरितक्षयवन्नित्यं कामनाविषयत्वेनापि नित्यश्रुतिरविहता नित्यश्रुतिविरोधात् । फलश्रवणं स्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ५५ ॥

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।

नचैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजेत् ॥ ५६ ॥

भुक्तावशेषं कस्यचिन्न दद्यात् । चतुर्थ्यां प्राप्तायां संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अनेनैव सामान्यनिषेधेन श्रद्धस्याप्युच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे “ नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ” इति श्रद्धगोचरनिषेधश्चातुर्यः ज्ञातकत्रतत्त्वार्थः । दिवासायं भोजनयोश्च मध्ये न भुञ्जीत वारद्वयेऽप्यतिभोजनं न कुर्यान्नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्यं ज्ञातकत्रतत्त्वार्थम् । उच्छिष्टः सन् कचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥

अतिभोजने दोषमाह—

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

अरोगो रोगाभावस्तस्मै हितमारोग्यं आयुषे हितमायुष्यम् । यस्मादतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवति अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् । अस्वर्ग्यं च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात् । अपुण्यमितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् । लोकविद्विष्टं बहुभोजितया लोकैर्निन्दनात् । तस्मात्तन्न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ ५८ ॥

ब्राह्मादिसंज्ञेयं शाले संव्यवहारार्थां स्तुत्यर्थां च । नतु मुख्यं ब्रह्मदेवताकत्वं संभवति । अयागरूपत्वात् । तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगाद्ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदा विप्रादि-राचामेत् । कः प्रजापतिस्तदीयः, “ तस्येदम् ” (पा. सू. ४।३।१२०) इत्यण्-इकारश्चान्तादेशः । त्रैदशिको देवस्ताभ्यां वा । पित्र्येण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेत् । अप्रसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मादितीर्थान्याह—

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।

कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ ५९ ॥

अङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मं, कनिष्ठाङ्गुलिमूले कायं, अङ्गुलीनामग्रे दैवं, अङ्गुष्ठप्रदेशे-

न्योर्मध्ये पितृयं तीर्थं मन्वादय आहुः यद्यपि कायमङ्गुलिमूले, तयोर्ध्व इत्यत्र चाङ्गुलि-
मात्रं श्रुतं तथापि स्मृत्यन्तराद्विशेषपरिग्रहः । तथाच याज्ञवल्क्यः—“कनिष्ठादेशिन्यङ्गु-
ष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुकृमात् ॥” (अ.१.श्लो.१९) ॥६९॥

सामान्येनोपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह—

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

खानि चैव स्पृशेदङ्गिरात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥

पूर्वं ब्राह्मादितीर्थेन जलगण्डूपत्रयं पिबेत् । अनन्तरं संवृत्यौघाधरौ वारद्वयमङ्गुष्ठ-
मूलेन संमृज्यात् । “संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ” इति दक्षेण विशे-
षाभिधानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलेन स्पृशेत् । मुखस्य सन्निधानान्मुखखान्येव ।
गोतमोऽप्याह—“ खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि ” । “ हृष्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः ” बृह.४।३।
७) इत्युपनिषत् हृदयदेशत्वेनात्मनः श्रवणादात्मानं हृदयं शिरश्चाङ्गिरेव स्पृशेत् ॥६०॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्तीर्थेन धर्मवित् ।

शौचेप्सुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

अनुष्णीकृताभिः फेनवर्जिताभिर्ब्राह्मादितीर्थेन शौचमिच्छन्नेकान्ते जनैरनाकीर्णं
शुचिदेश इत्यर्थः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सर्वदाचामेत् । आपस्तम्बेन “ तप्ताभिश्च
कारणात् ” इत्याभिधानाद्याध्यादिकारणव्यतिरेकेण नाचामेत् । व्याध्यादौ तु उष्णीकृता-
भिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभाव इति दर्शयितुमुक्तस्यापि
तीर्थस्य पुनर्वचनम् ॥ ६१ ॥

आचमनजलपरिमाणमाह—

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽङ्गिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणो हृदयगामिनीभिः, क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिः, वैश्योऽन्तरास्यप्रविष्टाभिः
कण्ठमप्राप्ताभिरपि, शूद्रो जिह्वौष्ठान्तेनापि स्पृष्टाभिरङ्गिः पूतो भवति । अन्तत इति
तृतीयार्थे तसिः ॥ ६२ ॥

आचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणं ततः प्रसङ्गेन प्राचीनावीतीत्या-
दिलक्षणमाह—

उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते द्विजः ।

सव्ये प्राचीनआवीती निवीती कण्ठसज्जेन ॥ ६३ ॥

दक्षिणे पाणानुद्धृते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वले वोपवीती
द्विजः कथ्यते । वामपाणानुद्धृते दक्षिणस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती
भण्यते । सव्ये प्राचीनआवीतीति छन्दोऽनुरोधादुक्तम् । तथाच गोभिलः—“ दक्षिण
बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणस्कन्धमवलम्बनं भवत्येवं यज्ञो-

पवीती भवति ” । सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति । निवीती कण्ठसज्जन इति शिरोवधाय दक्षिणपाण्यादावप्युद्धृते कण्ठादेव सज्जन ऋजुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति ६३॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रक्षिप्यान्यानि स्वस्वगृह्योक्तमन्त्रैर्गृहीयात् ॥ ६४ ॥

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ॥ ६५ ॥

केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारो “गर्भादिसंख्या वर्षाणाम्” इति बौधायनवचनाद्भर्षषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य गर्भद्वाविंशे, वैश्यस्य ततो द्वाधिके गर्भचतुर्विंशे कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामाष्टदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

इयमाष्टदयं जातकर्मादिक्रियाकलापः समग्र उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्रकः कार्यः ॥ ६६ ॥

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥

[अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा सायमुद्वासमेव च ।

कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं इति कर्म च वैदिकम् ॥ ७ ॥]

अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह—

विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः । गृहकृत्यमेव सायंप्रातः समिद्धोमरूपोऽग्निपरिचर्या । तस्माद्विवाहादेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

औपनायनिक इत्यनुशतिकादित्वाद्भयपदद्विः । अयं द्विजातीनामुपनयनसंबन्धी कर्मकलाप उक्तः उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यञ्जकः ॥ ६८ ॥

इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं शृणुतेत्याह—

१ राघवानन्दस्तु “वैदिकः स्मृतः” इत्यत्र “औपनायनिकस्मृतः” इति पठति, उपनयनसंस्कारस्थानीय इति निर्वक्ति ।

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथमम् “ एका लिङ्गे गुदे तिस्रः ” (अ.६श्लो. १३६) इत्यादि वक्ष्यमाणं शौचं कृत्वाचमनाद्याचारमग्नौ सायंप्रातः समिद्धोमानुष्ठानं समन्त्रकसंध्योपासनविधिं च शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्माञ्जलिः कृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं कृताचमन उत्तराभिमुखः कृताञ्जलिः पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमो गुरुणा अध्याप्यः । “प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वा” इति गोतमवचनात्प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् । ब्रह्माञ्जलिः कृत इति “वाहिताग्न्यादिषु” (पा.सू.२।२।३७) इत्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः ॥ ७० ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

वेदाध्ययनस्यारम्भे कर्तव्ये समापने च कृते गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्तव्यम् । हस्तौ संहृत्य संश्लिष्टौ कृत्वाध्येतव्यं स एव ब्रह्माञ्जलिः स्मृत इति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलि-शब्दार्थव्याकारः ॥ ७१ ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

पादोपसंग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तं तव्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते । कीदृशो व्यत्यासः कार्य इत्यत आह—सव्येन पाणिना सव्यः पादो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादो गुरोः स्पष्टव्यः । उत्तानहस्ताभ्यां चेदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् । यदाह पैठिनसिः—“उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत् । दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासो वायं शिष्टसमाचारात्” ॥ ७२ ॥

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदा अनलसो गुरुरधीष्व भो इति प्रथमं वदेत् । शेषे विरामोऽस्त्वित्यभिधाय विरमेन्निवर्तते ॥ ७३ ॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्वत्यनोङ्कृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ चोङ्कारं कुर्यात् । यस्मात्पूर्वं यस्यो-ङ्कारो न कृतस्तत्स्ववति शनैः शनैर्नश्यति । यस्य पुरस्तान्न कृतस्तद्विशीर्यति अवस्थितिमेव न लभते ॥ ७४ ॥

प्राकूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति ॥ ७५ ॥

प्राकूलान्प्रागग्रान्दर्भानध्यासीनः पवित्रैः कुशैः करद्वयस्थैः पवित्रीकृतः “ प्राणायामा-
माक्षयः पञ्चदशमात्राः ” इति गोतमस्मरणात्पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः ।
अकारादिलध्वक्षरकालश्च मात्रा । ततोऽध्ययनार्थमोंकारमर्हति ॥ ७५ ॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहद्भुवःस्वरितितीति च ॥ ७६ ॥

“ एतदक्षरमेतां च ” (अ. २ श्लो ४४) इति वक्ष्यति तस्यायं शेषः । अकार-
मुकारं मकारं च प्रणवावयवभूतं ब्रह्मा वेदत्रयाद्गृह्यजुःसामलक्षणाद्भुवः स्वरिति
व्याहृतित्रयं च क्रमेण निरदुहदुहृतवान् ॥ ७६ ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदुहत् ।

तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यः तदित्यृच इति प्रतीकेनानूदितायाः सा-
वित्र्याः पादं पादमिति त्रीन्पादान्ब्रह्मा चकर्ष । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ॥ ७७ ॥

एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् ।

संध्योर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

एतदक्षरमोंकाररूपम्, एतां च त्रिपदां सावित्रीं व्याहृतित्रयपूर्विकां संध्याकाले
जपन्वेदज्ञो विप्रादिवेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति । अतः संध्याकाले प्रणवव्याह-
तित्रयोपेतां सावित्रीं जपेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ७८ ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासास्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ ७९ ॥

संध्यायामन्यत्र काल एतत्प्रकृतं प्रणवव्याहृतित्रयसावित्र्यात्मकं त्रिकं ग्रामाद्ब-
हिर्नदीतीरारण्यादौ सहस्राष्टात्तिं जपित्वा महतोऽपि पापात्सर्प इव कंचुकान्मुच्यते ।
तस्मात्पापक्षयार्थमिदं जपनीयमित्यप्रकरणेऽपि लाघवार्थमुक्तम् । अन्यत्रैतत्त्रयोच्चार-
णमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥ ७९ ॥

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मक्षत्रियविद्योनिर्गहणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

संध्यायामन्यत्र समय ऋचैतया सावित्र्या विसंयुक्तस्यक्तसावित्रीजपः स्वकीयया
क्रियया सायंप्रातर्होमादिरूपया स्वकाले त्यक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु
निन्दां गच्छति । तस्मात्स्वकाले सावित्रीजपं स्वक्रियां च न त्यजेत् ॥ ८० ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो व्याहृतयो भूर्भुवःस्वरित्येता अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेनाव्ययाः त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुखमायम् । तत्पूर्वकवेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेद्वारमेतत् । अध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेः ॥ ८१ ॥

अत एवाह—

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥

यः प्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीं प्रणवव्याहृतियुक्तां वर्षत्रयमधीते स परं ब्रह्माभिभिमुखेन गच्छति । स वायुभूतो वायुरिव कामचारी जायते । खं ब्रह्म तदेवास्य मूर्तिरिति खमूर्तिमान् भवति शरीरस्यापि नाशाद्ब्रह्मैव संपद्यते ॥ ८२ ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

एकाक्षरमोंकारः परं ब्रह्म परब्रह्मावाप्तिहेतुत्वात् । ओंकारस्य जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावनया तदवाप्तेः । प्राणायामाः सप्रणवसव्याहृतिसशिरस्कगायत्रीभिः खिरावृत्तिभिः कृताश्चान्द्रायणादिभ्योऽपि परं तपः । प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशाच्च योऽवश्यं कर्तव्या इत्युक्तम् । सावित्र्याः प्रकृष्टमन्यन्मन्त्रजातं नास्ति । मौनादपि सत्यं वाग्विशिष्यते । एषां चतुर्णां स्तुत्या चत्वार्येतान्युपासनीयानीति विधिः कल्प्यते । धरणीधरेण तु “एकाक्षरपरं ब्रह्म प्राणायामपरं तपः” इति पठितं व्याख्यातं च एकाक्षरं परं यस्य तदेकाक्षरपरं एवं प्राणायामपरमिति । मेघातिथिप्रभृतिभिर्द्वैरलिखितं यतः । लिखनात्पाठान्तरं तत्र स्वतन्त्रो धरणीधरः ॥ ८३ ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।

अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

सर्वा वेदविहिता होमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति । अक्षरं तु प्रणवरूपमक्षयं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्फलद्वारेणाक्षरं ब्रह्मीभावस्याविनाशात् । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह, ब्रह्म चैवेति । चशब्दो हेतौ । यस्मात्प्रजानामधिपतिर्यद्ब्रह्म तदेवायमोंकारः । स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वम् । उभयथापि ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वेन वायुमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरित्यनेन दर्शितम् ॥ ८४ ॥

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपौर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जप-
यज्ञो दशगुणाधिकः । सोऽष्ट्युपांशुश्चेदनुष्ठितस्तदा शतगुणाधिकः । यत्समीपस्थोऽपि
परो न शृणोति तदुपांशु । भानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः । यत्र जिह्वौष्ठं मनागपि
न चलति स मानसः ॥ ८५ ॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८६ ॥

ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोमबलिकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजना-
त्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञाः विधियज्ञा दर्शपौर्णमासादयस्तैः सहिता जपयज्ञस्य षोडशी-
मपि कलां न प्राप्नुवन्ति । जपयज्ञस्य षोडशांशेनापि न समा इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

ब्राह्मणो जप्येनैव निःसंदेहां सिद्धिं लभते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति । अन्यद्वैदिकं
यागादिकं करोतु न करोतु वा । यस्मान्मैत्रो ब्राह्मणो ब्रह्मणः संबन्धी ब्राह्मणि
लीयत इत्यागमेष्यते । मित्रमेव मैत्रः । स्वार्थेऽण् । यागादिषु पशुबीजादिवधान्न
सर्वप्राणिप्रियता संभवति तस्माद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतीति
जपप्रशंसा नतु यागादीनां निषेधस्तेषामपि शालीयत्वात् ॥ ८७ ॥

इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह—

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशीलेषु वर्तमानानां क्षयित्वादिविषयदोषाज्ञानसंयमे
यत्नं कुर्यात्सारथिरिव रथनियुक्तानामश्वानाम् ॥ ८८ ॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।

तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

पूर्वपण्डिता यान्येकादशेन्द्रियाण्याहुस्तान्यर्वाचां शिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतो नामतश्च
क्रमाद्वक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ ९० ॥

तेष्वेकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि नामतो निर्दिष्टानि । पायूपस्थं
हस्तपादमिति “ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ” पा. सू. २-४-२. इति प्राण्यङ्ग-
द्वन्द्वत्वादिकवद्भावः ॥ ९० ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥ ९१ ॥

एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पञ्च क्रमोक्तानि बुद्धेः करणत्वाद्बुद्धीन्द्रियाणि पाय्वादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात्कर्मेन्द्रियाणि तद्विदो वदन्ति ॥ ९१ ॥

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ९२ ॥

एकादशसंख्यापूरकं च मनोरूपमन्तरिन्द्रियं ज्ञातव्यम् । स्वगुणेन संकल्परूपेणोभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम् । अतएव यस्मिन्मनसि जिते उभावपि पञ्चकौ बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियगणौ जितौ भवतः । पञ्चकाविति “ तदस्य परिमाणम् ” (पा० सू० ६ । १ । ५७) इत्यनुवृत्तौ “ संख्यायाः संज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेषु (पा० सू० ६ । १ । ५८) इति पञ्चसंख्यापरिमितसंज्ञार्थे कः ॥ ९२ ॥

मनोधर्मसंकल्पमूलत्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रियनिग्रहः कर्तव्य इत्यत आह—

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ९३ ॥

यस्मादिन्द्रियाणां विषयेषु प्रसक्त्या दृष्टादृष्टं च दोषं निःसंदेहं प्राप्नोति । तान्येव पुनरिन्द्रियाणि सम्यङ्नियम्य सिद्धिं मोक्षादिपुरुषार्थयोग्यतारूपां लभते । तस्मादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति शेषः ॥ ९३ ॥

किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादिरलब्धकामो निवर्त्त्यतीत्याशङ्क्याह—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ९४ ॥

न कदाचित्कामोऽभिलाषः काम्यन्त इति कामा विषयास्तेषामुपभोगेन निवर्तन्ते, किंतु घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकतममेव वर्धते । प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगवान्छादर्शनात् । अतएव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम्— “ यत्पृथिव्यां ब्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतितृष्णं त्यजेत् ॥ ” तथा— “ पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः । तथाप्यनुदिनं तृष्णायत्तेष्वेव हि जायते ” ॥ ९४ ॥

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलान्स्त्यजेत् ।

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ९५ ॥

य एतान्सर्वान्विषयान्प्राप्नुयाद्यश्चैतान्कामानुपेक्षते तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयांस्तस्मात्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशस्या । तथाहि विषयलालुपस्य तत्साधनान्युत्पादने कष्टसंभवो विपत्तौ च क्लेशातिशयो न तु विषयविरसस्य ॥ ९५ ॥

इदानीमिन्द्रियसंयमापायमाह—

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।

विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ९६ ॥

एतानीन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा नासेवया विषयसन्निधिवर्जनरूपया नियन्तुं न शक्यन्ते दुर्निवारत्वात् । यथा सर्वदा विषयाणां क्षयित्वादित्येव ज्ञानेन शरीरस्य चास्थिस्यूतमित्यादिवक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन । तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना बहि-
रिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेत् ॥ ९६ ॥

यस्मादनियमितं मनो विकारस्य हेतुः स्यादत आह—

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥

वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि भोगादिविषयसेवासंकल्पशीलिना न कदाचित्फल-
सिद्धये प्रभवन्ति ॥ ९७ ॥

जितेन्द्रियस्य स्वरूपमाह—

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।

न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥

स्तुतिवाक्यं निन्दावाक्यं च श्रुत्वा, सुखस्पर्शं दुःखलादि दुःखस्पर्शं मेषकम्बलादि
स्पृष्ट्वा, सुरूपं कुरूपं च दृष्ट्वा, स्वादु अस्वादु च भुक्त्वा, सुरभिमसुरभिं च घ्रात्वा
यस्य न हर्षविपादौ स जितेन्द्रियो ज्ञातव्यः ॥ ९८ ॥

एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यत इत्याह—

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा हतेः पादादिवोदकम् ॥ ९९ ॥

सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमपीन्द्रियं विषयप्रवणं भवति ततोऽस्य विषयपरस्य
इन्द्रियान्तरैरपि तत्त्वज्ञानं क्षरति न व्यवतिष्ठते । चर्मनिर्मितोदकपात्रादिवैकेनापि
छिद्रेण सर्वस्थानस्थमेवोदकं न व्यवतिष्ठते ॥ ९९ ॥

इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति—

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

बहिरिन्द्रियगणमायत्तं कृत्वा मनश्च संयम्य सर्वान् पुरुषार्थान्सम्यक्साधयेत् । योगत
उपायेन स्वदेहमपीदृग्न्यः सहजसुखी संस्कृतान्नादिकं भुङ्क्ते स क्रमेण तं त्यजेत् ॥ १०० ॥

पूर्वा संख्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

पूर्वां संध्यां पश्चिमामिति च । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२ । ३ । ६) इति द्वितीया । प्रथमसंध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं सावित्रीं जपंस्तिष्ठेत् । आसनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । पश्चिमां तु संध्यां सावित्रीं जपन्सम्यङ्मुखदर्शनपर्यन्तमुपविष्टः स्यात् । अतः च फलवत्त्वाज्जपः प्रधानं स्थानासने त्वङ्गे । “फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्” इति न्यायात् । “संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ।” (अ० २ श्लो० ७८) “सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य” (अ० २ श्लो० ७९) इति च पूर्वं जपात्फलमुक्तम् । मेधातिथिस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह । संध्याकालश्च शुद्धतमात्रम् । तदाह योगियाज्ञवल्क्यः—“हासद्वदी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् । संध्या शुद्धतमात्रं तु हासे दृढौ च सा स्मृता ” ॥ १०१ ॥

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

पूर्वसंध्यायां तिष्ठन् जपं कुर्वाणो निशासंचितं पापं नाशयति । पश्चिमसंध्यायां तृपविष्टो जपं कुर्वन्दिवाजितं पापं निहन्ति । तत्रापि जपात्फलमुक्तम् । एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः—“दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् । त्रिकालसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति” ॥ १०२ ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥

यः पुनः पूर्वसंध्यां नावृत्तिष्ठति पश्चिमां च नोपास्ते । तत्तत्कालविहितं जपादि न करोतीत्यर्थः । स शूद्र इव सर्वस्माद्विजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारादेरपि बाह्यः कार्यः । अनेनैव प्रत्यवायेन संध्योपासनस्य नित्यतोक्ता । नित्यत्वेऽपि सर्वदापेक्षितपापक्षयस्य फलत्वमविरुद्धम् ॥ १०३ ॥

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥

ब्रह्मयज्ञरूपमिदं बहुवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते । अरण्यादिनिर्जनदेशं गत्वा नद्यादिजलसमीपे नियतेन्द्रियः समाहितोऽनन्यमना नैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञरूपमास्थितोऽतिष्ठान् । सावित्रीमपि प्रणवव्याहृतित्रययुतां यथोक्तामधीयीत ॥ १०४ ॥

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिक्षादौ नैत्यके नित्यावृष्टये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे होममन्त्रेषु चानध्यायादरो नास्ति ॥ १०५ ॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तस्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥

पूर्वोक्तनैत्यकत्वाध्यायस्यायमनुवादः । नैत्यके जपयज्ञेऽनध्यायो नास्ति । यतः सत-
तभवत्वात् । ब्रह्मसत्रं तन्मन्वादिभिः स्मृतम् । ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्यां हुतम-
नध्यायाध्ययनमध्ययनरूपमनध्यायवषट्कृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

यः स्वाध्यायमधीतेऽहं विधिना नियतः शुचिः ।

तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥ १०७ ॥

अब्दमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यो वर्षमप्येकं स्वाध्यायमहरहर्विहिताङ्गयुक्तं
नियतेन्द्रियः प्रयतो जपति तस्यैव स्वाध्यायो जपयज्ञः क्षीरादीनि क्षरति क्षीरादिभि-
र्देवान्पितृंश्च प्रीणाति । ते च प्रीताः सर्वकामैर्जपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः । अतएव
याज्ञवल्क्यः—“ मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचो-
ऽधीते हि योऽन्वहम् ॥ ” (अ० १ श्लो० ४१) इत्युपक्रम्य चतुर्णामेव वेदानां पुरा-
णानां जपस्य च देवपितृतृप्तिफलमुक्त्वा शेषे “ ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः
शुभैः ” (अ० १ श्लो० ४७) इत्युक्तवान् ॥ १०७ ॥

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥

सायंप्रातः समिद्धोमं भिक्षासमूहाहरणमखट्वाशयनरूपामधःशय्यां नतु स्थण्डिल-
शायित्वमेव । गुरोरुदककुम्भायाहरणरूपं हितं कृतोपनयनो ब्रह्मचारी समावर्तन-
पर्यन्तं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

कीदृशः शिष्योऽध्याप्य इत्याह—

आचार्यपुत्रः शुश्रूषूर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥ १०९ ॥

आचार्यपुत्रः, परिचारकः, ज्ञानान्तरदाता, धर्मवित्, मृद्वार्यादिषु शुचिः, बान्धवः,
ग्रहरणधारणसमर्थः, धनदाता, हितेच्छुः, ज्ञातिः, दशैते धर्मेणाध्याप्याः ॥ १०९ ॥

नापृष्टः कस्यचिद्भूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ११० ॥

यदन्येनाल्पाक्षरं विस्वरं चाधीतं तस्य तत्त्वं न वदेत् । शिष्यस्य त्वपृच्छतोऽपि
वक्तव्यम् । भक्तिश्रद्धादिप्रभधर्मोद्ध्वनमन्यायस्तेन पृच्छतो न ब्रूयात् । जानन्नपि हि
प्राज्ञो लोके मूक इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह—

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं बाधिगच्छति ॥ १११ ॥

४०५

अधर्मेण पृष्टोऽपि यो यस्य वदति यश्चान्ध्यायेन यं पृच्छति तयोरन्यतरो व्यतिक्रमकारी भ्रियते, विद्वेषं वा तेन सह गच्छति ॥ १११ ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥

यस्मिन् शिष्येऽध्यापिते धर्मार्थौ न भवतः परिचर्या वाध्ययनादरूपा तत्र विद्या नार्पणीया । सुष्ठु व्रीह्यादिबीजमिवोषरे- । यत्र बीजमुत्तं न प्ररोहति स ऊषरः । न चार्थग्रहणे भृतकाध्यापकत्वमाशङ्कनीयम्, यथेतावन्मह्यं दीयते तदैतावदध्यापयामीति नियमाभावात् ॥ ११२ ॥

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

विषयैव सह वेदाध्यापकेन वरं मर्तव्यं नतु सर्वथाध्यापनयोग्यशिष्याभावे चापात्रायैव तां प्रतिपादयेत् । तथा छान्दोग्यब्राह्मणम् “विषया सार्धं भ्रियेत न विद्याभूषरे वपेत्” ॥ ११३ ॥

अस्यानुवादमाह—

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ ११४ ॥

विद्याधिष्ठात्री देवता कंचिदध्यापकं ब्राह्मणमागत्यैवमवदत् । तवाहं निधिरस्मि । मां रक्ष । असूयकादिदोषवते न मां वदेः । तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती भूयासम् । तथाच छान्दोग्यब्राह्मणम्—“विद्या इ वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मां पालयानर्हते मानिने नैव मादा गोपाय मां श्रेयसी तथाहमस्मि” इति ॥ ११४ ॥

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

यमेव पुनः शिष्यं शुचिं नियतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि तस्मै विद्यारूपनिधिरक्षकाय प्रमादरहिताय मां वद ॥ ११५ ॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

यः पुनरभ्यासार्थमधीयानादन्यं वा कंचिदध्यापयतस्तदनुमतिरहितं वेदं गृह्णाति स वेदस्तेययुक्तो नरकं गच्छति तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

[जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्सा धर्ममाचरेत् ।

तत्सर्वं विफलं ज्ञेयमेकहस्ताभिवादनात् ॥ ८ ॥]

लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं, वैदिकं वेदार्थज्ञानं, आध्यात्मिकं ब्रह्मज्ञानं यस्मात्तु गृह्णाति तं बहुमान्यमध्ये स्थितं प्रथममभिवादयेत् । लौकिकादिज्ञानदातृणामेव त्रयाणां समवाये यथोत्तरं मान्यत्वम् ॥ ११७ ॥

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

सावित्रीमात्रवेत्तापि वरं सुयन्त्रितः शास्त्रनियमितो विप्रादिर्मान्यः । नायन्त्रितो वेदत्रयवेत्तापि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविक्रेता च । एतच्च प्रदर्शनमात्रम् । सुयन्त्रितशब्देन विधिनिषेधनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ११८ ॥

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।

शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

शय्या चासनं च शय्यासनं “जातिरप्राणिनाम्” (पा. सू. २।४।६) इति द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन्लूयसा विद्यावधिकेन गुरुणा चाध्याचरिते साधारण्येन स्वीकृते च तत्कालमपि नासीत् । स्वयं च शय्यासनस्थो गुरावागते उत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ ११९ ॥

अस्यार्थवादमाह—

ऊर्ध्वं प्राणा हुत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

यस्यायूनोऽल्पवयसो वयोविद्यादिना स्थविरे आयति आगच्छति सति प्राणा ऊर्ध्वं-
हुत्क्रामन्ति देहाद्बहिर्निर्गन्तुमिच्छन्ति तान्बृहस्पतिः प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनः सुस्थानं
करोति । तस्माद्बृहस्पतिः प्रत्युत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ १२० ॥

इतश्च फलमाह—

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ १२१ ॥

उत्थाय सर्वदा वृद्धाभिवादनशीलस्य वृद्धसेविनश्च आयुःप्रशायशोबलानि चत्वारि
सम्यक् प्रकर्षेण वर्धन्ते ॥ १२१ ॥

संप्रत्यभिवादनविधिमाह—

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

वृद्धमभिवादयन् विप्रादिरभिवादात्परं 'अभिवादय' इति शब्दोच्चारणानन्तरममुक्ता-
नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् । अतो नामशब्दस्य विशेषपरत्वात्स्व-
नामविशेषोच्चारणानन्तरमभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति मेधातिथि-
गोविन्दाराजयोरभिधानमप्रमाणम् । अतएव गीतमः—“स्वनाम प्रोच्याहमभिवादय
इत्यभिवादयेत्” । साङ्ख्यायनोऽपि “असावहं भो इत्यात्मनो नामादिशेत्” इत्युक्तवान् ।
यदि च नामशब्दश्रवणात्तस्य प्रयोगस्तदा “अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते” (अ. २ श्लो.
१२५) इत्यभिधानात्प्रत्यभिवादनवाक्ये नामशब्दोच्चारणं स्यान्न च तत्कस्यचि-
त्संमतम् ॥ १२२ ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात्स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ १२३ ॥

नामधेयस्य उच्चारितस्य सतो ये केचिदभिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञतयाभिवादमभि-
वादार्थं न जानन्ति तान्प्रत्यभिवादानेऽप्यसमर्थत्वात्प्राज्ञ इत्यभिवाद्यशक्तिविज्ञोऽभिवाद-
यिताभिवादयेऽहमित्येवं ब्रूयात् । स्त्रियः सर्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

अभिवादाने यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोः शब्दं कीर्तयेदभिवाद्यसंबोधनार्थम् ।
अतएवाह—नाम्नामिति । भो इत्यस्य यो भावः सत्ता सोऽभिवाद्यनाम्नां स्वरूप-
भाव ऋषिभिः स्मृतः । तस्मादेवमभिवादनवाक्यम् “अभिवादये शुभशर्माहमस्मि
भोः” ॥ १२४ ॥

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ १२५ ॥

अभिवादाने कृते प्रत्यभिवादयिना अभिवादको विप्रादिः “आयुष्मान्भव सौम्य”
इति वाच्यः । अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकरादिः स्वरो नाम्नामकारा-
न्तत्वनियमाभावात्स प्लुतः कार्यः । स्वरापेक्षं चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नास्ति
संभवति । पूर्वं नामगतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरस्तेन नागन्तुरपकृष्य चाका-
रादिः स्वरः प्लुतः कार्यः । एतच्च “वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः” (पा. सू. ८।२।८२)
इत्यस्यानुवृत्तौ “प्रत्यभिवादेऽशद्रे” (पा. सू. ८।२।८३) इति प्लुतं स्मरन्पाणिनिः
स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातंच वृत्तिकृता वामनेन—“टेरिति किम्, व्यञ्जनान्तस्यैव
टेः प्लुतो यथा स्यात्” इति । तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यं “आयुष्मान्भव
सौम्य शुभशर्मन्” एवं क्षत्रिणस्य बलवर्मन् एवं वैश्यस्य वसुभूते । “प्लुतो राजन्य-
विशां वा” इति कात्यायनवचनात्क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्लुतो न भवति । शद्रस्य प्लुतो
न कार्यः, “अशद्रे” इति पाणिनिवचनात् । “स्त्रियामपि निषेधः” इति कात्यायनवच-
नात्स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्लुतः । गोविन्दाराजस्तु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्मो-

पपदं नित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्ये “आयुष्मान् भव सौम्य भद्र” इति निरु-
पपदोदाहरणसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वेन निजं ज्ञापयति । धरणीधरोऽपि आयु-
ष्मान् भव सौम्य, इति संबुद्धिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नप्यसंबुद्धिप्रथमैकवचना-
न्तमनुवचनमसंबुद्धिदाहरणवचनैरप्युपेक्षणीय एव ॥ १२६ ॥

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ १२६ ॥

यो विप्रोऽभिवादनस्यानु रूपं प्रत्यभिवादनं न जानात्यसावभिवादनविदुषापि
स्वनामोच्चारणाद्युक्तविधिना शूद्र इव नाभिवाद्यः । अभिवादयेऽहमिति शब्दोच्चारण-
मात्रं तु चरणग्रहणादिजन्यमनिविद्धम् । प्रागुक्तत्वात् ॥ १२६ ॥

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

समागम्य समागमे कृते अभिवादकमवरवयस्कं समानवयस्कमनभिवादकमपि
ब्राह्मणं कुशलं, क्षत्रियमनामयं, वैश्यं क्षेमं, शूद्रमारोग्यं पृच्छेत् । अतएवापस्तम्बः—
“कुशलमवरवयसं समानवयसं वा विप्रं पृच्छेत् । अनामयं क्षत्रियं क्षेमं वैश्यं
आरोग्यं शूद्रम् ” अवरवयसमभिवादकं वयस्यमनभिवादकमपीति मन्वर्थमेवाप-
स्तम्बः स्फुटयति स्म । गोविन्दराजस्तु प्रकरणात्प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रभमाह ।
तत्र, अभिवादकेन सह समागमस्यानुप्राप्तत्वात् । समागम्येति निष्प्रयोजनानुवादप्र-
सङ्गात् । अतः कुशलक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वाच्छब्दविशेषो-
च्चारणमेव विवक्षितम् ॥ १२७ ॥

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥ १२८ ॥

प्रत्यभिवादकाले अन्यदा च दीक्षणीयातः प्रभृत्यावभृथज्ञानात्कनिष्ठोऽपि दीक्षितो
नाम्ना न वाच्यः, किंतु भोभवच्छब्दपूर्वकं दीक्षितादिशब्दैरुक्तार्थाभिधायिभिरेव धा-
र्मिकोऽभिभाषेत । भो दीक्षित, इदं कुरु, भवता यजमानेन इदं क्रियतामिति ॥ १२८ ॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबन्धा च योनिः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥

या स्त्री परपत्नी भवति, असंबन्धा च योनिः इति स्वस्त्रादिर्न भवति तामनुपयु-
क्तसंभाषणकाले भवति, सुभगे, भगिनीति वा वदेत् । परपत्नीग्रहणात्कन्यायां नैष
विधिः । स्वसुः कन्यादेस्त्वायुष्मतीत्यादिपदैरभिभाषणम् ॥ १२९ ॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च भ्रातृणां त्विजो गुरून् ।

असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

मातुलादीनागतान्कनिष्ठानासनादुत्थाय असावहमिति वदेत् नाभिवादयेत् । असा-
विति स्वनामनिर्देशः । “ भूयिष्ठाः खलु गुरवः ” इत्युपक्रम्यज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि
हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात्तयोश्च कनिष्ठयोरपि संभवात्तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ॥ १३० ॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।

संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ॥ १३१ ॥

मातृष्वसादयो गुरुपत्नीवत्प्रत्युत्थानाभिवादानासनदानादिभिः संपूज्याः । अभिवा-
दनप्रकरणादभिवादनमेव संपूजनं विज्ञायत इति समास्ता इत्यवोचत् । गुरुभार्यास-
मानत्वात्प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।

विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंबन्धियोषितः ॥ १३२ ॥

भ्रातुः सजातीया भार्या ज्येष्ठा पूजाप्रकरणादुपसंग्राह्या पादयोरभिवाद्या । अह-
न्यहनि प्रत्यहमेव । अपिरेवार्ये । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः, संबन्धिनो मातृ-
पक्षाः श्वशुरादयश्च, तेषां पत्न्यः पुनर्विप्रोष्य प्रवासात्प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः नतु
प्रत्यहं नियमः ॥ १३२ ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्षपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

पितुर्मातृश्च भगिन्यां ज्येष्ठायां चात्मनो भगिन्यां मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् । माता
पुनस्ताभ्यो गुरुतमा । नतु मातृष्वसा मातुलानीत्यनेनैव गुरुपत्नीवत्पूज्यत्वमुक्तं
किमधिकमनेन बोध्यते । उच्यते—इदमेव माता ताभ्यो गरीयसीति । तेन पितृष्व-
सातुज्ञायां दत्तायां मात्रा च विरोधे मातुराज्ञा अनुष्ठेयेति अथवा पूर्वं पितृष्वसादे-
र्मातृवत्पूज्यत्वमुक्तम् । अनेन तु स्नेहादित्तिरप्यतिदिश्यत इत्यपुनरुक्तिः ॥ १३३ ॥

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥

दश अब्दा आख्या यस्य तद्दशाब्दाख्यं पौरसख्यम् । अयमर्थः । एकपुरवासिनां
वक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानामेकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वेसत्यपि सख्यमाख्यायते ।
पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थं तेनैकग्रामादिनिवासिनामपि स्यात् । गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चव-
र्षपर्यन्तं सख्यं, श्रोत्रियाणां त्र्यब्दपर्यन्तं, सपिण्डेष्वत्यन्ताल्पेनैव कालेन सह सख्यम् ।
अपिरेवार्ये । सर्वत्रोक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥

व्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥

दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं पुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ जानीयात् । तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मण एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता । तस्मात्पितृवदसौ तस्य मान्यः ॥ १३६ ॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

वित्तं न्यायार्जितं धनं, बन्धुः पितृव्यादिः, वयोऽधिकवयस्कृता, कर्म श्रौतं स्मार्तं च, विद्या वेदार्थतत्त्वज्ञानं, एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि । एषां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तत्पूर्वस्माच्छ्रेष्ठमिति बहुमान्यमेलके बलावलमुक्तम् ॥ १३६ ॥

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः । तेन वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकान्मान्यः । एवं वित्तादित्रययुक्तः कर्मवतो मान्यः । वित्तादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः । गुणवन्ति चेति प्रकर्षवन्ति । तेन द्वयोरेव विद्यादिस्तत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः । शूद्रोऽपि दशमीमवस्थां नवत्यधिकां गतो द्विजन्मनामपि मानार्हः । शतवर्षाणां दशधा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥ १३७ ॥

अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते—

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य, नवत्यधिकवयसः, रोगार्तस्य, भारपीडितस्य, स्त्रियाः, अचिरनिवृत्तसमावर्तनस्य, देशाधिपस्य, विवाहाय प्रस्थितस्य पन्थास्त्यक्तव्यः । त्यागार्थत्वाच्च ददातेर्न चतुर्थी ॥ १३८ ॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३९ ॥

तेषामेकत्र मिलितानां देशाधिपस्नातकौ मान्यौ । राजस्नातकयोरपि स्नातक एव राजापेक्षया मान्यः । अतो राजशब्दोऽत्र पूर्वश्लोके न केवलजातिवचनः । क्षत्रियजात्यपेक्षया “ ब्राह्मणं दशवर्षं तु ” (अ.२.श्लो.१३६) इत्यनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्यत्वाभिधानात्स्नातकग्रहणवैयर्थ्यात् ॥ १३९ ॥

आचार्यादिशब्दार्थमाह—

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

तैः शब्दैरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् । यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्पपरहस्यसहिता वेदशास्त्रां सर्वामध्यापयति तमाचार्यं पूर्वं मुनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविद्या, रहस्यमुपनिषद् । वेदत्वेऽप्युपनिषदां प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः ॥ १४० ॥

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

वेदस्यैकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं च वेदरहितानि व्याकरणादीन्यङ्गानि यो वृत्त्यर्थमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

निषेको गर्भाधानं तेन पितुरयं गुरुत्वोपदेशः । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि यथाशास्त्रं यः करोति, अन्नेन च संवर्धयति स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मन्त्रान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

आहयनीयाद्यग्न्युत्पादकं कर्माग्न्याधेयं, अष्टकादीन्पाकयज्ञान्, अग्निष्टोमादीन्यज्ञान्कृतवरणो यस्य करोति स तस्यर्त्विगिह शास्त्रेऽभिधीयते । ब्रह्मचारिधर्मेष्वनुपयुक्तमप्यर्त्विगलक्षणमाचार्यादिवृत्तिजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४३ ॥

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाबुधौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्तं न दुहोत्कदाचन ॥ १४४ ॥

य उभौ कर्णौ अवितथमिति वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदेनापूरयति स माता पिता च ज्ञेयः । महोपकारकत्वगुणयोगाद्यमध्यापको मातापितृशब्दाच्यस्तं नापकुर्यात् । कदाचनेति गृहीते वेदे ॥ १४४ ॥

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

दशोपाध्यायानपेक्ष्य आचार्यः, आचार्यशतमपेक्ष्य पिता, सहस्रं पितृन्पेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत्रोपनयनपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिता आचार्योऽभिप्रेतस्तमपेक्ष्य पितुरुत्कर्षः । “उत्पादकब्रह्मदानोः” (अ. २ श्लो १४६) इत्यनेन श्रुत्याचार्यस्य पितरमपेक्ष्योत्कर्षं वक्ष्यतीत्यविरोधः ॥ १४५ ॥

उत्पादकब्रह्मदानोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

जनकाचार्यौ द्वावपि पितरौ । जन्मदातृत्वात् । तयोराचार्यः पिता गुरुतरः ।

यस्माद्विप्रस्य ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनजन्म संस्काररूपं परलोके इहलोके च शाश्वतं नित्यम् । ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ॥ १४६ ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।

संभूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

मातापितरौ यथेनं बालकं कामवशेनान्योन्यमुत्पादयतः संभवमात्रं तत्तस्य पश्चादिसाधारणम् । यद्योनौ मातृकुशावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि लभते ॥ १४७ ॥

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।

उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ १४८ ॥

आचार्यः पुनर्वेदज्ञोऽस्य माणवकस्य यां जातिं यजन्म विधिवत्सावित्र्येति साङ्गोपनयनपूर्वकसावित्र्यवचनेनोत्पादयति सा जातिः सत्या अजरामरा च । ब्रह्मप्राप्तिफलत्वात् । उपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययनतदर्थज्ञानाद्युद्योगैर्निष्कामस्य मोक्षलाभात् ॥ १४८ ॥

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥ १४९ ॥

श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । उपाध्यायो यस्य शिष्यस्याल्पं वा बहु वा कृत्वा श्रुतेनोपकरोति तमपीह ग्राह्ये तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुतमेवोपक्रियया तया श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो बृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म ब्राह्ममुपनयनम् । स्वधर्मस्य शासिता वेदार्थव्याख्याता तादृशोऽपि बालो बृद्धस्य ज्येष्ठस्य पिता भवति । धर्मत इति पितृधर्मास्तस्मिन्ननुष्ठातव्याः ॥ १५० ॥

प्रकृतानुरूपार्थवादमाह—

अध्यापयामास पितृञ्जिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

अङ्गिरसः पुत्रो बालः कविर्विद्वान् पितृन्गौणान् पितृव्यतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापितवान् । तावज्ज्ञानेन परिगृह्य शिष्यान्कृत्वा पुत्रका इति आजुहाव । इतिह इत्यव्ययं पुरादृत्तसूचनार्थम् ॥ १५१ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

ते पितृबुल्याः पुत्रका इत्युक्ता अनेन जातक्रोधाः पुत्रकस्यार्थं देवान्पृष्ठवन्तः । देवाश्च पृष्टा मिलित्वा एतानवोचन् । युष्मान्यच्छिष्टः पुत्रस्यदेनोक्तवांस्तथुक्तम् ॥ १५२ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥ १५३ ॥

वैश्वन्दोऽवधारणे । अज्ञ एव बालो भवति न त्वल्पवयाः । मन्त्रदः पिता भवति । मन्त्रग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् यो वेदमध्यापयति व्याचष्टे स पिता । अत्रैव हेतुमाह—
यस्मात्पूर्वेषु स्त्रियोऽज्ञं बालमित्युच्यते, मन्त्रदं च पितेत्येवानुवन्नित्याह ॥ १५३ ॥

न हायनैर्न पलितैर्न विचेन न बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

न बहुभिर्वर्षैः, न केशश्मश्रुलोमभिः शुक्लैः, न बहुना धनेन, न पितृव्यत्वादिभिर्बन्धु-
भावैः समुदितैरप्येतैर्न महत्त्वं भवति, किंतु ऋषय इमं धर्मं कृतवन्तः । यः साङ्गवे-
दाध्येता सोऽस्माकं महान् संमतः ॥ १५४ ॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणानां विद्यया, क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण, वैश्यानां धान्यवस्त्रादिधनेन, शूद्राणा-
मेव पुनर्जन्मना श्रेष्ठत्वम् । सर्वत्र तृतीयार्थे तसिः ॥ १५५ ॥

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

न तेन वृद्धो भवति येनास्य शुक्लकेशं शिरः किंतु युवापि सन्निवृत्तास्तं देवाः स्थविरं
जानन्ति ॥ १५६ ॥

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ १५७ ॥

यथा काष्ठघटितो हस्ती, यथा चर्मनिर्मितो मृगः, यश्च विप्रो नाधीते त्रय एते
नाममात्रं दयति न तु हस्त्यादिकार्यं शत्रुवधादिकं कर्तुं क्षमन्ते ॥ १५७ ॥

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञोऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ १५८ ॥

यथा नपुंसकः स्त्रीषु निष्फलः, यथा च जीगवी गव्यामेव निष्फला, यथा चाज्ञो
दानमफलं, तथा ब्राह्मणोऽप्यनधीयानो निष्फलः श्रौतस्मार्तकर्मनर्हताया तत्फल-
रहितः ॥ १५८ ॥

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोनुशासनम् ।

वाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥

भूतानां शिष्याणां प्रकरणाच्छ्रेयोर्थमनुशासनमनतिर्हिसया कर्तव्यम् । “ रज्ज्वा
वेणुदलेन वा ” (अ० ८. श्लो. ९९.) इत्यल्पहिंसाया अभ्यनुज्ञानात् । वाणी
मधुरा प्रीतिजननी श्लक्ष्णा या नोच्चैरुच्यते सा शिष्यशिक्षायै धर्मबुद्धिमिच्छता
प्रयोक्तव्या ॥ १६९ ॥

इदानीं पुरुषमात्रस्य फलं धर्मं वाच्यनः संयममाह—

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ १६० ॥

अध्यापयितुरेव यस्य वाङ्मनश्चोभयं शुद्धं भवति । वागनृतादिभिरदुष्टा मनश्च
रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति । एते वाङ्मनसी निषिद्धविषयप्रकरणे सर्वदा यस्य पुंसः
सुरक्षिते भवतः स वेदान्तेऽवगतं सर्वं फलं सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञानादिरूपं मोक्षलाभाद-
वाप्नोति ॥ १६० ॥

नास्तुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ।

ययास्योद्विजेत वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मो नाध्यापकस्य । आर्तः पीडितोऽपि नास्तुदः स्यान्न
मर्मपीडाकरं तत्त्वदूषणमुदाहरेत् । तथा परस्य द्रोहोऽपकारस्तदर्थं कर्म बुद्धिश्च न
कर्तव्या । तथा यया वाचास्य परो व्यथते तां मर्मस्पृशमथालोक्यां स्वर्गादिप्राप्ति-
विरोधिनीं न वदेत् ॥ १६१ ॥

संमानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ १६२ ॥

ब्राह्मणः संमानाद्विषादिव सर्वदोद्विजेत संमाने प्रीतिं न कुर्यात् । अमृतस्येव सर्व-
स्माद्धोकादवमानस्याकाङ्क्षेत् अवमाने परेण कृतेऽपि क्षमावांस्तत्र खेदं न कुर्यात् ।
मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विदीयते ॥ १६२ ॥

अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह—

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

यस्मादवमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः सुखं निद्राति । अन्यथावमानदुःखेन
दह्यमानः कथं निद्रां लभते । कथं च सुखं प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्धश्च कथं सुखं कार्येषु
चरति । अवमानकर्ता तेन पापेन विनश्यति ॥ १६३ ॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन्संचिनयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥

अनेन क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतो द्विजो गुरुकुले

वसन् शनैरत्वरया वेदग्रहणार्थं तपोऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलपमनुतिष्ठेत् ।
सिध्यन्तरसिद्धस्याप्ययमर्थवादोऽध्ययनाङ्गत्वबोधनाय ॥ १६४ ॥

अध्ययनाङ्गत्वमेव स्पष्टयति—

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

तपोविशेषैर्नियमकलपैर्विविधैर्वहुप्रकारैश्च “अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः” (अ. २ श्लो. ७०) इत्यादिनोक्तैः, “सेवेतेमांस्तु नियमान्” (अ. २ श्लो. १७९) इत्यादिभिः—
वेक्ष्यमाणैरपि, व्रतैश्चोपनिषन्महानाग्निकादिभिर्विविधेदेशितैः स्वगृह्यविहितैः समग्रवेदो
मन्त्रब्राह्मणात्मकः सौपनिषत्कोऽप्यध्येतव्यः । रहस्यमुपनिषदः । प्राधान्यख्यापनाय
पृथङ्निर्देशः ॥ १६५ ॥

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन्द्बिजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६ ॥

यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तं तत्कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनभनेन विधत्ते । तपस्तप्स्यंश्च-
रिष्यन्द्बिजो वेदमेव ग्रहणार्थमावर्तयेत् । तस्माद्वेदाभ्यास एव विप्रादेरिह लोके प्रकृष्टं
तपो मुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

आ ह्येव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ १६७ ॥

स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियम् । ह्यशब्दः परमशब्दविहितस्यापि प्रकर्षस्य सूचकः ।
स द्विज आ नखाग्रेभ्य एव चरणनखपर्यन्तं सर्वदेहव्यापकमेव प्रकृष्टतमं तपस्तप्यते ।
यः स्रग्व्यपि कुक्षममालाधार्यपि प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते । स्रग्व्यपीत्यनेन
वेदाध्ययनाय ब्रह्मचारिनियमत्यागमपि स्तुत्यर्थं दर्शयति । तप्यत इति “तपस्तपः—
कर्मकस्यैव” (पा. सू. ३।१।८८) इति यगात्मनेपदे भवतः ॥ १६७ ॥

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्रार्थशालादौ श्रमं यत्नातिशयं करोति स जीवन्नेव
पुत्रपौत्रादिसहितः शीघ्रं शूद्रत्वं गच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने
विरोधाभावः । अतएव शङ्खलिखितौ—“न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र
वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” ॥ १६८ ॥

द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेर्द्विजत्वनिरूपणार्थमाह—

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म । द्वितीयं मौञ्जिवन्धने उपनयने । “ इत्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ” (पा. सू. ६।३।६३) इति ह्रस्वः । तृतीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञ-दीक्षायां वेदश्रवणात् । तथाच श्रुतिः—“ पुनर्वा यदृत्विजो यज्ञियं कुर्वन्ति यदी-क्षयन्ति ” इति । प्रथमद्वितीयतृतीयजन्मकथनं चेदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं, द्विजस्यैव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारात् ॥ १६९ ॥

तत्र यद्वह्न्यजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये यदेतद्वह्न्यहणार्थं जन्मोपनयनसंस्काररूपं मेखलाबन्धनो-पलक्षितं तत्रास्य माणवकस्य सावित्री माता, आचार्यश्च पिता मातृपितृसंपाद्यत्वा-जन्मनः ॥ १७० ॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।

न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदामौञ्जिवन्धनात् ॥ १७१ ॥

वेदाध्यापनादाचार्यं पितरं मन्वादयो वदन्ति । पितृवन्महोपकारफलादौर्णं पितृ-त्वम् ॥ महोपकारमेव दर्शयति—न ह्यस्मिन्निति । यस्मादस्मिन्माणवके प्रागुपनयना-त्किञ्चित्कर्म श्रौतं स्मार्तं च न संबध्यते । न तत्राधिक्रियत इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्थानिनयनाहते ।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ १७२ ॥

आमौञ्जिवन्धनादित्यनुवर्तते प्रागुपनयनाद्वेदं नोच्चारयेत् । स्वधाशब्देन श्राद्धमुच्यते । निर्णयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा मृतपितृको नवश्रा-द्धादौ मन्त्रं नोच्चारयेत् । तद्वतिरिक्तं वेदं नोदाहरेत् । यस्मात्वावद्वेदे न जायते ताव-दसौ शूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

यस्मादस्य माणवकस्य “ समिधमाधेहि ” (गृ. सू. १।२।१६) “ दिवा मा स्वाप्सीः ” (गृ. सू. १।२।१२) इत्यादिव्रतादेशनं वेदस्याध्ययनं मन्त्रब्राह्मणक्रमेण “ अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः ” (अ० २ श्लो० ७०) इत्यादिविधिपूर्वकमुपनीतस्यो-पादिष्यतेतस्मादुपनयनात्पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

यस्य ब्रह्मचारिणो यानि चर्मसूत्रमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयनकाले गृह्येण विहितानि, गोदानादिव्रतेष्वपि तान्येव नवानि कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन्निन्द्रियसंयमं कृत्वा लुगता दृष्टवृद्धयर्थमिमान्नियमाननु-
तिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यादेवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

प्रत्यहं स्नात्वा देवर्षिपितृभ्य उदकदानं, प्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनं, सायंप्रातश्च
समिद्धोमं कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः स सुखस्नानविषयः ।
अतएव बौधायनः—“ नाप्यु स्नायमानः स्नायात् ” । विष्णुनात्र ‘ कालद्वयमभिषेका-
प्रिकार्यकरणमप्यु दण्डवन्मज्जनम् ” इति ब्रुवाणेन वारद्वयं स्नानमुपदिष्टम् ॥ १७६ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्निव्रियः ।

शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ १७७ ॥

क्षौद्रं मांसं च न खादेत् । गन्धं च कर्पूरचन्दनकस्तूरिकादि वर्जयेत् । एषां च
गन्धानां यथासंभवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धम् । माल्यं च न धारयेत् । उद्विक्त-
सांश्च गुडादीन् खादेत् । क्षियश्च नोपेयात् । यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालव-
शेनोदकवासादिना चाम्लयन्ति तानि शुक्तानि न खादेत् । प्राणिनां हिंसां न
कुर्यात् ॥ १७७ ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरूपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ १७८ ॥

तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनलक्षणं, कज्जलादिभिश्च चक्षुषोरञ्जनं, पादुकायाश्छ-
त्रस्य च धारणं, कामं मैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयम् । मैथुनस्य क्षिय इत्य-
नेनैव निषिद्धत्वात् । क्रोधलोभनृत्यगीतवीणापणवादि वर्जयेत् ॥ १७८ ॥

हृतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम् ।

स्त्रीणां च प्रेक्षणा लम्भमुपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥

अक्षक्रीडां, जनैः सह निरर्थकवाक्यलहं, परस्य दोषवादं, मृषाभिधानं, स्त्रीणां च
मैथुनेच्छया साधुरागेण प्रेक्षणा लिङ्गनं, परस्य चापकारं वर्जयेत् ॥ १७९ ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ।

कामाद्धि स्कन्दयन्नेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

सर्वत्र नीचशय्यादावेकाकी शयनं कुर्यात् । इच्छया न स्वशुक्लं पातयेत् । यस्मा-

दिच्छया स्वमेहनाच्छुक्रं पातयन्स्वकीयव्रतं नाशयति । व्रतलोपे चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८० ॥

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वा कर्मचर्यित्वा त्रिः पुनर्माभित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

ब्रह्मचारी स्वप्रादावनिच्छया रेतः सिक्त्वा कृतस्नानश्चन्दनायहलेपनपुष्पघृपादिभिः सूर्यमभ्यर्च्य “पुनर्माभैर्विन्द्रियम्” इत्येतामृचं वारत्रयं पठेत् । इदमत्र प्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

जलकलशपुष्पगोमयमृत्तिकाकुशान्यावदर्थानि यावद्विः प्रयोजनानि आचार्यस्य तावन्त्याचार्यार्थमाहरेत् । अतएवोदकुम्भमित्यत्रैकत्वमप्यविवक्षितम् । प्रदर्शनं चैतत् । अन्यदप्याचार्योपयुक्तञ्चपाहरेद्भैक्षं च प्रत्यहमर्जयेत् ॥ १८२ ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

वेदयज्ञैश्चात्यक्तानां स्वकर्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्मचारी सिद्धानभिज्ञासमूहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

आचार्यस्य सपिण्डेषु, बन्धुषु, मातुलादिषु च न भिक्षेत । तद्गृहव्यतिरिक्तभिक्षायोग्यगृहाभावे चोक्तेभ्यः पूर्वं पूर्वं वर्जयेत् । ततश्च प्रथमं बन्धून्भिक्षेत । तत्रालाभे ज्ञातीन् । तत्रालाभे गुरोरपि ज्ञातीन्भिक्षेत ॥ १८४ ॥

सर्वं वापि चरेद्भामं पूर्वोक्तानामसंभवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

पूर्वं “वेदयज्ञैरहीनानाम्” (अ. २ श्लो. १८३) इत्यनेनोक्तानामसंभवे सर्वं वा ग्राममुक्तगुणरहितमपि शुचिर्मात्री भिक्षेत । महापातकाद्यभिशस्तांस्त्यजेत् ॥ १८५ ॥

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

दूरादिभ्यः परिगृहीतदृष्टेभ्यः समिध आनीय आकाशे धारणाशक्तः पटलादौ स्थापयेत् । ताभिश्च समिद्भिः सायंप्रातरनळे होमं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

भिक्षाहारं, सायंप्रातः समिद्धोमं, अरोगो नैरन्तर्येण सप्तरात्रमकृत्वा लुप्तव्रतो भवति । ततश्चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरूपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

[न भैक्ष्यं परपाकः स्यान्न च भैक्ष्यं प्रतिग्रहः ।

सोमपानसमं भैक्ष्यं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत् ॥ ९ ॥

भैक्षस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च ।

यांस्तस्य ग्रसते ग्रासांस्ते तस्य क्रतुभिः समाः ॥ १० ॥]

ब्रह्मचारी न एकान्नमद्यात्किंतु बहुगृहाहृतभिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् । यस्माद्भिक्षासमूहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिरूपवासतुल्या क्षुनिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ।

काममभ्यर्थितोऽभ्रीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

पूर्वनिषिद्धस्यैकान्नभोजनस्यायं प्रतिप्रसवः । देवदैवत्ये कर्मणि देवतोद्देशेनाभ्यर्थितो ब्रह्मचारी व्रतवदिति व्रतविरुद्धमधुमांसादिवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत । अथ पित्रुद्देशेनाभ्यर्थितो भवति तदा ऋषियतिः सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वात्स इव मधुमांसवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत इति स एवार्थो वैदग्ध्येनोक्तः, तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपं व्रतमस्य लुप्तं न भवति । याज्ञवल्क्योऽपि श्राद्धेऽभ्यर्थितस्यैकान्नभोजनमाह—
“ ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि । ब्राह्मणः काममभ्रीयाल्लादे व्रतमपीडयन् ॥”
(अ. १ श्लो. ३२) इति । विश्वरूपेण तु “ व्रतमस्य न लुप्यते ” इति पश्यता ब्रह्मचारिणो मांसभक्षणमनेन मनुवचनेन विधीयत इति व्याख्यातम् ॥ १८९ ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते ॥ १९० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणामेव ब्रह्मचारिणां भैक्षाचरणविधानात् “ व्रतवत् ” (अ. २ श्लो. १८९) इत्यनेन तदपवादरूपमेकान्नभोजनमुपदिष्टं क्षत्रियवैश्ययोरपि पुनरुक्तेन पर्युदस्यते । एतदेकान्नभोजनरूपं कर्म तद्ब्राह्मणस्यैव वेदार्थविद्विर्विहितं क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्न चैतत्कर्मैति ब्रूते ॥ १९० ॥

चौदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥

आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रत्यहमध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगं कुर्यात् ॥ १९१ ॥

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १९२ ॥

देहवाग्बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य कृताञ्जलिर्गुरुमुखं पश्यंस्तिष्ठेन्नोपविशेत् ॥ १९२ ॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १९३ ॥

सततमुत्तरीयाद्वहिष्कृतदक्षिणबाहुः, शोभनाचारः, वज्रादृतदेहः, आस्यतामिति गुरुणोक्तः सन् गुरोरभिमुखं यथा भवति तथा आसीत् ॥ १९३ ॥

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥ १९४ ॥

सर्वदा गुरुसमीपे गुरुपेक्षया त्ववकृष्टान्नवस्त्रप्रसाधनो भवेत् । गुरोश्च प्रथमं रात्रिष्वेपे शयनादुत्तिष्ठेत्, प्रदोषे च गुरौ सुप्ते पश्चाच्छयीत् ॥ १९४ ॥

प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ १९५ ॥

प्रतिश्रवणमाज्ञाङ्गीकरणं, संभाषणं च गुरोः शय्यायां सुप्तः, आसनोपविष्टो, भुञ्जानः, तिष्ठन्, विमुखश्च न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

कथं तर्हि कुर्यात्तदाह —

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्भावंस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

आसनोपविष्टस्य गुरोराज्ञां ददतः स्वयमासनादुत्थितः, तिष्ठतो गुरोरादिशतस्तदभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा, यथा गुरुरागच्छति तथाप्यभिमुखं गत्वा, यदा तु गुरुर्भावंनादिशति तदा तस्य पश्चाद्भावन्प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥ १९६ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७ ॥

पराङ्मुखस्य वादिशतः संमुखस्थो, दूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य, शयानस्य गुरोः प्रणम्य प्रह्वो भूत्वा, निदेशे निकटेऽवतिष्ठतो गुरोरादिशतः प्रह्वीभूयैव प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥ १९७ ॥

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥

गुरुसमीपे चास्य गुरुशय्यासनपेक्षया नीचे एव शय्यासने नित्यं स्याताम् । यत्र च देशे समासीनं गुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टेच्छां चरणप्रसारिकां कुर्यात् ॥ १९८ ॥

नोदाहरदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

[परोक्षं सत्कृपापूर्वं प्रत्यक्षं न कथंचन ।

दुष्टानुचारी च गुरोरिह वामुत्र चैत्यधः ॥ ११ ॥]

अस्य गुरोः परोक्षमपि उपाध्यायाचार्यादिपूजावचनोपपदजन्यं नाम नोच्चारयेत् ।
ननु गुरोर्गमनभाषितचेष्टितान्यनुकुर्वीत गुरुगमनादिसदृशान्यात्मनो गमनादीन्युपहा-
सबुद्ध्या न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः, अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा । यत्र देशे गुरोः
परीवादो निन्दा च वर्तते तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णौ हस्तादिना तिरोधातव्यौ ।
तस्माद्वा देशादेशान्तरं गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादकृतफलमाह—

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१ ॥

गुरोः परीवादाच्छिष्यो मृतः खरो भवति । गुरोर्निन्दकः कुकुरो भवति । परि-
भोक्ता अनुचितेन गुरुधननौपजीवकः कृमिर्भवति । मत्सरी गुरोरुत्कर्षासहनः कीटो
भवति । कीटः कृमिभ्यः किञ्चित्स्थूलो भवति ॥ २०१ ॥

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।

यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

दूरस्थः शिष्योऽन्यं नियुज्य माल्यवस्त्रादिना गुरुं नार्चयेत् । स्वयं गमनाशक्तौत्व-
दोषः । क्रुद्धः कामिनीसमीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् । यानासनस्थश्च शिष्यो
यानासनादवतीर्य गुरुमभिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायेत्यनेन यानासनादु-
त्थानं विहितमनेन तु यानासनत्याग इत्यपुनरुक्तिः ॥ २०२ ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।

असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

प्रतिगतोऽभिमुखीभूतः शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिष्यदेशमागच्छति स प्रतिवातः, यः
शिष्यदेशादुद्देशमागच्छति सोऽनुवातः, तत्र गुरुणा समं नासीत । तथाऽविद्यमानः
संश्रवो यत्र तस्मिन्नसंश्रवे । गुरुर्यत्र न शृणोतीत्यर्थः । तत्र गुरुगतमन्यगतं वा न
किञ्चित्कथयेत् ॥ २०३ ॥

गोऽश्वोऽष्ट्रयानप्रासादसस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत् गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥ २०४ ॥

यानशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । बलीवर्दयाने, घोटकप्रयुक्ते याने, उष्ट्रयुक्तयाने, रथकाष्ठादौ, प्रासादोपरि, सस्तरे, कटे च तृणादिनिर्मिते, शिलायां, फलके च दारुघटितदीर्घासने, नौकायां च गुरुणा सह आसीत् ॥ २०४ ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरून्भिवादयेत् ॥ २०५ ॥

आचार्यस्याचार्ये सन्निहिते आचार्य इव तस्मिन्नप्यभिवादनादिकां वृत्तिमवृत्तिष्वेत् । तथा गुरुगृहे वसन् शिष्य आचार्येणानियुक्तो न स्वान्गुरून्मातृपितृव्यादीन्भिवादयेत् ॥ २०५ ॥

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।

प्रतिषेधत्सु चाधर्मान्निहतं चोपदिशत्स्वपि ॥ २०६ ॥

आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्याया विद्यागुरवः तेष्वेतदेवेति सामान्योपक्रमः । किं तदाचार्य इव नित्या सार्वकालिकी वृत्तिर्विधेया । तथा स्वयोनिष्वपि पितृव्यादिषु तद्वृत्तिः अधर्मान्निषेधत्सु धर्मतत्त्वं चोपदिशत्सु गुरुवद्वृत्तितव्यम् ॥ २०६ ॥

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

श्रेयःसु विद्यातपःसमृद्धेषु, आर्येष्विति गुरुपुत्रविशेषणम् । समानजातिगुरुपुत्रेषु गुरोश्च ज्ञातिष्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा गुरुवद्वृत्तिमवृत्तिष्वेत् । गुरुपुत्रश्चात्र शिष्याधिकवयाश्च चोद्भव्यः । शिष्यबालसमानवयसामनन्तरं शिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०७ ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।

अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

कनिष्ठः सवया वा ज्येष्ठोपि वा शिष्योऽध्यापयन्नध्यापनसमर्थः । गृहीतवेद इत्यर्थः । स यज्ञकर्मणि ऋत्विगनृत्विग्वा यज्ञदर्शनार्थमागतो गुरुवत्पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायां प्राप्तायां विशेषमाह—

उत्सादनं च गात्राणां स्तापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९ ॥

गात्राणामुत्सादनमुद्धर्तनं, उच्छिष्टस्य भक्षणं, पादयोश्च प्रक्षालनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०९ ॥

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योषितः ।

असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

सवर्णा गुरुपत्न्यः गुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्या भवेयुः । असवर्णाः पुनः केवल-
प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

तैलादिना देहाभ्यङ्गः, जापनं, गात्राणां चोद्वर्तनं, केशानां च मालादिना प्रसाध-
नमेतानि गुरुपत्न्या न कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थं देहस्यापि चन्दना-
दिना प्रसाधनं न कुर्यात् ॥ २११ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णाविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥

युवतिर्गुरुपत्नी पादयोरुपसंगृह्य अभिवादनदोषगुणज्ञेन युना नाभिवाद्या । पूर्णाविं-
शतिवर्षत्वं यौवनप्रदर्शनार्थम् । बालस्य पादयोरभिवादनमनिषिद्धम् । युनस्तु भूमाव-
भिवादनं वक्ष्यति ॥ २१२ ॥

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।

अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदास्तु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

स्त्रीणामयं स्वभावः यदिह शृङ्गारचेष्टया व्यामोह्य पुरुषाणां दूषणम् । अतोऽर्था-
दस्मादेतोः पण्डिताः स्त्रीषु न प्रमत्ता भवन्ति ॥ २१३ ॥

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।

प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ २१४ ॥

विद्वानहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या न स्त्रीसन्निधिर्विधेयः । यस्मादविद्वांसं विद्वांसमपि
वा पुनः पुरुषं देहधर्मात्कामक्रोधवशादुयायिनं स्त्रिय उत्पथं नेतुं समर्थाः ॥ २१४ ॥
अत आह—

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

मात्रा, भगिन्या, दुहित्रा, निर्जनगृहादौ नासीत् । यतोऽतिबल इन्द्रियगणः शब्द-
नियमितात्मानमपि पुरुषं परवशं करोति ॥ २१५ ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां स्वयमपि युवा यथोक्तविधिना “अभिवादयेऽमुक-
शर्माहं भोः” इति ब्रुवन्पादग्रहणं विना यथेष्टमभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

प्रवासादागत्य सव्येन सव्यं दक्षिणेन च दक्षिणमित्युक्तविधिना पादग्रहणं प्रत्यहं भूमावभिवादनं च गुरुपत्नीषु युवा कुर्यात् । शिष्टानामयमाचार इति जानन्तु ॥ २१७ ॥

उक्तस्य शुश्रूपाविधेः फलमाह—

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण भूमिं खनन् जलं प्राप्नोति, एवं गुरौ स्थितां विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥

ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह—

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।

नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्कचित् ॥ २१९ ॥

मुण्डितमस्तकः, शिरःकेशो जटावान्वा, शिखैव वा जटा जाता यस्य, एनं ब्रह्म-
चारिणं कचिद्ग्रामे निद्राणं, उत्तरत्र शयानमिति दर्शनात्सूर्यो नाभिनिम्लोचेन्नास्त-
मियात् ॥ २१९ ॥

अत्र प्रायश्चित्तमाह—

तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः ।

निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ २२० ॥

तं चेत्कामतो निद्राणं निद्रोपवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियादस्ताभियात्तदा सावित्रीं जपन्नु-
भयत्रापि दिनमुपवसन् रात्रौ भुञ्जीत । अभिनिम्लोक्तस्योत्तरेऽहनि उपवासजपौ ।
“अभिरभागे” (पा. सू. १।४।९१) इति कथं प्रवचनीयसंज्ञा, ततः कर्मप्रवचनी—
ययुक्ते द्वितीया । सावित्रीजपं तु गोतमवचनात् । तदाह गोतमः—“सूर्याभ्युदितो ब्रह्म-
चारी तिष्ठेद्दहरभुञ्जानोभ्यस्तामितश्च रात्रिं जपन्सावित्रीम् ” । ननु गोतमवच-
नात्सूर्याभ्युदितस्यैव दिनाभोजनजपावृत्तौ, अभ्यस्तमितस्य तु रात्र्यभोजनजपौ, नैतत् ।
अपेक्षायां व्याख्यासंदेहे वा मुन्यन्तरविवृतमर्थमन्वयं वाश्रयामहे ननु स्फुटं मन्वर्थं
स्मृत्यन्तरदर्शनादन्यथा कुर्मः । अतएव जपापेक्षायां गोतमवचनात्सावित्रीजपोऽभ्युपेय
एव नतूभयत्र स्फुटं मन्वर्त्तं दिनोपवासजपावपाकुर्मः । तस्मादभ्यस्तमितस्य मानवगो-
तमीयप्रायश्चित्तविकल्पः ॥ २२० ॥

अस्य तु प्रायश्चित्तविधेरर्थवादमाह—

सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥ २२१ ॥

यस्मात्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणः प्रायश्चित्तमकुर्वन्महता पापेन युक्तो
नरकं गच्छति । तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

यस्मादुक्तप्रकारेण संध्यातिक्रमे महत्पापमतः—

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

आचम्य पवित्रो नित्यमनन्यमनाः शुचिदेशे सावित्रीं जपन्मुभे संध्ये विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित्समाचरेत् ।

तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः ॥ २२३ ॥

यदि स्त्री शूद्रो वा किञ्चिच्छ्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वं युक्तोऽनुतिष्ठेत् । यत्र च शास्त्रानिषिद्धे मनोऽस्य लुप्यति तदपि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

श्रेय एव हि धर्माथौ तद्दर्शयति—

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ।

अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

धर्माथौ श्रेयोऽभिधीयते कामहेतुत्वादिति केचिदाचार्या मन्यन्ते । अन्ये त्वर्थकामौ सुखहेतुत्वाच्छ्रेयोऽभिधीयते । धर्म एवेत्यपरे । अर्थकामयोरप्युपायत्वात् । अर्थ एवेह लोके श्रेय इत्यन्ये । धर्मकामयोरपि साधनत्वात् । संप्रति स्वमतमाह—
धर्मार्थकामात्मकः परस्परविरुद्धत्रिवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः । एवं च बुभुक्षून्प्रत्युपदेशे न सुभुक्षून् । सुभुक्षूणां तु मोक्ष एव श्रेय इति पष्ठे वक्ष्यते ॥ २२४ ॥

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।

नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२५ ॥

आचार्यो जनको जननी च भ्राता च सगर्भो ज्येष्ठः पीडितेनाप्यमी नावमाननीयाः । विशेषतो ब्राह्मणेन यस्मात् ॥ २२५ ॥

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ २२६ ॥

आचार्यो वेदान्तोदितस्य ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्तिः शरीरं, पिता हिरण्यगर्भस्य, माता च धारणात्पृथिवीमूर्तिः, भ्राता च स्वः सगर्भः क्षेत्रज्ञस्य । तस्माद्देवतारूपा एता नावमन्तव्याः ॥ २२६ ॥

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

नृणामपत्यानां संभवे गर्भाधाने सति अनन्तरं यं क्लेशं मातापितरौ सहेते तस्य वर्षशतैरप्यनेकैरपि जन्मभिरानृप्यं कर्तुमशक्यम् । मातुस्तावत्कुशौ धारणदुःखं, प्रस-

ववेदनातिशयो, जातस्य रक्षणवर्धनकष्टं च पितुरधिकान्येव । रक्षासंवर्धनदुःखं, उपनय-
नात्प्रभृति वेदतदङ्गाध्यापनादिहेशातिशय इति सर्वसिद्धं तस्मात् ॥ २२७ ॥

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

तयोर्मातापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्य च सर्वदा प्रीतिस्तुत्पादयेत् । यस्मात्तेष्वेव
त्रिषु प्रीतिषु सर्वं तपश्चान्द्रायणादिकं फलद्वारेण सम्यक्प्राप्यते मात्रादिव्यतुष्ट्यैव
सर्वस्य तपसः फलं प्राप्यत इत्यादि ॥ २२८ ॥

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।

न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

तेषां मातापित्राचार्याणां परिचर्या सर्वं तपोमयं श्रेष्ठमित एव सर्वतपःफलप्राप्ते-
र्यन्यमपि धर्मं कथंचित्करोति तदप्येतत्रयानुमतिव्यतिरेकेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥ २३० ॥

यस्मात्त एव मातापित्राचार्यान्त्रयो लोकाः लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात् । कारणे
कार्योपचारः । त एव ब्रह्मचर्यादिभावत्रयरूपा आश्रमाः । गार्हस्थ्याद्याश्रमत्रयप्रदाय-
कत्वात् । त एव त्रयो वेदाः । वेदत्रयजपफलोपायत्वात् । त एव हि त्रयोऽग्नयोऽभि-
हिताच्चेतासंपाद्यज्ञादिफलदातृत्वात् ॥ २३० ॥

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

वैशन्वोऽवधारणे । पितैव गार्हपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आहवनीयः ।
सेयमग्नित्रेता श्रेष्ठतरा । स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न वस्तुविरोधोऽत्र भावनीयः ॥ २३१ ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीँल्लोकान्विजयेद्गृही ।

दीप्यमानः स्ववपुषा देववदिवि मोदते ॥ २३२ ॥

एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्ब्रह्मचारी तावज्जयत्येव गृहस्थोऽपि त्रीँल्लोकान्विजयते ।
संज्ञापूर्वकस्यात्मनेपदविधेरनित्यत्वात् “ त्रिपराभ्यां जेः ” (पा. सू. १.३१.१९) इत्या-
त्मनेपदम् । त्रीँल्लोकान्विजयेदिति त्रिष्वधिपत्यं प्राप्नोति । तथा स्ववपुषा प्रकाशमानः
सर्गादिदेववदिवि दृष्टो भवति ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥

इमं भूर्लोकं मातृभक्त्या । पितृभक्त्या मध्यममन्तरिक्षम् । आचार्यभक्त्या तु
हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।

अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

यस्यैते त्रयो मातृपित्राचार्या आदृताः सत्कृतास्तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति ।
यस्यैते त्रयोऽनादृतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्माणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

यावन्नयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

ते त्रयो यावज्जीवन्ति तावदन्यं धर्मं स्वातन्त्र्येण नावृत्तिष्ठेत् । तदनुज्ञया तु धर्मा-
नुष्ठानं प्राग्विहितमेव । किंतु तेष्वेवं प्रत्यहं प्रियहितपरः शुश्रूषां तदर्थं प्रीतिसाध-
नं प्रियम् । भेषजपानादिविदाय त्यामिष्टसाधनं हितम् ॥ २३५ ॥

तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् ।

तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥

तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदनुज्ञातो यद्यन्मनोवचनकर्मभिः परलोकफलं कर्मा-
नुष्ठितं तन्मन्यैतदनुष्ठितमिति पश्चात्तेभ्यो निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

इतिशब्दः कात्स्न्यं । द्विशब्दो हेतौ । यस्मादेतेषु त्रिषु शुश्रूषितेषु पुरुषस्य सर्वं
श्रौतस्मार्तं कर्तव्यं संपूर्णमनुष्ठितं भवति । तत्फलवाप्तेः । तस्मादेव श्रेष्ठो धर्मः
साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधनः । अन्यस्त्वग्निहोत्रादिप्रतिनियतस्वर्गादिहेतुरुपधर्मो जघन्यधर्म
इति शुश्रूषास्तुतिः ॥ २३७ ॥

श्रद्धानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।

अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

अद्यायुक्तः शुभां दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्यामवराच्छूद्रादपि गृह्णीयात् । अन्त्यश्चा-
ण्डालस्तस्मादपि जातिस्मरादेर्विहितयोगप्रकर्षात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवाप्तचाण्डाल-
जन्मनः परं धर्मं मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत । तथा अज्ञानमेवोपक्रम्य मोक्षधर्मं “प्राप्य
ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णं श्रद्धातव्यं श्रद्धानेन नित्यम् । ”
न श्रद्धिनं प्रति जन्ममृत्युविशेषता । मेधातिथिस्तु “ श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मो
लौकिकः । धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि युज्यते । यदि चाण्डालोऽपि ‘अत्र प्रदेशे मा चिरं
स्था मा चास्मिन्नम्भसि ज्ञासीः’ इति वदति तमपि धर्ममनुतिष्ठेत् । ” “प्रागल्भ्या-
ल्लौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन् । चित्रं तथापि सर्वत्र श्लाघ्यो मेधातिथिः सत्ताम् ॥ ”
स्त्रीरत्नं आत्मापेक्षया निकृष्टकुलादपि परिणेतुं स्वीकुर्यात् ॥ २३८ ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सद्बृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

विषं यद्यमृतसंयुक्तं भवति तदा विषमपसार्य तस्मादमृतं ग्राह्यम् । बालादपि हित-
वचनं ग्राह्यं, शत्रुतोऽपि सज्जनवृत्तं, अमेध्यादपि सुवर्णादिकं ग्रहीतव्यम् ॥ २३९ ॥

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ २४० ॥

अत्र ऋयादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथा ऋयादयो निकृष्टकुलादिभ्यो
गृह्यन्ते तथा अन्यान्यपि हितानि चित्रलिखनादीनि सर्वतः प्रतिग्रहीतव्यानि ॥ २४० ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

ब्राह्मणादन्यो यो द्विजः क्षत्रियस्तदभावे वैश्यो वा तस्मादध्ययनमापत्काले ब्राह्म-
णाध्यापकासंभवे ब्रह्मचारिणो विधीयते । अनुव्रज्यादिरूपा गुरोः शुश्रूषा याव-
दध्ययनं तावत्कार्या । गुरुपादप्रक्षालनोच्छिष्टप्राशनानदिरूपा शुश्रूषा प्रशस्ता सा न
कार्या । तदर्थमनुव्रज्या चेति विशेषितम् । गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेव क्षत्रियस्याह-
व्यासः—“ मन्त्रदः क्षत्रियो विप्रैः शुश्रूषावगमादिना । प्राप्तविवो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य
गुरुः स्मृतः ” ॥ २४१ ॥

ब्रह्मचारित्वे नैष्ठिकस्याप्यब्राह्मणादध्ययनं प्रसक्तं प्रतिषेधयति—

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन्नातिमनुत्तमाम् ॥ २४२ ॥

आत्यन्तिकं वासं यावज्जीविकं ब्रह्मचर्यं क्षत्रियादिके गुरौ ब्राह्मणे साङ्गवेदान-
ध्येतरि अनुत्तमां गतिं मोक्षलक्ष्णामिच्छन् शिष्यो नावतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत् गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

यदि तु गुरोः कुले नैष्ठिकब्रह्मचर्यात्मकमात्यन्तिकं वासमिच्छेत्तदा यावज्जीवनमु-
द्युक्तो गुरुं शुश्रूषयेत् ॥ २४३ ॥

अस्य फलमाह—

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सदा शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

समाप्तिः शरीरस्य जीवनत्यागस्तत्पर्यन्तं यो गुरुं परिचरति स तत्त्वतो ब्रह्मणः
सदा रूपमविनाशि प्राप्नोति । ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्तास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

उपकुर्वाणस्यायं विधिः नैष्ठिकस्य ज्ञानासंभवात् । गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो ब्रह्म-
चारी ज्ञानात्पूर्वं किञ्चिद्भोवत्तादि धनं गुरवे नावश्यं दद्यात् । यदि तु यदृच्छातो
लभते तदा गुरवे दद्यादेव । अतएव ज्ञानात्पूर्वं गुरवे दानमाहापस्तम्बः—“यदन्या-
नि द्रव्याणि यथाळाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः स एव ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यव्र-
तम्” इति । ज्ञास्यन्पुनर्गुरुणा दत्ताज्ञो यथाशक्ति धनिनं याचित्वापि प्रतिग्रहा-
दिनापि गुरवेऽर्थमाहृत्यावश्यं दद्यात् ॥ २४५ ॥

किं तत्तदाह—

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम् ।

धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥

“शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत्” (अ. २ श्लो. २४५) इत्युक्तत्वात्क्षेत्रहिरण्यादिकं
यथासामर्थ्यं विकल्पितं सञ्चदितं वा गुरवे दत्त्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् । विकल्पपक्षे
चान्ततोऽन्यासंभवे छत्रोपानहमपि दद्यात् द्वन्द्वनिर्देशात् । सञ्चदितदानं प्रदर्शनार्थं
चेत् । संभवेऽन्यदपि दद्यात् । अतएव लघुहारीतः—“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः
शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्रव्यं यदत्वा चानृणी भवेत् ॥” असंभवे शाक-
मपि दद्यात् ॥ २४६ ॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

नैष्ठिकस्यायमुपदेशः । आचार्ये मृते तत्सुते विद्यादिगुणयुक्ते, तदभावे गुरुपत्न्यां,
तदभावे गुरोः सपिण्डे पितृव्यादौ गुरुवच्छुश्रूषामनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्नानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

एतेषु त्रिष्वविद्यमानेषु सततमाचार्यस्यैवाग्रेः समीपे स्नानासनविहारैः सायंप्रात-
रादौ समिद्धोमादिना चाग्रेः शुश्रूषां कुर्वन्मात्मनो देहमात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्रा-
प्तियोग्यं साधयेत् ॥ २४८ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहाजायते पुनः ॥ २४९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

“आ समाप्तेः शरीरस्थ” (अ. २ श्लो. २४४) इत्यनेन यावज्जीवमाचार्यशु-
श्रूषाया मोक्षलक्षणं फलम् । इदानीमाचार्ये मृतेऽपि एवमित्यनेनानन्तरोक्तविधिना
आचार्यपुत्रादीनामप्यग्निपर्यन्तानां शुश्रूषको यो नैष्ठिकब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति
स उत्तमं स्थानं ब्रह्मण्यात्यन्तिकलक्षणं प्राप्नोति । न चेह संसारे कर्मवशादुत्पत्तिं
लभते ॥ २४९ ॥ श्लो० ॥११॥

इति श्रीकृष्णभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

पूर्वत्र “ आ समाप्तेः शरीरस्य ” (अ. २ श्लो. २४४) इत्यनेन नैष्ठिकब्रह्मचर्य-
श्रुतं न तत्रावध्यपक्षा । आ समावर्तनादित्यनेन चोपकुर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यश्रु-
क्तम् । अतस्तस्यैव गार्हस्थ्याधिकारः । तत्र कियदवाधिविधौ ब्रह्मचर्ये तस्य गार्ह-
स्थ्यमित्यपेक्षायामाह—

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।

तदार्थिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥

त्रयो वेदा ऋग्यजुःसामाख्यास्तेषां समाहारस्त्रिवेदी तद्विषयं व्रतं स्वगृह्योक्तनिश्चयम् ।
मसमूहरूपं षट्त्रिंशद्वर्षं यावद्गुरुकुले चरितव्यम् । षट्त्रिंशदाब्दिकमिति षट्त्रिंशद-
ब्दशब्दात् “ कालाट्टम् ” (पा. सू. ४।३।११) अस्मिंश्च पक्षे “ समं स्यादश्रुत-
त्वात् ” इति न्यायेन प्रतिवेदशाखं द्वादशवर्षाणि व्रताचरणम् । तदार्थिकमष्टादश
वर्षाणि । तत्र प्रतिवेदशाखं षट् । पादिकं नव वर्षाणि । तत्र प्रतिवेदशाखं त्रीणि ।
यावता कालेनोक्तावधेरुर्ध्वमथो वा वेदान्गृह्णाति तावत्कालं वा व्रताचरणम् । विषम-
शिष्टत्वेऽपि पक्षाणामेका देयास्तिस्रो देयाः षड्देया इति वन्नियमफले न्यूनापेक्षो वि-
कल्पः । तथा च श्रुतिः—“नियमेनाधीतं वीर्यवतरं भवति” इति । ग्रहणान्तिक-
पक्षसंदर्शनात्पूर्वोक्तपक्षत्रये ग्रहणादुर्ध्वमपि व्रतानुष्ठानमवगम्यते । अथर्ववेदस्यर्वेदां-
शत्वेऽपि “ ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमथर्वाणं चतुर्थम् ” इति छान्दोग्योपनिषदि चतु-
र्थवेदत्वेन कीर्तनात् । “ अङ्गानि वेदाश्चत्वारः ” इति विष्णुपुराणादिवाक्येषु च पृथ-
ङ्निर्देशाच्चतुर्थवेदत्वेऽपि प्रायेणाभिचाराद्यर्थत्वाद्यज्ञविद्यायामनुपयोगाच्चानिर्देशः । तथाहि
‘ ऋग्वेदेनैव होत्रं कुर्वन्त्यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्गात्रं यदेव ऋग्यै विद्यायै सूक्तं तेन
ब्रह्मत्वम् ” इति श्रुतेः क्षयीसंपाद्यत्वं यज्ञानां ज्ञायते । अयं च मानवस्यैवेदिकव्रतचर्या-
विधिर्नार्थर्ववेदव्रतचर्या निषेधयति । तत्परत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्छ्रुत्यन्तरे वेदमात्रे
व्रतश्रवणाच्च । यदाह योगियाज्ञवल्क्यः—“ प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च
वा ” (अ. १ श्लो. ३६) ॥ १ ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥

वेदशब्दोऽयं भिन्नवेदशाखापरः । स्वशाखाध्ययनपूर्वकवेदशाखात्रयं द्वयमेकां वा
शाखां मन्त्रब्राह्मणकमेणाधीत्य गृहस्थाश्रमं गृहस्थविहितकर्मकलापरूपमनुतिष्ठेत् ।
कृतदारपरिग्रहोऽगृहस्थः । गृहशब्दस्य दारवचनत्वात् । अविप्लुतब्रह्मचर्यं इति पूर्व-
विहितस्त्रीसंयोगमधुमांसभक्षणवर्जनरूपब्रह्मचर्यानुवादोऽयं प्रकृष्टाध्ययनाङ्गत्वरूपाप-
नार्थः । पुरुषशक्यपेक्षयायमेकद्वित्रिशाखाध्ययनविकल्पः । यद्यपि व्रतानि वेदाध्ययनं
च नित्यवदुपादिज्ञाता मनुनोभयजातक एव श्रेष्ठत्वादिहितस्तथापि स्मृत्यन्तरादभ्य-

स्नातकोऽपि बौद्धव्यः । तदाह हारीतः—“ त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रत स्नातको विद्याव्रतस्नातकश्च ” इति । यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदं समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य समावर्तते यः स विद्याव्रतस्नातकः । याज्ञवल्क्योऽप्याह—“ वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ” (अ. १ श्लो. ५१) इति ॥ २ ॥

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा ॥ ३ ॥

तं ब्रह्मचारिर्मातृगृहानेन ख्यातं, दीयत इति दायः ब्रह्मैव दायो ब्रह्मदायः तं हर-
तीति ब्रह्मदायहरं, पितुः पितृतो गृहीतवेदमित्यर्थः । पितृतोऽध्ययनं मुख्यमुक्तं, पितु-
रभाव आचार्यादेरप्यधीतवेदं मालयालंकृतं उत्कृष्टशयनोपविष्टं गोसाधनमधुपर्कणं
पिता आचार्यो वा विवाहात्प्रथमं पूजयेत् ॥ ३ ॥

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ ४ ॥

गुरुणा दत्तावृत्तः स्वगृहोक्तविधिना कृतस्नानसमावर्तनः समानवर्णां शुभलक्षणां
कन्यां विवहेत् ॥ ४ ॥

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ५ ॥

मातुर्यां सपिण्डा न भवति । सप्तमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति “सपिण्डता तु
पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते” (अ. ५ श्लो. ६१) इति । तेन मातामहादिवंशजा जाया न
भवतीत्यर्थः । चशब्दान्मातृसगोत्रापि मातृवंशपरंपराजन्मनाम्नोः प्रत्यभिज्ञाने सति
न विवाह्या, तदितरा तु मातृसगोत्रा विवाह्येति संगृहीतं तथाच व्यासः—“ सगोत्रां
मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञान उद्वहेदविशङ्कितः ॥ ” यत्तु
मेधातिथिना वसिष्ठनाम्ना मातृसगोत्रानिषेधवचनं लिखितम्—“ परिणीय सगोत्रां तु
समानप्रवरां तथा । तस्यां कृत्वा सस्रुत्सगं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । मातुलस्य स्रुतां
चैव मातृगोत्रां तथैव च ” इति । तदपि मातृवंशजन्मनामपरिज्ञानविषयमेव । अस-
गोत्रा च या पितुरिति पितुर्यां सगोत्रा न भवति । चकारात्पितृसपिण्डापि । पितृ-
व्यादिसंततिभवा या न भवतीत्यर्थः । सा द्विजातीनां दारत्वसंपादके विवाहे प्रशस्ता
मैथुनसाध्ये अग्न्याधानकर्मपुत्रोत्पादनादौ चेति ॥ ५ ॥

महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

उत्कृष्टान्यपि गवादिभिः समृद्धान्यपि इमानि दश कुलानि विवाहे त्यजेत् ॥ ६ ॥

तानि कानीत्याह—

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।

क्षय्यामयाव्यपस्मारिभित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ ७ ॥

जातकर्मादिक्रियारहितं, क्षीजनकं, वेदाध्यापनशून्यं, बहुदीर्घरोमान्वितं, अशौना-
मन्याधियुक्तं, क्षयो राजयक्ष्मा मन्दानलापस्मारिभित्रिकुष्ठपुक्तानां च कुलानि वर्जये-
दिति पूर्वक्रियासंबन्धः । दृष्टमूलता चास्य प्रतिषेधस्य मातुलवदुत्पन्ना अनुवहन्ते ।
तेन हीनक्रियादिकुलात्परिणीतायां संततिरपि तादृशी स्यात् । “व्याधयः संचारिणः”
इति वैयकाः पठन्ति—“ सर्वे संक्रामिणो रोगा वर्जयित्वा प्रवाहिकाम् ” इति ।
अवेदमूला कथमियं प्रमाणमिति चेन्न । दृष्टार्थतयैव प्रामाण्यसंभवात् । तदुक्तं
भविष्यपुराणे—“ सर्वा एता वेदमूला दृष्टार्थाः परिहृत्य तु ” । मीमांसाभाष्यकारेणापि
स्मृत्यधिकरणेऽभिहितम् “ ये दृष्टार्थास्ते तत्प्रमाणं, ये त्वदृष्टार्थास्तेषु वैदिकशब्दा-
नुमानम् ” इति ॥ ७ ॥

कुलाश्रयं प्रतिषेधमभिधाय कन्यास्वरूपाश्रयप्रतिषेधमाह—

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

कपिलकेशां नित्यव्याधितामविविधमानलोमां प्रचुरलोमां बहुपरुषभाषिणीं पिङ्गलाक्षीं
कन्यां नोपयच्छेत् ॥ ८ ॥

नक्षत्रक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।

न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥ ९ ॥

[नातिस्थूलां नातिकृशां न दीर्घां नातिवामनाम् ।

वयोऽधिकां नाङ्गहीनां न सेवेत्कलहप्रियाम् ॥ १ ॥]

ऋक्षं नक्षत्रं तन्नामिकां आर्द्रारैवतीत्यादिकाम् । एवं तरुनदीम्लेच्छपर्वतपक्षिसर्प-
दासभयानकनामिकां कन्यां नोद्वहेत् ॥ ९ ॥

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥ १० ॥

अविकलाङ्गीं मधुरस्रलोयनार्त्रीं हंसगजरुचिरगमनां अनतिस्थूललोमकेशदशनां
कोमलाङ्गीं कन्यामुद्वहेत् ॥ १० ॥

अत्र विधিনিषेधयोरभिधानमनिषिद्धविहितकन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमिति दर्श-
यितुमाह—

यस्यास्तु न भवेद्भाता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत् तां भ्रातृः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ ११ ॥

यस्याः पुनर्भाता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोद्वहेत् । “यदपत्यं भवेदस्यास्तन्मम स्यात्स्वधाकरम्” (अ. ९ श्लो. १२) इत्यभिसंधानमात्रादपि पुत्रिका भवति । “अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येके” इति गौतमस्मरणात् । यस्या वा विशेषेण पिता न ज्ञायते-
ऽनेनेयश्चतुष्वेति तामपि नोद्वहेत् । अत्र च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति न योजनीयमिति केचित् । गोविन्दराजस्त्वाह—“भिन्नपितृकयोरप्येकमातृकयोर्भातृत्वप्रसिद्धेः सभ्रातृकत्वेऽपि यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि पुत्रिकाशङ्कयैव नोद्वहेत्” इति । मेधातिथिस्त्रेक-
मेवेमं पक्षमाह । यस्यास्तु भाता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोपयच्छेत् । पिता चेन्न ज्ञायते प्रोषितो मृतो वा । वाशब्दश्चेदर्थः । पितरि तु विद्यमाने तदीयवाक्यादेव पुत्रि-
कात्वाभावमवगम्याभ्रातृकापि वोद्वयेति । अस्माकं तु विकल्पस्वरसादिदं प्रतिभाति । यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि जारजत्वेनाधर्मशङ्कया नोद्वहेत् । अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति पुत्रिका चाधर्मश्च तयोः शङ्का पुत्रिकाधर्मशङ्का तयेति यथासंख्यं योजनीयम् । अत्र च प्रकरणे सगोत्रपरिणयने “सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात्” इति परित्यागश्रवणात् “परिणीय सगोत्रां च” इति प्रायश्चित्तश्रवणाच्च ।
तत्र तत्समभिव्याहृते च मातृसपिण्डापरिणयनादौ भार्यात्वमेव न भवति भार्याशब्द-
स्याहवनीयादिवत्संस्कारवचनत्वात् । येषां पुनर्दृष्टगुणदोषमूलके विधिनिषेधाभिधाने यथा हीनक्रियमिति, न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । अत एव मनुना “महान्त्यपि समृद्धानि” (अ. ३ श्लो. ६) इत्यादि पृथक्करणं कृतम् । एतन्मध्यपतितश्च “नर्क्ष-
वृक्षनदीनाम्नीम्” (अ. २ श्लो. ९) इत्यादिप्रतिषेधोऽपि न भार्यात्वाभावफलकः, किंत्वत्र शास्त्रातिक्रमात्प्रायश्चित्तमात्रम् ॥ ११ ॥

सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमांः स्युः क्रमशो वराः ॥ १२ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां प्रथमे विवाहे कर्तव्ये सवर्णा श्रेष्ठा भवति । कामतः पुनर्विवाहे प्रवृत्तानामेता वक्ष्यमाणा आहुलोभ्येन श्रेष्ठा भवेयुः ॥ १२ ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ १३ ॥

शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति न तत्कृष्टा वैश्यादयस्तिषः । वैश्यस्य च शूद्रा वैश्या च भार्या मन्वादिभिः स्मृता । क्षत्रियस्य वैश्याशूद्रे क्षत्रिया च । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ब्राह्मणी च । वसिष्ठोऽपि “शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम्” इति द्विजातीनां मन्त्रवर्जितं शूद्राविवाहमाह ॥ १३ ॥

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ १४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गर्हस्थ्यमिच्छतोः सर्वथा सवर्णाभावे कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते इति.

हासाख्यानेऽपि शूद्रा भार्या नाभिधीयते । पूर्वसवर्णांशुकमेणाशुलोभ्येन विवाहाद्यनु-
ज्ञानादयं निषेधः प्रातिलोभ्येन विवाहविषयो बोद्धव्यः । ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणं चेदं दोष-
भूयस्त्वार्थम् । अनन्तरं द्विजातय इति बहुवचनात्, वैश्यगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ १४ ॥

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्धहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥ १५ ॥

सवर्णामपि परिणीय हीनजातिं शूद्रां शालाविवेकात्परिणयन्तो ब्रह्मक्षत्रियवैश्या-
स्तत्रोत्पन्नपुत्रपौत्रादिक्रमेण कुलान्येव ससंततिकानि शूद्रतां गमयन्ति । अत्र द्विजा-
तय इति बहुवचननिर्देशान्निन्दया वैश्यस्यापि निषेधः कल्प्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु
पूर्वत्रैव निषेधकल्पनात्तन्निन्दामात्रार्थतैव ॥ १५ ॥

शूद्रावेदी पतत्यत्रेस्तथ्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥ १६ ॥

शूद्रां विन्दति परिणयतीति शूद्रावेदी सः पतति पतित इव भवति । इदमत्रेर्मत-
सुतथ्यतनयस्य गौतमस्य च । अत्र्यादिग्रहणमादरार्थम् । एतद्ब्राह्मणविषयम् । “शूद्रायां
सुतोत्पत्त्या पतति” इति शौनकस्य मतमेतत्क्षत्रियविषयम् । “शूद्रासुतोत्पत्त्या
पतति” इति भृगोर्मतम् एतद्वैश्यविषयम् । एनस्य महर्षिमतत्रयस्य व्यवस्थासंभवे विस-
दृशपतनविकल्पायोगात् । मेधातिथिगोविन्दराजयोस्तु मतं शूद्रावेदी पततीति पूर्वो-
क्तशूद्राविवाहनिषेधविशेषः सुतोत्पत्त्या पततीति दैवाज्जातशूद्राविवाहे ऋतौ नोपेया-
दिति विधानार्थम् । ऋतुकालगमने सुतोत्पत्तेः तदपत्यतयेति तु तान्येव शूद्रोत्पन्ना-
न्यपत्यानि यस्य स तदपत्यस्तस्य भावस्तदपत्यता तया पतति । एतेनेदमुक्तं भवति
ऋतावुपयन्तिराशु जातापत्य उपेयात् ॥ १६ ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगातिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १७ ॥

सवर्णामपरिणीय दैवात्स्नेहाद्वा शूद्रापरिणेतुब्राह्मणस्य शयननिषेधोऽयं निन्दया
निषेधस्मृत्यनुमानाच्छूद्रां गत्वा ब्राह्मणो नरकं गच्छति । जनयित्वा सुतं तस्याभि-
त्यूक्तकालगमननिषेधपरम् । ब्राह्मण्यादेव हीयत इति दोषभूयस्त्वार्थम् ॥ १७ ॥

दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाभ्रन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति ॥ १८ ॥

यदि कथंचित्सवर्णांशुकमेणाक्रमेण वा शूद्रापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रस-
क्तानि तत्कर्तृकानि दैवत्यनेन निषिध्यन्ते । दैवं होमादि, पित्र्यं श्राद्धादि, आतिथे-
यमतिथिभोजनादि, एतानि यस्य शूद्रासंपाद्यानि तद्व्यं कथं पितृदेवा नाभ्रन्ति ।
नच तेनातिथ्येन स गृही स्वर्गं याति । “यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितया-

न्यया ” (अ. ९ श्लो. ८७) इति सवर्णायां सन्निहितायां निषेधं वक्ष्यति । अयं त्वसन्निहितायामपीत्युपनरुक्तिः ॥ १८ ॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १९ ॥

वृषलीफेनोऽधररसः स पीतो येन स वृषलीफेनपीतः । “वाहिताग्रादिषु” पा. सू. २-२।३७ इत्यनेन समासः । अनेन शूद्राया अधररसपानं निषिध्यते । निःश्वासोपहतस्य चेति तया सदैकशय्यादौ शयननिषेधः । तस्यां जातापत्यस्य शुद्दिर्नोपदिश्यत-इत्युक्तकालगमननिषेधानुवादः ॥ १९ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।

अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ २० ॥

चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इहलोके च कांश्चिद्विद्वान्कांश्चिद्विद्वान्निमानभिधास्यमानानद्यौ संक्षेपेण भार्याप्राप्तिहेतुर्विवाहान् शृणुत ॥ २० ॥

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥

त एते नामतो निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञा चेयं शास्त्रसंन्यवहारार्थां स्तुति-निन्दाप्रदर्शनार्थां च । ब्राह्मण इवायं ब्राह्मः । रक्षस इवायं राक्षसः । न तु ब्रह्मादि-देवतात्वं विवाहानां संभवति । पैशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम् ॥ २१ ॥

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।

तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥ २२ ॥

धर्मादनपेतो धर्म्यः । यो विवाहो धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौ गुणदोषौ इष्टानि-ष्टफले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणागुणास्तत्सर्वं शुष्माकं प्रकर्षेणामिधास्यामि वक्ष्यमाणानुकीर्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थम् ॥ २२ ॥

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विदूश्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यान्नराक्षसान् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिकमेण षट् । क्षत्रियस्यावरानुपरितनानासुरादिश्चतुरः । विदूश्शूद्र-योस्तु तानेव राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्वपैशाचान् धर्म्यान्धर्मादनपेताजानीयात् ॥ २३ ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ २४ ॥

ब्राह्मणस्य प्रथमं पाठेतान्ब्राह्मादींश्चतुरः । क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव । वैश्यशूद्र-योरासुरम् । एतान्छ्रेष्ठान् ज्ञातारो जानन्ति । अत एव ब्राह्मणादिष्वासुरादीनां पूर्ववि-

हितानामप्यत्राप्युपादानं जघन्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रशस्तविवाहासंभवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम् । एवमुत्तरत्रापि विगर्हितपरित्यागो बोद्धव्यः ॥ २४ ॥

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ २५ ॥

इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां पञ्चानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणं, तेषु मध्ये प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसाजयो धर्मादनपेतास्तत्र प्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते । ब्राह्मणस्य विहितत्वादन्यते । गान्धर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः ; राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्याप्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ । कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते । अत्र यं वर्णं प्रति यस्य विवाहस्य विधिनियमौ तस्य तं प्रति विकल्पः स च विहितासंभवे बोद्धव्यः ॥ २५ ॥

पृथक्पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ २६ ॥

पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादन्यते । मिश्राविति विधीयते । पृथक्पृथग्विमिश्रौ वा पूर्वविहितौ गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्म्यौ मन्वादिभिः स्मृतौ । यदा क्षीपुंसयोरन्योन्यालुप्रागपूर्वकसंवादेन परिणेतुं युद्धादिना विजित्य तासुद्वहेत्तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ २६ ॥

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥

आच्छादनमात्रस्यैवौचित्यप्राप्तत्वात्सविशेषवाससा कन्यावरावाच्छाद्यालंकारादिना च पूजयित्वा विवाचारवन्तमप्रार्थकवरमानीय तस्मै कन्यादानं ब्राह्मो विवाहो मन्वादिभिरुक्तः ॥ २७ ॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमादियज्ञे प्रारब्धे यथाविधि ऋत्विजे कर्मकर्त्रे अलंकृत्य कन्यादानं दैवं विवाहं पुनर्यो ब्रुवते ॥ २८ ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ २९ ॥

जीगवी पुंगौश्च गोमिथुनं । तदेकं द्वे वा वरादधर्मतो धर्मार्थं यागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं नतु शुल्कबुद्ध्या गृहीत्वा यद्यथाज्ञात्तं कन्यादानं स आर्षो विवाहो विधीयते २९

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३० ॥

सह युवां धर्मं कुरुतमिति सुताप्रदानकाले वचसा पूर्वं नियम्यार्चयित्वा यत्कन्या-
दानं स प्राजापत्यो विवाहः स्मृतः ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥

कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्यायै यद्यथाशक्ति धनं दत्त्वा कन्याया आप्र-
दानमादानं स्वीकारः स्वाच्छन्द्यात्वेच्छया न त्वार्ष इव शास्त्रीयधनजातिपरिमाण-
नियमेन स आसुरो विवाह उच्यते ॥ ३१ ॥

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ ३२ ॥

कन्याया वरस्य चान्योन्यादुरागेण यः परस्परसंयोग आलिङ्गनादिरूपः स
गान्धर्वो ज्ञातव्यः । संभवत्यस्मादिति संभवः । यस्मात्कन्यावरयोरभिलाषादसौ
संभवति । अत एव मैथुन्यो मैथुनाय हितः । सर्वविवाहानामेव मैथुन्यत्वेन यदस्य
मैथुन्यत्वाभिधानं तत्सत्यपि मैथुने न विरोध इति प्रदर्शनार्थम् ॥ ३२ ॥

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३३ ॥

प्रसह्य बलात्कारेण कन्याया हरणं राक्षसो विवाह इत्येव लक्षणम् । यदा तु हर्तुः
शक्त्यतिशयं ज्ञात्वा पित्रादिभिरुपेक्ष्यते तदा नावश्यकं हननादि । यदि कन्यापक्षः
प्रतिपक्षतां याति तदा हननादिकमपि कर्तव्यमित्यर्थप्राप्तमन्यते । कन्यापक्षान्वि-
नाश्य तेषामङ्गच्छेदं कृत्वा प्राकारादीन्भित्त्वा “हा पितर्भातरनाथाहं हिये ” इति
वदन्तीमश्रूणि मुञ्चन्तीं यत्कन्यां गृहादपहरति । अनेन कन्यायामनिच्छोक्ता गान्ध-
र्वाद्विवेकार्थम् ॥ ३३ ॥

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ ३४ ॥

निद्राभिभूतां मयमदविह्वलां शीलसंरक्षणेन रहितां विजनदेशे यत्र विवाहे मैथुन-
धर्मेण प्रवर्तते स पापहेतुर्विवाहानां मध्येऽधमः पैशाचः ख्यातः ॥ ३४ ॥

अङ्गिरेव द्विजाश्रयाणां कन्यादानं विशिष्यते ।

इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥

उदकदानपूर्वकमेव ब्राह्मणानां कन्यादानं प्रशस्तम् । क्षत्रियादीनां पुनर्विनाप्युदकं
परस्परेच्छया वाङ्मन्त्रेणापि कन्यादानं भवति । उदकपूर्वकमपीत्यनियमः ॥ ३५ ॥

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।

सर्वं शृणुत तं विप्राः सर्वं कीर्तयतो मम ॥ ३६ ॥

यद्यपि “गुणदोषौ च यस्य यौ” (अ. ३ श्लो. २२) इति गुणाभिधानमपि प्रतिज्ञातमेव तथापि बहूनामर्थानां तत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वाद्विशेषज्ञापनार्थः पुनरुपन्यासः । एषां विवाहानामिति निर्धारणे षष्ठी । एषां मध्ये यस्य विवाहस्य यो गुणो मनुना कथितस्तत्सर्वं हेविप्राः मम कथयतः श्रुत ॥ ३६ ॥

दश पूर्वान्पिरान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयेदेनसः पितृन् ॥ ३७ ॥

दश पूर्वान्पित्रादीन्वंश्यान्, परान्पुत्रादीन्दश, आत्मानं चैकविंशकं ब्राह्मविवाहो-
दापुत्रो यदि सुकृतकृद्भवति तदा पापान्मोचयति पित्रादीन्नरकादुद्धरति, पुत्रादयश्च तस्य
कुले निष्पापा जायन्त इति मोचनार्थः । तेषामनुत्पत्तेः पापध्वंसस्याशङ्क्यत्वात् ॥ ३७ ॥

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन्षट् षट् कायोढजः सुतः ॥ ३८ ॥

दैवविवाहोढायाः पुत्राः सप्त परान्पित्रादीन्सप्तावरान्पुत्रादींश्च । आर्षविवाहोढायाः
पुत्रस्त्रीन्पित्रादींश्च पुत्रादीन् । प्राजापत्यविवाहोढायाः पुत्रः षट् पित्रादीन् षट् पुत्रादीन्
आत्मानं चैनसो मोचयतीति पूर्वस्यैव सर्वत्रानुषङ्गः । कायोढज इति “ऋषोः
संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्” (पा. सू. ६।३।६३) इति ह्रस्वत्वम् । ब्राह्मविवाहोद्दे-
शक्रमातुसारेण मन्दफलस्यार्षस्येह बहुफलप्राजापत्यात्पूर्वाभिधानम् । ब्राह्मादिविवाहो-
द्देशश्लोक एव कथमयं कम इति चेत् “पञ्चानां तु त्रयो धर्म्याः” (अ. ३
श्लो. २६) इत्यत्र प्राजापत्यग्रहणार्थम् । अन्यथा त्वार्षस्यैव ग्रहणं स्यात् ॥ ३८ ॥

“प्रसवे च गुणागुणान्” इति यदुक्तं तदुच्यते—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुष्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥ ३९ ॥

ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रमावस्थितेषु श्रुताध्ययनसंपत्तिकतेजोयुक्ताः पुत्राः
शिष्टप्रिया जायन्ते । प्रियार्थत्वाच्च संमतशब्दस्य “क्तेन च पूजायाम्” (पा. सू. २।२।
१२) इति न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । संबन्धसामान्यविषया षष्ठीयं समस्यते ॥ ३९ ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ ४० ॥

रूपं मनोहराकृतिः, सत्त्वं द्वादशाध्याये वक्ष्यमाणं, गुणा दयादयः तैर्युक्ता धनिनः
ख्यातिमन्तो यथेष्टितवससग्नान्वलेपनादिभोगशालिनो धार्मिकाश्च पुत्रा जायन्त इति
पूर्वमनुवर्तते । शतं च वर्षाणि जीवन्ति ॥ ४० ॥

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मादिभ्यश्चतुर्भ्योऽन्येष्वसुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रूरकर्माणो मृषावादिनो वेदद्वेषिणो यागादिधर्मद्वेषिणः पुत्रा जायन्ते ॥ ४१ ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

संक्षेपेण विवाहानां फलकथनमिदम् । अगर्हितैर्भार्याप्राप्तिहेतुभिर्विवाहैरगर्हिता मनुष्याणां संततिर्भवति । गर्हितैस्तु गर्हिता । तस्माद्गर्हितविवाहाच्च कुर्यात् ॥ ४२ ॥

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपादिश्यते ।

असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्धाहकर्मणि ॥ ४३ ॥

समानजातीयासु गृह्यमाणासु हस्तग्रहणलक्षणः संस्कारो गृह्यादिशालेण विधीयते । विजातीयासु पुनरुह्यमानासु विवाहकर्मणि पाणिग्रहणस्थानेऽयमनन्तरश्लोके वक्ष्यमाणो विधिज्ञेयः ॥ ४३ ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥

क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकाण्डैकदेशो ग्राह्यः । वैश्यया ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियावधृतप्रतोदैकदेशो ग्राह्यः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रयविवाहे प्रादृतवसनदशा ग्राह्या ॥ ४४ ॥

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ ४५ ॥

ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेषः । तत्कालाभिगामी स्यादित्ययं नियमविधिः ननु परिसंख्या । स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधात्मकदोषत्रयदुष्टत्वात् । ऋतुकालेऽपि रागतः पक्षे गमनप्राप्तौ यस्मिन्पक्षेऽप्राप्तिस्तत्र विधिः “समे यजेत” इतिवत् । अतएव ऋतावगमने दोषमाह पराशरः—“ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भूणहत्यायां पतते नात्र संशयः॥” अनुत्पन्नपुत्रस्य चायं नियमः । “ब्राह्मणो ह वै जायमानस्त्रिभिर्ऋतैर्ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेनर्षिभ्यः” इत्येतत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेऽस्य संभवति मूलान्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात् । “तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे क्षियम्” (अ. ३ श्लो. ४८) इति च वक्ष्यति । ततोऽप्येतच्छ्रुतिमूलत्वमवगम्यते । पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य चैकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थत्वात् “कामजानितरान्विदुः” (अ. ९ श्लो. १०७) इति दर्शनादजातपुत्रस्यैव नियमः । “दशसूयां पुत्रानाधेहि” इति मन्त्रस्तु बहुपुत्रप्रशंसापरः । जातपुत्रस्याप्यृतुकालगमननियमो न दशस्वेवावनिष्ठते स्वदारनिरतः

१ विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र वा प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते ॥

सदेति नित्यं स्वदारसंतुष्टः स्यान्नान्यभार्याद्युपगच्छेदिति विधानात्परिसंख्यैव । वाक्यानर्थक्यात्स्वदारगमनस्य प्रशस्तत्वात् । ऋतावगमेन दोषाश्रवणाच्च न नियमविधिः पर्ववर्जं व्रजेच्चैनामिति । पर्वण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते । तानि वर्जयित्वा भार्याप्रीतिव्रतं यस्य स तद्रतौऽनृतावप्युपेयात् । अतएव रतिकांम्यया नतु पुत्रोत्पादनशास्त्रबुद्ध्या । तस्माद्विधित्रयमिदं—ऋतावुपेयादेव, अन्यभार्या नोपगच्छेत्, अनृतावपि भार्याप्रीतये गच्छेदिति । अत्रच गौतमः “ऋतावुपेयादनृतौ च पर्ववर्जम्” । याज्ञवल्क्योऽप्याह— “यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्” (अ. १ श्लो ८१) । पर्ववर्जमिति ऋतावनृतौ चोभयत्र संबध्यते ॥ ४६ ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ ४६ ॥

अत्र रात्र्यहःशब्दावहोरात्रपरौ । शोणितदर्शनात्प्रभृति स्त्रीसंपर्कगमनादौ शिष्टनिन्दितैश्चतुर्भिरन्यैरहोरात्रैः सह षोडशाहोरात्राणि मासि मासि स्त्रीणां ऋतुः । स्वभावे भवः स्वाभाविकः । व्याध्यादिना तु न्यूनाधिककालोऽपि भवति ॥ ४६ ॥

तासामाद्याश्रतस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ ४७ ॥

तासां पुनः षोडशानां रात्रीणां शोणितदर्शनात्प्रभृति आद्याश्रतस्तौ रात्रय एकादशी त्रयोदशी च रात्रिर्गमने निन्दिता । अवशिष्टा दशः रात्रयः प्रशस्ता भवेयुः ॥ ४७ ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥ ४८ ॥

पूर्वोक्तास्वपि दशसु षष्ठ्यष्टम्यासु रात्रिषु गमने पुत्रा उत्पद्यन्ते । अयुग्मासु षष्ठमीसप्तम्यादिषु दुहितरः । अतः पुत्रार्थी युग्मासु ऋतुकाळे भार्या गच्छेत् ॥ ४८ ॥

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥ ४९ ॥

पुंसो बीजेऽधिकेऽयुग्मास्वपि पुत्रो जायते । स्त्रीबीजेऽधिके युग्मास्वपि दुहितैव । अतो वृष्याहारादिना निजबीजाधिक्यं भार्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजाल्पत्वमवगम्य युग्मास्वपि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितम् । स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसाम्येऽपुमान्पुंसकं जायते । पुंस्त्रियाविति यमौ च । निःसारेऽल्पे चोभयोरपि बीजे गर्भस्यासंभवः ॥ ४९ ॥

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।

ब्रह्मचार्येव भवति यत्रतत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥

निन्द्यासु पूर्वोक्तासु षट्सु रात्रिषु अन्यासु च निन्द्यास्वपि यासु काष्ठचिदष्टासु स्त्रियो वर्जयन् द्वे रात्री अवशिष्टे पर्ववर्जिते व्रजन्नखण्डितब्रह्मचार्येव भवति । यत्रतत्रा-

अमे वसन्निति वानप्रस्थापेक्षया । तस्य हि भार्यया सह गमनपक्षे ऋतुगमनं प्रस-
क्तम् । नच वनस्थभार्याया ऋतुर्न भवतीति वाच्यम् । “ वनं पञ्चाशतो व्रजेत् ”
इति, “ वषैरेकगुणं भार्यासुद्वहेद्विगुणः पुमान् ” इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनया तत्संभवात् ।
मेधातिथिस्तु “ यत्रतत्राश्रमे वसन्नित्यनुवादमात्रम् । गृहस्थेतराश्रमत्रये जितेन्द्रियत्व-
विधानाद्वात्रिद्वयाभ्यनुज्ञानासंभवात् ” इत्याह । गोविन्दराजस्तु “ उत्पन्नविनष्टपुत्रस्या-
श्रमान्तरस्थस्यापीच्छया पुत्रार्थं रात्रिद्वयगमने दोषाभावप्रतिपादनार्थमेतत् । यत्रतत्रा-
श्रमे वसन्निति वचनात्पुत्रार्थं संविशेदिति च प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्य च महोपकारकत्वात् ”
इत्याह । “ हन्त गोविन्दराजेन विशेषमविदुष्वता । व्यक्तमङ्गीकृतमृतौ स्वदार-
सुरतं यतेः ” ॥ ५० ॥

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृहीयाच्छुल्कमण्वपि ।

गृहंश्शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ५१ ॥

कन्यायाः पिता धनग्रहणदोषज्ञोऽल्पमपि धनं कन्यादाननिमित्तकं न गृहीयात् ।
यस्माद्लोभेन तद्गृहपत्यविक्रयी भवति ॥ ५१ ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।

नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ ५२ ॥

कन्यादाननिमित्तकशुल्कग्रहणनिषेधप्रसङ्गान्नवमाध्यायाभिधेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधो-
ऽयम् । ये बान्धवाः पतिपित्रादयः कलत्रदुहित्रादिधनानि गृह्णन्ति । नारी स्त्री, याना-
न्यश्वादीनि, वस्त्रं चेति प्रदर्शनार्थम् । सर्वमेव धनं न ग्राह्यम् । ते गृह्णानाः पापकारिणो
नरकं गच्छन्ति ॥ ५२ ॥

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अल्पोऽप्येवं महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३ ॥

आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कं वराद्राद्यमिति केचिदाचार्या वदन्ति तत्पुनरस्त्यम् ।
यस्मादल्पमूल्यसाध्यत्वादल्पो वा भवतु, बहुमूल्यसाध्यत्वान्महान्वा भवतु, स ताव-
द्विक्रयो भवत्येव । यत्पुनः “ एकं गोमिथुनम् ” (अ. ३ श्लो. २९) इति पूर्वशुल्कं
तत्परमतमिति गोविन्दराजस्तदयुक्तम् । मनुमते लक्षणमार्षस्य न स्यादेव । वराद्गो-
मिथुनग्रहणपूर्वककन्यादानस्यैवार्षविवाहलक्षणत्वात् । मन्वभिमतमन्यदेवार्षलक्षणम्,
एकं गोमिथुनमिति परमतमिति चेत् “ एकं गोमिथुनं द्वे चेत्येतत्परमतं यदि । तदा मनु-
मतेनार्षलक्षणं किं तदुच्यताम् ॥ अष्टौ विवाहान्कथयन्नापौंठासंततेशुणान् । मनुः किं
स्वमतनार्षलक्षणं वक्तुमक्षमः ॥ ” मेधातिथिस्तु पूर्वापरविरोधोपन्यासनिरासमेव न
कृतवान् । तस्मादस्माभिरित्थं व्याख्यायते—आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कशुल्को-
चरूपमिति केचिदाचार्या वदन्ति, मनोस्तु मतं नेदं शास्त्रनियमितजातिसंख्याकं
ग्रहणं न शुल्करूपम् । शुल्कत्वे मूल्याल्पत्वमहत्वे अहपयोगिनी विक्रय एव तदा

स्यात् । किंत्वार्षविवाहसंपत्तयै अवश्यकर्तव्ययागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं शास्त्रीयं धर्मार्थमेव गृह्यते । अतएवार्षलक्षणश्लोके “वरादादाय धर्मतः” (अ. ३ श्लो. २९) इति धर्मतो धर्मार्थमिति तस्यार्थः । भोगलोभेन तु धनग्रहणं शुल्करूपमशास्त्रीयम् । अतएव “गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन” (अ. ३ श्लो. ५१) इति निन्दास्तुत्यान् । तस्मात्पौ-
र्वोपर्यपर्यालोचनादार्षे धर्मार्थं गोमिथुनं ग्राह्यं नतु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमनु-
वर्णितम् ॥ ५३ ॥

आर्षे गोमिथुनं शुल्कमित्युक्तं, इदानीं कन्यार्थमपि धनस्य दानं न शुल्क-
मित्याह—

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ॥ ५४ ॥

यासां कन्यानां प्रीत्या वरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न गृह्णन्ति किंतु कन्यायै
समर्पयन्ति सोऽपि न विक्रयः यस्मात्कुमारीणां पूजनं तदानृशंस्यमहिंसकत्वं केवलं
तदनुकम्पारूपम् ॥ ५४ ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।

पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥

न केवलं विवाहकाले वरेण दत्तं धनं समर्पणीयं किंतु तदुत्तरकालमपि पित्रा-
दिभिरप्येता भोजनादिना पूजयितव्याः वस्त्रालंकारादिना भूषयितव्याश्च । बहुधना-
दिसंपदं प्राप्तुकामैः ॥ ५५ ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥

यत्र कुले पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरेता न
पूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिक्रियाः सर्वा निष्फला भवन्तीति निन्दा-
र्थवादः ॥ ५६ ॥

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।

न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥

“ जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ” इत्याभिधानिकाः (अमरेकोशे नानार्थः श्लो. १४२)
यस्मिन्कुले भगिनीगृहपतिसंवर्धनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियश्च पत्नीदुहितृस्तृषायाः परि-
तापादिना दुःखिन्यो भवन्ति तत्कुलं शीघ्रं निर्यनीभवति दैवराजादिना च पीड्यते ।
यत्रैता न शोचन्ति तद्वनादिना नित्यं वृद्धिमेति । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु
“ नवोदादुहितृस्तृषाया जामयः ” इत्याहतुः ॥ ५७ ॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥

यानि गेहानि भगिनीपत्नीदुहितृच्छपाया अपूजिताः सत्योऽभिषपन्ति “इदमनिष्टमे-
षामस्तु” इति तान्यभिचारहतानि धनपञ्चादिसहितानि नश्यन्ति ॥ ५८ ॥

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५९ ॥

यस्मादेवं तस्मात्कारणादेता भूषणाच्छादनाशनैर्नित्यं सत्कारेषु कौस्तुभादिषु, उत्स-
वेषूपनयनादिषु समृद्धिकामैर्नृभिः सदा पूजनीयाः ॥ ५९ ॥

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६० ॥

भार्यया भर्त्रा इति हेतौ तृतीया । यत्र कुले भार्यया भर्ता प्रीतो भवति ह्यन्त-
राभिलाषादिकं न करोति, भार्या च स्वामिना प्रीता भवति तस्मिन्कुले चिरं
श्रेयो भवति । कुलग्रहणान्न केवलं भार्यापती एव, पुत्रपौत्रादिसंततिः श्रेयोभा-
गिनी भवति ॥ ६० ॥

यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

[यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ॥ २ ॥]

दीर्घ्यर्थोऽत्र रुचिः । यदि स्त्री वस्त्राभरणादिना शोभाजनकेन दीप्तिमती न स्यात्तदा
स्वामिनं पुनर्न हर्षयेद्देव । हिशब्दोऽवधारणे । अप्रहर्षात्पुनः स्वामिनः प्रजनं गर्भ-
धारणं न संपद्यते ॥ ६१ ॥

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।

तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

स्त्रियां मण्डनादिना कान्तिमत्यां भर्तृस्नेहविषयतया परपुरुषसंपर्कविरहात्तत्कुलं
दीप्तं भवति । तस्यां पुनररोचमानायां भर्तृविद्विष्टतया नरान्तरसंपर्कात्सकलमेव कुलं
मलिनं भवति ॥ ६२ ॥

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

आसुरादिविवाहैर्यथावर्णनिषिद्धैर्जातकर्मादिक्रियालोपैर्वेदापाठेन ब्राह्मणापूजनेन प्र-
ख्यातकुलान्यपकर्षं गच्छन्ति ॥ ६३ ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥ ६४ ॥

चित्रकर्मादिशिल्पेन कलया धनप्रयोगात्मकव्यवहारेण केवलशूद्रापत्येन गवाध्वर-
थक्रयविक्रयादिना कृषिराजसेवाभ्यां कुलानि विनश्यन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ६४ ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।

कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ ६५ ॥

अयाज्यत्रात्यादियाजनैः कर्मणां श्रौतस्मार्तादीनां नास्तिक्येन “ शास्त्रीयफलव-
त्कर्मसु फलाभावबुद्धिर्नास्तिक्यम् ” । वेदाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्षं
गच्छन्ति । अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दाप्रसङ्गेन क्रियालोपादयो निन्दिताः ।
निन्दया चैतन्न कर्तव्यमिति सर्वत्र निषेधः कल्प्यते ॥ ६५ ॥

इदानीं क्रियालोपादिगतप्रासङ्गिककुलनिन्दानुप्रसक्त्या कुलोत्कर्षमाह—

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।

कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ६६ ॥

यद्यपि “धनेन कुल” इति लोके प्रसिद्धं तथाप्यल्पधनान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतद-
र्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तान्युत्कृष्टकुलगणनायां गण्यन्ते महतीं च ख्यातिमर्जयन्ति ॥ ६६ ॥
विवाहप्रकरणमतिक्रान्तम् । इदानीं वैवाहिकाग्नौ संपाद्यं महायज्ञविधानं चेति वक्त-
व्यतया प्रतिज्ञातं महायज्ञानुष्ठानमाह—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानं च पत्तिं चान्वाहिनीं गृही ॥ ६७ ॥

विवाहे भवो वैवाहिकः । अध्यात्मादित्वाटम् । तस्मिन्ग्नौ गृह्योक्तं कर्म सायं-
प्रातर्होमाष्टकादि यथाशास्त्रमग्निसंपाद्यं च पञ्चमहायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवाद्यनुष्ठानं, प्रति-
दिनसंपाद्यं च पाकं गृहस्थः कुर्यात् ॥ ६७ ॥

पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु बाहयन् ॥ ६८ ॥

पशुवधस्थानं सूना । सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगाच्चुल्लयादयः पञ्च गृहस्थस्य
हिंसावीजानि हिंसास्थानानि । चुल्ली उद्वाहनी, पेषणी दृषदुपलात्मिका, उपस्करो
गृहोपकरणकुण्डसंमार्जन्यादिः, कण्डनी उद्धखलसुसले, उदकुम्भो जलाधारकलशः ।
याः स्वकार्ये योजयन्पापेन संबध्यते ॥ ६८ ॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्च कृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ ६९ ॥

तासां जुष्ट्यादिस्थानानां यथाक्रमं निष्कृत्यर्थस्तृत्पन्नपापनाशार्थं गृहस्थानां पञ्च-
महायज्ञाः प्रतिदिनं मन्वादिभिरनुष्ठेयतया स्मृताः । एवंच निष्कृत्यर्थमित्यभिधाना-
द्विसास्थानत्वेन च कीर्तनात् “सूनादोषैर्न लिप्यते” (अ. ३ श्लो. ७१) इति
वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चसूनां पापहेतुकत्वं, पञ्चयज्ञानां च तत्पापनाशकत्वमवगम्यते ।
प्रत्यहमित्यभिधानात्प्रतिदिनं तत्पापक्षयस्यापेक्षितत्वात्संध्यावन्दनादिवन्नित्यत्वमपि
न विरुध्यते ॥ ६९ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७० ॥

अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते । जपोऽहुतमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽध्या-
पनमध्ययनं च ब्रह्मयज्ञः । “अन्नाद्येनोदकेन वा” (अ. ३ श्लो. ८२) इति तर्पणं
वक्ष्यति स पितृयज्ञः । अग्नौ होमो वक्ष्यमाणो देवयज्ञः । भूतबलिर्भूतयज्ञः । अतिथि-
पूजनं मनुष्ययज्ञः । अध्यापनादिषु यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च स्तुत्यर्थं गौणः ॥ ७० ॥

पञ्चैतान्यो महायज्ञान्न हापयति शक्तितः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

शक्ति इत्येतद्विधानार्थोऽयमनुवादः । अनुकल्पेनापि यथासंभवमेते कर्तव्याः ।
हापयतीति प्रकृत्यर्थ एव छान्दसत्वाणिच् । जहातीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।

न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ७२ ॥

देवताशब्देन भूतानामपि ग्रहणम् । तेषामपि बलिहरणे देवतारूपत्वात् । भृत्या
वृद्धमातापित्रादयोऽवश्यं संवर्धनीयाः । “सर्वत एवात्मानं गोपायेत्” इति श्रुत्या
आत्मपोषणमप्यवश्यं कर्तव्यम् । देवतादीनां पञ्चानां योऽन्नं न ददाति स ऋषयश्च
जीवितकार्याकरणान्न जीवतीति निन्दयावश्यकर्तव्यता बोध्यते ॥ ७२ ॥

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।

ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ॥ ७३ ॥

नामभेदेऽपि वाक्यभेद इति दर्शयितुं पञ्चमहायज्ञानां सुख्यन्तरकृतान्यहुतादीनि
संज्ञान्तराण्यभिधेयानि तानि स्वयं व्याचष्टे ॥ ७३ ॥

जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।

ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्न्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ ७४ ॥

अहुतशब्देन ब्रह्मयज्ञाख्यो जप उच्यते । हुतशब्देन देवयज्ञाख्यो होमः । प्रहुतश-
ब्देन भूतयज्ञाख्यो भूतबलिः । ब्राह्म्यहुतशब्देन मनुष्ययज्ञाख्यो ब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चा ।
प्राशितशब्देन पितृयज्ञाख्यं नित्यश्राद्धम् ॥ ७४ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यादैवे चैवेह कर्मणि ।

दैवकर्मणि युक्तो हि विभर्तीदं चराचरम् ॥ ७५ ॥

यदि दारिद्र्यादिदोषेणातिथिभोजनादिकं कर्तुं न क्षमते तदा ब्रह्मयज्ञे नित्ययुक्तो भवेत् । दैवे कर्मण्यग्नौ होमे च । होमस्य स्तुतिमाह । यतो दैवकर्मपर इदं स्थावर-जङ्गमं धारयति ॥ ७५ ॥

कुत एतदित्याह—

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ७६ ॥

यजमानेनाग्रावाहुतिः सम्यक् क्षिता रसाहरणकारित्वादादित्यस्यादित्यं प्राप्नोति । स चाहुतिरस आदित्याद्वृष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्नम् । तदुपभोगेन जायन्ते प्रजाः ॥ ७६ ॥

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥ ७७ ॥

यथा प्राणाल्यवाय्वाश्रयेण सर्वप्राणिनो जीवन्ति तथा गृहस्थाश्रमेण सर्वाश्रमिणो निर्वहन्ति ॥ ७७ ॥

गृहस्थः प्राणतुल्यः सर्वाश्रमिणामित्युक्तं तदेवोपपादयति—

यस्मात्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ७८ ॥

यस्माद्गृहस्थव्यतिरिक्तात्रयोऽप्याश्रमिणो वेदार्थव्याख्यानान्नदानाभ्यां नित्यं गृहस्थैरेवोपक्रियन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृहस्थः । ज्येष्ठ आश्रमो यस्य स तथेति बहुव्रीहिः ॥ ७८ ॥

स संधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ।

सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ७९ ॥

यत एवमतः स गृहस्थाश्रमः स्वर्गसुखमिच्छता अनन्तमिव चिरस्थायित्वात् । इह लोके च लीसंभोगस्वाद्धन्नादिभोजनसुखं संततमिच्छता प्रयत्नेनानुष्ठेयः । योऽसंयतेन्द्रियैर्धारयितुं न शक्यते ॥ ७९ ॥

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।

आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥ ८० ॥

एते गृहस्थेभ्यः सकाशात्प्रार्थयन्ते । अतः शास्त्रेण तेभ्यः कर्तव्यम् ॥ ८० ॥

किं तत्तदाह—

स्वाध्यायेनार्चयेत्पीन्होमैर्देवान्यथाविधि ।

पितृन्श्राद्धैश्च नृननैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ ८१ ॥

नानाप्रकारत्वादर्चनस्य स्वाध्यायादेरर्चनार्थत्वमुचितम् । महायज्ञान्तर्गतैः स्वाध्यायदिभिः ऋषिदेवापित्रातिथिभूतानि यथाशास्त्रं पूजयेत् ॥ ८१ ॥

तत्र पितृयज्ञं तावदाह—

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

प्रत्यहं यथासंभवं श्राद्धं कुर्यात् । श्राद्धशब्दोऽयं कर्मविधिवान्वयवर्ती कौण्डपायिनामयनीयाग्निहोत्रशब्दवद्वक्ष्यमाणपार्वणश्राद्धधर्मातिदेशार्थः । अन्नाद्येनेति तिलैर्नोहिभिर्गवैरित्यादेरुपादानम् । पयः क्षीरम् ॥ ८२ ॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवात्राशयेत्कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ ८३ ॥

पितृप्रयोजने पञ्चयज्ञान्तर्गते एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् । अपिशब्दात्संभवे बहून्पि । पार्वणधर्मग्रहणाच्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनप्राप्तावाह—न कंचिद्वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणमत्र भोजयेत् ॥ ८३ ॥

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्यादेवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ८४ ॥

विश्वदेवार्थः सर्वदेवतार्थो वैश्वदेवस्तस्य पक्वस्यान्नस्यावसथ्याग्नौ स्वगृह्यविहितपशुंक्षणादीतिकर्तव्यतापूर्वकमाभ्यो वक्ष्यमाणदेवताभ्यो ब्राह्मणः प्रत्यहं होमं कुर्यात् । ब्राह्मणग्रहणं द्विजातिप्रदर्शनार्थम् । त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ ८४ ॥

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५ ॥

वचनद्वयम् “स्वाहाकारप्रदानहोमः” इति कात्यायनस्मरणादादावग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहेहि निरपेक्षदेवताकं होमद्वयं कृत्वा अग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति समस्तदेवताकं होमं कुर्यात् । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सह्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

कुह्वा अनुमत्यै प्रजापतये वावापृथिवीभ्यामग्रये स्विष्टकृत इत्येवं स्वाहाकारान्तान्होमान्कुर्यात् । श्रुत्यन्तरेष्वग्निविशेषणत्वेन स्विष्टकृतो विधानात्केवलं स्विष्टकृन्निर्देशेऽप्यग्निविशेषणत्वेनैव प्रयोगः । पाठदेवान्तत्वे सिद्धे स्विष्टकृतेऽन्तत इत्यभिधानं स्मृत्यन्तरीयहोमसमुच्चयेऽप्यन्तस्वज्ञापनार्थम् ॥ ८६ ॥

एवं सम्यग्घविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।

इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ८७ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सम्यगनन्यचित्तो देवताध्यानपर एव होमान्कृत्वा सर्वास्तु प्राच्यादिषु दिक्षु प्रदक्षिणमिन्द्रादिभ्यः सपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् । तथा प्राच्यामिन्द्राय नमः, इन्द्रपुरुषेभ्यो नमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः, यमपुरुषेभ्यो नमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः, वरुणपुरुषेभ्यो नमः । उत्तरस्यां सोमाय नमः, सोमपुरुषेभ्यो नमः । यद्यपि शब्दावगम्यत्वादेवतात्वस्यान्तकाप्पतीन्दुशब्दैरेवोद्देशो युक्तस्तथापि बहुचानुष्ठानसंवादाद्बह्वचगृह्ये च “यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्यः इति प्रतिदिशम्” (अ. १ खं. २) इति पाठाद्यथोक्त एव प्रयोगः ॥ ८७ ॥

मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥ ८८ ॥

इतिशब्दः स्वरूपविवक्षार्थः । मरुद्भ्यो नमः इति द्वारे बलिं दद्यात्, जलेऽद्भ्य इति । मुसलोलूखल इति द्वन्द्वनिर्देशात्सहयुक्तयोरन्यतरत्र वनस्पतिभ्य इति बलिं दद्यात् । गुणानुरोधेन प्रधानबलिकर्माद्वत्तेरन्याप्यत्वात् ॥ ८८ ॥

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्ब्रह्मकाल्यै च पादतः ।

ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥ ८९ ॥

वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेश उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रियै बलिं दद्यात् । तस्यैव पाददेशे दक्षिणपश्चिमायां दिशि भद्रकाल्यै । अन्ये तु उच्छीर्षकं गृहस्थशयनस्य शिरःस्थानभू-
मागं पादत इति तस्यैव चरणभूप्रदेशमाहुः । ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति गृहमध्ये । द्वन्द्वनिर्देशेऽपि ब्रह्मवास्तोष्पतयोः पृथगेव देवतात्वम् । यत्र द्वन्द्वे मिलितस्य देवतात्व-
मपेक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोति । यथा सहवावापृथिव्योश्चेति ॥ ८९ ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिक्रामाश उत्क्षिपेत् ।

दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ॥ ९० ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्य इति शब्दादेकेयमाहुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति गृहाकाशे बलिं दद्यात् । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति दिवा, नक्तंचारिभ्य इति नक्तम् । “दिवाचारिभ्यो दिवा” (अ. १ खं. २) इत्यादि बहुचगृह्यदर्शनादियं व्यवस्था ॥ ९० ॥

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये ।

पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥ ९१ ॥

गृहस्योपरि यद्वृहं तत्पृष्ठवास्तु बलिं दातुः पृष्ठदेशे भूभागे वा तत्र सर्वात्मभूतये नम इत्येव बलिं दद्यात् । उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणाशुखः

स्वधा पितृभ्य इति बलिं हरेत् । प्राचीनावीतिना चायं बलिर्देयः । “स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणाशुखो निनयेत्” (अ.१ खं २) इति बह्वचगृह्यवचनात् ॥ ९१ ॥

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ ९२ ॥

अन्यदन्नं पात्रे समुद्धृत्य श्वपतितादिभ्यः शनकैर्यथा रजसान संगृह्यते तथा भुवि दद्यात् । पापरोगी कुष्ठी क्षयरोगी वा ॥ ९२ ॥

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिं पथर्जुना ॥ ९३ ॥

एवमुक्तप्रकारेण यः सर्वभूतान्यन्नदानादिना नित्यं पूजयति स परं स्थानं ब्रह्मात्मकं तेजोमूर्तिं प्रकाशं अवक्रेण वर्त्मनाचिरादिमार्गेण प्राप्नोति । ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः । ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षप्राप्तेः । तेजोमूर्तिरिति सविसर्गपाठे प्रकृष्टब्रह्मबोधस्वभावो भूत्वेति व्याख्या ॥ ९३ ॥

कृत्वैतद्ब्रह्मलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।

भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ ९४ ॥

एवमुक्तप्रकारेणैतद्ब्रह्मलिकर्म कृत्वा गृहभोक्तृभ्यः पूर्वमतिथिं भोजयेत् । भिक्षवे परित्राजे ब्रह्मचारिणे प्रथमाश्रमिणे च विधिवत्स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमप्यूर्ध्वमिति गौतमायुक्तविधिना भिक्षां दद्यात् । ग्रासप्रमाणा च भिक्षा भवति । “ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा” इति शातातपवचनात् । संभवे त्वधिकमपि देयम् ॥ ९४ ॥

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥ ९५ ॥

गुरवे गां दत्त्वा विधिवत्स्वर्णशृङ्गादिविधानेन यत्फलं प्राप्नोति तद्गृहस्थो विधिना भिक्षादानात्प्राप्नोति ॥ ९५ ॥

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ९६ ॥

प्रचुरान्नाभावे ग्रासप्रमाणां भिक्षामपि व्यञ्जनादिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्णं पात्रमपि फलपुष्पादिना सत्कृत्य तत्त्वतो वेदतत्त्वज्ञानवते ब्राह्मणाय स्वस्तिवाच्येत्यादिविधिपूर्वकं दद्यात् ॥ ९६ ॥

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।

भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहादत्तानि दातृभिः ॥ ९७ ॥

मोहाद्यत्पात्रानभिक्षतया देवपितृदेवेनानानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानाद्युपानतेजःशून्यतया भस्मरूपेष्विव पात्रेषु दत्तानि दातृभिर्निष्फलानि भवन्ति ॥ ९७ ॥

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।
 निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् ॥ ९८ ॥
 [अनर्हते यददाति न ददाति यदर्हते ।
 अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धनी धर्मान् हीयते ॥ ३ ॥
 काले न्यायागतं पात्रे विधिवत्प्रतिपादितम् ।
 ददाति परमं सौख्यमिह लोके परत्र च ॥ ४ ॥
 प्रतिग्रहेण शुद्धेन शस्त्रेण क्रयविक्रयात् ।
 यथाक्रमं द्विजातीनां धनं न्यायादुपागतम् ॥ ५ ॥]

विद्यातपस्तेजःसंपन्नविप्राणां सुखानि होमाधिकरणत्वेनाग्नितया निरूपितानि ।
 हव्यकव्यादि प्रक्षिप्तमिह लोके दुस्तराव्याधिशत्रुराजपीडादिभयान्महतश्च पापादसुत्र
 नरकात्त्रायते ॥ ९८ ॥

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ९९ ॥

स्वयमागताय त्वतिथये आसनं पादप्रक्षालनाद्युदकं यथासंभवं व्यञ्जनादिभिः सत्कृतं
 चान्नम् “आसनावसथौ” (अ. ३ श्लोक १०७,) इत्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकं दद्यात् ॥ ९९ ॥

शिलानप्युच्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।

सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥ १०० ॥

हृन्केदारशेषधान्यानि शिलस्तानप्युच्चिन्वतो वृत्तिसंयमान्वितस्य, त्रेता, आवसथ्यः,
 सभ्यश्चेति पञ्चाग्रयः । सभ्यो नामाग्निः शीतापनोदाद्यर्थं यस्तत्र प्रणीयते । पञ्च-
 ग्रिषु होमं कुर्वाणस्यापि सर्वं वृत्तिसंकोचेन पञ्चाग्निहोमार्जितपुण्यमनर्चितोऽतिथिर्व-
 सन्गृह्णाति । अनया च निन्दयातिथ्यर्चनस्य नित्यतावगम्यते ॥ १०० ॥

तृणानि भूमिरुदकं वाक्कतुर्थी च सूनृता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥

अन्नासंभवे पुनस्तृणविश्रामभूमिपादप्रक्षालनाद्यर्थं जलग्रियवचनान्यपि धार्मि-
 कगृहेष्वतिथ्यर्थं न कदाचिदुच्छिद्यन्ते अवश्यदेयानीति विधीयते । तृणग्रहणं शयनी-
 योपलक्षणार्थम् ॥ १०१ ॥

अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह—

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

एकरात्रमेव परगृहे निवसन्ब्राह्मणोऽतिथिर्भवति । अनित्यावस्थानान्न विद्यते द्वि-
तीया तिथिरस्येत्यतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थित गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

एकग्रामनिवासिनं लोकेषु विचित्रपरिहासकथादिभिः संगत्या वृत्त्यर्थिनं भार्याग्नि-
शुक्तो गृहे वैश्वदेवकालोपस्थितमपि नातिथिं विद्यात् । एतेन भार्याग्निरहितस्य प्रवा-
सिनो नातिथित्वमिति बोधितम् ॥ १०३ ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ १०४ ॥

[परपाकान्नपुष्टस्य सततं गृहमेधिनः ।

दत्तमिष्टं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥ ६ ॥]

अतिथिप्रकरणादातिथ्यलोभेन ये गृहस्थाः ग्रामान्तराणि गत्वा परान्नं सेवन्ते ते
निषिद्धपरान्नदोषानभिज्ञाः तेन परान्नभोजनेन जन्मान्तरे अन्नादिदायिनां पशुतां व्रज-
न्ति । तस्मादिदं न कुर्यादिति निषेधः कल्प्यते ॥ १०४ ॥

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत् ॥ १०५ ॥

सूर्योस्तमिति गृहस्थेनातिथिर्न प्रत्याख्येयः । सूर्योदः प्रापितो रात्रौ स्वगृहगम-
नाशक्तः । द्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्तः । अकाले वा सायंभोजने निवृत्तेऽपि नास्य
गृहेऽतिथिरनभन्वसेदवश्यमस्मै भोजनं देयम् । प्रत्याख्याने प्रायश्चित्तगौरवार्थोऽय-
मारम्भः । अतएव विष्णुपुराणे “ दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।
तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योदो विमुखे गते ॥ ” गोविन्दराजस्तु प्रतिषिद्धातिथिप्रति-
प्रसवार्थत्वमस्याह ॥ १०५ ॥

न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वातिथिपूजनम् ॥ १०६ ॥

यद्वत्तदध्यायुत्कृष्टमतिथिर्न प्रत्याचष्टे तत्तस्मै अदत्त्वा न स्वयं भोक्तव्यम् । धनाय
हितं धनस्य निमित्तं वा धन्यम् । एवं यशस्यादयोऽपि शब्दाः । अतिथिभो-
जनफलकथनमिदम् । न चानावश्यकतापत्तिः । “ सर्वं सकृत्मादत्ते ” (अ. ३ श्लो.
१००) इत्यादिदोषश्रवणात् ॥ १०६ ॥

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम् ।

उत्तमेष्टमं कुर्याद्दीने हीनं समे समम् ॥ १०७ ॥

आसनं पीठं चर्म वा, आवसथो विश्रामस्थानम्, शय्या खट्वादि, अनुवज्या गच्छ-
तोऽनुगमनम्, उपासना परिचर्या । एतत्सर्वं बहुध्वतिथिषु युगपदुपस्थितेष्वितरेतरा-
पक्षेयोत्कृष्टापकृष्टमध्यमं कुर्यान्न पुनः सर्वेषां समम् ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥ १०८ ॥

अन्यशब्दनिर्देशादतिथिभोजनपर्यन्तं वैश्वदेवे कृते यद्यपरोऽतिथिरागच्छेत्तदा
तदर्थं पुनः पाकं कृत्वा तस्यान्नं दद्यात् । बलिहरणं ततो नात्र कुर्यात् । बलिनि-
षेधादन्नसंस्काराभावो वैश्वदेवस्यावगम्यते । अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभो-
जनमवजानीयात् ॥ १०८ ॥

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ।

भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥

भोजनलाभार्थं ब्राह्मणः स्वकुलगोत्रे न निवेदयेत् । यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन्नुदी-
र्णाशीति पण्डितैः कथ्यते ॥ १०९ ॥

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिगृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ ११० ॥

ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयोऽतिथयो न भवन्ति क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्योत्कृष्टजाति-
त्वात् । मित्रज्ञातीनामात्मसंबन्धाद्गुरोः प्रभुत्वात् । अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्य उत्कृष्टो
ब्राह्मणः सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिः स्यान्नापकृष्टौ वैश्यशूद्रौ । एवं वैश्यस्यापि द्विजा-
तयोऽतिथयो न शूद्रः ॥ ११० ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

यदि ग्रामान्तरागतत्वादतिथिकालोपस्थितत्वादतिथिधर्मेण क्षत्रियो विप्रगृहमाग-
च्छेत्तदा विप्रगृहोपस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु स्थितेष्विच्छातस्तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥ ११२ ॥

यदि वैश्यशूद्रावपि ब्राह्मणस्य कुटुम्बे गृहे प्राप्तौ ग्रामान्तरादागतत्वाद्यतिथिधर्म-
बालिनौ तदा तावपि क्षत्रियभोजनकालात्परतो दम्पतीभोजनात्पूर्वं दासभोजनकाले
अनुकम्पामाश्रयन्भोजयेत् ॥ ११२ ॥

इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान् ।

प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया ॥ ११३ ॥

उक्तभोजनकाले क्षत्रियादिव्यतिरिक्तान्सखिसहाध्यायिप्रभृतीन्संप्रीत्या गृहमा-
गतान् न त्वतिथिभावेन । तस्य प्रतिषेधात् । यथाशक्ति प्रकृष्टमन्नं कृत्वा
भार्याया भोजनकाले भोजयेत् । गृहस्थस्यापि स एव भोजनकालः । “अवशिष्टं तु
दम्पती” (अ. ३ श्लो. ११६) इति वक्ष्यमाणत्वात् । आत्मना सहेति वक्तव्ये
वचनवैचित्र्यमाचार्यस्य । गुरोस्तु भोजनकालानभिधानं प्रभुत्वेन स्वाधीनकाल-
त्वात् ॥ ११३ ॥

सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीः स्त्रियः ।

अतिथिभ्योऽग्न एवैतान्भोजयेदविचारयन् ॥ ११४ ॥

सुवासिन्यो नवोदाः स्त्रियः स्तृषा दुहितश्च ताः, कुमारीर्गर्भिणीश्चातिथिभ्योऽग्रे
पूर्वमेवातिथिभ्यो भोजयेत् । कथमतिथिष्वभोजितेषु भोजनमेषामिति विचारमकुर्व-
न् । मेधातिथिस्त्वन्वगेवेति पठित्वागुगतानेवैतान्भोजयेदतिथिसमकालमिति व्याख्याय
अन्ये तु अग्न इति पठन्तीत्युक्तवान् ॥ ११४ ॥

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते विचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥ ११५ ॥

एतेभ्योऽतिथ्यादिभृत्यपर्यन्तेभ्योऽन्नमदत्त्वा व्यतिक्रमभोजनदोषमजानन्त्यः पूर्वं
भुङ्क्ते स मरणानन्तरं श्वगृध्रैरात्मनो भक्षणं न जानाति । व्यतिक्रमस्येदं फलमिति
वचनवैदग्ध्यनोक्तम् ॥ ११५ ॥

भुक्तवत्स्वयं विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ ११६ ॥

विप्रेष्वतिथिषु, स्वेषु ज्ञातिषु, भृत्येषु दासादिषु कृतभोजनेषु ततोऽन्नादवशिष्टं
भार्यापती पश्चादभीयाताम् ॥ ११६ ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृन्गृह्याश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ११७ ॥

गृह्याश्च देवता इत्यनेन भूतयज्ञ उक्तः । पञ्चयज्ञानुष्ठानस्य “अवशिष्टं तु दम्पती”
(अ. ३ श्लो. ११६) इत्यनेन शेषभोजनस्य च विहितत्वात् । वक्ष्यमाणदोषक-
थनार्थोऽयमनुवादः । अथवा देवानित्यनेनैव भूतयज्ञस्यापि संग्रहः । गृहे भवा गृह्या
देवताः पूजयित्वेति वासुदेवादिप्रतिकृतिपूजाविधानार्थत्वमस्य ॥ ११७ ॥

अद्यं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥ ११८ ॥

[यद्यादिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।

तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ७ ॥]

यस्त्वात्मार्थमेवान्नं पक्त्वा भुङ्क्ते देवादिभ्यो न ददाति स पापहेतुत्वात्पापमेव केवलं भुङ्क्ते नान्नम् । तथाच श्रुतिः—“केवलाघो भवति केवलादी” । यस्माद्यदेव पाकयज्ञावशिष्टमशनमन्नमन्यत् एतदेव साधूनामन्नमुपदिश्यते इति ॥ ११८ ॥

अतिथिपूजाप्रसङ्गेन राजादीनामपि गृहागतानां पूजाविशेषमाह—

राजत्विक्स्नातकगुरुन्प्रियश्वशुरमातुलान् ।

अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात्पुनः ॥ ११९ ॥

राज्याभिषिक्तः क्षत्रियो राजा, ऋत्विक् यज्ञे येन यस्यात्विज्यं कृतम्, ज्ञातको विद्याव्रताभ्याम्, प्रियो जामाता । राजादीनेतान्गृहागतान्सप्त गृह्योक्तेन मधुपर्काख्येन कर्मणा पूजयेत् । परिसंवत्सरादिति संवत्सरं वर्जयित्वा तद्ध्रुवं गृहागता-
न्पुनर्मधुपर्केण पूजयेत् । “पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः” (पा. सू. २।३।१०) इति सूत्रेण वर्जनार्थपरियोगेनेयं पञ्चमी । अतएवैतत्सूत्रव्याख्याने जयादित्येनोक्तं “अपेन साह-
चर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम्” इति । मेधातिथिस्तु परिसंवत्सरानिति पठित्वा परिगतो निष्क्रान्तः संवत्सरो येषां तान्पूजयेदिति व्याख्यातवान् । उभयत्रापि पाठे संवत्सरमध्यागमने न मधुपर्कहिता ॥ ११९ ॥

राजज्ञातकयोः पूजासंकोचार्थमाह—

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ ।

मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥ १२० ॥

राजज्ञातकौ संवत्सरादूर्ध्वमपि यज्ञकर्मण्येव प्राप्तौ मधुपर्केण पूजनीयौ नतु यज्ञ-
व्यतिरेकेण । जामात्रादयस्तु संवत्सरादूर्ध्वं यज्ञं विनापि मधुपर्कार्हाः संवत्सरमध्ये तु सर्वेषां यज्ञविवाहयोरेव मधुपर्कः । तदाह गौतमः—“ऋत्विगाचार्यश्वशुरपितृव्यमातु-
लादीनामुपस्थाने मधुपर्कः । संवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोर्वाक् राज्ञः श्रोत्रियस्य च” १२०

सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्नं बलिं हरेत् ।

वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ १२१ ॥

दिनान्ते सिद्धस्यान्नस्य पत्नी अमन्नं बलिहरणं कुर्यात्, इन्द्राय नम इति मन्त्रपा-
ठवर्जम् । मानसस्तु देवतोदेशो न निषिध्यते । यत एतद्वैश्वदेवं नामान्नसाध्यं होमब-
लिदानातिथिभोजनात्मकं तत्सायंप्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते ॥ १२१ ॥

“श्राद्धकल्पं च शाश्वतम्” (अ. १ श्लो. ११२) इत्यनुक्रमणिकायां प्रतिज्ञातं
श्राद्धकल्पमुपक्रमते—

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चेन्दुक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ १२२ ॥

साग्निरमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् । मितृयज्ञापिण्डा-
नामनु पश्चादाह्रियत इति पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं मासादुमासिकं मासश्चादुमासश्च
तयोर्भवम् । प्रतिमासं कर्तव्यमित्यर्थः । अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम् । विप्रग्रहणं
द्विजातिपरम् । त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥

इदानीं नामानिर्वचनेनोक्तमेव पितृयज्ञानन्तर्यं द्रव्यति—

पितृणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तच्चाभिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥ १२३ ॥

[न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ।

इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥ ८ ॥]

इदं मासिकं प्रतिमासभवं श्राद्धं यस्मात्पितृयज्ञापिण्डानामनु पश्चादाह्रियते तेन
पिण्डान्वाहार्यकमिदं पण्डिता जानन्ति । ततो युक्तं पितृयज्ञानन्तर्यमस्य । तच्चाभिषेण
वक्ष्यमाणमांसेन प्रशस्तेन मनोहरेण पूतिगन्धादिरहितेन प्रयत्नतः कर्तव्यम् ।
“ पिण्डानां मासिकं श्राद्धम् ” इति वा पाठः । पिण्डानां पितृयज्ञापिण्डानां । शेषं
तुल्यम् ॥ १२३ ॥

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ।

यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १२४ ॥

तस्मिन् श्राद्धे ये भोजनीया ये च त्याज्या यत्संख्याका यैश्चान्नैस्तत्सर्वं
प्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

अत्र यद्यप्युद्देशक्रमेण ये भोजनीया इति वक्तुमुचितं तथाप्यल्पवक्तव्यत्वाद्ब्राह्म-
णसंख्यामाह—

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ १२५ ॥

देवश्राद्धे द्वौ ब्राह्मणौ पितृपितामहप्रपितामहानां त्रीन्ब्राह्मणान् अथवा दैवे एकं
पित्रादित्रिके चैकं ब्राह्मणं भोजयेत् । उक्तातिरिक्तभोजनसमर्थोऽपि नाधिकभोजनेषु
प्रवर्तेत । मेधातिथिस्त्वाह । पितृकृत्ये त्रीनिति पितृत्रीन्ब्राह्मणान्, पितामहस्य
त्रीन्ब्राह्मणान्, प्रपितामहस्य त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयेत् “ एकैकमुभयत्र वा ” इति दैवे
एकं पित्रादित्रयस्य चैकैकं न त्वेकं पित्रादित्रयस्य । “ न त्वेवैकं सर्वेषां काममनाद्ये
पिण्डैर्व्याख्यातम् ” (अ. १६ खं ७) इत्याश्वलायनगृह्यविरोधात् । यथैकपिण्डः
पित्रादित्रयस्य न निरूप्यते तथैको ब्राह्मणो न भोजयितव्य इत्यर्थः । तस्मान्न पित्रा-
दित्रयस्यैकब्राह्मणभोजनं । तदसत् गृह्यकारेणैव “ न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्या-
तम् ” (अ. १६ खं ७) इति पठित्वा “ काममनाद्ये ” (खं ७) इत्यभिहितम् ।

अस्यार्थः । बहुपित्रादिदेवताकथादानामाद्यं सपिण्डीकरणमभिमतं तद्व्यतिरिक्तश्राद्धे काममेकः पित्रादीनां ब्राह्मण इत्यर्थः । अथवा अनाथे अदनीयद्रव्याभावे एकोऽपि भोजयितव्यः । उभयत्रापि व्याख्याने पार्वणादौ पित्रादित्रयस्यैकब्राह्मणभोजनं गृह्य-कृतैवोक्तम् । वसिष्ठोऽपि—“ ययेकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवतन्त्रं कथं भवेत् । अन्नं पात्रे सञ्चुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्तयेत् । प्रास्येदन्नं तदग्नौ वा दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ ” इति सर्वेभ्य एकब्राह्मणभोजनमाह । तस्माद्यथो-क्तैव व्याख्या । “ प्रथमे वावशब्दे ” (पा. सू. ३।३।३३) इत्यनेन विस्तार इति प्राप्ते छन्दःसमानत्वात्स्मृतीनां “ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते ” इति विस्तर इति रूपम् ॥ १२६ ॥

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः ।

पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ १२६ ॥

सत्क्रियां ब्राह्मणस्य पूजां, देशं दक्षिणप्रवणत्वादिवक्ष्यमाणं, कालमपराह्णं, शौचं श्राद्धकर्तृभोक्तृब्राह्मणप्रेष्यगतं, गुणवद्ब्राह्मणलाभं च ब्राह्मणविस्तारो नाशयति । तस्माद्ब्राह्मणविस्तरं न कुर्यादिति सत्क्रियादिविरोधतो ब्राह्मणविस्तरनिषेधात्सत्क्रिया-दिसंभवे पित्रादेरेकैकस्यापि ब्राह्मणत्रयाभ्यनुष्ठानम् । अतएव गौतमः—“ नचावरा-भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम् ” । बह्वचगृह्यकारोऽपि—“ अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्विष्टे वा ब्राह्मणान् ” (अ. १६ खं ७) इत्युपक्रम्य “ एकै-कमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीन्वा तृद्वौ फलभूयस्त्वम् ” इत्याह । द्वौद्वावित्याभ्युदयिक-श्राद्धविषयं स्मृत्यन्तरेषु तथा विधानात्, अत्राप्याभ्युदयिक इत्युपक्रमाच्च ॥ १२६ ॥

प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये ।

तस्मिन्नुक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥ १२७ ॥

यदेतत्पित्र्यं कर्म श्राद्धरूपं प्रथममियं प्रख्याता प्रेतकृत्या पित्रुपकारार्था क्रिया । प्रकर्षेण इतः प्रेतः पितृलोकस्थ एवोच्यते । विधुक्षयेऽप्रावास्यायां तस्मिन्पित्र्ये कर्मणि युक्तस्यैतत्परस्य लौकिकी स्मार्तिकी प्रेतकृत्या पित्रुपकारार्था क्रिया गुणवत्पुत्रपौत्र-धनादिफलप्रबन्धरूपेण कर्तारमुपतिष्ठते तस्मादिदं कर्तव्यम् । गोविन्दराजेन तु विधिः क्षय इति पठितं, व्याख्यातं च योऽयं नाम विधिः पित्र्यं कर्मेति क्षये चन्द्र-क्षये गृहे वा तदसांप्रदायिकम् । मेधातिथिप्रभृतिभिर्गोविन्दराजादपि वृद्धतरैरनभ्यु-पेतत्वात्क्षय इति संबन्धहेत्वाच्च ॥ १२७ ॥

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ १२८ ॥

छन्दोमात्राध्यायी श्रोत्रियस्तस्मै दैवपित्र्यान्नानि यत्नतो देयानि । अर्हत्तमाय श्रुताचाराभिजनादिभिः पूज्यतमाय तस्मै दत्तं महाफलं भवति ॥ १२८ ॥

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्वहूनपि ॥ १२९ ॥

दैवपित्र्ययोरेकैकमपि वेदतत्त्वविदं ब्राह्मणं भोजयेत् । तदापि विशिष्टं श्राद्धफलं प्राप्नोति नत्वविदुषो बहूनपि । एवं च “फलश्रवणाद्ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं पिण्ड-दानादिकं त्वङ्गम्” इति गोविन्दराजः । वयं तु पितृद्वेषेण द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धशब्दवाच्यं प्रधानं ब्रूमः तदेव महता “पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात्” (अ. ३ श्लो १२२) इति विहितम् । आपस्तम्बेन तु मन्वर्थस्यैव व्याख्यातत्वात् । तदाहापस्तम्बः “तथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थं भासि मास्यपरपक्षस्यापराहः श्रेयान्” इति । श्राद्धशब्दं श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्तथा । ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थं आहवनीयस्य तद्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वात् । पितरो देवतेति नियतपितृदेवताकत्वाच्च श्राद्धस्य । देवताश्राद्धादौ श्राद्धशब्दस्तु तद्धर्मप्राप्त्यर्थो गौणः । कौण्डपायिनामयन इवाग्निहोत्रशब्दः । पुष्कलं फलं प्राप्नोतीति तु पुष्टतरफलार्थिनो गुणफलविधिः । स भोजनस्याङ्गत्वेऽपि तदाश्रयो न विरुद्धः । “आपस्तम्बोऽभ्यधाच्छ्राद्धं कर्मेतत्पितृदेवतम् । मन्वर्थं कथयंस्तस्मान्नेदं ब्राह्मणभोजनम्” ॥ १२९ ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ १३० ॥

दूरादेव पितृपितामहायभिजनशुद्धिनिरूपणेन कृस्त्रशाखाध्यायिनं ब्राह्मणं परीक्षेत । यस्मात्तथाविधो ब्राह्मणो हव्यादीनां तीर्थं पात्रम् । प्रदाने सोऽतिथिरेव महाफलप्राप्तेर्हेतुत्वात् ॥ १३० ॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।

एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३१ ॥

यत्र श्राद्धे ब्राह्मणानामवेदविदां दशलक्षाणि भुञ्जते तत्रैको वेदविद्भोजनेन परिपुष्टो धर्मतो धर्मोत्पादनेन तात्सर्वानर्हति स्वीकर्तुं योग्यो भवति । तद्भोजनजन्यं फलं जनयतीत्यर्थः । छान्दसत्वादेकवचनम् । अथवा बहुवचनानां स्थाने सहस्रमिति मनोरभितमम् । गोविन्दराजस्त्वाह “सहस्रं गच्छन्तु भूतानि” इति वेदे ॥ १३१ ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ।

न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरैर्णैव शुद्ध्यतः ॥ १३२ ॥

विषया उत्कृष्टेभ्यो हव्यानि कव्यानि च देयानि न मूर्खेभ्यः । अर्थान्तरन्यासो नामालंकारः । नहि रक्ताक्तौ हस्तौ रक्तेनैव विशुद्धौ भवतः किंतु विमलजलेन, एवं मूर्खभोजनेन जनितं दोषं न मूर्ख एव भोजितोऽपहन्ति किंतु विद्वान् ॥ १३२ ॥

अविद्वन्निन्दया विद्वदानमेवोक्तं वक्रोक्त्या स्तौति—

यावतो ग्रसते ग्रासान्हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।

तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ययोगुडान् ॥ १३३ ॥

यत्संख्याकान्ग्रासान्हव्यकव्येष्वेदविदुङ्क्ते तत्संख्याकानेव प्रकृतश्राद्धकर्ता ऽव-
लितशूलर्ष्याख्यायुधलोहपिण्डान्ग्रसते श्राद्धकर्तुरेवेदमविद्वद्दानफलकथनम् । तथाच
व्यासः—“ ग्रसते यावतः पिण्डान्यस्य वै हविषोऽनृचः । ग्रसते तावतः शलान्गत्वा
वैवस्वतक्षयम् ” ॥ १३३ ॥

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथापरे ।

तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४ ॥

केचिदात्मज्ञानपरा ब्राह्मणा भवन्ति, अन्ये प्राजापत्यादितपःप्रधानाः, अपरे
तपोऽध्ययननिरताः, इतरे यागादिपराः ॥ १३४ ॥

ततः किमत आह—

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।

हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥ १३५ ॥

ज्ञानप्रधानेभ्यः पितृर्थान्नानि यत्नादातव्यानि, देवान्नानि पुनर्न्यायावधृतार्थशास्त्रा-
नुसारेण चतुर्भ्योऽपि ॥ १३५ ॥

तयोः कः श्रेष्ठ इत्युपन्यस्य विशेषमाह—

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।

अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥ १३६ ॥

योऽश्रोत्रियपितृकः स्वयं च श्रोत्रियः, यः श्रोत्रियपितृकः स्वयं वा अश्रोत्रियः ॥ १३६ ॥

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।

मन्त्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥ १३७ ॥

अनयोः पूर्वश्लोकनिर्दिष्टयोर्मध्ये श्रोत्रियपुत्रं स्वयमश्रोत्रियमपि ज्येष्ठं जानीयात्
पितृविद्यादरपरमिदम् । यः पुनरश्रोत्रियस्य पुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः स तदधीतवेदपू-
जनार्थं पूजामर्हति । वेद एव तद्वारेण पूज्यत इति पुत्रविद्यादरपरमिदम् । तस्मा-
द्वचनभङ्ग्या श्रोत्रियपुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः श्राद्धे भोजयितव्य इत्युक्तम् । नतु श्रोत्रि-
यपुत्रस्य स्वयमश्रोत्रियस्यैवाभ्यनुज्ञानं श्रोत्रियायैव देयानीति विरोधात्, एवं च
“ इरादेव परीक्षेत ” (अ. ३ श्लो १३०) इति विद्याव्यतिरिक्ताचारादिपरीक्षार्थ-
त्वेनावतिष्ठते ॥ १३७ ॥

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्विजम् ॥ १३८ ॥

आद्रे न मित्रं भोजयेत् । धनान्तरैरस्य मैत्री संपादनीया । न शत्रुं न च मित्रं यं जानीयात्तं ब्राह्मणं आद्रे भोजयेत् ॥ १३८ ॥

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च

तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च ॥ १३९ ॥

मित्रशब्दोऽयं भावप्रधानः । यस्य मैत्रीप्रधानानि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकं फलं न भवतीति फलाभावकथनपरमिदम् । प्रेत्येति परलोक इत्यर्थे शब्दान्तरमव्ययमिदं ननु कत्वान्तम्, तेनासमानकर्तृकत्वे कथं कत्वेति नाशङ्कनीयम् ॥ १३९ ॥

स्वर्गफलं श्राद्धस्य दर्शयितुं पूर्वोक्तफलाभावमेव विशेषेण कथयति—

यः संगतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः ।

स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः ॥ १४० ॥

यो मनुष्यः संगतानि मित्रभावं शास्त्रानभिज्ञतया श्राद्धेन कुरुते श्राद्धमेव मित्रलाभहेतुत्वान्मित्रं यस्य स श्राद्धमित्रो द्विजापसदः स स्वर्गलोकाच्च्यवते । तं न प्राप्नोतीत्यर्थः । श्राद्धस्यापि स्वर्गफलत्वमाह याज्ञवल्क्यः—“ आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ” (अ. १ श्लो. २७०) ॥ १४० ॥

संभोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।

इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ॥ १४१ ॥

सा दक्षिणा दानक्रिया संभोजनी सह भुज्यते यया सा संभोजनी गोष्ठी बहुपुरुष-भोजनात्मिका पिशाचधर्मत्वात्पैशाची मन्वादिभिरुक्ता । सा च मैत्रीप्रयोजनकत्वान्न परलोकफला इह लोक एवास्ते । यथान्धा गौरेकस्मिन्नेव गृहे तिष्ठति न गृहान्तर-गमनक्षमा ॥ १४१ ॥

यथेरिणे बीजमुत्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।

तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ १४२ ॥

ईरिणमूपरदेशो यत्र बीजमुत्तं न प्ररोहति तत्र यथा बीजमुत्त्वा कर्षको न फल प्राप्नोत्येवमविदुषे श्राद्धदानफलं दाता न प्राप्नोतीति ॥ १४२ ॥

दातृन्प्रतिग्रहीतृश्च कुरुते फलभागिनः ।

विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च ॥ १४३ ॥

वेदतत्त्वविदे यथाशास्त्रं दत्तमैहिकास्तृष्णिकफलभागिनो दातृन्करोति । ऐहिकं फलं यथाशास्त्रानुष्ठानेन लोके ख्यातिरूपमानुषङ्गिकमिति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वयं त्वापुरादिकमेवैहिकफलं ब्रूमः । “ आयुः प्रजां धनं विषाम् ” (याज्ञ. अ. १

लो. २७०) इत्यावैहिकाशुभिकादिफलत्वेनापि श्राद्धस्य याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तत्वात् । प्रतिग्रहीतृश्च श्राद्धलब्धधनानुष्ठितयागादिफलेन परलोके सफलान् कुरुते । अन्या-
यार्जितधनानुष्ठितयागादेरफलप्रदत्वात् । इह लोके न्यायार्जितधनारब्धकृष्यादिफला-
तिशयलाभात्सफलान् कुरुते ॥ १४३ ॥

कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ १४४ ॥

वरं विद्वद्ब्राह्मणाभावे गुणवन्मित्रं भोजयेन्नतु विद्वांसमपि शत्रुम् । यतः शत्रुणा
श्राद्धं भुक्तं परलोके निष्फलं भवति । यथोक्तपात्रासंभवे मित्रप्रतिप्रसवार्थमिदम् १४४

“ श्रोत्रियायैव देयानि ” (अ. ३ श्लो. १२८) इत्यनेन छन्दोमात्राध्यायिनि
श्रोत्रियशब्दप्रयोगात्तदाश्रयणमावश्यकमुक्तम्, इदानीं त्वधिकफलार्थं मन्त्रब्राह्मणात्म-
ककृत्स्नशाखाध्यायिनि श्रोत्रिये दानमाह—

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।

शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं तु समाप्तिकम् ॥ १४५ ॥

ऋग्वेदिनं मन्त्रब्राह्मणात्मकशाखाध्यायिनं यत्नतो भोजयेत् । तथाविधमेव यजु-
र्वेदिनम् । वेदस्य पारं गच्छतीति वेदपारगः । शाखाया अन्तं गच्छतीति शाखान्तगः ।
समाप्तिरस्यास्तीति समाप्तिकः । सर्वैरेव शब्दैर्मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्येता-
भिहितः ॥ १४५ ॥

तद्भोजनेऽधिकं फलमाह—

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ।

पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी ॥ १४६ ॥

एषां संपूर्णशाखाध्यायिनां बह्वृचादीनां मध्यादन्यतमो यस्य सम्यक् पूजितः सन्
आदौ भुङ्क्ते तस्य पुत्रादिसप्तपुरुषाणां शाश्वती अविच्छिन्ना पितॄणां तृप्तिः स्यात् । साप्त-
पौरुषीत्यनुश्रुतिकादित्वादुभयपदद्वयः तस्य चाकृतिगणत्वात् ॥ १४६ ॥

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

हव्यकव्ययोरुभयोरेव प्रदाने यदसंबन्धिः श्रोत्रियादिभ्यो दीयत इत्ययं मुख्यः कल्प
उक्तः । अयं तु मुख्याभावे वक्ष्यमाणोऽनुकल्पो ज्ञातव्यः सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः १४७

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विद्वपतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ १४८ ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः, गुरुर्विद्यागुरुराचार्यादिः, विद् दुहिता तस्याः पतिर्विदपति-
र्जामाता, बन्धुर्मातृष्वसृपितृस्वसृपुत्रादिः, एतान्मातामहादीन्दश मुख्यश्रोत्रियाद्यसंभवे
भोजयेत् ॥ १४८ ॥

न ब्राह्मण परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मेवित् ।

पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ १४९ ॥

[तेषामन्ये पङ्क्तिदूष्यास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।

अपाङ्केन्यान्प्रवक्ष्यामि कव्यानर्हान्द्विजाधमान् ॥ ९ ॥]

धर्मज्ञो दैवश्राद्धे भोजनार्थं न ब्राह्मणं यत्नतः परीक्षेत । लोकप्रसिद्धिमात्रेणासौ
साधुतया भोजयितव्यः । पित्र्ये पुनः कर्मण्युपस्थिते पितृपितामहाद्याभिजनपरीक्षा
कर्तव्येति प्रयत्नतःशब्दस्यार्थः ॥ १४९ ॥

ये स्तेनपतितक्रीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ १५० ॥

स्तेनश्चौरः स च सुवर्णचोरादन्यः, तस्य पतितशब्देनैव ग्रहणात् । पतितो महा-
पातकी, क्रीबो नपुंसकः, नास्तिकवृत्तिर्नास्ति परलोक इत्येवं वृत्तिः प्रवर्तनं यस्य
एतान्दैवपितृकृत्ययोरुभयोरेवायोग्यान्मनुरब्रवीदिति । मनुग्रहणं निषेधादरार्थम् । सर्व-
धर्माणामेव मनुनोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।

याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

जटिलो ब्रह्मचारी । “मुण्डो वा जटिलो वा स्यात्” (अ. २. श्लो २१९)
इत्युक्तब्रह्मचार्युपलक्षणत्वाज्जटिलत्वस्य मुण्डोऽपि निषिध्यते । अनधीयानं वेदाध्य-
यनरहितं यस्योपनयनमात्रं कृतं न वेदादेशः तेनास्वीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणो वेदा-
ध्ययनकर्तुरभ्यनुज्ञानार्थोऽयं निषेधः । अतः “श्रोत्रियायैव देयानि” (अ. ३ श्लो.
१२८) इति ब्रह्मचारीतरविषयम् । दुर्बलो दुश्कर्मा । मेधातिथिस्तु दुर्बालमिति पठित्वा
खलतिलोहितकेशो वा दुश्कर्मा वेत्यर्थत्रयशुक्तवान् । कितवो ब्यूतकृत् । पूगयाजका बहु
याजकाः । “पूगः क्रमुकटन्दयोः” (अमरकोषनानार्थे श्लो २०) इत्याभिधानिकाः ।
अतएव—वसिष्ठः—“यथापि बहुयाज्यः स्यादश्रोपनयते बहून्” इति । तान्श्राद्धे न
भोजयेदिति न दैवे निषेधः । यत्रोभयत्र निषेधो मनोरभिमतस्तत्र हव्यकव्यग्रहणमुभय-
त्रेति वा करोति ॥ १५१ ॥

चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपण्णेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ १५२ ॥

चिकित्सको भिषक्, देवलः प्रतिमापरिचारकः, वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्म कुर्वतोऽयं निषेधो नतु धर्मार्थम् । “ देवकोशोपभोजी च नात्रा देवलको भवेत् ” इति देवलवचनात् । मांसविक्रयिणः सकृदपि । “सद्यः पतति मांसेन” (अ. १० श्लो. ९२) इति लिङ्गात् । विषणेनेति । विषणो वणिज्या तया जीवन्तः । हव्यकव्ययोरित्यभिधाना-
द्देवे पित्र्ये चैते त्याज्याः ॥ १६२ ॥

प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।

प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥ १६३ ॥

भृतिग्रहणपूर्वकं ग्रामाणां राज्ञश्चाज्ञाकारी । कुत्सितनखकृष्णदन्तः । गुरुप्रतिकूलाच-
रणशीलत्यक्तश्चैतस्मार्ताग्निकलोपजीविनश्च हव्यकव्ययोर्वर्ज्या इति पूर्वस्यैवानुषङ्ग-
उत्तरत्र एव च ॥ १६३ ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।

ब्रह्मद्विद् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ १६४ ॥

यक्ष्मी क्षयरोगी, पशुपालो वृत्त्यर्थतया छागभेषादिपोषकः, परिवेत्तुपरिवित्ती-
वक्ष्यमाणलक्षणौ, निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—
“ निराकर्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः ” ब्रह्मद्विद् ब्राह्मणादीनां द्वेष्टा, गणाभ्य-
न्तरो गणार्थोपसृष्टसंबन्धिवधनाद्युपजीवी ॥ १६४ ॥

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ १६५ ॥

कुशीलवो नर्तनवृत्तिः, अवकीर्णी स्त्रीसंपर्काद्विच्छिन्नब्रह्मचर्यः प्रथमाश्रमी यतिश्च,
वृषलीपतिः सवर्णमपरिणीय कृतशूद्राविवाहः, पौनर्भवः पुनर्भूषुत्रो वक्ष्यमाणः, उपप-
तिर्यस्य जायाजारो गृहेऽस्ति ॥ १६५ ॥

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।

सूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १६६ ॥

भृतिवैतनं तद्वाही भृतकः सन् योऽध्यापकः स तथा, एवं भृतकाध्यापितः, सूद्र-
शिष्यो व्याकरणादौ गुरुश्च तस्यैव, वाग्दुष्टः परुषभाषी । अभिशस्त इत्यन्ये । कुण्ड-
गोलकौ वक्ष्यमाणौ ॥ १६६ ॥

अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।

ब्राह्मैर्यौनैश्च संबन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ १६७ ॥

मातुः पितुर्युक्तां च परित्यागकारणं विना त्यक्ता शुश्रूषादेरकर्ता, पतितैश्चाध्य-
यनकन्यादानादिभिः संबन्धैः संपर्कं गतः । पतितत्वादेवास्य निषेध इति चेन्न । संव-
त्सरात्प्रागिदं भविष्यति संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६७ ॥

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।

समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ १५८ ॥

गृहदाहकः, मरणहेतुद्रव्यस्य दाता, कुण्डस्य वक्ष्यमाणस्य योऽन्नमभाति । प्रदर्श-
नार्थत्वात्कुण्डस्य गोलकस्यापि ग्रहणम् । अतएव देवलः—“ अमृते जारजः कुण्डो
मृते भर्तारि गोलकः । यस्तयोरन्नमभाति स कुण्डाशीति कथ्यते ॥ ” सोमलतावि-
केता, समुद्रे यो वहिवादिना द्वीपान्तरं गच्छति, बन्दी स्तुतिपाठकः, तैलार्थं तिला-
दिबीजानां पेट्टा, साक्षिवादे कूटस्य मृषावादस्य कर्ता ॥ १५८ ॥

पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।

पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ १५९ ॥

पित्रा सह शास्त्रार्थं लोकिके वा वस्तुनि निरर्थं यो विवदते, कितवो यः स्वयं
देवितुमनभिन्नः स्वार्थं परान्देवयति न स्वयं देविता तस्योक्तत्वात् । न च सभिकः
तस्य यूतवृत्तिपदेनाभिधास्यमानत्वात् । “ केकरः ” इति पाठे तिर्यग्दृष्टिः, सुराव्य-
तिरिक्तमद्यपाता, कुडी, अनिर्णीतेऽपि तस्मिन्महापातकादौ जाताभिशापः, छद्मना
धर्मकारी, रसविक्रेता ॥ १५९ ॥

धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः ।

मित्रधुग्धूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ १६० ॥

धनुषि शरांश्च यः करोति, ज्येष्ठायां सोदरभगिन्यामनुद्धायां या कनिष्ठा विवाहेन
दीयते साग्नेदिधिषूस्तस्याः पतिः । तथाच लौगाक्षिः—“ ज्येष्ठायां यवनुद्धायां कन्या-
यास्तुल्यतेऽनुजा । सा चाग्नेदिधिषूज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता ॥ ” गोविन्दराजस्तु
“ भ्रातृमृतस्य भार्यायाम् ” (अ. ३ श्लो. १७३) इत्यनेनाग्नेदिधिषूपतिरेव वृत्तिव-
शादग्रेपदलोपेन दिधिषूपतिरिति मनुना वक्ष्यते स इह गृह्यत इत्याह । मित्रधुक् यो
मित्रस्यापकारे वर्तते, यूतवृत्तिः, सभिकः, पुत्रेणाध्यापितः पिता मुख्येन पुत्राचार्यत्वा-
संभवात् ॥ १६० ॥

भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।

उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ १६१ ॥

अपस्मारी, गण्डमालाल्पव्याधुपेतः, श्वेतकुष्ठयुक्तः, दुर्जनः, उन्मादवान् . अचक्षुः,
वेदनिन्दाकरः ॥ १६१ ॥

हस्तिगोऽश्वोष्ट्रमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।

पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ १६२ ॥

हस्तिगवाश्वोष्ट्राणां विनेता, नक्षत्रशब्देन ज्योतिःशास्त्रमुपलक्ष्यते तेन यो वर्तते,
पक्षिणां पञ्जरस्थानां क्रीडावर्थं विक्रयार्थं वा पोषकः, युद्धार्थमायुधविशेषपदेशकः ॥ १६२ ॥

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः ।

गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३ ॥

प्रवहजलानां सेतुभेदादिना देशान्तरनेता, तेषामेवावरणकर्ता निजगतिप्रतिबन्धकः, गृहसन्निवेशोपदेशको वास्तुविद्योपजीवी, दूतो राजग्रामप्रेष्यव्यतिरिक्तोऽपि, वृक्ष-रोपयिता वेतनग्रहणेन न तु धर्मार्थी । “पञ्चाभरोपी नरकं न याति” इति विधानात् ॥ १६३ ॥

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।

हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ १६४ ॥

क्रीडार्थं शुनः पोषयति, श्येनैर्जीवाति क्रयविक्रयादिना, कन्याभिगन्ता, हिंसारतः, शूद्रोपकल्पवृत्तिः । “वृषलपुत्रश्च” इति पाठान्तरम् । वृषला एव केवलाः पुत्रा यस्ये-त्यर्थः । विनायकादिगणयागकृत् ॥ १६४ ॥

आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।

कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ १६५ ॥

गुर्वतिथिप्रत्युत्थानायाचारवर्जितः, क्लीबो धर्मकृत्यादौ निरुत्साहः । नपुंसकस्यो-क्त्वात् । नित्यं याचनेन परोद्वेजकः, स्वयंकृतया कृप्या यो जीवति, वृत्त्यन्तरेऽपि वा संभवत्यस्वयंकृतयापि, श्लीपदी व्याधिना स्थूलचरणः, केनापि निमित्तेन साधूनां निन्दाविषयः ॥ १६५ ॥

औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।

प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६ ॥

मेषमहिषजीवनः, परपूर्वा पुनर्भूस्तस्याः पतिः, प्रेतनिर्द्धारको धनग्रहणेन न तु धर्मा-र्थम् । “एतद्वै परमं तपो यत्प्रेतमरण्यं हरन्ति” इत्यवश्यश्रुत्या विहितत्वात् ॥ १६६ ॥

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्केन्यान्दिजाधमान् ।

द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १६७ ॥

एतान्स्तेनादीन्निन्दिताचारान्काणादींश्च पूर्वजन्माजितनिन्दितकर्मशेषलब्धकाणा-दिभावान्साधुभिः सहैकत्र भोजनाद्यनर्हान्ब्राह्मणापसदान् ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञो दैवे पित्र्ये च त्यजेत् ॥ १६७ ॥

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं नहि भस्मानि हूयते ॥ १६८ ॥

तृणाग्निर्यथा न हविर्दहनसमर्थो हविषि प्रक्षिप्ते शाम्यति निष्फलस्तत्र होमः, एवं वेदाध्ययनशून्यो ब्राह्मणस्तृणाग्निसमस्तस्मै देवोद्देशेन त्यक्तं हविर्न दातव्यं, यतो भस्मानि न हूयते । श्रोत्रियायैव देगानीत्यनेनैवानधीयानस्यापि प्रतिषेधसिद्धौ स्तेना-दिवत्पङ्क्तिदूषकत्वज्ञापनार्थं पुनर्वचनम् । अन्ये तु दैवेऽनधीयान एव वर्जनीयः, अधीयानस्तु काणादिरपि शारीरदोषयुक्तो ग्राह्य इत्येतदर्थं पुनर्वचनम् । अत एव

वसिष्ठः—“अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः । अदृष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन
एव सः” । शारीरैः कारणत्वादिभिर्न तु स्वयञ्छत्पादैः स्तेनत्वादिभिः ॥ १६८ ॥

अपाङ्कदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः ।

दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९ ॥

पङ्क्तिभोजनानर्हब्राह्मणाय दैवे हविषि पित्र्ये वा दत्ते दातुर्यो दानादूर्ध्वं फलोदय-
स्तमशेषमभिधास्यामि ॥ १६९ ॥

अत्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्नादिभिस्तथा ।

अपाङ्कैर्यैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ १७० ॥

वेदग्रहणार्थं व्रतरहितैस्तथा परिवेत्नादिभिरन्यैश्चापाङ्कैर्यैः स्तेनादिभिर्यद्वयं भुक्तं
तद्रक्षांसि भुञ्जते । निष्फलं तच्छ्राद्धं भवतीत्यर्थः ॥ १७० ॥

अप्रसिद्धत्वात्परिवेत्नादिलक्षणमाह—

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १७१ ॥

अग्निहोत्रशब्दोऽयमग्निहोत्राद्याधानपरः । यः सहोदरे ज्येष्ठे भ्रातर्यनृदेऽनग्निके च
दारपरिग्रहं श्रौतस्मार्ताग्निहरणं च कुरुते स परिवेत्ता ज्येष्ठश्च परिवित्तिर्भवति ॥ १७१ ॥
प्रसङ्गात्परिवेदनसंबन्धिनं पञ्चानामप्यनिष्टं फलमाह—

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च कन्यया परिवेदनं क्रियते कन्याप्रदाता याजकश्च
तद्विवाहहोमकर्ता स पञ्चमो येषां ते सर्वे नरकं व्रजन्ति ॥ १७२ ॥

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।

धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥ १७३ ॥

मृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां सकृत्सकृद्गृता-
वृतावित्यादिविधिं हित्वा कामेनावुरागं भावयेदाश्लेषचुम्बनादि कुर्यादसकृद्वा प्रवर्तेत
स दिधिषूपतिर्ज्ञातव्यः । अतः श्राद्धनिषिद्धपात्रमध्यपाठादस्यापि हव्यकव्यपात्रयोनि-
षेधः कल्पनीयः ॥ १७३ ॥

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥ १७४ ॥

[उत्पन्नयोरधर्मेण हव्यकव्ये च नैत्यके ।

यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशी द्विजः स्मृतः ॥ १० ॥]

परदोषेषु कुण्डगोलकारयौ द्वौ सुतावुत्पद्येते । तत्र जीवत्पतिकायास्तत्पन्नः कुण्ड
मृतपतिकायां च गोलकः ॥ १७४ ॥

तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।

दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥ १७५ ॥

ते परभार्यायां जाताः कुण्डाद्या दृष्टानुपयोगात्प्राणिन इति व्यपदिष्टाः । प्राणिनौ
ब्राह्मणत्वेऽपि तत्कार्याभावात्प्रेत्य फलाभावात्परलोके चानुषङ्गिककीर्त्यादिफलाभावा-
दत्तानि हव्यकव्यानि प्रेत्य फलाभावादिह कीर्तैरभावान्नाशयेते नाशयतः, प्रदायिभिर्द-
त्तानि हव्यकव्यानि निष्फलानि कुर्वन्ति ॥ १७५ ॥

अपाङ्ग्यो यावतः पाङ्ग्यान्भुञ्जानाननुपश्यति ।

तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ॥ १७६ ॥

सद्भिः सहैकपङ्क्त्यां भोजनानर्हः स्तेनादिर्यत्संख्यान्भोजनाहान्पश्यति तावत्सं-
ख्यानां भोजनस्य फलं तत्र श्राद्धे दाता न प्राप्नोति, बालिशोऽज्ञः । अतस्तेनादिर्यथा
न पश्यति तथा कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्ठेः श्वित्री शतस्य तु ।

पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ १७७ ॥

अन्वस्य वीक्षणासंभवाद्दीक्षणयोग्यदेशसंनिहितोऽसौ पाङ्ग्यानां नवतेर्भोजनफलं
नाशयति, एवं काणः षष्ठेः, श्वेतकुष्ठी शतस्य, पापरोगी रोगराजोपहतः सहस्रस्येत्य-
न्धादिस्त्रिभिर्निरासार्थं वचनम् । गुरुलघुसंख्याभिधानं चेह संख्योपचये दोषगौरवं
तत्र च प्रायश्चित्तगौरवमिति, दर्शयितुम् ॥ १७७ ॥

यावतः संस्पृशेद्दङ्गैर्ब्राह्मणाञ्छूद्रयाजकः ।

तावतां न भवेदातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

शूद्रस्य यज्ञादावृत्तिग्यावत्संख्यान् ब्राह्मणान्स्पृशति “आसनेषूपकृतेषु” (अ. ३
श्लो. २०८) इत्यासनभेदस्य वक्ष्यमाणत्वान्मुख्यस्पर्शसंभवे यावतां श्राद्धभोजिनां
पङ्क्त्यावुपविशति तावतां संबन्धि पौर्तिकं फलं श्राद्धीयं दातुर्न भवति । तावतां पौर्तिकं
फलं बहिर्वेदिदानाच्च यत्फलं तत्र भवति इति मेधातिथिगोविन्दराजौ । अतस्तथैव
निन्द्या निषिद्धगणापठितस्यापि शूद्रयाजकस्य भोजननिषेधः कल्प्यते ॥ १७८ ॥

प्रसङ्गाच्च शूद्रयाजकप्रतिग्रहं निषेधयति, लाघवार्थमन्यत्र निषेधकरणे शूद्रयाजकश-
ब्दोच्चारणं कर्तव्यं स्यात्—

वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम् ।

विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ॥ १७९ ॥

वेदज्ञोऽपि ब्राह्मणः शूद्रयाजकस्य लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा शीघ्रं शरीरादिना विनाशं
गच्छति । सुतरामवेदवित् । अपक्वमृन्मयशरावादिकमिवोदके ॥ १७९ ॥

सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयशोणितम् ।

नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्षुषौ ॥ १८० ॥

सोमविक्रयिणे यदत्तं तदातुर्भोजनार्थं विष्टा संपद्यते । जन्मान्तरे विष्टाभोजनो जातौ जायत इत्यर्थः । एवं पूयशोणितेऽपि व्याख्येयम् । नष्टं नाशभागितया निष्फलं विवक्षितम् । अप्रतिष्ठमनाश्रयतया निष्फलमेव ॥ १८० ॥

यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।

भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १८१ ॥

वाणिजकाय यदत्तं श्राद्धे तन्नेहानुपङ्गिकीर्त्यादिफलाय, नापि पारलौकिकफलाय भवति । पुनर्भूपुत्राय यदत्तं तद्भस्महुतहविःसमम् । निष्फलमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

इतरेषु त्वपाङ्ग्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।

मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ १८२ ॥

इतरेभ्यो विशेषेणानुक्तफलेभ्यः पङ्क्तिभोजनानर्हेभ्यः स्तेनादिभ्यो यथाकीर्तितेभ्यो यदत्तमन्नं तदातुर्भोजनार्थं मेदोरुधिरमांसमज्जास्थि भवतीति पण्डिता वदन्ति । अत्रापि जन्मान्तरे मेदःशोणितादिभुजां जातिषु जायन्त इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

अपाङ्ग्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।

तान्निबोधत कात्स्नर्येन द्विजाग्रयान्पङ्क्तिपावनान् ॥ १८३ ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टस्तेनादिदृषिता पक्तियैर्ब्राह्मणैः पवित्रीक्रियते तान्पवित्रीकारकान्ब्राह्मणानशेषेण शृणुत । निषेधादेकपङ्क्तिभोजनासंभवेऽपि स्तेनादीनां रहस्यकृताज्ञात-दोषविषयत्वेन साधकतास्य वचनस्य ॥ १८३ ॥

अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८४ ॥

सर्वेषु वेदेषु चतुर्ध्वप्यग्न्याः श्रेष्ठाः सम्यग्गृहीतवेदा ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः । अतएव यमः पङ्क्तिपावनगणनायां “चतुर्वेदविदे चैव” इति पठितवान् । तथा प्रक-र्षणैर्वोच्यते वेदार्थं एभिरिति प्रवचनान्यङ्गानि तेष्वप्यग्न्याः षडङ्गविदस्ते च चतुर्वेदि-नोऽपि पङ्क्तिपावनाः । न्यायविच्च षडङ्गविदिति पङ्क्तिपावनमध्ये यमेन पृथक्पठि-तत्वात् । तथा छन्दसां शुद्धदशपुरुष इत्युशनोवचनादशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेदसं-प्रदायवंशजाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८४ ॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ब्रह्मदेयात्मसंतानो ज्येष्ठसामग एव च ॥ १८५ ॥

त्रिणाचिकेतोऽध्वर्युवेदभागस्तद्गतं च, तद्योगात्पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्नि-रग्निहोत्री । तथाच हारीतः—“पवनः पावनक्षेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे । सायंप्रातः

प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥” पवन आवसथ्याग्निः, पावनः सभ्योऽग्निः शीताप-
नोदावर्थं बहुषु देशेष्वपि विधीयते । त्रिसृपणो बह्वचां वेदभागस्तद्भूतं च, तथोगात्पुरु-
षोऽपि त्रिसृपणः । षडङ्गानि शिक्षादीनि यो व्याचष्टे स षडङ्गवित् सर्वप्रवचनेन
षडङ्गाध्येतोक्तः । ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहोढा तस्या आत्मसंतानः पुत्रः । ज्येष्ठसामा-
न्यारण्यके गीयन्ते तेषां गाता । एते षट् विज्ञेयाः पङ्क्तिपावना इत्युत्तरश्लोकेन
संबन्धः ॥ १८६ ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८६ ॥

अनधीत्यापि वेदाङ्गानि गुरुपदेशाधिगतवेदार्थः, प्रवक्ता वेदार्थस्यैव, ब्रह्मचारी
प्रथमाश्रमी, सहस्रद इति देयविशेषावुपादानेऽपि “गावो वै यज्ञस्य मातरः” इत्या-
दिविशेषप्रवृत्तश्रुतिदर्शनाद्दोसहस्रदाता बहुप्रदो वा । शतायुः शतवर्षवयाः । श्रोत्रिया-
यैव देयानीति नियमात्सति श्रोत्रियत्वे उक्तगुणयोगात्पङ्क्तिपावनत्वम् ॥ १८६ ॥

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयेत् त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥ १८७ ॥

श्राद्धकर्मणि प्राप्ते श्राद्धाहात्पूर्वदिने तदसंभवे श्राद्धदिन एवोक्तलक्षणान्ब्राह्मणा-
न्सम्यगतिस्तत्कृत्य निमन्त्रयेत् । त्रयोऽवरा न्यूना येषां ते त्र्यवराः न तु तावत् एव ।
एकैकमपीत्युक्तेः ॥ १८७ ॥

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥ १८८ ॥

श्राद्धे निमन्त्रितो ब्राह्मणो निमन्त्रणादारभ्य श्राद्धाहोरात्रं यावन्मैथुननिवृत्तिसंयम-
नियमवानस्यात् । अवश्यकर्तव्यजपादिवजं वेदाध्ययनं च न कुर्यात् । श्राद्धकर्तापि
तथैव स्यात् ॥ १८८ ॥

निमन्त्रितान्हि पितर उपतिष्ठन्ति तान्द्विजान् ।

वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९ ॥

पूर्वनियमविधेरयमनुवादः । यस्मात्तान्ब्राह्मणान्निमन्त्रितान्दृश्यरूपेण पितरोऽधि-
तिष्ठन्ति, प्राणवायुवद्गच्छतोऽनुगच्छन्ति, तथोपविष्टेषु तेषु समीप उपविशन्ति,
तस्मान्नियता भवेयुः ॥ १८९ ॥

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।

कथंचिदप्यतिक्रामन्पापः सूकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥

हव्यकव्ये यथाशास्त्रं निमन्त्रितो ब्राह्मणः स्वीकृत्य केनापि प्रकारेण भोजनमकुर्वा-
णस्तेन पापेन जन्मान्तरे सूकरो भवति ॥ १९० ॥

“ नियतात्मा भवेत्सदा ” (अ. ३ श्लो. १८८) इत्यनेन मैथुननिषेधे कृतेऽपि वृष-
कीमघ्नस्याधिकदोषज्ञापनायाह—

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।

दातुर्यदुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

वृषली शूद्रा तत्र भूदत्वाच्छ्राद्धे निमन्त्रितः सन् यो वृषल्या सार्धं स्त्रीपुंसधर्मेण
सुरतादिना रमते स दातुर्यत्वात् तत्प्राप्नोति । पापोत्पत्तिमात्रं विविक्षितम् । अन्यथा
दातुर्यपापे पापं न जायते । नचेदं दातुः प्रायश्चित्ततया विहितं येनासौ पापान्मुच्यते ।
मेधातिथिगोविन्दराजौ तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानाद्वृषस्यन्ती चलपयति भर्ता-
रमिति योगाश्रयणेन श्राद्धभोक्तुरुदा ब्राह्मण्यपि वृषल्यभिमतान्नेत्याहवतुः ॥ १९१ ॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।

न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

क्रोधरहिताः, बहिःशौचं मृद्वारिभ्यामन्तःशौचं रागद्वेषादित्यागस्तयुक्ताः, सर्वदा
जीसंयोगादिशून्याः, त्यक्तयुद्धाः, दयाद्यष्टगुणयोगो महाभागता तद्वन्तः, अनादिदेवता-
रूपाः पितरस्तस्मात्क्रोधादिरहितेन भोक्त्रा कर्त्रा च भवितव्यम् ॥ १९२ ॥

यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ।

ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥ १९३ ॥

एषां सर्वेषां पितॄणां यस्मादुत्पत्तिर्यै च पितरो यैर्ब्राह्मणादिभिर्नियमैः शास्त्रोक्त-
कर्मभिरुपचरणीया भवेयुस्तान्साकल्येन शृणुत ॥ १९३ ॥

मनोहिरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।

तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १९४ ॥

हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोर्यै मरीच्यादयः पुत्राः पूर्वमुक्ताः “ मरीचिरच्यङ्गिरसौ ”
(अ. १ श्लो. ३५) इत्यादिना तेषामृषीणां सर्वेषां सोमपादयः पितृगणाः पुत्रा
मन्वादिभिः स्मृताः ॥ १९४ ॥

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।

अग्निष्वात्ताश्च देवानां मरीचा लोकविश्रुताः ॥ १९५ ॥

विराट्सुताः सोमसदो नाम साध्यानां पितरः । अग्निष्वात्ता मरीचैः पुत्रा लोक-
विख्याता देवानां पितरः ॥ १९५ ॥

दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥ १९६ ॥

दैत्यादिनां प्रथमाध्यायोदितभेदानामत्रिपुत्रा बर्हिषदो नाम पितरः स्मृताः ॥ १९६ ॥

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हर्विर्भुजः ।

वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः ॥ १९७ ॥

ब्राह्मणप्रभृतीनां चतुर्णां वर्णानां सोमपाप्रभृतयश्चत्वारः पितरः स्मृताः ॥ १९७ ॥

सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः ।

पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥ १९८ ॥

कवेर्भृगोः सोमपाः पुत्राः । हविर्भुज एव हविष्मन्तोऽङ्गिरसः पुत्राः । आज्यपाः पुलस्त्यसुताः । सुकालिनो वसिष्ठसुताः ॥ १९८ ॥

अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्वर्हिषदस्तथा ।

अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥

[अग्निष्वात्ता हुतैस्तृप्ताः सोमपाः स्तुतिभिस्तथा ।

पिण्डैर्वर्हिषदः प्रीताः प्रेतास्तु द्विजभोजने ॥ ११ ॥]

अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यवर्हिषदग्निष्वात्तसौम्याख्यान्परांस्त्रिप्राणामेव जानीयात् ॥ १९९ ॥

य एते तु गणा मुख्याः पितृणां परिकीर्तिताः ।

तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ २०० ॥

य एते प्रधानभूताः पितृगणा उक्तास्तेषामपीह जगति पितर एव पुत्रपौत्रा अनन्ता विज्ञेयाः । पुत्रपौत्रमिति “ गवाश्चप्रभृतीनि च ” (पा. सू. २।४।११) इत्येकवद्भावः । एतच्छ्लोकसूचिता एव “ वरो वरेण्यः ” इत्यादयोऽन्येऽपि पितृगणा मार्कण्डेयादिपुराणादिषु श्रूयन्ते ॥ २०० ॥

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ।

देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ २०१ ॥

ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्य उक्तक्रमेण पितरो जाताः । पितृभ्यो देवमानवा जाता-देवेभ्यश्च जङ्गमस्थावरं जगत्क्रमेण जातम् । तस्मात्सोमपादिप्रभवत्वात्स्वपितृपितामहप्रः पितामहानामेषां श्राद्धे पूजनीयाः सोमपादयोऽपि पूजिताः सन्तः श्राद्धफलदानाय कल्पन्त इति । प्रकृतश्च पित्रादिश्राद्धस्तुत्यर्थोऽयं सोमपादिपितृगणोपन्यासः । अथवा आवाहनकाले निजपित्रादयो ब्राह्मणादिभिः सोमपादिरूपेण ध्येयाः । एवं व्यवस्थाज्ञानमनुष्ठानपरता च स्यात् ॥ २०१ ॥

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा राजतान्वितैः ।

वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ २०२ ॥

एषां पितृणां रूप्यमयपात्रैः रूप्ययुक्तैर्वा ताम्रादिपात्रैर्जलमपि श्रद्धया दत्तमक्षय-सुखहेतुः संपद्यते किं पुनः प्रशस्तपायसादीति ॥ २०२ ॥

देवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।

दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं श्रुतम् ॥ २०३ ॥

देवाद्यदिश्य यत्क्रियते तदेवकार्यम् । ततः पितृकार्यं द्विजातीनां विशेषेण कर्तव्य-
मुपादिश्यते । अनेन पितृश्राद्धस्य प्राधान्यं, दैवं तत्राङ्गमित्याह । एतदेव स्पष्टयति ।
यतो दैवं कर्म पितृकृत्यस्य पूर्वं सदाप्यायनं परिपूरकं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥ २०४ ॥

आरक्षो रक्षा तेषां पितृणां रक्षाभूतं दैवं विश्वेदेवब्राह्मणं पूर्वं निमन्त्रयेत् । यस्मा-
द्रक्षावर्जितं श्राद्धं राक्षसा आच्छिन्दन्ति ॥ २०४ ॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥ २०५ ॥

यत एवमतः तच्छ्राद्धं दैवाद्यन्तं दैवे कर्मणि आद्यन्तावारम्भावसाने यस्य तत्तथा ।
एतेनदमुक्तं निमन्त्रणादि सर्वं दैवपूर्वं, विसर्जनं तु देवानां शेषे । अतएव देवलः—
“ यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान्प्राति । तत्सर्वं तत्र कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥ ”
नतु तच्छ्राद्धं पित्रुपकमावसानं पित्राद्यन्तं तदनुतिष्ठन्संसतानः शीघ्रं विनश्यति ॥ २०५ ॥

शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ २०६ ॥

अस्थ्यङ्गाराद्यनुपहतं देशं निर्जनं च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणादिगवनतं च
प्रयत्नतः संपादयेत् ॥ २०६ ॥

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ २०७ ॥

चोक्षाः स्वभावशुचयोऽरण्यादिप्रदेशास्तेषु नद्यादितीरेषु तथा निर्जनप्रदेशेषु दत्तेन
श्राद्धादिना सर्वदा पितरस्तुष्यन्ति ॥ २०७ ॥

आसनेषूपकृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक्पृथक् ।

उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

तत्र च देशे आसनेषु पृथक्पृथग्विन्यस्तेषु सकुशेषु प्रागामन्त्रितब्राह्मणान्सम्यक्कृत-
स्नानाचमनानुपवेशयेत् । अत्र देवब्राह्मणासने कुशद्वयम्, पित्रासनेषु च प्रत्येकं
दक्षिणाय एकः कुशो देयः । तदाह देवलः—“ ये चात्र विश्वेदेवानां विप्राः पूर्व-
निमन्त्रिताः । प्राञ्छुस्नान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि
पितृणामासनानि च । दक्षिणायैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥ ” दक्षिणामुख
युक्तानि दक्षिणायाणि । अयं काण्डमूलपेक्षया ॥ २०८ ॥

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वनुगुप्सितान् ।

गन्धमालयैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वक ॥ २०९ ॥

तान्विप्रानामन्त्रितानासनेषूपवेश्य कुङ्कुमादिगन्धमाल्यधूपादिभिः स्पृहणीयगन्धै-
र्देवपूर्वकमर्चयेत् ॥ २०९ ॥

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।

अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

तेषां ब्राह्मणानामर्थोदकपवित्रतिलान्संमिश्रान्कृत्वा तैर्ब्राह्मणैः सहानुज्ञातोऽग्नौ वक्ष्य-
माणं होमं कुर्यात् । अनुज्ञासामर्थ्याच्च प्रार्थनापि पूर्वं कर्तव्या । सा च स्वगृह्यानुसा-
रेण करवाणि करिष्य इत्यादिना । अनुज्ञापि ओमित्येवंरूपा कुरुष्वेति वा ॥ २१० ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः ।

हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्संतर्पयेत्पितृन् ॥ २११ ॥

अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत्पर्युक्षणादिपूर्वं हविर्दानेन प्रीणनमादौ कृत्वा पश्चा-
दन्नादिना पितृन्स्तर्पयेत् । सोमयमयोर्द्वन्द्वनिर्देशेऽपि पृथगेव देवतात्वम् । सहोदशब्द-
प्रयोगाभावात् । यत्र साहित्यं विवक्षितं तत्र सहोदशब्दं करोतीत्युक्तं प्राक् ॥ २११ ॥

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।

यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥ २१२ ॥

अग्न्यभावे पुनर्ब्राह्मणहस्त एवोक्ताहुतित्रयं दद्यात् । यस्माद्य एवाग्निः स एव ब्राह्मण
इति वेदविद्विर्ब्राह्मणैरुक्तः । अग्न्यभावश्चानुपनीतस्य संभवति । उपनीतस्य समावृत्तस्य
च पाणिग्रहणात्पूर्वं, मृतभार्यस्य वा ॥ २१२ ॥

अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान्पुरातनान् ।

लोकस्याप्यायने युक्ताञ्छ्राद्धदेवान्द्विजोत्तमान् ॥ २१३ ॥

क्रोधशून्यान्सुप्रसादान्प्रसन्नमुखान्प्रवाहनादितया पुरातनान् “अग्नौ प्रास्ता-
हुतिः (अ. ३ श्लो. ७६) इति न्यायेन लोकद्वय उयुक्तान्छ्राद्धपात्रभूतान्मन्वा-
दयो वदन्ति । तस्मादेवतुल्यत्वाच्छ्राद्धं ब्राह्मणस्य हस्ते दातव्यमिति पूर्वविध्यनु-
वादः ॥ २१३ ॥

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्य विक्रमम् ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥ २१४ ॥

अग्नौ पर्युक्षणाद्यङ्गुलं अग्नौकरणहोमानुष्ठानकममपसव्यं दक्षिणसंस्थं कृत्वा
ततोऽपसव्येन दक्षिणहस्तेन पिण्डाधारभूतायां भुव्युदकं क्षिपेत् ॥ २१४ ॥

त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः ।

औदकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः ॥ २१५ ॥

तस्मादग्न्यादिहोमादुद्धृतादन्नादुद्धृतावशिष्टाणीन्पिण्डान्कृत्वा औदकेनैव विधिना

दक्षिणहस्तेन समाहितोऽनन्यमना दक्षिणमुखस्तेषु दर्भेष्विति वक्ष्यमाणत्वाद्दर्भेषु दद्यात् ॥ २१५ ॥

न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ २१६ ॥

विधिपूर्वकं स्वगृह्योक्तविधिना दर्भेषु तान्पिण्डान्दत्त्वा “ दर्भमूलेषु करावघर्षणम् ” इति विष्णुवचनाच्च तेषु दर्भेषु मूलदेशे हस्तं निर्लेपं कुर्यात्प्रपितामहपित्रादीनां त्रयाणां लेपभुजां तृप्तये ॥ २१६ ॥

आचम्योदकपरावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।

षड्क्रतूँश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवित् ॥ २१७ ॥

अनन्तरमुपस्पृश्योदङ्मुखो भूत्वा यथाशक्ति प्राणायामत्रयं कृत्वा “ वसन्ताय नमस्तुभ्यम् ” इत्यादिना षड्क्रतूँश्च नमस्कुर्यात् । पितृंश्च “ नमो वः पितर ” इत्यादिमन्त्रयुक्तम् “ अभिपर्यावृत्य ” (अ. ४ खं ८) इति गृह्यदर्शनादक्षिणामुखो नमस्कुर्यात् ॥ २१७ ॥

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।

अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहितः ॥ २१८ ॥

पिण्डदानात्पूर्वं पिण्डाधारदेशदत्तोदकशेषमुदकपात्रस्थं प्रतिपिण्डसमीपदेशे क्रमेण पुनरुत्सृजेत् । तांश्च पिण्डान्यथान्युप्तान्येनैव क्रमेण दत्तांस्तेनैव क्रमेणावजिघ्रेत् । समाहितोऽनन्यमनाः ॥ २१८ ॥

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तेनैव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥ २१९ ॥

अल्पिकेत्यन्नाल्पमात्रा अवयवभागाः पिण्डेषूत्पन्नानल्पभागान्पिण्डक्रमेणैव गृहीत्वा तेनैव पित्रादिब्राह्मणान्भोजनकाले भोजनात्पूर्वं भोजयेत् । विधिवत्पिण्डानुष्ठानवत्पितरस्तुद्दिश्य यः पिण्डो दत्तस्तदवयवं पितृब्राह्मणं भोजयेत् । एवं पितामहप्रपितामहपिण्डयोरपि ॥ २१९ ॥

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।

विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥ २२० ॥

ध्रियमाणे जीवति पितरि मृतानां पितामहादित्रयाणां श्राद्धं कर्तव्यम् । अथवा पितृविप्रस्थाने तमेव स्वपितरं भोजयेत् । पितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणौ भोजयेत्पिण्डद्वयं च दद्यात् ॥ २२० ॥

पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेचापि मितामहः ।

पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥ २२१ ॥

नामकीर्तनमत्र श्राद्धोपलक्षणार्थम् । पितृजीवनापेक्षोऽयं वाशब्दः । यस्य पुनः पिता मृतः स्यात्पितामहे जीवति स पितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात् । गोविन्दराजस्तु “यस्य पितृप्रपितामहौ प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादिति विष्णुवचनात्प्रपितामहतत्पितृभ्यां दद्यात् ” इति व्याख्यातवान् ॥ २२१ ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।

कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

यथा जीवत्पिता भोज्यस्तथा पितामहोऽपि पितामहब्राह्मणस्थाने भोज्यः । पितृप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं च कुर्यात् । यथावा जीवता पितामहेन त्वमेव यथारुचि कुर्विति दत्तावृजः स्वरुच्या पितामहं वा भोजयेत् । पितृप्रपितामहयोर्वा श्राद्धद्वयं कुर्यादिति विष्णुवचनात्पितृप्रपितामहतद्वप्रपितामहानां श्राद्धत्रयं कुर्यात् ॥ २२२ ॥

तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।

तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत् स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥ २२३ ॥

“ पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्राम् ” (अ. ३ श्लो. २१९) इति यदुक्तं तस्यायं कालविधिः प्रदेयविधिश्च तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदर्भतिलोदकं दत्त्वा तदिति पूर्वनिर्दिष्टं पिण्डाग्रं पित्रे स्वधास्त्वित्येवमादि ब्रुवन्पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण दद्यात् ॥ २२३ ॥

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन्ध्यायञ्शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ २२४ ॥

अन्नस्येति तृतीयायै षष्ठी । वर्धितं पूर्णं पिठरादिपात्रं स्वयं पाणिभ्यां गृहीत्वा पितृंश्च चिन्तयन्नसन्त्यगारादानीय ब्राह्मणानां समीपे परिवेषणार्थमत्वरया स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

अधिकरणसप्तमीयम् । उभयोः करयोर्मुक्तमस्थितं यदन्नं ब्राह्मणान्तिकमानीयते तदसुरा दुष्टबुद्धय आच्छिन्दन्ति तस्मान्नैकहस्तेनानीय परिवेष्टयम् ॥ २२५ ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान्प्रयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥ २२६ ॥

गुणान्व्यञ्जनानि, अन्नापेक्षयाऽप्राधान्याद्गुणयुक्तान्वा सूपशाकाद्यान्प्रयतः शुचिः समाहितः अनन्यमनाः सम्यक् यथा न विशीर्यन्ति तथा भूमावेव स्वपात्रस्थाने स्थापयेत्त दारुफलकादौ ॥ २२६ ॥

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ २२७ ॥

भक्ष्यं खरविशदमभ्यवहरणीयं मोदकादि, भोज्यं पायसादि, नानाप्रकारफल-
मूलानि, हृदयस्य प्रियाणि मांसानि, पानानि सुगन्धीनि भूमावेव विन्यसेदिति
पूर्वेण संबन्धः ॥ २२७ ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन् ॥ २२८ ॥

एतत्सर्वमन्नादिकं ब्राह्मणसमीपमानीय प्रयतः शुचिरनन्यमनाः क्रमेण परिवेषयेत् ।
इदं मधुरमिदमम्लमित्येवं माधुर्यादिगुणान्कथयन् ॥ २२८ ॥

नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२९ ॥

रोदनक्रोधमृषाभाषणानि न कुर्यात् । पादेन चान्नं न स्पृशेत् । न चोत्क्षिप्यो-
त्क्षिप्यान्नं पात्रे क्षिपेत् । पुरुषार्थतया प्रतिषिद्धयोरपि क्रोधानृतयोः श्राद्धाङ्गत्वज्ञाप-
नार्थोऽयं निषेधः ॥ २२९ ॥

अस्त्रं गमयति प्रेतान्कोपोऽरीनृतं शुनः ।

पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ २३० ॥

अश्व क्रियमाणं प्रेतान्भूतवेषान्श्राद्धान्नानि प्रापयति न पितृणामुपकारकं भवति,
क्रोधः शत्रून्, मृषावादः कुकुरान्, पादस्पर्शोऽन्नस्य राक्षसान्, अवधूननं पापकारिणः ।
तस्मान्न रोदनादि कुर्यात् ॥ २३० ॥

यद्यद्रोचेत् विप्रेभ्यस्तत्तद्द्यादमत्सरः ।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम् ॥ २३१ ॥

यद्यद्विप्राणामीप्सितमन्नव्यञ्जनादि तत्तदमत्सरो दद्यात् । परमात्मनिरूपणपराः
कथाश्च कुर्यात् । यतः पितृणामेतदपेक्षितम् ॥ २३१ ॥

स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥ २३२ ॥

स्वाध्यायं वेदं, मानवादीनि धर्मशास्त्राणि, आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि,
इतिहासान्महाभारतादीन्, पुराणानि ब्रह्मपुराणादीनि, खिलानि श्रीसूक्तशिवसंकल्पा-
दीनि श्राद्धे ब्राह्मणान्श्रावयेत् ॥ २३२ ॥

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।

अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ॥ २३३ ॥

स्वयं दृष्टो भूत्वा प्रियवचनादिभिर्ब्राह्मणान्परितोषयेत् । अन्नं चात्वरया भोजयेत् । मिष्टान्नेन पायसादिभिः “ पायसमिदं स्वादु, मोदकोऽयं दृष्टो गृह्यताम् ” इत्यादि गुणाभिधानैः पुनर्ब्राह्मणान्प्रेरयेत् ॥ २३३ ॥

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।

कुतपं चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥ २३४ ॥

ब्रह्मचारिणमपि दौहित्रं श्राद्धे प्रयत्नतो भोजयेत् । अपिशब्दाद्ब्रह्मचारिणमपि । आनुकल्पिकमध्यपठितस्यापि ब्रह्मचारिणो यत्नवचनाच्छ्रेष्ठत्वं कथयति । नेपालकम्बलं चासने दद्यात् । दौहित्रमन्तरेणापि तिलांश्च श्राद्धभूमौ विकिरेत् ॥ २३४ ॥

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ॥ २३५ ॥

पूर्वोक्तान्येव त्रीणि दौहित्रादीनि श्राद्धे पवित्राणीति ज्ञाप्यन्ते । त्रीणि च शौचादीनि प्रशंसन्ति ॥ २३५ ॥

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्दुष्प्रीरंस्ते च वाग्यताः ।

न च द्विजातयो ब्रूयुर्दाना पृष्टा हविर्गुणान् ॥ २३६ ॥

उष्णमेवात्युष्णं यस्योष्णस्यान्नादेर्भोजनमुचितं तदुष्णं दद्यान्न तु फलाद्यपि । अतएव शङ्कः—“ उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् । अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥ ” संयतवाचश्च ब्राह्मणा अभीयुः । किमिदं स्वाद्वस्वादु वेति दानान्नादिगुणान् पृष्टा वक्तावभिनयेनापि न ब्रूयुः । वाग्यतस्यात्रैव विधानात् ॥ २३६ ॥

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः ।

पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ २३७ ॥

यावदन्ने उष्णता भवति, यावच्च मौनिनो भुञ्जते, यावच्च हविर्गुणा नोच्यन्ते तावत्पितरोऽभन्तीति पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रशंसा ॥ २३७ ॥

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ २३८ ॥

वक्त्रादिवेष्टितशिरा यदन्नं भुङ्क्ते, तथा दक्षिणामुखः, सपादुकश्च तद्राक्षसा भुञ्जते न पितरः । तस्मादेवैवरूपं न कर्तव्यम् ॥ २३८ ॥

चाण्डालश्च वराहश्च कुकुटः श्वा तथैव च ।

रजस्वला च पण्डश्च नैक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥ २३९ ॥

चाण्डालग्राम्यसूकरकुटुकुरोदकयानपुंसका यथा ब्राह्मणान्भोजनकाले न पश्ये-
यस्तथा कार्यम् ॥ २३९ ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्रूच्छत्ययथातथम् ॥ २४० ॥

यस्माद्धोमेऽग्निहोत्रादौ, प्रदाने गोहिरण्यादौ, भोज्ये स्वाभ्युदयार्थं ब्राह्मणभोजने,
दैवे हविषि दर्शपौर्णमासादौ, पित्र्ये श्राद्धादौ, यदेभिर्वीक्ष्यते क्रियमाणं कर्म तद्यदर्थं
क्रियते तत्र साधयति ॥ २४० ॥

घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ।

श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१ ॥

सूकरस्तदन्नादेर्गन्धं घ्रात्वा कर्म निष्फलं करोति तस्मादन्नघ्राणयोग्यदेशान्निरस-
नीयः । कुक्कुटः पक्षवातेन सोऽपि पक्षपवनयोग्यदेशादपगमनीयः । श्वा दर्शनेन शुनो-
ऽन्नादिदर्शनं निषिद्धमपि दोषभूयस्त्वज्ञापनार्थं पुनरभिहितम् । अथवा दृष्टिनिपातेनेति
श्राद्धकर्तृभोक्तृणां दृष्टिनिपातविषयत्वेन । अवरवर्णः शूद्रस्तस्माज्जातोऽवरवर्णजः शूद्र
एव । असावन्नादिस्पर्शेन द्विजातिश्राद्धं निष्फलयति ॥ २४१ ॥

खज्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ।

हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २४२ ॥

यदि गतिविकलः काणो वा दातुर्दासः शूद्रस्तस्यैव प्रेष्यत्वविधानात् । अपिश-
ब्दादन्योऽपि शूद्रो न्यूनाधिकाङ्गुल्यादिर्वा स्यात्तदा तमपि ततः श्राद्धदेशादप-
सारयेत् ॥ २४२ ॥

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥

ब्राह्मणमतिथिरूपं अन्यं वा भक्षणशीलं भोजनार्थं तत्कालोपस्थितं श्राद्धपात्रत्रा-
ह्मणैरनुज्ञातो यथाशक्त्यन्नभोजनेन भिक्षादानेन चार्हयेत् ॥ २४३ ॥

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि ॥ २४४ ॥

वर्णशब्दः प्रकारवाची । सर्वप्रकारकमन्नादिकं व्यञ्जनादिभिरेकीकृतयोदकेनाप्लाव-
यित्वा कृतभोजनानां ब्राह्मणानां पुरतो भूमौ “दर्भेषु विकिरश्च यः” (अ. ३. श्लो. २४५)
इति वक्ष्यमाणत्वाद्दर्भोपरि निक्षिपेत्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥ २४५ ॥

“नास्य कार्योंऽग्निसंस्कारः” (अ. ६. श्लो. ६९) इति निषेधात्संस्कारानर्हबाला-
नां तथा कुलस्त्रीणामदृष्टदोषाणां ये त्यक्तास्तेषां पात्रस्थमुच्छिष्टं दर्भेषु च यो वि-

किरः स भागः स्यात् । अन्ये तु त्यागिनामिति गुर्वादित्यागिनां, कुलयोषितामिति स्वातन्त्र्येण तु कुलयोषितामन्तदकन्यानामिति व्याचक्षते । गोविन्दराजस्तु त्यागिनां कुलयोषितामिति सामान्योपक्रमोदादिदं विशेषाभिधानं “ संस्कृतं भक्षाः ” (पा. सू. ४। २।१६) इतिवत् ततः स्वकुलं त्यक्त्वा गतानां कुलस्त्रीणामित्याह ॥ २४६ ॥

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्वस्याशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भार्गव्यं प्रचक्षते ॥ २४६ ॥

उच्छिष्टं यद्रूमिगतं तदाससमूहस्यावकास्यानलसस्याकुटिलस्य च पित्र्ये श्राद्धकर्माणि भार्गव्यं मन्वादयो वदन्ति ॥ २४६ ॥

आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।

अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ २४७ ॥

मर्यादायामाङ् नाभिविधौ । सपिण्डीकरणश्राद्धपर्यन्तमचिरमृतस्य द्विजातेश्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहितं श्राद्धार्थमन्नं ब्राह्मणं भोजयेत्, एकं च पिण्डं दद्यात् । अस्य च श्राद्धाद्युपानम “एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्थैकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत्” (अ. १ श्लो. २९१) इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्यवगन्तव्यम् ॥ २४७ ॥

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ २४८ ॥

अस्येति यस्येदमेकोद्दिष्टं विहितं तस्य धर्मतः स्वगृह्यादिविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धे कृते अनयैवावृता उक्तमावास्याश्राद्धेतिकर्तव्यतया पिण्डनिर्वपणं पार्वणविधिना श्राद्धं पुत्रैः सर्वत्र स्मृताहादां कर्तव्यम् । नन्वनयैवावृतेत्यनेन प्रकृतमेकोद्दिष्टमेव हि किमिति न परामृश्यते । उच्यते—तर्हि सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणे कृते पुनरनयैवावृतेति भेदनिर्देशो न स्यात् । ततोऽमावास्येतिकर्तव्यतैव प्रतीयते ॥ २४८ ॥

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥ २४९ ॥

आश्रितश्रद्धायोच्छिष्टदानप्रसक्तावयं निषेधः । श्राद्धभोजनोच्छिष्टं यः श्रद्धाय ददाति स मूढः कालसूत्रं नाम नरकमधोमुखं गच्छति ॥ २४९ ॥

श्राद्धभुगृषलीतल्पं तदहर्ह्योऽधिगच्छति ।

तस्याः पुरीषे तन्मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५० ॥

वृषलीशब्दोऽत्र स्त्रीपर इत्याहुः । निरुक्तं च “ कुर्वन्ति वृषस्यन्ती चपलयति भर्ता रमिति वृषली ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति ” । श्राद्धं भुक्त्वा तदहोरात्रे यः स्त्रीसंप्रयोगं करोति तस्य पितरस्तस्याः पुरीषे मासं शेरत इति निवृत्त्यर्था निन्दा ॥ २५० ॥

पृष्ठा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः ।

आचान्तांश्चानुजानीयादभि भो रम्यतामिति ॥ २५१ ॥

तृप्तान्ब्राह्मणान्बुध्वा स्वदितमिति पृष्ठा तेषामाचमनं कारयेत् । कृताचमनांश्च भो इति संबोध्याभिरम्यतामिति ब्रूयात् । अभित इति पाठे अभित उभयत इह वा स्वगृहे वास्यतामित्यर्थः ॥ २५१ ॥

स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।

स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ २५२ ॥

अनुज्ञानानन्तरं ब्राह्मणाः श्राद्धकर्तारं स्वधास्तु इति ब्रूयुः । यस्मात्सर्वेषु श्राद्ध-
तर्पणादिपितृकर्मसु स्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टा आशीः ॥ २५२ ॥

ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।

यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥ २५३ ॥

स्वधाशब्दोच्चारणानन्तरं कृतभोजनानां ब्राह्मणानां शेषमन्नमप्यस्तीत्यवशिष्टमन्नं
निवेदयेत् तैर्ब्राह्मणैरिदमन्नेनाग्नेन कियतामित्यनुज्ञातो यथा ते ब्रूयुस्तथान्नशेषविनि-
योगं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

इदानीं प्रसङ्गाच्छ्राद्धान्तरेषु विशेषविधिमाह—

पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।

संपन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥ २५४ ॥

पित्र्ये निरपेक्षपितृमातृदेवताक एकोद्विष्टश्राद्धे तृप्तिप्रभार्थं स्वदितमिति वाच्यम् ।
तथाच गोभिलसांख्यायनौ स्वदितमिति तृप्तिप्रभः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु श्राद्धका-
लागतेनान्नेनापि स्वदितमित्येव कर्तव्यमिति व्याचक्षतुः । “श्राद्धे स्वदितमित्येतद्वाच्य-
मन्येन केनचित् । नानुरुद्धमिदं विद्वद्बुद्धेर्न श्रद्धीमहि” । गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे सुश्रुतमिति
वाच्यम् । “गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम्” इति द्वादशविधश्राद्धगणनायां गोष्ठीश्राद्धमपि
विश्वामित्रेण पठितम् । अभ्युदये वृद्धिश्राद्धे संपन्नमिति वाच्यम् । दैवे देवतोद्देशेन
श्राद्धे रुचितमिति वचनीयम् । दैवश्राद्धं तु भविष्यपुराणोक्तम्—“देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं
तत्तु दैविकमुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः” ॥ २५४ ॥

अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसंपादनं तिलाः ।

सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्न्याः श्राद्धकर्मसु संपदः ॥ २५५ ॥

अमावस्याश्राद्धस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयोऽयमपराह्णकालः “प्रातर्द्विदिनिमित्तकम्”
इत्यादिना वृद्धिश्राद्धादौ स्मृत्यन्तरे प्रातःकालादिविधानात् । विष्टरायार्था दर्भाः, गोम-
यादिना श्राद्धदेनासंशोधनं, तिलाश्च विकिरणार्थाः, सृष्टिरकार्पण्येनान्नादिविसर्गः,
मृष्टिरन्नादेश्च संस्कारविशेषः, पङ्क्तिपावनादयश्च ब्राह्मणाः, एता श्राद्धे संपत्तय इत्यभि-
धानादङ्गान्तरापेक्षं प्रकृष्टत्वमेषां बोधितम् ॥ २५५ ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाहो हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसंपदः ॥ २५६ ॥

पवित्रं मन्त्राः, पूर्वाह्नः कालः, हविष्याणि मुन्यन्नादीनि सर्वाणि च, यच्च पवित्रं पावनं वास्तुसंपादनादि पूर्वशुक्तं एताश्च देवार्थस्य कर्मणः समृद्धयः । हव्यशब्दो कर्मोपलक्षणार्थः ॥ २५६ ॥

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ २५७ ॥

मुनेर्वानप्रस्थस्यान्नानि नीवारादीनि, पयः क्षीरं, सोमलतारसः, अनुपस्कृतमविकृतं पूतिगन्धादिरहितं मांसम्, अक्षारलवणमकृत्रिमलवणं सैन्धवादि, एतत्स्वभावतो हविर्मन्वादिभिरभिधीयते ॥ २५७ ॥

विमृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्पितृन् ॥ २५८ ॥

तान्ब्राह्मणान्विसृज्यानन्यमनाः मौनी पवित्रो दक्षिणां दिशं वीक्षमाण एतान्वक्ष्यमाणानभिलषितानर्थान्पितृन्प्रार्थयेत् ॥ २५८ ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ।

श्रद्धा च नो भाव्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति ॥ २५९ ॥

[अन्नं च नो बहुभवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥ १२ ॥

श्राद्धभुक् पुनरश्नाति तदहर्यो द्विजाधमः ।

प्रयाति शूकरीं योनिं कृमिर्वा नात्र संशयः ॥ १३ ॥]

अस्मत्कुले दातारः पुरपा वर्धन्ताम् । वेदाश्चाध्ययनाध्यापनतदर्थबोधयतदर्थयागा-
द्यनुष्ठानैर्वृद्धिमाप्नुवन्तु । पुत्रपौत्रादिकं च वर्धन्ताम् । वेदार्थश्रद्धा चास्मत्कुले न व्यपेतु ।
दातव्यं च धनादिकं बहु भवतु ॥ २५९ ॥

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

एवशुक्तप्रकारेण पिण्डानां प्रदानं कृत्वा प्रकृतवरयाचनानन्तरं तान्पिण्डान् गां
ब्राह्मणं छागं वा भोजयेत्, अग्नौ जले वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

पिण्डनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्वते ।

वयोभिः स्वादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥ २६१ ॥

पिण्डप्रदानं केचिदाचार्या ब्राह्मणभोजनानन्तरं कुर्वन्ते अन्ये पक्षिभिः पिण्डान्वा-
दयन्ति । इयं च पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरग्न्युदकप्रक्षेपयोर्वैकल्पिकीति दर्शयितुमु-
क्तयोरप्यभिधानम् ॥ २६१ ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूतजनत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुतार्थिनी ॥ २६२ ॥

धर्मार्थकामेषु मनोवाक्यकर्मभिः पतिरेव मया परिचरणीय इति व्रतं यस्याः सा
पतिव्रता, धर्मपत्नी सवर्णा प्रथमोढा श्राद्धक्रियाणां श्राद्धशालिनी पुत्रार्थिनी तेषां
पिण्डानां मध्यमं पितामहपिण्डं भक्षयेत्सम्यक् “आयत्त पितरो गर्भम्” इत्या-
दिगृह्योक्तमन्त्रेण ॥ २६२ ॥

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।

धनवन्तं प्रजावन्तं सात्विकं धार्मिकं तथा ॥ २६३ ॥

तेन पिण्डभक्षणेन दीर्घायुषं कीर्तिधारणात्मकबुद्धियुक्तं धनपुत्रादिसंततिधर्मादुद्घा-
नसत्त्वाख्यगुणान्वितं पुत्रं जनयति ॥ २६३ ॥

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।

ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥ २६४ ॥

तद्वद्वहस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्यात् । ज्ञातीन्प्रैति गच्छतीति ज्ञातिप्रायम् ।
कर्मण्यण् । ज्ञातीन्भोजयेदित्यर्थः । तेभ्यः पूजापूर्वकमन्नं दत्त्वा मातृपक्षानपि स्नानं
भोजयेत् ॥ २६४ ॥

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यवद्विप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृह्वालं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २६५ ॥

तद्ब्राह्मणोच्छिष्टं तावत्कालं तिष्ठेत् यावद्ब्राह्मणानां विसर्जनं ब्राह्मणेषु तु निर्ग-
तेषु मार्दवमित्यर्थः । ततः संपन्ने श्राद्धकर्मणि वैश्वदेवबलिहोमकर्मनित्यश्राद्धाति-
थिभोजनानि कर्तव्यानि । बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणे—
“निवृत्य प्रतिपत्यर्थं पर्युक्ष्याग्निं च मन्त्रवित् । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं विधिमेव
च” इति ॥ २६५ ॥

यैश्चान्नैरिति पूर्वमुक्तमपि व्यवधानादबुद्धिस्थं शिष्यसुखप्रतिपत्तये पुनर्वक्तव्य-
तया प्रतिजानीते—

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्प्यते ।

पितृभ्यो विधिवदत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २६६ ॥

चिररात्रायपदमव्ययं चिरकालवाचि । अतएव “चिराय चिररात्राय चिरस्यावा-
श्विरार्थकाः” (अमरकोषेऽव्ययवर्गे श्लो. १) इत्याभिधानिकाः । यद्यद्विः पितृभ्यो
यथाविधि दत्तं चिरकालतृप्तयेऽनन्ततृप्तये च संपद्यते तन्निःशेषेणाभिधास्यामि ॥ २६६ ॥

तिलैर्त्रींहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ २६७ ॥

तिलधान्ययवमाषजलमूलफलानामन्यतमेन यथाशाखं श्रद्धया दत्तेन मनुष्याणां मासं पितरस्तृप्यन्ति । “ कृष्णा माषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ” इति वायु-पुराणवचनान्माषैरिति कृष्णमाषा बोद्धव्याः ॥ २६७ ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान्हारिणेन तु ।

औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ २६८ ॥

पाठीनादिमत्स्यानां मांसेन द्वौ मासौ पितरः प्रीयन्त इति पूर्वेण संबन्धः । त्रीन्मासान्हारिणेन मांसेन, चतुरो मेघमांसेन, पञ्च द्विजातिभक्ष्यपक्षिमांसेन ॥ २६८ ॥

षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।

अष्टावेषस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ २६९ ॥

[अष्टावैण्यमांसेन पार्षतेनाथ सप्त वै ।

अष्टावैण्यमांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ १४ ॥]

षण्मासांश्छागमांसेन प्रीयन्ते, पृषतश्चित्रमृगस्तन्मांसेन सप्त, एणमांसेनाष्टौ, हरु-मांसेन नव । एणरुरु हरिणजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ २७० ॥

दशमासानारण्यसूकरमहिषमांसैस्तृप्यन्ति, एकादश शशकच्छपमांसेन ॥ २७० ॥

संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च ।

वार्षीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ २७१ ॥

[त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणमजापूर्वानुगामिनम् ।

तं वै वार्षीणसं विद्यात् वृद्धं शुक्लमजापतिम् ॥ १५ ॥]

वर्षं पुनर्गोभवक्षरेण तत्साधितोदनेन च तृप्यन्ति । तत्रैव पायसशब्दप्रसिद्धेः । वार्षीणसस्य मांसेन द्वादशवर्षपर्यन्तं पितृवृत्तिर्भवति । वार्षीणसश्च निगमे व्याख्यातः—“त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्षीणसं तु तं प्राहुर्गोक्षिकाः पितृकर्मणि” । नद्यादौ पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च, त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः ॥ २७१ ॥

कालशार्कं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।

आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥ २७२ ॥

कालशाकार्कं शाकम् । महाशल्काः सशल्का इति मेधातिथिः । मत्स्यवि-

शेषा इति युज्यन्ते । “ महाशतकलिनो मस्त्याः ” इति वचनात् । खड्गो गण्डकः । लोहो लोहितवर्णश्छाग एव “ छागेन सर्वलोहेनानन्त्यम् ” इति पैठीनसिवचनात्-योराभिषम्, मधु माक्षिकम्, सुन्यन्नानि नीवारादीन्यारण्यानि सर्वाणि, एतान्यनन्त-वृत्तये संपद्यन्ते ॥ २७२ ॥

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥ २७३ ॥

ऋतुनक्षत्रतिथीनामयं समुच्चयः । यत्किञ्चिदित्यप्रसिद्धं मधुसंयुक्तं वर्षाकाले मघा-त्रयोदश्यां दीयते तदप्यक्षयमेव भवति । त्रयोदश्या अधिकरणत्वेऽपीप्सितत्वविव-क्षया प्राप्येत्यध्याहाराद्वा द्वितीया ॥ २७३ ॥

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ २७४ ॥

वर्षासु मघायुक्तत्रयोदशी पूर्वोक्ता विवक्षिता । तत्रापि “ प्रौष्ठपथामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य आढं हि कर्तव्यं मधुना पायसेन च ” इति शङ्खवचनाद्भाद्रकृष्णत्रयोदशी पूर्वत्रेह च गृह्यते । पितरः किलैवमाशासते अपि नाम तथाविधः कश्चिदस्माकं कुले भूयात् योऽस्मभ्यं प्रकृतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि ह-स्तिनः पूर्वां दिशं गतायां छायायां मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात् । नतु त्रयोदशीहस्ति-च्छाययोः समुच्चयः । यथाह विष्णुः— “अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः । प्राट्टकालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मधुप्लुतेन यः आढं पायसेन समाचरेत् ॥ कार्तिके सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ” ॥ २७४ ॥

यद्यद्ददाति विधिवत्सम्पन्नं श्रद्धासमन्वितं ।

तत्तत्पितृणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥ २७५ ॥

यद्यदिति वीप्सायाम् । सर्वमन्त्रमप्रतिषिद्धं यथाशास्त्रं सम्यगूपं श्रद्धायुक्तः पितृभ्यो ददाति तदनन्तकं सर्वकालमक्षयमनपचितं परलोके पितृवृत्तये भवति । अतस्तत्फला-र्थिना श्रद्धया देयमिति विधीयते ॥ २७५ ॥

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥ २७६ ॥

कृष्णपक्षे दशमीमारभ्य चतुर्दशीं त्यक्त्वा श्राद्धे यथा तिथयः श्रेष्ठा महाफला न तथैतदन्याः प्रतिपदादयः ॥ २७६ ॥

युष्मद् कुर्वन्दिनर्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते ।

अयुष्मद् तु पितृन्सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥ २७७ ॥

दिनशब्दोऽत्र तिथिपरः । युष्मद् युग्मासु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु अरणीरोहिण्यादिषु आढं कुर्वन्सर्वाभिलषितान्प्राप्नोति । अयुग्मासु तिथिषु प्रतिपत्-

तीयाप्रभृतिषु, अयुग्मेषु च नक्षत्रेष्वध्विनीकृतिकादिषु श्राद्धेन पितृन्पूजयन्पुत्रादिसं-
ततिं लभते । पुष्कलां धनंियापरिपुष्टाम् ॥ २७७ ॥

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा श्राद्धस्य पूर्वार्द्धादपराहो विशिष्यते ॥ २७८ ॥

चैत्रसिताया मासा इति ज्योतिःशास्त्रविधानाच्छुक्लपक्षोपक्रमत्वान्मासानां अपरः
पक्षः कृष्णपक्षः स यथा शुक्लपक्षात् श्राद्धस्य संबन्धी विशिष्टफलदो भवति, एवं
पूर्वार्धदिवसादुत्तरार्धदिवसः प्रकृष्टफलो विशिष्यत इति वचनात्पूर्वार्द्धेऽपि श्राद्धकर्त-
व्यतां बोधयति ॥ ननु शुक्लपक्षादनुक्तोत्कर्षस्यापरपक्षस्य कथं दृष्टान्तता । प्रसिद्धो हि
दृष्टान्तो भवति । उच्यते । “ कृष्णपक्षे दशम्यादौ ” (अ. ३ श्लो. २७६) इत्यत्रैव
विशिष्टविधावुत्कर्षाभिधानात् ॥ २७८ ॥

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।

पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्भपाणिना ॥ २७९ ॥

दक्षिणसंस्थितयज्ञोपवितेनानलसेन दर्भहस्तेन अपसव्यं पितृतीर्थेन यथाशास्त्रं सर्वं
पितृसंबन्धि कर्म आनिधनानादासमाप्तेः कर्तव्यम् । आनिधनाद्यावज्जीवमिति मेधा-
तिथिगोविन्दराजौ ॥ २७९ ॥

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ।

संध्योरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥ २८० ॥

[कुर्वन्प्रातिपादि श्राद्धं स्वरूपां लभते प्रजाम् ।

कन्यकाश्च द्वितीयायां तृतीयायां तु वाजिनः ॥ १६ ॥

पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान्मुतान् ।

षष्ठ्यां दूतमवाप्नोति सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥ १७ ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदो नरः ।

नवम्यां वै चैकशफान् दशम्यां द्विखुरान्वहून् ॥ १८ ॥

एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।

द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च ॥ १९ ॥

ज्ञातिथ्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु कुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरऽश्वास्य ये च शस्त्रहता रणे ॥ २० ॥

पक्षाद्यादिषु निर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।

श्राद्धदः पञ्चदश्या च सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ २१ ॥

रात्रौ श्राद्धं न कर्तव्यम् । यस्माच्छ्राद्धविनाशनगुणयोगाद्वाक्षसी मन्वादिभिरसौ

कथिता । संध्ययोश्च न कुर्यात् । आदित्ये चाचिरोदितं अचिरोदितादित्यकालश्चापे-
क्षायां त्रिषुहर्तः प्रातःकालो ग्राह्यः । यथोक्तं विष्णुपुराणे—“ रेखाप्रभृत्यथादित्ये
त्रिषुहर्तं गते रवौ । प्रातस्ततः स्मृतः कालो भागः सोऽहस्तु पञ्चमः ॥ ” अपरा-
ह्णस्य श्राद्धाङ्गतया विधानात्कथमयमप्रसक्तप्रतिषेध इति चेत् । नायं प्रतिषेधः ।
स हि रागप्राप्तस्य वा स्याद्विधिप्राप्तस्य वा । नाथः । नात्र रागतो नित्यस्य
दर्शश्राद्धस्य प्राप्तत्वाद्विधिप्राप्तस्य निषेधे षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः स्यात् । तस्मात्प-
र्युदासोऽयम् । रात्र्यादिपर्युदस्तेतरकाले श्राद्धं कुर्यात् । अनुयाजेतरयजतिषु “ ये
यजामहे ” इति मन्त्रवत् । अपराह्णविधिश्च प्राशस्त्यार्थः अत एवोक्तम् “ यथा
श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ” (अ. ३ श्लो. २७८) इति ॥ २८० ॥

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥ २८१ ॥

“ कुर्यान्मासानुमासिकम् ” (अ. ३ श्लो. १२२) इति प्रतिमासं श्राद्धं विहितं
तदसंभवे विधिरयं चतुर्भिर्मासैर्ऋतुरेकः एकस्तु ऋतुः संवत्सर इतीमं पक्षमाश्रित्यो-
च्यते । अनेनोक्तविधानेन संवत्सरमध्ये त्रीन्वारान्हेमन्तग्रीष्मवर्षासु श्राद्धं कर्तव्यम् ।
तच्च समयाचारात्कुम्भवृषकन्यास्थेऽर्के पञ्चमहायज्ञान्तर्गतं च “ एकमप्याशयेद्विप्रम् ”
(अ. ३ श्लो. ८३) इत्यनेन विहितं प्रत्यहं तु कुर्यादिति पूर्वोक्तदाढ्यार्थम् ॥ २८१ ॥

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ २८२ ॥

“ अग्नेः सोमयमाभ्यां च ” (अ. ३ श्लो. २११) इत्यनेन विहितपितृयज्ञाङ्गभूतो
होमो न लौकिके औतस्मार्तव्यतिरिक्ताग्नौ शास्त्रेण विधीयते । तस्मान्न लौकिकाग्नाव-
ग्नौकरणहोमः कर्तव्यः । निरग्निना तु “ अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ ” (अ. ३ श्लो.
२१२) इत्यभिधानाद्विप्रपाण्यादौ करणीयः । आहिताग्नेर्द्विजस्य नामावस्याव्यति-
रेकेण कृष्णपक्षे दशम्यादौ श्राद्धं विधीयते मृताहश्राद्धं तु नियतत्वात्कृष्णपक्षेऽपि
तिथ्यन्तरे न निषिध्यते ॥ २८२ ॥

यदेव तर्पयत्यद्भिः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ २८३ ॥

पाञ्चयज्ञिकश्राद्धासंभवे विधिरयम् । यत्र स्नानानन्तरमुदकतर्पणं द्विजः करोति
तेनैव सर्वं नित्यश्राद्धफलं प्राप्नोति । द्विजोत्तमपदं द्विजपरम् ॥ २८३ ॥

वसून्वदन्ति तु पितृनुद्रांश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहांस्तथादित्याञ्छ्रुतिरेषा सनातनी ॥ २८४ ॥

यस्मात्पित्रादयो वस्वादय इत्येषामनादिभूता श्रुतिरस्ति । अतः पितृन्वस्वाख्यदे-
वान्पितामहान् रुद्रान्प्रपितामहानादित्यान्मन्वादयो वदन्ति । ततश्च सिद्धबोधननैय-

ध्याच्छ्राद्धे पित्रादयो वस्वादिरूपेण ध्येया इति विधिः कल्प्यते । अतएव पैठीनसिः—
“ य एवं विद्वान्पितृभ्यो वसवो रुद्रा आदित्याश्चास्य प्रीता भवन्ति ” । मेधाति-
थिगोविन्दराजौ तु “ पितृद्वेपात्रास्तिक्याद्वा यः पितृकर्मणि न प्रवर्तते तं प्रत्येत-
त्प्रवर्तनार्थं देवतात्वाध्यारोपेण पितृणां स्तुतिवचनम् ” ॥ २८४ ॥

विधसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः ।

विधसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ २८५ ॥

सर्वदा विधसभोजनः स्यात्सर्वदा चामृतभोजनो भवेत् । विधसामृतपदयोरप्रसिद्ध-
त्वादर्थं व्याकुरुते । विप्रादिभुक्तशेषं विधस उच्यते । दर्शपौर्णमासादियज्ञशिष्टं पुरो-
डाशायमृतम् । सामान्याभिधानेऽपि प्रकृतत्वाच्छ्राद्धे विप्रभुक्तशेषभोजनार्थोऽयं विधिः ।
अतएव “ भुज्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम् ” इति स्मृत्यन्तरम् । अतिध्या-
दिविशेषभोजनं तु “ अवशिष्टं तु दम्पती ” (अ. ३ श्लो. ११६) इत्यनेनैव
विहितम् । तस्यैव यज्ञशेषतुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थं पुनर्वचनमिति तु गोविन्दराजव्या-
ख्यानमनुष्ठानविशेषानर्हमप्राकरणिकं च ॥ २८५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।

द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इदं पञ्चयज्ञभवनमनुष्ठानं सर्वं शुष्माकञ्चुक्तम् । पार्वणश्राद्धव्यवहितैरपि पञ्चयज्ञै-
रुपसंहारस्तेषामभ्यर्हितवत्ज्ञापनार्थः । मङ्गलार्थं इति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ।
इदानीं द्विजानां मुख्यो ब्राह्मणस्तस्य वृत्तीनामृतादीनामनुष्ठानं श्रूयतामिति वक्ष्यमा-
णाध्यायैकदेशोपन्यासः ॥ २८६ ॥ श्लो. २१॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पानन्तरं “ वृत्तीनां रक्षणं चैव ” (अ. १ श्लो. ११३) इति वृत्तिषु व्य-
क्ततया प्रतिज्ञातासु वृत्त्यधीनत्वाद्गार्हस्थ्यस्यानन्तरं वक्तव्यासु ब्रह्मचर्यपूर्वकमेव गार्ह-
स्थ्यं तत्रैव वक्ष्यमाणा वृत्तय इति दर्शयितुं ब्रह्मचर्यकालं गार्हस्थ्यकालं चात्र वदति—

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १ ॥

चतुर्थमायुषो भागमायुषमित्युक्तं ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणार्थम् । अनियतपरिमाणत्वा-
दायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात् । नच “ शतायुषं पुरुषः ” इति श्रुतेः पञ्चविंशति-
वर्षपरत्वम् । षट्त्रिंशदाब्दिकं ब्रह्मचर्यमित्यादिविरोधात् । आश्रमसंशुच्यपक्षमाश्रितो
ब्राह्मण उक्तब्रह्मचर्यकालं जन्मापेक्षायां यथाशक्ति गुरुकुले स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतु-

र्थभागं गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् । “गृहस्थस्तु यदा पश्येत्” (अ. ६ श्लो. २)
इत्यनियतत्वाद्वितीयमायुषो भागमित्यपि गार्हस्थ्यकालमेव ॥ १ ॥

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ २ ॥

परस्यापीडा शिलोच्छायाचितादिरद्रोहः ईषत्पीडा याचितादिरल्पद्रोहः नतु हिंसैव
द्रोहः तस्या निषिद्धत्वात् । अद्रोहेण तदसंभवेऽल्पद्रोहेण या वृत्तिर्जीवनोपायः तदाश्र-
यणेन भार्यादिभृत्यपञ्चयज्ञानुष्ठानयुक्तो ब्राह्मणो नतु क्षत्रियादिरनापदि जीवेत् ।
आपदि दशमे विधिर्भविष्यति । अयं च सामान्योपदेशो याजनाध्यापनविशुद्धप्रतिग्रहा-
दिसंग्रहार्थः । वक्ष्यमाणतादिविशेषमात्रनिष्ठत्वे संकुचितस्वरसत्त्वहानिरनधिकारार्थत्वं
याजनादेर्दृष्टिप्रकरणानिवेशश्च स्यात्तयापि जीवेत् ॥ २ ॥

यात्रामात्रप्रसिद्धयर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ ३ ॥

यात्रा प्राणस्थितिः शास्त्रीयकुटुम्बसंवर्धननित्यकमानुष्ठानपूर्वकप्राणस्थितिमात्रार्थं
न तु भोगार्थं स्वसंबन्धितया शास्त्रविहिताजर्जरूपैः कर्मभिर्भूतादिवक्ष्यमाणैः कायक्लेशं
विनाऽर्थसंग्रहं कुर्यात् ॥ ३ ॥

कैः कर्मभिरित्यत्राह—

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यानृताभ्यामपि वा न श्वट्टया कदाचन ॥ ४ ॥

अनापदीत्यनुवर्तते । ऋतादिभिरनापदि जीवेत् । सेवया त्वनापदि कदापि
न वर्तेत ॥ ४ ॥

अप्रसिद्धत्वादृतादीनि व्याचष्टे—

ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ५ ॥

अवाचितस्थानेषु पाथि वा क्षेत्रेषु वाप्रतिहतावकाशेषु यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र
तत्राङ्गुलिभ्यामेकैकं कर्णं सञ्चयित्वेति बौधायनदर्शनात् एकैकधान्यादिगुडकोच्चयन-
मुच्छः । मज्ज्यात्मकानेकधान्योच्चयनं शिलः, उच्छश्च शिलश्चेत्येकवद्भावः तत्सत्यस-
मानफलत्वादृतमित्युच्यते । अयाचितोपस्थितममृतमिव सुखहेतुत्वादमृतम् । प्राथिते
पुनर्भैक्षं भिक्षासमूह रूपं मरणसमपीडाजननानमृतम् । एतच्च साग्रेर्गृहस्थस्य
भैक्षमपकृतपण्डुलिरूपं नतु सिद्धानं पराग्नियपकेन स्वाग्नौ होमाभावात् । कर्षणं
च भूमिगतप्रचुरप्राणिमरणनिमित्तत्वाद्वहुदुःखफलकं प्रकर्षेण मृतमिव प्रमृतम् ॥ ५ ॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवा श्वट्टिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

प्रायेण सत्यानृतव्यवहारसाध्यत्वात्सत्यानृतं वाणिज्यम् । नतु वाणिज्ये शास्त्रेण सत्यानृताभ्यनुज्ञानम् । तेन चैवापि जीव्यत इति चशब्देन वाणिज्यसमश्लिष्टत्वात्कुसीदमपि गृह्यते । पूर्वश्लोकोक्ता कृषिरेतच्छ्लोके च वाणिज्यकुसीदे । अनापदीत्यनुवृत्ते-
रस्वयंकृतान्येतानि बोद्धव्यानि । यथाह गौतमः । कृषिवाणिज्ये स्वयं चाकृते कुसीदं च । सेवा तु दीनदृष्टिसंदर्शनस्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगाच्छुन इव वृत्तिरतः
श्रुतिरुक्ता तस्मात्तां प्रकृतो ब्राह्मणस्त्यजेत् ॥ ६ ॥

कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा ।

त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥ ७ ॥

[सद्यः प्रक्षालिको वा स्यान्माससंचायिकोऽपि वा ।

षण्मासनिचयो वापि समानिचय एव वा ॥ १ ॥]

“कुसूलो ब्रह्मगारं स्यात् ” इत्याभिधानिकाः । इष्टकादिनिर्मितागारधान्यसं-
चयो भवेत् । अत्र कालविशेषापेक्षायां “यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं श्रुत्य-
वृत्तये । अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ” इति मन्त्रक एव कालो
ग्राह्यः । तेन नित्यनैमित्तिकधर्मकृत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन
वर्षत्रयं समधिकं वा निर्वाहो भवति तावद्धनः कुसूलधान्यक उच्यते । वर्षनिर्वाहो-
चितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः । “प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यात्वं वार्षिकं
भवेत् ” (अ. १ श्लो. १२४) इति याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसंचयाभ्यनुज्ञानात् ।
मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव “समानिचय एव वा” इत्यनेन समानिचयं वक्ष्यति तद-
पेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरं संचयः । मेधातिथिस्तु यावता
धान्यादिधनेन बहुश्रुत्यदारादिमतलिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत्सुवर्णादिधनवानपि
कुसूलधान्य इत्याभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका पाण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक
इति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुसूलधान्यक इत्येतद्व्याचक्ष्य कोष्ठप्रमाणधा-
न्यसंचयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे । उष्ट्रिकाप्र-
माणधान्यादिसंचयो वा षडहमात्रपर्याप्तधनः । “द्वादशाहं कुसूलेन वृत्तिः कुम्भ्या
दिनानि षट् । इमाममृतां गोविन्दराजोक्तिं नातुरुन्धमे ॥ ” ईहा चेष्टा तस्यां भवं
ऐहिकं त्र्यहपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यहैहिकः तथा वा स्यात् । दिनत्रयनिर्वाहोचि-
तधनमित्यर्थः । श्रो भवं श्वस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा नञ्स-
मासः । तथा वा भवेत् ॥ ७ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ८ ॥

एषां चतुर्णामपि कुसूलधान्यकादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्ये यो यः शेषे
पठितः स श्रेष्ठो ज्ञातव्यः । यतोऽसौ वृत्तिसंकोचधर्मेण स्वर्गादिलोकजित्तमो भवति ॥ ८ ॥

षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेन जीवति ॥ ९ ॥

एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहुपौष्यवर्गः स प्रकृतैर्ऋतायाचितभैक्षकृ-
षिवाणिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्यनेनैव चशब्दसमुचितेन कुसीदेनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः
षट्कर्मा भवति षड्विरेतैर्जीवति । कृषिवाणिज्यकुसीदान्येतान्यस्वयं कृतानि गौतमो-
क्तानिप्युक्तम् । अन्यः पुनस्ततोऽल्पपरिकरः त्रिभिर्योजनाध्यापनप्रतिग्रहैरद्वेहेत्येत-
च्छ्लोकसंगृहीतैः प्रवर्तते । प्रशब्दोऽनर्थको वर्तते इत्यर्थः । अपरः पुनः प्रतिग्रहः प्रत्य-
वर इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्परित्यागेन द्वाभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां प्रवर्तते । उक्तत्रया-
पेक्षया चतुर्थः पुनर्ब्रह्मसन्नेनाध्यापनेन जीवति । मेधातिथिस्तु एषां कुसूलधान्यका-
दीनां मध्यादेकः कुसूलधान्यकः प्रकृतैरुच्छशिलायाचितकृषिवाणिज्यैः षट्कर्मा भवति
षड्विर्जीवति अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषिवाणिज्ययोर्निन्दितत्वात्तत्त्याग
उच्छशिलयाचितायाचितानां मध्यादिच्छातस्त्रिभिर्वर्तते । एकल्यहैहिकांऽयाचितलार्भं
विहायोच्छशिलायाचितानां मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्तते । चतुर्थः पुनरश्वस्तनिको
ब्रह्मसन्नेन जीवति । ब्रह्मसन्नेनिलोच्छयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततभ-
वत्वात्सन्नेनिल्याह ॥ ९ ॥

वर्तयश्च शिलोच्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पार्वीयनान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ १० ॥

शिलोच्छाभ्यां जीवन्धनसाध्यकर्मन्तराशुष्ठानासामर्थ्यादिग्निहोत्रनिष्ठ एव स्यात् ।
पार्वीयनान्तीयाश्च इष्टीः केवला अशुतिष्ठेत् । पर्व च अयनं च पार्वीयने तयोरन्तस्तत्र
भवा दर्शपौर्णमासाग्रयणात्मिकाः ॥ १० ॥

न लोकवृत्तं वर्तते वृत्तिहेतोः कथंचन ।

अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ११ ॥

लोकवृत्तमसत्प्रियाख्यानं विचित्रपरिहासकथादिकं जीविकार्थं न कुर्यात् । अजिह्मां
मृषात्मगुणार्थाभिधानादिपापराहिताम् । अशठां दम्भादिव्याजशून्याम् । शुद्धां वैश्या-
दिदृष्टैरसंकीर्णां ब्राह्मणजीविकामशुतिष्ठेत् । अनेकार्थत्वाद्वातृनामशुष्ठानार्थोऽयं जीव-
तिरिति सकर्मकता ॥ ११ ॥

संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।

संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ १२ ॥

यथासंभवमृत्यात्मप्राणधारणावश्यकपञ्चयज्ञाव्यशुष्ठानमात्रोचितधनानधिकास्पृष्टा
संतोषः तमतिशयितमालम्ब्य प्रचुरधनार्जने संयमं कुर्यात् । यतः संतोषहेतुकमिति
सुखं, परत्र चाव्यग्रस्य विहिताशुष्ठानात्स्वर्गादिषुखं, विपर्ययस्त्वसंतोषो दुःखमूलं
बहुधनार्जनप्रयासेन प्रचुरदुःखादसंपत्तौ विपत्तौ च क्लेशात् ॥ १२ ॥

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।

स्वर्गायुष्यशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥ १३ ॥

अबहुभृत्यस्यैकवृत्त्या निर्वाहसंभवे सत्यन्यतमयेति विधीयते । बहुभृत्यस्यान्न-
संभवे “ षट्कर्मैको भवत्येषाम् ” (अ. ४ श्लो. ९) इति विहितत्वात् । अथवैकवा-
क्यतावगमाद्भ्रतविधायकत्वाच्चान्यतमया वृत्त्येत्यनुवादकत्वादेकत्वमविवक्षितम् । उक्त-
वृत्तीनामन्यतमया वृत्त्या जीवन्स्नातको ब्राह्मण इमानि वक्ष्यमाणानि यथासंभवं
स्वर्गायुष्यशसां हितानि व्रतानि कुर्यात् । इदं मया कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्येवं वि-
धिसंकल्पविशेषाद्भ्रतम् ॥ १३ ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

तद्धि कुर्वन्वथाशक्तिं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १४ ॥

वेदोक्तं स्मार्तमपि वेदमूलत्वाद्वेदोक्तमेव । स्वकं स्वाश्रमोक्तं यावज्जीवमतन्द्रितोऽन-
लसः कुर्यात् । हि हेतौ । यस्मात्तत्कुर्वन्वथासामर्थ्यं परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति ।
नित्यकर्माद्युपानात्पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः ।
तदुक्तं मोक्षधर्मे—ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । तत्रादर्शतलप्रख्ये पश्य-
त्यात्मानमात्मनि ॥” आत्मन्यन्तःकरणे ॥ १४ ॥

नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।

न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः ॥ १५ ॥

प्रसज्यते यत्र पुरुषः स प्रसङ्गो गीतवादिवादस्तेनार्थान्नार्जयेत् । नापि शास्त्रनिषि-
द्धेन कर्मणायाज्ययाजनादिना च । न च विद्यमानेषु धनेषु । नचाप्यविद्यमानेष्वपि
प्रकारान्तरसंभवे यतस्ततः पतितादिभ्योऽपि ॥ १५ ॥

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।

अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् ॥ १६ ॥

इन्द्रियाणामर्था रूपरसगन्धस्पर्शादयस्तेषु निषिद्धेष्वपि स्वदारसुरतादिषु न-
प्रसज्येत नातिप्रसक्तिमत्यन्तसेवनात्मिकां कुर्यात् । कामत उपभोगार्थम् । अतिप्र-
सक्तिनिवृत्त्युपायमाह—अतिप्रसक्तिमिति । विषयाणामस्थिरत्वस्वर्गापवर्गात्मकश्रेयो-
विरोधित्वादिभावनया मनसा सम्यङ् निवर्तयेत् ॥ १६ ॥

सर्वान्परित्यजेदर्थान्स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।

यथातथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

वेदार्थविरोधिनाऽर्थान्त्यन्तेश्वरगृहोपसर्पणकृषिलोकयात्रादयस्तान्सर्वान्परित्यजेत् ।
कथं तर्हि भृत्यात्मपोषणमित्याशङ्क्याह—यथातथा केनाप्युपायेन स्वाध्यायाविरो-
धिना भृत्यात्मनौ जीवयन् यस्मात्सास्य ज्ञातकस्य कृतकृत्यता कृतार्थता यन्नियं
स्वाध्यायपरता ॥ १७ ॥

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरोदिह ॥ १८ ॥

वयसः, क्रियाया, धनस्य, श्रुतस्य, कुलस्यानुरूपेण वेषवाग्बुद्धीराचरँल्लोके प्रवर्तते ।
यथा यौवने स्रग्गन्धलेपनादिधारणं त्रिवर्गानुसारी वाग्बुद्धिश्च एवं कर्मादिष्वप्यु-
च्येयम् ॥ १८ ॥

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १९ ॥

वेदाविरुद्धानि शीघ्रं बुद्धिवृद्धिजनकानि व्याकरणमीमांसास्मृतिपुराणन्यायादीनि
शास्त्राणि, तथा धन्यानि धनाय हितान्यर्थशास्त्राणि बार्हस्पत्योशनसादीनि, तथा
हितानि दृष्टोपकारकाणि वैद्यकज्योतिषादीनि, तथा पर्यायकथनेन वेदार्थावबोधका-
न्निगमाख्यंश्च ग्रन्थान्नित्यं पर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।

तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ २० ॥

[शास्त्रस्य पारं गत्वा तु भूयो भूयस्तदभ्यसेत् ।

तच्छास्त्रं शबलं कुर्यान्न चाधीत्य त्यजेत्पुनः ॥ २ ॥]

यस्माद्यथा यथा पुरुषः शास्त्रं सम्यगभ्यस्यति तथा तथा विशेषेण जानाति
शास्त्रान्तरविषयमपि चास्य विज्ञानं रोचते उज्ज्वलं भवति । दीप्त्यर्थत्वादुच्येरभिलाषा-
र्थत्वाभावात् “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” (पा.सू.१.१.३३) इति न संप्रदानसंज्ञा ॥ २० ॥

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ।

नृत्यज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१ ॥

स्वाध्यायादीन्पञ्चयज्ञान्यथाशक्ति न त्यजेत् । तृतीयाध्यायविहितानामपि पञ्चयज्ञा-
नामिह निर्देश उत्तरत्र विशेषविधानार्थः ज्ञातकत्रतत्वबोधनार्थश्च ॥ २१ ॥

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ २२ ॥

एके गृहस्था बाह्यान्तरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञा एतान्पञ्चमहायज्ञान् ब्रह्मज्ञानप्रकर्षाद्-
हिरचेष्टमानाः पञ्चसु बुद्धीन्द्रियेष्वेवं पञ्चरूपज्ञानादिसंयमं कुर्वन्तः संपादयन्ति
यज्ञानां होमत्वाद्युपपत्तेः संपादनार्थं जुहोतिः ॥ २२ ॥

वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।

वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥ २३ ॥

एके गृहस्था ब्रह्मविदो वाचि प्रावणायौ च यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयफलां जानन्तः सततं
वाचि प्राणं च जुह्वति । वाचं च प्राणे भाषमाणेन च वाचि प्राणं जुहोतीति ।

अभाषमाणेनोच्छ्रुता प्राणे वाचं जुहोमीति व्याख्यातव्यमित्यनेन विधीयते । यथा कौपीतकिरहस्यब्राह्मणम् । “ यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति यावद्वि पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति एतेऽनन्ते अमृते आहुती जाग्रत्स्वपंश्च सततं जुहोति । अथवा अन्या आहु-
तयोऽनन्तरन्यस्ताः कर्ममय्यो हि भवन्त्येवं हि तस्यैतत्पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुह्वा-
चक्रुः ” इति ॥ २३ ॥

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा ।

ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

अपरे विप्रा ब्रह्मनिष्ठाः सर्वथा ब्रह्मज्ञानेनैवैतैर्मखैर्यजन्ति । एतांश्च यज्ञाननुतिष्ठन्ति । कथमेतदित्याह-ज्ञानं ब्रह्म “ सत्यं ज्ञानमनन्तम् ” तैत्ति० उ० २।१।१ इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । ज्ञानमूलामेषां ज्ञानानां क्रियासुत्पत्तिं जानन्तः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चक्षु-
रिव चक्षुः ज्ञानचक्षुषोपनिषदा “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्” इत्यादिक्रिया पञ्चयज्ञानापि ब्रह्मात्पत्तिकाले ब्रह्मात्मकान्ध्यायन्तः संपादयन्ति । पञ्चयज्ञफलमश्नुवत इत्यर्थः ।
श्लोकत्रयेण ब्रह्मनिष्ठानां वेदसंन्यासिनां गृहस्थानाममी विधयः ॥ २४ ॥

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।

दर्शने चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५ ॥

उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ निशायाश्चादौ । अउदितहोमपक्षे दिनस्यान्ते निशायाश्चा-
न्ते । यद्वा उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ दिनान्ते च । अउदितहोमपक्षे निशादौ निशान्ते
च अग्निहोत्रं कुर्यात् । कृष्णपक्षार्धमासान्ते दर्शाख्येन कर्मणा शुक्लपक्षार्धे च पौर्णमा-
साख्येन यजेत् ॥ २५ ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वंन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ २६ ॥

पूर्वार्जितधान्यादिसस्ये समाप्ते “ शरादि नवानाम् ” इति सूत्रकारवचनादसमाप्ते-
ऽपि पूर्वसस्ये नवसस्योत्पत्तावाग्रयणेन यजेत । सस्यक्षयस्यानियतत्वात्, धनिनां
बहुहायनजीवनोचितधान्यसंभवाच्च । सस्यान्तग्रहणाच्च नवसस्योत्पत्तिरेवाभिप्रेता नि-
यतत्वात्तस्याः प्रत्यब्दं निमित्तत्वात्तत्पत्तेः । ऋतुसंवत्सर इत्येतन्मताश्रयणेन चत्वार-
श्चत्वारो मासा ऋतवस्तदन्तेऽध्वरैश्चातुर्मासाख्यैर्यागैर्यजेत । अयनयोरनयोरुत्तरदक्षि-
णयोरादौ पशुना यजेत पशुबन्धाख्यं यागमनुतिष्ठेत् । ज्योतिःशास्त्रे चैत्रशुक्लप्रतिपदादि-
वर्षगणनाच्छिशिरेण समाप्ते वर्षे वसन्ते सोमरससाध्वैरग्निष्टोभादियागैर्यजेत ॥ २६ ॥

नानिष्ठा नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान्द्विजः ।

नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ २७ ॥

आहिताग्निर्द्विजो दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छन्नाग्रयणमकृत्वा नवान्नं न भक्षयेत् । नच
पशुयागमकृत्वा मांसमभ्रीयात् ॥ २७ ॥

दोषं कथयन्ननित्यतामनयोराह—

नवनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्रयः ।

प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगार्धेनः ॥ २८ ॥

यस्मान्नवेन हव्येन पशुवदामेनानर्चिता अकृतयागा अग्रयो नवान्नमांसाभिलाषिणो-
ऽस्याहिताग्नेः प्राणानेवाग्निहोत्रिणः खादितुमिच्छन्ति । गर्धोऽभिलाषातिशयः । गृधेर्ध-
न्तस्य रूपं सोऽस्यास्तीति गर्धो । मत्वर्थीय इनिः ॥ २८ ॥

आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा ।

नास्य कश्चिद्वसेद्देहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ॥ २९ ॥

यथाशक्त्यासनभोजनादिभिरनर्चितोऽतिथिरस्य गृहस्थस्य गृहे न वसेत् । अनेन
शक्तितोऽतिथिं पूजयेदित्युक्तमप्युत्तरार्धमन्यते ॥ २९ ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्छठान् ।

हैतुकान्वकटृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ ३० ॥

पाषण्डिनो वेदवाङ्मात्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुकक्षपणकादयः, विकर्मस्थाः प्रति-
षिद्धव्रतजीविनः, बैडालव्रतिकवकटृत्ती वक्ष्यमाणलक्षणौ, शठा वेदेष्वश्रद्धानाः, हैतु-
का वेदविरोधितर्कव्यवहारिणः, एतानतिथिकालोपस्थितान्वाङ्मात्रेणापि न पूजयेत्
पूजारहितेऽन्नदानमात्रं तु “ शक्तितोऽपचमानेभ्यः ” (अ. ४ श्लो. ३२)
इत्यनुज्ञातमेव ॥ ३० ॥

वेदविद्याव्रतस्नातान्श्रोत्रियान्गृहमेधिनः ।

पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

वेदविद्याव्रतस्नातानिति विद्यास्नातकव्रतस्नातकोभयस्नातकान्नयोऽपि गृह्यन्ते ।
यथाह हारीतः—“ यः समाप्य वेदानसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्ना-
तकः । यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदान्समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः
समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः । ” यद्यपि स्नातकधर्मत्वेनैव स्नातकमात्रप्राप्तिस्तथापि
श्रोत्रियत्वं विवक्षितम् । तान्स्नातकान्श्रोत्रियान्द्वयकव्येन पूजयेत्, विपरी-
तान्पुनर्वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ।

संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥

अपचमाना ब्रह्मचारिपरिव्राजकाः पाषण्डादयः । ब्रह्मचारिपरिव्राजकाभासुक्त-
मप्यन्नदानं पचमानापेक्षयातिशयार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनरुच्यते । मेधातिथिगोवि-
न्दराजौ तु “ भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणः ” इति ब्रह्मचारिपरिव्राजकयो-
रुक्तत्वात्पाषण्ड्यादिविषयत्वमेवास्य वचनस्येत्युच्यते । स्वकुटुम्बाहुरोधेन दृक्षादिपर्य-
न्तप्राणिभ्योऽपि जलादिनापि विभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ।

याज्यान्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥ ३३ ॥

“न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः” (अ. ४. श्लो. ८४) इति निषेधाद्राजशब्दोऽत्र क्षत्रियनृपतिपरः, ज्ञातकः क्षुधावसीदन्निद्रातिप्रतिग्रहस्य संभवेऽपि यथाशास्त्रवर्तिनः क्षत्रियाद्राज्ञो याज्यशिष्याभ्यां वा प्रथमं धनमभिलषेत् । राज्ञो महाधनत्वेन पीडाविरहात् । याज्यशिष्ययोश्च कृतोपकारतया प्रत्युपकारप्रवणत्वात् । तदसंभवे त्वन्यस्मादपि द्विजाद्वनमाददीत । तदभावे तु “सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्” (अ. १० श्लो. १०२) इत्यापद्धर्मं वक्ष्यति । एवं चानापदि प्रथमं क्षत्रियनृपयाज्यशिष्येभ्यः प्रतिग्रहनिग्रहार्थं वचनम् । अतएवाह न त्वन्यत इति । स्थितिः शास्त्रमर्यादा । न च संसीदन्नित्यभिधानादापद्धर्मविषयत्वमस्य वाच्यम् । अव्यभिचारादनापत्प्रकरणात् संसीदन्नित्यस्य चोपात्तधनाभावपरत्वात् । न च धनाभावमात्रमापत् । किंतु तस्मिन्सति विहितोपायासंभवात् । अन्यथा सद्यःप्रक्षालकोऽप्यापद्धृतिः स्यात् । यदि चापद्विषयत्वमस्य भवेत्तदानत्वन्यत इत्यनेन “सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्” इति विरुध्येत । यच्चापत्प्रकरणे “सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः । याच्यः स्यात्” (अ. १० श्लो. ११३) इत्युक्तं तच्छूद्रनृपविषयमेवं राजादिप्रतिग्रहासंभवे ॥ ३३ ॥

न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन ।

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥ ३४ ॥

विद्यादियोगात्प्रतिग्रहशक्तोऽपि ज्ञातको ब्राह्मण उक्तराजप्रतिग्रहादिलाभे सति न क्षुधावसन्नो भवेत् । न च धने संभवति जीर्णं मल्लिने च वाससी विभृयात् ॥ ३४ ॥

कृतकेशनखश्मश्रुदान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।

स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

कल्पनं छेदनं लूनकेशनखश्मश्रुः तपःक्लेशसहो दान्तः शुक्लवासा बाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नो वेदाभ्यासयुक्त आपथोपयोगादिना चात्महितपरः स्यात् ॥ ३५ ॥

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रात्रौ च कण्डले ॥ ३६ ॥

वेणुदण्डमुदकसहितं च कण्डलुं यज्ञोपवीतं कुशमुष्टिं शोभने च सौवर्णकुण्डले धारयेत् ॥ ३६ ॥

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ ३७ ॥

उद्यन्तमस्तं यन्तं च सूर्यबिम्बं संपूर्णं नेक्षेत । उपसृष्टं ग्रहोपरक्तं वक्रायुपसर्गयुक्तं च, वारिस्थं जलप्रतिबिम्बितं, नभोमध्यगतं मध्यदिनसमये ॥ ३७ ॥

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।

न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥ ३८ ॥

वत्सबन्धनरज्जुं न लङ्घयेत् । वर्षति मेधे न धावेत् । नच स्वदेहप्रतिबिम्बं जले निरीक्षेतेति शाल्वे निश्चयः ॥ ३८ ॥

मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥

प्रस्थितः सन् संख्खावस्थितानुद्धृतमृत्तिकागोपाषाणादिदेवताब्राह्मणघृतक्षौद्रचतुष्पथमहाप्रमाणज्ञातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् । प्रदक्षिणानीति “नपुंसकमनपुंसकैर्नैकवच्चास्यान्यतरस्याम्” (पा. सू. १।२।६९) इति नपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने ।

समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥ ४० ॥

प्रमत्तः कामार्तोऽपि रजोदर्शने निषिद्धस्पर्शदिनत्रये स्त्रियं नोपगच्छेत् । स्पर्शनिषेधेनैव “तासामायाश्चतस्रः” इति निषेधसिद्धौ प्रायश्चित्तगौरवार्थं ज्ञातकत्रतत्त्वार्थं च पुनराश्रम्भः । न चागच्छन्नपि तया सहैकशय्यायां सुष्यात् ॥ ४० ॥

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ ४१ ॥

यस्माद्रजस्वलां स्त्रियं पुरुषस्योपगच्छतः प्रज्ञावीर्यबलचक्षुरायुषि नश्यन्ति तस्मात्तां नोपगच्छेत् ॥ ४१ ॥

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम् ।

प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥ ४२ ॥

तां तु रजस्वलाभगच्छतस्तस्य प्रज्ञादयो वधन्ते । तस्मात्तां नोपेयात् ॥ ४२ ॥

नाश्रीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रतीम् ।

क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥ ४३ ॥

भार्यया सहैकपात्रे नाश्रीयात् । एनां च भुञ्जानां क्षुतं जृम्भां च कुर्वतीं यथासुखं निर्यन्त्रणप्रदेशवस्थितां च नैक्षेत ॥ ४३ ॥

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ।

न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥

[उपेत्य स्नातको विद्वान्नेक्षेत्रां परस्त्रियम् ।

सरहस्यं च संवादं परस्त्रीषु विवर्जयेत् ॥ ३ ॥]

तथा स्वनेत्रयोरञ्जनं कुर्वतीं तैलाद्यभ्यक्तां अनावृतां स्तनावरणरहितां ननु न-

याम् । “ नग्रां नेक्षेत च त्रियम् ” (अ. ४ श्लो. ५३) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अपत्यं च प्रसवन्तौ ब्राह्मणो न निरीक्षेत ॥ ४४ ॥

नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ।

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोत्रजे ॥ ४५ ॥

एकवस्त्रो नान्नं भुञ्जीत । उपस्थाच्छादनवासोरहितो न स्नायात् । मूत्रग्रहणमधःकायमलविसर्गोपलक्षणार्थम् । तेन मूत्रपुरीषे वर्त्मनि, भस्मनि, गोष्ठे च न कुर्यात् ॥ ४५ ॥

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६ ॥

तथा फालकृष्टे क्षेत्रादाबुदके, अद्र्ग्यकृतेष्टकाचये, पर्वते, चिरन्तनदेवतागारे, कृमिकृतमृत्तिकाचये च विण्मूत्रोत्सर्गं न कदाचन कुर्यात् ॥ ४६ ॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ ४७ ॥

तथा सप्राणिषु बिलेषु न व्रजन्न चोत्थितो न नदीतटमाश्रित्य नापि पर्वतशृङ्गे मूत्रपुरीषे कुर्यात् । पर्वतनिषेधादेव तच्छृङ्गनिषेधे सिद्धे पुनः पर्वतशृङ्गनिषेधस्तदितरपर्वते विकल्पार्थः । तत्रेच्छाविकल्पस्यान्यथापि प्राप्तौ सामान्यनिषेधवैयर्थ्याद्व्यवस्थितोऽत्र विकल्पः । अत्यन्तार्तस्य पर्वते न दोषः ॥ ४७ ॥

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८ ॥

वायुमग्निं, ब्राह्मणं, सूर्यं, जलं, गां च पश्यन्न कदापि मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । वायोरूपत्वेन दर्शनासंभवे वात्याप्रेरिततृणकाष्ठादिनिषेधोऽयम् ॥ ४८ ॥

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादिना ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ४९ ॥

अन्तर्धाय काष्ठादिना भूमिमवागुच्छिष्टः प्रच्छादिताङ्गोऽवगुण्ठितशिरा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । “ शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पर्णैर्वैणुदलेन वा । मृन्मयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्धाय वसुंधराम् ” इति वायुपुराणवचनात् शुष्कानि काष्ठपत्रतृणानि ज्ञेयानि ॥ ४९ ॥

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्यायोश्च तथा दिवा ॥ ५० ॥

मूत्रपुरीषोत्सर्गमहनि संध्यायोश्चोत्तराभिमुखो रात्रौ चेदक्षिणाङ्मुखः कुर्यात् । धरणीधरस्तु “ स्वस्थोऽनाशाय चेतसः ” इति चतुर्थपादं पठित्वा चेतसो बुद्धेरनाशयेति व्याख्यातवान् । “ परंपरीयमात्रायं हित्वा विद्वद्भिरादृतम् । पाठान्तरं व्यरचयन्बुधेह धरणीधरः ” ॥ ५० ॥

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधाभयेषु च ॥ ५१ ॥

रात्रौ छायायामन्धकारे वा अहनि छायायां नीहाराद्यन्धकारे वा दिग्विशेषज्ञाने सति चौरव्याघ्रादिकृतप्राणविनाशभयेषु च यथेप्सितमुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ५१ ॥

प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकाद्विजान् ।

प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥ ५२ ॥

वाय्वग्निविप्रमित्यनेन मेहतोऽध्यादीनां दर्शनं निषिद्धम् । अनेन त्वपश्यतोऽपि सं-
सृखीनत्वं निषिध्यते । अग्निसूर्यचन्द्रजलब्राह्मणगोवाताभिमुखं मूत्रपुरीषे कुर्वतः प्रज्ञा
नश्यति तस्मादेतन्न कर्तव्यम् । प्रतिवातमित्यस्य स्थाने प्रतितंध्यमित्यन्ये पठन्ति ॥ ५२ ॥

नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्रां नैक्षेत च स्त्रियम् ।

नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ ५३ ॥

नाग्निर्मुखेन धमातव्यः किं तर्हि व्यजनादिना । “ न नग्रां स्त्रियमीक्षेत मैथुनादन्य-
त्र ” इति सांख्यायनदर्शनान्मैथुनव्यतिरेकेण नग्रां स्त्रियं न पश्येत् । अमेध्यं मूत्रपुरी-
षादिकं नाग्नौ क्षिपेत् । न च पादौ प्रतापयेत् । प्रशब्दादग्नौ पादावुत्क्षिप्य साक्षात्
प्रतापयेत् वज्रादितापस्वेदेऽविरोधः ॥ ५३ ॥

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।

न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥ ५४ ॥

खट्वादिभ्योऽधस्तादङ्गारशकत्वादिकं न कुर्यात् । न चाग्निमुत्सृज्य गच्छेत् । न च सुप्तः
पाददेशेऽग्निं स्थापयेत् । न च प्राणपीडाकरं कर्म कुर्यात् ॥ ५४ ॥

नाश्रीयात्संधिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ।

न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोपहरेत्सजम् ॥ ५५ ॥

संध्याकाले भोजनं ग्रामान्तरगमनं निद्रां च न कुर्यात् । न च रेखादिना भूमिमुल्लिखेत् ।
न च मालां धृतां स्वयमेवापनयेत् । अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तम् ॥ ५५ ॥

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ।

अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥ ५६ ॥

मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं मूत्राद्यमेध्यलिप्तवच्च अन्यद्वा भुक्तोच्छिष्टाद्यमेध्यं रुधिरं वि-
षाणि च कृत्रिमाकृत्रिमभेदभिन्नानि न जले प्रक्षिपेत् ॥ ५६ ॥

नैकः सुप्याच्छून्यगेहे श्रेयांसं न प्रबाधयेत् ।

नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥ ५७ ॥

[एकः स्वादु न भुञ्जीत स्वार्थमेको न चिन्तयेत् ।

एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ४ ॥]

उत्सन्नजनवासगेहे नैकः शयीत । वित्तविद्यादिभिरधिकं च सुप्तं न प्रबोधयेत् ।
रजस्वलया संभाषणं न कुर्यात् । यज्ञं चाकृतावरणोऽनृत्तिकू न गच्छेत् ।
दर्शनायेच्छया गच्छेत् । “ दर्शनार्थं कामम् ” इति गौतमवचनात् ॥ ५७ ॥

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।

स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

अग्निगृहे गवां निवासे ब्राह्मणानां गवां समीपे स्वाध्यायभोजनकालयोश्च दक्षिण-
पाणिं सबाहुं वासस उद्धरेद्वहिष्कुर्यात् ॥ ५८ ॥

न वारयेद्वां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।

न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ॥ ५९ ॥

गां जलं क्षीरं वा पिबन्तीं न निवारयेत् । दोहनार्थवारणादन्यत्र निषेधः । नापि
परकीयक्षीरादि पिबन्तीं तस्य कथयेत् । न चेन्द्रधनुराकाशे दृष्ट्वा निषिद्धदर्शन-
दोषज्ञः कस्यचिद्दर्शयेत् ॥ ५९ ॥

नाधार्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिवहुले भृशम् ।

नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥ ६० ॥

अधार्मिक इत्यनेन यत्राधार्मिका वसन्ति न तत्र वासो युक्तः । यत्र वा निन्दित-
दुश्चिकित्सितव्याधिपीडिता बहवो जनास्तत्र भृशमत्यर्थं वासो न युक्तः । पन्थानमेकः
कदापि न गच्छेत् । पर्वते च दीर्घकालं न वसेत् ॥ ६० ॥

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।

न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ॥ ६१ ॥

यत्र देशे शूद्रो राजा तत्र न वसेत् । अधार्मिकजनैश्च बाह्यतः परितृप्ते ग्रामादौ न
वसेदित्यपुनरुक्तिः । पाषण्डिभिश्च वेदबाह्यलिङ्गधारिभिर्वशीकृते चाण्डालादिभिश्चान्त्य-
जैरुपद्रुते न वसेत् ॥ ६१ ॥

न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।

नातिभ्रगे नाति सायं न सायं प्रातराशितः ॥ ६२ ॥

उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि न भुञ्जीत । अतिवृत्तिं वारद्वयेऽपि न कुर्यात् । “ जठरं
पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलेन च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ” इत्यादिविष्णु-
पुराणवचनात् । सूर्योदयकाले सूर्यास्तसमये भोजनं न कुर्यात् । प्रातराशितोऽतिवृत्तः
सायं न भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।

नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात्कुतूहली ॥ ६३ ॥

दृष्टादृष्टार्थशून्यं व्यपारं न कुर्यात् । अञ्जलिना च जलं न पिबेत् । ज्वररूपरि-
विन्यस्य मोदकादीन् भक्षयेत् । असति प्रयोजने किमेतदिति जिज्ञासा कुतूहलं तन्न
कदाचित्कुर्यात् ॥ ६३ ॥

न नृत्येदथवा गायेन्न वादित्राणि वादयेत् ।

नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ॥ ६४ ॥

अशास्त्रीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि नाचरेत् । पाणिना बाहौ ध्वनिरूपमास्फोटनं न
कुर्यात् । अव्यक्तदन्तशब्दात्मकं क्ष्वेडनं न कुर्यात् । नच साहसरागो रासभादिरावं
कुर्यात् ॥ ६४ ॥

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।

न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥ ६५ ॥

कांस्यपात्रे कदाचित्पादौ न प्रक्षालयेत् । ताम्ररजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्नं वेति न
दोष इति पैठीनसिर्वचनादेतद्व्यतिरिक्तभिन्नभाण्डे न भोजनं कुर्यात् । यत्र मनो विचि-
कित्सति तद्भावदुष्टं तत्र न भुञ्जीत ॥ ६५ ॥

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥

उपानद्वस्त्रयशोपवीतालंकारपुष्पमालाकमण्डलनूपरोपभुक्तान् धारयेत् ॥ ६६ ॥

नाविनीतैर्व्रजेद्भुयैर्न च क्षुद्रयाधिपीडितैः ।

न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न बालधिविरूपितैः ॥ ६७ ॥

अश्वगजादिभिर्वाहनैरदमितैः क्षुधा व्याधिना च पीडितैर्भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैश्छिन्नवा-
लधिभिश्च न यायात् ॥ ६७ ॥

विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।

वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनातुदन्भृशम् ॥ ६८ ॥

दमितैः शीघ्रगामिभिः शुभसत्त्वकलक्षणोपेतैः शोभनवर्णैर्मनोभाकृतिभिः प्रतोदेना-
त्यर्थमपीदयन्गच्छेत् ॥ ६८ ॥

बालातपः प्रेतभ्रूमो वज्र्यं भिन्नं तथासनम् ।

[श्रीकामो वर्जयेन्नित्यं मृन्मये चैव भोजनम् ।]

न छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥ ६९ ॥

प्रथमोदितादित्यतापो बालातपः स च मुहूर्तत्रयं यावदिति मेधातिथिः । कन्याकां

तप इत्यन्ये । प्रेतधूमो दह्यमानशवधूमः । भग्रासनं च एतानि वर्जनीयानि । नखानि च रोमाणि च प्रवृद्धानि न छिन्यात् । दन्तैश्च नखान्नोत्पाटयेत् ॥ ६९ ॥

न मृल्लोष्ठं च मृद्रीयान्न छिन्द्यात्करजैस्तृणम् ।

न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ ७० ॥

“ नाकारणं मृल्लोष्ठं मृद्रीयात् । तृणानि च न छिन्यात् ” इत्यापस्तम्बवचना-
निष्प्रयोजनं मृल्लोष्ठमर्दनं नखैश्च तृणच्छेदनं न कुर्यात् । ननु “ न कुर्वीत
वृथाचेष्टाया ” (अ. ४ श्लो. ६३) इत्यनेनैवास्यापि प्रतिषेधसिद्धौ दोषभूयस्त्वं प्रा-
यश्चित्तगौरवं च दर्शयितुं विशेषेण निषेधः । अत एवान्नानन्तरं लोष्ठमर्दीति निन्दिष्य-
ति । दृष्टादृष्टफलशून्यं च कर्म न कुर्यात् । ननु “ न कुर्वीत वृथाचेष्टाया ” (अ. ४
श्लो. ६३) इत्यनेन पुनरुक्तिः । उच्यते । देहव्यापारश्चेष्टा स वृथाचेष्टाशब्देन निषि-
द्धः, अनेन तु निष्फलं मनोग्राह्यादिसंकल्पात्मकं कर्म मानसं निषिध्यते । यच्च आय-
त्यामागामिकाळे कर्माद्युत्पादं यथाऽऽजीर्णं भोजनादि तदपि न कुर्यात् ॥ ७० ॥

लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।

स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१ ॥

लोष्ठमर्दयिता तृणच्छेत्ता नखखादिता च यो मनुष्यस्तथा सूचकः खलो यः
परस्य दोषानसतः सतो वा ख्यापयति बाह्याभ्यन्तरशौचरहितः शीघ्रमेते देहधना-
दिना विनश्यन्ति ॥ ७१ ॥

न विगर्ह्य कथां कुर्याद्बहिर्मात्रं न धारयेत् ।

गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२ ॥

न चाभिविवेक्षेण कथां शालीयेष्वर्थेषु लौकिकेषु वा कुर्यात्, केशकलापाद्बहिर्मात्रं
न धारयेत् । गवां च पृष्ठेन यानं सर्वथेति प्रवेण्यादिव्यवधानेनाप्यधर्मावहम् । पृष्ठेन-
त्यभिधानादाकृष्टशकटादिना न दोषः ॥ ७२ ॥

अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वावृतम् ।

रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥

प्राकाराद्यावृत्तं गृहं च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राकारादिलङ्घनं कृत्वा न विशेत् ।
रात्रौ च वृक्षमूलावस्थानं दूरतस्त्यजेत् ॥ ७३ ॥

नाक्षैः क्रीडेत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४ ॥

गृहं विना कदाचिदपि परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडेत् । स्वयमित्यभिधाना-
दात्मोपानहौ पादव्यतिरिक्तेन हस्तादिना देशान्तरं न नयेत् । शय्याद्यवस्थि-
तश्च न भुञ्जीत । हस्ते च प्रभूतमन्नं कृत्वा क्रमेण न खादेत् । आसने भोजनपात्रं
निधाय न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥

सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ।

न च नम्रः शयीतेह न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजेत् ॥ ७५ ॥

यत्किंचित्तिलसंमिश्रं कृसरमोदकादि तदस्तमितेऽङ्गे नाषात् । उपस्थाच्छादनवा-
सोरहितो नेह लोके सृप्यात् । उच्छिष्टस्तु नान्यतो गच्छेत् ॥ ७५ ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।

आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥

जलार्द्रपादो भोजनमाचरेत् । नार्द्रपादः सृप्यात् । यस्मादार्द्रपादो भुञ्जानः
प्रतायुर्भवति ॥ ७६ ॥

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।

न विष्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७ ॥

तरुगुल्मलतागहनत्वेनाचक्षुर्गोचरमरण्यादिदेशं दुर्गं नाक्रामेत् । सर्पचौरादेरन्त-
र्हितस्य संभवात् । पुरीषं मूत्रं च न निरीक्षेत । बाहुभ्यां च नदीं न तरेत् ॥ ७७ ॥

अधितिष्ठेन्न केशास्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ।

न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७८ ॥

दीर्घमायुर्जीविषुमिच्छुः केशादीन्नाधिरोहेत् । भग्नमृन्मयभाजनशकलानि कपा-
लिकाः ॥ ७८ ॥

न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुलकसैः ।

न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ ७९ ॥

[न कृतघ्नैरनुद्युक्तैर्न महापातकान्वितैः ।

न दस्युभिर्नाशुचिभिर्नामित्रैश्च कदाचन ॥ ८० ॥]

पतितादिभिर्ग्रामान्तरवासिभिरपि सह न संवसेत् । एकतरुच्छायादौ न समीपे
वसेत् । अतो “ नाधार्मिके वसेद्गामे ” (अ. ४ श्लो. ६०) इत्यतो भेदः । निषादा
च्छूद्रायां जातः पुलकसः । वक्ष्यति च “ जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति
पुलकसः ” (अ. १० श्लो. १८) इति । अवलिप्ता धनादिमदगर्विताः । अन्त्या अ-
न्त्यजा रजकादयः । अन्त्यावसायिनो निषादस्त्रियां चाण्डालाज्जाताः । वक्ष्यति च
“ निषादस्त्री तु चाण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ” (अ. १० श्लो. ३९) ॥ ७९ ॥

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतप्रादिशेत् ॥ ८० ॥

[अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥ ६ ॥]

शूद्राय मतिं वृथाप्योपदेशं न दद्यात् । धर्मोपदेशस्य पृथङ्निर्देशात् । अदासशूद्रायो-

च्छिष्टं न दद्यात् । दासगोचरतया “ उच्छिष्टमन्नं दातव्यम् ” (अ.१०.श्लो.१२५) इति वक्ष्यमाणत्वाददोषः । “ द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ” इति भोक्तुर्विधिर्दातुर्च्छिष्टदाननिषेधेऽपि यथासंभवलब्धविषयः । हविष्कृतमिति । यस्यैकदेशो द्रुतः स हविःशेषो न दातव्यः । धर्मोपदेशो न शूद्रस्य कर्तव्यः । व्रतं चास्य प्रायश्चित्तरूपं साक्षान्नोपदिशेत्, किंतु ब्राह्मणं मध्ये कृत्वा तदुपदेशव्यवधानात् । यथाहाङ्गिराः—“ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ” । प्रायश्चित्तमिति सकलधर्मोपदेशस्योपलक्षणार्थम् ॥ ८० ॥

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।

सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१ ॥

यस्माद्योऽस्य शूद्रस्य धर्मं व्रते यश्च प्रायश्चित्तमुपदिशति स तेन शूद्रेणैव सहासंवृताख्यं तमो गहनं नरकं प्रविशति । पञ्चसु पूर्वोक्तेषु द्वयोर्दोषकथनं प्रायश्चित्तगौरवार्यम् ॥ ८१ ॥

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।

न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः ॥ ८२ ॥

संहिताभ्यां पाणिभ्यां न कण्डूयेदात्मनः शिरः । उच्छिष्टः स्वशिरो न स्पृशेत् । शिरसा विनोन्मज्जनव्यतिरेकेण नित्यनैमित्तिकक्षाने न कुर्यात् । दृष्टार्थं शिरोव्यतिरिक्तगात्रप्रक्षालने न दोषः । स्नानशक्तस्य चायं निषेधः । अशक्तस्य तु “ अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ” इति जाबालिना विहितमेव ॥ ८२ ॥

केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ।

शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ॥ ८३ ॥

कोपेन केशग्रहप्रहारौ शिरसि वर्जयेत् । कोपनिमित्तत्वाच्चात्मनः परस्य च प्रतिषेधः । अत एव सूरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः । अशिरस्कस्नातस्य तैलेन न किञ्चिदप्यङ्गं स्पृशेत् । अथवा तैलेनेति काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते । तैलेन शिरःस्नातः तैलेन पुनः किञ्चिदप्यङ्गं न स्पृशेत् । अतो रात्रौ शिष्टानामतैलशिरःस्नातानां तैलेन पादाभ्यङ्गसमाचरणमविरुद्धम् ॥ ८३ ॥

न राज्ञः प्रतिगृहीयादराजन्यप्रसूतितः ।

सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥ ८४ ॥

राजन्यशब्दः धनत्रियवचनः । अधन्रियप्रसूतस्य राज्ञो धनं न प्रतिगृहीयात् । “ राजत्तो धनमन्विच्छेत् ” इत्युक्तं तस्यायं विशेष उक्तः सूनाचक्रध्वजवतामिति । सूनावतां चक्रवतां ध्वजवतां च । सूना प्राणिवधस्थानं तस्यस्यास्तीति स सूनावाम्पशुमारणपूर्वकमांसविक्रयजीवी । चक्रधान्बीजवधविक्रयजीवी तैलिकः । ध्वजवान्मण्यविक्रयजीवी

शौण्डिकः । वेशः पण्यञ्जिया भृतिः तथा यो जीवति स्त्री पुमान्वा स वेश्वरान् । एतेषां च न प्रतिगृह्णीयात् ॥ ८४ ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥ ८५ ॥

गोविन्दराजस्तु “दशवेद्यासमो नृपः” इति पठति । मेधातिथिप्रभृतयः प्राञ्चो “दशवेशसमो नृपः” इति पठन्ति । सूनादिशब्दैस्तद्वाचस्पत्येक्ष्यते । दशसूनावत्सु यावान्दोषस्तावानेकस्मिन् चक्रवति तैलिके, यावान्दशसु तैलिकेषु दोषस्तावानेकध्वजवति शौण्डिके, यावान्दशसु ध्वजवत्सु दोषस्तावानेकत्र वेशवति, यावान्दशसु वेशवत्सु दोषस्तावानेकत्र राजनि । उत्तरोत्तरनिन्दा चेयं पूर्वदातृसंभवे सत्पुत्तरवर्जनार्थमपेक्षया योज्यते ॥ ८५ ॥

दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सैनिकः ।

तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६ ॥

सूनाया चरतीति सैनिकः । एवं संकलनया यत्सैनिको दशसहस्राणि स्वार्थं व्यापादयति तेन तुल्यो राजा मन्वादिभिः स्मृतः । तस्मात्तस्य प्रतिग्रहो नरकहेतुत्वाद्वयानकः क्षत्रियस्यापि च ॥ ८६ ॥

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ ८७ ॥

यो राज्ञः कृपणस्य राज्ञोऽङ्गुलेन प्रवर्तमानस्य प्रतिग्रहं करोति स क्रमेणैतान्वक्ष्यमाणैकविंशतिं नरकान्गच्छति ॥ ८७ ॥

पूर्वश्लोके सामान्यतो नरकानिमानेकविंशतिमित्युक्तमिदानीं तानेव नामतो निर्दिशति—तामिस्रमिति त्रिभिः ॥

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।

नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥ ८८ ॥

संजीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम् ।

संहातं च सकाकोलं कुड्मलं प्रतिमूर्तिकम् ॥ ८९ ॥

लोहशङ्खमृजीषं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।

असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९० ॥

एतेषां नरकाणां स्वरूपं मार्कण्डेयपुराणादिषु विस्तरेणोक्तं तत्रैवावगन्तव्यम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ९१ ॥

प्रतिग्रहो विविधनरकहेतुरिति जानन्तो ब्राह्मणा धर्मशास्त्रपुराणादिविदो वेदाध्या-
यिनो जन्मान्तरे श्रेयःकामवन्तो न राज्ञः प्रतिगृहीयुः । विदुषो हि प्रतिग्रहे नातीव
दोषः । यतो वक्ष्यति “ तस्मादविद्वान्निभीयात् ” (अ. ४ श्लो. १९१) इति ।
तेषामपि निषिद्धो राजप्रतिग्रहः प्रचुरप्रत्यवायफलक इति दर्शयितुं विद्वद्ग्रहणं ब्रह्मवा-
दिग्रहणं च ॥ ९१ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

ब्राह्मो मुहूर्तो रात्रेः पश्चिमो यामः । ब्राह्मी भारती तत्प्रबोधहेतुत्वात् । मुहूर्तश-
ब्दोऽत्र कालमात्रवचनः । तत्र बुध्येत । दक्षेणापि “ प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन
तौ नयेत् । प्रहरद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ” इति ब्रुवता तत्र प्रबोधोऽभ्यु-
त्थातः । गोविन्दराजस्तु “ रात्रेः पश्चिमे मुहूर्ते बुध्येत ” इत्याह । धर्मार्थौ च पर-
स्पराविरोधेनावृणानार्थमवधारयेत् । तथा धर्मार्थार्जनहेतून्कायक्लेशान्निरूपयेत् । यदि
महान्कायक्लेशोऽल्पौ च धर्मार्थौ वा तदा तं परिहरेत् । वेदस्य तत्त्वार्थं ब्रह्मकर्मात्मकं
निश्चिनयात् । तस्मिन्समये बुद्धिप्रकाशात् ॥ ९२ ॥

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरां चिरम् ॥ ९३ ॥

तत उपःकाले शय्याया उत्थाय सति वेगे मूत्रपुरीषोत्सर्गं कृत्वा च कृतवक्ष्यमाण-
शौचोऽनन्यमनाः पूर्वा संध्यां चिरं गायत्रीजपं कुर्वन्वर्ततार्कदर्शनात् । अयं विधिः
प्रातःसंध्यायामुक्तः । उदयादूर्ध्वमपि जपेदायुरादिकाम इति विधानार्थोऽयमारम्भः ।
अपरामपि संध्यां स्वकाले प्रारभ्य सारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्नासीत् ॥ ९३ ॥

आयुरादिकामाधिकारोऽयमिति दर्शयन्नाह—

ऋषयो दीर्घसंध्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४ ॥

संध्याशब्दोऽत्र संध्यानुष्ठेयजपादिपरः । यस्मादृषयो दीर्घसंध्यानुष्ठानादीर्घमायुः
जीवन्तः प्रज्ञां यशोऽमृतां च कीर्तिमध्ययनादिसंपन्नं यशश्च प्राप्नुयुः । तस्मादायुरा-
दिकामधिरं संध्यानुष्ठासीत् ॥ ९४ ॥

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ ९५ ॥

श्रावणस्य पौर्णमास्यां भाद्रपदस्य वा स्वगृह्यानुष्ठारेणोपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा
सार्धांश्चतुरो मासान्ब्राह्मण ऋणुक्तो वेदानधीयीत ॥ ९५ ॥

पुण्ये तु छन्दासां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥ ९६ ॥

ततः पक्षाधिकेषु चतुर्षु मासेषु यः पुष्यस्तत्र ग्रामाद्बहिर्गत्वा स्वगृहानुसारेणोत्स-
र्गाख्यं कर्म कुर्यात् । अथवा माघशुक्लस्य प्रथमेऽहनि पूर्वाह्ने कुर्यात् । माघशुक्ले च
विधिः प्रौष्ठपथां येनोपाकर्म न कृतं तद्विषयः ॥ ९६ ॥

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ॥ ९७ ॥

एवमुक्तप्राज्ञानुसारेण ग्रामाद्बहिश्छन्दसानुत्सर्गाख्यं कर्म कृत्वा पक्षिणीं रात्रिं
विरमेत्नाधीयीत । द्वे दिने पूर्वापरे पक्षाविव यस्या मध्यवर्तिन्या रात्रेः सा पक्षिणी
रात्रिः । अस्मिन्पक्षे तत्सर्गाहोरात्रे द्वितीयदिने चाह्नि नाध्येतव्यं द्वितीयरात्रौ त्वध्ये-
तव्यम् । अथवा तमेवैकमुत्सर्गाहोरात्रमनध्यायं कुर्यात् । विद्यानैपुण्यकामं प्रत्यय-
महोरात्रानध्यायविधिः ॥ ९७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ९८ ॥

उत्सर्गानध्ययनादूर्ध्वं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं शुक्लपक्षेषु संयतः पठेत् । सर्वाणि तु
वेदाङ्गानि शिक्षाव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु पठेत् ॥ ९८ ॥

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसंनिधौ ।

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ९९ ॥

स्वरवर्णाद्यभिव्यक्तिशून्यं शूद्रसंनिधौ च नाधीयीत । तथा रात्रेः पश्चिमे यामे
सुप्तोत्थितो वेदमधीत्य श्रान्तो न पुनः सुप्यात् ॥ ९९ ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।

ब्रह्म छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ १०० ॥

यथोक्तविधिना नित्यं छन्दस्कृतं गायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रमात्रं पठेत् । मन्त्रा-
णामेव कर्मान्तरङ्गत्वात् । अनापदि सम्यक्करणादौ सति ब्रह्म ब्राह्मणं मन्त्रजातं च
यथोक्तविधिना युक्तः सन्निहजः पठेत् ॥ १०० ॥

इमाभित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ १०१ ॥

इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायान्सर्वथा यथोक्तविधिनाधीयानः शिष्याध्यापनं च कुर्वाणो
युर्वर्जयेत् ॥ १०१ ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ।

एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२ ॥

रात्रौ कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायौ वाति । गोविन्दराजस्तु “कर्णभ्यामेव
श्रवणोपपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रव इत्युक्तं, तेनातिशब्दवति वायौ वाति ” इत्य-

भिहितवान् । दिवा च धूलिपटलोत्सारणसमर्थं वायौ वहति एतौ वर्षाकालेऽनध्यायौ तात्कालिकावध्यापनविधिज्ञा मुनयः कथयन्ति ॥ १०२ ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुब्रवीत् ॥ १०३ ॥

विद्युद्भूजितवर्षेषु द्वन्द्वनिर्देशायुगपदुपस्थितेषु महतीनां चोल्कानां संप्लव इतस्ततः पाते सति । आकालिकमिति तु निमित्तकालादारभ्यापरेषुर्वावत्स एव कालस्तावत्पर्यन्तमनध्यायमेतेषु मनुब्रवीत् ॥ १०३ ॥

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४ ॥

एतान्विद्युदादीन्यदा होमार्थं प्रकटीकृताग्निशालेषु संध्याक्षणे युगपदुत्पन्नाज्जानीयात्तदानध्यायं वर्षासु कुर्यान्न सर्वदा । तथानृतौ प्रादुष्कृताग्निशालेषु मेघदर्शनमात्रे सत्यनध्यायो न वर्षासु ॥ १०४ ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।

एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

अन्तरिक्षभवोत्पातध्वनौ भूकम्पे सूर्यचन्द्रतारागणानां चोपसर्गे सत्यनध्यायानिमानाकालिकाज्जानीयात् । आकालिकशब्दार्थो व्याकृत एव । ऋतावपि वर्षासु किल भूकम्पादयो न दोषावहा इत्यभिप्रायेणार्तावपीत्युक्तं, अपिशब्दादन्यत्रापि ॥ १०५ ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥

होमार्थं प्रकाशितेष्वग्निषु संध्यायां यदा विद्युद्भूजितशब्दावेव भवतो नतु वर्षं तदा सज्योतिरनध्यायः स्यात् नाकालिकः । तत्र यदि प्रातःसंध्यायां विद्युद्भूजितशब्दौ तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदनध्यायो दिनमात्रमेव यदि सायंसंध्यायां तौ स्यातां तदा यावन्नक्षत्रज्योतिस्तावदनध्यायो रात्रिमात्रमिति रात्रौ स्तनितविद्युद्वर्षेष्विति त्रयाणां पूर्वोक्तानां शेषे वर्षाख्ये त्रितये जाते यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपि । अहोरात्र एवेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ १०७ ॥

नैपुण्यविषयो धर्मातिशयार्थिनो ग्रामनगरयोः सर्वदानध्यायः स्यात् । कुत्सितगन्धे च सर्वस्मिन्नपि गन्धमाने धर्मनैपुण्यकामं प्रत्ययं विद्यानध्यायोपदेशो विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति । ये शिष्याः केचिद्दृहीतवेदाध्ययनजन्मादृष्टेच्छवस्ते धर्मनैपुण्यकामाः । केचित्प्रथमाध्येतारो विद्यातिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैपुण्यकामाः ॥ १०७ ॥

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च संनिधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥

अन्तर्गतः शवो यस्मिन्ग्रामे ज्ञायते तत्र । वृषलोऽधार्मिकस्तस्य संनिधौ नतु शूद्रः ।
तस्य “ न शूद्रजनसंनिधौ ” इति निषेधात् । रुद्यमाने रोदनध्वनौ । भावे लकारः ।
कार्यान्तरार्थं बहुजनमेलके सत्यनध्यायः ॥ १०८ ॥

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने ।

उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १०९ ॥

उदकमध्ये मध्यरात्रे च मुहूर्तचतुष्टये च निशायां च चतुर्मुहूर्तमिति गौतमस्मर-
णात् । गोविन्दराजस्तु रात्रिमध्यप्रहरद्वय इत्युक्तवान् । तथा मूत्रपुरीषोत्सर्गकालेऽन्न-
भोजनादिना चोच्छिष्टो निमन्त्रणसमयादारभ्य श्राद्धभोजनाहोरात्रं यावन्मनसापि वेदं
न चिन्तयेत् ॥ १०९ ॥

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्विष्टस्य केतनम् ।

त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ ११० ॥

एक एवोद्दिश्यते यत्र श्राद्धे तदेकोद्विष्टं नवश्राद्धं तत्केतनं निमन्त्रणं गृहीत्वा निम-
न्त्रणादारभ्य क्षत्रियस्य जनपदेश्वरस्य पुत्रजन्मादिस्तके राहोश्च सूतकं चन्द्रसूर्योपरागः
तत्र त्रिरात्रं वेदं नाधीयीत ॥ ११० ॥

यावदेकानुद्विष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।

त्रिप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥ १११ ॥

यावदेकस्यानुद्विष्टस्योच्छिष्टस्य सकुङ्कुमादेर्गन्धो लेपश्च ब्राह्मणस्य शास्त्रविदो देहे
तिष्ठति तावन्त्यहोरात्राण्यूर्ध्वमपि वेदं नाधीयीत ॥ १११ ॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।

नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ ११२ ॥

शय्यायां पतितान्ना आसनारूढपादः कृतावसक्थिको वा मांसं भुक्त्वा जननमर-
णाशौचिनं चान्नं भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ११२ ॥

नीहारे बाणशब्दे च संध्ययोरेव चोभयोः ।

अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ११३ ॥

नीहारे धूलिकायां बाणशब्दे शरध्वनौ । “ बाणो वीणाविशेषः ” इत्यन्ये । प्रातः
सायंसंध्योरमावास्याचतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु नाधीयीत । अष्टकासुतरत्र निषेधा-
त्पौर्णमास्यादिताहचर्यादष्टकाशब्दोऽष्टमीतिथिपरः ॥ ११३ ॥

विशेषदोषमाह—

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥ ११४ ॥

यस्मादमावास्या गुरुं हन्ति, शिष्यं हन्ति चतुर्दशी, वेदं चाष्टमीपौर्णमास्यौ विस्मरयतः तस्मात्ता अध्ययनाध्यापनयोः परित्यजेत् ॥ ११४ ॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।

श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्विजः ॥ ११५ ॥

धूलौ वर्षे दिशां दाहे सृगालकुङ्कुरगर्भोष्ट्रेषु च रुवत्स पङ्क्तौ चोपविश्य प्रकृतत्वात्सृगालश्वखरादीनामेव ब्राह्मणो न पठेत् ॥ ११५ ॥

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

वमित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ ११६ ॥

श्मशानसमीपे, ग्रामसमीपे, गोष्ठे च, मैथुनसमयवृत्तवासः परिधाय, श्राद्धीयं च सिद्धान्नादि प्रतिगृह्य नाधीयीत ॥ ११६ ॥

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥ ११७ ॥

श्राद्धिकमन्नादि भुक्त्वा तावदनध्यायो भवतीत्युक्तम् । प्राणि वा गवाश्वादि, अप्राणि वा वज्रमाल्यादि, प्रतिग्रहकाले हस्तेन गृहीत्वानध्यायो भवति । यस्मात्पाणिरेवास्यमस्येति पाण्यास्यो हि ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ११७ ॥

चौरैरुपद्रुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ।

आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ॥ ११८ ॥

चौरैरुपद्रुते ग्रामे गृहादिदाहादिकृते भये दिव्यान्तरिक्षभौमेषु चाद्भुतेषुत्पातेष्वाकालिकमनध्यायं जानीयात् ॥ ११८ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् । उत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्रावनध्याया-
हृतौ तत्रायं धर्मनैपुण्यकामं प्रति त्रिरात्रोपदेशः । तथाग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णपक्षाष्ट-
मीषु तिसृषु चतसृषु चाहोरात्रमनध्यायः । दिवाकालमात्रसद्भावेऽपि पौर्णमास्यष्टकासु
चैत्यनेन यावदष्टम्येवानध्याय इतराष्टमीषु इत्यपुनरुक्तिः । ऋत्वन्ताहोरात्रेषु चान-
ध्यायः ॥ ११९ ॥

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।

न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥ १२० ॥

तुरगतरुकरिनौकाखपोष्ट्रारूढः तथोपरदेशस्थः शकटादियानेन गच्छन्नाधीयीत १२०

न विवादे न कलहे न सेनायां न संगरे ।

न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥ १२१ ॥

विवादे वाक्कलहे, कलहे दण्डादण्ड्यादौ, सेनायामप्रवृत्तयुद्धायां, संगरे युद्धे, भोजनानन्तरं च यावदार्द्रहस्तः । “यावदार्द्रपाणिः” इति वसिष्ठस्मरणात् । तथाजीर्णेऽग्रे वमनं च कृत्वाम्लोद्वारे च न पठेत् ॥ १२१ ॥

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।

रुधिरं च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥ १२२ ॥

अध्ययनं करोमीति यावदतिथिरनुज्ञापितो न भवति, मारुते चात्यर्थं वाति, रुधिरं च गात्रात्स्रुते, रुधिरस्त्रावं विनापि शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि नाधीयीत ॥ १२२ ॥

सामध्वनावृण्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।

वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमाग्न्यक्रमधीत्य च ॥ १२३ ॥

सामध्वनौ च श्रूयमाणे ऋग्यजुषोः कदाचिदध्ययनं न कुर्यात् । वेदं च समाप्य आरण्यकारुण्यं च वेदैकदेशमधीत्य तदहोरात्रे वेदान्तरं नाधीयीत ॥ १२३ ॥

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १२४ ॥

सामगानश्रुतौ ऋग्यजुषोरनध्याय उक्तस्तस्यायमनुवादः । ऋग्वेदो देव एव देवता-स्येति देवदैवत्यः । यजुर्वेदो मानुषो मानुषदेवताकत्वात् । प्रायेण मानुषकर्मोपदे-शाद्वा मानुषः । सामवेदः पितृदेवताकत्वात्पित्र्यः । पितृकर्म कृत्वा जलोपस्पर्शनं स्मरन्ति तस्मात्तस्याशुचिरिव ध्वनिः न त्वशुचिरेव । अतस्तस्मिन् श्रूयमाणे ऋग्यजुषौ नाधीयीत ॥ १२४ ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।

क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ १२५ ॥

एतद्वेदत्रयस्य देवमनुष्यपितृदेवताकत्वं जानन्तः शास्त्रज्ञास्त्रयीनिष्कर्षं सारोद्धृतं प्रणवव्याहृतिसावित्र्यात्मकं प्रणवव्याहृतिसावित्रीः क्रमेण पूर्वमधीत्य पश्चाद्वेदाध्ययनं कुर्युः । द्वितीयाध्यायोक्तोऽप्ययमर्थः पुनरनध्यायप्रकरणेऽभिहितः । यथैते यथोक्तान-ध्याया एवं प्रणवव्याहृतिसावित्रीष्वपठितास्त्रनध्याय इति दर्शयितुं शिष्यस्याध्यापन-मेवं कर्तव्यमिति स्नातकव्रतत्वावगमार्थं च ॥ १२५ ॥

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलानुभिः ।

अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥ १२६ ॥

पशुगवादिः मण्डूकविडालकुङ्कुरसर्पनकुलमृगैः शिष्योपाध्याययोर्मध्यागमनेऽनध्यायमहोरात्रं जानीयात् ॥ १२६ ॥

संप्रति विद्यानैपुण्यकामं प्रति पूर्वोक्तानध्यायविकल्पार्थमाह—

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिं चाशुद्रामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥ १२७ ॥

स्वाध्यायभूमिं चोच्छिष्टाद्यमेध्यापहतां आत्मानं च यथोक्तशौचरहितमिति द्वावेवानध्यायौ नित्यं प्रयत्नतो वर्जयेन्न तु पूर्वोक्तान् । तेषामपि यत्र नित्यग्रहणमनुवादो वा नित्यत्वरूपापको वास्ति तानपि नित्यं वर्जयेत् । अन्यत्र विकल्पः ॥ १२७ ॥

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ १२८ ॥

[षष्ठ्यष्टम्यौ त्वमावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् ।

वर्जयेत्पौर्णमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ ७ ॥]

अमावास्यादिष्टतावपि स्नातको द्विजो न क्षियद्युपगच्छेत् । “पर्ववर्जं व्रजे-
क्षेनाम्” (अ. ३ श्लो ४९) इत्यनेनैव निषेधसिद्धौ स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तार्थ-
मिह पुनर्वर्जनम् ॥ १२८ ॥

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजसं नाविज्ञाते जलाशये ॥ १२९ ॥

नित्यस्नानस्य भोजनानन्तरमप्रसक्तेश्चाण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्य “सुदुर्तमपि शक्ति-
विषये नाप्रयतः स्यात्” इत्यापस्तम्बस्मरणान्निषेधमयोग्यत्वाद्यदृच्छाज्ञानमिदं भोज-
नानन्तरं निषिध्यते । तथा रोगी नैमित्तिकमपि स्नानं न कुर्यात् किंतु यथासामर्थ्यं
“अशिरस्कं भवेत्स्नानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वा स्यान्मार्जनं
दैहिकं विदुः” इत्यादिजावालयुक्तमनुसंधेयम् । तथा “महानिशात्र विज्ञेया मध्यस्थं
प्रहरद्वयम् । तस्मिन्स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते” इति देवलवचनात्तत्र न
ज्ञायात् । बहुवासाश्च नित्यं न ज्ञायात् । नैमित्तिकचाण्डालादिस्पर्शं सति तु
ज्ञानं बहुवाससोऽप्यनिषिद्धम् । ग्राहाद्याकान्तागाधरूपतया च विशेषेणाज्ञाते
जलाशये च ॥ १२९ ॥

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।

नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ १३० ॥

देवतानां पाषाणादिमयीनां, गुरोः पित्रादेः, नृपतेः, स्नातकस्याचार्यस्य च । गुरु-

त्वेऽप्याचार्यस्य प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः । बभ्रुणः कपिलस्य यज्ञे दीक्षितस्यावभृ-
थक्षानात्पूर्वमिच्छया छायां नाक्रामेत् । चशब्दाच्चाण्डालादीनामपि । कामत इत्यभि-
धानादबुद्धिपूर्वके न दोषः ॥ १३० ॥

मध्यंदिनेऽधिरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम् ।

संध्यायोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥ १३१ ॥

दिवारात्रे च संपूर्णे प्रहरद्वये समांसं च श्राद्धं भुक्त्वा प्रातःसायंसंध्ययोश्च चिरं
चतुष्पथं नाधितिष्ठेत् ॥ १३१ ॥

उद्वर्तनमपस्नानं विष्मूत्रे रक्तमेव च ।

श्लेष्मनिष्ठचूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः ॥ १३२ ॥

उद्वर्तनमभ्यङ्गमलापकर्षणपिष्टकादि अपस्नानं स्नानोदकं मूत्रपुरीषे रुधिरं च श्ले-
ष्माणं निष्ठयूतमश्लेष्मरूपमपि चर्वितपरित्यक्तरूपताम्बूलादि वान्तं भुक्त्वोद्वीर्णभक्तादि
एतानि कामतो नाधितिष्ठेत् । अधिष्ठानं तदुपर्यवस्थानम् ॥ १३२ ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ॥ १३३ ॥

शत्रुं तन्मन्त्रिणमधर्मशीलं चौरं परदारान्ध न सेवेत । चौरस्याधार्मिकत्वेऽप्यत्य-
न्तगर्हितत्वात्पृथङ्निर्देशः ॥ १३३ ॥

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ १३४ ॥

यस्मादीदृशमनायुष्यमिह लोके पुरुषस्य न किञ्चिदस्ति यादृशं परदारगमनं त-
स्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ १३४ ॥

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।

नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ १३५ ॥

दृढयथै भूधातुः । भूष्णुर्वर्धिष्णुः धनगवादिना वर्धनशीलः क्षत्रियं सर्पं बहुश्रुतं च
ब्राह्मणं नावजानीयात् । कृशानपि तत्काले प्रतीकाराक्षमान् ॥ १३५ ॥

एतन्नयं हि पुरुषं निर्देहेदवमानितम् ।

तस्मादेतन्नयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥

एतन्नयमवमानितं सदवमन्तारं विनाशयति । क्षत्रियसर्पौ दृष्टशक्त्या ब्राह्मणश्चा-
भिचारादिनाऽदृष्टेन । तस्मात्कल्याणबुद्धिरेतन्नयं सर्वदा नावजानीयात् ॥ १३६ ॥

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।

आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ १३७ ॥

प्रथमं धनार्थसुखमे कृते तत्र धनानामसंपत्तिभिर्मन्दभाग्योऽहमिति नात्मानमवजा-
नीयात् । किंतु मरणपर्यन्तं श्रीसिद्धयसुखमं कुर्यात् । न त्विमां दुर्लभां बुध्येत् ॥ १३७

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ १३८ ॥

यथा दृष्टश्रुतं तत्त्वं ब्रूयात् । तथा प्रीतिसाधनं ब्रूयात्पुत्रस्तेजात इति । यथा दृष्ट-
श्रुतमप्यप्रियं पुत्रस्ते मृत इत्यादि न वदेत् । प्रियमपि मिथ्या न वदेत् । एष वेद-
मूलतया नित्यो धर्मः ॥ १३८ ॥

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ॥ १३९ ॥

प्रथमं भद्रपदमभद्रपदपरं द्वितीयं भद्रशब्दपर्यायपरं अभद्रं यत्तद्भद्रशब्दपर्यायपर-
प्रशस्तादिशब्देन प्रब्रूयात् । तथा चापस्तम्बः “ नाभद्रमभद्रं ब्रूयात्पुण्यं प्रशस्तमिति
ब्रूयाद्भद्रमित्येव ” इति । भद्रपदमेव वा तत्र योज्यम् । शुष्कं निष्प्रयोजनं वैरं विवादं
न केनचित्सह कुर्यात् ॥ १३९ ॥

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते ।

नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ १४० ॥

उषःसमये प्रदोषे च दिवा संपूर्णप्रहरद्वये च अज्ञातकुलशालेन पुरुषेण ब्रूद्वैश्च सह
न गच्छेत् । “ नैकः प्रपद्येताध्वानम् ” (अ. ४ श्लो. ६०) इत्युक्ते प्रतिषेधेऽपि
पुनर्नैक इति प्रतिषेधः ज्ञातकव्रतलोपप्रायश्चित्तगौरवार्थः ॥ १४० ॥

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोऽधिकान् ।

रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१ ॥

हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्खदृढकुरूपार्थहीनहीनजातीन्काणशब्दाह्वानादिना न निन्देत् ॥ १४१

न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ।

न चापि पश्येदशुचिः सुस्थो ज्योतिर्गणान्दिवि ॥ १४२ ॥

कृतभोजनः कृतमूत्रपुरीषादिश्चाकृतशौचाचमनो ब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणाग्नीन्
स्पृशेत् । न चाशुचिः सन्नानातुरो दिविस्थान्सूर्यचन्द्रग्रहादिज्योतिर्गणान्नपश्येत् ॥ १४२ ॥

स्पृष्टैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥ १४३ ॥

एतान्गवादीनशुचिः सन्स्पृष्टा कृताचमनः पाणिना गृहीताभिरद्भिः प्राणांश्चक्षुरा-
दीनीन्द्रियाणि शिरःस्कन्धजालुपादान्नाभिं च स्पृशेत् । अप्रकरणे चेदं प्रायश्चित्ताभि-
धानं लाघवार्थं तत्र प्रकरणे गवादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ १४३ ॥

अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ १४४ ॥

अनातुरः सन्स्वानि खानीन्द्रियच्छिद्राणि रोमाणि च गोप्यान्पुपस्थकक्षादिगतानि निनिमित्तं न स्पृशेत् ॥ १४४ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।

जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥

अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्देतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसेवादि-
कमाचारस्तत्रोक्तः स्यात् । बाह्याभ्यन्तरशौचापेतो जितेन्द्रियश्च भवेत् गायत्र्या-
दिजपं विहितहोमं च नित्यं कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । अत्राचारादीनामुक्तानामपि
विनिपातनिवृत्त्यर्थत्वात्पुनरभिधानम् ॥ १४५ ॥

अत आह—

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुहतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ १४६ ॥

मङ्गलाचाराभ्यां युक्तानां नित्यं शुचीनां जपहोमरतानां दैवमातृषोपद्रवो न
जायते ॥ १४६ ॥

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ १४७ ॥

नित्यकृत्यावसरे श्रेयोहेतुतया प्रणवगायत्र्यादिकं वेदमेवानलसो जपेत् । यस्मात्
ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं धर्मं मन्वादयो वदन्ति । अन्यः पुनस्ततोऽपकृष्टो धर्मो दुर्निभिरुच्यते
उक्तस्यैव वेदाभ्यासादेः पूर्वजातिस्मरणद्वारेण मोक्षहेतुत्वं वदितुं पुनरभिधानम् ॥ १४७ ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।

अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥ १४८ ॥

सततवेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्थ जातिं स्मरति ॥ १४८ ॥

ततः किमत आह—

पौर्विकीं संस्मरञ्जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ।

ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ १४९ ॥

पूर्वजातिं स्मरन् । जातिमित्येकत्वमनाकाङ्क्षितत्वादविवक्षितम् । बहूनि जन्मानि
स्मरन्तेषु च गर्भजन्मजरामरणदुःखान्यपि स्मरन्संसारे विरज्यन्ब्रह्मैवाजस्रमभ्य-
स्यति श्रवणमननध्यानैः साक्षात्करोति तेन चानन्तमविनाशि परमानन्दाविर्भावलक्षणं
मोक्षसुखं प्राप्नोति ॥ १४९ ॥

सावित्राञ्छान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ।

पितृंश्चैवाष्टकास्वर्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥ १५० ॥

सावित्रीदेवताकान्होमाननिष्ठनिष्ठत्यर्थं च शान्तिहोमान्पौर्णमास्यमावास्यायोः सर्वदा कुर्यात् । तथा आग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टमीषु तिसृषु चाष्टकाख्येन कर्मणा श्राद्धेन च तदन्तरितकृष्णनवमीषु चान्वष्टकाख्येन परलोकगतापितृन्यजेत् ॥ १५० ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥

“नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः” इति विष्णुपुराणवचनादेवंविधादग्निगृहस्य दूरान्मूत्रपुरीषपादप्रक्षालनसकलोच्छिष्टान्नानि निषिच्यत इति निषेकं रेतश्चोत्सृजेत् ॥ १५१ ॥

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्यात् देवतानां च पूजनम् ॥ १५२ ॥

मित्रदेवताकत्वान्मैत्रं पापुस्तद्भवत्वान्मैत्रं पुरीषोत्सर्गम् । तथा देहप्रसाधनं प्रातः स्नानदन्तधावनाञ्जनदेवार्चनादि पूर्वाह्ण एव कुर्यात् । पूर्वाह्णशब्देन रात्रिशेषादिनपूर्व-भागाविह विवक्षितौ । पदार्थमात्रविधिपरत्वाच्चास्य पाठक्रमोऽपि नादरणीयः । नहि स्नानानन्तरं दन्तधावनम् ॥ १५२ ॥

दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु ॥ १५३ ॥

पाषाणादिमयानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान्नक्षार्थं राजादिकं गुरुंश्च पित्रादीनमावा-स्यादिपर्वसु द्रष्टुमभिमुखो गच्छेत् ॥ १५३ ॥

अभिवादयेद्गृह्णांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।

कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्विधात् ॥ १५४ ॥

गृहागतान्गुरून्भिवादयेत्तेषां च स्वीयमासनमुपवेष्टुं च दद्यात् । बद्धाञ्जलिश्च गुरु-समीप आसीत । गच्छतश्च पृष्ठदेशेऽनुगच्छेत् । उक्तोऽप्ययमभिवादानुवाचाचारः फला-भिधानाय पुनरुच्यते ॥ १५४ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं स्वेषु कर्मसु ।

धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५ ॥

वेदस्मृतिभ्यां सम्यगुक्तं स्वेषु कर्मस्वधययनादिष्वङ्गत्वेन संबद्धं धर्मस्य हेतुं साधूनामाचारमनलसः सन्नितान्तं सेवेतेति सामान्येनाचारावृष्टानोपदेशः फल-कथनाय ॥ १५५ ॥

आचाराल्लभते त्थायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।

आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

आचाराद्देहोक्तमाशुर्लभते, अभिमताश्च प्रजाः पुत्रपौत्रदुहित्वात्मिकाः, प्रभृतं च धनं, अशुभफलसूचकं च देहस्थमलक्षणमाचारो निष्फलयति । आचाराख्यधर्मेणालक्षण-
सूचितारिष्टनाशात् ॥ १५६ ॥

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।

दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ १५७ ॥

यस्मादुराचारः पुरुषो लोके गर्हितः स्यात्सर्वदा दुःखान्वितो रोगवानल्पायुश्च
भवति तस्मात्सदाचारयुक्तः स्यात् ॥ १५७ ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।

श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८ ॥

यः सदाचारवान्श्रद्धान्वितः परदोषानभिधाता स शुभसूचकलक्षणशून्योऽपि
शतायुर्भवति ॥ १५८ ॥

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः ॥ १५९ ॥

यद्यत्कर्म पराधीनं परप्रार्थनादिसाध्यं तत्तद्यत्नतो वर्जयेत् यद्यत्स्वाधीनदेहव्यापा-
रसाध्यं परमात्मग्रहादि तत्तद्यत्नतोऽनुतिष्ठेत् ॥ १५९ ॥

अत्र हेतुमाह—

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६० ॥

सर्वं परप्रार्थनादिसाध्यं दुःखहेतुः । सर्वमात्माधीनं सुखहेतुः । एतत्सुखदुःखयोः
कारणं जानीयात् ॥ १६० ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ १६१ ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्यानुष्ठातुः पुरुषस्यान्तरात्मनस्तुष्टिः स्यात्तत्प्रयत्नतोऽनुष्ठेयम् । अतु-
ष्टिकरं वर्जयेत् । एतच्चाविहितानिषिद्धगोचरं वैकल्पिकविषयं च ॥ १६१ ॥

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।

न हिंस्याद्वाह्मणान्गाश्च सर्वैश्चैव तपस्विनः ॥ १६२ ॥

आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं, प्रवक्तारं वेदार्थव्याख्यातारं, गुरुं “अल्पं वा बहु
वा यस्य” (अ. २ श्लो. १४९) इत्युक्तम् । आचार्यादींस्तु न हिंस्यात् । प्रति-
कूलचरणेऽत्र हिंसाशब्दः । गोविन्दराजस्तु सामान्येन हिंसानिषेधादाततायिनो-

ऽप्येतान् हिंस्यादिति व्याख्यातवांस्तदयुक्तम् । “गुरुं वा बालवृद्धौ वा” (अ. ८ श्लो. ३५०) इत्यनेन विरोधात् ॥ १६२ ॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।

द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥ १६३ ॥

नास्ति परलोका इति बुद्धिः, वेदस्य देवतानां च निन्दां, मात्सर्यं धर्मादुत्साहाभिमानकोपकौर्याणि त्यजेत् ॥ १६३ ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैव निपातयेत् ।

अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ ॥ १६४ ॥

परस्य हननार्थं क्रुद्धः सन्दण्डानि नोत्क्षिपेत् । नच परगात्रे निपातयेत्पुत्रशिष्ये भार्यादासादेरन्यत्र । कृतापराधानेताननुशासनार्थं “रज्ज्वा वेषुदलेन वा” (अ. ८ श्लो. २९९) इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् ॥ १६४ ॥

ब्राह्मणायावगुर्यैव द्विजातिर्विधकाम्यया ।

शतं वर्षाणि तामिह नरके परिवर्तते ॥ १६५ ॥

द्विजातिरपि ब्राह्मणस्य हननार्थं दण्डादिकमुच्यम्यैव नतु निपात्य वर्षशतं तामिह नरके परिभ्रमति ॥ १६५ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।

एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

तृणेनापि क्रोधाद्बुद्धिपूर्वकं ब्राह्मणं ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु कुरुरादियोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।

दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥

अयुध्यमानस्य ब्राह्मणस्याङ्गे शास्त्रानभिज्ञतया शोणितमुत्पाद्य परलोके महदुःखमाप्नोति ॥ १६७ ॥

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतलात् ।

तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥ १६८ ॥

खड्गादिहतब्राह्मणाङ्गनिर्गतं रुधिरं भूमिपतितं यावतो धूलिद्वयशुक्रान्पिण्डीकरोति तान्त्संख्यानि वर्षाणि परलोके शोणितोत्पादकः प्रहर्ता अन्यैः असृगालादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

न कदाचिद्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ।

न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्नावयेदमृक् ॥ १६९ ॥

तस्मादवगोरणादिदोषाभिज्ञो ब्राह्मणे दण्डाद्युद्यमननिपातरुधिरस्रवणानि नापवापि
कुर्यादिति पूर्वोक्तक्रियान्नयस्योपसंहारः ॥ १६९ ॥

अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।

हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ १७० ॥

अधर्मेण व्यवहरतीत्यधार्मिकः शास्त्रप्रतिषिद्धागम्यागमनाद्यनुष्ठाता यो मातृपौ-
यस्य च साक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याभिधानमेव धनोपायोऽस्त्यमभिधायोक्तो-
चधनं गृह्णाति, यश्च परहिंसाभिरतः नासाविह लोके सुखयुक्तो वर्तते । तस्मादेतन्न
कर्तव्यमिति निन्दया निषेधः कल्प्यते ॥ १७० ॥

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।

अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ १७१ ॥

शास्त्रविहितमनुतिष्ठन्धनाद्यभावेनावसीदन्नपि कदाचिन्नाधर्मे बुद्धिं कुर्यात् । यस्मा-
दधर्मव्यवहारिणो यद्यप्यापाततो धनादिसंपद्भागिनोऽपि दृश्यन्ते तथापि तेषामधार्मि-
काणामधर्मचौरादिव्यवहारिणां पापिनां तज्जनितदुरितशालिनां शीघ्रं धनादिविपर्य-
योऽपि दृश्यते । तं पश्यन्नाधर्मे धियं दद्यादिति शिष्यहिताय दृष्टमर्थं दर्शितवान् १७१ ॥

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।

शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥ १७२ ॥

शास्त्रेणानियमितकालपरिपाकत्वाच्छुभाशुभकर्मणां नाधर्मोऽनुतिष्ठतः तत्काल एव
फलति । गौरिवैव भूमिपक्षे साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा भूमिरुपबीजमात्रा तदैव प्रचुरप-
चेत्तिमफलव्रीहिस्तत्रकसंवलिताना न भवति किंतु नियमफलपाकसमयमासाद्य । पशुपक्षे
वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा गौः पशुर्वाहदोहाभ्यां सद्यः फलति नैवमधर्मः किंतु क्रमेणाव-
र्तमानः फलोन्मुखीभवन्नधर्मकर्तुर्मूलानि छिनत्ति । मूलच्छेदेन सर्वनाशो लक्ष्यते ।
देहधनाद्यन्वितो नश्यति ॥ १७२ ॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु न प्लुषु ।

न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ १७३ ॥

यदि स्वयं कर्तुर्देहधनादिनाशं फलं न जनयति, तदा तत्पुत्रेषु नोचेत्पैत्रिषु जन-
यति नतु निष्फल एव भवति । नतु अन्यकृतस्य कर्मणः कथमन्यत्र फलजनकत्वम् ।
उच्यते पुत्रादिनाशस्य पितुः क्लेशहेतुत्वाच्छास्त्रीयत्वाच्चास्यार्थस्य नाविश्वासः ॥ १७३ ॥

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १७४ ॥

अधर्मेण परद्रोहादिना तावदापाततो ग्रामधनादिना वर्धते । ततो भद्राणि बहुभू-
त्यगवाधादीनि लभते । ततः शत्रून्स्वस्मादपकृष्टाञ्जयति । पश्चात्तिक्रयता कालेनाधर्म-
परिपाकवशादेहधनतनयादिसहितो विनश्यति ॥ १७४ ॥

सत्यधर्मार्थवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ।

शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥ १७५ ॥

सत्यधर्मसदाचारशौचेषु सर्वदा रतिः कुर्यात् । शिष्यांश्चाहुशासनीयान्भार्यापुत्रदास-
च्छात्रान् “ रज्ज्वा वेषुदलेन वा ” (अ. ८ श्लो. २९९) इति प्रकारेण शासयेत् ।
उक्तानामप्यभिधानादादरार्थं वाग्बाहूदरसंयतश्च स्यात् । वाक्संयमः सत्यभाषिता ।
बाहुसंयमो बाहुबलेन कस्याप्यपीडनम् । उदरसंयमो यथालब्धाल्पभोजनम् ॥ १७५ ॥

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।

धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकविक्रुष्टमेव च ॥ १७६ ॥

यार्थकामौ धर्मविरोधिनौ भवेतां तौ परिहरेत् । यथा चौर्यादिनार्थोपपादनं,
दीक्षादिने यजमानस्य पत्न्युपगमः, उदकं उत्तरकालस्तत्रासुखं यत्र धर्मे तं धर्ममपि
परित्यजेत् । यथा पुत्रादिवर्गपोष्ययुक्तस्य सर्वस्वदानम् । लोकविक्रुष्टं यत्र लोकानां
विक्रोशः यथा कलौ मध्यमाष्टकादिषु गोवधादिः ॥ १७६ ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ।

न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ १७७ ॥

पाण्यादिचापकं त्यजेत् । अनुपयुक्तवस्तूपादानादि पाणिचापलम् । निष्प्रयोजनं
भ्रमणादि पादचापलम् । परस्त्रीप्रेक्षणादि नेत्रचापलम् । बहुगर्ह्यवादिता वाक्चापलम् ।
अनृजुः कुटिलो न स्यात् । परद्रोहो हिंसा तदर्थं चेष्टां धियं च न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यते ॥ १७८ ॥

बहुविधशास्त्रार्थसंभवे पितृपितामहाद्यनुष्ठित एव शास्त्रार्थोऽनुष्ठातव्यः । तेन गच्छन्न
रिष्यते नाधर्मेण हिंस्यते ॥ १७८ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।

बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिवान्धवैः ॥ १७९ ॥

मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ १८० ॥

ऋत्विगादिभिर्वाक्कलहं न कुर्यात् । शान्त्यादिकर्ता पुरोहितः । संश्रिता अनुजी-
विनः । ज्ञातयः पितृपक्षाः । संबन्धिनो जामातृश्चालकादयः । बान्धवा मातृपक्षाः ।
जामयो भगिनीस्तृणाद्याः ॥ १७९ ॥ १८० ॥

एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्पपापैः प्रमुच्यते ।

एभिर्जितैश्च जयति सर्वाल्लोकानिमान्गृही ॥ १८१ ॥

एतैर्ऋत्विगादिभिः सह विवादान्परित्यज्याज्ञातप्रापैः प्रमुच्यते । तथैतैर्विवादैरु-
पेक्षितैरिमान्वक्ष्यमाणान्सर्वलोकान्गृहस्थो जयति ॥ १८१ ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।

अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥ १८२ ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभुः तेन सह विवादपारित्यागेन तत्संतुष्ट्या तु ब्रह्मलोकप्राप्ते
गौणं ब्रह्मलोकेशत्वम् । एवं प्राजापत्यलोकेशः प्राजापत्ये पिता च प्रभुः । अतिथिरि-
न्द्रलोकेशः देवलोकस्य च ऋत्विजः । एवमुत्तरत्रापि तत्तल्लोकेशत्वं बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।

संबन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

अप्सरसां लोके जामयः प्रभवन्ति, वैश्वदेवलोके बान्धवाः, वरुणलोके संबन्धिनः,
भूल्लोके मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ १८४ ॥

कृशः कृशधनः । संश्रितो विवक्षितः । बालवृद्धसंश्रितातुरा अन्तरिक्षे प्रभवन्ति ।
भ्राता च ज्येष्ठः पितृतुल्यः तस्मात्सोऽपि प्रजापतिलोकप्रभुः, भार्यापुत्रौ च स्वशरीर-
मेव, अतः कथमात्मनैव सह विवादः संभवति ॥ १८४ ॥

छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ।

तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा ॥ १८५ ॥

स्वदासवर्गश्च नित्यातुगतत्वादात्मच्छायेव न विवादार्हः । दुहिता च परं कृपापात्रं
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सन् असंतापः सहेत नतु विवदेत् ॥ १८५ ॥

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥ १८६ ॥

विद्यातपोवृत्तसंपन्नतया प्रतिग्रहेऽधिकार्यपि तत्र पुनः पुनः प्रवृत्तिं त्यजेत् । यस्मा-
त्प्रतिग्रहेणास्य वेदाध्यायनादिनिमित्तप्रभावः शीघ्रमेव विनश्यति । यात्रामात्रप्रसिद्धय-
र्थमित्युक्तेऽपि सामान्येनार्जनसंकोचे विशेषेण प्रतिग्रहस्य ब्राह्मप्रभावप्रशमनफलत्व-
कथनार्थं वचनम् ॥ १८६ ॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ।

प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥ १८७ ॥

द्रव्याणां प्रतिग्रहं धर्माय हितं विधानं ग्राह्यदेवताप्रतिग्रहमन्त्रादिकमज्ञात्वा क्षुधा-
वसानं गच्छन्नपि प्राज्ञो न प्रतिगृह्णीयात्किं पुनरनापदि ॥ १८७ ॥

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासास्तिलान्धृतम् ।

प्रतिगृह्णन्निविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत् ॥ १८८ ॥

स्वर्णादीन्धृतत्वाध्यायहीनः प्रतिगृह्णन्निविदयोगेन दारुवद्भस्मीभूतो भवति पुन-
रुत्पत्तिं न लभते ॥ १८८ ॥

हिरण्यमायुरन्नं च भूगौंश्चाप्योषतस्तनुम् ।

अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ १८९ ॥

अविदुषः प्रतिग्रहीतुभूगौंश्च शरीरं ओषतो दहतः । उपदाहे भौवादिकस्तस्येदं
रूपम् । भूगवोद्वित्वविवक्षायां द्विवचनम् । एवं हिरण्यमन्नं चायुरोषतः । अश्वश्चक्षु-
रित्यादिषु विभक्तिविपरिणामादोपतीत्येकवचनान्तस्यानुपङ्गः ॥ १८९ ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहश्चिद्विजः ।

अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥ १९० ॥

यस्तपोविश्यान्नन्यः प्रतिग्रहेच्छुः ब्राह्मणो भवति स प्रतिग्रहाविनाभावाद्बुद्धिस्थेन
तेन इति परासृष्टेनैव दानैवानर्हप्रतिग्रहादानपापशुक्लेन सह नरके मज्जति । यथा
पाषाणमयेनोडुपेनाम्भस्तरेस्तेनैव सहाम्भसि मग्नो भवति ॥ १९० ॥

तस्माद्विद्वान्विभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् ।

स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिव सीदति ॥ १९१ ॥

यस्मादसावल्पद्रव्यप्रतिग्रहेणापि मूर्खः पङ्के गौरिव नरके समर्थो भवति तस्मा-
द्यतःकुतश्चित्स्ववर्णादिव्यतिरिक्तसीसकायसारप्रतिग्रहादपि त्रस्येत ॥ १९१ ॥

प्रतिग्रहीतुर्थमभिधायाधुना दातुराह—

न वार्यपि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे ।

न वक्रव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥ १९२ ॥

वायसादिभ्यो यदीयते तदपि वैडालव्रतिकेभ्यो धर्मज्ञो न दद्यादित्यतिशयोक्त्य
द्रव्यान्तरदानं निषिध्यते नतु वारिदानमेव । “ पापण्डिनो विकर्मस्थान् ” (अ. ४
श्लो. ३०) इत्यनेन वैडालव्रतिकायातिथित्वेन सत्कृतार्थदानादि निषिद्धमिह तु धन-
दानं निषिध्यते अतएव “ विधिनाप्यर्जितं धनं ” इति (अ. ४ श्लो. २९४) वक्ष्यति ।
नावेदविदीति वेदार्थानभिज्ञे । एतच्च विद्वत्संभवे नावेदविदीति निषिध्यते ॥ १९२ ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥ १९३ ॥

एतेषु त्रिष्वपि वैडालव्रतिकादिषु न्यायार्जितमपि धनं दत्तं दातुः प्रतिग्रहीतुश्च पर-
लोके नरकहेतुत्वादनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।

तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ १९४ ॥

यथा पापाणमयेनोडुपादिना जले तरंस्तेनैव सहाधो गच्छति एवं दानप्रतिग्रहज्ञानभिज्ञौ दातृग्राहकौ नरकं गच्छतः । “अतपास्त्वनधीयानः” (अ. ४ श्लो. १९०) इति प्रतिग्रहीतृप्राधान्येन निन्दोक्ता । इह तु दातृप्राधान्येनेत्यधुनरुक्तिः ॥ १९४ ॥

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छात्रिको लोकदम्भकः ।

बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः ॥ १९५ ॥

[यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोद्भूतः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥ ८ ॥]

यो बहुजनसमक्षं धर्ममाचरति स्वतः परतश्च लोके ख्यापयति तस्य धर्मो ध्वजं चिह्नमिवेति धर्मध्वजी । लुब्धः परधनाभिलाषुकः । लज्जना व्याजेन चरतीति छात्रिकः । लोकदम्भको निक्षेपापहारादिना जनवञ्चकः । हिंस्रः परहिंसाशीलः । सर्वाभिसंधकः परगुणसहनतया सर्वाक्षेपकः । बिडालव्रतेन चरतीति बैडालव्रतिकः । बिडालो हि प्रायेण मृषिकादिहिंसारुचितया ध्याननिष्ठ इव विनीतः सन्नवतिष्ठत इत्युपचाराद्विडालव्रतशब्दः ॥ १९५ ॥

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥ १९६ ॥

अधोदृष्टिर्निजविनयख्यापनाय सततमथ एव निरीक्षते । निष्कृतिर्निष्ठुरता तया चरतीति नैष्कृतिकः । स्वार्थसाधनतत्परः परार्थखण्डनेन । शठो वक्रः । मिथ्याविनीतः कपटविनयवान् । बकव्रतं चरतीति बकव्रतचरः । बको हि प्रायेण मीनहननरुचितया मिथ्याविनीतः सन्नेवंशीलो भवतीति गौणो बकव्रतशब्दः ॥ १९६ ॥

ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।

ते पतन्त्यन्धतामिस्त्रे तेन पापेन कर्मणा ॥ १९७ ॥

ये बकव्रतं बिडालव्रतं चरन्ति ते ब्राह्मणास्तेन पापहेतुना कर्मणान्धतामिस्रनाञ्चि नरके पतन्ति ॥ १९७ ॥

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ १९८ ॥

पापं कृत्वा प्रायश्चित्तरूपं प्राजापत्यादिव्रतं पापमपनयति तत्रेदं प्रायश्चित्तं किंतु धर्मार्थमहमवृत्तिशमीति श्रीशूद्रमूर्खादिजनमोहनं कुर्वन्नावृत्तिषेधे ॥ १९८ ॥

प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्हन्ते ब्रह्मवादिभिः ।

छन्ननाचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १९९ ॥

अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।

स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥ २०० ॥

प्रेत्येहेति श्लोकद्वयं प्रथमं सूबोधम् । अन्नह्यचारी यो ब्राह्मणो ब्रह्मचार्यादिलिङ्गं
मेखलाजिनदण्डादिवेषोपलक्षितस्तद्वत्त्या भिक्षाभ्रमणादिना जीवति स ब्रह्मचार्यादीनां
यत्पापं तदात्मन्याहरति । कुकुरादितिर्यग्योनौ चोत्पद्यते । तस्मादेतन्न कर्तव्यमिति
निषेधः कल्प्यते ॥ १९९ ॥ २०० ॥

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ २०१ ॥

[सप्तोद्धृत्य ततः पिण्डान्कामं स्नायाच्च पञ्चधा ।

उदपानात्स्वयं ग्राहाद्बहिः स्नात्वा न दुष्यति ॥ ९ ॥]

निपानं जलाधारः । परकृतपुष्करिण्यादिषु न कदाचित्स्नायात् । तत्र स्नात्वा पुष्क-
रिण्यादिकर्तुर्यत्पापं तस्यांशेन वक्ष्यमाणचतुर्थभागरूपेण संबध्यते । अकृत्रिमन्याय-
संभवे परकृतेऽपि पुष्करिण्यादौ प्राक्प्रदानात्पञ्च पिण्डानुद्धृत्य जातव्यम् । तदाह
याज्ञवल्क्यः—“ पञ्च पिण्डानुद्धृत्य न जायात्परवारिषु । उद्धृत्य चतुरः पिण्डा-
न्पारक्ये ज्ञानमाचरेत् । ज्ञात्वा च तर्पयेद्देवान्पितृभ्यैव विशेषतः ” (अ. १
श्लो. १९९) ॥ २०१ ॥

यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।

अदत्तान्युपभुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥ २०२ ॥

अस्येति प्रकृतः पुनः परासृज्यते । परस्य यानादीन्यदत्तान्युपभुञ्जानस्तदीयपाप-
चतुर्थभागभागी भवति । अदत्तानीति परस्याहमत्यभावश्च विवक्षितः । तेन सर्वा-
थोत्सृष्टमठ्कृपादाहुपयोगार्थात्मज्ञानादौ न विरोधः ॥ २०२ ॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥ २०३ ॥

नद्यादिषु सर्वदा ज्ञानमाचरेत् । देवखातेष्विति तडागविशेषणम् । देवसंबन्धित्वेन
प्रसिद्धेषु सरःसु गर्तैश्च घटुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिषु । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—
“ घटुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवद्वा गर्तास्ताः परि-
कीर्तिताः । ” चतुर्हस्तप्रमाणं घटुः । प्रस्रवणेषु निर्झरेषु चानेनैव परकीयनिपान-
व्यावृत्तिसिद्धौ यत्पृथग्वचनं तदात्मीयोत्सृष्टतडागादिषु ज्ञानायहज्ञानार्थं, तदपि
नयायसंभवे द्रष्टव्यम् ॥ २०३ ॥

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ।

यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥ २०४ ॥

[आनुशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दममस्पृहा ।

ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥ १० ॥

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता ।

अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चोपव्रतानि च ॥ ११ ॥

शौचमिज्या तपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ।

प्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ १२ ॥

अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।

अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥ १३ ॥]

नियमपेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदं नतु नियमनिषेधार्थम् । द्वयोरेव शास्त्रार्थत्वात् । यमनियमविवेकश्च शुनिभिरेवं कृतः । तदाह याज्ञवल्क्यः—“ ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता । अहिंसा स्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ज्ञानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ ” (अ. ३ श्लो. ३१२।३१३) यमनियमस्वरूपज्ञः समस्तज्ञानादिनियमत्यागेनाप्यहिंसादिरूपं यममनतिष्ठेत् । नियमानुतिष्ठन्नपि यमानुष्ठानरहितः पततीत्ययं यमस्तुत्यर्थे आरम्भ इति ॥ मेधातिथिगोविन्दराजौ हिंसादिप्रतिषेधार्थकाः यमाः, “ वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं ” (अ. ४ श्लो. १४६) इत्यादयोऽनुष्ठेयरूपा नियमा इति व्याचक्षते । “ अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति पञ्चैते यमा वै परिकीर्तिताः ॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । अप्रमादश्च सततं पञ्चैते नियमाः स्मृताः ” ॥ २०४ ॥

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा ।

स्त्रिया लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥ २०५ ॥

अनधीतवेदेनोपक्रान्ते यज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वमपि भोजनयोग्यसमये ब्राह्मणो न भुञ्जीत । तथा बहूनां याजकेन कृत्विजा स्त्रिया नपुंसकेन च यत्र यज्ञे हूयते तत्र कदाचिन्न भुञ्जीत ॥ २०५ ॥

अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः ।

प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ २०६ ॥

पूर्वाक्ता बहुयाजकादयो यत्र होमं कुर्वन्ति तत्कर्म शिष्टानामश्लीकमश्लीकं श्रीघ्नम् । रेफस्य स्थाने लकारः । देवानां प्रतिकूलं तस्मादेतद्दोमं न कारयेत् ॥ २०६ ॥

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ २०७ ॥

क्षीबक्रुद्धव्याधितानामन्नं तथा केशकीटसंसर्गदुष्टं पादेन चेच्छातः संस्पृष्टमन्नं न भुञ्जीत ॥ २०७ ॥

भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया ।

पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ २०८ ॥

भ्रूणघ्नेत्युपलक्षणाद्दोषेत्यादिपतितावेक्षितं रजस्वलया च स्पृष्टं पक्षिणा च काका-
दिना स्वादितं कुकुरेण च स्पृष्टमन्नं न भुञ्जीत ॥ २०८ ॥

गवा चान्नमुपाघ्रातं घृष्टान्नं च विशेषतः ।

गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ २०९ ॥

यदन्नं गवाघ्रातं घृष्टान्नं । को भोक्तेत्युपोद्घुष्टान्नं सत्रादौ यदीयते । विशेषत इति भू-
रिदोषतया प्रायश्चित्तगौरवार्यम् । गणान्नं शठब्राह्मणसंघान्नं । गणिका वेद्या तस्यष्ट
अन्नं । शत्रुविदा च यदुष्टमिति निन्दितं तच्च न भुञ्जीत ॥ २०९ ॥

स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च ।

दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ २१० ॥

चौरगायनजीविनोस्तथा तक्षटृत्तिजीवनस्य दृढयुपजीविनश्चान्नं न भुञ्जीत । तथा
यज्ञे दीक्षितस्य प्रागग्रिधोमीयात् । कदर्यस्य कृपणस्य । निगडस्येति तृतीयार्थे षष्ठी ।
निगडेन बद्धस्य । गोविन्दराजस्तु बद्धशब्दस्य बन्धनैर्विनाप्ययोनिगडैर्निगडितस्य
दत्तायोनिगडस्येति व्याख्यातवान् ॥ २१० ॥

अभिज्ञस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।

शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११ ॥

महापातकित्वेन संजातलोकविक्रोशस्य, नपुंसकस्य, पुंश्चल्या व्यभिचारिण्या अग-
णिकाया अपि, दाम्भिकस्य छद्मना धर्मचारिणो ब्रैडालव्रतिकादेरन्नं न भुञ्जीत ।
शुक्तं यत्स्वभावतो मधुरं दध्यादिसंपर्कवशेनोदकादिना चास्लादिभावं गतम्, पर्युषितं
रात्र्यन्तरितम्, शूद्रस्यान्नं न भुञ्जीतेति संबन्धः । उच्छिष्टं च भुक्तावशिष्टान्नमविशो-
षात्कस्यापि न भुञ्जीत । गुरुच्छिष्टं च विहितत्वाद्वोज्यम् । गोविन्दराजस्तु शूद्रस्यो-
च्छिष्टं तदुक्तावशिष्टं च स्थालीस्थमपि न भुञ्जीतेत्याह ॥ २११ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।

उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् ॥ २१२ ॥

चिकित्साजीविनः, मृगयोर्मांसविक्रयार्थं मृगादिपशुहन्तुः, क्रूरस्यानुजुप्रकृतेः, निषि-
द्धोच्छिष्टभोक्तुरन्नं न भुञ्जीत । उग्रो दारुणकर्मा तस्यान्नम् । “ गोविन्दराजो मञ्ज-
र्यांशुग्रं राजानमुक्तवान् । मनुवृत्तौ च शूद्रायां क्षत्रियोत्पन्नमभ्यधात् । “ भेदोक्तेर्या-
ज्ञवल्कीयेनोग्रो राजेति वावदत् । आश्चर्यमिदमेतस्य स्वकीयहृदि भूषणम् ॥ ” सूति-
कान्नं सूतिकाशुदिश्य यत्क्रियते तदन्नं तत्कुलजैरपि न भोक्तव्यम् । एकपङ्क्तिस्थान-

न्यानवमन्य यत्रान्ने भुज्यमाने केनचिदाचमनं क्रियते तत्पर्याचान्तम् । अनिर्दशं मृ-
त्तिकान्नं वक्ष्यमाणत्वान्न भुज्जीत ॥ २१२ ॥

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।

द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

अर्चाहस्य यदवज्ञया दीयते, वृथामांसं देवतादिमुद्दिश्य यन्न कृतं, अवीरायाः पति-
पुत्ररहितायाः, शत्रुनगरपतितानां च, उपरि कृतशुतं चान्नं न भुज्जीत ॥ २१३ ॥

पिशुनानृत्तिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।

शैलूषतृन्वायान्नं कृतप्रस्यान्नमेव च ॥ २१४ ॥

पिशुनः परोक्षे परापवादभाषणपरः, अनृत्तीत्यतिशयेनानृतवादी कूटसाक्ष्यादिः,
क्रतुविक्रयिकः मदीययागस्य फलं तव भवत्वित्यभिधाय यो धनं गृह्णाति, शैलूषो नटः,
सुभवायः सौचिकः, कृतघ्नो यः कृतोपकारस्यापकारे प्रवर्तते तस्यान्नं न भुज्जीत ॥ २१४ ॥

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५ ॥

कर्मारस्य लोहकारस्य, निषादस्य दशभाष्यायोक्तस्य, नटगायनव्यतिरिक्तस्य रङ्गा-
वतारणजीविनः, सुवर्णकारस्य, वेणोर्भेदनेन यो जीवति, बुरुड इति विश्वरूपः । शस्त्रं
लोहः तद्विक्रयिणश्चान्नं न भुज्जीत ॥ २१५ ॥

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ।

रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६ ॥

आलेटकायर्थं धुनः पोषकाणां, मयविक्रयिणां, वक्रधावकस्य, कुसुम्भादिना वच्च
रागकृतः, निर्दयस्य, यस्य चोपपतिर्गृहे जारश्च यस्याज्ञानतः गृहे स्थितस्तस्य गेहे
नायात् ॥ २१६ ॥

मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।

अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥ २१७ ॥

गृह इत्यनुपज्यते । गेहे ज्ञातं भार्याजारं ये सहन्ते तेषामन्नं न भुज्जीत । तेन
गृहान्निःसारिताया जारसहने नैव दोषः । तथा सर्वकर्मसु स्त्रीपरतंत्राणां, अनिर्गता-
शौचं च सतकान्नं, अतुष्टिकरमेव च न भुज्जीत ॥ २१७ ॥

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मवकर्त्तिनः ॥ २१८ ॥

राजान्नं तेजो नाशयति । इतएव दोषदर्शनात्तदन्नभक्षणनिषेधः कल्प्यते । एवमु-
त्तरत्रापि पूर्वमनिषिद्धस्य दोषदर्शनादेव निषेधकल्पनम् । “ नायाच्छूद्रस्य पक्वान्नम् ”

(अ. ४ श्लो. २२३) इति निषेधिष्यति तदतिक्रमणफलकथनमिदम् । शूद्रस्य पक्वान्मध्ययनादिनिमित्तं तेजो नाशयति । सुवर्णकारस्यान्नमायुः, चर्मकारान्नं ख्यातिं नाशयति ॥ २१८ ॥

कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिक्रुन्तति ॥ २१९ ॥

कारुकस्य सूफकारादेरन्नं प्रजामपत्यं निहन्ति । चर्मकारादेः कारुकत्वेऽपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथङ्निर्देशः । निर्णेजकस्यान्नं बलं हन्ति । गणगणिकयोरन्नं च कर्मान्तरार्जितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्य आच्छिनत्ति ॥ २१९ ॥

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।

विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥ २२० ॥

चिकित्सकस्यान्नं पूयं पूयभक्षणसमदोषम् । एवं पुंश्चल्या अन्नमिन्द्रियं शुक्लम् । वार्धुषिकस्यान्नं पुरीषम् । लोहविक्रयिणोऽन्नं विष्टाव्यतिरिक्तश्लेष्मादि । गोविन्दराजस्तु चिकित्सकान्नभक्षणेन तथाविधायां जातौ जायते यत्र पूयशुग्भवतीत्याह ॥ २२० ॥

य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ २२१ ॥

[अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।

वैश्यान्नमन्नमित्याहुः शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥ १४ ॥]

प्रतिपदनिर्दिष्टेभ्यो येऽन्ये क्रमेणाभोज्यान्ना अस्मिन्प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं तत्त्वगस्थिरोमाणि, यास्तदीयास्त्वचः कीकसस्य रोम्णां च भुक्तानां यो दोषः स एव तदन्नस्यापि भुक्तस्य बोद्धव्यः ॥ २२१ ॥

भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।

मत्या भुक्त्वाचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ २२२ ॥

एषां मध्येऽन्यतमसंबन्धान्नमज्ञानतो भुक्त्वा त्र्यहसुपवासः ज्ञानतस्तु कृच्छ्रम् । एवं रेतोविण्मूत्रभोजनेऽपि । एतच्चान्यतमस्येति पृष्ठीनिर्देशान्मत्तादिसंबन्धिनः परिग्रहदुष्टान्नस्यैव प्रायश्चित्तं न संसर्गदुष्टस्य केशकीटावपन्नादेः । नापि कालदुष्टस्य पशुपित्तान्नादेः । नापि निमित्तदुष्टस्य घुष्टादेः । एकप्रकरणोपदेशश्चैषां जातकत्वज्ञापनार्थम् । प्रायश्चित्तं चैतेष्वेकादशे वक्ष्यति । यदि तु सर्वेष्वेवं प्रायश्चित्तं स्यात्तदा भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नं दुष्टमित्यभ्यधास्यत् न त्वन्यतमस्य तु भुक्त्वेति । “ तस्मादेकप्रकरणायन्मेधातिथिरभ्यधात् । प्रायश्चित्तमिदं युक्तं शुक्तादौ तदसंदरम् ॥ ” अप्रकरणे च प्रायश्चित्तस्याभिधानं लाघवार्थम् । तत्र क्रियमाणे मत्तादिग्रहणमापि कर्तव्यं स्यात् ॥ २२२ ॥

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।
 आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३ ॥
 [चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा तु मुक्तयोः ।
 अमुक्तयोरगतयोरद्याचैव परेऽहनि ॥ १५ ॥]

अविशेषेण शूद्रान्नं प्रतिपिदं तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते । अश्राद्धिनः श्राद्धा-
 दिपञ्चयज्ञजन्यस्य शूद्रस्य शास्त्रविद्विजः पक्वान्नं न भुञ्जीत, किंत्वन्नान्तराभावे सत्येक-
 रात्रिनिर्वाहोचितमाममेवान्नमस्माद्वृद्धीयान्नं तु पक्वान्नम् ॥ २२३ ॥

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।
 मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ २२४ ॥

एकोऽधीतवेदः कृपणश्च, परो दाता दृद्धिजीवी च तयोरुभयोरपि गुणदोषवत्त्वं वि-
 चार्य देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति निरूपितवन्तः । उभयोरपि गुणदोषसाम्यात् ॥ २२४ ॥

तान्प्रजापतिराहृत्य मा कृध्वं विषमं समम् ।

श्रद्धापूर्तं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ २२५ ॥

तान्देवानागत्य ब्रह्मा प्रोवाच विषममन्नं मा समं कुरुत । विषमसमीकरणमनु-
 चितम् । कः पुनरनयोर्विशेष इत्यपेक्षायां स एवात्रोच्यते । दानशीलवार्धुषिकस्यापि
 श्रद्धयान्नं पवित्रं भवति । कृपणान्नं पुनरश्रद्धया हतं दूषितमधमं प्राणुभयप्रतिबन्धेऽपि
 श्रद्धादत्तविद्वद्वार्धुषिकान्नविशुद्धिवोधनपरमिदम् ॥ २२५ ॥

श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥ २२६ ॥

इष्टमन्तर्वेदि यज्ञादिकर्म, पूर्तं ततोऽन्यत्पुष्करिणीकूपप्रपारामादि, तदेवमनलसः
 सन्नित्यं काम्यस्वर्गादिफलरहितं श्रद्धया कुर्यात् । यस्मात्ते इष्टापूर्तं न्यायार्जितधनेन
 श्रद्धया कृतेऽक्षये मोक्षफले भवतः ॥ २२६ ॥

दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् ।

परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७ ॥

[पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥ १६ ॥

संचयं कुरुते यस्तु प्रतिगृह्य समंततः ।

धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते च न तं तस्करमर्चयेत् ॥ १७ ॥]

दानारूपं धर्ममष्टिकं पौर्तिकमन्तर्वेदिकं बहिर्वेदिकं च सर्वदा विद्यातपोयुक्तं ब्राह्म-
 णमासाद्य परितुष्टान्तःकरणयुक्तः यथाशक्ति कुर्यात् ॥ २२७ ॥

यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।

उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ २२८ ॥

प्रार्थितेन परगुणामत्सरेणान्नमपि यथाशक्ति दातव्यम् । यस्मात्सर्वदा दानशीलस्य कदाचित्तादृशं पात्रमागमिष्यति तत्सर्वस्मान्नरकहेतोर्मोचयिष्यति ॥ २२८ ॥

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चश्रुत्तमम् ॥ २२९ ॥

जलदः क्षुत्पिपासाविगमात्तृप्तिं, अन्नदोऽत्यन्तसुखं, तिलप्रद ईप्सितान्यपत्यादीनि, दीपदो विप्रवेदमादौ निदोषं चक्षुः प्राप्नोति ॥ २२९ ॥

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदोऽग्न्याणि वैश्वानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥ २३० ॥

भूमिदो भूमेराधिपत्यं, सुवर्णदश्चिरजीवित्वं, गृहदः श्रेष्ठानि वैश्वानि, रूप्यदः सकलजननयनमनोहरं रूपं लभते ॥ २३० ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।

अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रह्मस्य विष्टुषम् ॥ २३१ ॥

वज्रदश्चन्द्रसमानलोकान्प्राप्नोति चन्द्रलोके चन्द्रसमविभूतिर्वसति, एवमेवाश्विलोकं वोढकदः, बलीवर्दस्य दाता प्रचुरां श्रियं, जीगवीप्रदः सूर्यलोकं प्राप्नोति ॥ २३१ ॥

यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसाष्टिताम् ॥ २३२ ॥

रथादियानस्य शय्यायाश्च दाता भार्या, अभयप्रदः प्राणिनामहिंसकः प्रभुत्वं, धान्यदो व्रीहियवमाषमुद्रादिसस्यानां दाता चिरस्थायि सुखित्वं, ब्रह्म वेदस्तत्प्रदो वेदस्याध्यापको व्याख्याता च ब्रह्मणः साष्टितां समानगतितां तत्तुल्यतां प्राप्नोति ॥ २३२ ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥ २३३ ॥

उदकान्नवेष्टभूमिवज्रतिलसुवर्णताम्रदीनां सर्वेषामेव यानि दानानि तेषां मध्याह्न वेददानं विशिष्यते प्रकृष्टफलदं भवति ॥ २३३ ॥

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।

तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ २३४ ॥

अवधारणे तुशब्दः । येन येनैव भावेनाभिप्रायेण फलभिसंचिकः स्वर्गो मे स्यादिति, सुशुभ्रमोक्षाभिप्रायेण निष्कामो यद्यद्दानं ददाति तेनैव भावेनोपलक्षितस्तत्तदानफलद्वारेण जन्मान्तरे पूजितः सन्प्राप्नोति ॥ २३४ ॥

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।

तावुभौ गच्छतः स्वर्जं नरकं तु विपर्यये ॥ २३५ ॥

योऽर्चापूर्वकमेव दाता ददाति, यश्च प्रतिग्रहीतार्चापूर्वकमेव दत्तं प्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गं गच्छतोऽनर्चितदानप्रतिग्रहणे नरकम् । पुरुषार्थे तु प्रतिग्रहेऽनर्चितमेव मया ग्रहीतव्यं नान्यथेति नियमात्फललाभो न विरुद्धः ॥ २३५ ॥

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा च नानृतम् ।

नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

चान्द्रायणादितपसा कृतेन कथं ममेदं दुष्करमनुष्ठितमिति विस्मयं न कुर्यात् । यागं च कृत्वा नासत्यं वदेत् । कृतेऽपि पुरुषार्थतयानृतवदननिषेधे कत्वर्थोऽयं पुनर्निषेधः । ब्राह्मणैः पीडितोऽपि न तान्निन्दयेत् । गवादिर्कं च दत्त्वा मयेदं दत्तमिति परस्य न कथयेत् ॥ २३६ ॥

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।

आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् ॥ २३७ ॥

अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति । सत्येनैव स फलं साधयति । एवं तपसि दाने च योज्यम् । विप्रनिन्दया चायुः क्षीयते ॥ २३७ ॥

धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ।

परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥

सर्वप्राणिनां पीडां परिहरन्परलोकसहायार्थं यथाशक्ति शनैःशनैर्धर्ममनुष्ठेत् । यथा पुत्तिकाः पिपीलिकाप्रभेदाः शनैश्शनैर्महान्तं मृत्तिकाकूटं संचिन्वन्ति ॥ २३८ ॥

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३९ ॥

यस्मात्परलोके सहायकार्यसिद्धयर्थं न पितृमातृपत्नीज्ञातयस्तिष्ठन्ति किंतु धर्म एवैकोऽद्वितीयभावेनोपकारार्थमवतिष्ठते । तस्मात्पुत्रादिन्योऽपि महोपकारकं धर्ममनुष्ठेत् ॥ २३९ ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।

एकोऽनुभुङ्के सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २४० ॥

एक एव प्राण्युत्पद्यते न बान्धवैः सहितः । एक एव च म्रियते । सुकृतफलमपि स्वर्गादिकं, दुरितफलं च नरकादिकमेक एव भुङ्के न मात्रादिभिः सह । तस्मान्मात्रायपेक्षयापि धर्मं न त्यजेत् ॥ २४० ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

मृतं शरीरं मनःप्राणादित्यक्तं लोष्ठवदचेतनं भूमौ त्यक्त्वा पराङ्मुखा बान्धवा
यान्ति न मृतं जीवमवुयान्ति, धर्मस्तु तमवुगच्छति ॥ २४१ ॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ।

धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२ ॥

यस्माद्धर्मेण सहायेन दुस्तरं तमो नरकादिदुःखं तरति तस्माद्धर्मं सहायभावेन
सततं शनैरनुतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ।

परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं स्वशरीरिणम् ॥ २४३ ॥

धर्मपरं पुरुषं दैवादुपजाते पापे प्राजापत्यादितपोरूपप्रायश्चित्तेन हतपापं दीप्ति-
मन्तं प्रकृतो धर्म एव शीघ्रं ब्रह्म स्वर्गादिरूपं परलोकं नयति । खं ब्रह्मेत्याद्युपनि-
षत्सु स्वशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगः । स्वशरीरिणं ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि लिङ्गशरी-
रावच्छिन्नो जीव एव गच्छति तथापि ब्रह्मांशत्वादब्रह्मस्वरूपमुपपन्नं, धर्म एव चेत्परं
लोकं नयति ततो धर्ममनुतिष्ठेत् । “ नहि वेदाः स्वधीतास्तु शास्त्राणि विविधानि
च । तत्र गच्छन्ति यत्रास्य धर्म एकोऽनुगच्छति ” ॥ २४३ ॥

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेत्सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

कुलमुत्कर्षं नेतुमिच्छन्विद्याचारजन्मादिभिरुत्कृष्टैः सह सर्वदा कन्यादानादिसंब-
न्धानाचरेत् । अपकृष्टास्तु संबन्धांस्त्यजेत् । उत्तमविधानादेवाधमपरित्यागे सिद्धे
शत्रुनरधमांस्त्यजेदित्यभिधानं तदुत्तमासंभवे स्वतुल्याद्यवृत्तज्ञानार्थम् ॥ २४४ ॥

उत्तमानुत्तमान्गच्छन्हीनान्हीनांश्च वर्जयन् ।

ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ २४५ ॥

उत्तमान्गच्छन्तैः सह संबन्धं कुर्वन्ब्राह्मणः श्रेष्ठतां गच्छति । प्रत्यवायेन विपरी-
ताचारेण हीनैः सह संबन्धे जातिरपकर्षतया शूद्रतुल्यतामेति ॥ २४५ ॥

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन् ।

अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथाव्रतः ॥ २४६ ॥

प्रारब्धसंपादयिता दृढकारी । मृदुरनिष्ठुरः । दमस्य पृथगुपादानादान्त इति
शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुगृहीतव्यः । क्रूराचारैः पुरुषैः संसर्गं परिहरन्, परहिंसानि-
वृत्तः, तथाव्रत एव नियमदमेन्द्रियसंयमाख्येन च दानेन स्वर्गं प्राप्नोति ॥ २४६ ॥

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृहीयान्मध्वथामयदक्षिणाम् ॥ २४७ ॥

काष्ठजलफलमूलमधूनि अन्नं चभ्युद्यतमयाचितोपनीतम् । “ अन्यत्र कुलटाष-
ण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ” (अ. १ श्लो. २१६) । इति याज्ञवल्क्यवचनात्कुलटादिवर्जं
सर्वतः शूद्रादिभ्योऽपि प्रतिगृह्णीयात् । “ आममेवाददीतास्मात् ” इत्युक्तत्वादान्न-
मेव शूद्रादप्रतिग्राह्यम् । अभयं चात्मत्राणात्मकं प्रीतिहेतुत्वाद्दक्षिणातुल्यं चंडालादि-
भ्योऽपि स्वीकुर्यात् ॥ २४७ ॥

आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४८ ॥

आहृतां संप्रदानदेशमानीताम् । अभ्युद्यतामाभिमुख्येन स्थापिताम् । अप्रचो-
दितां प्रतिग्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वा पूर्वमयाचितां दात्रा च तुभ्यमिदं ददानीति
पूर्वमकथितां हिरण्यादिभिक्षां नतु सिद्धान्नरूपाम् । “ अन्नमभ्युद्यतं च ” इत्युक्त-
त्वात्पापकारिणोऽपि पतितादिवर्जं ग्राह्या इति विरिञ्चिरमन्यत ॥ २४८ ॥

नाश्नन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९ ॥

[चिकित्सककृतघ्नानां शिल्पकर्तुश्च वार्धुषेः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥ १८ ॥

नविद्यमानमेवं वै प्रतिग्राह्यं विजानता ।

विकल्पाविद्यमाने तु धर्महीनः प्रकीर्तितः ॥ १९ ॥]

तेनोपकल्पितं श्राद्धेषु कव्यं पञ्चदश वर्षाणि पितरो न भुञ्जते । नच यज्ञेषु तेन
दत्तं पुरोडाशादि हव्यमग्निर्वहति देवान्प्रापयति, यस्तां भिक्षां न स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ।

धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्नुदेत् ॥ २५० ॥

गन्धान्गन्धवन्ति कर्पूरादीनि, धानाः भ्रष्टयवतण्डुलान्, पयः क्षीरं, पूर्वमाहरणो-
पायनिबन्धेन गवादीनामप्रत्याख्यानशुक्तं, शय्यादीनि त्वयाचिताहृतान्यपि दात्रा
स्वगृहस्थितान्ययाचितोपकल्पितानि न प्रत्याचक्षीत ॥ २५० ॥

गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन्देवतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ २५१ ॥

मातापित्रादीन्गुरून्भृत्यांश्च भार्यादीन् क्षुधावसन्नाउद्धर्तुमिच्छन्पतितादिवर्जं सर्वतः
शूद्रादेरसाधुभ्यश्च प्रतिगृह्णीयात् न तु तेन धनेन स्वयं वर्तेत ॥ २५१ ॥

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन्गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥ २५२ ॥

मातापित्रादिषु मृतेषु तैर्वा जीवद्भिरपि स्वयोगावस्थितैर्विना गृहान्तरे वसन्ना-
त्मनो वृत्तिमन्विच्छन्सर्वदा साधुभ्यो गृह्णीयादेव ॥ २५२ ॥

आर्थिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २५३ ॥

आर्थिकः कार्षिकः । संबन्धिशब्दाश्चैते । यो यस्य कृषिं करोति स तस्य भो-
ज्यान्नः । एवं स्वकुलस्य मित्रं, यो यस्य गोपालो, यो यस्य दासः यो यस्य नापितः
कर्म करोति, यो यस्मिन्नात्मानं निवेदयति दुर्गतिरहं त्वदीयसेवां कुर्वन्निति च त्व-
त्समीपे वसामीति यः शूद्रस्तस्य भोज्यान्नः ॥ २५३ ॥

यथात्मनिवेदनं शूद्रेण कर्तव्यं तदाह—

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

अस्य शूद्रस्य कुलशीलादिभिर्यादृश आत्मा स्वरूपं, यच्चास्य कर्म कर्तुरीप्सितं
यथा चानेन सेवा कर्तव्या तेन प्रकारेणात्मानं कथयेत् ॥ २५४ ॥

यौऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।

स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

य इति सामान्यनिर्देशात्प्रकृतशूद्रादन्योऽपि यः कश्चित्कुलादिभिरन्यथाभूतमा-
त्मानमन्यथा साधुषु कथयति स लोकेऽतिशयेन पापकारी चौरः यस्मादात्मापहारकः ।
स्तेनो द्रव्यान्तरमपहरति अयं तु सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् ॥ २५५ ॥

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ।

तांस्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६ ॥

सर्वेऽर्थाः शब्देषु नियता वाच्यत्वेन नियताः वाङ्मूलाश्च शब्दास्तेषां प्रतिपत्तौ श-
ब्देभ्य एव प्रतीयन्ते प्रतीतिद्वारेण शब्दमूलत्वं शब्देभ्य एवावगम्य चातृष्ठीयन्त इति
वाग्विनिर्गता इत्युच्यन्ते । अतएव “ वेदशब्देभ्य एवादौ ” (अ. १ श्लो. २१) इति
ब्रह्मणोऽपि सृष्टिवेदशब्दमूलैवोक्ता । अतो यस्तां वाचं स्तेनयेत्स्वार्थव्यभिचारिणीं
वाचयति स नरः सर्वार्थस्तेयकृद्भवति ॥ २५६ ॥

महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि ।

पुत्रे सर्वे समासज्य वसेन्माध्यस्थमाश्रितः ॥ २५७ ॥

गृहस्थस्यैव संन्यासप्रकारोऽयमुच्यते । महर्षीणां स्वाध्यायेन, पितृणां पुत्रोत्पा-
दनेन, देवतानां यज्ञैर्यथाशास्त्रमानुष्यं गत्वा योग्यपुत्रे सर्वं कुटुम्बचिन्ताभारमारोप्य
माध्यस्थमाश्रितः पुत्रदारधनादौ त्यक्तममत्वो ब्रह्मबुद्ध्या सर्वत्र समदर्शनो गृह एव
वसेत् ॥ २५७ ॥

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८ ॥

काम्यकर्मणां धनार्जनस्य च कृतसंन्यासः षष्ठाध्याये वक्ष्यमाणः पुत्रोपकल्पितवृ-
त्तिरेकाकी निर्जनदेशे आत्महितं जीवस्य ब्रह्मभावं वेदान्तोक्तं सर्वदा ध्यायेत् ।
यस्मात्तद्व्यायन्ब्रह्मसाक्षात्कारेण परं श्रेयो मोक्षलक्षणं प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

ज्ञातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९ ॥

अयमध्यायार्थोपसंहारः । एषा क्रतादिवृत्तिर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता । शाश्वती
नित्या । आपदि त्वनित्या वक्ष्यते । ज्ञातकव्रतविधिश्च सत्त्वगुणस्य वृद्धिकरणे
प्रशस्त उक्तः ॥ २५९ ॥

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन्वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सर्वस्योक्तस्य फलकथनमिदम् । अनेन शास्त्रोक्ताचारेण वेदविद्वद्ब्राह्मणो वर्त-
मानो नित्यकर्मानुष्ठानात्क्षीणपापः सन्ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण ब्रह्मैव लोकस्तस्मिंल्लीनो महिमानं
सर्वोत्कर्षं प्राप्नोति ॥ २६० ॥ क्षे. श्लो. १९ ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्सनांतकस्य यथोदितान् ।

इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १ ॥

ऋषयः ज्ञातकस्यैतान्यथोदितधर्मान्विद्धुः महात्मानं परमार्थपरं भृगुमिदं वचन-
मब्रुवन् । यद्यपि प्रथमाध्याये दशप्रजापतिमध्ये “ भृगुं नारदमेव च ” (अ. १
श्लो. ३९) इति भृगुसृष्टिरपि मनुत एवोक्ता तथापि कल्पभेदेनाग्निप्रभवत्वमुच्यते ।
तथाच श्रुतिः—“ तस्य यद्वेतसः प्रथमं देदीप्यते तदसावादित्योऽभवद्यद्वितीयमासी-
द्भृगुः ” इति । अतएव भृगुद्वेतस उत्पन्नत्वाद्वृगुः ॥ १ ॥

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥

एवं यथोक्तं स्वधर्मं कुर्वतां ब्राह्मणानां श्रुतिशास्त्रज्ञानां वेदोदितायुषः पूर्वं कथं
मृत्युः प्रभवति । आयुरल्पत्वहेतोरधर्माचरणस्याभावात् । सकलसंशयोच्छेदनसमर्थ-
त्वात्प्रभो इति संबोधनम् ॥ २ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षिन्मानवो भृगुः ।

श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ३ ॥

स मनोः पुत्रो भृगुर्धर्मस्वभावो येन दोषेणाल्पकाले विप्रान्हन्तुमिच्छति मृत्युः
स दोषः श्रूयतामित्येवं तान्महर्षिञ्जगाद ॥ ३ ॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ४ ॥

वेदानामनभ्यासात्, स्वीयाचारपरित्यागात्, सामर्थ्ये सत्यवश्यकर्तव्यकरणात्-
त्साहलक्षणादालस्यात्, अदनीयदोषाच्च मृत्युर्विप्रान्हन्तुमिच्छति । एतेषामधर्मोत्पाद-
नद्वारेणायुःक्षयहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

वेदानभ्यासादेरुक्तत्वादनुक्तमन्नदोषमाह—

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनामभ्यप्रभवाणि च ॥ ५ ॥

लशुनगृञ्जनपलाण्ड्वाढ्यानि त्रीणि स्थूलकन्दशाकानि, कवकं छत्राकं, अमेध्य-
प्रभवाणि विष्टादिजातानि तन्दुलीयादीनि । द्विजातीनामिति याज्ञवल्क्यवचनादेतानि
द्विजातीनामभक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणं ऋद्रपयुंदासार्थम् ॥ ५ ॥

लोहितान्द्रक्षनिर्यासान्वृश्नप्रभवांस्तथा ।

शेलुं गव्यं च पेयुषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

लोहितवर्णान्द्रक्षनिर्यासान्द्रक्षान्निर्गतरसान्काठिनतां यातान्द्रश्नं छेदनं तत्प्रभवा-
नलोहितानपि । तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः—“ अथो खलु य एव लोहितो यो वा मृश्नना-
निषेधति तस्य नाश्र्यं काममन्यस्य ” इति । शेलुं बहुवारकफलं, गोभवं पेषुषं नवप्र-
सृताया गोः क्षीरमग्निंसंयोगात्काठिनं भवत्येतान्यत्नतस्त्यजेत् । “ आनिर्दशाया गो-
क्षीरम् ” (अ. ९ श्लो. ८) इत्यनेनैव पेयुषस्यापि निषेधसिद्धावधिकदोषत्वात्प्रायः
श्रित्तगौरवज्ञापनार्थं पथङ्निर्देशः । अतएव यत्नत इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ॥ ७ ॥

देवताण्डुद्देशेनात्मार्यं यत्पच्यते तद्वृथा । कृसरस्तिलेन सह सिद्ध ओदनः ।
तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् “ तिलतण्डुलसंपक्कः कृसरः सोऽभिधीयते ” । संयावो घृत-
क्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धस्तत्करिकेति प्रसिद्धः । क्षीरतण्डुलमिश्रः पायसः । अपूपः
पिष्टकः । एतान्द्रथापक्वान्विवर्जयेत् । पशुधागादौ मन्त्रबहुलेन पशोः स्पर्शनमुपाक-
रणं तद्रहितः पशुरनुपाकृतस्तस्य मांसानि । देवान्नानि नैवेद्यार्थमन्नानि प्राङ्निवेदनात्,
हवींषि च पुरोडाशादीनि होमात्प्राग्वर्जयेत् । अनुपाकृतमांसानीत्येतद्विषयनिषेधद-

र्शनात् “ अनर्चितं दृष्टामांसम् ” इति सामान्यनिषेधो गोबलीवर्दन्यायेनानुपाकृत-
मांसेतरश्राद्धाद्यनुद्देश्यमांसभक्षणे पर्यवस्यति ॥ ७ ॥

अनिर्देशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।

आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ ८ ॥

[क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥ १ ॥]

प्रसूताया अनिर्देशाया गोर्दुग्धम् । गोरिति पेयक्षीरपशुपलक्षणार्थम् । तेनाजाम-
हिष्योरपि दशाहमध्ये प्रतिषेधः । तथाच यमः—“ अनिर्देशाहं गोक्षीरमाजं माहिष-
मेव च ” । तथोष्ट्रभवं, अश्वानेकखुरसंबन्धि, मेघभवं, संधिनी या ऋतुमती वृष-
मिच्छती तस्याः क्षीरम् । तथाच हारीतः—“ संधिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिबे-
द्रुतुमत्तद्भवति ” । विवत्साया मृतवत्सायाः असन्निहितवत्सायाश्च क्षीरं वर्जयेत् ।
धेन्वधिकरणन्यायेन वत्सग्रहणादेव गवि लब्धायां पुनर्गोग्रहणं गोरेव न त्वजाम-
हिष्योरिति ज्ञापनार्थम् ॥ ८ ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ ९ ॥

मृगशब्दोऽत्र माहिषपर्युदासात्पशुमात्रपरः । माहिषं क्षीरं वर्जयित्वा सर्वेषामो-
रण्यप्रभवपशूनां हस्त्यादीनां क्षीरं स्त्रीक्षीरं च सर्वाणि शुक्तानि वर्जनीयानि । स्वभा-
वतो मधुररसानि यानि कालवशेनोदकादिना चाप्स्लीभवन्ति तानि शुक्तशब्दवाच्यानि ।
“ शुक्तं पर्युषितं चैव ” इति चतुर्थे कृतेऽपि शुक्तप्रतिषेधे दध्यादिप्रतिप्रसवार्थं पुन-
रिदोच्यते ॥ ९ ॥

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ।

यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ १० ॥

शुक्तेषु मध्ये दधि भक्ष्यं दधिसंभवं च सर्वं तकादि । यानि तु पुष्पमूलफलैरुदकेन
संधीयन्ते तानि भक्षणीयानि । शुभैरिति विशेषणोपादानान्मोहादविकारकारिभिः
कृतसंधानस्य प्रतिषेधः । तथाच बृहस्पतिः “ कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तान्
वर्जयेत् । अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत् ” ॥ १० ॥

क्रव्यादाञ्छकुनान्सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिष्टिभं च विवर्जयेत् ॥ ११ ॥

आमं मांसं ये भक्षयन्ति ते क्रव्यादास्तान्सर्वान्मृगान्पक्षिणो वर्जयेत् । तथा
ग्रामनिवासिनश्च पक्षिणः पारावतादीन् । तथा श्रुतौ केचिदेकशफा भक्ष्यत्वेन नि-
र्दिष्टाः । तथाच “ औष्ट्रं वाडवमालभेत तस्य च मांसमभ्रीयात् ” इति । केचिच्चा-

निर्दिष्टा रासभादयस्तेषां मांसं वर्जयेत् । येषु यज्ञाङ्गत्वेन विहितास्तेषामपि यज्ञ एव मांसभक्षणं न सर्वदा । टिट्ठिभारुयं च पक्षिणं वर्जयेत् ॥ ११ ॥

कलविड्ङ्गं पुवं हंसं चक्राहं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुकसारिके ॥ १२ ॥

कलविड्ङ्गं चटकं तस्य ग्रामारण्योभयवासित्वादेव निषेधः । इत्यारण्यस्याप्यभक्ष्यत्वार्थं जातिशब्देन निषेधः । पुंवारुयं पक्षिणम् । तथा हंसचक्रवाकग्रामकुक्कुटसारसरज्जुवालदात्यूहशुकसारिकाख्यान्पक्षिणो वर्जयेत् । वक्ष्यमाणजालपादनिषेधेनैव हंसचक्रवाकयोरपि निषेधसिद्धौ पृथङ्निषेधोऽन्येषामापदि जालपादानां विकल्पार्थः । स च व्यवस्थितो विज्ञेयः । आपदि भक्ष्या न त्वनापदि । इच्छाविकल्पस्य रागत एव प्राप्तेः । ग्रामकुक्कुटे तु ग्रामग्रहणमारण्यकुक्कुटाद्यनुज्ञानार्थं न त्वेतद्व्यतिरिक्तग्रामवासिविकल्पार्थम् । आपदर्थं गतप्रयोजनं भवति । वाक्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वस्यान्याप्यत्वात् ॥ १२ ॥

प्रतुदाञ्जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान्शौनं वल्लूरमेव च ॥ १३ ॥

प्रतुष चञ्चवा ये भक्षयन्ति तान्दावांघाटादीन्, जालपादानिति जालाकारपादान्धाररिप्रभृतीन्, कोयष्ट्यारुयं पक्षिणम्, नखविष्किरान्नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तानभ्यनुज्ञातारण्यकुक्कुटादिव्यतिरिक्ताण्डयेनादीन् । तथा निमज्ज्य ये मत्स्यान्खादन्ति तान्मद्गुप्रभृतीन्, सूना मारणस्थानं तत्र स्थितं यन्मांसं भक्ष्यमपि, वल्लूरं शुष्कमांसं एतानि वर्जयेत् ॥ १३ ॥

बकं चैव बलाकां च काकोलं खज्जरीटकम् ।

मत्स्यादान्विड्गुराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥ १४ ॥

बकबलाकाद्रौणकाकखञ्जनान्, तथा मत्स्यादान्पक्षिव्यतिरिक्तानपि नर्कादीन्विड्गुराहांश्च । विडिति विशेषणमारण्यसूकराभ्यनुज्ञानार्थम् । मत्स्यांश्च सर्वान्वर्जयेत् ॥ १४ ॥
मत्स्यभक्षणनिन्दामाह—

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान्विवर्जयेत् ॥ १५ ॥

यो यदीयं मांसं खादति स तन्मांसाद एव परं व्यपदिश्यते । यथा मार्जारो शृषिकादः । मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षकत्वेन व्यपदेष्टुं योग्यस्तस्मान्मत्स्यान्खादेत् ॥ १५ ॥

इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह—

पाठीनरोहितावाद्यो नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवान्सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥ १६ ॥

पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणीयौ । हव्यकव्ययोर्नियुक्ताविति समस्तवक्ष्यमाण-
निषिद्धोपलक्षणार्थम् । तेन प्राणाल्ययादावदोषः । तथा राजीवाख्यान्सिंहतुण्डांश्च
सशल्कांश्च सर्वान्वक्ष्यमाणलक्षणोपेतानयात् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु—“पाठीन-
रोहितौ दैवपैत्रादिकर्मणि नियुक्तावेवानीयौ न त्वन्यदा । राजीवसिंहतुण्डसशल्कम-
त्स्यास्तु हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणीयाः ” इत्याचक्षतुः । न तन्मनोहरम् । पाठी-
नरोहितौ श्राद्धे नियुक्तौ श्राद्धभोक्तैव भक्षणीयौ नतु श्राद्धकर्त्रापि । राजीवादयो हव्य-
कव्याभ्यामन्यत्रापि भक्ष्या इत्यस्याप्रमाणत्वात् । मुन्यन्तरेष्वपि रोहितपाठीनराजीवा-
दीनां तुल्यत्वेनाभिधानात् । तथाच शङ्खः—“राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव
च । पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्तिताः ” । याज्ञवल्क्यः—“भक्ष्याः पञ्च-
नखाः श्वाविद्धोधाः कच्छपशल्यकाः । शशश्च मत्स्येष्वपि तु सिंहतुण्डकरोहिताः । तथा
पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ” (अ. १ श्लो. १७७) हारीतः—“सशल्का-
न्मत्स्यान्यायोपपन्नान्भक्षयेत् ” । एवंच “भोक्तैवाद्यौ न कर्त्रापि श्राद्धे पाठीनरोहितौ ।
राजीवायास्तथा नेति व्याख्या न मुनिसंमता ” ॥ १६ ॥

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ।

भक्ष्येष्वपि समुद्रिष्टान्सर्वान्पञ्चनखांस्तथा ॥ १७ ॥

ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान्, तथा ये अभियुक्तैरपि नाम-
जातिभेदेनावधार्य विभागतश्च मृगपक्षिणो न ज्ञायन्ते तान् । भक्ष्येष्वपि समुद्रिष्टा-
निति सामान्यविशेषनिषेधाभावेन भक्ष्यपक्षनिक्षिप्तान्भक्ष्यत्वेन समुद्रिष्टांश्च, तथा
सर्वान्पञ्चनखान्वानरादीन् भक्षयेत् ॥ १७ ॥

अत्र प्रतिप्रसवमाह—

श्वविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥ १८ ॥

श्वविधं सेधाख्यं प्राणिभेदं, शल्यकं तत्सदृशं स्थूललोमानं, तथा गोधाग-
ण्डककच्छपशशां पञ्चनखेषु भक्ष्यान्मन्वादयः प्राहुः । तथैष्टवर्जितानेकदन्तपङ्क्त्युपे-
तान् ॥ १८ ॥

छत्राकं विडुराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः ॥ १९ ॥

कवकग्रामसकरलशुनादीनामन्यतमं बुद्धिपूर्वकं गुरुप्रायश्चित्तोपदेशादभ्यासतो भक्ष-
यित्वा द्विजातिः पतति । ततश्च पतितप्रायश्चित्तं कुर्यात् । “गर्हितानाद्ययोर्ज-
ग्धिः सुरापानसमानि षट्” (अ. ११ श्लो. ५६) इति ॥ १९ ॥

अमृत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥ २० ॥

एतानि छत्राकादीनि षट् बुद्धिपूर्वकमेव भक्षयित्वाऽभिधेयभक्षणस्य निमित्तत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात् । एकादशाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपं समाह्वयं सान्तपन्नं यतिचान्द्रायणं वा चरेत् । एतद्व्यतिरिक्तेषु लोहितवृक्षनिर्यासादिषु प्रत्येकं भक्षणादहो-
रात्रोपवासं कुर्यात् । छत्राकादीनां च प्रायश्चित्तापकर्षो वर्जनादरार्थः । “शेषेषूपवसे-
दहः” इति लाघवार्थम् । तत्रहि क्रियमाणे लोहितनिर्यासग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ २० ॥

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।

अज्ञातभुक्तशुद्धयर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१ ॥

द्विजोत्तमपदं द्विजातिपरम् । त्रयाणां प्रकृतत्वात्, “एतदुक्तं द्विजातीनाम्” (अ. ६ श्लो. २६) इत्युपसंहाराच्च । द्विजातिः संवत्सरमध्ये एकमपि कृच्छ्रं प्रथ-
मास्नानात्प्राजापत्याख्यमज्ञातभक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत् । ज्ञातस्य पुनरभक्ष्यभ-
क्षणदोषस्य विशेषतो यत्र यद्विहितं तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । यत्तु—“त्रीणि देवाः
पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्विनिर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ” (अ. ६
श्लो. १ २७) इति तद्व्यवशुद्धिप्रकरणपठितप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तद्रव्यशुद्धिविशेषेऽवतिष्ठते २१
इदानीं भक्षणप्रसङ्गेन यागाद्यर्थं हिंसामप्यनुजानाति—

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।

भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥ २२ ॥

ब्राह्मणादिभिर्यागार्थं प्रशस्ताः शास्त्रविहिता मृगपक्षिणो वध्याः । भृत्यानां चाव-
श्यभरणीयानां वृद्धमातापित्रादीनां संवर्धनार्थम् । यस्मादगस्त्यो मुनिः पूर्वं तथा
कृतवान् । प्रकृतिरूपोऽयमनुवादः ॥ २२ ॥

बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ।

पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसर्वेषु च ॥ २३ ॥

यस्मात्पुरातनेष्वप्यृषिकर्तृकयज्ञेषु च भक्ष्याणां मृगपक्षीणां मांसेन पुरोडाशा
अभवंस्तस्माद्यज्ञार्थमधुनातनैरपि मृगपक्षिणो वध्याः ॥ २३ ॥

इदानीं पर्युषितप्रतिप्रसवार्थमाह—

यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।

तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ॥ २४ ॥

यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यं पायसादि, अगर्हितमनुपघाता-
न्तररहितं तत्पर्युषितं रात्र्यन्तरितमपि घृततैलदध्यादिसंयुक्तं कृत्वा भक्षणीयम् ।
ननु प्रागेव यत्स्नेहसंयुक्तं तत्पर्युषितं भक्षणीयमिति व्याख्येयम् । तथाच सति
हविःशेषस्य स्नेहसंयोगावश्यभावात् “यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं” इत्यनेनैव भक्षणे सिद्धे
“हविःशेषं च यद्भवेत्” इत्यनर्थकं स्यात् । स्मृत्यन्तरेऽपि भक्षणकाल एवाभिघा-
रणमुपदिश्यते । तथाच यमः—“मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तत्तु

प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिवारितम् ” । हविःशेषं तु चरुपुरोडाशादि पशुधितमपि भोजनकाले स्नेहसंयोगश्न्यमेव भक्षणीयं पृथगुपदेशात् ॥ २४ ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ २५ ॥

अनेकरात्र्यन्तरिता अपि यवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेहसंयोगरहिता अपि द्विजा-
तिभिर्भक्षणीयाः ॥ २५ ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।

मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ २६ ॥

एतद्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमुक्तं, अत ऊर्ध्वं मांसस्य भक्षणे वर्जने च विधानं
निःशेषं वक्ष्यामि ॥ २६ ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७ ॥

“ प्रोक्षितं भक्षयेत् ” इति परिसंख्या वा स्थानियमविधिर्वा । तत्र परिसंख्यात्वे प्रोक्षितादन्यत्र भक्षणीयमिति वाक्यार्थः स्यात् । स चातुपाकृतमांसानीत्यनेनैव निषेधात्प्राप्तः । तस्मान्मन्त्रकृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुक्तयज्ञहुतपशुमांसभक्षणमिदं यज्ञाङ्गं विधीयते । अतएव “ असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैः ” (अ. ५ श्लो. ३६) इत्यस्यानु-
वादं वक्ष्यति । ब्राह्मणानां च यदा कामना भवति तदावश्यं मांसं भोक्तव्यमिति तदापि नियमत एकवारं भक्षयेत् “ सकृद्ब्राह्मणकाम्यया ” इति यमवचनात् । तथा श्राद्धे मधुपर्के च “ नामांसो मधुपर्कः ” (अ. १ खं. २४) इति गृह्यवचनान्नि-
युक्तेन नियमान्मांसं भक्षणीयमिति । अतएव “ नियुक्तस्तु यथान्यायम् ” (अ. ५ श्लो. ३६) इत्यतिक्रमदोषं वक्ष्यति । प्राणात्यये चाहारान्तराभावनिमित्तकं व्याधिहेतुके वा नियमतो मांसं भक्षयेत् ॥ २७ ॥

प्राणात्यये मांसभक्षणानुवादमाह—

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।

स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८ ॥

प्राणितीति प्राणो जीवः शरीरान्तर्गतो भोक्ता तस्यादनीयं सर्वमिदं ब्रह्मा कल्पि-
तवान् । किं तदाह । जंगमं पश्वादि, स्थावरं व्रीहियवादि सर्वं तस्य भोजनम् ।
तस्मात्प्राणधारणार्थं जीवो मांसं भक्षयेत् ॥ २८ ॥

प्राणस्यार्थमिदं सर्वमित्येवं प्रपञ्चयति—

चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।

अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥ २९ ॥

जङ्गमानां हरिणादीनामजङ्गमास्तृणादयः, दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणो हरिणा-

दयः, सहस्तानां मनुष्यादीनामहस्ता मत्स्यादयः, शराणां सिंहादीनां भीरवो हस्त्या-
दयोऽदनीया एतादृश्यां विधातुरेव सृष्टौ ॥ २९ ॥

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।

धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ॥ ३० ॥

भक्षयिता भक्षणाहान्प्राणिनः प्रत्यहमपि भक्षयन् दोषं प्राप्नोति । यस्माद्विधात्रैव
भक्षणाहान् भक्षयितारश्च निर्मिता इति त्रिभिः श्लोकैः प्राणात्यये मांसभक्षणस्तुति-
रियम् ॥ ३० ॥

अथ प्रोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह—

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।

अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३१ ॥

यज्ञसंपत्यर्थं तदङ्गभूतमांसस्य जग्धिर्भक्षणमेतदैवमनुष्ठानं उक्तव्यातिरिक्तप्रकारेण
पुनरात्मार्थमेव पशुं व्यापाद्य तन्मांसभक्षणेन प्रवृत्ती राक्षसोचितमनुष्ठानमित्युत्तरार्द्धं
वृथामांसभक्षणनिवृत्त्यनुवादः ॥ ३१ ॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।

देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ३२ ॥

क्रीत्वा आत्मना चोत्पाद्य अन्येन वा केनाप्यानीय दत्तं मांसं देवपितृभ्यो दत्त्वा
शेषं भक्षयन् पापं प्राप्नोति । अतः प्रोक्षितादिचतुष्टयभक्षणवज्रेदं नियतं भक्षणं न
दुष्यतीत्यभिधानात् । “ वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन ” (अ. ६ श्लो. ६३) इत्यादिवैश्वयमा-
णमांसवर्जनविधिरप्येतद्विषय एवाविरोधात् ॥ ३२ ॥

नाद्याद्विधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।

जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥ ३३ ॥

मांसभक्षणानुष्ठानदोषज्ञो द्विजातिरनापदि तत्तदेवाद्यर्चनविधानं विना न मांसं
भक्षयेत् । यस्माद्विधानेन यो मांसं खादति स स्मृतः सन्यन्मांसं भक्षितं तैः प्राणिभिः
परलोकं स्वरक्षणाक्षमः खाद्यत इति सर्वश्लोकादनुवादः ॥ ३३ ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।

यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥ ३४ ॥

मृगवधजीविनो व्याधादेर्धननिमित्तं मृगाणां हन्तुर्न तथाविधं पापं भवति, यादृ-
शमदेवपितृशेषभूतमांसानि खादतः परलोकं भवतीति पूर्वोक्तानुवाद एव ॥ ३४ ॥

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥ ३५ ॥

श्राद्धे मधुपर्के च यथाशालं नियुक्तः सन्यो मनुष्यो मांसं न खादति स मृतः सन्नेकविंशतिजन्मानि पशुर्भवति । “यथाविधि नियुक्तस्तु” (अ. ६ श्लो. २७) इत्येतन्नियमातिक्रमफलविधानमिदम् ॥ ३६ ॥

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६ ॥

वेदविहितमन्त्रवत्प्रोक्षणादिसंस्कारश्चन्यान्पशून्विप्रादिः कदाचिन्वाश्रियात् । शश्वतं प्रवाहनादितया नित्यं पशुयागादिविधिमास्थितो मन्त्रसंस्कृतानेवाश्रियादिति । “प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसम्” (अ. ६ श्लो. २७) इत्येतस्याहुवादाथमेतत् ॥ ३६ ॥

कुर्याद्धृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा ।

न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ॥ ३७ ॥

सङ्ग आसक्तौ पशुभक्षणादुरागेण घृतमयीं पिष्टमयीं वा पशुप्रतिकृतिं कृत्वा खादयेत् पुनर्देवताशुदेशं विनैव पशून्कदाचिदपि हन्तुमिच्छेत् ॥ ३७ ॥

यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।

वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

देवताशुदेशमन्तरेणात्मार्थं यः पशून्हन्ति स वृथापशुघ्नो मृतः सन्यावत्संख्यानि पशुरोमाणि तावत्संख्याभूतं जन्मनि जन्मनि मारणं प्राप्नोति । तस्माद्वृथा पशुं न हन्यात् । तावत्कृत्व इति वचनन्तात्क्रियाभ्याष्टतिगणने कृत्वसच् प्रत्ययः । इह हशब्द आगमप्रसिद्धिसूचनार्थः ॥ ३८ ॥

यज्ञार्थं तु पशुवधे न दोष इत्याह—

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।

यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ३९ ॥

यज्ञसिद्धयर्थं प्रजापतिना आत्मनैवादरेण पशवः सृष्टाः । यज्ञश्चाग्नौ प्रास्ताहुतिन्यायात्सर्वस्यास्य जगतो विवृद्धयर्थः । तस्माद्यज्ञे वधोऽवध एव । वधजन्यदोषाभावात् ॥ ३९ ॥

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युत्सृतीः पुनः ॥ ४० ॥

ओषध्यो व्रीहियवाद्याः, पशवश्छागाद्याः, वृक्षा यूपावर्थाः, तिर्यञ्चः कूर्मादयः, पक्षिणः कपिञ्जलाद्याः, यज्ञार्थं विनाशं गताः पुनर्जात्युत्कर्षं प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ४१ ॥

“नामांसो मधुपर्कः” (गृ. सू. अ. १ खं. २४) इति विधानान्मधुपर्के च यज्ञे

च ज्योतिष्टोमादौ, पित्र्ये दैवे च कर्मणि श्राद्धादौ पशवो हिंसनीया नान्यत्रेति मनु-
रभिहितवान् ॥ ४१ ॥

एष्वर्थेषु पशून्हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।

आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ४२ ॥

एषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशून्हिंसन्नात्मानं पशुं चोत्तमां गतिं स्वर्गाद्युपभोगयो-
ग्यविलक्षणदेहदशादिसंबन्धं प्रापयति । वेदतत्त्वार्थविदिति विद्वदधिकारबोधनार्थम् ।
नन्वन्याधिकारित्वे कर्मणि कथमनधिकृतस्य पश्चादेरुतमगतिप्राप्तिः फलम् । उच्यते ।
शास्त्रप्रमाणकत्वात् । अस्यार्थस्य पित्रधिकारिकायां जातेष्टावनधिकारिणोऽपि पुत्रस्य
फलप्राप्तिविद्वापि पश्चादिगतफलसंभवाद्यजमान एव कारुणिकतया पशुगतफलवि-
शिष्टमेव फलं कामयिष्यति । अतएवात्मानं च पशुंचैवेत्यभिधानात् यजमानव्यापा-
रादेव पशुगतफलसिद्धिरुक्ता ॥ ४२ ॥

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः ।

नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ४३ ॥

गृहाश्रमे, ब्रह्मचर्याश्रमे, वानप्रस्थाश्रमे च प्रशस्तात्मा द्विजो निवसन्नापद्यपि
नाशास्त्रीयां हिंसां समाचरेत् ॥ ४३ ॥

कथं तर्हि तुल्ये हिंसात्वे वैदिकी दैक्षादिपशुहिंसा नाधर्मायेत्यत आह—

या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥ ४४ ॥

या श्रुतिविहिता कर्मविशेषदेशकालादिनियतास्मिञ्जगति स्थावरजङ्गमात्मनि,
अहिंसामेव तां जानीयात्, हिंसाजन्याधर्मविरहात् । दैक्षपशुहननमधर्मः प्राणिहन-
नत्वात् ब्राह्मणहननवदित्याद्यनुमानमुपजिव्यशास्त्रबाधादेव न प्रवर्तते । दृष्टान्तीकृत-
ब्राह्मणहननस्याप्यधर्मत्वे शास्त्रमेवोपजीव्यम् । वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ यस्मादनन्यप्रमा-
णको धर्मो वेदादेव निःशेषेण प्रकाशतां गतः ॥ ४४ ॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।

स जीवंश्च मृतश्चैव न कचित्सुखमेधते ॥ ४५ ॥

योऽनुपघातकान्प्राणिनो हरिणादीनात्मसुखेच्छया मारयति स इह लोके परलोके
च न सुखेन वर्धते ॥ ४५ ॥

यो बन्धनवधक्लेशान्प्राणिनां न चिकीर्षति ।

स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६ ॥

यो बन्धनमारणक्लेशादीन्प्राणिनां कर्तुं नेच्छति स सर्वहितप्राप्तीच्छुरनन्तसुखं
प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

अन्यच्च—

यद्धयायति यत्कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च ।

तद्वामोत्पत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥ ४७ ॥

यच्चिन्तयति धर्मादिकमिदं मेऽस्त्विति, यच्च श्रेयः साधनं कर्म करोति, यत्र च परमार्थध्यानादौ धृतिं बध्नाति, तत्सर्वमङ्गशेन लभते । य उपघातनिमित्तं दंशमशकाद्यपि न व्यापादयति ॥ ४७ ॥

मांसभक्षणप्रसङ्गेन हिंसागुणदोषावभिधाय पुनः प्रकृतमांसभक्षणमाह—

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कश्चित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ४८ ॥

प्राणिहिंसाव्यतिरेकेण न कश्चिन्मांसमुत्पद्यते । प्राणिवधश्च न स्वर्गनिमित्तं नरकः हेतुरेव यस्मात्तस्मादविधिना मांसं न भक्षयेदिति ॥ ४८ ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निर्वर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९ ॥

शुक्रशोणितपरिणामात्मिकां समुत्पत्तिं घृणाकर्षीं विज्ञाय प्राणिनां वधबन्धौ च क्रूरकर्मरूपौ निरूप्य विहितमांसभक्षणादपि निर्वर्तेत किमुताविहितमांसभक्षणादित्यविधिना मांसभक्षणनिन्दानुवादः ॥ ४९ ॥

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।

स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ५० ॥

उक्तविधिव्यतिरेकेण यो न मांसं भक्षयति । पिशाचवदिति यथा पिशाचो भक्षयति तथा नेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । स लोकस्य प्रियो भवति रोगैश्च न बाध्यते । तस्मादवैधमांसभक्षणाद्व्याधयो भवन्तीति दर्शितम् ॥ ५० ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ५१ ॥

यदनुमतिव्यतिरेकेण हननं कर्तुं न शक्यते सोऽनुमन्ता, विशसिता अङ्गानि यः कर्तर्यादिना पृथक्पृथक् करोति, क्रयविक्रयी मांसस्य क्रेता विक्रेता च, संस्कर्ता पाचकः, उपहर्ता परिवेषकः, खादको भक्षयिता । गोविन्दराजस्तु यः क्रीत्वा विक्रीणाति स क्रयविक्रयीत्येकमेवाह । तदयुक्तम् । “ हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयिकस्तथा । विक्रयी तु धनादानात्संस्कर्ता तत्प्रवर्तनात् ” इति यमवचनेन पृथङ्निर्देशात् । घातकत्ववचनं चेदमशास्त्रीयपशुवधेऽनुमत्यादयोऽपि न कर्तव्या इत्येवंपरम् । विधिनियमपरत्वाच्छालस्य । खादकादीनां पृथक्प्रायश्चित्तदर्शनात् ॥ ५१ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।

अनभ्यर्च्य पितृन्देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ ५२ ॥

स्वशरीरमांसं परमांसेन देवपित्राद्यर्चनं विना यो वृद्धिं नेतुमिच्छति तस्मादपरो
नापुण्यकर्तास्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दावृत्तिः ॥ ५२ ॥

इदानीमनियमिताप्रतिषिद्धमांसभक्षणस्य निवृत्तिर्यमायेत्येतद्दर्शयितुमाह—

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।

मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ५३ ॥

[सदा यजति यज्ञेन सदा दानानि यच्छति ।

स तपस्वी सदा विप्रो यश्च मांसं विवर्जयेत् ॥ २ ॥]

यो वर्षशतं यावत्प्रतिवर्षमश्वमेधेन यजेत यश्च यावज्जीवं मांसं न खादति तयोः
पुण्यस्य फलं स्वर्गादि तुल्यम् ॥ ५३ ॥

फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

पवित्रफलमूलभक्षणैर्वानप्रस्थभोज्यानां च नीवाराद्यन्नानां भोजनैर्न तत्फलमवा-
प्नोति यच्छान्नानियमिताप्रतिषिद्धमांसवर्जनाद्वभते ॥ ५४ ॥

मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाइयहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५५ ॥

इह लोके यस्य मांसमहमश्रामि परलोके मांसं भक्षयिष्यतीत्येतन्मांसशब्दस्य-
निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति इति मांसशब्दस्य निर्वचनमवैधमांसभक्षणपापफलकथ-
नार्थम् ॥ ५५ ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथाधिकारमविहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चिद्दोषः ।
यस्मात्प्राणिनां भक्षणपानमैथुनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविकोऽयं धर्मः । वर्जनं पुनर्म-
हाफलम् । अविहिताप्रतिषिद्धमद्यमैथुननिवृत्तेर्महाफलकथनार्थोऽयमुक्तस्यैव मांसवर्जन-
महाफलकथनस्यावृत्तिः ॥ ५६ ॥

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ।

चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७ ॥

ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतेष्वपि पित्रादीनां शुद्धिं ब्राह्मणादिकमेज-
या यस्येति, द्रव्यादीनां च तैजसादीनां शुद्धिमभिधास्यामि ॥ ५७ ॥

तत्र शुद्धेरशुद्धिसापेक्षत्वात्तन्निरूपणार्थमाह—

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।

अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ५८ ॥

दन्तजाते जातदन्त इत्यर्थः । “ वाहिताभ्यादिषु ” (पा. सू. २।२।३७) इत्यनेन जातशब्दस्य परनिपातः । अष्टजाते जातदन्तानन्तरे कृतचूडाकरणे च चकारात्कृतोपनयने च संस्थिते मृते सति बान्धवाः सपिण्डाः समानोदकाश्चाशुद्धा भवन्ति । प्रसवे च तथैवाशुद्धा भवन्तीत्युच्यते । वयोविभागेनोद्देशमात्रमिदं वक्ष्यमाणाशौचकालभेदादिस्त्रिधावबोधनार्थम् ॥ ५८ ॥

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

अर्वाक् संचयनादस्त्रां त्र्यहमेकाहमेव वा ॥ ५९ ॥

सप्तपुरुषपर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति । सपिण्डेषु श्वनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्रं ब्राह्मणस्योपदिश्यते । “ शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन (अ. ५ श्लो. ८३) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अर्वाक्संचयनादस्त्रामिति चतुरहोपलक्षणम् । चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यादिति विष्णुवचनाद्यहमेकाहं वा । अहःशब्दोऽहोरात्रपरः । अयं चाग्निवेदादिगुणापेक्षो व्यवस्थितविकल्पः । यथाह दक्षः—“ एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । हीने हीनं भवेच्चैव त्र्यहश्चतुरहस्तथा ” । श्रौताग्रिमतो मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यायिन एकाहाशौचम् । तत्र श्रौताग्निवेदाध्ययनगुणयोरेकगुणरहितो हीनस्तस्य त्र्यहः, उभयगुणरहितस्तु हीनतरः, केवलस्मार्ताग्रिमांस्तस्य चतुरहः, सकलगुणरहितस्य दशाहः । तदाह पराशरः “ निगुणो दशभिर्दिनैः ” इति ॥ ५९ ॥

सपिण्डलक्षणमाह—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ ६० ॥

यं पुरुषं प्रतियोगिनं कृत्वा निरूप्यते तस्य पितृपितामहप्रभृतीन्षट्पुरुषानतिक्रम्य सप्तमे पुरुषे प्राप्ते सपिण्डत्वं निवर्तते । एवं पुत्रपौत्रादिष्वप्यवगन्तव्यम् । पिण्डसंबन्धनिबन्धना चेयं सपिण्डता । तथाहि, पितृपितामहप्रपितामहेभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डदानं, प्रपितामहस्य पित्रादयस्त्रयः पिण्डलेपभुजश्च तत्पूर्वस्य तु सप्तमस्य पिण्डसंबन्धो नास्तीत्यसपिण्डता । यस्य चैते षट् पुरुषाः सपिण्डाः सोऽपि तेषां सपिण्डः, पिण्डदातृत्वेन तत्पिण्डसंबन्धात् । अतः साप्तपौरुषीयं सपिण्डता । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—“ लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ” । सगोत्रत्वे चेयं सपिण्डता । अतएव शङ्खलिखितौ—“सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी” । तेन मातामहादीनामेकपिण्डसंबन्धेऽपि न सपिण्डता । समानोदकत्वं पुनरस्मत्कुलेऽस्रुकनामाभूदिति जन्मनामोभयापरिज्ञाने निवर्तते ॥ ६० ॥

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

[उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ ३ ॥]

यथेदं दशाहादिकं शवनिमित्तमाशौचं कर्मानर्हत्त्वलक्षणं सपिण्डेषु “ दशाहं शव-
माशौचम् ” (अ. ५ श्लो. ५९) इत्यनेन विधीयते । प्रसवेऽपि सम्यक् शुद्धिमिच्छतां
सपिण्डानां तादृशमेवाशौचं भवेत् ॥ ६१ ॥

अनिर्देशेन तुल्यतायां प्राप्तायां विशेषमाह—

सर्वेषां शवमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥

[सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानधर्मफलैषिणः ।

त्रेता धर्मापरोधार्यमरण्यस्यैतदुच्यते ॥ ४ ॥]

मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सपिण्डानां समानम् । जनन-
निमित्तं तु मातापित्रोरेव भवति । तत्राप्ययं विशेषः । जनननिमित्तमस्पृश्यत्वं
मातुरेव दशरात्रम् । पिता तु स्नानात्स्पृश्यो भवति । अयमेव संबन्धः संवर्तेन व्यक्ती-
कृतः—“ जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचैलं तु विधीयते । माता शुद्धेदशाहेन स्नानात्तु
स्पर्शनं पितुः ” ॥ ६२ ॥

निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुद्ध्यति ।

बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् ॥ ६३ ॥

[जननेऽप्येवमेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ५ ॥]

“ ज्ञानं मैथुनिनः स्मृतम् ” (अ. ५ श्लो. १४४) इति मैथुने ज्ञानं विधा-
स्यति, तेन मैथुनं विनापि कामतो रेतस्खलने स्नात्वा पुमान्शुद्धो भवति । अकाम-
तस्तु स्वप्रादौ रेतःपाते “ मूत्रवद्रेतस उत्सर्ग ” इत्यापस्तम्बोक्तेः स्नानं विनापि
गृहस्थस्य शुद्धिः । ब्रह्मचारिणस्त्वकामतोऽपि “ स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी ” (अ. २
श्लो. १८१) इत्यनेन ज्ञानादिना शुद्धिरुक्ता । बैजिके तु संबन्धे परपूर्वभार्यायाम-
पत्योत्पत्तौ त्र्यहमाशौचं भवति । तथाच विष्णुः—“ परपूर्वभार्यासु त्रिरात्रम् ” ।
रेतःपातिनामाशौचमप्रकृतमपि जननप्रकरणे प्रसङ्गात्तदनुगुणतयोक्तम् । यत्र रेतः-
पातमात्रेण ज्ञानं तत्रापत्योत्पत्तौ त्रिरात्रमुचितम् ॥ ६३ ॥

अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।

शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः ॥ ६४ ॥

एकेनाह्ना एकया च रात्र्येत्यहोरात्रेण त्रिरात्रैश्चिभिरिति नवाहोरात्रैर्मिलित्वा दशा-
हनेति वेदगर्धेनोक्तम् । ननु दशाहनेति वक्तव्ये किमर्थोऽयं वाग्विस्तरः । उच्यते—

“ वृंहयसीं लघिष्ठां वा गिरं निर्मान्ति वाग्मिनः । न चावश्यत्वमेतेषां लघूक्त्यैव नियम्यते ” । वृत्तस्वाध्यायगुणयोगेन ये सपिण्डा एकाहाबल्पाशौचयोग्यास्ते यदि ज्ञेहादिना शवस्पृशो भवन्ति तदा दशाहेनैव शुद्ध्यन्ति । उदकादायिनः पुनः समानोदकाख्यहेण । गोविन्दराजस्तु धनग्रहणपूर्वकशवनिर्हारकासंबान्धिब्राह्मणविषयमिदं दशाहाशौचमाह ॥ ६४ ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।

प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ६५ ॥

गुरोराचार्यादेरसपिण्डस्य मृतस्य शिष्योऽन्त्येष्टिं कृत्वा प्रेतनिर्हारकैर्गुरुसपिण्डैस्तुल्यो दशरात्रेण शुद्धो भवति ॥ ६५ ॥

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुद्ध्यति ।

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ ६६ ॥

अत्र रात्रिभिरिति विधेयगामिनो बहुत्वस्य विवक्षितत्वात्तृतीयमासात्प्रभृति गर्भस्त्रावे गर्भमासतुल्याहोरात्रैर्विशेषाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यस्त्री विशुद्ध्यति । एतच्च षण्मासपर्यन्तम् । यथोक्तमादिपुराणे—“ षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्त्रावो भवेद्यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं तु जात्युक्तमाशौचं तासु विध्यते ” । मेधातिथिर्गोविन्दराजादयस्त्वादियुराणे वचनादर्शनात्सप्तमासादवांग्गर्भस्त्रावे मासतुल्याहोरात्रैः स्त्रीणां विशुद्धिरित्यतिदिशन्ति । प्रथमाद्वितीयमासीयगर्भस्त्रावे स्त्रीणां त्रिरात्रम् । यथाह हारीतः—“ गर्भस्त्रावे स्त्रीणां त्रिरात्रं साध्वी रजोविशेषत्वात् । पित्रादिसपिण्डानां त्वत्र सद्यःशौचम् ” यथाह सुमन्तुः—“ गर्भमासतुल्या दिवसा गर्भसंस्रवणे सद्यःशौचं वा भवति ” गर्भमासतुल्या इति स्त्रीविषयं सद्यःशौचं वेति पित्रादिसपिण्डविषयमिति व्यवस्थितविकल्पः । रजस्वला च स्त्री रजसि निवृत्ते सति पञ्चमे दिने स्नानेनादृष्टार्थकल्पनयोग्या भवति । स्पर्शयोग्या तु त्रिरात्रव्यपगमे चतुर्थेऽहनि कृतस्नानेनैव शुद्धा भवति ॥ ६६ ॥

नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।

निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥

[प्राक्संस्कारप्रमीतानां वर्णानामविशेषतः ।

त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वहो विधीयते ॥ ६ ॥

अदन्तजन्मनः सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमावृता देशादशरात्रमतः परम् ॥ ७ ॥

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु प्रकृतेषु च ।

मातामहे त्रिरात्रं तु एकाहं त्वसपिण्डतः ॥ ८ ॥]

अकृतचूडानां बालानां मरणे सपिण्डानामहोरात्रेण शुद्धिर्भवति । कृतचूडानां तु मरणे प्रागुपनयनकालात्रिरात्रेण शुद्धिः ॥ ६७ ॥

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ।

अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनाहते ॥ ६८ ॥

असंपूर्णद्विवर्षं बालं मृतमकृतचूडं मालादिभिरलंकृत्य ग्रामाद्वहिः कृत्वा विशुद्धायां भूमौ कालान्तरे शीर्णदेहतयाशक्यमस्थिसंचयनवर्जं बान्धवाः प्रक्षिपेयुः । विश्वरूपस्तु—“यस्यां भूमावन्यस्यास्थिसंचयनं न कृतं तस्यां निदध्युः” इति व्याचष्टे ॥ ६८ ॥

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्यहमेव च ॥ ६९ ॥

अस्योनद्विवार्षिकस्याग्निसंस्कारो न कर्तव्यः । नाप्युदकक्रिया कर्तव्या । उदकदाननिषेधोऽयं श्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यनिवृत्त्यर्थः । किं त्वरण्ये काष्ठवत्परित्यज्य । काष्ठवदिति शोकाभावोऽभिहितः । यथारण्ये काष्ठं परित्यज्य शोको न भवति एवं त्यक्त्वा त्र्यहं क्षपेत् त्र्यहाशौचं कुर्यात् । अयं चाकृतचूडस्य त्र्यहाशौचविधिः पूर्वोक्तैकाहाशौचविकल्पपरः । स च व्यवस्थितो दृत्तस्वाध्यायादियुक्तस्यैकाहः तद्रहितस्य त्र्यहः । यद्यपि मनुना परित्यागमात्रं विहितं तथापि “ऊनद्विवार्षिकं निखनेत्” (अ. ३ श्लो. १) इति याज्ञवल्क्यवचनाद्विशुद्धभूमौ निखायैव त्यक्तव्यः ॥ ६९ ॥

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति ॥ ७० ॥

अप्राप्ततृतीयवर्षस्य पित्रादिसपिण्डैरुदकक्रिया न कर्तव्येति पूर्वव्रनिषिद्धाप्युत्तरार्थमनूयते । जातदन्तस्य उदकदानं कर्तव्यं नामकरणे वा कृते उदकक्रियासाहचर्यादग्निसंस्कारोऽप्यनुज्ञामात्रं, प्रेतपिण्डश्राद्धादिकं च यद्यप्यकरणसंभवे करणं क्लेशावहं तथापि करणाकरणयोरान्नानाजातदन्तकृतनाम्नोः करणे प्रेतोपकारो भवत्यकरणे प्रत्यत्रायाभाव इत्यवगम्यते ॥ ७० ॥

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।

जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥

सहाध्यायिनि मृते एकरात्रमाशौचं कर्तव्यम् । समानोदकानां पुनः पुत्रजनने सति त्रिरात्रेण शुद्धिर्भवति । त्र्यहानुदकायिन इति मरणविषयमुक्तम् ॥ ७१ ॥

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुद्धयन्ति बान्धवाः ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यन्ति तु सनाभयः ॥ ७२ ॥

[परपूर्वासु पुत्रेषु सूतके मृतकेषु च ।

मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिण्डने ॥ ९ ॥]

जीणामकृतविवाहानां वाग्दत्तानां मरणे बान्धवाः भर्त्रादियस्यह्येण शुद्ध्यन्ति । वाग्दानं विना भर्तृपक्षे संबन्धाभावादश्रुतमपि वाग्दानान्तर्पर्यन्तं बोद्धव्यम् । सनाभयः पितृपक्षाः वाग्दत्तानां विवाहादर्वाङ्मरणे यथोक्तेनैव कल्पेनेत्येतच्छ्लोकपूर्वाधांक्तेन त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यन्तीत्यर्थः । तदुक्तमादिपुराणे—“ आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपश्यते । सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥ ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि । अतःपरं प्रष्टव्यानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥ वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्यहम् । पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥ स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके सूतकेऽपि च” । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु यथोक्तेनैव कल्पेनेति “नृणामकृतचूडानाम्” इत्येतदुक्तेन विधिना शुद्ध्यन्तीति व्याचक्षाते । अत्रच व्याख्याने पुत्रवत्कन्यायामपि चूडाकरणादूर्ध्वं मरणे त्र्यहशौचं स्यात् । तच्चादिपुराणायनेकवचनविरुद्धम् ॥ ७२ ॥

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।

मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥ ७३ ॥

क्षारलवणं कृत्रिमलवणं तद्रहितमन्नमश्रीयुः । त्रिरात्रं नयादौ स्नानमाचरेयुः । मांसं च न भक्षयेयुः । भूमौ चैकाकिनः शयनं कुर्युः ॥ ७३ ॥

सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्तितः ।

असंन्निधावयं ज्ञेयो विधिः संबन्धिवान्धवैः ॥ ७४ ॥

मृतस्य सन्निधावेकस्थानावस्थानादहःपरिज्ञाने शावाशौचस्य विधिरयञ्जुक्तः । देशान्तरावस्थानादज्ञाने सत्ययं वक्ष्यमाणो विधिः संबन्धिवान्धवैज्ञातव्यः । संबन्धिनः सपिण्डाः । समानोदका बान्धवाः ॥ ७४ ॥

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।

यच्छ्लेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ७५ ॥

[मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा ।

अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति ॥ १० ॥]

विगतं मृतं विदेशस्थं विप्रकृष्टदेशस्थमनिर्दशमनिर्गतदशाहायशौचकालं यः शृणोति स यदवशिष्टं दशरात्राद्याशौचस्य तावत्कालमविशुद्धो भवति । विगतमित्युपलक्षणं जननेऽप्येतदवगन्तव्यम् । तथाच बृहस्पतिः—“ अन्यदेशमृतं ज्ञातिं श्रुत्वा वा पुत्रजन्म च । अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति ” ॥ ७५ ॥

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यति ॥ ७६ ॥

“ नाशौचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि ” इति देवलवचनान्मरणाविषयं वच-

नमिदम् । सपिण्डमरणे दशाहाशौचैऽतिक्रान्ते त्रिरात्रमशुद्धो भवति, संवत्सरे पुनर-
तीते स्नात्वैव विशुद्ध्यति । एतच्चाविशेषेणाभिधानाच्चातुर्वर्ष्यविषयम् ॥ ७६ ॥

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ७७ ॥

दशाहाशौचव्यपगमे कर्मानर्हत्वलक्षणस्य त्र्यहाशौचस्योक्तत्वात्तद्गङ्गास्पर्शविषयम् ।
निर्गतदशाहसपिण्डमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च श्रुत्वा सचैलं स्नात्वा स्पृश्यो
भवति ॥ ७७ ॥

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।

सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुद्ध्यति ॥ ७८ ॥

बालेऽजातदन्ते मृते जातदन्ते “ नृणामकृतचूडानां ” (अ. ५ श्लो. ६७) इत्ये-
काहोरात्राभिधानादेशान्तरस्थे च सपिण्डे मृत इत्येकाहाशौचविषयम् । पूर्वश्लोके
दशाहाशौचिनव्यहविधानात्पृथक्पिण्डे समानोदके त्रिरात्रमुक्तम् । तत्र त्रिरात्रव्यपगमे
सर्वेष्वेव सचैलं स्नात्वा सद्यो विशुद्धो भवति ॥ ७८ ॥

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम् ॥ ७९ ॥

दशाहादिमध्ये यदि पुनर्मरणे मरणं जनने जननं स्यात्पुनःशब्दात्सजातीयावगमा-
त्तदा तावत्कालमेव विप्रादिरशुद्धः स्यात् । यावत्पूर्वजातदशाहाशौचं नापगतं स्या-
त्तावत्पूर्वाशौचव्यपगमेनेव द्वितीयेऽपि मृतके सूतके च शुद्धिरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।

तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ८० ॥

आचार्ये मृते सति शिष्यस्य त्रिरात्रमाशौचं वदन्ति । तत्पुत्रपत्न्योश्च मृतयोरहो-
रात्रमित्येषा शास्त्रमर्यादा ॥ ८० ॥

श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्भान्धवेषु च ॥ ८१ ॥

वेदशास्त्राध्यायिन्पुषसंपन्ने मैत्रादिना तत्समीपवर्तिनि तद्गृहवासिनीत्यर्थः । तस्मि-
न्मृते त्रिरात्रेण शुद्धो भवति । मातुलत्विक्कशिष्यादिषु पक्षिणीरात्रिं व्याप्याशौचम् ।
द्वे अहनी पूर्वोत्तरे पक्षाविव यस्याः सा पक्षिणी ॥ ८१ ॥

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।

अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥ ८२ ॥

यस्य देशे ब्राह्मणादिः स्थितस्तस्मिन् राजनि कृताभिषेके क्षत्रिये मृते सज्योतिराशौचं
स्यात् । सह ज्योतिषा वर्तत इति सज्योतिः । यदि दिवा मृतस्तदा यावत्सूर्यज्योति

स्तावदाशौचं, यदि रात्रौ मृतस्तदा यावत्तारकाज्योतिस्तावदाशौचम् । श्रोत्रिये त्रि-
रात्रमुक्तम् । अश्रोत्रिये पुनस्तद्गृहे मृते कृत्स्नं दिनमात्रमाशौचं नतु रात्रावपि । रात्रौ
मृते रात्रावेवेत्यवगन्तव्यम् । साङ्गवेदाध्यायिनि “स्वल्पं वा बहु वा यस्य” (अ. २
श्लो. १४९) इत्येतन्निर्दिष्टे गुरावप्यहर्मात्रमेव ॥ ८२ ॥

शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ ८३ ॥

[क्षत्रविद्शूद्रायादा स्युश्चेद्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामशौचं विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११ ॥

राजन्यवैश्ययोश्चैवं हीनयोनिषु बन्धुषु ।

स्वमेव शौचं कुर्वीत विशुद्ध्यर्थमिति स्थितिः ॥ १२ ॥

विप्रः शुद्धेदशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु ।

षट्भित्तिभिरथैकेन क्षत्रविद्शूद्रयोनिषु ॥ १३ ॥

सर्वे चोत्तमवर्णास्तु शौचं कुर्युरतन्द्रिताः ।

तद्वर्णं विधिदृष्टेन स्वं तु शौचं स्वयोनिषु ॥ १४ ॥]

उपनीतसपिण्डमरणे संपूर्णकालीनजनने च वृत्तस्वाध्यायादिरहितब्राह्मणो दशाहेन
शूद्रो भवति । क्षत्रियो द्वादशाहेन । वैश्यः पञ्चदशाहेन । शूद्रो मासेन । तस्य चोपन-
यनस्थाने विवाहः ॥ ८३ ॥

न वर्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ८४ ॥

यस्य तु वृत्तस्वाध्यायाद्यपेक्षया पूर्वम् “ अर्वाक्संचयनादस्त्राम् ” (अ. ५ श्लो-
५९) इत्याद्याशौचसंकोच उक्तः स निष्कर्मां सुखमासिष्ये इति बुद्ध्या नाशौचदि-
नानि दशाहादिरूपतया वर्धयेत्संकुचिताशौचदिनेष्वपि । अग्निष्विति बहुवचनाच्छौ-
ताग्निष्वग्निहोत्रहोमान्न विघातयेत् । स्वयं कुर्यादशक्तौ वा पुत्रादीन्कारयेत् । अत्रैव
हेतुमाह । यस्मात्तत्कर्माग्निहोत्ररूपं कुर्वाणः पुत्रादिः सपिण्डो नाशुचिर्भवति । तदाह
पारस्करः “ नित्यानि विनिवर्तन्ते वैतानवर्जं । वैतानं श्रौतो होमः गार्हपत्यकुण्डस्था-
नग्नीनाहवनीयादिकुण्डेषु वितत्य क्रियते ” इति । तथाच शङ्खलिखितौ “ अग्निहोत्रार्थं
ज्ञानोपस्पर्शनाच्छुचिः ” । जाबालोऽप्याह—“ जन्महानौ वितानस्य कर्मलोपो न
वियते । शालाग्रौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ” । छन्दोगपरिशिष्टमपि—
“ मृतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते । होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि
वा फलैः ” । तस्मादेकाद्वयहाद्याशौचसंकोचे संध्यादीनामेव परित्यागो नतु श्रौत-

होमस्य । एकाहय्यहायपगमे तु संध्यापञ्चमहायज्ञादिसर्वमेवावुष्ठेयम् । अतो यन्मेधा-
तिथिगोविन्दराजाभ्यामन्यथाप्यभिधायि “ एकाहय्यहायशौचसंकोचोऽयं होमस्वाध्या-
यमात्रविषयः संध्योपासनादिकं तु तेनापि दशाहमेव न कर्तव्यम् ” इति तन्निष्प्रमा-
णकम् । यत्तु गौतमेन “ राज्ञां च कर्मविरोधाद्ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थम् , ”
याज्ञवल्क्येन च—“ क्रत्विजां दीक्षितानां च ” (अ. ३ श्लो. २८) इत्यादिना सद्यः-
शौचमुक्तं तत्सर्वेषामेव दशाहायशौचिनामपि तत्तत्कर्मविषयम् । यानि तूभयत्र दशा-
हानि “ कुलस्यान्नं न भुञ्जीत ” इत्यादीनि दशाहं तत्तत्कर्मनिषेधकानि वचनानि
तानि दशाहाशौचविषयाणीति न कश्चिद्विरोधः । तस्माद्दोमस्वाध्यायमात्रार्थं सगुणे
अशौचलाघवं न संध्योपासनार्थमितीदं निष्प्रमाणम् ॥ ८४ ॥

दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति ॥ ८५ ॥

चाण्डालं, रजस्वलां, ब्रह्महादिकं, प्रमत्तां, दशाहाभ्यन्तरे शवं शवस्पृष्टिनं च स्पृष्ट्वा
ज्ञानेन शुद्धो भवति । केचित्तु तत्स्पृष्टिनमिति चाण्डालोदकयादिभिः सर्वैः संबन्ध-
यन्ति । गोविन्दराजस्तु याज्ञवल्क्यवचनाच्छवस्पृष्टिनमेव तत्स्पृष्टिनमाह नोदकयादि-
स्पृष्टिनं तत्राचमनविधानात् तदाह याज्ञकलक्यः—“ उदकयाशुचिभिः स्नायात्सं स्पृष्टस्तैरुप-
स्पृशेत् ” (अ. ३ श्लो. ३०) उदकयाशुचिभिः स्पृष्टः ज्ञानं कुर्यात् । उदकयाशौचिभिः
स्पृष्टैः स्पृष्टस्तूपस्पृशेदाचमेत् ॥ ८५ ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।

सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥ ८६ ॥

श्राद्धदेवपूजादिसंचिकीर्तुः ज्ञानाचमनादिना प्रयतः सन्प्रकृतचाण्डालाद्यशुचिदर्शने
सति “ उदुत्यं जातवेदसम् ” इत्यादिसूर्यदेवतमन्त्रान्यथासामर्थ्यं पावमानीश्च शक्त्या
जपेत् ॥ ८६ ॥

नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ।

आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥ ८७ ॥

मानुषास्थि स्नेहसंयुक्तं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणादिः ज्ञानेन विशुद्ध्यति । स्नेहशून्यं पुनः स्पृष्ट्वा
आचम्य गोस्पृशार्कविक्षेपयोरन्यतरत्कृत्वा विशुद्धो भवति ॥ ८७ ॥

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते नूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ ८८ ॥

व्रतादेशनमादिष्टं तदस्यास्तीति ब्रह्मचारी स प्रेतोदकमाव्रतसमापनात् कुर्यात् ।
उदकमिति पूरकपिण्डपोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्योपलक्षणम् । समाप्ते पुनर्ब्रह्मचर्यं
प्रेतोदकं कृत्वा त्रिरात्रमशौचं कृत्वा विशुद्धो भवति । एतच्च मातापित्राचार्यव्यतिरि-
क्तविषयम् । तदाह वसिष्ठः—“ ब्रह्मचारिणः शयकर्मणा व्रतान्वितित्तिरन्यत्र माता-

पित्रोर्गुरोर्वा ” । शवकर्मणेति शवनिमित्तकेन निर्हरणदहनोदकदानपूर्वकपिण्डषोडश-
श्राद्धादिकर्मणा । वक्ष्यति “च आचार्यं स्वमुपाध्यायम्” (अ. ६ श्लो. ९१) इति ॥ ८८ ॥

वृथासंकरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया ॥ ८९ ॥

जातशब्दः प्रत्येकंमभिसंबध्यते । वृथाजातानां बाहुल्येन त्यक्तस्वधर्माणां संकर-
जातानां हीनवर्णेनोत्कृष्टस्त्रीपूतपन्नानां वेदबाह्यरक्तपटादिप्रव्रज्यासु वर्तमानानामशस्त्री-
यविषोद्वन्धनादिना कामतश्च कृतजीवितत्यागिनामुदकादिक्रिया न कर्तव्या ॥ ८९ ॥

पापण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः ।

गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ॥ ९० ॥

वेदबाह्यरक्तपटमौज्जादिव्रतचर्या पापण्डं तदनुतिष्ठन्तीनां स्वच्छन्दमेकानेकपुरुषगा-
मिनीनां गर्भपातनभर्तृवधकारिणीनां द्विजातिस्त्रीणां सुरापीनामुदकक्रियौर्ध्वदैहिकं
निवर्तत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ९० ॥

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ ९१ ॥

आचार्यं उपनयनपूर्वकं संपूर्णशाखाध्यापयिता, उपाध्यायो वेदैकदेशस्याङ्गस्य वा-
ध्यापकः, वेदस्य वेदानां चैकदेशस्यापि व्याख्याता गुरुः । निर्हरणापूर्वकत्वात्प्रेतकृत्य-
स्य निर्हृत्येति दाहदशाहपिण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यस्य प्रदर्शनार्थमाचार्यादीन्पञ्च
मृतान्निर्हृत्य ब्रह्मचारी न लुप्तव्रतो भवति । एवंचान्यान्निर्हृत्य व्रतलोपो भवतीति
गम्यते । आचार्यं स्वमित्यभिधानात् “गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्”
(अ. २ श्लो. २०९) इति न्यायान्नाचार्याचार्यमपि । स्वमिति सर्वत्र संबध्यते
तेनोपाध्यायोपाध्यायमपि निर्हृत्य व्रतलोप एव ॥ ९१ ॥

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ९२ ॥

अमाङ्गलिकत्वादत्यन्तापकृष्टशूद्रक्रमेणाभिधानम् । शूद्रं मृतं दक्षिणपुरद्वारेण
निर्हरेत् । द्विजातीन्पुनर्यथायोगं यथायुक्त्यापकृष्टवैश्यक्षत्रियविप्रक्रमेणैव पश्चिमोत्तर-
पूर्वद्वारेण निर्हरेत् ॥ ९२ ॥

न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥ ९३ ॥

राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणां सपिण्डमरणादावशौचदोषो नास्ति । यतो राजान
ऐन्द्रं स्थानं राज्याभिषेकाख्यमाधिपत्यकारणं प्राप्ताः । व्रतिनो ब्रह्मचारिणश्चान्द्राय-
णादिव्रतकारिणश्च, सत्रिणां गवामयनादियागप्रवृत्ताः । यतो ब्रह्मभूतास्ते ब्रह्मैव

निष्पापाः । अशौचाभावश्चायं कर्मविशेषः । तदाह विष्णुः—“ अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे ” । राजकर्मणि व्यवहारदर्शनशान्तिहोमादिकर्मणि ॥ ९३ ॥

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥ ९४ ॥

महात्मन इदं स्थानं माहात्मिकं राज्यपदारूढं सर्वाधिपत्यलक्षणं महात्मैव प्राचीनपुण्यराज्यमासादयति तस्मिन्वर्तमानस्य सद्यःशौचमुपदिश्यते । नतु राज्यप्रच्युतस्य क्षत्रियजातेरपि । अत्र जातिरविवक्षितेत्यनेन श्लोकेन दर्शितम् । यतो न्यायनिरूपणेन दुर्भिक्षेऽन्नदानेनोपसर्गेषु शान्तिहोमादिना प्रजारक्षार्थं राज्यासनेष्ववस्थानमशौचाभावेच कारणम् । तच्चाक्षत्रियाणामपि तत्कार्यकारिणां विप्रवैश्यशूद्राणामविशिष्टम् । अतएव सोमकार्यकारिणि फलचमसे सोमधर्मा अतएव व्रीहिधर्मान्विततया श्रुतमप्यवघातादि तत्कार्यकारित्वस्य विवक्षितत्वात्प्रकृतौ यवे विकृतौ च नीवारादिषु संबध्यत इति कर्ममीमांसायां तत्तदधिकरणेषु निरणायि ॥ ९४ ॥

डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ।

गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ९५ ॥

डिम्भाहवो नृपरहितयुद्धं तत्र हतानां, विद्युता वज्रेण, पार्थिवेन वधाहोऽपरार्थे हते. गोब्राह्मणरक्षणार्थं विनापि युद्धं जलाग्निव्याघ्रादिभिर्हतानां, यस्य पुरोहितादेः स्वकार्याविघातात् नृपतिरशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यःशौचम् ॥ ९५ ॥

सोमग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्यत्योर्यमस्य च ।

अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ९६ ॥

चन्द्राग्निसूर्यवायुशक्रयमानां वित्तस्यापां च पत्न्योः कुबेरवरुणयोरेवमष्टानां लोकपालानां संबन्धि देहं राजा धारयति ॥ ९६ ॥

ततः किमत आह—

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।

शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥ ९७ ॥

यतो लोकेशांशक्रान्तो नृपतिरतो नास्याशौचमुपदिश्यते । यस्मान्मनुष्याणां यच्छौचमशौचं वा तल्लोकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च । अप्ययो विनाशः । एतेनान्यदीयशौचाशौचोत्पादनविनाशशक्तस्य लोकेश्वररूपस्य नृपतेः कुतः स्वकीयाशौचमिति पूर्वोक्ताशौचाभावस्तुतिः ॥ ९७ ॥

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।

सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥ ९८ ॥

उद्यतैः शस्त्रैः खड्गादिभिर्नतु लघुहपाषाणादिभिरपराङ्मुखत्वादिक्षत्रियधर्मयुक्तसं-

ग्रामे हृतस्य तत्क्षणादेव ज्योतिष्टोमादियज्ञः संतिष्ठते । समाप्तिमेति तत्पुण्येन युज्यत
इत्यर्थः । तथाशौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमेति इयं शास्त्रे मर्यादा ॥ ९८ ॥

विप्रः शुद्ध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।

वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥ ९९ ॥

अशौचान्ते कृतश्राद्धादिकृत्यो ब्राह्मणोऽपः स्पृष्ट्वेति जलस्पर्शमात्रं दक्षिणहस्तेन
कृत्वा शुद्धो भवति नतु “ संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैरद्विविशुद्ध्यति ” इतिवत् ज्ञात्वा
वाहनादिस्पर्शसाहचर्यात्स्पृष्ट्यस्य च सकृदुच्चरितस्यार्थभेदस्यान्याय्यत्वात्क्षत्रियो हस्त्या-
दिवाहनं खड्गायुधं च, वैश्यो बलीवर्दादिप्रतोदं लोहप्रोतायं योक्त्रं वा, शूद्रो यष्टिं
वंशदण्डिकाम् ॥ ९९ ॥

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।

असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ १०० ॥

भो द्विजश्रेष्ठाः, एतच्छौचं सपिण्डेषु प्रेतेषु युष्माकमुक्तम् । इदानीमसपिण्डेषु
प्रेतशुद्धिं शृणुत ॥ १०० ॥

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ १०१ ॥

असपिण्डं ब्राह्मणं मृतं ब्राह्मणो बन्धुवत्स्नेहातुबन्धेन न त्वदृष्टबुद्धयेत्यर्थादुक्तम् ।
मातुराप्तांश्च बान्धवान् त्रिरात्रेण मातृभगिन्यादीन्बान्धवान्निर्हृत्यत्रिरात्रेण शुद्धो भवति १०१

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति ।

अनदन्नन्नमद्वैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥ १०२ ॥

निर्हारको यदि तेषां मृतस्य सपिण्डानामाशौचिनामन्नमभाति तदा तदशाहेनैव
शुद्ध्यति न त्रिरात्रेण । अथ तेषामन्नं नाभाति, गृहे च तेषां न वसति, निर्हारति च
तदाहोरात्रेणैव शुद्ध्यति । एवं च तद्गृहवासे सति तदन्नाभोजिनो निर्हारकस्य पूर्वोक्तं
त्रिरात्रम् ॥ १०२ ॥

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च

स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

ज्ञातिमज्ञातिं वा मृतमिच्छातोऽनुगम्य सचैलस्नानं च कृत्वा ततोऽग्निं च स्पृष्ट्वा
पश्चादृतप्राशनं कृत्वा अनुगमननिमित्ताशौचाद्विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ।

अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥ १०४ ॥

ब्राह्मणादि मृतं समानजातयेषु स्थितेषु न शूद्रेण पुत्रादिनिर्हारयेत् । यस्मात्सा

शरीराहुतिः शूद्रस्पर्शदुष्टा सती मृतस्य स्वर्गाय हिता न भवति । मृतं स्वर्गं न प्रापयतीत्यर्थः । स्वेषु तिष्ठत्स्वित्यभिधानाद्ब्राह्मणाभावे क्षत्रियेण तदभावे वैश्येन तदभावे शूद्रेणापि निर्हारयेदित्युक्तं यथापूर्वं श्रेष्ठत्वादस्वर्ग्यदोषश्च ब्राह्मणादिसद्भावे शूद्रेण निर्हारेण सति बोद्धव्यः । गोविन्दराजस्तु दोषनिर्देशास्त्वेषु तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितमित्याह । तदपुक्तम् । संभवदर्थपदद्वयोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गादुपक्रमावगतेश्च वेदादितन्यायेनाहुबोध्यत्वादुणभूतशुद्ध्यनुरोधेन प्रधानभूताया जातेरुपेक्षायां गुणलोपेनामुख्यस्येत्यपि न्यायेन बाध्येत । तस्मात्स्वेषु तिष्ठत्स्विति पदद्वितयं न विवक्षितम् । इमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञां नाद्रियामहे ॥ १०४ ॥

ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम् ।

वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् ॥ १०५ ॥

ज्ञानादीनि शुद्धेः साधनानि भवन्ति । तत्र ब्रह्मज्ञानं बुद्धिरूपान्तःकरणशुद्धेः साधनम् । यथा वक्ष्यति “ बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ” (अ. ६ श्लो. १०९) तपो यथा “ तपसा वेदवित्तमाः ” (अ. ६ श्लो. १०७) अग्निर्यथा “ पुनः पाकेन मृन्मयम् ” (अ. ६ श्लो. २२२) आहारो यथा “ हविष्येण यवाग्वा ” (अ. ११ श्लो. १०६) इति । मृद्वारिणी यथा “ मृद्वार्यादेयमर्थवत् ” (अ. ६ श्लो. १३४) इति । मनो यथा “ मनः पूतं समाचरेत् ” (अ. ६ श्लो. १४६) इति । संकल्पविकल्पात्मकं मनो, निश्चयात्मिका बुद्धिरिति मनोबुद्धयोर्भेदः । उपाञ्जनमुपलेपनं यथा “ मार्जनोपाञ्जनैर्वै-
श्वम् ” । कर्म यथा “ यजेत वाऽश्वमेधेन ” (अ. ११ श्लो. ७४) इत्यादि । अर्को यथा “ गामालभ्याकर्मक्षय वा ” । कालो यथा “ शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन ” (अ. ६ श्लो. ८३) वायोस्तु शुद्धिहेतुत्वं मनुनानुक्तमपि “ पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्या-
शुमारुतैः ” इति विष्णवादाहुक्तं ग्राह्यम् ॥ १०५ ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।

योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ १०६ ॥

सर्वेषां मृद्वारिनिमित्तदेहशौचमनश्शौचादीनां मध्यादर्थशौचमन्यायेन परधनहरणपरिहारेण यदनेहा तत्परं प्रकृष्टं मन्वादिभिः स्मृतम् । यस्माद्योऽर्थे शुद्धः स शुद्धो भवति । यः पुनर्मृद्वारिशुचिरर्थे चाशुद्धः सोऽशुद्ध एव ॥ १०६ ॥

क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।

प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ १०७ ॥

परेणापकारे कृते तस्मिन्प्रत्यपकारबुद्ध्यनुत्पत्तिरूपया पण्डिताः शुद्ध्यन्ति । यथाच वक्ष्यति—“ मदायज्ञक्रियाः क्षमा । नाशयन्त्याशु पापानि ” इति । अकार्यकारिणो दानेन । यथा वक्ष्यति—“ सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय ” इति । अप्रख्यातपापा जप्येन । यथा वक्ष्यति—“ जपंस्तूपवसेदिनम् ” इति । वेदवित्तमाः वेदा-

र्थचान्द्रायणादितपोविदः तपसेत्येकादशाध्याये वक्ष्यमाणेन ॥ १०७ ॥

मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ १०८ ॥

मलाद्यपहतं शोधनीयं मृज्जलैः शोध्यते । नदीप्रवाहश्च श्लेष्माद्यशुचिदूषितो वेगेन शुद्ध्यति । स्त्री च परपुरुषमैश्वर्यसंकल्पादिदूषितमानसा प्रतिमासार्तवेन तस्मात्पापाच्छुद्धा भवति । ब्राह्मणश्च संन्यासेन षष्ठाध्यायाभिधेयेन पापाच्छुद्ध्यति ॥ १०८ ॥

अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति ।

विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ॥ १०९ ॥

स्वेदाद्यपहतान्यङ्गानि जलेन क्षालितानि शुद्ध्यन्ति । मनश्च निषिद्धचिन्तादिना दूषितं सत्याभिधानेन शुद्ध्यति । भूतात्मा सूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्म-विद्यया पापक्षयहेतुतया तपसा च शुद्धो भवति । शुद्धः परमात्मरूपेणावतिष्ठते । बुद्धिश्च विपर्ययज्ञानोपहता यथार्थविषयज्ञानेन शुद्ध्यति ॥ १०९ ॥

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः गृणुत निर्णयम् ॥ ११० ॥

अयं शरीरसंबन्धिनः शौचस्य युष्माकं निश्चय उक्तः । इदानीं नानाप्रकारद्रव्याणां येन यच्छुद्ध्यति तस्य निर्णयं शृणुत ॥ ११० ॥

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।

भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११ ॥

तैजसानां सुवर्णादीनां मरकतादिमणीनां पाषाणमयस्य च सर्वस्य भस्मना जलेन मृत्तिकया च मन्वादिभिः शुद्धिरुक्ता । निर्लेपस्य जलेनैवान्तरं शुद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादित्युच्छिष्टवृत्तादिलिप्तविषयम् । तत्र मृद्भस्मनोर्गन्धक्षयैककार्यत्वाद्विकल्पः । आपस्तम्भ-यत्र समुचीयन्ते ॥ १११ ॥

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति ।

अञ्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥ ११२ ॥

उच्छिष्टादिलेपरहितं सौवर्णभाण्डं, जलभवं च शुद्धमुक्तादि, पाषाणमयं च राजतमनुपस्कृतं रेखादिगुणान्तराधानरहितं तथाविधमलासंभवाज्जलेनैव भस्मादिरहितेन शुद्ध्यति ॥ ११२ ॥

अपामग्रेश्च संयोगाद्धैमं रौप्यं च निर्वभौ ।

तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

“अग्रिवै वरुणानीरकामयत ” इत्यादि वेदे श्रूयते । तथा “अग्नेः सुवर्णमिन्द्रियम्, वरुणानीनां रजतम् ” इत्यादिश्रुतिष्वग्न्यापः संयोगात्सुवर्णं रजतं चोद्धृतं यस्मादत-

स्तयोः स्वेन कारणेनैव जलेनात्यन्तोपघातेनाग्निना निर्णोकः शुद्धिहेतुगुणवत्तरः
प्रशस्ततरः ॥ ११३ ॥

ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ।

शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ ११४ ॥

अयो लोहं, रीतिः पित्तलं तद्वत् पात्रं रैत्यं, त्रपु रङ्गं, एषां भस्माम्लोदकैः शोधनं
कर्तव्यम् । यथार्हं यस्य यदर्हति । “ अम्भसा हेमरौप्यायःकांस्यं शुद्ध्यति भस्मना ।
अम्लैस्ताम्रं च रैत्यं च पुनःपाकेन मृन्मयम् ” इति बृहस्पत्यादिवचनाद्विशेषोऽत्र
बोद्धव्यः ॥ ११४ ॥

द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ॥ ११५ ॥

द्रवाणां घृततैलानां काककीटाद्युपहतानां बौधायनादिवचनात्प्रसूतिमात्रप्रमाणानां
प्रदेशप्रमाणकुशपत्रद्वयाभ्यामुत्पवनेन शुद्धिः । संहतानां च शय्यादीनामुच्छिष्टाद्युप-
घाते प्रोक्षणं, दारवाणां चात्यन्तोपघाते तक्षणेन ॥ ११५ ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ ११६ ॥

चमसानां ग्रहाणां चान्येषां यज्ञपात्राणां पूर्वं पाणिना मार्जनं कार्यं पश्चात्प्रक्षालनेन
यज्ञे कर्तव्ये शुद्धिर्भवति ॥ ११६ ॥

चरूणां सुक्लुवाणां च शुद्धिरूपेण वारिणा ।

स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च ॥ ११७ ॥

ज्वेहाक्तानां चरुसुगादीनामुष्णजलेन शुद्धिः । ज्वेहाद्युक्तानां तु जलमात्रेणैव शुद्धि-
र्यज्ञार्थम् ॥ ११७ ॥

अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥ ११८ ॥

[त्र्यहकृतशौचानां तु वायसी (?) शुद्धिरिष्यते ।

पर्युक्षणाद्धूपनाद्वा मलिनामतिधावनात् ॥ १५ ॥]

बहूनां धान्यानां वस्त्राणां च चाण्डालाद्युपघाते जलेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः । बहुत्वं
च पुरुषभारहार्याधिकत्वमिति व्याचक्षते । तदल्पानां तु प्रक्षालनाच्छुद्धिर्मन्वादि-
भिरुपदिश्यते ॥ ११८ ॥

चैलवचर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।

शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११९ ॥

स्पृश्यपशुचर्मणां वंशादिदलनिर्मितानां च वज्रवच्छुद्धिर्भवति । शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिः ॥ ११९ ॥

कौशेयाविक्रयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः ।

श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥ १२० ॥

कृमिकोशोद्भवस्य वज्रस्य, मेघादिलोमप्रभवस्य कम्बलादेः, जषैः क्षारमृत्तिकाभिः, कुतपानां नेपालकम्बलानामरिष्टकैररिष्टचूर्णैः, अंशुपट्टानां पट्टशाटकानां बिल्वफलैः, क्षौमाणां दुङ्गलानां क्षुमावल्कलभवानां वज्राणां तु पिष्टधेतसर्षपप्रक्षालनाच्छुद्धिः ॥ १२० ॥

क्षौमवच्छङ्खगृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।

शुद्धिर्विज्ञानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ १२१ ॥

शङ्खस्य पशुशृङ्गाणां स्पृश्यपश्वस्थिभवस्य गजादिदन्तस्य च क्षौमवत्पिष्टधेतसर्षपकल्केन गोमूत्रजलयोरन्यतरयुक्तेन शाखविदा शुद्धिः कर्तव्या ॥ १२१ ॥

प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुद्ध्यति ।

मार्जनोपाञ्जनैर्वेष्टम् पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२२ ॥

तृणकाष्ठपलालं च चाण्डालादिस्पर्शदूषितं प्रोक्षणेन शुद्ध्यति । तृणपलालसाहचर्यादिदमिन्धनादिकाष्ठविषयम् । दारवाणां च तक्षणमिति निर्मितदारुमयगृहपात्रविषयम् । गृहसुदृक्यानिवासादिदूषितं मार्जनगोमयाद्युपलेपनेन । मृन्मयभाण्डमुच्छिष्टादिस्पर्शदूषितं पुनःपाकेन शुद्ध्यति ॥ १२२ ॥

मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा घृतिवैः पूयशोणितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२३ ॥

मद्यादिभिस्तु संस्पृष्टं मृन्मयपात्रं पुनःपाकेनापि न शुद्ध्यति । घृतिवन्नं श्लेष्मा । पूयं शोणितविकारः ॥ १२३ ॥

संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ।

गवां च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चभिः ॥ १२४ ॥

अवकरशोधनेन गोमयाद्युपलेपनेन गोमूत्रोदकादिसेकेन खात्वा कतिपयमृदपनयनेन गवामहोरात्रनिवासेन पञ्चभिरेकैकशो भूमिः शुद्ध्यति । एषां चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यां समुच्चयविकल्पावगन्तव्यौ ॥ १२४ ॥

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति ॥ १२५ ॥

भक्ष्यपक्षिभिर्नतु काकगृध्रादिभिः कश्चिद्भागो यस्य भक्षितः, गवा यस्य घ्राणं कृतं, पदा चावधूतमुपरि कृतक्षुतं, केशकीटदूषितं जग्धशब्दलिङ्गादन्नमल्पं मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति ॥ १२५ ॥

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥

विष्टादिलिप्ताद्रव्याथावत्तत्संवाधिनौ गन्धलेपौ तिष्ठतस्तावद्द्रव्यशुद्धृत्य मृद्वारि प्रक्षिप्य ग्रहीतव्यम् । यत्रच वसामज्जादौ मृदा शुद्धिस्तत्र मृत्सहितं जलग्रहणं कर्तव्यम् । यत्र कर्णमलादौ जलेनैव शुद्धिस्तत्र जलमात्रमित्यवगन्तव्यम् ॥ १२६ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

केनापि प्रकारेणादृष्टोपघातहेतुसंसर्गमदृष्टम् । संजातोपघातशङ्कायां जलेन प्रक्षालितम् । तदाह हारीतः—“ ययन्मीमांस्यं स्यात्तत्तदग्निः स्पर्शाच्छुद्धं भवति ” । उपघातशङ्कायामेव पवित्रं भवत्विति ब्राह्मणवाचा यत्प्रशस्यते तानि त्रीणि पवित्राणि देवाः ब्राह्मणानां कल्पितवन्तः ॥ १२७ ॥

आपः शुद्धा भूमिगता वैतृण्यं यासु गोर्भवेत् ।

अव्याप्ताश्चेदमेध्यैर्गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८ ॥

यत्परिमाणास्वप्स गोः पिपासाविच्छेदो भवति ता आपो गन्धवर्णरसशालिन्यः सत्यः यश्चेध्यालिप्ता न भवन्ति तदा विशुद्धभूमिगता विशुद्धाः स्थुः । भूमिगता इति विशुद्धभूमिसंयन्धप्रदर्शनाय न त्वन्तरिक्षगतानां निवृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥ १२९ ॥

कारोर्मालाकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेऽपि माल्यादिग्रथने द्रव्यप्रयोजनाद्यपेक्षया शुद्धि-विशेषाकरणेऽपि स्वभावादेव हस्तः सर्वदा शुद्धः । तथा जननमरणयोरपि स्वव्यापारे शुद्धः । “ न त्वाशौचं कारुणां कारुकर्मणि ” इति वचनात् । तथा यद्विक्रेतव्यं पण्यवीथिकायां प्रसारितं “ नापणनीयमन्नमश्रीयात् ” इति शङ्खवचनात्सिद्धान्तव्यतिरिक्तं तदनेकक्रेतृकरस्पर्शेऽपि शुद्धमेव । तथाच ब्रह्मचार्यादिगतभैक्ष्यमनाचान्तज्जीदत्तमपि रथ्यादिक्रमणेऽपि सर्वदा शुद्धमिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९ ॥

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।

प्रसवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १३० ॥

सर्वदा स्त्रीणां मुखं शुचि, तथा काकादिपक्षिणां चञ्चूपघातपतितं फलं शुचि, वत्समुखं च दोहसमये क्षीरप्रक्षरणे शुचि, श्वा च यदा मृगादीन्हन्तुं गृह्णाति तदा तत्र व्यापारे शुचिः स्यात् ॥ १३० ॥

श्वभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।

क्रव्याद्विश्वं हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ १३१ ॥

[शुचिरग्निः शुचिर्वायुः प्रवृत्तो हि बहिश्वरः ।

जलं शुचि विविक्तस्थं पन्था संचरणे शुचिः ॥ १६ ॥]

कुक्कुरैर्हतस्य मृगादेर्यन्मांसं तच्छुचि मनुखोचत् । तच्छ्राद्धाद्यतिथिभोजनादावेव द्रष्टव्यम् । अन्यैश्चाममांसादिभिव्याघ्रश्वेनादिभिश्च व्याधादिभिश्च मृगवधजीवि-
भिर्हतस्य ॥ १३१ ॥

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ॥ १३२ ॥

यानि नाभेरुपरीन्द्रियच्छिद्राणि तानि सर्वाणि पवित्राणि भवन्ति । अतस्तेषां स्पर्शने नाशौचम् । यानि नाभेरधस्तान्यशुचीनि भवन्ति अधश्छिद्रेषु च । बहुवचनं व्यक्तिबहुत्वापेक्षया । वक्ष्यमाणाश्च वसादयो देहमला देहान्निःसृता अगुद्धा भवन्ति ॥ १३२ ॥

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शं मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ १३३ ॥

मक्षिका अमेध्यस्पर्शिन्योऽपि, विप्रुषो सुखनिःसृता अल्पा जलकणाः, छाया पतितादेर्हीनस्पर्शस्यापि, गवादीनि चाग्निपर्यन्तानि चण्डालादिस्पृष्टानि स्पर्शं शुचीनि जानीयात् ॥ १३३ ॥

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥ १३४ ॥

विण्मूत्रमुत्सृज्यते येन स विण्मूत्रोत्सर्गः पाच्यादिस्तस्य शुद्ध्यर्थं मृद्वारि ग्रहीतव्य-
मर्थवत्प्रयोजनवत् यावता गन्धलेपक्षयो भवति । तथा शरीराणां वसादिमलानां संबन्धिषु द्वादशस्वपि गन्धलेपक्षयार्थं मृद्वारि ग्राह्यम् । तत्र स्मृत्यन्तरात्पूर्वपट्के मृज्जलग्रहणम् । उत्तरपट्के जलमात्रग्रहणम् । तदाह बौधायनः—“ आददीत मृदो-
ऽपश्च पट्स पूर्वेषु शुद्ध्ये । उत्तरेषु च पट्स्वद्विः केवलाभिर्विशुद्ध्यति ॥” ततश्च द्वाद-
शस्वपीति मानवं मृद्वारिग्रहणवचनं व्यवस्थया मृद्वारिणोग्रहणे सति न विरुद्ध्यते । गोविन्दराजस्तु मनुबौधायनवचनसंदर्शनादुत्तरपट्केऽपि विकल्पमाह सच व्यवस्थितो
दैवपित्राद्यदृष्टकर्मप्रवृत्ते उत्तरेष्वपि मृदमादधानान्यदा ॥ १३४ ॥

वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट् घ्राणकर्णविट् ।

श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ १३५ ॥

वसा कायजेहः, शुक्रं रेतः, असृक् रक्तं, मज्जा शिरोन्मध्ये पिण्डतजेहः, दूषिका अक्षिमलः, स्वेदः श्रमादिना देहनिःसृतं जलम् । वसादयो द्वादश नराणां दैहिका मला भवन्ति ॥ १३५ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ १३६ ॥

मूत्रपुरीषोत्सर्गं सति शुद्धिमभीप्सता “ मृद्धार्योदेयमर्थवत् ” (अ. ६ श्लो. १३४) इत्युक्तत्वाज्जलसहिता मृदेका लिङ्गे दातव्या, गुदे तिस्रो मृदः, तथैकस्मिन्करे वामे । “ शौचविदक्षिणं हस्तं नाधः शौचे नियोजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् ॥ ” इति देवलवचनात्तस्यैवाधःशौचसाधनत्वात्तत्रैव दश मृदो दातव्यास्तत उभयोः करयोः सप्त दातव्याः । यदा तूक्तशौचेनापि गन्धलेपक्षयो न भवति तदा “ यावदपैत्यमेध्याक्तात् ” इति वचनादधिकसंख्यापि मृदातव्या । एतद्विषयाण्येव शुनीनामधिकमृत्संख्यावचनानि । मृत्परिमाणमाह दक्षः—“ लिङ्गेऽपि मृत्समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया । द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता ॥ ” इति यदा तूक्तसंख्याया अल्पेनापि गन्धलेपक्षयो भवति तदा संख्यावाक्यारम्भसामर्थ्यात्संख्या पूरयितव्यैव ॥ १३६

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

एका लिङ्ग इत्यादि यच्छौचमुक्तं तद्गृहस्थानामेव, ब्रह्मचारिणां द्विगुणं, वानप्रस्थानां त्रिगुणं, यतीनां पुनश्चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।

वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्रंश्च सर्वदा ॥ १३८ ॥

मूत्रपुरीषं कृत्वा कृतयथोक्तशौचस्त्रिराचान्त इन्द्रियच्छिद्राणि शीर्षाण्यन्यानि च स्पृशेत् वेदाध्ययनं चिकीर्षन्, अन्नं वाशन् । यत्तु द्वितीयाध्याये “ अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो ” (अ. २ श्लो. ७०) “ निवेश गुरवेऽभीयादाचम्य ” (अ. २ श्लो. ५१) इत्युभयमुक्तं तद्गृहस्थानां, इदं तु पुरुषार्थशौचायेत्युपनरुक्तिः ॥ १३८ ॥

आचान्त इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह—

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

शारीरं शौचमिच्छन्नि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ १३९ ॥

देहस्य शुद्धिमिच्छन्प्रथमं वारत्रयमपो भक्षयेत् । ततो द्विर्मुखं परिमृज्यात् । स्त्री-शूद्रश्चैकवारमाचमनार्थमुदकं भक्षयेत् ॥ १३९ ॥

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ १४० ॥

शूद्राणां कार्यमिति “ कृत्यानां कर्तरि वा ” (पा. सू. २।३।७१) इति कर्तरि षष्ठी । यथाशास्त्रव्यवहारिभिर्द्विजशूद्रैः शूद्रैर्मासि मासि शुण्डनं कार्यं, वैश्यवच्च

मृतस्तकादौ शौचकल्पोऽनुष्ठातव्यः, द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् । भुज्यत इति भोजनं कार्यमिति ॥ १४० ॥

“निष्ठीव्योक्त्वानृतग्नौ च” इति निष्ठीवतामाचमनविधानाद्विदुषामपि शुखान्निसर्पणं निष्ठीवनमेवेति प्रसक्तौ शुद्ध्यर्थमपवादमाह—

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।

न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ १४१ ॥

[अजाश्वं मुखतो मेध्यं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः स्त्रियो मेध्याश्च सर्वतः ॥ १७ ॥

गौरमेध्या मुखे प्रोक्ता अजा मेध्या ततः स्मृता ।

गोः पुरीषं च मूत्रं च मेध्यमित्यब्रवीन्मनुः ॥ १८ ॥]

सुखभवा विप्रुषो या अङ्गे निपतन्ति ता उच्छिष्टं न कुर्वन्ति । तथा श्मश्रूलोमानि सुखप्रविष्टानि नोच्छिष्टतां जनयन्ति । दन्तावकाशस्थितं चास्त्रावयवादि नोच्छिष्टं कुरुते । अत्र गौतमीये विशेषः—“ दन्ताश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात्प्राक्युतेरिति । एके “च्युतेष्वाहारवद्विद्यानिगिरन्नेव तच्छुचिः” ॥ १४१ ॥

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैराप्रयतो भवेत् ॥ १४२ ॥

[दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेषु चेन्नतु ।

परिच्युतेषु तत्स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ १९ ॥]

अन्येषामाचमनार्थं जलं ददातां ये बिन्दवः पादौ स्पृशन्ति न जङ्घादि विशुद्धभू-मिष्ठोदकैस्तुल्यास्तेन नाचमनार्हो भवति । तदा तत्र च्यवनावस्थैरकृताचमनः शुद्ध्यति द्रव्यं च शुद्ध्यति ॥ १४२ ॥

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ १४३ ॥

द्रव्यहस्तपदेन शरीरसंबन्धमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितम् । आमणिवन्धात्पाणिं प्रक्षालयेति द्रव्यहस्तस्याचमनासंभवात्स्कन्धादिस्थितद्रव्यो यद्युच्छिष्टेन संस्पृष्टो भवति, तदा द्रव्यमनवस्थायैव कृताचमनः शुद्ध्यति द्रव्यं च शुद्धं भवति ॥ १४३ ॥

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४ ॥

[अनृतौ तु मृदा शौचं कार्यं मूत्रपुरीषवत् ।

ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ २० ॥]

कृतवमनः संजातविरेकः स्नात्वा घृतप्राशनं कुर्यात् । “ दश विरेकान्विरिक्तः ” इति गोविन्दराजः । यदि भुक्त्वा अनन्तरमेव वमति तदा आचमनमेव कुर्यान्न आनयतप्राशने । मैथुनं च कृत्वा ज्ञायात् । इदं तृतीयविषयम् ॥ १४४ ॥

सुध्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च ।

पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥ १४५ ॥

निद्राक्षुब्धो जनश्लेष्मनि रसनमृषावादजलपानादिकृत्वाध्ययनं चिकीर्षुः शुचिरप्याचामेत् । यत् “ भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यक् ” इति, तथा “ अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः ” (अ. २ श्लो. ७०) इति द्वितीयाध्यायोक्तं तद्रताङ्गत्वेन । इह तु भुक्त्वाचमनविधानं पुरुषार्थमध्ययनाङ्गतयाचमनविधानं गृहस्थादीनामपीति ॥ १४५ ॥

एषां शौचाविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।

उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ १४६ ॥

एष वर्णानां जननमरणादौ दशरात्रादिरशौचविधिः समग्रो द्रव्याणां तैजसादीनां चेलादीनां च जलादिना शुद्धिविधिर्युष्माकमुक्तः । इदानीं स्त्रीणामनुष्ठेयं धर्मं शृणुत ॥ १४६ ॥

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ १४७ ॥

बाल्ये यौवने वार्धके च वर्तमानया किञ्चित्सूक्ष्ममपि कार्यं भर्त्राद्यननुमतं न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यमिति ॥ १४७ ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८ ॥

किंतु बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् । यौवने भर्तुः । भर्तरि मृते पुत्राणाम् । तदभावे तत्सपिण्डेषु चास्तस्य पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः । पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रिया मतः ॥ ” इति नारदवचनाज्जातिराजादीनामायत्ता स्यात्कदाचिन् स्वतन्त्रा भवेत् ॥ १४८ ॥

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।

एषां हि विरहेण स्त्री गर्हे कुर्यादुभे कुले ॥ १४९ ॥

पित्रा पत्या पुत्रैर्वा नात्मनो विरहं कुर्यात् । यस्मादेषां वियोगेन स्त्री बन्धकीभावं गतापि पतिपितृकुले निन्दिते करोति ॥ १४९ ॥

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १५० ॥

सर्वदा भर्तरि विरुद्धेऽपि प्रसन्नवदनतया गृहकर्मणि चतुरया सुशोधितकुण्डकटाहादिगृहभाण्डया व्यये क्षिप्रप्रदया स्त्रिया भवितव्यम् ॥ १५० ॥

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः ।

तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥ १५१ ॥

यस्मै पिता एनां दद्यात्पितुरनुमत्या भ्राता वा तं जीवन्तं परिचरेन्मृतं च नातिक्रामेत् ।
व्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितया पारलौकिककृत्यखण्डनेन च ॥ १५१ ॥

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।

प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥ १५२ ॥

यदासां स्वस्त्ययनशान्त्यनुमन्त्रवचनादिरूपं, यश्चासां प्रजापतियागः प्रजापत्यु-
द्देशेनाज्यहोमात्मको विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थमभीष्टसंपत्त्यर्थं कर्म । यत्पुनः प्रथम
प्रदानं वाग्दानात्मकं तदेव भर्तुः स्वाम्यजनकम् । ततश्च वाग्दानादारभ्य स्त्री भर्तृ-
परतन्त्रा । तस्मात्तं श्रयेतेति पूर्वोक्तशेषः । यत्तु अष्टमे वक्ष्यते “तेषां निष्ठा तु
विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे” (अ. ८ श्लो. २२७) इति तद्धार्यात्वसंस्कारा-
र्थमित्यविरोधः ॥ १५२ ॥

अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः ।

सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥ १५३ ॥

यतः मन्त्रसंस्कारो विवाहस्तत्कर्ता भर्ता “ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धव-
जम्” इति गौतमवचनादृतुकाले अन्यदा च नित्यामिह लोके च सुखस्य दाता तदा-
राधनेन च स्वर्गादिप्राप्तेः परलोकेऽपि सुखस्य दातेति ॥ १५३ ॥

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।

उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥ १५४ ॥

[दानप्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।

भर्तृलोकं न त्यजति यथैवारुन्धती तथा ॥ २१ ॥]

सदाचारश्च न्यः स्यन्तरात्रुक्तो वा विद्यादिगुणहीनो वा तथापि साध्व्या स्त्रिया
देववत्पतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ १५५ ॥

[पत्यौ जीवति या तु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुः नरकं चैव गच्छति ॥ २२ ॥]

यथा भर्तुः कस्याश्चित्पत्न्या रजोयोगादिना अनुपस्थितावपि पत्न्यन्तरेण
यज्ञनिष्पत्तिः तथा न स्त्रीणां भर्ता विना यज्ञसिद्धिः । नापि भर्तुरनुमतिमन्तरेण व्रतो-
पवासौ किंतु भर्तृपरिचर्यैव स्त्री स्वर्गलोके पूज्यते ॥ १५५ ॥

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।

पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किञ्चिदप्रियम् ॥ १५६ ॥

पत्या सह धर्माचरणेन योऽजितः स्वर्गादिलोकः तमिच्छन्ती साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा भर्तुर्न किञ्चिदप्रियमर्जयेत् । मृतस्याप्रियं व्यभिचारेण विहितश्चाह खण्डनेन च ॥ १५६ ॥

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ मृते परस्य तु ॥ १५७ ॥

वृत्तिसंभवेऽपि पुष्पमूलफलैः पवित्रैश्च देहं क्षपयेदल्पाहारेण क्षीणं कुर्यात् । न च भर्तारं मृते व्यभिचारधिया परपुरुषस्य नामाप्युच्चारयेत् ॥ १५७ ॥

आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।

यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ १५८ ॥

धर्मायुक्ता नियमवती एकभर्तकाणां यो धर्मः प्रकृष्टतमस्तमिच्छन्ती मधुमांस-
मैधुनवर्जनात्मकब्रह्मचर्यशालिनी मरणपर्यन्तं तिष्ठेत् । अपुत्रापि पुत्रार्थं न पर-
पुरुषं सेवेत् ॥ १५८ ॥

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ १५९ ॥

बाल्यत एव ब्रह्मचारिणामकृतदारानां सनकवालखिल्यादीनां ब्राह्मणानां बह्वनि
सहस्राणि कुलदृढवर्थं संततिमनुत्पाद्यापि स्वर्गं गतानि ॥ १५९ ॥

मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १६० ॥

साध्वाचारा स्त्री मृते भर्तार्यकृतपुरुषान्तरमैधुना पुनरहितापि स्वर्गं गच्छति ।
यथा ते सनकवालखिल्यादयः पुत्रशून्याः स्वर्गं गताः ॥ १६० ॥

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ।

सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥ १६१ ॥

पुत्रो मे जायतां तेन स्वर्गं प्राप्स्यामीति लोभेन या स्त्री भर्तारमतिकम्य
वर्तते । व्यभिचरतीत्यर्थः । सेह लोके गद्गां प्राप्नोति । परलोकं च स्वर्गं तेन पुत्रेण
न लभते ॥ १६१ ॥

अथैव हेतुमाह—

नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे ।

न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्भर्तोपदिश्यते ॥ १६२ ॥

यस्माद्भर्तृव्यतिरिक्तेन पुरुषेणोत्पन्ना सा प्रजा तस्याः शास्त्रीया न भवति । नचा-

न्यपत्न्यासुत्पादितोत्पादकस्य प्रजा भवति । एतच्चानियोगोत्पादितविषयम् । बहुभर्तृ-
केयमिति लोकप्रसिद्धेः द्वितीयोऽपि भर्तृव । तस्मादन्योत्पादितत्वमसिद्धमित्याश-
ङ्क्याह—नेति । लोके गर्हाप्रसिद्धावपि साधवाचाराणां न कचिच्छाणे द्वितीयोपभर्तो
पदिश्यते । एवं सति पुत्रार्थत्वमपि प्रतिषिद्धम् ॥ १६२ ॥

पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।

निन्द्यैव सा भवेत्लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३ ॥

अपकृष्टं क्षत्रियादिकं स्वकीयं पतिं त्यक्त्वोत्कृष्टं ब्राह्मणादिकं या आश्रयति सा
लोके गर्हणीयैव भवति । परोऽन्यः पूर्वो भर्तास्या अभूदिति च लोकैरुच्यते ॥ १६३ ॥

व्यभिचारफलमाह—

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

भृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

परपुरुषोपभोगेन स्त्री इह लोके गर्हणीयतां लभते, भृता च शृगाली भवति, कुष्ठा-
दिरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयुता ।

सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ १६५ ॥

मनोवाग्देहसंयतेति विशेषणोपादानाद्या मनोवाग्देहैरेव भर्तारं न व्यभिचर-
ति सा भर्तृमात्रनिष्ठमनोवाग्देहव्यापारत्वाद्भर्ता सहाजितंल्लोकान्प्राप्नोति । इह च
क्षिष्टैः साध्वीत्युच्यते । वाङ्मनसाभ्यामपि पतिं न व्यभिचरेदिति विधानार्थो दैहि-
कव्यभिचारनिवृत्तेरुक्तः अप्युक्तः ॥ १६५ ॥

अनेन नारीदृतेन मनोवाग्देहसंयता ।

इहाश्रयां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६ ॥

अनेन स्त्रीधर्मप्रकारेणोक्तेनाचारेण पतिशुश्रूषाभर्तृव्यभिचारादिना मनोवाक्कायसं-
यता स्त्री इह लोके च प्रकृष्टां कीर्तिं परत्र पत्या सहाजितं च स्वर्गादिलोकं प्राप्नो-
तीति प्रकरणार्थोपसंहारः ॥ १६६ ॥

एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७ ॥

द्विजातिः समानवर्णां यथोक्ताचारयुक्तां पूर्वमृतां श्रौतस्मार्ताग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दाह-
धर्मज्ञो दाहयेत् ॥ १६७ ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ १६८ ॥

पूर्वमृताया अन्यकर्मणि दाहनिमित्तमग्नीन्समर्प्य गृहस्थाश्रममिच्छन्नुत्पन्नपुत्रोऽव-
स्पन्नपुत्रो वा पुनर्विवाहं कुर्यात् । स्मार्ताग्नीन् श्रौताग्निन्वा आदध्यात् ॥ १६८ ॥

अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १६९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अनेन तृतीयाध्यायायुक्तविधिना प्रत्यहं पञ्चयज्ञान्न त्यजेत् । द्वितीयमायुर्भागं कृत-
दारपरिग्रहोऽनेनैव यथोक्तविधिना गृहस्थविहितान्यमार्गाननुतिष्ठेत् । गृहस्थधर्मत्वेऽपि
पञ्चयज्ञानां प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थं पृथङ्निर्देशः ॥ १६९ ॥ श्लो. २२ ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।

वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥

[अतःपरं प्रवक्ष्यामि धर्मं वैखानसाश्रमम् ।

वन्यमूलफलानां च विधिं ग्रहणमोक्षणे ॥ १ ॥]

आश्रमसमुच्चयपक्षाश्रितो द्विजातिः कृतसमावर्तन उक्तप्रकारेण यथाशास्त्रं गृहा-
श्रममनुष्ठाय नियतः कृतनिश्चयो यथाविधानं वक्ष्यमाणधर्मेण यथाहं विशेषेण जिते-
न्द्रियः । परिपक्वपाय इत्यर्थः । वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितप्रात्मनः !

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ २ ॥

गृहस्थो यदात्मदेहस्य त्वक्क्षौथिल्यं केशधावल्यं पुत्रस्य पुत्रं च पश्यति तथाविधवयोव-
स्थया विगतविषयरगतया वनमाश्रयेत् ॥ २ ॥

संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।

पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ ३ ॥

ग्राम्यं त्रीहियवादिकं भक्ष्यं सर्वं च गवाश्वशय्यादिपरिच्छदं परित्यज्य विद्यमा-
नभार्यश्च वनवासमनिच्छन्ती भार्या पुत्रेषु समर्प्य इच्छन्त्या सहैव वनं गच्छेत् ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम् ।

ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

श्रौताग्निमावसध्याग्निमग्न्युपकरणं च सुकृषुवादि गृहीत्वा ग्रामादरण्यं निःसृत्य
गत्वा संयतेन्द्रियः सन्निवसेत् ॥ ४ ॥

मुन्यन्नैर्विविधैर्मध्यैः शाकमूलफलेन वा ।

एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

मुन्यन्नैर्नीवारादिभिर्नानाप्रकारैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वाख्योद्भवैः । एतानेवेति गृह-
स्थस्य पूर्वोक्तान्महायज्ञान्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ॥ ५ ॥

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ।

जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ ६ ॥

मृगादिचर्मं वृक्षवल्कलं वा आच्छादयेत् । हारीतेन तु “वल्कलशाणचर्मचीरकुशसु-
ज्जफलकवासाः” इति विदधता वल्कलादिक्रमप्यनुज्ञातम् । सायंप्रातः ज्ञायात् ।
जटाश्मश्रुलोमनखानि नित्यं धारयेत् ॥ ६ ॥

यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः ।

अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७ ॥

यदुज्जीत ततो यथाशक्ति बलिं भिक्षां च दद्यात् । बलिमिति तु वैश्वदेवनित्यश्रा-
द्धयोरुपलक्षणम् । “एतानेव महायज्ञान्” (अ. ४ श्लो. २२) इति विहितत्वात्
आश्रमागताञ्जलफलमूलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८ ॥

वेदाभ्यासे नित्ययुक्तः स्यात् । शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुः सर्वोपकारकः संयतमनाः
सततं दाता प्रतिग्रहनिवृत्तः सर्वभूतेषु कृपावान्भवेत् ॥ ८ ॥

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥ ९ ॥

गार्हपत्यकुण्डस्थानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारो वित्तानं तत्र भवं
वैतानिकमग्निहोत्रं यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् । दर्शं पौर्णमासं च पर्वेति श्रौतस्मार्तदर्शपौर्ण-
मासौ योगतः स्वकाले अस्कन्दयन्परित्यजन्, भार्यानिक्षेपपक्षे च रजस्वलायामिव
भार्यायामेतेषामनुष्ठानमुचितम् । विशेषाश्रवणात् ॥ ९ ॥

ऋक्षेष्टयाग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।

तुरायणं च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च ॥ १० ॥

ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः, आग्रयणं नवसस्येष्टिः, ऋक्षेष्टयाग्रयणं चेति समाहारद्वन्द्वः । तथा
चातुर्मास्यतुरायणदाक्षायणानि श्रौतकर्माणि क्रमेण कुर्यात् । अत्र केचित् । सर्वमेत-
च्छ्रौतं दर्शपौर्णमासादि कर्म वानप्रस्थस्य स्तुत्यर्थमुच्यते न त्वस्यानुष्ठेयं ग्राम्यव्रीह्यादि-
साध्यत्वादिषां च । नच स्मृतिः श्रौताङ्गवाधने शक्येत्याहुस्तदसत् । “वासन्तशा-
रदैः” इत्युत्तरश्लोके मुन्यन्नैर्नीवारादिभिर्वानप्रस्थविषयतया स्पष्टस्य चरुपुरोडाशः-

दिविधेर्वाधनस्यान्याप्यत्वात् । गोविन्दराजस्तु व्रीह्यादिभिरेव कथंचिदरप्यजानैरेता-
निर्वर्तयिष्यत इत्याह ॥ १० ॥

वासन्तशारदैर्मैधैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।

पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ ११ ॥

वसन्तोद्भवैः शरदुद्भवैर्मैधैर्यागाङ्गभूतैर्धैर्यन्नैर्नीवारादिभिः स्वयमानीतैः पुरोडाशां-
श्चरुन्यथाशास्त्रं तत्तथागादिसिद्धये संपादयेत् ॥ ११ ॥

देवताभ्यस्तु तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।

शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ॥ १२ ॥

तद्वनोद्भवनीवारादिकसाधितमतिशयेन यागाहं हविर्देवताभ्य उपकल्प्य शेषान्नभु-
पयुञ्जीत । आत्मना च कृतं लवणमृषरलवणायुपयुञ्जीत ॥ १२ ॥

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।

मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहांश्च फलसंभवान् ॥ १३ ॥

स्थलजलोद्भवशाकान्यरप्ययज्ञियवृक्षोद्भवानि पुष्पमूलफलानीद्भुयादिफलोद्भवांश्च
जोहानयात् ॥ १३ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ।

भूस्तृणं शिगुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४ ॥

माक्षिकं, मांसं, भौमानीति प्रसिद्धदर्शनार्थम् । भौमादीनि कवकानि छत्राकान्,
भूस्तृणं वालवदेशे प्रसिद्धं शाकं, शिगुकं वाहीकेषु प्रसिद्धं शाकं, श्लेष्मातकफलानि
वर्जयेत् । गोविन्दराजस्तु भौमानि कवकानीत्यन्यव्यवच्छेदकं विशेषणमिच्छन्भौमानां
कवकानां निषेधः वार्क्षाणां तु भक्षणमाह । तदयुक्तम् । मनुनैव पञ्चमे द्विजातिरेव
कवकमात्रनिषेधाद्वनस्थगोचरतया नियमातिशयस्योचितत्वात् । यमस्तु—“ भूमिजं
वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति ये । ब्रह्मघ्नांस्तान्विजानीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥ ”
इति विशेषेण वृक्षजस्यापि निषेधमाह । मेधातिथिस्तु भौमानीति स्वतन्त्रं पदं वद-
न्गोजिह्विका नाम कश्चित्पदार्थो वनेचराणां प्रसिद्धस्तद्विषयं निषेधमाह । तदपि बहु-
ष्वभिधानकोशादिष्वप्रसिद्धं न श्रद्धीमहि । कवकानां द्विजातिविशेषे पाञ्चमिके नि-
षेधे सत्यपि पुनर्निषेधो भूस्तृणादीनां निषेधेऽपि च समप्रायश्चित्तविधानार्थः ॥ १४ ॥

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥ १५ ॥

संवत्सरनिचयपक्षे पूर्वसंचितनीवाराद्यन्नं जीर्णानि च वासांसि शाकमूलफलानि
चाग्निने मासि त्यजेत् ॥ १५ ॥

न फालकृष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।

न ग्रामजातान्यार्तोऽपि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥

अरण्येऽपि फालकृष्टप्रदेशे जातं स्वामिनोपेक्षितमपि व्रीह्यादि नायात् । तथा ग्राम-
जातान्यफालकृष्टभूभागेऽपि लतावृक्षमूलफलानि क्षुत्पीडितोऽपि न भक्षयेत् ॥ १६ ॥

अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ।

अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥ १७ ॥

अग्निपक्वं वन्यमन्नं कालपक्वं वा फलादि । यद्वा नोलूखलमुसलाभ्यां किंतु पाषाणेन
चूर्णीकृत्यापक्वमेवायात् । दन्ता एवोलूखलस्थानानि यस्य तथाविधो वा भवेत् ॥ १७ ॥

सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ।

षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥ १८ ॥

एकाहमात्रजीवनोचितं मासवृत्त्युपचितं वा षण्माससंवत्सरनिर्वाहसमर्थं वा नीवा-
रादिकं संचिहयात् । यथापूर्वं नियमातिशयः । मासवृत्तियोग्यसंचयो माससंचयः
सोऽस्यातीति “ अत इनिठनौ ” (पा. सु. ६।२।११६) इति ठन्प्रत्ययेन माससंच-
यिक इति रूपम् ॥ १८ ॥

नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा बाहृत्य शक्तिः ।

चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ १९ ॥

यथासामर्थ्यमन्नमाहृत्य प्रदोषे भुञ्जीत । अहन्येव वा चतुर्थकालाशनो वा स्यात् ।
“ सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ” इति विहितं तत्रैकस्मिन्नहन्युपोष्या-
परेषुः सायं भुञ्जीत । अष्टमकालिको वा भवेत् । त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थस्याहो
रात्रौ भुञ्जीत ॥ १९ ॥

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्लकृष्णे च वर्तयेत् ।

पक्षान्तयोर्वाप्यश्रीयाद्यवागूं कथितां सकृत् ॥ २० ॥

[यतः पत्रं समादद्यान्न ततः पुष्पमाहरेत् ।

यतः पुष्पं समादद्यान्न ततः फलमाहरेत् ॥ २ ॥]

शुक्लकृष्णयोः “ एकैकं हासयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च वर्धयेत् ” (अ. ११ श्रौ. २१६)
इत्यादिनैकादशाध्याये च वक्ष्यमाणैश्चान्द्रायणैर्वा वर्तयेत् । पक्षान्तौ पौर्णमा-
स्यमावास्ये तत्र श्रुतां यवागूं वाप्यश्रीयात् । सकृदिति सायं प्रातर्वा ॥ २० ॥

पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा ।

कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ २१ ॥

पुष्पमूलफलैरेव वा कालपक्वैः नाग्निपक्वैः स्वयंपतितैर्जीवेत् । वैखानसो वान-
प्रस्थः तद्धर्मप्रतिपादकाद्यदर्शने स्थितः । तेनैतदुक्तमन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तं धर्म-
मनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥

भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः ॥ २२ ॥

केवलायां भूमौ लुठन्गतागतानि कुर्यात् । स्थानासनादावपविशेत् । उत्तिष्ठेत्पर्यटे-
दित्यर्थः । आवश्यकं ज्ञानभोजनादिकालं विहाय चायं नियमः । एवमुत्तरत्रापि, पा-
दाभ्यां वा दिनं तिष्ठेत्कंचित्कालं स्थित एव स्यात् कंचिच्चोपविष्ट एव न त्वन्तरा
पर्यटेत् । सवनेषु सायंप्रातर्मध्याह्नेषु ज्ञायात् । यत्तु सायं प्रगे तथेत्युक्तं तेन सहास्य
नियमातिशयापेक्षो विकल्पः ॥ २२ ॥

ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः ॥ २३ ॥

आत्मतपोविद्वद्ध्यर्थं ग्रीष्मे चतुर्दिगवस्थितैरग्निभिरूर्ध्वं वादित्यतेजसात्मानं ताप-
येत् । वर्षास्वभ्रावकाशमाश्रयेत् । यत्र देशे देवो वर्षति तत्र छायावरणरहितास्तिष्ठे-
दित्यर्थः । हेमन्ते चार्द्रवासा भवेत् । ऋतुत्रयसंवत्सरावलम्बेनायं सांवत्सरिक एव
नियमः ॥ २३ ॥

उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।

तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ॥ २४ ॥

विहितमपि त्रिषवणं ज्ञानं देवर्षिपितृतर्पणविधानार्थमन्यते । प्रातर्मध्यंदिनं सायं
सवनेषु त्रिषवपि देवर्षिपितृतर्पणं कुर्वन् । अन्यदपि पक्षमासोपवासादिकं तीव्रव्रतं
तपोऽनुतिष्ठन्प्रथोक्तं यमेन “ पक्षोपवासिनः केचित्केचिन्मासोपवासिनः ” इति
स्वशरीरं शोषयेत् ॥ २४ ॥

अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि ।

अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिमूलफलाशनः ॥ २५ ॥

श्रौतानग्रीन्वैखानसशास्त्रविधानेन भस्मपानादिना आत्मनि समारोप्य लौकिका-
ग्निगृहशून्यः । यथा वक्ष्यति “ वृक्षमूलनिकेतनः ” (अ. ६ श्लो. २६) इति । मु-
निर्मौनव्रतचारी फलमूललाशन एव स्यात् । नीत्राराद्यपि नाभूयात् । एतच्चोर्ध्वं
षण्मासेभ्योऽप्युपरि “ अनग्निरनिकेतनः ” इति वसिष्ठवचनात्षण्मासोपर्यनग्नित्वम-
निकेतत्वं च ॥ २५ ॥

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।

शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥

सुखप्रयोजनेषु स्वादुफलभक्षणशीतातपपरिहारादिषु प्रयत्नशून्योऽस्त्रीसंभोगी भूशा-
यी च निवासस्थानेषु ममत्वरहितो वृक्षमूलवासी स्यात् ॥ २६ ॥

तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।

गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७ ॥

फलमूलसंभवे च वानप्रस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्राणमात्रधारणोचित भैक्षमादरेत्
तदभावे चान्येभ्यो वनवासिभ्यो गृहस्थेभ्यो द्विजेभ्यः ॥ २७ ॥

ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ।

मतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८ ॥

तस्याप्यसंभवे ग्रामादानीय ग्रामस्यानस्याष्टौ ग्रासान्पर्णशरावादिविषण्डेन पाणिनैव
वा गृहीत्वा वातप्रस्थो भुञ्जीत ॥ २८ ॥

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।

विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंशुद्धये श्रुतीः ॥ २९ ॥

वानप्रस्थ एता दीक्षा एतान्वियमानन्यांश्च वानप्रस्थशास्त्रोक्तानभ्यसेत् । औपनिष-
दीश्च श्रुतिरूपनिपत्पठितब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानि विविधान्यस्यात्मनो ब्रह्मसिद्धये प्र-
न्यतोऽर्थतश्चाभ्यसेत् ॥ २९ ॥

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।

विद्यातपोविद्वद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥

यस्मादेता ऋषिभिर्ब्रह्मदर्शिभिः परिव्राजकैर्गृहस्थैश्च वानप्रस्थैर्ब्रह्माद्वैतज्ञानधर्मयो-
र्विद्वद्ध्यर्थमुपनिषच्छ्रुतयः सेवितास्तस्मादेताः सेवेतेति पूर्वस्यानुवादः ॥ ३० ॥

अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।

आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥ ३१ ॥

अचिकित्सितव्याध्यायुद्भवेऽपराजितामैशानीं दिशमाश्रित्याकुटिलगतिर्युक्तो योग-
निष्ठो जलानिलाशन आशरीरनिपाताद्गच्छेत् । महाप्रस्थानारुह्यं शास्त्रे विहितं चेदं
मरणं तेन “ न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयात् ” इति श्रुत्यापि न विरोधः । यतः स्वः
कामिशब्दप्रयोगादवैधं मरणमनया निषिध्यते न शास्त्रीयम् ॥ ३१ ॥

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ।

वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥

एषां पूर्वोक्तानुष्ठानानामन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वावगतदुःखभयो ब्रह्मैव लो-
कस्तत्र पूजां लभते । मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । केवलकर्मणो वानप्रस्थस्य कथं मोक्ष-
इति चेन्न । “ विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंशुद्धये श्रुतीः ” इत्यनेनास्याप्यात्म-
ज्ञानसंभवात् ॥ ३२ ॥

यस्य तु मरणाभावस्तस्याह—

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

अनियतपरिमाणत्वादायुषस्तृतीयभागस्य दुर्विज्ञानात्तृतीयमायुषो भागामिति रागक्षयावधि वानप्रस्थकालोपलक्षणार्थम् । अत एव शङ्खलिखितौ—“ वनवासादूर्ध्वं शान्तस्य परिगतवयसः परिव्राज्यम् ” इत्याच्छ्रयतुः । एवं वनेषु विहृत्यैवं विधिवदुश्रतपोऽनुष्ठानप्रकारेण वानप्रस्थाश्रमं विषयरागोपशमनाय कंचित्कालमनुष्ठाय “ चतुर्थमायुषो भागम् ” (अ. ४ श्लो. १) इति शेषायुःकाले सर्वथा विषयसङ्गांस्त्यक्त्वा परिव्राजकाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ ३३ ॥

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।

भिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्धते ॥ ३४ ॥

पूर्वपूर्वाश्रमादुत्तरोत्तराश्रमं गत्वा ब्रह्मचर्यादृहाश्रमं ततो वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायेत्यर्थः । यथाशक्ति गताश्रमहुतहोमो जितेन्द्रियो भिक्षावलिदानचिरसेवया श्रान्तः परिव्रज्याश्रममनुतिष्ठन्नरलोके मोक्षलाभाद्ब्रह्मभूतर्ध्वंतिशयं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनापाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ ३५ ॥

आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उत्तरश्लोकाभिधेयानि त्रीण्यृणानि संशोध्य मोक्षे मोक्षान्तरङ्गे परिव्रज्याश्रमे मनो नियोजयेत् । तान्यृणानि त्वसंशोध्य मोक्षं चतुर्थाश्रममनुतिष्ठन्नरकं व्रजति ॥ ३५ ॥

तान्येवर्णानि दर्शयति—

अधीत्य विधिवद्वेदानुपुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

“ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋगैर्ऋणवा जायते यज्ञे देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः ” इति श्रूयते । अतो यथाशालं वेदानधीत्य पर्वगमनवर्जनादिधर्मेण च पुत्रावुत्पाद्य यथासामर्थ्यं ज्योतिष्टोमादियज्ञांश्चावुष्ठाय मोक्षान्तरङ्गे चतुर्थाश्रमे मनो नियोजयेत् ॥ ३६ ॥

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्नव्रजत्यधः ॥ ३७ ॥

वेदाध्ययनमकृत्वा पुत्राननुत्पाद्य यज्ञांश्चाननुष्ठाय मोक्षमिच्छन्नरकं व्रजति ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नींसमारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ ३८ ॥

यजुर्वेदीयोपाख्यानग्रन्थोक्तां सर्वस्वदक्षिणां प्रजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदुक्तविधिनैव “ आत्मन्यग्नींसमारोप्य गृहात् ” इत्यभिधानाद्वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायैव चतुर्थाश्रममनुतिष्ठेत् । एतेन मनुना चातुराश्रमस्य समुच्चयोऽपि दर्शितः । श्रुति-

सिद्धाश्चैकद्वित्रिचतुराश्रमाणां समुच्चया विकल्पिताः । तथा जाबालश्रुतिः—“ ब्रह्म-
चर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्द्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । इतरथा ब्रह्मच-
र्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्या वनादा ” ॥ ३८ ॥

यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।

तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३९ ॥

यः सर्वेभ्यो भूतारब्धेभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्योऽभयं दत्त्वा गृहाश्रमात्प्रव्रजति तस्य
ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषन्निष्ठस्य सूर्याव्यालोकरहिता हिरण्यगर्भादेर्लोकस्तत्तेजसैव प्रकाशा
भवन्ति । तानाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजानोत्पद्यते भयम् ।

तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४० ॥

यस्माद्विजात्सूक्ष्ममपि भयं भूतानां न भवति तस्य देहाद्विमुक्तस्य वर्तमानदेहनाशे
कस्मादपि भयं न भवति ॥ ४० ॥

अगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।

समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

गृहान्निर्गतः पवित्रैर्दण्डकमण्डल्वादिभिर्युक्तो मुनिर्मौनी समुपोदेषु कामेषु केन-
चित्सम्यक्समीपं प्रापितेषु स्वाद्वन्नादिषु विगतस्पृहः परिव्रजेत् । मेधातिथिस्तु
“ पवित्रैर्मन्त्रजपैरथवा पावनैः कृच्छ्रैर्युक्तः ” इति व्याचष्टे ॥ ४१ ॥

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।

सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ ४२ ॥

एकस्य सर्वसङ्गविरहिणो मोक्षावाप्तिर्भवतीति जानन्नेक एव सर्वदापि मोक्षार्थं
चरेत् । एक एवेत्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्याग उच्यते । असहायवानित्युत्तर-
स्यापि एकाकी यदि चरति स किञ्चिन्न त्यजति न कस्यापि त्यागेन दुःखमनुभवति
नापि केनापि त्यज्यते न कोऽप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते । ततश्च सर्वत्र निर्म-
मत्वः सुखेन मुक्तिमाप्नोति ॥ ४२ ॥

अनग्निरनिकेतः स्याद्भ्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।

उपेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३ ॥

अनग्निलौकिकाग्निर्संयोगरहितः शास्त्रीयाग्निं समारोप्येति पूर्वमुक्तत्वात् । अनिकेतो
गृहज्ञान्यः, उपेक्षकः शरीरस्य व्याध्यायुत्पादे तत्प्रतीकाररहितः, असंकुसुकः स्थिर-
मतिः, असंचयिक इत्यन्ये पठन्ति । मुनिर्ब्रह्म मननाम्नौनस्य पूर्वोक्तत्वात् । भावेन
ब्रह्मणि समाहितस्तदेकतानमनाः अरण्ये च दिवारात्रौ वसन्निश्चार्थमेव ग्रामं
प्रविशेत् ॥ ४३ ॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४४ ॥

सून्मयकर्परादिभिक्षापात्रं, वासार्थं वृक्षमूलानि, स्थूलजीर्णवस्त्रं कौपीनकन्था, सर्वत्र ब्रह्मबुद्ध्या शत्रुमित्राभावः, एतन्मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य लिङ्गम् ॥ ४४ ॥

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।

कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥ ४५ ॥

[ग्रैष्म्यान्हैमन्तिकान्मासानष्टौ भिक्षुर्विचक्रमेत् ।

दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ ३ ॥

नासूर्यं हि व्रजेन्मार्गं नादृष्टां भूमिमाक्रमेत् ।

परिभूताभिरद्भिस्तु कार्यं कुर्वीत नित्यशः ॥ ४ ॥

सत्यां वाचमहिंसां च वदेदनपकारिणीम् ।

कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ॥ ५ ॥]

मरणं जीवनं च द्वयमपि न कामयेत्किंतु स्वकर्माधीनं मरणकालमेव प्रतीक्षेत । निर्दिश्यत इति निर्देशो भृतिस्तत्परिशोधनकालमिव भृतकः ॥ ४५ ॥

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४६ ॥

केशाध्यादिपरिहारार्थं दृष्टिशोधितभूमौ पादौ क्षिपेत् । जलेषु क्षुद्रजन्त्वादिवारणार्थं वस्त्रशोधितं जलं पिबेत् । सत्यपवित्रां वाचं वदेत् । ततश्च मौनेन सह सत्यस्य विकल्पः । प्रतिपिडसंकल्पश्चन्ययनसा सर्वदा पवित्रात्मा स्यात् ॥ ४६ ॥

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४७ ॥

अतिक्रमवादान्परोक्तान्सहेत न कंचित्परिभवेत् । नेमं देहमस्थिरं व्याध्यायतनमाश्रित्य तदर्थं केनचित्सह वैरं कुर्यात् ॥ ४७ ॥

क्रुद्धच्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।

सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४८ ॥

संजातक्रोधाय कस्मैचित्प्रतिक्रोधं न कुर्यात् । निन्दितश्चान्येन वाचं भद्रां वदेत् नतु निन्देत् । सप्तद्वारावकीर्णमिति । चक्षुरादीनि पञ्च बहिर्बुद्धीन्द्रियाणि मनोबुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयं वेदान्तदर्शन एतैर्गृहीतेषु स्वेषु वाचा प्रवृत्तेरेतानि सप्त द्वाराणीत्युच्यन्ते, एतैरवकीर्णां निक्षिप्तां तद्गृहीतार्थविषयां वाचं न वदेत्किंतु ब्रह्ममात्रविषयां वदेत् । ननु मनसैव ब्रह्मोपास्यते ब्रह्मविषयवागुच्चारणमपि मनोव्यापारस्तत्कथं सप्त-

द्वारावकीर्णत्वविशेषेऽपि ब्रह्मविषयां वदेदित्यन्यविषयां न वदेदिति लभ्यते । उच्यते । अत एवानृतामिति विशेषयति स्म, अनृतमसत्यं विनाशीति यावत्, तद्विषया वाग-
प्यनृतोच्यते तेन विनाशिकार्यविषयां वाचं नोच्चारयेत् । अविनाशिव्रह्मविषयां तु प्रण-
वोपनिषदादिरूपां वदेत् । गोविन्दराजस्तु धर्मोऽर्थः कामो धर्मार्थविर्यकामौ धर्मार्थ-
कामा इत्येतानि सप्त वाग्विषयतया वाक्प्रवृत्तेर्द्वाराणि, तेष्ववकीर्णां विक्षिप्तां सर्वस्य
भेदस्यासत्वात्तद्विषयामसत्यरूपां वाचं न वदेत् । अन्ये तु सप्त भुवनान्येव वाग्विषय-
त्वात्सप्त द्वाराणि तेषां भेदाद्विनाशित्वाच्चासत्यतया तद्विषयां वाचमसत्यां न वदेत्के
वलं ब्रह्मविषयां वदेत् ॥ ४८ ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।

आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ ४९ ॥

आत्मानं ब्रह्माधिकृत्य रतिर्यस्य सोऽध्यात्मरतिः सर्वदा ब्रह्मध्यानपरः, आसीन
इति स्वस्तिकादियोगासननिष्ठः, निरपेक्षो दण्डकमण्डलत्वादिष्वपि विशेषापेक्षाशून्यः
निरामिषः आमिषं विषयास्तदभिलाषरहितः, आत्मनो देहेनैव सहायेन मोक्षसुखार्थीह
संसारे विचरेत् ॥ ४९ ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ५० ॥

भूकम्पाद्युत्पातचक्षुःस्पन्दादिनिमित्तफलकथनेन, अयाभिनी हस्तरेखादेरीदृशं फल-
मिति नक्षत्राङ्गविद्यया, ईदृशो नीतिमार्ग इत्थं वर्तितव्यं इत्यनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन
च कदाचिन् भिक्षां लब्धुमिच्छेत् ॥ ५० ॥

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।

आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥ ५१ ॥

वानप्रस्थैरन्यैर्वा ब्राह्मणैर्भक्षणशीलैः, पक्षिभिः, कुकुरैर्वा व्याप्तं गृहं भिक्षार्थं न
प्रविशेत् ॥ ५१ ॥

कृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।

विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ ५२ ॥

कृप्तकेशनखश्मश्रुर्भिक्षापात्रवान् दण्डी कुसुम्भः कमण्डलुस्तद्युक्तः सर्वप्राणिनोऽपी-
डयन्सर्वदा परिभ्रमेत् ॥ ५२ ॥

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३ ॥

सौवर्णादिवर्जितानि निश्छिद्राणि भिक्षोर्भिक्षापात्राणि भवेयुः । तथा यमः—“सुवर्ण
रूप्यपात्रेषु ताम्रकांस्यायसेषु च । गृह्णन्भिक्षां न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेत् ॥”
तेषां च यतिपात्राणां जलेनैव तु शुद्धिः यज्ञे चमसानामिव ॥ ५३ ॥

तान्येव दर्शयन्ति—

अलाबुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥

अलाबुदारुमृत्तिकावंशादिखण्डनिर्मितानि यतीनां भिक्षापात्राणि स्वायंभुवो मनु-
वदत् । वैदलं तरुत्वङ्निर्मितमिति गोविन्दराजः ॥ ५४ ॥

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥

एकवारं प्राणधारणार्थं भैक्षं चरेत् । तत्रापि प्रचुरभिक्षाप्रसङ्गं न कुर्यात् । यतो
बहुतरभिक्षाभक्षणप्रसक्तो यतिः प्रधानधातुवृद्ध्या व्यादिविषयेष्वपि प्रसज्जते ॥ ५५ ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६ ॥

विगतपाकधूमे, निवृत्तावहननशुसले, निर्वाणपाकाङ्गारे, गृहस्थपर्यन्तभुक्तवज्जने,
उच्छिष्टशरावेषु त्यक्तेषु, सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत् । एतच्च दिनशेषसुद्वर्तनयरूपसाया-
होपलक्षणम् । तथाह याज्ञवल्क्यः—“अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यं सायाह्ने नाभिसंधितः”
(अ. ३ श्रौ. ५९) ॥ ५६ ॥

अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।

प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ५७ ॥

भिक्षादेरलाभे न विषादेत् । लाभे च हर्षं न कुर्यात् । प्राणस्थितिमात्रोपचितात्र-
भोजनपरः स्यात् । दण्डकमण्डलमात्रास्वपि ‘इदमशोभनंत्यजामि इदं रुचिरं गृह्णामि’
इत्यादिप्रसङ्गं न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सैतैव सर्वशः ।

अभिपूजिलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बद्धयते ॥ ५८ ॥

पूजापूर्वकभिक्षालाभं सर्वकालं निन्देत् । न स्वीकुर्यादित्यर्थः । यस्मात्पूजापूर्वक-
लाभस्वीकारे दातृगोचरजेहममत्वादिभिरासन्नमुक्तिरपि यतिर्जन्मबन्धोऽल्लभते ॥ ५८ ॥

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।

हियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

आहारलाघवेन निर्जनदेशस्थानादिना च रूपादिविषयैराकृष्यमाणानीन्द्रियाणि
निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन रागेद्वेषक्षयेण च ।

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६० ॥

यस्मात् इन्द्रियाणां निग्रहेण रागद्वेषाभावेन च प्राणिहिंसाविरतेन च मोक्षयोग्यो भवति ॥ ६० ॥

इदानीमिन्द्रियनियमोपायविषयवैराग्याय संसारतत्त्वाचिन्तनमुपदिशति—

अवेक्षेत गर्तानृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।

निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१ ॥

विहिताकरणनिन्दिताचरणरूपकर्मदोषजन्यां मनुष्याणां पश्चादिदेहप्राप्तिं नरकेषु पतनं यमलोके नरकस्थस्य निशितनिर्लिखच्छेदनादिभवास्तीव्रवेदनाः श्रुतिपुराणादिपु-
क्ताश्चिन्तयेत् ॥ ६१ ॥

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।

जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ ६२ ॥

इष्टपुत्रादिवियोगं, अनिष्टहिंसकादियोगं, जराभिभवनं, व्याध्यादिभिश्च पीडनं
कर्मदोषसमुद्भवमनुचिन्तयेत् ॥ ६२ ॥

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गमे च संभवम् ।

योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ६३ ॥

अस्मादेहादस्य जीवात्मन उत्क्रमणं तथाच मर्मभिर्द्भिर्महारोगपतितस्य श्लेष्मा-
दिदोषनिरुद्धकण्ठस्य महतीं वेदनां गर्भे चोत्पत्तिदुःखबहुलां श्वश्र्वादिनिकृष्टजाति-
योनिकोटिसहस्रगमनानि स्वकर्मबन्धान्यनुचिन्तयेत् ॥ ६३ ॥

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।

धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ ६४ ॥

शरीरवतां जीवात्मनामधर्महेतुकं दुःखसंबन्धं धर्महेतुकोऽर्थो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्र-
भवं मोक्षलक्षणमक्षयं ब्रह्मसुखसंयोगं चिन्तयेत् ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः ।

देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५ ॥

योगेन विषयान्तरचित्तवृत्तिनिरोधेन परमात्मनः स्थूलशरीराद्यपेक्षया सर्वान्तर्या-
मित्वेन सूक्ष्मतां निरवयवतां तत्त्यागादुत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्चादिशरीरेषु जीवानां शुभा-
शुभफलभोगार्थमुत्पत्तिमधिष्ठानमनुचिन्तयेत् ॥ ६५ ॥

दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ६६ ॥

यस्मिन्कास्मिंश्चिदाश्रमे स्थितस्तदाश्रमिविरुद्धाचारदूषितोऽप्याश्रमलिङ्गरहितोऽपि सर्व-
भूतेषु ब्रह्मबुद्ध्या समदृष्टिः सन् धर्ममनुतिष्ठेत् । नहि दण्डादिलिङ्गधारणमात्रं धर्म-

कारणं किंतु विहितानुष्ठानं, एतच्च धर्मप्राधान्यबोधनायोक्तं नतु लिङ्गपरित्यागार्थम् ॥ ६६ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।

न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७ ॥

यद्यपि कतकवृक्षस्य फलं कलुषजलस्वच्छताजनकं तथापि तन्नामोच्चारणवशात् प्रसीदति किंतु फलप्रक्षेपेण, एवं न लिङ्गधारणमात्रं धर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानम् ॥ ६७ ॥

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।

शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ ६८ ॥

शरीरस्यापि पीडायां सूक्ष्मपिपीलिकादिप्राणरक्षार्थं रात्रौ दिवसे वा सदा भूमिं निरीक्ष्य पर्यटेत् । पूर्वं केशादिपरिहारार्थं “ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ” (अ. ६ श्लो. ४६) इत्युक्तं, इदं तु हिंसापरिहारार्थमित्युपनरुक्तिः ॥ ६८ ॥

अत्र प्रायश्चित्तमाह—

अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून्निहतस्त्यज्ज्ञानतो यतिः ।

तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान्पडाचरेत् ॥ ६९ ॥

यतिर्याज्ञानतो दिवसे रात्रौ वा प्राणिनो हन्ति तद्धननजनितपापनाशार्थं स्नात्वा षट् प्राणायामान्कुर्यात् । प्राणायामश्च “ सव्याहतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ” इति वसिष्ठोक्त्यात्र द्रष्टव्यः ॥ ६९ ॥

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।

व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥

ब्राह्मणस्येति निर्देशाद्ब्राह्मणजातेरयमुद्देशो न यतेरेव । त्रयोऽपि प्राणायामाः सप्तभिर्व्याहृतिभिर्देशभिः प्रणवैर्युक्ताः, विधिवदित्यनेन सावित्र्या शिरसा च युक्ताः, पूरककुम्भकरेचकविधिना कृता ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं तपो ज्ञातव्यम् । पूरकादिस्वरूपं स्मृत्वन्तरेषु ज्ञेयम् । तथा योगियाज्ञवल्क्यः—“ नासिकोत्कृष्ट उच्छासो ध्मातः पूरक उच्यते । कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तुरेचकः ” ॥ त्रयोऽपीत्यपिशब्देन त्रयोऽवश्यं कर्तव्याः अधिककरणे त्वधिकपापक्षयः ॥ ७० ॥

दहन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ ७१ ॥

धातूनां स्वर्णरजतादीनां यथा मृषायामग्निना ध्मायमानानां मलद्रव्याणि दहन्ते, एवं मनसो रागादयश्चक्षुरादेश विषयप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्यानादहन्ते ॥ ७१ ॥

प्राणायामैर्देहदोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ७२ ॥

एवं सति अनन्तरोक्तप्रकारेण प्राणायामै रागादिदोषान्दहेत् । अपेक्षितदेशे पर-
ब्रह्मादौ यन्मनसो धारणं सा धारणा तथा पापं नाशयेत् । प्रत्याहारेण विषयेभ्य
इन्द्रियाकर्षणैर्विषयसंपर्कान्धारयेत् । ब्रह्मध्यानेनेति सोऽहमस्मीति सजातीयप्रत्ययप्र-
वाहरूपेणानीश्वरान्गुणान् ईश्वरस्य परमात्मनो ये गुणा न भवन्ति कोयलोभासयादयः
तान्निवारयेत् ॥ ७२ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।

ध्यानयोगेन संपश्येद्वृत्तिमस्यान्तरात्मनः ॥ ७३ ॥

अस्य जीवस्योत्कृष्टापकृष्टेषु देवपञ्चादिषु जन्मप्राप्तिमकृतात्मभिः शालैरसंस्कृतान्तः-
करणैर्दुर्ज्ञेयां ध्यानाभ्यासेन सम्यक् सकारणकं जानीयात् । ततश्चाविद्याकाश्यनिषि-
द्धकर्मनिर्मितेयं गतिरिति ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भवेदिति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबद्धयते ।

दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

ततश्च तत्त्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारवान्कर्मभिर्न निबध्यते कर्माणि तस्य पुनर्जन्मने न
प्रभवन्ति, पूर्वाजितपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशात् । तथाच श्रुतिः—“तद्यथेष्ठी-
कात्तुलमग्रौ प्रोतं प्रद्येतैवं हास्य सर्वं पाप्मानः प्रद्यन्त उभौ ब्रह्मैवैव भवति ” इति
श्रुत्या । तथा “ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ” इति अविशेषश्रुत्या
पुण्यसंबन्धोऽपि बोध्यते, उत्तरकाले च देवात्पापे कर्माणि प्रवृत्तेऽपि न पापसंश्लेषः ।
तथाच श्रुतिः—“ पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एव मेवंविदि पापं कर्म न
श्लिष्यते ” इति । देहारम्भकपापपुण्यसंबन्धः परं नश्यति अयमेव चार्थो ब्रह्मभी-
मांसायां “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्”(४।१।१३) इति सूत्रेण
चादरायणेन निरणायि । ब्रह्मसाक्षात्कारशून्यस्तु जन्ममरणप्रबन्धं लभते ॥ ७४ ॥

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।

तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥ ७५ ॥

निषिद्धहिंसावर्जनेनेन्द्रियाणां च विषयसङ्गपरिहारेण वैदिकैर्नित्यैः कर्मभिः,
कास्यकर्मणां बन्धहेतुत्वात् । उक्तंच—“कामात्मता न प्रशस्ता” (अ. २ श्लो. २)
इति । तपसश्च यथासंभवमुपवासकृच्छ्रवान्द्रायणादेरनुष्ठानैरिह लोके तत्पदं ब्रह्मात्य-
न्तिकलयलक्षणं प्राप्नुवन्ति । पूर्वश्लोकेन ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तं अनेन तत्सह-
कारितया कर्मणोऽभिहितम् ॥ ७५ ॥

इदानीं भोक्षान्तरङ्गोपायसंसारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वयेन—

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।

चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ७६ ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ७७ ॥

अस्थिन्येव स्थूणा इव यस्य तं अस्थिस्थूणं, क्षायुरज्जुभिरावद्धं, मांसरुधिराबुपालिप्तं, चर्माच्छादितं, मूत्रपुरीषाभ्यां पूर्णमत एव दुर्गन्धि । जरोपतापाभ्यामाक्रान्तं, विविधव्याधीनामाश्रयं, आतुरं क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिकातरं, प्रायेण रजोगुणयुक्तं, विनश्वरस्वभावं च, आवासो गृहं पृथिव्यादिभूतानि तेषामावासं, देहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितं त्यजेत् । यथा पुनर्देहसंबन्धो न भवेत्तथा कुर्यात् । गृहसाम्यमेवोक्तमस्थित्यादिना ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्वाहाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये मोक्षः, आरब्धदेहस्य कर्मणो भोगेनैव नाशात् तत्र देहत्यक्तुर्द्वैविध्यमाह । यः कर्माधीनं देहपातमवेक्षते स नदीकूलं यथा वृक्षस्त्यजति स्वपातमजानन्नेव नदीरयेण पात्यते, तथा देहं त्यजन्यश्च ज्ञानकर्मप्रकर्षाद्भीष्मादिवत्त्वाधीनमृत्युः स यथा पक्षी वृक्षं स्वेच्छया त्यजति तथा देहमिमं त्यजन् संसारकष्टाद्वाहादिव जलचरप्राणिभेदाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ ७९ ॥

ब्रह्मविदात्मीयेषु प्रियेषु हितकारिषु सकृतं अप्रियेष्वहितकारिषु दुष्कृतं निक्षिप्य ध्यानयोगेन नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते । तथाच श्रुतिः “तस्य पुत्रा दायशुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्” इति । अपरा श्रुतिः “तत् सकृतदुष्कृते विधूयते तस्य प्रिया ज्ञातयः सकृतशुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्” इत्येवमादीन्येव वाक्यान्युदाहृत्य सकृतदुष्कृतयोर्हानिमात्रश्रवणेऽप्युपायनं प्रतिपत्तव्यमिति ब्रह्मीमांसायां “हानौ तृपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुतुपगायनवत्तदुक्तम्” (व्या. सू. ३।३।२६) इत्यादिसूत्रैर्वादरायणेन निरणायि । ननु परकीयसकृतदुष्कृतयोः कथं पत्र संक्रान्तिः । उच्यते । धर्माधर्मव्यवस्थायां शास्त्रमेव प्रमाणं, संक्रामोऽपि तयोः शास्त्रप्रमाणक एव । अतः शास्त्रात्संक्रमणयोग्यावेतौ सिध्यतः । अतः शास्त्रेण बाधान्न प्रतिपक्षानुमानोदयः, शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खादिवदितिवत् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्वेषु प्रियेषु केनचित्कृतेषु ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव सकृतं तत्र कारणत्वेनारोप्य, एवमप्रियेष्वपि केनचित्कृतेष्व्वात्मीयमेव प्राग्जन्मार्जितं दुष्कृतं

कारणत्वेन प्रकल्पोद्धृत्य तत्संपादयितारौ पुरुषौ रागद्वेषाख्यौ त्यक्त्वा नित्यं ब्रह्मा-
भ्येति ब्रह्मस्वभावमुपगच्छतीति व्याचक्षाते । तत्र । विसृज्येति क्रियायां सकृत्
दुष्कृतमिति कर्मद्वयत्यागेन तत्संपादयितारावित्यश्रुतकर्माध्याहारात्, कर्मद्वये च
श्रुतक्रियात्यागेन कारणत्वेन प्रकल्प्येत्याश्रुतक्रियाध्याहारात् । किंच । “ व्यास-
व्याख्यातवेदार्थमेवमस्या महसृष्टेः । मन्ये न कल्पितं गर्वादवाचीनैर्विचक्षणैः ” ७९

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ।

तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ८० ॥

यदा परमार्थतो विषयदोषभावनया सर्वविषयेषु निरभिलाषो भवति तदेह लोके
संतोषजन्यसुखं परलोके च मोक्षसुखमविनाशि प्राप्नोति ॥ ८० ॥

अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गान्छनैः शनैः ।

सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥

पुत्रकलत्रक्षेत्रादिषु भगवत्स्वरूपान्कमेण सङ्गान्सर्वास्त्यक्त्वा द्वन्द्वैर्मानापमानादि-
भिर्मुक्तोऽनेन यथोक्तेन ज्ञानकर्मावृष्टानेन ब्रह्मण्येवात्यन्तिकं लयमाप्नोति ॥ ८१ ॥

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम् ।

न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुते ॥ ८२ ॥

यदेतदित्यत्यन्तसंनिधानात्पूर्वलोकोदितं परामृश्यते । यदेतदुक्तं पुत्रादिभगवत्स्व-
त्यागो मानापमानादिहानिर्ब्रह्मण्येवावस्थानं सर्वमेवैतद्ध्यानिकमात्मनः परमात्मत्वेन
ध्याने सति भवति । यदात्मानं परमात्मेति जानाति तदा सर्वसत्त्वान्न विशिष्यते
तस्य न कुत्रचिन्ममत्वं मानापमानादिकं वा भवति, तथाविधज्ञानाद्ब्रह्मात्मत्वं च जा-
यते । ध्यानिकविशेषाच्चेयविशेषलाभे परमात्मध्यानार्थमाह—न ह्यनध्यात्मविदिति ।
यस्मादात्मानं जीवमधिकृत्य यदुक्तं तस्य परमात्मत्वं तयो न जानाति न ध्यायति
स प्रकृतध्यानक्रियाफलं भगवत्स्वत्यागमानापमानादिहानिं मोक्षं च न प्राप्नोति ॥ ८२ ॥

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।

आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३ ॥

पूर्वं ब्रह्मध्यानस्वरूपमुपासनमुक्तं । इदानीं तदङ्गतया वेदजपं विधत्ते । तथाच
श्रुतिः—“तमेतं वेदाहवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ” इति विद्याङ्गतया वेदजपमुप-
दिशति—अधियज्ञमिति ॥ यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्रह्म वेदं तथा देवतामधिकृत्य तथा
जीवमधिकृत्य तथा वेदान्तेषूक्तं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इत्यादिब्रह्मप्रतिपादकं
सर्वदा जपेत् ॥ ८३ ॥

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ८४ ॥

इदं वेदाख्यं ब्रह्म तदर्थानभिज्ञानामपि शरणं गतिः, पाठमात्रेणापि पापक्षयहेतु-
त्वात् । सुतरां तज्जानतां तदर्थाभिज्ञानां स्वर्गमपवर्गं चेच्छतामिदमेव शरणं, तदुपा-
योपदेशकत्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वात् ॥ ८४ ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

अनेन यथाक्रमोक्तानुष्ठानेन यः प्रव्रज्याश्रममाश्रयति स इह लोके पापं विसृज्य
परं ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मसाक्षात्करेणोपाधिशरीरनाशाद्ब्रह्मण्यैक्यं गच्छति ॥ ८५ ॥

एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम् ।

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥

एष यतीनां यतात्मनां चतुर्णामेव कुटीचरबह्वदकहंसपरमहंसानां साधारणो धर्मो
वो युष्माकमुक्तः । इदानीं यतिविशेषाणां कुटीचराख्यानां वेदविहितादिकर्मयोगिना-
मसाधारणं वक्ष्यमाणं “ पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् ” (अ. ६ श्लो. ९९) इति कर्मसंबन्धं
श्रुत भारते चतुर्धा भिक्षव उक्ताः—“ चतुर्धा भिक्षवस्तु स्युः कुटीचरबह्वदकौ । हंसः
परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ” इति । कुटीचरस्यायं पुत्रभिक्षाचरणरूपासाधा-
रणकर्मोपदेशः । गोविन्दराजस्तु गृहस्थविशेषमेव वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनं
ज्ञानमात्रसंपादितवैदिककर्माणं वेदसंन्यासिकमाह, तत्र । यतो गृहस्थस्याहिताग्ने-
रन्त्येष्टौ विनियोगः, चतुर्थाश्रमाश्रयणे चात्मनि समारोपः शास्त्रेणोच्यते तदुभया-
भावे सत्येवमेवाग्नीनां त्यागः स्यात् । गोविन्दराजो गृहस्थं वेदसंन्यासिकं ब्रुवन्
“ एवमेवाहिताग्नीनां त्यागमर्थादुपेतवान् । वेदसंन्यासिकं मेधातिथिः प्राह निरा-
श्रमम् । तन्मते चातुराश्रम्यनियमोक्तिः कथं मनोः ” ॥ ८६ ॥

इदानीं वेदसंन्यासिकस्य प्रतिज्ञाते कर्मयोगेऽनन्तरं वक्तुमुचितमपि वेदसंन्यासिकः
पञ्चमाश्रमी निराश्रमीवा चत्वार एवाश्रमा नियता इति दर्शयितुमुक्तानाश्रमाननुवदति—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

ब्रह्मचर्यादयो य एते पृथगाश्रमा उक्ता एते चत्वार एव गृहस्थजन्या भवन्ति ८७

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८ ॥

एते सर्वे चत्वारोऽप्याश्रमाः शास्त्रानतिक्रमेणावुष्ठिताः अपिशब्दात्रयो द्वावेको-
ऽपि यथोक्तानुष्ठानात् विप्रं मोक्षलक्षणां गतिं प्रापयन्ति ॥ ८८ ॥

प्रकृतवेदसंन्यासिकस्य गृहे पुत्रैश्वर्यं सुखे वा संवक्ष्यति तदर्थं गृहस्थोत्कर्षमाह—

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्विभर्ति हि ॥ ८९ ॥

सर्वेषामेतेषां ब्रह्मचार्यादीनां मध्ये गृहस्थस्य श्रूयमाणत्वेन प्रायशोऽग्निहोत्रादिविधानाद्गृहस्थो मन्वादिभिः श्रेष्ठ उच्यते । तथा यस्माद्ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनसौ भिक्षादानेन पोषयति तेनाप्यसौ श्रेष्ठः । यथोक्तम्—“ यस्माज्जयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनानेन चान्वहम् ” (अ. ३ श्लो. ७८) इति ॥ ८९ ॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।

तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ९० ॥

यथा सर्वे नदीनदा गङ्गाशोणाद्याः समुद्रेऽवस्थितिं लभन्ते एवं गृहस्थादपरे सर्वाश्रमिणस्तदधीनजीवनत्वाद्गृहस्थसमीपेऽवस्थितिं लभन्ते ॥ ९० ॥

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।

दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥

एतैर्ब्रह्मचार्यादिभिराश्रमिभिश्चतुर्भिरपि द्विजातिभिर्विध्यमाणो दशविधस्वरूपो धर्मः प्रयत्नतः सततमनुष्ठेयः ॥ ९१ ॥

तमेव स्वरूपतः संख्यादिभिश्च दर्शयति—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२ ॥

संतोषो धृतिः, परेणापकारे कृते तस्य प्रत्यपकारानाचरणं क्षमा, विकारहेतुविषयसन्निधानेऽप्यविक्रियत्वं मनसो दमः । मनसो दमनं दम इति सनन्दनवचनात् । शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुता दम इति गोविन्दराजः । अन्यायेन परधनादिग्रहणं स्तेयं तद्विग्रहस्तैयं, यथाशास्त्रं मृजलाभ्यां देहशोधनं शौचं, विषयेभ्यश्चक्षुरादिवारणमिन्द्रियनिग्रहः, शास्त्रादितत्त्वज्ञानं धीः, आत्मज्ञानं विद्या, यथार्थाभिधानं सत्यं, क्रोधहेतौ सत्यपि क्रोधावुत्पत्तिरक्रोधः, एतदशविधं धर्मस्वरूपम् ॥ ९२ ॥

दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।

अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ९३ ॥

ये विप्रा एतानि दशविधधर्मस्वरूपाणि पठन्ति पठित्वा चात्मज्ञानसाच्चिद्व्येनानुतिष्ठन्ते ते ब्रह्मज्ञानसमुत्कर्षात्परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नुवन्ति ॥ ९३ ॥

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ।

वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनुष्ठानं द्विजः ॥ ९४ ॥

उक्तं दशलक्षणकं धर्मं संयतमनाः सन्ननुतिष्ठन् उपनिषदाद्यर्थं गृहस्थावस्थायां यथोक्ताध्ययनधर्मान्गुरुब्रह्मादवगम्य परिशोधितदेवावृणुष्वः संन्यासमनुतिष्ठेत् ॥ ९४ ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् ।

नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् ॥ ९५ ॥

[संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् ।

वेदसन्यासतः शूद्रस्तस्माद्वेदं न संन्यसेत् ॥ ६ ॥]

सर्वाणि गृहस्थानुष्ठेयाग्निहोत्रादिकर्माणि परित्यज्य अज्ञातजन्तुवधादिकर्मजनित-
पापानि च प्राणायामादिना नाशयन्नियतेन्द्रिय उपनिषदो ग्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यस्य
पुत्रैर्भर्य इति पुत्रगृहे पुत्रोपकल्पितभोजनाच्छादनत्वेन दृष्टिचिन्तारहितः सुखं वसेत् ।
अयमेवासाधारणो धर्मः कुटीचरस्योक्तः । इदमेव वक्तुं “ वेदसन्यासिनां तु ” (अ. ६
श्लो. ८६) इति पूर्वमुक्तम् ॥ ९६ ॥

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।

सन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ९६ ॥

एवमुक्तप्रकारेण वर्तमानोऽग्निहोत्रादिगृहस्थकर्माणि परित्यज्यात्मसाक्षात्कारस्वरू-
पस्वकार्यप्रधानः स्वर्गादावपि बन्धहेतुतया निःस्पृहः प्रव्रज्यया पापानि विनाश्य
ब्रह्मसाक्षात्कारेण परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति ॥ ९६ ॥

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥ ९७ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे शृगुप्रोक्तायां संहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ऋषीन्संबोधयाम्येते । एष सुष्माकं ब्राह्मणस्य संबन्धी क्रियाकलापो धर्मस्तस्यैव
ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थादिभेदेन चतुर्विधः परब्राह्मणफल उक्तः । इदानीं राज-
संबन्धिनं धर्मं शृणुत । अत्र च श्लोके ब्राह्मणस्य चातुराश्रम्योपदेशाद्ब्राह्मणः प्रव्रजे-
दिति पूर्वमभिधानाद्ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्याधिकारः ॥ ९७ ॥ क्षे. श्लो. ६ ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।

संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

धर्मशब्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपरः, पाङ्गण्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् । राजशब्दोऽपि
नात्र क्षत्रियजातिवचनः किंत्वभिषिक्तजनपदपुरपालयितृपुरुषवचनः । अतएवाह
“ यथावृत्तो भवेन्नृपः ” इति । यथावदाचारो नृपतिर्भवेत्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयि-
ष्यामि । यथा येन प्रकारेण वा “ राजानमसृजत्प्रभुः ” (अ. ७ श्लो. ३) इत्यादिना
तस्योत्पत्तिः यथा च दृष्टादृष्टफलसंपत्तिः तदपि वक्ष्यामि ॥ १ ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।

सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

ब्रह्म वेदस्तत्प्राप्त्यर्थतयोपनयसंस्कारस्तं यथाशास्त्रं प्राप्नुवता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्वविषयावस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतो रक्षणं कर्तव्यम् । एतेन क्षत्रिय एव नान्यो राज्याधिकारीति दर्शितम् । अतएव शास्त्रार्थतत्त्वं क्षत्रियस्य जीवनार्थं, तथा क्षत्रियस्य तु रक्षणं स्वकर्मसु श्रेष्ठं च वक्ष्यति, ब्राह्मणस्य ह्यापदि “ जीवेत्क्षत्रियधर्मेण ” इत्याभिधास्यति । वैश्यस्यापि क्षत्रियधर्मं, शूद्रस्य च क्षत्रियवैश्वकर्मणी जीवनार्थमापदि जगाद नारदः—“ न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् । वृषलः कर्म च ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥ उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी द्वित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ रक्षणं वेदधर्मार्थं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ” इति । “ सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ” (अ. ८ श्लो. ३०४) इति च वक्ष्यमाणत्वाद्रक्षितुर्बलिषड्भागग्रहणादुद्यार्थमपि “ यो रक्षन्बलिमादत्ते ” (अ. ८ श्लो. ३०७) इति नरकपातं वक्ष्यति ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥

यस्मादराजके जगति बलवद्भयात्सर्वतः प्रचलिते सर्वस्यास्य चराचरस्य रक्षायै राजानं सृष्ट्वांस्तस्मात्तेन रक्षणं कार्यम् ॥ ३ ॥

कथं सृष्टवानित्याह—

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेथ वरुणस्य च ।

चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥

इन्द्रवातयमसूर्याग्निवरुणचन्द्रकुबेराणां मात्रा अंशान्सारभूतानाकृष्य राजानमसृजत् ॥ ४ ॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।

तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसां ॥ ५ ॥

यस्मादिन्द्रादीनां देवश्रेष्ठानामंशेभ्यो नृपतिः सृष्टस्तस्मादेव सर्वप्राणिनो वीर्येणातिशेते ॥ ५ ॥

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ।

न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥

अयं च राजा स्वतेजसा सूर्य इव पश्यतां चक्षूंषि मनांसि च संतापयति, न चैनं राजानं पृथिव्यां कश्चिदप्यभिसुख्येन द्रष्टुं क्षमते ॥ ६ ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।

स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥

एवं चाग्न्यादीनां पूर्वोक्तांशभवत्वात्तत्कर्मकारित्वाच्च प्रताप उक्तस्तेजस्वीत्या-
दिना नवमाध्याये वक्ष्यमाणत्वात् स राजा शक्त्यतिशयेनाग्न्यादिरूपो भवति ॥ ७ ॥

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥

ततश्च मनुष्य इति बुध्या बालोऽपि राजा नावमन्तव्यः । यस्मान्महतीयं काचि-
देवता मानुषरूपेणावतिष्ठते । एतेन देवतावज्ञायामधर्मादयोऽदृष्टदोषा उक्ताः ॥ ८ ॥

संप्रति दृष्टदोषमाह—

एकमेव दहत्याग्निनरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥

योऽग्नेरतिसमीपमनवहितः सन्नुपसर्पति तं दुरुपसर्पिणमेकमेवाग्निर्दहति न तत्पुत्रा-
दिकम् । क्रुद्धो राजाग्निः पुत्रदारभ्रात्रादिरूपं कुलमेव गवाश्वादिपशुसुवर्णादिधनसंचयस-
हितं सापराधं निहन्ति ॥ ९ ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुरुते धर्मासिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

स राजा प्रयोजनापेक्षया स्वशक्तिं देशकालौ चावेक्ष्य कार्यसिद्ध्यर्थं तत्त्वतो विश्व-
रूपं बहूनि रूपाणि करोति । जातिविवक्षया बहुष्वेकवचनम् । अशक्तिदशायां क्ष-
मते शक्तिं प्राप्योन्मूलयति, एवमेकस्मिन्नपि देशे काले च प्रयोजनानुरोधेन शत्रुर्वा-
मित्रं वा उदासीनो वा भवति अतो राजवल्लभोऽहमिति बुद्ध्या नावज्ञेयः ॥ १० ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥

पद्माशब्दः श्रीपर्यायोऽपि महत्त्वविवक्षयात्र प्रयुक्तः । यस्य प्रसादान्महती श्रीर्भव-
त्यतः श्रीकामेन सेव्यः । यस्य शत्रवः सन्ति तानपि संतोषितो हन्ति । तेन च शत्रु-
वधकामेनाप्याराधनीयः । यस्मै क्रुध्यति तस्य मृत्युं कुरीति, तस्माज्जीवनार्थिना न
क्रोधनीयः । यस्मात्सर्वेषां स्रग्भिरसोमादीनां तेजो बिभर्ति ॥ ११ ॥

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् ।

तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

तं राजानमज्ञतया यो द्वेष्टि तस्याप्रीतिमुत्पादयति स निश्चितं राजक्रोधान्नश्यति ।
यस्मात्तस्य विनाशाय शीघ्रं राजा मनो नियुङ्क्ते ॥ १२ ॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु-स व्यवस्येन्नराधिपः ।

अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

यतः सर्वतेजोमयो नृपतिस्तस्मादपेक्षितेषु यमिष्टं शास्त्रालुष्ठेयं शास्त्राविरुद्धं निश्चित्य व्यवस्थापयत्यनपेक्षितेषु चानिष्टं नियमं नातिक्रामेत् ॥ १३ ॥

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डममृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

तस्य राज्ञः प्रयोजनसिद्धये सर्वप्राणिनां रक्षितारं धर्मस्वरूपं पुत्रं ब्रह्मणो यत्केवलं तेजस्तेन निर्मितं न पाञ्चभौतिकं देहं ब्रह्मा पूर्वं सृष्टवान् ॥ १४ ॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥ १५ ॥

तस्य दण्डस्य भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनो भोगं कर्तुं समर्था भवन्ति, अन्यथा बलवता दुर्बलस्य धनदारादिग्रहणे तस्यापि तदपेक्ष्य बलिनेति कस्यापि भोगो न सिध्येत्, वृक्षादीनां स्थावरादीनां छेदने भोगासिद्धिः, तथा सतामपि नित्यनैमित्तिकस्वधर्मावृष्टानमकरणे यास्ययातनाभयादेव ॥ १५ ॥

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ।

यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥

तं दण्डं देशकालौ दण्डव्यस्य च शक्तिं विद्यादिकं यस्मिन्नपराधे यो दण्डोऽर्हतीत्यादिकं शास्त्रालुसारेण तत्त्वतो निरूप्यापराधिषु प्रवर्तयेत् ॥ १६ ॥

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १७ ॥

स एव दण्डो वस्तुतो राजा तस्मिन् सति राजशक्तियोगात् । स एव पुरुषस्ततोऽन्ये स्त्रिय इव तद्विधेयत्वात्, स एव नेता तेन कार्याणि नीयन्ते प्राप्यन्ते, स एव शासिता शासनमाज्ञा तदावृत्त्वात्, स एव चतुर्णामप्याश्रमाणां यो धर्मस्तस्य संपादने प्रतिभूरिव प्रतिभूर्मुनिभिः स्मृतः ॥ १७ ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

यस्मादण्डः सर्वाः प्रजा आज्ञां करोति तस्मात्साधूक्तं शासितेति ज्ञेयम् । यस्मात्स एव प्रजा रक्षति ततो युक्तमुक्तं राजेति । निद्राणेष्वपि रक्षितेषु दण्ड एव जागर्ति तद्वयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः । दण्डमेव धर्महेतुत्वाद्धर्मं जानन्ति । कारणे कार्योपचारः ऐहिकपारत्रिकदण्डभयादेव धर्मावृष्टानात् ॥ १८ ॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक्सर्वा रञ्जयति प्रजाः ।

असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९ ॥

स दण्डः शाखतः सम्यङ्गिरूप्यापराधादुरूपेण देहधनादिषु धृतः सर्वाः प्रजाः सा-
वरागाः करोति । अविचार्यं तु लोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्यार्थपुत्रादीनि नाशय-
ति । सर्वत इति द्वितीयार्थे तसिः ॥ १९ ॥

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डचेष्टवतन्द्रितः ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ २० ॥

यदि राजानलसो भूत्वा दण्डप्रणयनं न कुर्यात्तदा शूले कृत्वा मत्स्यानिव बलव-
न्तो दुर्बलानपक्ष्यन् । लङ्घन्तस्य पचिधातो रूपमिदम् । बलिनोऽल्पबलानां हिंसामक-
रिष्यन्नित्यर्थः । “ शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् ” इत्येष मेधातिथिगोविन्दराजलिखितः
पाठः । “ जले मत्स्यानिवाहिंस्युः ” इति च पाठान्तरम् । अत्र बलवन्तो दुर्बला-
न्हिंस्युरिति मत्स्यन्याय एव स्यादित्युक्तम् ॥ २० ॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्धविस्तथा ।

स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥

यदि राजा दण्डं नाचरिष्यत्तदा यज्ञेषु सर्वथा हविरनर्हः काकः पुरोडाशमखादि-
प्यत् । तथा कुकुरः पायसादि हविरलेक्ष्यत् । न कस्यचित्कुराचित्स्वाम्यमभविष्यत् ।
ततो बलिना तद्ग्रहणाद्ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये यदवरं शूद्रादि तदेवोत्तरं प्रधानं
प्रावर्तिष्यत ॥ २१ ॥

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।

दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥

सर्वोऽयं लोको दण्डेनैव नियमितः सन्मार्गेऽवतिष्ठते । स्वभावविशुद्धो हि मानुषः
कष्टेन लभ्यते । तथा सर्वमिदं जगदण्डस्यैव भयादावश्यकभोजनादिरूपेण भोगे
समर्थं भवति ॥ २२ ॥

उक्तमपि दण्डस्य भोगसंपादकत्वं दाढ्यार्थं पुनरुच्यते—

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।

तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निषीडिताः ॥ २३ ॥

इन्द्राग्निसूर्यवाय्वादयो देवास्तथा दानवगन्धर्वराक्षसपक्षिसर्पा अपि, जगदीश्वरपर-
मार्थभयपीडिता एव वर्षदानाद्युपकाराय प्रवर्तन्ते । तथाच श्रुतिः—“ भयादस्या-
मिस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्यावति पञ्चमः ” इति ॥ २३ ॥

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ।

सर्वलोकप्रकोपश्च भवेदण्डस्य विभ्रमात् ॥ २४ ॥

दण्डस्यानाचरणादद्यचितेन वा प्रवर्तनात्सर्वे ब्राह्मणादिवर्णा इतरेतरस्त्रीगमनेन
संकीर्येरन्, सर्वशास्त्रीयनियमाश्चतुर्वर्गफला उत्सीदेयुः, चौर्यसाहसादिना च परस्याप-
कारात्सर्वलोकसंक्षोभश्चजायेत ॥ २४ ॥

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।

प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥

यत्र देशे शास्त्रप्रमाणवगतः श्यामवर्णः लोहितनयनोऽधिष्ठातृदेवताको दण्डो विचरति तत्र प्रजा व्याकुला न भवन्ति । दण्डप्रणेता यदि विषयाधुरूपं सम्यग्जानाति ॥ २५ ॥

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।

समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥

तस्य दण्डस्य प्रवर्तयितारमभिषेकादिगुणयुक्तं नृपतिमवितथवादिनं समीक्ष्यकारिणं तत्त्वातत्त्वविचारोचितं प्रज्ञाशालिनं धर्मार्थकामानां ज्ञातारं मन्वादयोऽप्याहुः २६

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ।

कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥

तं दण्डं राजा सम्यक्प्रवर्तयन्धर्मार्थकामवर्द्धिं गच्छति । यः पुनर्विषयाभिलाषी विषमः कोपनः क्षुद्रश्छलान्वेषी नृपः स प्रकृतेनैव दण्डेनामात्यादिना कोपादधर्माद्वा विनाश्यते ॥ २७ ॥

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।

धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धवम् ॥ २८ ॥

यतो दण्डः प्रकृष्टतेजःस्वरूपः स्वशास्त्रैरसंस्कृतात्मभिः दुःखेन ध्रियतेऽतो राजधर्मरहितं नृपमेव पुत्रबन्धुसहितं नाशयति ॥ २८ ॥

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।

अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्दैवांश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥

दोषायनपेक्षया यो दण्डः क्रियते स बन्धुनृपनाशानन्तरं धन्यादिदुर्गराष्ट्रं देशं पृथिवीलोकं जङ्गमस्थावरसहितं “ हविःप्रदानजीवना देवाः ” इति श्रुत्या हविःप्रदानाभावेऽन्तरिक्षगतानृपीन्दैवांश्च पीडयेदिति ॥ २९ ॥

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३० ॥

स दण्डो मन्त्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायसहितेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रासंस्कृत-बुद्धिपरेण नृपतिना शास्त्रतो न प्रणेतुं शक्यते ॥ ३० ॥

शुचिना सत्यसंधेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।

प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥

अर्थादिशौचयुक्तेन सत्यप्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शोभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुं शक्यत इति पूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षे गुणा अनेन श्लोकेनोक्ताः ॥ ३१ ॥

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।

सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ३२ ॥

आत्मदेशे यथाशास्त्रव्यवहारी स्यात् । शत्रुविषयेषु तीक्ष्णदण्डो भवेत् । निसर्ग-
जेहविषयेषु मित्रेष्वकुटिलः स्यान्न कार्यमित्रेषु । ब्राह्मणेषु च कृताल्पापराधेषु च
क्षमावान्भवेत् ॥ ३२ ॥

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।

विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ ३३ ॥

शिलोञ्छेनेति क्षीणकोशत्वं विवाक्षितम् । क्षीणकोशस्यापि नृपतेरुक्ताचारवतो जले
तैलविन्दुरिव कीर्तिलोके विस्तारमेति ॥ ३३ ॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।

संक्षिप्यते यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भसि ॥ ३४ ॥

उक्ताचाराद्विपरीताचारवतो नृपतेरजितेन्द्रियस्य जले घृतविन्दुरिव कीर्तिः लोके
संकोचयति ॥ ३४ ॥

स्ये स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ३५ ॥

क्रमेण स्वधर्मावुद्यत्तृणां ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्याश्रमाणां च विश्वसृजा
राजा रक्षिता सृष्टः । तस्मात्तेषां रक्षणमकुर्वतो राज्ञः प्रत्यवायः स्वधर्मविरहिणां
त्वरक्षणेऽपि न प्रत्यवाय इत्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ ३५ ॥

तेन यद्यत्समृत्त्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ।

तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ३६ ॥

वक्ष्यमाणानुवतारार्थोऽयं श्लोकः । तेन राज्ञा प्रजारक्षणं कुर्वता सामात्येन यद्यत्क-
र्तव्यं तत्तत्समग्रं युष्माकमभिधास्यामि ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।

त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ॥ ३७ ॥

प्रत्यहं प्रातरुत्थाय ब्राह्मणानृग्यजुःसामासाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थाभिज्ञान्विदुष इति
नीतिशास्त्राभिज्ञानसेवेत तदाज्ञां कुर्यात् ॥ ३७ ॥

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ।

वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

तांश्च ब्राह्मणान्वयस्तपस्यादिवृद्धानर्थतो ग्रन्थतश्च वेदज्ञान्वहिरन्तश्चार्थदानादिना

शुचीनित्यं सेवेत । यस्माद्बृद्धसेवी सततं हिंसैराक्षसैरपि पूज्यते तैरपि तस्य हितं क्रियते । सुतरां मनुष्यैः ॥ ३८ ॥

तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।

विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥ ३९ ॥

सहजप्रज्ञया अर्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोऽप्यतिशयार्थं तेभ्यो विनयमभ्यसेत् । यस्माद्विनीतात्मा राजा न कदाचिनश्यति ॥ ३९ ॥

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।

वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

करितुरगकोशादिपरिच्छदयुक्ता अपि राजानो विनयरहिता नष्टाः । बहवश्च वनस्था निष्परिच्छदा अपि विनयेन राज्यं प्राप्नुवन् ॥ ४० ॥

उभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृष्टान्तमाह—

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।

सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥ ४१ ॥

वेनो नहुषश्च राजा पिजवनस्य च पुत्रः सुदानामा सुमुखो निमिश्चाविनया-
दनश्यन् ॥ ४१ ॥

पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ।

कुबेरश्च धनेश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥

पृथुर्मनुश्च विनयाद्राज्यं प्रापतुः । कुबेरश्च विनयाद्वनाधिपत्यं लेभे । गाधिपुत्रो विश्वामित्रश्च क्षत्रियः संस्तेनैव देहेन ब्राह्मण्यं प्राप्तवान् । राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यप्राप्तिरप्रस्तुतापि विनयोत्कर्षार्थमुक्ता । ईदृशोऽयं शास्त्रानुष्ठाननिषिद्धवर्जनरूपो । विनयो यदनेन क्षत्रियोऽपि दुर्लभं ब्राह्मण्यं लेभे ॥ ४२ ॥

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ ४३ ॥

त्रिवेदीरूपविद्याविज्जखिवेदीमर्थतो ग्रन्थतश्चाभ्यसेत् । ब्रह्मचर्यदशायामेव वेदग्रह-
णात्समावृत्तस्य च राज्याधिकारात् । अभ्यासार्थोऽयमुपदेशः । दण्डनीतिं चार्थशास्त्र-
रूपामर्थयोगक्षेमोपदेशिनीं पारम्पर्यागतत्वेन नित्यां तद्विद्भ्योऽधिगच्छेत् । तथा आन्वी-
क्षिकीं तर्कविद्यां भूतप्रवृत्तिप्रयुक्त्युपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयव्यसनयोर्हर्षविषाद-
प्रशमनहेतुं शिक्षेत् । कृषिपाणिज्यपशुपालनादिवार्ता तदारम्भान्धनोपायार्थस्तदभि-
ज्ञकर्षकादिभ्यः शिक्षेत् ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेदिवानिशम् ।

जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ४४ ॥

चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकालं यत्नं कुर्यात् । यस्माजितेन्द्रियः प्रजा नियन्तुं शक्नोति नतु विषयोपभोगव्यग्रः । ब्रह्मचारिधर्मेण सर्वपुरुषोपादेयतयाभिहितोऽपीन्द्रियजयो राजधर्मेण मुख्यत्वज्ञानार्थमनन्तरवक्ष्यमाणव्यसननिवृत्तिहेतुत्वाच्च पुनरुक्तः ॥ ४४ ॥

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ४५ ॥

दश कामसंभवानि अष्टौ क्रोधजानि वक्ष्यमाणव्यसनानि यत्नतस्त्यजेत् । दुरन्तानि दुःखावसानान्यादौ सुखयन्ति अन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । यद्वा दुर्लभोऽन्तो येषां तानि दुरन्तानि । नहि व्यसनिनस्ततो निवर्तयितुं शक्यन्ते ॥ ४५ ॥
वर्जनप्रयोजनमाह—

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥

यस्मात्कामजनितेषु व्यसनेषु प्रसक्तो राजा धर्मार्थाभ्यां हीयते । क्रोधजेषु प्रसक्तः प्रकृतिकोपादेहनाशं प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

तानि व्यसनानि नामतो दर्शयति—

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।

तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ ४७ ॥

आखेटकाख्यो मृगवधो मगया, अक्षो भूतकीडा, सकलकार्यविधातिनी दिवा-निद्रा, परदोषकथनं, स्त्रीसंभोगः, मद्यपानजनितो मदः, तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादिनाणि, वृथाभ्रमणं एव दशपरिमाणो दशकः सुखेच्छाप्रभवो गणः ॥ ४७ ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ४८ ॥

पैशुन्यमविज्ञातदोषाविष्करणं, साहसं साधोर्बन्धनादिनिग्रहः, द्रोहश्छद्मवधः, ईर्ष्याऽन्यगुणासहिष्णुता, परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया, अर्थदूषणमर्थानामपहरणं देयानामदानं च, वाक्पारुष्यमाक्रोशादि, दण्डपारुष्यं ताडनादि, एषोऽष्टपरिमाणो व्यसनगणः क्रोधाद्भवति ॥ ४८ ॥

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।

तं यत्नेन जयेद्भोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥ ४९ ॥

एतयोर्द्वयोरपि कामक्रोधजव्यसनसङ्ख्ययोः कारणं स्मृतिकारा जानन्ति तं यत्नतो लोभं त्यजेत् । यस्मादेतद्गुणद्वयं लोभाज्जायते । क्वचिद्वनलोभतः क्वचित्प्रकारान्तर-लोभेन प्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।

एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥

मथपानं, अक्षैः क्रीडा, स्त्रीसंभोगो, मृगया चेति क्रमपठितमेतच्चतुष्कं कामजव्यसनमध्ये बहुदोषत्वादतिशयेन दुःखहेतुं जानीयात् ॥ ५० ॥

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्निकं सदा ॥ ५१ ॥

दण्डपातनं, वाक्पारुष्यं, अर्थदूषणं चेति क्रोधजेऽपि व्यसनगणे दोषबहुलत्वादिशयितदुःखसाधनं मन्येत ॥ ५१ ॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ।

पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्वयसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

अस्य पानादेः कामक्रोधसंभवस्य सप्तपरिमाणस्य व्यसनवर्गस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनमुत्तरोत्तरात्कष्टतरं प्रशस्तात्मा राजा जानीयात् । तथाहि भूतात्मानं कष्टतरं, मथपानेन मत्तस्य संज्ञाप्रणाशाद्येष्टचेष्टया देहवनादिविरोध इत्यादयो दोषाः । भूते तु पाक्षिकीधनावाप्तिरप्यस्ति । स्त्रीव्यसनादभूतं दुष्टम् । भूते हि वैरोद्धवादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः । मूत्रपुरीषवेगधारणाच्च व्याध्युत्पत्तिः । स्त्रीव्यसने पुनरपत्योत्पत्त्यादिगुणयोगोऽप्यस्ति । मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनं दुष्टम् । तत्रादर्शनकार्याणां कालातिपातेन धर्मलोपादयो दोषाः, मृगयायां तु व्यायामेनारोग्यादिगुणयोगोऽप्यस्तीत्येवं कामजचतुष्कस्य पूर्वं पूर्वं गुरुदोषं, क्रोधजेष्वपि त्रिषु वाक्पारुष्यादण्डपारुष्यं दुष्टम् । अङ्गच्छेदादेरशक्यसमाधानत्वात् । वाक्पारुष्ये तु कोपानलो दानमानपानीयसंकैः शक्यः शमयितुम् । अर्थदूषणाद्वाक्पारुष्यं दोषवन्मर्मपीडाकरं, वाक्प्रहारस्य दुश्चिकित्स्यत्वात् । तदुक्तं न संरोहयति वाकृतं । अर्थदूषणं तु प्रचुरस्तरार्थदानाच्छक्यसमाधानं, एवं क्रोधजत्रिकस्यापि पूर्वपूर्वं दुष्टतरं यत्नतस्त्यजेत् ॥ ५२ ॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।

व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्ग्यत्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥

यद्यपि मृत्युव्यसने द्वे अपीह लोके संज्ञाप्रणाशादिदुःखहेतुतया शास्त्रानुष्ठानविरोधितया च तुल्ये, तथापि व्यसनं कष्टतरं परत्रापि नरकपातहेतुत्वात् । तदाह व्यसन्यधोऽधो व्रजतीति । बहुत्ररकान्गच्छतीत्यर्थः । अव्यसनी तु मृतः शास्त्रानुष्ठानप्रतिपक्षव्यसनाभावात्स्वर्गं गच्छति । एतेनातिप्रसक्तिर्व्यसनेषु निषिध्यते नतु तस्य सेवनमपि ॥ ५३ ॥

मौलाञ्छास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् ।

सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ ५४ ॥

मौलान्पितृपितामहक्रमेण सेवकान्, तेषामपि द्रोहादिना व्यभिचारात् दृष्टादृष्टार्थ-
शास्त्रज्ञान्विकान्तान्, लब्धलक्षान्लक्षादप्रच्युतशरीरशक्त्यादीनायुधविद इत्यर्थः । विशु-
द्धकुलभवान्देवतास्पर्शादिनियतानमात्यान्सप्ताष्टौ वा मन्त्रादौ कुर्वीत ॥ ५४ ॥

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

विशेषतोऽसहायेन किंतु राज्यं महोदयम् ॥ ५५ ॥

सुखेनापि यत्क्रियते कर्म तदप्येकेन दुष्करं भवति । विशेषतो यन्महाफलं तत्क-
थमसहायेन क्रियते ॥ ५५ ॥

तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥

सत्त्वैः सह सामान्यं मन्त्रेष्वगोपनीयं संधिविग्रहादि । तन्निरूपयेत् । तथा तिष्ठ-
त्यनेनेति स्थानं दण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकं चतुर्विधं चिन्तयेत् । दण्डयतेऽनेनेति दण्डो
हस्त्यश्वरथपदातयस्तेषां पोषणं रक्षणादि तच्चिन्त्यम् । कोशोऽर्थनिचयस्तस्यायव्य-
यादि, पुरस्य रक्षणादि, राष्ट्रं देशस्तद्वासिमनुष्यपश्यादिधारणक्षमत्वादि चिन्तयेत् ।
तथा समुदयन्त्युत्पद्यन्तेऽस्मादर्था इति समुदयो धान्यहिरण्यायुत्पात्तिस्थानं तन्निरूप-
येत् । तथा गुप्तिं रक्षामात्मगतां राष्ट्रगतां च, स्वपरीक्षितमन्त्राद्यमग्रात् “ परीक्षिताः
क्षियथैवं ” (अ. ७ श्लो. २१९) इत्यादिनात्मरक्षणं “ राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यम् ”
(अ. ७ श्लो. ११३) इत्यादिना राष्ट्ररक्षां च वक्ष्यति । लब्धस्य च धनस्य प्रश-
मनानि सत्पात्रे प्रतिपादनादीनि चिन्तयेत् । तथाच वक्ष्यति “ जित्वा संपूजयेद्दे-
वान् ” (अ. ७ श्लो. २०१) इत्यादि ॥ ५६ ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥ ५७ ॥

तेषां सचिवानां रहसि निष्प्रतिपक्षतया हृदयगतभावज्ञानसंभवात्प्रत्येकमभिप्रायं
समस्तानामपि युगपदभिप्रायं बुध्वा कार्ये यदात्मनो हितं तत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा पाङ्गुण्यसंयुतम् ॥ ५८ ॥

एषामेव सर्वेषां सचिवानां मध्यादन्यतमेन धार्मिकत्वादिना विशिष्टेन ब्राह्मणेन सह
संधिविग्रहादिवक्ष्यमाणगुणषट्कोपेतं प्रकृष्टं मन्त्रं निरूपयेत् ॥ ५८ ॥

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।

तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥ ५९ ॥

सर्वदा तस्मिन्ब्राह्मणे संजातविश्वासो भूत्वा यानि कुर्यात्तानि सर्वकार्याणि समर्प-
येत् । तेन सह निश्चित्य सर्वं कर्मारभेत् ॥ ५९ ॥

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ।

सम्यग्गर्थसमाहर्तृनमात्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ६० ॥

अन्यानप्यर्थदानादिना शुचीन्, प्रज्ञाशालिनः, सम्यग्धनार्जनशीलान्धर्मादिना परी-
क्षितान्कर्मसच्चिवान्कुर्यात् ॥ ६० ॥

निर्वर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ।

तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६१ ॥

अस्य राज्ञो यत्संख्याकैर्मनुष्यैः कर्मजातं संपद्यते तत्संख्याकान्मनुष्यानालस्यश-
न्यान्, क्रियासु सोत्साहान्, तत्कर्मज्ञांस्तत्र कुर्यात् ॥ ६१ ॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलौद्धतान् ।

शुचीनाकरकर्मान्ते भीरून्तन्निवेशने ॥ ६२ ॥

तेषां सचिवानां मध्ये विक्रान्तांश्चतुरान् कुलांकुशनियमितान्, शुचीनर्थनिःस्पृ-
हान् धनोत्पत्तिस्थाने नियुञ्जीत । अस्यैवोदाहरणं आकरकर्मान्त इति । आकरेषु
सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु, कर्मान्तेषु च इष्टधान्यादिसंग्रहस्थानेषु, अन्तर्निवेशने भोजन-
शयनगृहान्तःपुरादौ भीरून्नियुञ्जीत । शूरा हि तत्र राजानं प्रायेणैकाकिनं स्वीकृतं वा
कदाचिच्छत्रूपजापदुषिता हन्युरपि ॥ ६२ ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।

इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्धतम् ॥ ६३ ॥

दूतं च दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञं, इङ्गितज्ञमभिप्रायसूचकं वचनस्वरादि, आकारो देह-
धर्मादिमुखप्रसादवैवर्ण्यादिरूपः प्रीत्यप्रीतिसूचकः, चेष्टा करास्फालनादिक्रिया को-
पादिमुचिका तदीयतत्त्वज्ञं, अर्थदानस्वीव्यसनाद्यभावात्मकं शौचयुक्तं चतुरं कु-
लीनं कुर्यात् ॥ ६३ ॥

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।

वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४ ॥

[सन्धिविग्रहकालज्ञानसमर्थानायतिक्षमान् ।

परैरहार्याङ्गुष्ठांश्च धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ १ ॥

समाहर्तुं प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविपश्चितः ।

कुलीनानृत्तिसंपन्नान्निपुणान्कोशवृद्धये ॥ २ ॥

आयव्ययस्य कुशलान्गणितज्ञानलोलुपान् ।

नियोजयेद्धर्मनिष्ठान्सम्यक्कार्यार्थचिन्तकान् ॥ ३ ॥

कर्माणि चातिकुशलान्लिपिज्ञानायतिक्षमान् ।

सर्वविश्वासिनः सत्यान्सर्वकार्येषु निश्चितान् ॥ ४ ॥

अकृताशांस्तथाभर्तुः कालज्ञांश्च प्रसङ्गिनः ।

कार्यकामोपधा शुद्धा बाह्याभ्यन्तरचारिणः ॥ ५ ॥

कुर्यादासन्नकार्येषु गृहसंरक्षणे च ।]

जनेषु अहुरागवान् तेन प्रतिराजादेरपि अद्वेषविषयः, अर्थस्त्रीशौचयुक्तस्तेन धनस्त्री-
दानादिनाऽभेद्यः, दक्षश्चतुरस्तेन कार्यकालं नातिक्रामति । स्मृतिमान् तेन संदेशं न वि-
स्मरति, देशकालज्ञः तेन देशकालौ ज्ञात्वा अन्यदपि संदिष्टं देशकालोचितमन्यथा क-
थयति, सूरूपः तेनादेयवचनः, विगतभयः तेनाप्रियसंदेशस्यापि वक्ता, वाग्मी तेन सं-
स्कृतायुक्तिक्षमः, एवंविधो दूतो राज्ञः प्रशस्यो भवति ॥ ६४ ॥

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।

नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययौ ॥ ६५ ॥

अमात्ये सेनापतौ हस्त्यश्वरथपादातायात्मको दण्ड आयत्तः । तदिच्छया तस्य
कार्येषु प्रवृत्तेः । विनययोगाद्वैनयिकी यो विनयः स दण्ड आयत्तः । नृपतावर्थमंचय-
स्थानदेशावायत्तौ राज्ञा पराधीनौ न कर्तव्यौ । स्वयमेव चिन्तनीयं धनं ग्रामश्च । दूते
संधिविग्रहावायत्तौ, तदिच्छया तत्प्रवृत्तेः ॥ ६५ ॥

दूत एव हि संधत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ।

दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥ ६६ ॥

यस्मादूत एव हि भिन्नानां संधिसंपादने क्षमः । संहतानां च भेदने । तथा पर-
देशे दूतस्तत्कर्म करोति येन संहता भिद्यन्ते । तस्मादूते संधिविग्रहौ विपर्ययावायत्ता-
विति तदुक्तं तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ६६ ॥

दूतस्य कार्यान्तरमाह—

स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्कितचेष्टितैः ।

आकारमिङ्कितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

स दूतोऽस्य प्रतिराजस्य कर्तव्ये आकारेङ्कितचेष्टां जानीयात् । निगूढा अनुचराः
प्रतिपक्षनृपस्यैव परिजनास्तस्मिन् युक्तास्तत्सन्निधावपि तेषामिङ्कितचेष्टितैः भृत्येषु च
क्षुब्धक्षुब्धापमानितेषु प्रतिराजस्य कर्तुमीप्सितं जानीयात् ॥ ६७ ॥

शुद्धा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।

तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

उक्तलक्षणदूतद्वारेण प्रतिपक्षराजस्य कर्तुमिष्टं सर्वं तत्त्वतो ज्ञात्वा तथा प्रयत्नं
कुर्यात् । यथात्मनः पीडा न भवति ॥ ६८ ॥

जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।

रस्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ ६९ ॥

“ अल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । स ज्ञेयो जाङ्गलो देशो बहुधान्यादि-
संयुतः ” । प्रचुरार्थमिकजनं रोगोपसर्गाद्यैरनाकुलं फलपुष्पतरुलतादिमनोहरं प्रणत-
समीपवास्तव्याटविकादिजनं सुलभकृषिवाणिज्याद्याजीवनमाश्रित्यावासं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

धन्वदुर्गं महीदुर्गमन्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ ७० ॥

धनुर्दुर्गं मरुवेष्टितं चतुर्दिशं पञ्चयोजनमनुदकं, महीदुर्गं पापाणेन इष्टकेन वा वि-
स्ताराद्वैगुण्योच्छ्रायेण द्वादशहस्तादुच्छ्रितेन युद्धार्थशुपरिभ्रमणयोग्येन सावरणगवा-
क्षादियुक्तेन प्राकारेण वेष्टितं, जलदुर्गमगाधोदकेन सर्वतः परिष्ठितं, वार्क्षदुर्गं बहिः
सर्वतो योजनमात्रं व्याप्य तिष्ठन्महावृक्षकण्टकिगुल्मलतायाचितं, नृदुर्गं चतुर्दिगव-
स्थायि हस्त्यश्वरथयुक्तवहुपादातरक्षितं, गिरिदुर्गं पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहं संकोचैकमार्गो-
पेतं अन्तर्नदीप्रसवणाद्युदकयुक्तं बहुसस्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितं, एतेषु दुर्गेषु मध्याद-
न्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरं विरचयेत् ॥ ७० ॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

यस्मादेषां दुर्गाणां मध्यात् दुर्गगुणबहुत्वेन गिरिदुर्गमतिरिच्यते तस्मात्सर्वप्रय-
त्नेन तदाश्रयेत् । गिरिदुर्गं शत्रुदुरारोहत्वं महत्प्रदेशादल्पप्रयत्नप्रेरितशिलादिना बहु-
विपक्षसैन्यव्यापादनमित्यादयो बहवो गुणाः ॥ ७१ ॥

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाऽऽसराः ।

त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ ७२ ॥

एषां दुर्गाणां मध्यात्प्रथमोक्तानि त्रीणि दुर्गाणि मृगादय आश्रिताः । तत्र धनु-
र्दुर्गं मृगैराश्रितं, महीदुर्गं गर्ताश्रितैर्मृषिकादिभिः, अब्दुर्गं जलचरैर्नकादिभिः, इत-
राणि त्रीणि वृक्षदुर्गादीनि वानरादय आश्रितास्तत्र वृक्षदुर्गं वानरैराश्रितं, नृदुर्गं
मानुषैः, गिरिदुर्गं दैवैः ॥ ७२ ॥

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।

तथारथो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३ ॥

यथैतान्दुर्गवासिनो मृगादीन्व्याधादयः शत्रवो न हिंसन्ति एवं दुर्गाश्रितं राजानं
न शत्रवः ॥ ७३ ॥

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

शतं दशसहस्राणि तस्मादुर्गं विधीयते ॥ ७४ ॥

[मन्दरस्यापि शिखरं निर्मानुष्यं न शिष्यते ।

मनुष्यदुर्गं दुर्गाणां मनुः स्वयम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥]

यस्मादेको धातृष्कः प्राकारस्थः शत्रूणां शतं योधयति । प्राकारस्थं धातृष्कशतं च शत्रूणां दशसहस्राणि तस्मादुर्गं कर्तुमुपदिश्यते ॥ ७४ ॥

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः ।

ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ७५ ॥

तदुर्गं खड्गाद्यायुधसुवर्णादिधनधान्यकरितुरगादिवाहनब्राह्मणभक्ष्यादिशिल्पियन्त्र-
घासोदकसमृद्धं कुर्यात् ॥ ७५ ॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।

गुप्तं सर्वतुल्यं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ ७६ ॥

तस्य दुर्गस्य मध्ये पर्याप्तं पृथक्पृथक् स्त्रीगृहदेवागारायुधागाराग्निशालादियुक्तं
परिखाप्राकारयैर्गुप्तं सर्वतुल्यफलपुष्पादियोगेन सर्वतुल्यं सुधाधवलितं वाप्यादिजलयुक्तं
वृक्षान्वितमात्मनो गृहं कारयेत् ॥ ७६ ॥

तद्ध्यास्योद्वेद्भार्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ।

कुले महति संभूतां ह्यां रूपगुणान्विताम् ॥ ७७ ॥

तद्गृहमाश्रित्य समानवर्णा शुभसूचकलक्षणोपेतां महाकुलप्रसूतां मनोहारिणीं
सुरूपां गुणवतीं भार्यामुद्वेहेत् ॥ ७७ ॥

पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चत्विजः ।

तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥ ७८ ॥

पुरोहितं चाप्यथर्वणविधिना कुर्वीत । ऋत्विजश्च कर्माणि कर्तुं वृणुयात् । ते
चास्य राज्ञो गृह्योक्तानि त्रेतासंघाद्यानि कर्माणि कुर्युः ॥ ७८ ॥

यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।

धर्मार्थं चैव विप्रैर्भ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥ ७९ ॥

राजा नानाप्रकारान्बहुदक्षिणान्धमेधादियज्ञान्कुर्यात् । ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहशय्या-
दीन्भोगान्सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ॥ ७९ ॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ।

स्याच्चाम्नायपरो लोको वर्तेत पितृवत्पुत्रेषु ॥ ८० ॥

राजा सत्तैरमात्यैर्वर्षप्राह्मं धान्यादिभागमानाययेत्, लोके च करादिग्रहणे शास्त्र-
निष्ठः स्यात्, स्वदेशवासिषु नरेषु पितृवत्स्नेहादिना वर्तेत ॥ ८० ॥

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ।

तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्मृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ ८१ ॥

तत्र तत्र हस्त्यश्वरथपदातावर्यादिस्थानेष्वध्यक्षानवेक्षितृन्विधान्पृथक् पृथक् विपश्चितः कर्मकुशलान्कुर्यात् । तैस्स्य राजस्तेषु हस्त्यश्वादिस्थानेषु मनुष्याणां कुर्वतां सर्वाणि कार्याणि सम्यक्कार्यार्थमवेशेरन् ॥ ८१ ॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ।

नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥ ८२ ॥

गुरुकुलान्निवृत्तानामधीतवेदानां ब्राह्मणानां गार्हस्थ्यार्थिना नियमतो धनधान्येन पूजां कुर्यात् । यस्माद्योऽयं ब्राह्मो ब्राह्मणेषु स्थापितधनधान्यादिनिधिरिव निधिरक्षयो ब्रह्मफलत्वादविनाशी राज्ञां शास्त्रेणोपदिश्यते ॥ ८२ ॥

न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।

तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥ ८३ ॥

तं ब्राह्मणस्थापितनिधिं न चौरा नापि शत्रवो हरन्ति, अन्यनिधिवद्भूस्यादिस्थापितः कालवशात् नश्यति । स्थानभ्रान्त्या वाऽदर्शनमुपैति । तस्माद्योयमक्षयोऽनन्तफलो निधिरिव निधिर्धनौघः स राज्ञा ब्राह्मणेषु निधातव्यः । तेभ्यो देय इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कीर्हिचित् ।

वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ ८४ ॥

अग्नौ यद्विर्ह्यते तत्कदाचित्स्कन्दते स्रवत्यधः पतति, कदाचिव्यथते शुष्यति कदाचिदाहादिना नश्यति, ब्राह्मणस्य मुखे यदुतं “पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः” इति ब्राह्मणहस्तदत्तमित्यर्थः । तस्य नोक्ता दोषाः । तस्मादग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठं ब्राह्मणाय दानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणश्रुवे ।

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५ ॥

ब्राह्मणेतद्विशेषविषये यद्दानं तत्समफलं यस्य देयद्रव्यस्य यत्फलं श्रुतं ततो नाधिकं नच न्यूनं भवति । यो ब्राह्मणः क्रियारहित आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स ब्राह्मणश्रुवः । तद्विषयदानं पूर्वापेक्षया द्विगुणफलम् । एवं प्राधीते प्रकान्ताध्ययने ब्राह्मणे लक्षगुणं फलम् । समस्तशाखाध्यायिन्यनन्तफलम् । “सहस्रगुणमाचार्ये” इति वा तृतीयपादस्य पाठः ॥ ८५ ॥

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानतयैव च ।

अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ ८६ ॥

[एष एव परो धर्मः कृत्स्नो राज्ञ उदाहृतः ।

जित्वा धनानि संग्रामाद्विजेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ७ ॥

देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ ८ ॥

विधातपोवृत्तिशुक्ततया पात्रस्य तारतम्यमपेक्ष्य शाले तथेति प्रत्ययरूपाया
अद्यास्तास्तारतम्यपात्रमासाद्य दानस्याल्पं महद्वाफलं परलोके लभ्यते ॥ ८६ ॥

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन्प्रजाः ।

न निवर्तेत संग्रामात्क्षेत्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ८७ ॥

समबलेनाधिकबलेन हीनबलेन च राजा युद्धार्थमाहूतो राजा प्रजारक्षणं कुर्वन्मु-
द्धान्न निवर्तेत । क्षत्रियेण युद्धार्थमाहूतेनावश्यं योद्धव्यमिति क्षेत्रं धर्मं स्मरन् ॥ ८७ ॥

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।

शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८ ॥

युद्धेष्वपराङ्मुखत्वं प्रजानां च रक्षणं ब्राह्मणपरिचर्या एतद्राज्ञामतिशयितं स्व-
र्गादिश्रेयःस्थानम् ॥ ८८ ॥

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।

युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ८९ ॥

राजानो मिथः स्पर्धमाना युद्धेष्वन्योन्यं हन्तुमिच्छन्तः प्रकृष्टया शक्त्या संमुखी-
भूय युध्यमानाः स्वर्गं गच्छन्ति । यद्यपि युद्धस्य शत्रुजयधनलाभादिरूपं दृष्टमेव फलं
न स्वर्गस्तथापि युद्धाश्रितापराङ्मुखत्वनियमस्य स्वर्गः फलमिति न दोषः ॥ ८९ ॥

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् ।

न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९० ॥

कूटान्यायुधानि बहिःकाष्ठादिमयान्यन्तर्गुप्तनिक्षिप्तशस्त्राण्येतैः समरे युध्यमानः
शत्रून् हन्यात् । नापि कर्ण्यकारफलकैर्बाणैः । नापि विषाक्तैः । नाप्यग्निदीप्तफलकैः ॥ ९० ॥

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीवं न कृताञ्जलिम् ।

न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ९१ ॥

स्वयं रथस्थो रथं त्यक्त्वा स्थलारूढं न हन्यात् । तथा नपुंसकं, बद्धाञ्जलिं
मुक्तकेशं, उपविष्टं, त्वदीयोऽहमित्येवंवादिनं न हन्यात् ॥ ९१ ॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नश्वं न निरायुधम् ।

नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ९२ ॥

सुप्तं, मुक्तसन्नाहं, विवर्धं, अनायुधं, अयुध्यमानं, प्रेक्षकं, अन्येन सह युध्यमानं च
न हन्यात् ॥ ९२ ॥

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।

न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ९३ ॥

भग्नखङ्गाद्यायुधं, पुत्रशोकादिनातं, बहुप्रहाराकुलं, भीतं, युद्धपराङ्मुखं, शिष्टक्षत्रि-
याणां धर्मं स्मरन् हन्यात् ॥ ९३ ॥

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।

भर्तुर्यदुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ९४ ॥

यस्तु योधो भीतः पराङ्मुखः सन् युद्धे शत्रुभिर्हन्यते स पोषणकर्तुः प्रभोर्यदुष्कृतं
तत्सर्वं प्राप्नोति । शास्त्रप्रमाणके च सुकृतदुष्कृते यथाशास्त्रं संक्रमयोग्ये एव सि-
द्धयतः अतएवोपजीव्यशास्त्रेण बाधनान्न प्रतिपक्षालुमानोदयोऽपि । एतच्च षष्ठे “प्रियेषु
स्वेषु सुकृतम्” (अ. ६ श्लो. ७९) इत्यत्राविष्कृतमस्माभिः । “पराङ्मुखहतस्य
स्यात्पापमेतद्विवक्षितम् । न त्वत्र प्रभुपापं स्यादिति गोविन्दराजकः ॥ मेधातिथि-
स्त्वर्थवादमात्रमेतन्निरूपयन् । मन्ये नैतद्वयं युक्तं व्यक्तमन्वर्थवर्जनात् ” । “अन्य-
दीयपुण्यपापेऽन्यत्र संक्रमेते” इति शास्त्रप्रामाण्याद्वेदान्तसूत्रकृता बादरायणेन निर्णी-
तोऽयमर्थ इति यथोक्तमेव रमणीयम् ॥ ९४ ॥

यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपाजितम् ।

भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ९५ ॥

पराङ्मुखहतस्य यकिञ्चित्सुकृतं परलोकार्थमजितमनेनास्ति तत्सर्वं प्रभुर्लभते ॥ ९५ ॥

राज्ञः स्वामिनः सर्वधनग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमाह—

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः ।

सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ ९६ ॥

रथाश्वहस्तिछत्रवल्गादि, धनधान्यगवादि, दास्यादि, स्त्रियः, सर्वाणि द्रव्याणि गुह-
लवणादीनि, कुप्यं च सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि धनं, यः पृथग्जित्वा सततं गृह-
मानयति तस्यैव तद्भवति । सुवर्णरजतभूमिरत्नाद्यनपकृष्टधनं तु राज्ञ एव समर्पणीयं
एतदर्थमेवात्र परिगणनीयम् ॥ ९६ ॥

अत एवाह—

राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥ ९७ ॥

[भृत्येभ्यो विजयेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ।

नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ॥ ९ ॥]

उद्धारं योद्धारो राज्ञे दद्युः । उद्ध्रियत इत्युद्धारः । जितधनादुत्कृष्टधनं सुवर्णरजत-
कुप्यादि राज्ञे समर्पणीयम् । करितुरगादि वाहनमपि राज्ञे देयम् । “वाहनं च राज्ञ
उद्धारं च” इति गोतमवचनात् । उद्धारदाने च श्रुतिः “इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा” इत्यु-
पक्रम्य “स महान्भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं समुद्धरत” इति । राज्ञा चापृथग्जितं
सह जितं सर्वयोधेभ्यो यथापौरुषं संविभजनीयम् ॥ ९७ ॥

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।

अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नत्रणे रिपून् ॥ ९८ ॥

अविगर्हित एषोऽनादिसर्गप्रवाहसंभवतया नित्यो योधधर्म उक्तः । युद्धे शत्रून् हि-
सन्क्षत्रिय एतं धर्मं न त्यजेत् । युद्धाधिकारित्वात्क्षत्रियग्रहणम् । अन्योऽपि तत्स्था-
नपतितो न त्यजेत् ॥ ९८ ॥

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः ।

रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

अजितं भूमिहिरण्यादि जेतुमिच्छेत् । जितं प्रयत्नतो रक्षेत् । रक्षितं च वाणि-
ज्यादिना वर्धयेत् । वृद्धं च पात्रेभ्यो दद्यात् ॥ ९९ ॥

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ।

अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥

एतच्चतुःप्रकारं पुरुषार्थो यः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं यस्मादेवंरूपं जानीयात् । अतो-
ऽनलसः सन्सर्वदावुष्ठानं कुर्यात् ॥ १०० ॥

अलब्धमिच्छेदण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।

रक्षितं वर्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

अलब्धं यद्धस्यश्वरथपादातात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत् । जितं च प्रत्यवेक्षणेन
रक्षेत् । रक्षितं च वृद्धयुपायेन स्थलजलपथवाणिज्यादिना वर्धयेत् । वृद्धं शास्त्रीयवि-
भागेन पात्रेभ्यो दद्यात् ॥ १०१ ॥

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।

नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥ १०२ ॥

नित्यं हस्त्यश्वादियुद्धादिशिक्षाभ्यासो दण्डो यस्य स तथा स्यात् । नित्यं च
प्रकाशीकृतमलविद्यादिना पौरुषं यस्य स तथा स्यात् । नित्यं संवृतं संवरणीयं
मन्त्राचारचेष्टादिकं यस्य स तथा स्यात् । नित्यं च शत्रोर्व्यसनादिरूपच्छिद्रानुसंधानं
तत्परः स्यात् ॥ १०२ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १०३ ॥

यस्मान्नित्योद्यतदण्डस्य जगदुद्विजेदिति तस्मात्सर्वप्राणिनो दण्डेनैवात्मसात्कु-
र्यात् ॥ १०३ ॥

अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया ।

बुद्धयेतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥ १०४ ॥

मायया छन्नतया अमात्यादिषु न वर्तेत । तथा सति सर्वेषामविश्वसनीयः स्यात् ।
धर्मरक्षार्थं यथातत्त्वेनैव व्यवहरेत् । यत्नकृतात्मपक्षरक्षश्च शत्रुकृतां प्रकृतिभेदरूपां
मायां चारद्वारेण जानीयात् ॥ १०४ ॥

नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।

गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ १०५ ॥

[न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥ १० ॥]

तथा यत्नं कुर्याद्यथास्य प्रकृतिभेदादि छिद्रं शत्रुर्न जानाति । शत्रोस्तु प्रकृतिभेदा-
दिकं चारैर्जानीयात् । कूर्मो यथा सुखचरणादीन्यङ्गान्यात्मदेहे गोपायत्येवं राज्याङ्गा-
न्यमात्यादीनि दानसंमानादिनात्मसात्कुर्यात् । दैवाच्च प्रकृतिभेदादिरूपे छिद्रे जाते य-
त्नतः प्रतीकारं कुर्यात् ॥ १०५ ॥

वक्वच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ।

वृक्वच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

यथा वक्रो जले मीनमातिचञ्चलस्वभावमपि मत्स्यग्रहणादेकतानान्तःकरणश्चिन्त-
यत्येवं रहसि सुविहितरक्षस्यापि विपक्षस्य देशग्रहणादीनर्थाश्चिन्तयेत् । यथाच सिंहः
प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तीबलं हन्तुमाक्रमत्येवमल्पबललो बलवतोपक्रान्तः संश्रयायुपा-
यान्तरासंभवे सर्वशक्त्या शत्रुं हन्तुमाक्रमेत् । यथा च वृकः पालकृतरक्षणमपि पशुं
दैवात्पालानवधानमासाय व्यापादयत्येवं दुर्गाद्यवस्थितमपि शत्रुं कथंचित्प्रमादमा-
साय व्यापादयेत् । यथा शशः वधोद्भुरविविधव्याधमध्यगतोऽपि कुटिलगतिरुत्प्लुत्य
पलायते, एवं स्वयमबलो बलवदरिपरिष्ठितोऽपि कथंचिदरिव्यामोहमाधाय गुणवत्पा-
थिवान्तरं संश्रयितुमुपसर्पेत् ॥ १०६ ॥

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपान्थिनः ।

तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७ ॥

एवमुक्तप्रकारेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेर्ये विजयविरोधिना भवेयुस्तान्सर्वान्साम-
दानभेददण्डैरुपायैर्वशमानयेत् ॥ १०७ ॥

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।

दण्डेनैव प्रसह्येतांश्छनकैर्वशमानयेत् ॥ १०८ ॥

ते च विजयविरोधिना यद्यायैस्त्रिभिरुपायैर्न निवर्तन्ते तदा बलदेशोपमर्दादिना
युद्धेन शनकैर्लघुगुरुदण्डक्रमेण दण्डेन वशीकुर्यात् ॥ १०८ ॥

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।

सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०९ ॥

चतुर्णामपि सामादीनामुपायानां मध्यात्सामदण्डावेव राष्ट्रद्व्यर्थं पण्डिताः प्रशंसन्ति । साञ्चि प्रयासधनव्ययसैन्यक्षयादिदोषाभावाद्दण्डे तु तत्सद्भावेऽपि कार्यसिध्यतिशयात् ॥ १०९ ॥

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ।

तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ११० ॥

यथा क्षेत्रे धान्यवृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि लवनकर्ता रक्षति वृणादिकं चोद्धरति, एवं नृपती राष्ट्रे दुष्टान्हन्यान्नत्वदुष्टास्तदीयसहजान्भ्रातृनपि निर्दातृदुष्टान्तादवसीयते । शिष्टसहितं च राष्ट्रं रक्षेत् ॥ ११० ॥

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।

सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ १११ ॥

यो राजा अनवेक्षया दुष्टशिष्टाज्ञानेन सर्वानेव स्वराष्ट्रीयजनान्छास्त्रियधनग्रहणमारणादिकष्टेन पीडयति स क्षीग्रमेव जनपदवैराख्यप्रकृतिकोपाधर्मै राजा राज्याज्जीविताच्च पुत्रादिसहितो भ्रश्यते ॥ १११ ॥

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।

तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२ ॥

यथा प्राणभृतामाहारनिरोधादिना शरीरशोषणात्प्राणाः क्षीयन्ते, एवं राज्ञामपि राष्ट्रपीडनात्प्रकृतिकोपादिना प्राणा विनश्यन्ति । तस्मात्स्वशरीरवद्राज्ञा राष्ट्रं रक्षणीयमित्युक्तम् ॥ ११२ ॥

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।

सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥

राष्ट्रस्य रक्षणे च वक्ष्यमाणमिममुपायमनुतिष्ठेत् । यस्मात्संरक्षितराष्ट्रो राजाऽनायासेन वर्धते ॥ ११३ ॥

द्वयोत्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।

तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११४ ॥

द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां वा ग्रामाणां पञ्चानां वा ग्रामशतानां गुल्मं रक्षितपुरुषसमूहं सत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षास्थानं कुर्यात् । अस्य लाघवगौरवापेक्षश्चोक्तविकल्पः ॥ ११४ ॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्यादशग्रामपतिं तथा ।

विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥

एकग्रामदशग्रामावाधिपतीन्कुर्यात् ॥ ११५ ॥

ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ।

शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥ ११६ ॥

विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ।

शंसेद्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७ ॥

ग्रामाधिपतिश्चौरादिदोषान्ग्रामे संजातानात्मना प्रतिकर्तुमक्षमोऽदृष्टकृतया स्वयं दशग्रामाधिपतये कथयेत् । एवं दशग्रामाधिपतयो विंशतिग्रामस्वाम्यादिभ्यः कथयेयुः । तथाच सति सम्यक् चौरादिकण्टकोद्धारो भवति ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह—

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।

अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥ ११८ ॥

यान्यन्नपानेन्धनादीनि ग्रामवासिभिः प्रत्यहं राजे देयानि न त्वद्भकरं “ धान्यानामष्टमो भागः ” (अ. ७ श्लो. १२०) इत्यादिकं तानि ग्रामाधिपतिर्दृष्ट्यर्थं गृह्णीयात् ॥ ११८ ॥

दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च ।

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः परम् ॥ ११९ ॥

“ अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां त्रिगवं ब्रह्मघातिनाम् ” इति हारीतस्मरणम् । षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविधहलद्वयेन यावती भूमिर्वाह्यते तत्कुलमिति वदति तदशग्रामाधिपतिर्दृष्ट्यर्थं भुञ्जीत । एवं विंशत्यधिपतिः पञ्च कुलानि, शताधिपतिर्मध्यमं ग्रामं, सहस्राधिपतिर्मध्यमं पुरम् ॥ ११९ ॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ।

राज्ञोऽन्यः सचिवः स्त्रियस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ १२० ॥

तेषां ग्रामनिवासिप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तौ यानि ग्रामभवानि कार्याणि, कृताकृतानि च पृथक्कार्याणि, तान्यन्यो राज्ञो हितकृत्तन्निगुक्तोऽनलसः कुर्वति ॥ १२० ॥

नगरे नगरे चैवं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ।

उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१ ॥

प्रतिनगरमेकैकमुच्चैःस्थानं कुलादिना महान्तं प्रधानरूपं घोररूपं हस्त्यश्वादि-सामग्र्या भयजनकं नक्षत्रादिमध्ये भार्गवादिग्रहमिव तेजस्विनं, कार्यद्रष्टारं नगराधिपतिं कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स ताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ।

तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्ग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ १२२ ॥

स नगराधिकृतस्तान्सर्वान्ग्रामाधिपत्यादीनसति प्रयोजने सर्वदा स्वयं स्वबलेनानुगच्छेत् । तेषां च नगराधिकृतपर्यन्तानां सर्वेषामेव यदाष्ट्रे स्वचेष्टितं तत्तद्विषयनि-युक्तैश्चरैः सम्यक्प्रजाः परिणयेद्वगच्छेत् ॥ १२२ ॥

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।

भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षोदिमाः प्रजाः ॥ १२३ ॥

यस्माद्ये राज्ञो रक्षाधिकृतास्ते बाहुल्येन परस्वग्रहणशीला वञ्चकाश्च भवन्ति-
तस्मात्तेभ्य इमाः स्वात्मीयाः प्रजा राजा रक्षेत् ॥ १२३ ॥

ये कार्यािकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥ १२४ ॥

ये रक्षाधिकृताः कार्यार्थिभ्य एव वाक्छलादिकमुद्राव्य लोभादशास्त्रीयधनग्रहणं
पापबुद्धयः कुर्वन्ति तेषां सर्वस्वं राजा गृहीत्वा देशान्निःसारणं कुर्यात् ॥ १२४ ॥

राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।

प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानं कर्मानुरूपतः ॥ १२५ ॥

राजोपयुक्तकर्मनियुक्तानां स्त्रीणां दास्यादीनां कर्मकरजनस्य चोत्कृष्टमध्यमापकृष्ट-
स्थानयोग्यानु रूपेण प्रत्यहं कर्मानुरूपेण वृत्तिं कुर्यात् ॥ १२५ ॥

तामेव दर्शयति —

पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।

पाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥ १२६ ॥

अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोदकवाहादेः कर्मकरस्य वक्ष्यमाणलक्षणः पणो भृति-
रूपः प्रत्यहं दातव्यः । पाण्मासिकश्चाच्छादो वस्त्रयुगं दातव्यम् । “ अष्टमुष्टिर्भवे-
त्किंचित्किंचिदष्टौ च पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥
चतुराढको भवेद्रोणः ” इति गणनया धान्यद्रोणश्च प्रतिमासं देयः । उत्कृष्टस्य तु भृ-
तिरूपाश्च षट् पणा देयाः । अनयैव कल्पनया पाण्मासिकानि षट् वस्त्रयुगानि दे-
यानि । प्रतिमासं पाण्मास्या द्रोणा देयाः । अनयैवातिदिशा मध्यमस्य पणत्रयं भृति-
रूपं दातव्यम् । पाण्मासिकं च वस्त्रयुगत्रयं मासिकं च धान्यं द्रोणत्रयं देयम् ॥ १२६ ॥

क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।

योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥ १२७ ॥

कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रं, लवणादिद्रव्यं विक्रीयमाणं चात्र कियलभ्यते,
कियदूरादानीतं, किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेण लग्नं, किम-
स्यारण्यादौ चौरादिभ्यो रक्षारूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्येदानीं लाभयोग
इत्येतदवेक्ष्य वणिजः करान्दापयेत् ॥ १२७ ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।

तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥ १२८ ॥

यथा राजाऽवेक्षणादिकर्मणः फलेन, यथा च कार्षिकवणिगादयः कृषिवाणिज्यादि-

कर्मणां फलेन संबध्यन्ते तथा निरूप्य राजा सर्वदा राष्ट्रे करान्गृह्णीयात् ॥ १२८ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथालपालपमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः ।

तथालपालपो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ १२९ ॥

यथा जलौकोवत्सभमराः स्तोकस्तोकानि रक्तक्षीरमधून्यदन्त्येवं राज्ञा मूलवनम-
च्छिन्दताल्पोऽल्पो राष्ट्रादाब्दिकः करो ग्राह्यः ॥ १२९ ॥

तमाह—

पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।

धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥ १३० ॥

मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः । एवं धान्यानां षष्ठो-
ऽष्टमो द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्राह्यः । भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघव-
गौरवापेक्षयायं बह्वल्पग्रहणविकल्पः ॥ १३० ॥

आददीताथ षड्भागं दुर्मांसमधुसर्पिषाम् ।

गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१ ॥

पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च ।

मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ १३२ ॥

दुशब्दोऽत्र वृक्षावाचकः । वृक्षादीनां सप्तदशानामश्ममयान्तानां षष्ठो भागो
लाभाद्ग्रहीतव्यः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

अत्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ।

न च क्षुधास्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥ १३३ ॥

क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात्करं न गृह्णीयात् । नच तदीयदेशे वसन्श्रो-
त्रियो बुभुक्षयावसादं गच्छेत् ॥ १३३ ॥

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।

तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥ १३४ ॥

यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा
शीघ्रमवसादं गच्छति ॥ १३४ ॥

श्रुतवृत्ते वेदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।

संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ १३५ ॥

शास्त्रज्ञानाद्युपाने ज्ञात्वा अस्य तदवतारं धर्मादनपेतां जीविकाशुपकल्पयेत् ।
चौरादिभ्यश्चैनमौरसं पुत्रमिव पिता रक्षेत् ॥ १३५ ॥

यस्मात्—

संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।

तेनार्युर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ १३६ ॥

स च श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रक्ष्यमाणो यं धर्मं प्रत्यहं करोति तेन राज्ञ आर्युर्ध-
नराष्ट्राणि वर्धन्ते ॥ १३६ ॥

यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ।

व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ १३७ ॥

राजा स्वदेशे शाकपर्णादिस्वल्पमूल्यवस्तुकयविक्रयादिना जीवन्तं निकृष्टजनं
स्वल्पमपि कराख्यं वर्षेण दापयेत् ॥ १३७ ॥

कारुकाञ्जिलिपिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।

एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ १३८ ॥

कारुकान्सपकारादीन् शिल्पिभ्य ईषदुत्कृष्टान्, शिल्पिनश्च लोहकारादीन्, शूद्रांश्च
देहह्लेशोपजीविनो भारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म कारयेत् ॥ १३८ ॥

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।

उच्छिन्दन्द्वात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

प्रजाल्लेहात्करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलच्छेदः, अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणं
परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्यात् । यस्माद् आत्मनो मूलमुच्छिद्य कोशक्षयादा-
त्मानं पीडयेत् । पूर्वार्धात्परेषां चेत्यपि संबध्यते । परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च
पीडयेत् ॥ १३९ ॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥ १४० ॥

कार्यविशेषमवगम्य क्वचित्कार्यं तीक्ष्णः क्वचिन्मृदुश्च भवेत् त्वैकरूपमालम्बेत
यस्मादुक्तरूपो राजा सर्वेषामभिमतो भवति ॥ १४० ॥

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्भूतम् ।

स्थापयेदासने तस्मिन्निवन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥ १४१ ॥

स्वयं कार्यदर्शने खिन्नः श्रेष्ठामात्यं धर्मविदं प्राज्ञं जितेन्द्रियं कुलीनं तस्मिन्कार्य-
दर्शनस्थाने नियुञ्जीत ॥ १४१ ॥

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सर्वमात्मनः कार्यजातं संपाद्योयुक्तः प्रमादरहित आत्मीयाः
प्रजा रक्षेत् ॥ १४२ ॥

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्वियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।

संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ १४३ ॥

यस्य राज्ञोऽमात्यादिसहितस्य पश्यत एव राष्ट्रादक्रोशन्त्यः प्रजास्तस्करादिभिरपि हियन्ते स मृत एव न तु जीवति । जीवनकार्याभावाज्जीवनमपि तस्य मरणमेवेत्यर्थः ॥ १४३ ॥

तस्मात् “अप्रमत्तः प्रजा रक्षेत्” इति पूर्वोक्तशेषं तदेव द्रढयति—

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ १४४ ॥

धर्मान्तरेभ्यः श्रेष्ठं क्षत्रियस्य प्रजारक्षणमेव प्रकृत्यो धर्मः । यस्माद्यथोक्तलक्षणफलकरादिभोक्ता राजा धर्मेण संबध्यते ॥ १४४ ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।

हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चाचर्य प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥ १४५ ॥

स भूपो रात्रेः पश्चिमयाम उत्थाय कृतमूत्रपुरीषोत्सर्गादिशौचोऽनन्यमनाः कृताग्निहोत्रावसथ्यहोमो ब्राह्मणान्पूजयित्वा वास्तुलक्षणानुपेतां सभाममात्यादिदर्शनगृहं प्रविशेत् ॥ १४५ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।

विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ १४६ ॥

तस्यां सभायां स्थितो दर्शनार्थमागताः प्रजाः सर्वाः संभाषणदर्शनादिभिः प्रतिनन्द्य प्रस्थापयेत् । ताश्च प्रस्थाप्य मन्त्रिभिः सह संधिविग्रहादि चिन्तयेत् ॥ १४६ ॥

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।

अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेद्विभाषितः ॥ १४७ ॥

पर्वतपृष्ठमारुह्य निर्जनवनगृहस्थितोऽरण्यदेशे वा विविक्ते मन्त्रभेदकारिभिरनुपलक्षितः । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरित्येवं पञ्चाङ्गं मन्त्रं चिन्तयेत् ॥ १४७ ॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।

स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ १४८ ॥

यस्य राज्ञो मन्त्रिभ्यः पृथगन्ये जना मिलित्वास्य मन्त्रं न जानन्ति स क्षीणकोशोऽपि सर्वां पृथिवीं भुनक्ति ॥ १४८ ॥

जडमूकान्धवधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ।

स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥

बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् तिर्यग्योनिभवांश्च शुक्रसारिकादीन् अतिवृद्धस्त्रीम्लेच्छ-
बोग्यङ्गहीनांश्च मन्त्रसमयेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥

यस्मात्—

भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।

स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥ १५० ॥

एते जडादयोऽपि प्राचीनदुष्कृतवशेन प्राप्तजडादिभावा अधार्मिकतयैवावमानिता मन्त्रभेदं कुर्वन्ति । तथा शुकादयोऽतिदृढाश्च स्त्रियश्च विशेषेणास्थिरबुद्धितया मन्त्रं भिन्दन्ति । तस्मात्तदपसारणे यत्नवान्स्यात् ॥ १५० ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।

चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा ॥ १५१ ॥

दिनमध्ये रात्रिमध्ये वा विगतचित्तखेदः शरीरक्लेशरहितश्च मन्त्राभिः सह एकाकी वा धर्मार्थकामानुष्ठानं चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ।

कन्यानां संप्रदानं च कुमारानां च रक्षणम् ॥ १५२ ॥

तेषां च धर्मार्थकामानां प्रायिकविरोधवतां विरोधपरिहारेणार्जनोपायं चिन्तयेत् । दुहितृणां च दानं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं निरूपयेत् । कुमारानां च पुत्राणां विनयाधाननी-
तिशिक्षार्थं रक्षणं चिन्तयेत् ॥ १५२ ॥

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।

अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ १५३ ॥

दूतानां संगुप्तार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रस्थापनं चिन्तयेत् । तथा प्रारब्धकार्यशेषं समापयितुं चिन्तयेत् । स्त्रीणां चातिविषमचेष्टितत्वात् । तथाहि “शस्त्रेण वेणी-
विनिगृहितेन विदुरथं वै महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम् ॥” इत्याद्यवगम्यात्मरक्षार्थं चान्तःपुरस्त्रीणां चेष्टितं सखीदास्यादिना निरूपयेत् । चराणां च प्रतिराजादिषु निशुक्तानां चरान्तरैश्चेष्टितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।

अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४ ॥

[वने वनेचराः कार्याः श्रमणादविकादयः ।

परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राचारपरम्पराः ॥ ११ ॥

परस्य चैते वोढव्यास्तादृशैरेव तादृशाः ।

चारसंचारिणः संस्थाः शठाश्चागूढसंज्ञिताः ॥ १२ ॥]

अष्टविधं कर्म समग्रं चिन्तयेत् । तच्चोशनसोक्तम् “आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्ट-

गतिको नृपः । अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः ॥” तत्र अदानं करादीनां, विसर्गो भृत्यादिभ्यो धनदानं, प्रेषोऽमात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेषु, निषेधो दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियासु, अर्थवचनं कार्यसंदेहे राजाज्ञयैव तत्र नियमात्, व्यवहारस्येक्षणं प्रजाना-नामृणादिविप्रतिपत्तौ, दण्डः पराजितानां, शास्त्रोक्तधनग्रहणम्, शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्रायश्चित्तसंपादनम् । मेधातिथिस्तु “अकृतारम्भकृतानुष्ठानमनुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहस्तथा सामदानदण्डभेदा एतदष्टविधं कर्म । अक्ष्ण्वा वणिक्पथः, उदकसेतुबन्धनं, दुर्गकरणम्, कृतस्य संस्कारनिर्णयः, हस्तिबन्धनं, खनिखननं, शून्य-निवेशनं, दारुवनच्छेदनं च ” इत्याह । तथा कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापस-व्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत् । तत्र परममर्ज्ञः प्रगल्भच्छात्रः कपटव्यवहारित्वात्कापटिकस्तं दृत्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात्, यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति । प्रव्रज्यारूढ-पतित उदास्थितः तं लोकेषु विदितदोषं प्रज्ञाशौचयुक्तं वृत्त्यर्थिनं कृत्वा रहसि राजा पूर्ववद्ब्रूयात् । बहुत्पत्तिकमठे स्थापयेत्प्रचुरसस्योत्पत्तिकं भूम्यन्तरं च तद्दृत्यर्थमु-पकल्पयेत् । स चान्येषामपि प्रव्रजितानां राजा चारकर्मकारिणां ग्रासाच्छादनादिकं दद्यात् । कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिव्यञ्जनस्तमपि पूर्ववदुक्त्वा स्व-भूमौ कृषिकर्म कारयेत् । वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तं पूर्ववदुक्त्वा धन-मानाभ्यामात्मीकृत्य वाणिज्यं कारयेत् । सुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सोऽपि क्वचिदाश्रमे वसन्बहुसुण्डजटिलान्तरे कपटशिष्यगणवृत्तो गुप्तराजोपकल्पित-वृत्तिस्तापस्यं कुर्यात् । मासद्विमासान्तरितं प्रकाशं बदरादिमुष्टिमश्रीयात्, रहसि च राजोपकल्पितमाहारं कल्पयेत् । शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकं ख्यापयेयुः । ते च बहुलोकवेष्टनमासाद्य सर्वेषां विश्वसनीयत्वात्सर्वकार्यमकार्यं च पृच्छन्ति अन्यस्य कुक्रियादिकं कथयन्त्येवंरूपं पञ्चवर्गं यथावचिन्तयेत् । एवं पञ्चवर्गं प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण प्रतिराजस्यात्मीयानां चामात्यादीनां चानुरागविरागौ ज्ञात्वा तदगुरुं चिन्तयेत् । वक्ष्यमाणस्य राजमण्डलस्य प्रचारं कः संध्यर्थी को वा विग्रहार्थीत्यादिकं चिन्तयेत् । तं च ज्ञात्वा तदगुरुं चिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।

उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥

अरिविजिगीषोर्भूम्यन्तरः संहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतयोः समर्थः स मध्यमस्तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । तथा प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसमर्थो विजिगीषुस्तस्य चेष्टितं चिन्तयेत् । तथा विजिगीषुमध्यमानां संहतानामनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासं-हतानां समर्थ उदासीनस्तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । शत्रोश्च त्रिविधस्यापि सहजस्याकृ-त्रिमस्य भूम्यन्तरस्य च पूर्वापेक्षया प्रयत्नतः प्रचारं चिन्तयेत् ॥ १५५ ॥

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।

अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥ १५६ ॥

एता मध्यमाथाश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेण मण्डलमूलं अपरासामभिधास्यमानप्रकृ-
तीनाममात्यादीनां मूलमित्युच्यते । अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः । तद्यथा । अयतोऽरि-
भ्रमीनां मित्रं, अरिमित्रं, मित्रमित्रं अरिमित्रमित्रं चेत्येवं चतस्रः प्रकृतयो भवन्ति ।
पश्चाच्च पाष्णिग्राहः, आक्रन्दः, पाष्णिग्राहासारः, आक्रन्दासार इति चतस्रः एवमष्टौ
प्रकृतयो भवन्ति । पूर्वोक्ताभिश्च मध्यमारिविजिगीषदासीनशत्रुरूपाभिः मूलप्रकृ-
तिभिः सह द्वादशैताः प्रकृतयः स्मृताः ॥ १५६ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ।

प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणामष्टानां शाखाप्रकृतीनामुक्तानामेकैकस्याः प्रकृते-
रमात्यदेशदुर्गकोशदुर्गदण्डाख्याः पञ्च द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति । एताश्च पञ्च द्वाद-
शानां प्रत्येकं भवन्त्यो द्वादशगुणजाताः पष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति । तथा
मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो
मुनिभिः कथिताः ॥ १५७ ॥

अनन्तरमरिं विद्यादरिसेयिनमेव च ।

अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ १५८ ॥

[विप्रकृष्टेऽध्वनीयन्न उदासीनो बलान्वितः ।

स खिलो मण्डलार्थस्तु यस्मिञ्ज्ञेयः स मध्यमः ॥ १३ ॥]

विजिगीषोर्नृपस्यानन्तरितं चतुर्दिशमप्यरिप्रकृतिं विजानीयात् । तथा तत्से-
विनमप्यरिमेव विद्यात् । अरेरनन्तरं विजिगीषोर्नृपस्यैकान्तरं मित्रप्रकृतिं विद्यात् ।
तयोश्चारिमित्रयोः परं विजिगीषोरुदासीनप्रकृतिं विद्यात् । आसामेव प्रकृतीनामग्र-
पश्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः । अत्राग्रवर्तिनोऽरिव्यपदेश एव । पश्चाद्वर्तिनस्त्वरित्वेऽपि
पाष्णिग्राहव्यपदेशः ॥ १५८ ॥

तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ।

व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १५९ ॥

तान्सर्वान्नृपतीन्सामदानभेददण्डैरुपायैर्यथासंभवं व्यस्तैः समस्तैर्वशीकुर्यात् । अथवा
पौरुषेण दण्डेनैव केवलेन नयेन सान्नैव वा केवलेनात्मवशान्कुर्यात् । तथा चोक्तम्
“सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये” ॥ १५९ ॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।

द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ १६० ॥

तत्रोभयाद्युग्रार्थं हस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबन्धनेनावाभ्यामन्योन्यस्योपकर्तव्यमिति
नियमबन्धः संधिः, वैरं विग्रहाचरणाद्याधिक्येन, यानं शत्रुं प्रति गमनम्, उपेक्षणं

आसनं, स्वार्थसिद्धये बलस्य द्विधाकरणं द्वैधीभावः, शत्रुपीडितस्य प्रबलतर राजान्तराश्रयणं संश्रयः, एतान्गुणानुपकारकान्सर्वदा चिन्तयेत् । यदुणाश्रयणे सत्यात्मन उपचयः परस्यापचयस्तं गुणमाश्रयेत् ॥ १६० ॥

आसनं चैव यानं च संधिं विग्रहमेव च ।

कार्यं वीक्ष्य प्रयुज्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥

संध्यादिगुणानां नैरपेक्षेणानुष्ठानमनन्तरमुक्तं तदुचितानुष्ठानार्थोऽयमारम्भः । आत्मसमृद्धिपरहान्यादिक कार्यं वीक्ष्य संधायासनं विगृह्य वा यानं द्वैधीभावसंश्रये च केनचित्संधिं केनचिद्विग्रहमित्यादिकमनुतिष्ठेत् ॥ १६१ ॥

संधिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।

उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६२ ॥

संध्यादीन्षडेव गुणान्द्विप्रकाराज्जानीयादित्यविवक्षार्थम् ॥ १६२ ॥

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।

तदात्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥ १६३ ॥

तात्कालिकफललाभार्थमुत्तरकालीनफललाभार्थं वा यत्र राजान्तरेण सहान्यं प्रति यानादि कर्म क्रियते स समानयानकर्मा संधिः । यः पुनस्त्वमत्र याहि अहमत्र यास्यामीति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थितयैव क्रियते सोऽसमानयानकर्मेत्येवं द्विप्रकारः संधिर्ज्ञातव्यः ॥ १६३ ॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।

मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥ १६४ ॥

शत्रुजयरूपप्रयोजनार्थं शत्रोर्व्यसनादिकमाकलय्य वक्ष्यमाणमार्गशीर्षादिकालादन्यदा यथोक्तकाल एव वा स्वयं कृत इत्येको विग्रहः । अपकृतमपकारः मित्रस्यापकारे राजान्तरेण कृते मित्ररक्षणार्थमपरो विग्रह इत्येवं द्विविधो विग्रहः । गोविन्दराजेन तु “ मित्रेण चैवापकृते ” इति पठितं व्याख्यातं च—यः परस्य शत्रुः स विजिगीषोमित्रं तेनापकारे क्रियमाणे व्यसनिनि शत्राविति । “ तस्माद्विहितपाठार्थं वृद्धैर्गोविन्दराजतः । मेधातिथिप्रभृतिभिलिखितौ स्वीकृतौ मया ॥ ” ॥ १६४ ॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

आत्ययिकं कार्यं शत्रोर्व्यसनादिकं तस्मिन्नकस्माज्जाते शक्तस्यैकाकिनो यानमशक्तस्य मित्रसहितस्येत्येवं यानं द्विविधमभिधीयते ॥ १६५ ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६ ॥

प्राग्जन्मार्जितेन दुष्कृतेन ऐहिकेन वा पूर्वकृतेन क्रमशः क्षीणहस्त्यश्वकोशा-
दिकस्य समृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थमित्येवं द्विविधमासनं मुनिभिः
स्मृतम् ॥ १६६ ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।

द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥ १६७ ॥

साध्यस्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं बलस्य हस्त्यश्वादेः सेनाधिपत्याधिष्ठितस्य एकत्र शत्रु-
पोषद्रववारणार्थमवस्थानमन्यत्र दुर्गदेशे राज्ञः कतिचिद्बलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवं
संध्यादिगुणपट्कोपकारज्ञैः द्विविधं द्वैधं कीर्त्यते ॥ १६७ ॥

अर्थसंपदनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।

साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

शत्रुभिः पीड्यमानस्य शत्रुपीडानिष्ठत्याख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थम्, असत्यामपि वा
तत्काले पीडायां भाविशत्रुपीडनशङ्कया अशुकमयं महाबलं नृपतिमाश्रित इति सर्वत्र
व्यपदेशोत्पादनार्थं बलवन्तमुपाश्रयणमेवं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

यदा युद्धोत्तरकाले निश्चितमात्मन आधिक्यं जानीयात्तदात्वे तत्कालेऽल्पधनाभु-
पक्षयः तदा त्वल्पमङ्गीकृत्यापि संधिमाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।

अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ १७० ॥

यदामात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीर्दानसंमानाद्यैरतीव तुष्टा मन्येत आत्मानं च हस्त्य-
श्वकोशादिशक्तित्रयेणोपचितं तदा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।

परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥ १७१ ॥

यदात्मीयममात्यादिसैन्यं हर्षयुक्तं धनादिना पुष्टं तत्त्वतो जानीयात्, शत्रोश्चामा-
यादिबलं विपरीतं तदा तं लक्ष्यीकृत्य यायात् ॥ १७१ ॥

यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ।

तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीन् ॥ १७२ ॥

यदा पुनर्वाहनेन हस्त्यश्वादिना बलेन चामात्यादिविपत्त्यादिपरिक्षीणो भवेत्तदा
सामोपदाप्रदानादिना शत्रून्प्रसान्त्वयन्प्रयत्नेनासनमाश्रयेत् ॥ १७२ ॥

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।

तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥ १७३ ॥

यदा राजा सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंधानं च शत्रुं बुध्येत्तदा कातिचिद्वलस-
हितः स्वयं दुर्गमाश्रयेत् । बलैकदेशेन च शत्रुविरोधमाचरेत् । एवं द्विधा बलं कृत्वा
मित्रसंग्रहादिकं स्वकार्यं साधयेत् ॥ १७३ ॥

यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत् ।

तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥ १७४ ॥

यदा तु सैन्यानाममात्यादिप्रकृतिदोषादिनातिशयेन ग्राह्यो भवति बलं द्वैधं
विधाय दुर्गाश्रयणेनापि नात्मरक्षाक्षमस्तदा शीघ्रमेव धार्मिकं बलवन्तं च राजानमा-
श्रयेत् ॥ १७४ ॥

कीदृशं तं बलवन्तमित्याह—

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिवलस्य च ।

उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥ १७५ ॥

यासां दोषेणासौ गमनीयतमो जातस्तासां प्रकृतीनां, यस्माच्च शत्रुबलादस्य-
भयसुत्पन्नं तयोर्द्वयोरपि यः संश्रितो निग्रहक्षमस्तं नृपं सर्वयत्नैर्गुरुमिव नित्यं
सेवेत ॥ १७५ ॥

यदि तत्रापि संपश्येदोषं संश्रयकारितम् ।

सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६ ॥

अगतिका हि गतिः संश्रयो नाम । तत्रापि यदि संश्रयकृतं दोषं पश्येत्तदा निःसं-
शयो भूत्वा शोभनमेव युद्धं तस्मिन्काले समाचरेत् । दुर्बलेनापि बलवतो जयदर्शना-
निहतस्य च स्वर्गप्राप्तेः ॥ १७६ ॥

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।

यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १७७ ॥

सर्वैः सामादिभिरुपायैर्नीतिज्ञो राजा तथा यत्नेत, यथास्य मित्रोदासीनशत्रवोऽभ्य-
धिका न भवन्ति । आधिक्ये हि तेषामसौ ग्राह्यो भवति । धनलोभेन मित्रस्यापि
शात्रवापत्तेः ॥ १७७ ॥

आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ।

अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ १७८ ॥

सर्वेषां कार्याणामल्पानां बहुनामप्यायतिमुत्तरकालं गुणं दोषं विचारयेत् । वर्तमा-
नकालं च शीघ्रसंपादनायर्थं विचारयेत् । अतीतानां च सर्वकार्याणां गुणदोषौ किमेषां
कृतं विधितं किं वावशिष्टमित्येवं यथावद्विचारयेत् ॥ १७८ ॥

यस्मात्—

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।

अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥

यः कार्याणामागामिकगुणदोषज्ञः स गुणवत्कार्यमारभते दोषवत्परित्यजति ।
यश्च वर्तमानकाले क्षिप्रमेववधार्य कार्यं करोति अतीते कार्ये यः कार्यशेषज्ञः स
तत्कार्यसमाप्तौ तत्फलं लभते । यस्मादेवंविधकालत्रयसावधानत्वान्न कदाचिच्छत्रु-
भिरभिभूयते ॥ १७९ ॥

किं बहुना—

यथैनं नाभिसंध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।

तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ॥ १८० ॥

यथैनं राजानं मित्रादय उक्ता न बाधेरंस्तथा सर्वसंविधानं कुर्यात् इत्येष सांक्षे-
पिको नयो नीतिः ॥ १८० ॥

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।

तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१ ॥

यदा पुनः शक्तः सन् शत्रुराष्ट्रं प्रति यात्रामारभेततदाऽनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण शत्रु-
देशमत्वरमाणो गच्छेत् ॥ १८१ ॥

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।

फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथावलम् ॥ १८२ ॥

यश्चतुरङ्गबलोपेतो राजा करिरथादिगमनविलम्बेन बिलम्बितप्रयाणस्तथा हैमन्ति-
फसस्यबहुलं च परराष्ट्रं जिगमिषुः समुपगमनाय शोभने मार्गशीर्षे मासि यात्रां
कुर्यात् । यः पुनरश्वबलप्रायो नृपतिः क्षीप्रगतिर्वा सर्वसस्यबहुलं परराष्ट्रं यियासुः स
फाल्गुने चैत्रे वा मासि स्वबलयोग्यकालानतिक्रमेण यायात् । अत एवमन्वर्थव्यापार-
परं संक्षेपेण याज्ञवल्क्यवचनम् । “यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत्”
(अ. २ श्लो. ३४८) ॥ १८२ ॥

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्भुवं जयम् ।

तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ १८३ ॥

उक्तकालव्यतिरिक्तेषु यदात्मनो निश्चितं जयमवगच्छेत्तदा स्वबलयोग्यकाले ग्री-
ष्मादावपि हस्त्यश्वादिबलप्रायो विगृह्यैव यात्रां कुर्यात् । शत्रोश्चाभात्यादिप्रकृ-
तिगोचरदण्डपारुष्यादिव्यसने जातेऽरिपक्षभृतायां तत्प्रकृतावप्युक्तकालादन्यत्रापि
यायात् ॥ १८३ ॥

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।

उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥ १८४ ॥

संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम् ।

सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८५ ॥

मूले स्वीयदुर्गराष्ट्ररूपे पार्ष्णिग्राहसंविधानं प्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थं सैन्यै-
कदेशस्थापनरूपं प्रतिविधानं कृत्वा यात्रोपयोगि च वाहनायुधवर्मयात्राविधानं
यथाशास्त्रं कृत्वा परमण्डलगतस्य च येनास्यावस्थानं भवति तदुपगृह्य तदीयान्भृ-
त्यपक्षानात्मसात्कृत्वा चारांश्च कापटिकादीन्शत्रुदेशवार्ताज्ञापनार्थं प्रस्थाप्य सम्यक्त-
या जाङ्गलान्पाटविकविषयभेदेन त्रिविधं पन्थानं मार्गं शोधयितरुगुल्मादिच्छेदनिजो-
न्नतादिसमीकरणादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथपदातिसेनाकर्मकरात्मकं षड्विधं बलं
यथोपयोगमाहारौषधसत्कारादिना संशोध्य सांपरायिकं संपरायः संग्रामस्तदुपचितवि-
धिना शत्रुदेशमत्वरया गच्छेत् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।

गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ १८६ ॥

यन्मित्रं गूढं कृत्वा शत्रुं सेवते, यश्च भृत्यादिः पूर्वं विरागादृतः पश्चादागतस्तयोः
सावधानो भवेत् । यस्मात्तावतिशयेन दुर्निग्रहो रिपुः ॥ १८६ ॥

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात् शकटेन वा ।

वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७ ॥

दण्डाकृतिव्यूहरचनादि दण्डव्यूहः । एवं शकटादिव्यूहा अपि । तत्राग्रे बलाध्यक्षो
मध्ये राजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातय इत्येवं
कृतारचनो दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूहस्तेन तयातव्यं मार्गं सर्वतो भये
सति यायात् । सूच्याकारायः पश्चात्पृथुलः शकटव्यूहस्तेन पृथतो भये सति गच्छेत् ।
सूक्ष्मसुखपश्चाद्वागः पृथुमध्ये वराहव्यूहः । एष एव पृथुतरमध्ये गरुडव्यूहस्ता-
भ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत् । वराहविपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाग्रे पञ्चाब्जोभयत्र भये
सति गच्छेत् । पिपीलिकापङ्क्तिरिवाग्रपश्चाद्वावेन संहतरूपतया यत्र यत्र सैनिकाव-
स्थानं स शीघ्रप्रवीरपुरुषसुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतो भये सति यायात् ॥ १८७ ॥

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।

पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत् सदा स्वयम् ॥ १८८ ॥

यस्या दिशः शत्रुभयमाशङ्केत् तस्यामेव बलं विस्तारयेत्समविस्तृतपरिमण्डलो
मध्येपविष्टजिगीषुः पञ्चव्यूहस्तेन पुरानिर्गत्य सर्वदा कपटनिवेशनं कुर्यात् ॥ १८८ ॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।

यतश्च भयमाशङ्केत्पार्चीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥ १८९ ॥

हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः स च पत्तिक उच्यते । प-
त्तिकदशकस्यैकः पतिः सेनापतिरुच्यते । तद्दशकस्यैकः सेनानायकः स एव च बला-
ध्यक्षः । सेनापतिबलाध्यक्षौ समस्तासु दिक्षु संघर्षयुद्धार्थं नियोजयेत् । यस्याश्च दिशो
यदा भयमाशङ्केत्तदा तामग्रे दिशं कुर्यात् ॥ १८९ ॥

गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समंततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरून्विकारिणः ॥ १९० ॥

गुल्मान्सैन्यैकदेशानामपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धार्थकृतभेरीपटहशङ्खादिसं-
केतान् अवस्थानयुद्धयोः प्रवीणान्निर्भयानव्यभिचारिणः सेनापतिवलाध्यक्षान्दूरतः सर्व-
दिक्षु पारक्यप्रवेशवारणाय शत्रुचेष्टापरिज्ञानाय च नियोजयेत् ॥ १९० ॥

संहतान्योधयेदल्पाङ्कामं विस्तारयेद्बहून् ।

सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥ १९१ ॥

अल्पान्योधान्संहतान्कृत्वा बहुन्पुनर्यथेष्टं विस्तारयेत् । सूच्या पूर्वोक्त्या वज्रा-
ख्येन व्यूहेन त्रिधा व्यवस्थितबलेन रचयित्वा योधान्योधयेत् ॥ १९१ ॥

स्यन्दनाच्चैः समे युद्धेदन्नूपे नौद्विपैस्तथा ।

वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ १९२ ॥

समभूभागे रथाधेन युध्येत । तत्र तेन युद्धसामर्थ्यात्तदागुगतोदके नौकाहस्तिभिः ।
तरुगुल्मावृते धन्विभिर्गतकण्टकपाषाणादिरहितस्थले खड्गफलककुन्तायैरायुधै-
र्युज्येत ॥ १९२ ॥

कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालाञ्छूरसेनजान् ।

दीर्घाल्लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥ १९३ ॥

कुरुक्षेत्रभवान्, मत्स्यान्विराट्देशनिवासिनः, पञ्चालान्कान्यकुब्जाहिच्छत्रोद्भवान्,
शूरसेनजान्माथुरान्, प्रायेण पृथुशरीरशौर्याहंकारयोगान्सेनाग्रे योजयेत् । तथान्यदे-
शोद्भवानपि दीर्घाल्लघुदेहान्मनुष्यान्युद्धाभिमानिनः सेनाग्र एव योजयेत् ॥ १९३ ॥

प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक्परीक्षयेत् ।

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि ॥ १९४ ॥

बलं रचयित्वा जये धर्मलाभः अभिमुखहतस्य स्वर्गप्राप्तिः पलायने तु प्रभुदुरि-
तग्रहणं नरकगमनं चेत्याथर्थावदैर्घ्यद्वार्थं प्रोत्साहयेत् । तांश्च योधान्केनाभिप्रायेण
दृष्यन्ति कुप्यन्ति वेति परीक्षयेत् । तथा योधानामरिभिः सह युध्यमानानामपि
सोपध्यवृत्तपदिचेष्टा बुध्येत ॥ १९४ ॥

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।

दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ १९५ ॥

दुर्गाश्रयमदुर्गाश्रयं वा रिपुमयुध्यमानमप्यावेष्ट्यासीत । अस्य च देशशुत्सादयेत् ।
तथा वासान्नोदकेन्धनानि सर्वदाऽस्यापद्रव्यसंमिश्रणादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥

भिन्ध्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।

समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ १९६ ॥

शत्रोरुपजीव्यानि तडागादीनि नाशयेत्, तथा दुर्गप्राकारादीन्भिन्वात्, तत्परि-
खाश्च भेदेन पूरणादिना निरुदकाः कुर्यात् । एवं च शत्रून्शङ्कितमेव सम्यगवस्क-
न्दयेत्तथा शक्तिं गृह्णीयात् । शत्रौ च ढक्काकाहलिकादिशब्देन विनासयेत् ॥ १९६ ॥

उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम् ।

युक्ते च दैवे बुध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ १९७ ॥

उपजापाह्वान् रिपुवंश्यान् राज्यार्थिनः क्षुब्धानमात्यादींश्च भेदयेत् । उपजापेना-
त्मीयकृतां च तेषां चेष्टां जानीयात् । शुभग्रहदशादिना शुभफलयुक्ते दैवेऽवगते निर्भ-
यो जयेत्सुबुध्येत ॥ १९७ ॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।

विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥ १९८ ॥

प्रीत्यादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्ना हस्त्यश्वरथहिरण्यादीनां च दानेन तत्प्र-
कृतीनां तदनुयायिनां च राज्यार्थिनां भेदेन । एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा यथासामर्थ्यमरी-
न्जेतुं यत्नं कुर्यान्न पुनः कदाचियुद्धेन ॥ १९८ ॥

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते बुध्यमानयोः ।

पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥ १९९ ॥

यस्माद्युध्यमानयोर्बहुलबलत्वाद्यल्पबलत्वाद्यनपेक्षमेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते
तस्मात्सत्सुपायान्तरे युद्धं परिहरेत् ॥ १९९ ॥

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ।

तथा बुध्येत संपन्नो विजयेत रिपून्यथा ॥ २०० ॥

पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि सामादीनामुपायानामसाधकत्वे सति जयपराजयसंदेहेऽपि
तथा प्रयत्नवान्सम्यग्बुध्येत । तथा शत्रून्जयेत् । यतो जयेऽर्थलाभोऽभिमुखमरणे च
स्वर्गप्राप्तिः । निःसंदिग्धे तु पराजये युद्धादपसरणं साधीयः । यथा वक्ष्यति “आत्मा-
नं सततं रक्षेत्” (अ. ७ श्लो. २१३) इति मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २०० ॥

जित्वा संपूजयेद्देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।

प्रदद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेद्भयानि च ॥ २०१ ॥

परराष्ट्रं जित्वा तत्र ये देवास्तान्धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान्भूमिमुख्यवर्णादिदानसंमाना-
दिभिः पूजयेत् । जितद्रव्यैकदेशदानादिनैव चेदं पूजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—
“नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् । विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं
सदा” (अ. १ श्लो. ३२३) । तथा देवब्राह्मणाथं मयैतद्भक्तिमिति तद्देशवासिनां
परिहारान्दद्यात् । तथा स्वामिभक्त्या यैरस्माकमपकृतं तेषां मया क्षान्तमिदानीं
निर्भयाः सन्तः सुखं स्वव्यापारमनुतिष्ठन्त्वित्यभयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।

स्थापयेत्तत्र तद्वश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥ २०२ ॥

येषां शत्रुनृपामात्यानां सर्वेषामेव संक्षेपतोऽभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मिन्राष्ट्रे बलनि-
हतराजवंश्यमेव राज्येऽभिषेचयेत् । इदं कार्यं त्वया, इदं नेति तस्य तदमात्यानां
च नियमं कुर्यात् ॥ २०२ ॥

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्वथोदितान् ।

रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३ ॥

तेषां च परकीयानां धर्मादनपेतानाचारान्देशधर्मतया शास्त्रेणारभ्युपेतान्प्रमाणी-
कुर्यात् । एनं चाभिषिक्तममात्यादिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेत् ॥ २०३ ॥

यस्मात्--

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।

अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

यद्यप्यभिलषितानां द्रव्याणां ग्रहणमप्रियकरं दानं च प्रियकारकमित्युत्सर्गस्त-
थापि समयविशेषे दानमादानं च प्रशस्यते । तस्मात्तस्मिन्काल एव पूजयेत् ॥ २०४ ॥

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।

तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५ ॥

[दैवेन विधिना युक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते ।

परिक्लेशेन महता तदर्थस्य समाधकम् ॥ १४ ॥

संयुक्तस्यापि दैवेन पुरुषकारेण वर्जितम् ।

विना पुरुषकारेण फलं क्षेत्रं प्रयच्छति ॥ १५ ॥

चन्द्रार्काद्या ग्रहा वायुरग्निरापस्तथैव च ।

इह दैवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥ १६ ॥]

यत्किञ्चित्संप्राप्यं तत्प्राग्जन्मार्जितसुकृतदुष्कृतरूपे कर्मणि दैवशब्दाभिधेये, तथेह-
लोकाजितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारे आयत्तं, तयोर्मध्ये दैवं चिन्तयितुमशक्यम् ।
मानुषे तु पर्यालोचनमस्ति । अतो मानुषद्वारेणैव कार्यसिद्धये यतितव्यम् ॥ २०५ ॥

सह वापि व्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः ।

मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥ २०६ ॥

एवमुपक्रमणीयेन शत्रुणा युद्धं कार्यम् । यदि वा स एव मित्रं तेन च दत्तं हिरण्यं
भूम्येकदेशो वार्षितं एतत्रयं यात्राफलम् । तेन सह संधिं कृत्वा यत्नवान्ब्रजेत् ॥ २०६ ॥

पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले ।

मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ २०७ ॥

विजिगीषोररिं प्रति निर्यातस्य यः पृष्ठवर्ती नृपतिर्देशाक्रमणायाचरति स पाणि-
ग्राहस्तस्य तथा कुर्वतो यो नियामकस्तस्यानन्तरो नृपतिः स आक्रन्दस्तावपेक्ष्य
यातव्यम् । मित्रीभूतादमित्राद्वा यात्राफलं गृह्णीयात् । तावतपेक्ष्य गृह्णन्कदाचित्त-
त्कृतेन दोषेण गृह्यते ॥ २०७ ॥

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते ।

यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥ २०८ ॥

सुवर्णभूमिलाभेन तथा राजा न दृढिमेति यथेदानीं कृशमप्यागामिकाले दृढियुतं
स्थिरं मित्रं लब्ध्वा वर्धते ॥ २०८ ॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।

अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

धर्मज्ञं, कृतोपकारस्य स्मर्तुं, साधुरागमनुरक्तं, स्थिरकार्यारम्भं, प्रीतिमत्प्रकृतिकं
यत्तन्मित्रमतिशयेन शस्यते ॥ २०९ ॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।

कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ २१० ॥

विद्वांसं, महाकुलं, विक्रान्तं, चतुरं, दातारं, उपकारस्मर्तारं, सुखदुःखयोरेकरूपं
शत्रुं दुरुच्छेदं पण्डिता वदन्ति । तेनैवंविधशत्रुणा सह संघातव्यम् ॥ २१० ॥

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।

स्थौललक्ष्यं च सततमुद्रासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥

साधुत्वं पुरुषविशेषज्ञता, विक्रान्तत्वं, कृपालुत्वं, सर्वदा च स्थौललक्ष्यं बहुप्र-
दत्वम् । अतएव “स्पर्ध्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे” (अमरकोषे विशेष्यनिघ्ने
श्लो. ६) इत्याभिधानिकाः । स्थौललक्ष्यमर्थेऽसङ्गमदर्शित्वमिति तु मेधातिथिगो-
विन्दराजयोः पदार्थकथनमनागमम्, एतदुदासीनगुणसामग्र्यं, तस्मादेवंविधमुद्रासी-
नमाश्रित्योक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥ २११ ॥

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।

परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ २१२ ॥

अनामयादिकल्याणक्षमामपि, नदीमातृकतया सर्वदा सर्वसस्यप्रदामपि, प्रचु-
रन्तृणादियोगात्पशुवृद्धिकरीमपि भूमिमात्मरक्षार्थमविलम्बमानो राजा निजरक्षाप्रका-
शान्तराभावात्परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

यस्मात्सर्वविषयोऽयं धर्मः स्मर्यते—

आपदर्थं धनं रक्षेदारान्नक्षेद्धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेदारैरपि धनैरपि ॥ २१३ ॥

आपन्निवारणार्थं धनं रक्षणीयम् । धनपरित्यागेनापि दारान् रक्षेत् । आत्मानं पुनः सर्वदा दारधनपरित्यागेनापि रक्षेत् । “ सर्वत एवात्मानं योपासीत ” इति श्रुत्या शास्त्रीयमरणव्यतिरेकेणात्मरक्षेत्युपदेशात् ॥ २१३ ॥

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।

संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान् सृजेद्बुधः ॥ २१४ ॥

कोशक्षयप्रकृतिकोशमित्रस्य व्यसनादिकाः सर्वा आपदो युगपदतिशयेनोत्पन्ना ज्ञात्वा न मोहमुपेयात् । अपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीवुपायान्शास्त्रज्ञः संप्रयुज्जीत ॥ २१४ ॥

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।

एतन्नयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

उपेतारमात्मानं, उपेयं प्राप्तव्यं, उपायाः सामादयः सर्वे ते च परिपूर्णा एतन्नयमवलम्ब्य यथासामर्थ्यं प्रयोजनसिद्धये यत्नं कुर्यात् ॥ २१५ ॥

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्य मन्त्रिभिः ।

व्यायम्याहुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सर्वराजद्वतं मन्त्रिभिः सह विचार्य अनन्तरमायुधाभ्यासादिना व्यायामं कृत्वा मध्याह्ने स्नानादिकं माध्याह्निकं कृत्यं निर्वाह्य भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६ ॥

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ।

सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ २१७ ॥

तत्रान्तःपुर आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सुपकारादिभिः कृतं सृष्टं च परीक्षितं चकोरादिदर्शनेन । सविषमन्नं दृष्ट्वा चकोराक्षिणी रक्ते भवतः । विषापहैर्मन्त्रैर्जपिमन्त्रमयात् ॥ २१७ ॥

विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।

विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ २१८ ॥

विषनाशिभिरौषधैः सर्वाणि भोज्यद्रव्याणि योजयेत् । विषहरणानि च रत्नानि यत्नवान्सर्वदा धारयेत् ॥ २१८ ॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनः ।

वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९ ॥

स्त्रियश्च गृहचारद्वारेण कृतपरीक्षा गुप्तायुधग्रहणविषालिप्ताभरणधारणशङ्कया निरूपितवेषाभरणो अनन्यमनसः चामरस्नानपानाद्युदकधूपनैरेनं राजानं परिचरेयुः ॥ २१९ ॥

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।

स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालंकारकेषु च ॥ २२० ॥

एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नं वाहनशय्यासनाशनस्नानानुलेपनेषु सर्वेषु चालंकरणार्थेषु कुर्यात् ॥ २२० ॥

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।

विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

कृतभोजनश्च तत्रैवान्तःपुरे भार्याभिः सह क्रीडेत् । कालानतिक्रमेण च सप्तमे दिवसस्य भागे तत्र विहृत्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।

वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२ ॥

कृतालंकारः सन्नायुधजीविनं, वाहनानि हस्त्यश्वादीनि, सर्वाणि च शस्त्राणि खड्गादीनि, अलंकाररचनादीनि च पश्येत् ॥ २२२ ॥

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।

रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ २२३ ॥

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ।

प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥ २२४ ॥

ततः संध्योपासनं कृत्वा तस्मात्प्रदेशात्कक्षान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्यद्रत्नगृहाभ्यन्तरे धृतशस्त्रो रहस्याभिधायिनां चराणां स्वव्यापारं शृणुयात् । ततस्तं चरं संप्रेष्य परिचारिकास्त्रीवृतः पुनर्भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २२३ ॥ २२४ ॥

तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्चूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।

संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतकृमः ॥ २२५ ॥

तत्रान्तःपुरे वादित्रशब्दैः श्रुतिस्तृणैः प्रहर्षितः पुनः किञ्चिद्भुक्त्वा नातितृप्तः कालानतिक्रमेण गतार्थप्रहरायां रात्रौ स्वप्यात् । ततो रात्रेः पश्चिमयामे च विश्रान्तः सन्नृत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्रोगः पृथिवीपतिः ।

अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे शृगुप्रोक्तायां संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एतद्यथोक्तप्रकारप्रजारक्षणादिकं नीरोगो राजा स्वयमनुत्तिष्ठेत् । अस्वस्थः पुनः सर्वमेतद्योग्यश्रेष्ठामात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥ (क्षे. श्लो. १६)

इति श्रीकुल्लुकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

व्यवहारान्दिदक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १ ॥

एवंविधविपक्षमहीक्षिद्भ्यः प्रजानां रक्षणादवाप्तवृत्तिस्तासामेवेतरेतरविवादजर्पाडापरिहारार्थं, ऋणादानाद्यष्टादशविवादे विरुद्धार्थार्थिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारी विचार एव व्यवहारः । तदाह कात्यायनः—“ विनानार्थेऽवसंदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाव्यवहार इति स्मृतः ” । तान्व्यवहारान्द्रष्टुमिच्छन्पृथिवीपतिर्वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितैर्ब्राह्मणैरमात्यैश्च सप्तमाध्यायोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रैः सह विनीतो वाक्पाणिपादचापलविरहादनुद्धतः । अविनीते हि नृपे वादिप्रतिवादिनां प्रतिभाक्षयादसम्यग्गभिधाने तत्त्वनिर्णयो न स्यात् । तादृशो वक्ष्यमाणं सभां प्रविशेत् । व्यवहारदर्शनं चेदं प्रजानामितरेतरर्पाडायां तत्त्वनिर्णयेन रक्षणार्थं वक्ष्यमाणदृष्टादृष्टार्थकरणफलेनैव फलवत् ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्याणाम् ॥ २ ॥

तस्यां च सभायां कार्यगौरवापेक्षायामुपविष्टो, लघुनि कार्ये उत्थितोऽपि वा । पाणिशब्दो बाहुपरः दक्षिणपाणिमुद्यम्यानुद्धतवेषालंकारः पूर्वत्रश्लोक इन्द्रियानौद्धत्यशुक्तं तादृशः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निवृद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

[हिंसां यः कुरुते कश्चिदेयं वा न प्रयच्छति ।

स्थाने ते द्वे विवादस्य भिन्नोऽष्टादशधा पुनः ॥ १ ॥]

तानि च ऋणादानादीनि कार्याण्यष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देशजातिकुलव्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिद्रव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्पृथक् प्रत्यहं विचारयेत् ॥ ३ ॥

तान्येवाष्टादश गणयति—

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४ ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।

स्तेर्यं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंभर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

तेषामष्टादशानां मध्ये आदाविह ऋणादानं विचार्यते । तस्य स्वरूपमुक्तं नारदेन—
“ऋणं देयमर्देयं च येन यत्र यथाच यत् । दानग्रहणधर्माश्च तदृणादानमुच्यते” । तत-
श्च स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणरूपो निक्षेपः अस्वामिना च कृतो विक्रयः । संभूय वणिगा-
दीनां क्रियालुप्तानम् । दत्तस्य धनस्यापात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहणम् । कर्मकरस्य
भूतैरदानम् । कृतव्यवस्थातिक्रमः । क्रयविक्रये च कृते पश्चात्तापाद्विप्रतिपत्तिः ।
स्वामिपशुपालयोर्विवादः । ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः । वाक्पारुष्यमाक्रोशनादि ।
दण्डपारुष्यं ताडनादि । स्तेर्यं निह्वेन धनग्रहणम् । साहसं प्रसह्य धनहरणादि ।
जियाश्च परपुरुषसंपर्कः । स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्मो व्यवस्था । पैतृकादिधनस्य च
विभागः । अक्षादिक्रीडापणव्यवस्थापनपूर्वकम् । पक्षिमेषादिप्राणियोधनम् । इत्येवमष्टा-
दश । एतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्थानानि समाह्वयस्य प्राणिव्यूतरूपत्वेन द्यूतावान्तरवि-
शेषत्वादष्टादशसंख्योपपत्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

एषु स्थानेषु भयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ।

धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

एष्टणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु बाहुल्येन विवादं कुर्वतां मनुष्याणामनादिपारं-
पर्यागतत्वेन नित्यं धर्ममवलम्ब्य कार्यनिर्णयं कुर्यात् । भयिष्ठशब्देनान्यान्यपि विवाद-
पदानि सन्तीति सूचयति । तानि च प्रकीर्णकशब्देन नारदायुक्तानि । अतएव
नारदः—“ न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ” इति ॥ ८ ॥

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुज्याद्विद्वासं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना वा राजा स्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तदर्श-
नार्थं कार्यदर्शनाभिज्ञं ब्राह्मणं नियुञ्जीत ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

सभामेव प्रविश्याग्रयामासीनः स्थित एव वा ॥ १० ॥

स ब्राह्मणोऽस्य राज्ञो द्रष्टव्यानि कार्याणि त्रिभिर्ब्राह्मणैः सभायां साधुभिर्धार्मिकैः
कार्यदर्शनाभिज्ञैर्वृतस्तामेव सभां प्रविश्योपविश्य स्थितो वा नतु चक्रम्यमाणस्तस्य
चित्तव्याख्येपसंभवत्वात्तादृशऋणादानादीनि कार्याणि पश्येत् ॥ १० ॥

यस्मिन्देसे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।

राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्रह्मणस्तां सभां विदुः ॥ ११ ॥

यस्मिंस्थाने ऋग्यजुःसामवेदिनश्चोऽपि ब्राह्मणा अवतिष्ठन्ते, राज्ञाधिकृतश्च विद्वान्ब्राह्मण एव प्रकृतत्वादवतिष्ठते, तां सभां चतुर्मुखसभामिव मन्यन्ते ॥ ११ ॥

धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।

शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

भाः प्रकाशस्तया सह वर्तत इति विद्वत्संहतिरेवात्र सभाशब्देनाभिमता । यत्र देशे सभां विद्वत्संहतिरूपां धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मेणो पीडित आगच्छति अर्थिप्रत्यर्थिनोर्मध्ये एकस्य सत्याभिधानादपरस्य मृषावादात्ते च सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडाकरत्वाच्छल्यमिवाधर्मं नोद्धरन्ति तदा ते एव तेनाधर्मशल्येन विद्धा भवन्ति ॥ १२ ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अब्रुवन्ब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

सभामवगम्य व्यवहारार्थं तत्प्रवेशो न कर्तव्यः । पृष्टश्चेतदा सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा तूष्णीमवतिष्ठमानो मृषा वा वदन्नुभयथापि सद्यः पापी भवति । मेधातिथिना तु “ सभा वा न प्रवेष्टव्या ” इति ऋज्वेव पठितम् ॥ १३ ॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।

हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

यस्यां सभायामर्थिप्रत्यर्थिभ्यामधर्मेण धर्मो न दृश्यते । यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन नाश्यते सभासदां प्रेक्षमाणानां ताननादृत्य ते प्रतीकारक्षमा न भवन्तीत्यर्थः । “ षष्ठी चानादरे ” (पा. सू. २।३।३८) इत्येव षष्ठी । तत्र त एव सभासदस्तेन पापेन हता भवन्ति ॥ १४ ॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ १५ ॥

यस्माद्धर्म एवातिक्रान्त इष्टानिष्टाभ्यां सह नाशयति नार्थिप्रत्यर्थ्यादि । स एव नातिक्रान्तस्ताभ्यां सह रक्षति । तस्माद्धर्मो नातिक्रमणीयः । माऽस्मान् त्वत्सहिता-नतिक्रान्तो धर्मोऽवधीदिति सभ्यानाद्युत्पथप्रवृत्तस्य प्राद्विवाकस्य संबोधनमिदम् । अथवा नो निषेधेऽव्ययं नो हतो धर्मो मावधीत् न हन्येवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।

वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १६ ॥

कामान्वर्षतीति वृषः वृषशब्देन धर्म एवाभिधीयत इति । अलंशब्दो वारणार्थः । यस्माद्धर्मस्य यो वारणं करोति तं देवा वृषलं जानन्ति न जातिवृषलं तस्माद्धर्मं नो-च्छिष्यादिति धर्मव्यतिक्रमखण्डनार्थं वृषलशब्दार्थनिर्वचनम् ॥ १६ ॥

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्भि गच्छति ॥ १७ ॥

धर्म एवैको मित्रं यो मरणेऽप्यभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति यस्मादन्यत्सर्वं
आर्यापुत्रादि शरीरेणैव सहादर्शनं गच्छति । तस्मात्पुत्रादिजोहापेक्षयापि धर्मो न
हातव्यः ॥ १७ ॥

पादो धर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ १८ ॥

दुर्व्यवहारदर्शनादधर्मसंबन्धी चतुर्थभागोऽर्थिनमधर्मकर्तारं प्रत्यर्थिनं वा गच्छति ।
परश्चतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनम् । अन्यपादः सभासदः सर्वानधर्मप्रवृत्त्य-
निवारकान्वयाप्नोति । पादश्च राजानं व्रजति । सर्वेषां पापसंबन्धो भवतीत्यत्र विव-
क्षितम् ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

यस्यां पुनः सभायामसत्यवादी निन्दाहोऽर्थी प्रत्यर्थी वा सम्यक् न्यायदर्शनेन
निन्द्यते तत्र राजा निष्पापो भवति । सभासदश्च पापेन न संबध्यन्ते । अध्यादिक-
मेव कर्तारं पापमुपैति ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते न तु ब्राह्मणकर्मावृष्टानं वणिगादिवत्साक्ष्यादिद्वारेण
स्फुटन्यायान्यायनिरूपणक्षमः, ब्राह्मणजातिरपि वा यस्य संदिग्धाऽऽत्मानं ब्राह्मणं ब्रवी-
ति स वरम् । उक्तयोग्यब्राह्मणाभावे च कचित्कार्यदर्शने नृपतेर्धर्मप्रवक्ता भवेन्न तु
धार्मिकोऽपि व्यवहारज्ञोऽपि शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा
पुनर्न तु शूद्र इति शूद्रनिषेधो योग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोर्भ्यनुज्ञानार्थः । अतएव
कात्यायनः—“यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं
शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्” ॥ २० ॥

यस्मात्—

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

यस्य राज्ञो धर्मविवेचनं शूद्रः कुरुते तस्य पश्यत एव पङ्के गौरिव तद्राष्ट्रमवसन्नं
भवति ॥ २१ ॥

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।

विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

यद्राष्ट्रं शत्रुबहुलं बहुलपरलोकाभाववाद्याक्रान्तं द्विजशून्यं तत्सर्वं दुर्भिक्षरोगपीडितं सच्छीघ्रं विनश्यति । “ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक् ” (अ. ३. श्लो. ७६) इत्यस्याभावेन दृष्टिविरहादुपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गशान्त्यर्थकर्माभावाच्च ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

धर्मदर्शनार्थमासन उपविश्य आच्छादितदेहोऽनन्यमना लोकपालेभ्यः प्रणमं कृत्वा कार्यदर्शनमनुतिष्ठेत् ॥ २३ ॥

अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्याणाम् ॥ २४ ॥

प्रजारक्षणोच्छेदाद्यात्मकावैहिकावर्थानर्थौ बुद्ध्वा परलोकार्थं धर्माधर्मौ केवलावनुरुध्य यथा विरोधो न भवति तथा कार्यार्थिनां कार्याणि पश्येत् । बहुवर्णमेलके तु ब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

बाह्यैर्विभावयेलिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

बाह्यैः स्वरादिलिङ्गैरित्यभिधानादेवावधारितव्यापारैः अर्थप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायं निरूपयेत् । स्वरो गद्गदादिः, वर्णः स्वाभाविकवर्णादन्यादृशो मुखकालिमादिः, इङ्गितमधोनिरीक्षणादिः, आकारो देहभस्वेदरोमाञ्चादिः, चेष्टा हस्तास्फालनादिः ॥ २५ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥

आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्या स्खलत्पादादिकया अन्तर्गतमनोबुद्धिरूपेण परिणतमवधार्यते ॥ २६ ॥

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत् ।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥ २७ ॥

अनाथबालस्वामिकं धनं पितृव्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं तावद्राजा रक्षेत् । यावदसौ षट्त्रिंशदब्दादिकं ब्रह्मचर्यमित्यायुक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तो न भवति तादृशस्यावश्यकबाल्यविगमात् । यस्त्वशक्त्यादिना बाल एव समावर्तते सोऽपि यावदतीतबाल्यो भवति तावत्तस्य धनं रक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यन्तम् । “ बाल आपोऽश्वाद्गर्वात् ” इति नारदवचनात् ॥ २७ ॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्वाद्रक्षणं निष्कुलासु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥ २८ ॥

[एवमेव विधिः कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ २ ॥]

वशासु वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु
निरपेक्षः अपुत्रासु च स्त्रीषु, प्रोषितभर्तृकासु, निष्कुलासु सपिण्डरहितासु, साध्वीषु च
स्त्रीषु, विधवासु, रोगिणीषु च यदनं तस्यापि बालधनस्येव राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम् ।
अत्र चानेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरिहारः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ।

ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

वयमत्रानन्तराधिकारिणो रक्षयाम इदं धनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जी-
वन्तीनां तदनं गृह्णन्ति तान्वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥

प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

अज्ञातस्वामिकं धनं राजा कस्य किं प्रणष्टमित्येवं पटहादिना उद्धोष्य राजद्वारा-
दौ रक्षितं वर्षत्रयं स्थापयेत् । वर्षत्रयमध्ये यदि धनस्वाम्यागच्छति तदा स एव गृ-
ह्णीयात् । तद्धर्षं तु नृपतिर्विनिशुज्जीत ॥ ३० ॥

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्व्यमर्हति ॥ ३१ ॥

मदीयं धनमिति यो वदति स किंरूपं किंसंख्याकं, कुत्र प्रणष्टं तदनमित्यादिविधानेन
प्रष्टव्यः । ततो यदि रूपसंख्यादीन्सत्यान्वदति तदा स तत्र धनस्वामी तदनं गृह्णी-
तुमर्हति ॥ ३१ ॥

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।

वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

नष्टद्रव्यस्य देशकालावस्मिन्देशेऽस्मिन्काले नष्टमिति, तथा वर्णं शुक्लादि, आकारं
कटककुटादि, परिमाणं च यथावदजानन्नष्टद्रव्यसमदण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

देशकालादिसंवादे पुनः—

आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः ।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥

यदेतद्राज्ञा प्रणष्टद्रव्यं प्राप्तं तस्मात्षड्भागं दशमं द्वादशं वा रक्षादिनिमित्तं पूर्वेषां
साधूनामयं धर्म इति जानन् राजा गृह्णीयात् । धनस्वामिनो निर्गुणसगुणत्वापेक्षश्चायं
षड्भागादिग्रहणविकल्पः । अवशिष्टं स्वामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।

यांस्तत्र चौरान्गृहीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

यद्द्रव्यं कस्यापि प्रणष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्तै रक्षितं कृत्वा स्थाप्यम् । तस्मिंश्च द्रव्ये यांश्चौरान्गृहीयात्तान्दृष्टिना घातयेत् । गोविन्दराजस्तु “शतादभ्यधिके वधः” इति दर्शनादत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्यादिकद्रव्यहरणे वधमाह । तत्र । तत्र संधिं कृत्वा तु यच्चौर्यमिति यत्स्वाम्येऽपि प्रणष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानाच्छतादभ्यधिके वध इत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ॥ ३४ ॥

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५ ॥

यो मातृषः स्वयं निधिं लब्ध्वा, अन्येन वा निधौ प्राप्ते ममायं निधिरिति वदति सत्येन प्रमाणेन च स्वसंबन्धं बोधयति तस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया ततो निधानादष्टभागं द्वादशभागं वा राजा गृहीयात् । अवशिष्टं तत्स्यार्पयेत् ॥ ३५ ॥

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्वचित्तस्यांशमष्टमम् ।

तस्यैव वा निधानस्य संख्यायालपीयसीं कलाम् ॥ ३६ ॥

अस्वीयं स्वीयमिति ब्रुवन्स्वधनस्याष्टमं भागं दण्ड्यः । यद्वा तस्यैव निधेरत्यन्ताल्पभागं गणयित्वा येनावसादं न गच्छति विनयञ्च लभते तदण्ड्यः । अल्पीयसी-मितीयसुन्नतनिर्देशात्पूर्वस्मादन्योऽयं दण्डः । विकल्पश्च निर्गुणसगुणापेक्षः ॥ ३६ ॥

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।

अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ३७ ॥

[ब्राह्मणस्तु निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।

तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥ ३ ॥]

विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितं निधिं दृष्ट्वा सर्वं गृहीयात् । न षड्भागं दद्यात् । यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः । अतएवोक्तम् “सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदम्” (अ. १ श्लो. १००) इति । तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तथाच नारदः—“परेण निहितं लब्ध्वा राजा ह्यपहरेन्निधिम् । राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥” याज्ञवल्क्योऽप्याह—“राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्थं द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥” (अ. २ श्लो. ३४) अतो यन्मेधातिथि-गोविन्दराजाभ्यां “ममायमिति यो ब्रूयात्” (अ. ८ श्लो. ३५) इत्युक्तं, राजदे-यार्थनिरासार्थं पित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्य व्याख्यातं तदनार्थम् । नार-दादिभुनिव्याख्याविपरीतं स्वकल्पितं । न मेधातिथिगोविन्दराजव्याख्यानमाद्रिये ॥ ३७ ॥

यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।

तस्माद्विजेभ्यो दत्त्वार्धमर्थं कोशे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

यं पुनरस्वामिकं पुरातनं भूम्यन्तर्गतं निधिं राजा लभते तस्माद्ब्राह्मणेभ्योऽथे
दत्त्वार्धमात्मीयधनागारे च प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।

अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥

निधीनां पुरातनानामस्वकीयानां विद्वद्ब्राह्मणेतरलब्धानां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां
चार्धहरो राजा । यस्मादसौ रक्षति, भूमेश्च प्रभुः ॥ ३९ ॥

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।

राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ४० ॥

यद्धनं चौरैर्लोकानामपहृतं तद्राज्ञा चौरैभ्य आहृत्य धनस्वामिभ्यो देयम् । तद्धनं
राजा स्वयमुपयुञ्जानश्चौरस्य पापं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान्धर्माञ्श्रेणीधर्माश्च धर्मवित् ।

समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

धर्मान्ब्राह्मणादिजातिनियतान्याजनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवस्थितानाम्नाया-
विरुद्धान्, “देशजातिकुलधर्माश्चाम्नायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणम्” इति गोतमस्मर-
णात् । श्रेणीधर्माश्च वणिगादिधर्मान्प्रतिनियतकुलव्यवस्थितान्ज्ञात्वा तदविरुद्धान् राजा
व्यवहारेषु तत्तद्धर्मान्व्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

यस्मात्—

स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।

प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

जातिदेशकुलधर्मादीन्यात्मीयकर्माण्यनुतिष्ठन्तः, स्वे स्वे च नित्यमैत्तिकादौ कर्मणि
वर्तमानाः, दूरेऽपि सन्तः सांनिध्यनिबन्धनलोभाभावेऽपि लोकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ४२ ॥

प्रासङ्गिकमिदमभिधाय पुनः प्रकृतमाह—

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।

न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथंचन ॥ ४३ ॥

राजा राजनियुक्तो वा धनलोभादिना कार्यमृणादिविवादं नोत्पादयेत् । तदाह
कात्यायनः—“न राजा तु वशित्वेन धनलोभेन वा पुनः । स्वयं कर्माणि कुर्वीत नरा-
णामविवादिनाम् ॥” न चार्थिना प्रत्यर्थिना वावेदितं विवादं धनादिलोभेनोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथा मृगस्य शब्दहृतस्य रुधिरपातैर्व्याधिः पदं स्थानं प्राप्नोति तथा नुमानेन इष्ट-
प्रमाणेन वा धर्मस्य तत्त्वं निश्चिनुयात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः ।

देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

व्यवहारदर्शनप्रवृत्तौ राजा छलमपहाय सत्यं पश्येत्तथार्थं च । अर्श आदित्वान्म-
त्वर्थोऽयं । अर्थवन्तं गोहिरण्यादिधनविषयस्थं व्यवहारं पश्येत् न त्वहमननेना-
क्षिणिकोचनेनोपहसित इत्यादिस्वल्पापराधम्, आत्मानं च तत्त्वनिर्णये स्वर्गादिफल-
भागिनं, साक्षिणः सत्यवादिनः, देशं कालं च देशकालोचितं स्वरूपं, व्यवहारस्वरूपं
गुरुलघुतादिकं पश्येत् ॥ ४५ ॥

सद्भिराचरितं यत्स्याद्धर्मिकैश्च द्विजातिभिः ।

तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

विद्वद्भिर्मन्त्रप्रधानैर्द्विजातिभिर्यदृश्यमानशास्त्रमुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविरुद्धमादाय
व्यवहारनिर्णयं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

एतत्सकलव्यवहारसाधारणं परिभाषात्मकमुक्तम् । संप्रति ऋणादानमधिकृत्याह—

अधमर्णार्थसिद्धयर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।

दापयेद्दनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥ ४७ ॥

अधमर्णार्थसिद्धयर्थं प्रयुक्तघनसिद्धयर्थं धनस्वामिना राजा बोधितो वक्ष्यमाण-
लेख्यादिप्रमाणप्रतिपादितं धनमुत्तमर्णस्याधमर्णं प्रदापयेत् । अधमर्णादुत्तमर्णाय दाप-
येदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

कथं दापयेदित्याह—

यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।

तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णो लभते तैस्तैरुपायैर्वशीकृत्य तमर्थं
दापयेत् ॥ ४८ ॥

तादुपायानाह—

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

धर्मादिना प्रयुक्तमर्थं साधयेत् । तत्र धर्मानाह बृहस्पतिः—“सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैः
साज्जा चालुगमेन च । प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एव उदाहृतः ॥” देये धनेऽधम-
र्णस्याविप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथा च वक्ष्यति—“अर्थेऽपव्ययमानं तु ” (अ. ८
श्लो. ११) इति । मेधातिथिस्तु निःस्वो यः स व्यवहारेण दापयितव्यः ।
अन्यत्कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः । तदुत्पन्नं धनं
तस्मात्तु गृह्णीयादित्याह । छलादीनि ग्रीण्याह बृहस्पतिः—“छद्मना याचितं चार्थ-

मानीय ऋणिकाद्वली । अन्यादृतादि वाहृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः । दारपुत्रपश-
न्हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् । यत्रार्था दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ॥ बध्वा
स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।

न स राज्ञाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥ ५० ॥

य उत्तमर्णः संप्रतिपन्नमर्थमधमर्णात्स्वयं बलादिना साधयति स स्वीयं धनं सम्य-
क्साधयन्नस्मात्स्वनिवेश्य किमिति बलादिकं कृतवानसीति न राज्ञा निषेद्धव्यः ॥ ५० ॥

अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन विभावितम् ।

दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः ॥ ५१ ॥

[यत्र तत्स्यात्कृतं यत्र करणं च न विद्यते ।

न चौपलम्भपूर्वोक्तस्तत्र दैवी क्रिया भवेत् ॥ ४ ॥]

नाहमस्मै धारयामीति धनविषयेऽपह्नवानमधमर्णं करणेन लेख्यसाक्षिदिव्यादिना
प्रतिपादितमर्थमुत्तमर्णस्य राजा प्रदापदायेत् । दण्डलेशं च “अपह्नवे तु द्विगुणम्”
इति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्यूनमपि दण्डं पुरुषशक्त्या दापयेत् ॥ ५१ ॥

अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।

अभियोक्तादिशेदृश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

उत्तमर्णस्य धनं देहीति सभायां प्राङ्निवाकेनोक्तस्याधमर्णस्य नास्मै धारयामित्य-
पलापे सति अभियोक्ताऽर्थी दृश्यं धनप्रयोगदेशवर्तिसाक्षिणं निर्दिशेत् । प्रायेण साक्षि-
भिरेव स्त्रीमूर्खादिसाधारणऋणनिर्णयात्प्राक्साक्ष्युपन्यासः । अन्यद्वा करणं पत्रादि
कथयेत् ॥ ५२ ॥

अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापहुते च यः ।

यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति ।

सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः ।

निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ ५५ ॥

ब्रहीत्युक्तश्च न ब्रयादुक्तं च न विभावयेत् ।

न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थोत्स हीयते ॥ ५६ ॥

अदेश्यं यत्र देशेऽधमर्णस्य ऋणग्रहणकाले सर्वदावस्थानं न संभवतीति । निर्दिश्य
चादेशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमित्यपनयति । यश्च पूर्वोक्तानर्थान्स्वार्थान्स्वोक्ता-

न्विरुहान्वावगच्छति । यश्च मम हस्तात्स्रवर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति निर्दिश्य मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमित्येवमादिना यः पुनरपसरति । यश्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्माच्चया रात्रावसाक्षिकं दत्तमित्येवमादि प्राड्विवाकेन पृष्ठः सन्न समाधत्ते । यश्च संभाषणानर्हनिर्जनादिदेशे साक्षिभिः सहान्योन्यं संभाषते । यश्च भाषार्थस्थिरिकरणाय नितरासुच्यमानं प्राड्विवाकेन प्रभं नेच्छेत् । यश्च निष्पतेत् उक्तांश्च व्यवहारान्पुरा-
ऽनाख्याय यथा स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेत् ! यश्च ब्रूहीत्युक्तो न किञ्चिद्ब्रवीति । उक्तं साध्यं न प्रमाणेन प्रतिपादयति । पूर्वं साधनं, अपरं साध्यं, तयो न जानाति । असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति । असाध्यमेव मानेन “ ज्ञास्यद्भक्तुं धनुर्ज्ञेयम् ” इत्यादि साध्यत्वेन निर्दिशति स तस्मात्साध्यादर्थाद्दीयते ॥ ५३—५६ ॥

साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।

धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

साक्षिणो मम विद्यन्त इत्युक्त्वा तान्निर्दिशेत्युक्तो यो न निर्दिशति तं पूर्वोक्तैरेभिः कारणैर्धर्मस्थः प्राड्विवाकः पराजितं कथयेत् । “ ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा ” इति वा पाठः । अत्र छान्दसमिकारस्य पूर्वरूपत्वम् ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बध्यो दण्ड्यश्च धर्मतः !

न चेन्निपक्षताम्ब्रूयाद्धर्मं प्रति पराजितः ॥ ५८ ॥

योऽर्थी सन् राजस्थाने निवेद्य भाषायां न ब्रूयात्तदा विषयगौरवापेक्षया बध्यो लघुनि विषये दण्ड्यश्च धर्मतः स्यात् । प्रत्यर्थी पुनर्यदि पक्षत्रयमध्ये न ब्रूयात्तदा धर्मत एव पराजितः स्यान्न तु छलेन ॥ ५८ ॥

यो यावन्निहुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम् ॥ ५९ ॥

यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणधनमपनयति, अर्थी वा यत्परिमाणधने मिथ्या वदति तावधार्मिकावपहृतमिथ्योक्तधनाद्विगुणं दण्डरूपं दापनीयौ । अधर्मज्ञाविति वचना-
ऽज्ञानपूर्वापह्नवमिथ्योक्तिविषयमिदम् । प्रमादादिनापलापमिथ्यानियोगापह्नवे द्विगु-
णमिति शतदशमभागं वक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पृष्ठोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा ।

ज्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥ ६० ॥

धनार्थिनोत्तमर्गेण राजपुरुषापकर्षं कृताह्वानः प्राड्विवाकेन पृष्ठः सन्यदा न धार-
यामीत्यपह्नवानो भवति तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षं ज्यवरैः साक्षिभिर्भाव्योऽवरा-
न्यूना येषां तैरर्थिना भावनीयः ॥ ६० ॥

यादृशा धनिभिः कार्यो व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथावाच्यमृतं च तैः ॥ ६१ ॥

घनिभिरुत्तमर्णादिभिः ऋणादानादिव्यवहारेषु यथाविधाः साक्षिणः कर्तव्यास्तथा-
विधान्वदिष्यामि । यथा च तैरपि सत्यं वक्तव्यं तमपि प्रकारं वक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविद्गृह्ययोनयः ।

अथ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

कृतदारपरिग्रहाः पुत्रवन्तस्तद्देशजाः क्षत्रियशूद्रवैश्यजातीया अर्थनिर्दिष्टाः सन्तः
साक्षित्वयोग्या भवन्ति । ते हि कृतपरिकरपुत्रभयात्तद्देशवासिना विरोधाच्च नान्यथा
वदन्ति नतु ये केचिदृणादानादिव्यवहारेषु साक्षिणः स्युः । आपदि तु वाग्दण्डपा-
रुष्यस्त्रीसंग्रहणादिपूक्तव्यतिरिक्ताः साक्षिणो भवन्ति ॥ ६२ ॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।

सर्वधर्मविदो लुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

“ क्षत्रविद्गृह्ययोनयः ” (अ. ८. श्लो. ६२) इत्युक्तत्वात्ततो ब्राह्मणपरिग्रहात्
सर्वेषु वर्णेष्वित्यभिधानम् । सर्ववर्णेषु मध्ये ये यथार्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञा
लोभरहितास्ते साक्षिणः कर्तव्याः । उक्तविपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

नार्थसंबन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ॥ ६४ ॥

ऋणाद्यर्थसंबन्धिनोऽधमर्णाद्याः, आप्ता मित्राणि, सहायास्तत्परिचारकाः, शत्रवः
स्थानान्तरावगतकौटसाक्ष्याः, रोगपीडिता महापातकादिदूषिताः साक्षिणो न क-
र्तव्याः । लोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशदीनामन्यथाभिधानहेतूनां संभवात् ॥ ६४ ॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ।

न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः ॥ ६५ ॥

प्रभुत्वात्साक्षिधर्मेण प्रभुमयोग्यत्वान्न राजा साक्षी कार्यः । कारुः सपकारादिः,
कुशीलवो नटादिः, तयोः स्वकर्मव्यग्रत्वात्प्रायेण धनलोभवत्त्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रि-
योऽप्यध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मव्यग्रतया न साक्षी । लिङ्गस्थो ब्रह्मचारी, सङ्गविनिर्गतः
परित्राजकस्तयोरपि स्वकर्मव्यग्रत्वाद्ब्रह्मनिष्ठत्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियग्रहणादध्य-
यनाग्निहोत्रादिव्यग्रतरत्राह्मणस्यानिषेधः ॥ ६५ ॥

नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।

न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

आध्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रो गर्भदासो न वक्तव्यो विदितकर्मत्यागालोकविगर्हितः ।
दस्युः क्रूरकर्मा “ न कुडो नापि तस्करः ” (अ. ८ श्लो. ६७) इति वक्ष्यमाण-
त्वात् । विकर्मकृन्निषिद्धकर्मकारी, एतेषां रागद्वेषादिसंभवात् । न वृद्धः, प्रायेण स्मृति-
भ्रंशसंभवान् । न बालोऽप्राप्तव्यवहारत्वात् । नैको विनाशप्रवासशङ्कया तस्य व्यव-
रिति विधानात् । अर्थप्रतिषेधसिद्धौ कस्यांचिदवस्थायां द्वयोरभ्यनुज्ञानार्थं निषेध-

वचनम् । अन्यश्चाण्डालादिः, धर्मानभिज्ञातत्वात् । विकलेन्द्रिय उपलब्धिवैकल्यान्न साक्षी कार्यः ॥ ६६ ॥

नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।

न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥

आर्तो बन्धुविनाशादिना, मत्तो मयादिना, उन्मत्त उत्क्षेपभूतावेशादिना, क्षुधापिपासादिना पीडितः, श्रमार्तो वर्त्मगमनादिना खिन्नः, कामार्तः, उत्पन्नक्रोधः, चौरश्च न साक्षी कार्य इति सर्वत्र संबध्यते । तत्रार्तोर्दिर्बुद्धिवैकल्यात् । चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥

स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे ऋणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्यो भवन्ति । द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदृशाः सजातीयः साक्षिणः स्युः । एवं शूद्राः साधवः शूद्राणां, चाण्डालादीनां चाण्डालादयः साक्षिणो भवेयुः । एतच्च सजातीयसाक्ष्यविधानम् । उक्तलक्षणसजातीयसाक्ष्यसंभवे विजातीया अपि साक्षिणो भवन्ति । अतएव याज्ञवल्क्यः—“यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः (अ. २ श्लो. ६९) ॥ ६८ ॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।

अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोपद्रवे देहोपघाते वातताप्यादिकृते यः कश्चिदुपलभ्यते स वादिनोरेव साक्षी भवति, नतु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणोपेतः ॥ ६९ ॥ तदेवोदाहरणात्स्पष्टयति—

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

अन्तर्वेश्मनादावुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकरा अपि साक्षिणः स्युः ॥ ७० ॥

नन्वस्थिरबुद्धित्वादीनां स्त्रीबालादीनां कथमत्रापि साक्षित्वमित्यत्राह—

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।

जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥

बालवृद्धव्याधितानामुपप्लुतमनसां च साक्ष्येऽनृतं वदतामस्थिरा वाग्भवति । अतस्तामनुमानेन जानीयात् । यथोक्तम् “वाग्भिर्विभावयेल्लिङ्गैः” इति ॥ ७१ ॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

गृहदारादिषु साहसैष्वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वाग्दण्डपारुष्ये च गृहिण इत्युक्तसाक्षिप-
रीक्षा न कार्या । “ क्रियाप्यसंभवे कार्यम् ” (अ. ८ श्लो. ७०) इत्यस्यैवायमुदा-
हरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

साक्षिणां परस्परविरुद्धानां बहुभिर्यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृह्णीयात् ।
समेषु तु विरुद्धार्थाभिधायिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्रतिपत्तौ
द्विजोत्तमान् द्विजेषु य उत्तमाः । क्रियावन्त इत्यर्थः । अतएव बृहस्पतिः—“ गुणिद्वैधे
क्रियायुक्ताः ” इति ॥ ७३ ॥

गोविन्दराजस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान्ब्राह्मणान्प्रमाणीकुर्यादित्याह—

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।

तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७४ ॥

चक्षुर्ग्राह्ये साक्षादर्शनात्, श्रोत्रग्राह्ये श्रवणात्साक्ष्यं सिध्यति । तत्र साक्षी सत्यं
वदन्धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते । सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्दण्डाभावेऽर्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।

अवाङ्मनरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं सायुसभायां वदन्नधोमुखो नरकं गच्छति । परलोके च
कर्मान्तरजन्यस्वर्गरूपफलादानेन पापेन हीयते ॥ ७५ ॥

यत्रानिवद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन ।

दृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

त्वमस्मिन्विषये साक्षी भवेत्येवमकृतोऽपि यत्किञ्चिदृणादानादि पश्यति वाक्पा-
रुष्यादिकं वा शृणोति तत्रापि साक्षी स पृष्टः सन्यथोपलब्धं कथयेत् । अयं त्वकृत-
साक्षी सामान्येन मनुनोक्तः । अस्य “ ग्रामश्च प्राङ्निवाकश्च राजा च ” इत्यादिना
नारदादिभिः पाङ्निध्ययुक्तम् ॥ ७६ ॥

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्ब्रह्मचरः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दौर्पैश्चान्येऽपि ये वृत्ताः ॥ ७७ ॥

एकोऽलुब्ध इत्यत्राकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः । एकोऽपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् ।
अतएव व्यासः—“ शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रावभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि भवे-
त्साहसेषु विशेषतः ॥ ” मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां “ एको लुब्धस्तवत्साक्षी स्यात् ”
इति पठितं व्याख्यातं च—लोभात्मक एकः साक्षी न भवति । एवं चालुब्धो गुणवा-
न्कस्यां चिद्वस्थायामेकोऽपि भवतीति । स्त्रियः पुनरात्मशांसादिषु क्ता बह्व्योऽप्यस्थि-

रबुद्धित्वाद्गुणादानाद्यैः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिण्यो न भवन्ति । अपर्यालोचिते तु स्तेयवाग्दण्डपारुष्यादौ “ क्षियाप्यसंभवे कार्यं ” इति साक्षित्वमुक्तम् । अन्येऽपि ये स्तेयादिदोषैर्व्याप्तास्तेऽपि पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद्भूयुस्तद्वाह्यं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥ ७८ ॥

यत्साक्षिणो भयादिव्यतिरेकेण स्वभावाद्यद्भूयुस्तद्व्यवहारनिर्णयार्थं ग्राह्यम् । यत्पुनः स्वाभाविकादन्यत्कुतोऽपि कारणाद्बदन्ति तद्धर्मविषये निष्प्रयोजनं तन्न ग्राह्यम् ॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ ।

प्राड्विवाकोऽनुयुज्जीत विधिना तेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

सभामध्यं साक्षिणः संप्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसमक्षं राजाधिकृतो ब्राह्मणः प्रियोक्तिं रचयन्वक्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥

यद्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।

तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

यद्वयोरर्थिप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परमस्मिन्कार्ये चेष्टितं जानीथ तत्सर्वं सत्येन कथयत । यतो युष्माकमत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानामोति पुष्कलान् ।

इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

[विक्रियाद्यो धनं किञ्चिद् गृहीयात्कुलसन्निधौ ।

क्रमेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ ८१ ॥]

साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यं वदन्सन्तुष्टान्ब्रह्मलोकादीन्प्राप्नोति पुष्कलान्, इह लोकेषु चात्युत्कृष्टां ख्यातिं लभते । यस्मादेषा सत्यात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतं वदन्पार्श्वैर्वध्यते वारुणैर्भृशम् ।

विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम् ॥ ८२ ॥

[ब्राह्मणो वै मनुष्याणामादित्यस्तेजसां दिवि ।

शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥ ८२ ॥

नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।

साक्षिधर्मे विशेषेण तस्मात्सत्यं विशिष्यते ॥ ७ ॥

एकमेवाद्वितीयं तु प्रब्रुवन्नावबुध्यते ।

सत्यं स्वर्गस्य सौपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ८ ॥]

यस्मात्साक्षी मृषा वाचं कथयन्वरुणसंबन्धिभिः पात्रैः सर्परज्जुभिर्जलोदरेण पर-
तन्त्रीकृतः शतं जन्मानि यावदत्यर्थं पीड्यते । तस्मात्साक्ष्ये सत्यं ब्रूयात् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ।

तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

यस्मात्सत्येन पूर्वार्जितादपि पापात्साक्षी मुच्यते धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन ह-
दिमेति तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ॥ ८३ ॥

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।

मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

यस्माच्छुभाशुभकर्मप्रतिष्ठा आत्मैवात्मनः शरणं तस्मादेवं स्वमात्मानं नराणां
मध्यमादुत्तमं साक्षिणं मृषाभिधाने नावज्ञासीः ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ८५ ॥

पापकारिण एवं मन्यन्तेऽस्मान्धर्मप्रवृत्तान् कश्चित्पश्यतीति । तान्पुनर्वक्ष्यमाणा
देवाः पश्यन्ति । स्वस्यान्तरपूरुषः पश्यति ॥ ८५ ॥

द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः ।

रात्रिः संध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

बुलोकपृथिवीजलहृदयस्थजीवचन्द्रादिप्राग्रियमवायुरानिसंध्याद्वयधर्माः सर्वश-
रीरिणां शुभाशुभकर्मज्ञाः । दिवादीनां चाधिष्ठातृदेवतास्ति सा च शरीरिण्यैकत्राव-
स्थापिता तत्सर्वं जानातीत्यागमप्रामाण्याद्वेदान्तदर्शनं तदङ्गीकृत्येदमुक्तम् ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ।

उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥ ८७ ॥

प्रतिमादेवताब्राह्मणसंनिधाने शुचीन् द्विजातिप्रभृतीन्प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वा स्वयं
प्रयतः प्राङ्निवाकः पूर्वाह्णे काले याथातथ्यं साक्ष्यं पृच्छेत् ॥ ८७ ॥

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

ब्रूहीत्येवं शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणं पृच्छेत् । सत्यं ब्रूहीति पार्थिवं क्षत्रियं पृच्छेत् । गो-
बीजसुवर्णापहारे यत्पापं तद्भवतोऽनृताभिधाने स्यादित्येवं वैश्यम् । शूद्रं पुनः सर्वैर्व-
क्ष्यमाणपापैः संबध्यसे यदि मृषा वदसीति पृच्छेत् ॥ ८८ ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥ ८९ ॥

ब्राह्मणहन्तुः स्त्रीघातिनो बालघातिनश्च ये नरकादिलोका ऋषिभिः स्मृताः, ये च मित्रद्रोहादिकारिणः, ये चोपकर्तुरपकारिणस्ते तव मिथ्यावदतो भवेद्युः ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।

तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९० ॥

हे शुभाचार, यत्त्वया जन्मत आरभ्य किञ्चित्सुकृतं कृतं तत्सर्वं त्वदीयं कुकुरादिकं संक्रामति यदि त्वमसत्यं ब्रवीषि ॥ ९० ॥

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृद्येषः पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९१ ॥

हे भद्र, एक एवाहमस्मि जीवात्मक इति यदात्मानं मन्यसे मैवं मंस्थाः । यस्मादेवं पापानां पुण्यानां च द्रष्टा मननान्मुनिः सर्वज्ञस्तव हृदये परमात्मा नित्यमवस्थितः । तथाच श्रुतिः—“द्रा सपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनभन्नन्यो अभिचाकशीति” ॥ ९१ ॥

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।

तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरुन्गमः ॥ ९२ ॥

सर्वसंयमनाद्यमः परमात्मा वैवस्वत इति दण्डधारित्वात्, देवनादेवः, यस्तवैष हृदि तिष्ठति तेन सह यथार्थकथने यदि तवाविवादः यदा त्वन्मनोगतमसावन्यजानाति त्वं चान्यथा कथयसि तदान्तर्यामिणा सह विप्रतिपत्तिः स्यात् । एवं चात्र सत्याभिधानेनैव निःपापः कृतकृत्योऽसि । पापनिर्हरणार्थं मा गङ्गां मा च कुरुक्षेत्रं यासीः । मन्त्रकमेवात्र गङ्गाकुरुक्षेत्रयोः साम्यं मत्स्यपुराणे व्यासेन स्फुटीकृतम्—“कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता” इति । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु विवस्वतः पुत्रो यो यमो दक्षिणदिक्पतिलोकतः कर्णगोचरीभूतत्वात्तव हृदये परिस्फुरति तेन सह यदि तवाधर्मकारित्वाद्विवादो नास्ति तदा मा गङ्गां मा कुरुक्षेत्रं यासीरिति व्याचक्षते ॥ ९२ ॥

नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।

अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ९३ ॥

यः साक्ष्यमसत्यं वदेत्स नग्नः कृतमुण्डनपरिभावोऽन्धः कर्परेणोपलक्षितः भिक्षार्थी शत्रुकुलं गच्छेत् ॥ ९३ ॥

अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ।

यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये ॥ ९४ ॥

यो धर्मेनिश्चयनिमित्तं पृष्ठः सन्नसत्यं ब्रूयात्स पापवानधोमुखो महान्धकारे यो
नरकस्तं गच्छति ॥ ९४ ॥

अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह ।

यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः ॥ ९५ ॥

यः सभां प्राप्तोऽर्थस्य तत्त्वार्थस्य वैकल्यमयथार्थाभिप्रायमप्रत्यक्षमनुपलब्धमुत्को-
चादिमुखलेखेन कथयति स नरोऽन्ध इव सकण्टकान्मस्यान्भक्षयति मुखबुद्ध्या
प्रवृत्तो दुःखमेव महल्लभते ॥ ९५ ॥

यस्य विद्वान्हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशङ्कते ।

तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६ ॥

यस्य वदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी किमयं सत्यं वदत्युतानृतमिति न शङ्केत किंतु
सत्यमेवायं वदतीति निर्विशङ्कः संपद्यते । तस्मादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवा न
जानन्ति ॥ ९६ ॥

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।

तावतः संख्यया तस्मिञ्छृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ९७ ॥

[एवं संबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः ।

पशून्गोश्वपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथाक्रमम् ॥ ९ ॥]

यस्मिन्पश्वादिनिमित्ते साक्ष्येऽनृतं वदन् यत्संख्याकान्पित्रादिबान्धवान्नरके योज-
यति तत्संख्याकान्क्रमेण परिगणनया मयोच्यमानान्साधो शृणु । अथवा यावतो
बान्धवान्यस्मिन्हन्ति यावतां बान्धवानां हननफलं प्राप्नोति तावत्संख्याकाञ्छृणु ।
पक्षद्वयेऽप्यनृतनिन्दार्थमिदम् ॥ ९७ ॥

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८ ॥

पशुविषयेऽनृते पञ्च बान्धवान्नरके योजयति पञ्चानां बान्धवानां हननफलं
प्राप्नोति । एवं दश गोविषये, शतमश्वविषये सहस्रं पुरुषविषये । संख्यागौरवं चेदं
प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ९८ ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ ९९ ॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यच्चान्यत्पशुसंभवम् ।

गोवदस्त्रहिरण्येषु धान्यपुष्पफलेषु च ॥ १० ॥

अश्ववत्सर्व्यानेषु खरोष्ट्रवतरादिषु ॥]

हिरण्यायेऽनृतं वदजातानजातांश्च पुत्रप्रभृतीन्नरके योजयति एषां हननफलं प्राप्नोति । भूमिविषये चानृतं वदन्सर्वप्राणिनां हननफलं प्राप्नोति । तस्माद्भूविषयेऽनृतं मा वदीरिति विशिष्याभिधानम् ॥ ९९ ॥

वेदूर्यादिष्वनृतं भुवतो भूमिवहोषमाह—

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।

अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्रमयेषु च ॥ १०० ॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यानेषु च तथाश्ववत् ।

गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥ ११ ॥]

तद्वागकूपघातोदकविषयेऽनृते स्त्रीणां च मैथुनारूपोपभोगविषये अब्जेषु च रत्नेषु च शुक्रादिषु पाषाणमयेषु वेदूर्यादिष्वनृतं भूमिवहोषमाहुः ॥ १०० ॥

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।

यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

एतानसत्यभाषणदोषानधिगम्य दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतो ब्रूहि ॥ १०१ ॥

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्वाधुषिकांश्चैव विप्राञ्छूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

[येप्यतीताः स्वधर्मेभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रानिवाचरेत् ॥ १२ ॥]

गोरक्षणजीविनो, वाणिज्यजीविनः, सूपकारादिकारुकर्मजीविनः, दासकर्मजीविनः, नटकर्मनृत्यगीतादिजीविनः, प्रतिषिद्धजीविनो ब्राह्मणान्प्रकृतसाक्ष्यदर्शने शूद्रवत्पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ।

न स्वर्गाच्छयवते लोकादैवीं वाचं वदन्ति ताम् ॥ १०३ ॥

तदेतस्साक्ष्यमन्यथापि जानन्नमत्प्यो धर्मेण दयादिना व्यवहारेष्वन्यथा वदन्स्वर्गलोकात् भक्षयति । यस्माद्यदेतन्निमित्तविशेषेणासत्याभिधानं तां देवसंबन्धिनीं वाचं मन्वादयो वदन्ति ॥ १०३ ॥

क पुनस्तदसत्यं वक्तव्यमित्यत आह—

शूद्रविदूक्षत्रविप्राणां यन्नर्तोक्तौ भवेद्वधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४ ॥

यस्मिन्व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां वधः संपद्यते तत्रासत्यं वक्तव्यम् । यस्मात् यस्मिन्विषयेऽनृतं यत्तत्प्राणरक्षणेन सत्याद्विशिष्यते ।

एतच्च प्रमादस्खलिताधर्मविषयत्वे न त्वत्यन्ताधार्मिकसंघिकारस्तेनादिविषये । तथा गौतमः—“नानृतवदने दोषो यज्जीवनं चेत्तद्धीनं नतु पापीयसो जीवनम् ” इति । नच “ न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ” (अ. ८ श्लो. ३८०) इति मनुनैव वक्ष्यमाणत्वान्न ब्राह्मणवधप्रसक्तिरिति वाच्यम् । उग्रदण्डत्वाद्वाज्ञः कथंचित्संभवात् । अत्र वचने शूद्रादिकमेणाभिधानं वधस्यामङ्गलत्वात् ॥ १०४ ॥

वाग्दैवतैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ।

अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥ १०५ ॥

ते साक्षिणोऽनृताभिधायिनो वाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतीं यजेरन् । तस्यानृताभिधानजनितपापस्य प्रकृष्टां शुद्धिं कुर्वाणाः । साक्षिबहुत्वापेक्षं चेदं न त्वेकस्यैव साक्षिणः कपिअलन्यायेन चरुत्रयम् । यद्यपि वाग्देवताके चरौ वाक्शब्देनैव देवतात्वं न सरस्वतीशब्देन “ विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात् ” इति व्यायासथापि “ वाग्वै सरस्वती ” इति श्रुतेर्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अत्र प्रकरणे चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं लाघवार्थम् । तत्र क्रियमाणे शूद्रविद्वत्त्रियब्राह्मणवधविषयानृतवादिन इत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्धृतमग्नौ यथाविधि ।

उदित्यूचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा ॥ १०६ ॥

कूष्माण्डमन्त्रा यजुर्वेदिका “ यदेवा देवहेडनम् ” इत्येवमादयस्तैर्मन्त्रदैवतायै घृतमग्नौ जुहुयात् । यथाविधि परित्स्तरणादि त्वात्मधर्मेण स्वगृह्योक्तैः । “ उदुत्तमं वरुणपाशम् ” इत्येतया वरुणदेवताकया “ आपो हि धाः ” इति तृचेन वाग्देवताकेन जुहुयात् । घृतमग्राविति सर्वत्रालुपङ्गः ॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ।

तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वतः ॥ १०७ ॥

अव्याधितः साक्षी कृणादानादिव्यवहारे त्रिपक्षपर्यन्तं यदि साक्ष्यं न वदेत्तदा तद्विवादास्पदं सर्वमृणमुत्तमर्णस्य दद्यात्, तस्य च सर्वैत्यर्णस्य दशमं भागं राज्ञो दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥ १०८ ॥

यस्य साक्षिण उक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहमध्ये व्याध्यग्निदाहसंनिहितपुत्रादिज्ञातिमरणा-
नामन्यतमं भवति दैवसूचितमिथ्याभिदोषत्वाकृणमुत्तमर्णस्य दण्डं च राज्ञा दाप्यः १०८

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः ।

अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लभ्येत् ॥ १०९ ॥

अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु परस्परं विवदमानयोस्तत्त्वतश्छलादिव्यतिरेकेण सत्यमलभमानः प्राङ्निवाको वक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुच्येत् ॥ १०९ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।

वसिष्ठश्चापि शपथं शेषे पैजवने नृपे ॥ ११० ॥

सप्तर्षिभिर्देवैश्चेन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः वसिष्ठोऽप्यनेन पुत्र-
शतं भक्षितमिति विश्वामित्रेणाकुष्ठः स्वपरिशुद्धये पित्रवनापत्ये सुदासि राजनि शपथं
चकार । अनेकार्थत्वाद्वातूनां शपिरपि करोत्यर्थः ॥ ११० ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।

वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

स्वल्पेऽपि कार्ये न वृथा शपथं पण्डितः कुर्यात् । वृथा शपथं कुर्वन्परलोक इह
लोके नरकप्राप्त्याऽकीर्तिप्राप्त्या च नाशं प्राप्नोति ॥ १११ ॥

वृथाशपथप्रतिप्रसवार्थमाह—

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

बहुभार्यस्य नान्यामहं कामये त्वमेव मत्प्रेयसीत्येवंविशिष्टः सुरतलाभार्थं का-
मिनीविषये, विवाहविषये च मयान्या न बोद्धव्येत्यादौ, गवार्थं घासाद्युपहारे
च, अप्रौ होमार्थमिन्धनाद्युपहारे, ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ वृथा शपथे पापं
न भवति ॥ ११२ ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

ब्राह्मणं सत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधं मम निष्फलं स्यादि-
त्येवम् । वैश्यं गोबीजकाञ्चनानि च मम निष्फलानि स्युरित्येवम् । शूद्रं च सर्वाणि
मे पातकानि स्युरित्येवं शापयेत् ॥ ११३ ॥

कार्यगौरवलाघवापेक्षया—

अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।

पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

अग्निसन्निभं पञ्चाशत्पलिकमष्टाङ्गुलमयःपिण्डं हस्तद्वयविन्यस्तसप्ताश्वत्थपत्रं शूद्रा-
दिकं सप्त पदानि पितामहायुक्तविधानादाहारयेत् । जलौकादिरहितजले चैनं
निमज्जयेत् । अशेषेति कर्तव्यता स्मृत्यन्तरे ज्ञेया । पुत्राणां दाराणां च पृथक् शिर-
स्येनं स्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।

न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

यं प्रदीप्तोऽग्निर्न दहति, आपश्च यं नोर्ध्वं नयन्ति, न चार्तिमेव महतीं प्राप्नोति
स शपथे विशुद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

अत्र प्रकृतमर्थवादमाह—

वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ।

नाग्निर्देदाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥ ११६ ॥

यस्मात्पूर्वकाले वत्सनान्न ऋषेर्न त्वं ब्राह्मणः शूद्रापत्योऽसीत्येवं कनीयसा वैमा-
त्रेयेणाभिक्रुष्टस्य नैतदेवमिति स यथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निः सर्वस्य जगतः शुभाशुभ-
कर्तव्ये चारभूतः सत्येन हेतुना रोमैकमपि वह्निर्न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ।

तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ११७ ॥

यस्मिन्यस्मिन्व्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्तमिति निश्चितं भवेत्तत्कार्यमसमाप्तं प्रा-
द्विवाकः पुनरपि निवर्तयेत् । यदपि च दण्डसमाप्तिपर्यन्ततां नीतं तदपि पुनः
परीक्षेत ॥ ११७ ॥

वक्ष्यमाणविशेषार्थं लोभादीन्पृथङ्निर्दिशति—

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ११८ ॥

लोभेन, विपरीतज्ञानेन, भयेन, लोहेन, कामेन, क्रोधेन, अज्ञानेन, अनवधानेन
साक्ष्यमसत्यमुच्यते ॥ ११८ ॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।

तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥

एषां लोभादीनां मध्यादन्यतमस्मिन्निमित्ते सति यो मिथ्या साक्ष्यं कथयेत्तस्य
दण्डविशेषाणि क्रमशो वदिष्यामि ॥ ११९ ॥

लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

लोभेन मिथ्याभिधाने सति वक्ष्यमाणपणानां सहस्रं दण्ड्यः, मोहेन प्रथमं साहस
वक्ष्यमाणम्, भयेन च वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ, मैत्रात्प्रथमसाहसं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

कामादशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।

अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

क्षीसंभोगरूपकामाहुरोद्येन मिथ्या वदन्प्रथमसाहसं दशगुणं दण्ड्यः । क्रोधेन तु
परं मध्यमसाहसं त्रिगुणं वक्ष्यमाणं, अज्ञानत्वाद्द्वे शते, बालिश्यादनवधानात्पणशत-
मेव दण्ड्य इति सर्वत्रानुपङ्गः ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।

धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

सत्यरूपधर्मस्यापरिलोपार्थमसत्यरूपाधर्मस्य च वारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषये
पूर्वैर्धर्मेभिर्लुप्तान्दण्डान्मन्वाद्य आहुः । एतच्च सकृत्कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

भूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणे—

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः ।

प्रवासयेद्वण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

क्षत्रियादीन्वीन्वर्णान्कौटसाक्ष्यात्पूर्वोक्तेन दण्डयित्वा धार्मिको राजा स्वराष्ट्राद्वि-
चासयेत् । ब्राह्मणं तु धनदण्डव्यतिरेकेण स्वराष्ट्रान्निसारयेत् । “ न जातु ब्राह्मणं
हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् । राष्ट्रदेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ” (अ. ८
श्लो. ३८०) इति धनसहितनिर्वासनस्याभिधास्यमानत्वात् । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणं
पुनः पूर्वदण्डेन दण्डयित्वा नग्रं कुर्यादिति व्याचष्टे । मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्य विवा-
सस्त्वं वासोऽपहरणं गृहभङ्गो वेत्याचष्टे ॥ १२३ ॥

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वार्थभुवोऽब्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ १२४ ॥

द्वैरप्यगर्भो मनुर्दश दण्डस्थानान्युक्तवान् । यानि क्षत्रियादिवर्णत्रयाविषये भवन्ति ।
ब्राह्मणः पुनर्महत्यपराधेऽक्षतशरीरो देशान्निस्सार्यते ॥ १२४ ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

लिङ्गादीन्येतानि दश दण्डस्थानानि, अतस्तत्तदङ्गेनापराधे सति अपराधलाघव-
गौरवापेक्षया तत्तदङ्गताडनवेदनादि कर्तव्यम् । अल्पापराधे यथाश्रुतं धनदण्डः । देह-
दण्डो मारणं महापातकादौ ॥ १२५ ॥

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।

सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

पुनःपुनरिच्छातोऽपराधकरणमपेक्ष्य ग्रामारण्यादिचापराधिस्थानं राज्यादिकं वाप-
राधस्यापेक्ष्य सारं चापराधकारिणो धनशरीरादिसामर्थ्यमपराधं च गुरुलघुभावेन
चालोक्य दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् । एतच्चाभिहिताभिधास्यमानदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥

अधर्मदण्डनं लोके यशोग्रं कीर्तिनाशनम् ।

अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

जीवतः रुयातिर्यशः मृतस्य रुयातिः कीर्तिः, यस्मादनुबन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिह
लोके यशोनाशनं मृतस्य च कीर्तिनाशनं परलोके च धर्मान्तरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं
तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

अदण्ड्यान्दण्यनराजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदामोति नरकं चैव गच्छति ॥ १२८ ॥

राजा दण्डानर्हान्धनलोभादिना दण्डयन्, दण्डार्हाश्चात्राधादिनोत्सृजन्महतीमरुया-
तिं प्राप्नोति नरकं च व्रजति ॥ १२८ ॥

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥ १२९ ॥

न साधु कृतवानसि मैवं भूयः कार्षार्हित्येवं वाङ्निर्भर्त्सनं प्रथमापराधे गुणवतः
कुर्यात् । तथापि यदि नोपशम्यति तदा धिग् जालम् माजीव हानिस्ते पापस्य भूया-
दित्येवमादि तस्य कार्यम् । तदापि ययसन्मार्गाच्च निवर्तते तदा धनदण्डमस्य तृतीयं
कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः परं वधदण्डं ताडनायङ्गच्छेदरूपं तस्य कुर्यान्न
मारणम् ॥ १२९ ॥

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।

तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुज्जीत चतुष्टयम् ॥ १३० ॥

यतो वक्ष्यति “वधेनापि यदा त्वेतान्” (अ. श्लो. १३०) इति । व्यस्ते-
नाङ्गच्छेदेनापि दण्डयान्वशे कर्तुं न शक्नुयात्तदा एतेषु सर्वं वाग्दण्डादिचतुष्टयं
कुर्यात् ॥ १३० ॥

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।

ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥

ताम्ररूप्यसुवर्णानां याः पणादिसंज्ञाः क्रयविक्रयादिलोकव्यवहारार्थं पृथिव्यां प्रसि-
द्धास्ता दण्डाद्युपयोगार्थं साकल्येन कथयिष्यामि ॥ १३१ ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते तद्दृश्यमानपरिमाणानां प्रथमं
त्रसरेणुं वदन्ति ॥ १३२ ॥

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।

ता राजसर्षपस्तिस्त्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षैका परिमाणेन ज्ञेया । तास्तिस्त्रो लिक्षाराजसर्षपो ज्ञेयः ।
ते राजसर्षपाश्च त्रयो गौरसर्षपो ज्ञेयः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् यवो मध्यास्त्रियवं त्वेककृष्णलम् ।

पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

गौरसर्वपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति । त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धम् । पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः । षोडश माषा सुवर्णः स्यात् । पुंलिङ्गश्चायं परिमाणवचनः ॥ १३४ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

चत्वारः सुवर्णाः पलं स्यात् । दश पलानि धरणम् । कृष्णलद्वयं समं कृत्वा तुलया धृतं रूप्यमाषको बोद्धव्यः ॥ १३५ ॥

ते षोडश स्याद्दरणं पुराणश्चैव राजतः ।

कार्षापणस्तु विज्ञेयस्तान्त्रिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥

ते षोडश रूप्यमाषका रौप्यधरणं पुराणश्च राजतो रजतसंबन्धी स्यात् । कार्षिकस्तान्त्रिकः कार्षापणः पण इति विज्ञेयः । कार्षिकश्च शास्त्रीयपलचतुर्थभागो बोद्धव्यः । अतएव “ पलं कर्षचतुष्टयम् ” (अमरकोषे वैश्यवर्गे श्लो. ८६) इत्याभिधानिकः ॥ १३६ ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेस्तु प्रमाणतः ॥ १३७ ॥

दश रूप्यधरणानि रौप्यशतमानो ज्ञातव्यः । चतुर्भिः सुवर्णैर्निष्कः प्रमाणेन बोद्धव्यः ॥ १३७ ॥

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ १३८ ॥

पञ्चाशदधिके द्वे पणशते प्रथमसाहसो मन्वादिभिः स्मृतः । पणपञ्चशतानि मध्यमसाहसो ज्ञेयः । पणसहस्रं तृत्तमसाहसो ज्ञेयः ॥ १३८ ॥

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।

अपह्नवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ १३९ ॥

मयोत्तमर्णस्य धनं देयमिति सभायामधमर्णेनोक्ते सत्यधमर्णः पणशतात्पञ्च पणा इत्येवं दण्डमर्हति । यदा तु सभायामपि न किञ्चिदस्मै धारयामीत्येवमपलपति तदा पणशतादशपणा इत्येवं दण्डमर्हति । इत्येवं मनुस्मृतौ दण्डप्रकारः ॥ १३९ ॥

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्विधिविधर्षिणीम् ।

अशीतिभागं गृहीयान्मासाद्वार्धुषिकः शते ॥ १४० ॥

वसिष्ठेनोक्तां वृद्धिं धर्म्यत्वादनवृद्धिकरीं वृद्धिजीवी गृहीयात् । तामेव दर्शयति । शते प्रयुक्तेऽशीतिभागं प्रतिमासं वृद्धिं गृहीयात् ॥ १४० ॥

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन् ।

द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिलिषी ॥ १४१ ॥

साधूनामयं धर्म इति मन्यमानः पणशते प्रयुक्ते पणद्वयं वा प्रतिमासं गृह्णीयात् । यस्मात् द्विकं शतं हि गृह्णानो वृद्धिधनग्रहणे किलिषी न भवति ॥ १४१ ॥

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२ ॥

ब्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतसममितो नाधिकं मासस्य-संबन्धिनां वृद्धिं गृह्णीयात् । नन्वशीतिभागो लघु, द्विकशतग्रहणं गुरु, कथमिमौ ब्राह्मणस्य लघुगुरुकल्पौ विकल्पेताम् । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजौ तु पूर्ववृद्ध्या निर्वाहासंभवे द्विकशतपरिग्रह इति व्याचक्षाते । इदं तु वदामः—सबन्धकेष्वशी-तिभागग्रहणं बन्धकरहिते तु द्विकशतवृद्धिपरिग्रहः । तदाह याज्ञवल्क्यः “अशी-तिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा॥” (अ. २ श्लो. ३७) वेदान्तोद्गीतमहसो मुनेर्व्याख्यानमादिशे । तद्विरुद्धं स्वबुद्ध्या च निबद्धमधुनातनैः ॥ १४२ ॥

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।

न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

भूमिगोधनादौ भोगार्थं बन्धके दत्ते धनप्रयोगभवामनन्तरोक्तां वृद्धिसुत्तमर्णो न लभते । कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानाद्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशेऽपि न निसर्गोऽन्यस्मै दानं, न वान्यतो विक्रयः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु आधेश्चिरकालावस्थानेऽपि न निसर्गो नान्यत्र बन्धकेनार्पणमिति व्याचक्षाते । अत्र तु सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधः बन्धकीकृतभूम्यादेरन्यत्राधीकरणसमाचारात् ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।

मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥ १४४ ॥

गोप्याधिविषयं वचनमिदम् । वञ्जालंकारादिगोप्याधिर्वञ्जान्न भोक्तव्यः भुञ्जानो-वृद्धिसुत्सृजेत्प्राङ्मूल्येनात्रैनं तोषयेत् । यद्वा भोगेनासारतामाधौ नीते सारावस्था-धिमूल्यदानेन स्वामिनं तोषयेदन्यथा बन्धकचौरः स्यात् ॥ १४४ ॥

आधिश्रोपनिधिश्रोभौ न कालात्ययमर्हतः ।

अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

आधिर्बन्धकः, उपनिधीयत इत्युपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमर्पितं द्रव्यम् । नारदस्मृत-तिलक्षितौ च निक्षेपोपनिधी तावेवात्रोपनिधिशब्देन गृह्येते । एतावाध्युपनिधी चिर-

कालावस्थितावपि न कालात्ययमर्हतः । यदैव स्वामिना प्रार्थितौ तदैव तस्यावहार्यौ
समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरुष्ट्रो वहनश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

“यत्किंचिदश वर्षाणि” (अ. ८ श्लो. १४७) इत्यनन्तरं भोनेन स्वत्वहानिं वक्ष्यति
तदपवादार्थमिदम् । दृष्यमाना गौरुष्ट्रोऽश्वश्च वहन्दमनार्थं च प्रयुक्तौ बलीवर्दादिः एते
प्रीत्यान्येन तु भुज्यमानाः कदाचिदपि स्वामिनो न नश्यन्ति । प्रदर्शनार्थमिदं प्रीत्यो-
पभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितम् । सामान्योपक्रमं चेदं विशेषाभिधानमिति
ननुसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

यत्किंचिदश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।

भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

यत्किंचिद्वनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण परैर्दश वर्षाणि भुज्यमानं स्वा-
मी प्रेक्षते मा भुङ्क्ष्वेत्यादिप्रतिषेधोक्तिं न रचयति नासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति ।
तस्य तत्र स्वाम्यं निवर्तत इति भावः ॥ १४७ ॥

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।

भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्व्ययमर्हति ॥ १४८ ॥

जडो बुद्धिविकलः । न्यूनषोडशवर्षः पोगण्डः । तथाच नारद—“ बाल आपो-
दशद्वर्षात्पोगण्डश्चापि शब्दितः ” । स धनस्वामी यदि जडः पोगण्डश्च न भवति
तदीयदर्शनविषये च तद्वनं भुज्यते तदा स्वामिनो व्यवहारेण नष्टं ततो भोक्तुरेव
तद्वनं भवति ॥ १४८ ॥

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपानिधिः स्त्रियः ।

राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

[यद्विनाऽगममत्यन्तं भुक्तपूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतम् ॥ १३ ॥]

बन्धः, ग्रामादिमर्यादा, बालधनं, निक्षेपः “ वासनस्थमनाख्याय सखदं यन्निधी-
यते ” इति नारदोक्त उपनिधिलक्षणः, दास्यादिस्त्रियः, राजश्रोत्रियधनानि, उक्तेन
दशवर्षभोगेन न स्वामिनो नश्यन्ति न भोक्तुः स्वत्वं भजन्ते ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

यो वृद्ध्या दत्तं बन्धं स्वाम्यनुज्ञाव्यतिरेकेण मूर्खो निहवेन भुङ्क्ते तेन तस्य

भोगस्य संशुद्धयर्थमर्धवृद्धिमोक्तव्या । बलभोगेन तु भोक्तव्ये बलादधिभुञ्जाने सति सर्ववृद्धित्याग एवोक्तः ॥ १५० ॥

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहता ।

धान्ये सदे लवे बाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

वृद्ध्या धनप्रयोगः कुसीदं तत्र या वृद्धिः सकृद्गृहीता सा द्वैगुण्यं नातिक्रामति मूल-
वृद्धिर्द्वैगुण्येव भवति । प्रतिदिनप्रतिमासादिग्राह्येति तात्पर्यम् । धान्ये पुनर्वृद्ध्यादि-
प्रयुक्ते, सदे वृक्षफले, लयत इति लव ऊर्णालोम तस्मिन्, बाहनीये च बलीवर्दादौ
प्रयुक्ते चिरेणापि कालेन मूलधान्यादिना सह पञ्चगुणतां नातिक्रामेदिति ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।

कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥ १५२ ॥

कृता या वृद्धिर्द्विकं त्रिकमिति शास्त्रेण वर्णक्रमेणोक्ता तस्याः शास्त्रानुसारादधिका
व्यतिरिक्ता कृता । अतोऽन्या वृद्धिरकृतेत्यर्थः । किंतु कृतापि वृद्धिर्वर्णक्रमेण द्विक-
त्रिकशतादिरूपैर्या मासे ग्राह्या । तथाच विष्णुः—“ वृद्धिं दयुरकृता अपि वत्सरा-
तिक्रमे यथाभिहिता वर्णक्रमेण ” द्विकत्रिकादिनेत्यर्थः । किं त्वकृतवृद्धावपि विशे-
षान्तरमाह । कुत्सितात्प्रसरत्ययं पन्था इति कुसीदपथः अयमधमर्णो यच्छूद्रविष-
योक्तं पञ्चकं शतं द्विजातेरपि गृह्णातीत्येवं कुत्सितपन्थाः पूर्वोक्तादस्म्यवृद्धिकरादप-
कृष्ट इत्येवं मन्वादय आहुः । इयं चाकृता वृद्धिरुद्धारविषये याचनादूर्ध्वं बोद्धव्या
तदाह कात्यायनः—“ प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानं न दत्तं-
चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ” ॥ १५२ ॥

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥

[अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

प्रेक्ष्यश्च तमृणं दाप्यः काले देशे यथोदयम् ॥ १४ ॥]

ममैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वा गते तस्य वृद्धिं विगणय्यैकदा दातव्ये-
त्येवंविधनियमपूर्वकवृद्धिग्रहणश्रुतमर्णः संवत्सरपर्यन्तं कुर्यात् । नातिक्रान्ते संवत्सरे
नियमस्य वृद्धिं गृह्णीयात् । नच शास्त्राददृष्टाश्रुतधर्म्यद्विकत्रिकशतादधिकां गृह्णीयात् ।
अधर्मत्वबोधनाथो निषेधः । चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीं चाशास्त्रीयां न गृह्णीयात् । तासां
स्वरूपमाह बृहस्पतिः—“ कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका । वृद्धेष्टद्वि-
श्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ” । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गृहिता । कालाव-
द्विस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन कायिका चातिबाहदोहादिता कारिता ऋणिकेन यानाप-
त्काल एवोत्तमर्णपीडया कृता । चतस्रोऽपि वृद्धीरशास्त्रीया न गृह्णीयात् । तथा च-
बृहस्पतिः—“ भागो यद्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सौहृदं पश्चाद्धार्यु-

व्यं तद्विगर्हितम् ” । कात्यायनः—“ ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका संप्रकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तथा । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ” ॥ १५३ ॥

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत् ॥ १५४ ॥

योऽधमर्णो धनदानासामर्थ्यात्पुनर्लेख्यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत्स निर्जितास्तमर्णः स्वत्वतयात्मसात्कृतां वृद्धिं दत्त्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् ।

यावती संभवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समये दातुं न शक्नोति तदा तद्वृद्धीत्वैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत् । यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं तदानीं संभवति तदातुमर्हति ॥ १५५ ॥

चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।

अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥ १५६ ॥

चक्रवृद्धिशब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभररूपा वृद्धिरभिभता । चक्रवृद्धिमाश्रित उत्तमर्णो देशकालव्यवस्थितो यदि वाराणसीपर्यन्तं लवणादि शकटेन वहामि तदा ममेदं यद्धनं दातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः । यदि मासं यावद्ब्रह्मामि तदा मासं यद्धनं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिः । एवमभ्युपगतदेशकालनियमस्थौ देशकालौ दैवादपूरयन्शकटादिना वहन् लाभरूपफलं सकलं न प्राप्नोति । ॥ १५६ ॥

अपितु—

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।

स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७ ॥

स्थलपथजलपथयाने निपुणा इयद्देशपर्यन्तमित्यकालपर्यन्तमुद्यमाने सति एतावोल्लाभो ग्रहीतुं युक्त इत्येवं देशलाभधनज्ञा वणिगादयो यां वृद्धिं तथाविषये चावस्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमं धनप्राप्तिं प्रति प्रमाणम् ॥ १५७ ॥

यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।

अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादणम् ॥ १५८ ॥

यो भवत्यो यस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेत् धनदानकाले ममायमधमर्णो दर्शनीय इति स तं तस्मिन्काल उत्तमर्णस्यादर्शयन्तद्धनं दातुं यतेत ॥ १५८ ॥

प्रातिभावं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ।

दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥ १५९ ॥

प्रतिभृत्वेन यदेयं धनं तत्प्रातिभाष्यं, वृथादानं परिहासनिमित्तं पण्डादिभ्यो देय-
त्वेन पित्राङ्गीकृतं, द्यूतनिमित्तं सूरानिमित्तं च, दण्डं यदेयं दण्डं, शुल्कं घट्टादिदेयं
तदवशेषं च पितृसंबन्धिनं पितरि मृते पुत्रो दातुं नार्हति ॥ १६९ ॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचौदितः ।

दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानापि दापयेत् ॥ १६० ॥

सूरानिमित्तं च यदेयं दण्डं प्रातिभाष्यं न पुत्रो दातुमर्हतीति योऽयं पूर्णोपदेशः स
दर्शनप्रतिभुवः पितृदेयो ज्ञेयः । दानप्रतिभुवि तु पितरि मृते पुत्रं ऋणं दापयेत् १६०

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् ।

पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

अदातरि दानप्रतिभुवोऽन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभुवि प्रत्ययप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभा-
व्यकारणमूलशोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः पश्चात्केन हेतुना धनं
प्राप्नुमिच्छेत् ॥ १६१ ॥

प्रतिभुवो मृतत्वात्तत्पुत्रस्य चादानप्रतिभृत्वेनादातृत्वादित्याशङ्क्याह—

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलं धनः ।

स्वधनादेव तदद्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥ १६२ ॥

असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूः यदि निरादिष्टधनोऽधमर्णो निसृष्टधनो याव-
ता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छोधनपर्याप्तधनस्तदात्मधनादेव तद्धनं निरादिष्टोऽत्र निरादि-
ष्टधनपुत्रो लक्षणयोज्यते । ऋणमुत्तमर्णाय दद्यादिति शास्त्रसंप्रदायः ॥ १६२ ॥

मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।

असंवद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

मयादिना मत्तः, उन्मत्तो, व्याध्यादिपीडितोऽपहतोऽस्वतन्त्रबालवृद्धैरस्वतन्त्रत्वेन
पितृभ्रातृनियुक्तादिव्यतिरेकेण कृत ऋणादानव्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।

बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

इदं मयावृष्टेयमित्येवमादिका भाषा लेख्यादिना स्थिरीकृतापि यदि शास्त्रीयधर्मा-
त्पारंपर्यात्सद्व्यवहाराच्च बहिर्भाष्यते सा सत्या न भवति तदर्थो नावृष्टेयः ॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगशब्दश्छलवाची । छलेन ये बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्व-
तोऽन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छत्र जानीयात् । वस्तुतो यत् निक्षेपादि न कृतं तत्सर्वं
निवर्तते ॥ १६५ ॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थं कृतो व्ययः ।

दातव्यं बान्धवैस्तस्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

ऋणग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेन पूर्वविभक्ताविभक्तसर्वभ्रातृकुटुम्बसंवर्धनार्थं तदृण-
व्ययः कृतस्तदा तदृणं विभक्तैरविभक्तैश्च स्वधनादातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥ १६७ ॥

तद्देशस्थे देशान्तरस्थे वा स्वामिनि स्वामिसंवन्धिकुटुम्बव्ययनिमित्तं दासोऽपि
यदृणादानादि कुर्यात्स्वामी तत्तथाप्यनुमन्येत ॥ १६७ ॥

बलादत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।

सर्वान्वलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥

बलादत्तमप्रतिग्राह्यादि, बलाद्भुक्तं भूस्यादि, बलाद्वेखितं चक्रद्विपत्रादि । प्रदर्शनं
चैतत् । सर्वान्वलकृतान्व्यवहारान्विवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।

चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ्नृपः ॥ १६९ ॥

साक्षिणः, प्रतिभूः, कुलं च धर्मार्थव्यवहारद्वष्टारत्रय एते परार्थं क्लेशमनुभवन्ति
तस्माद्भलेन साक्ष्यं प्रातिभाव्यं व्यवहारक्षेपणं च नाङ्गीकारयितव्याः । चत्वारः पुनः
ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्राजानः परार्थं दानफलोपादानऋणद्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारक्षेपणरूपं
कुर्वाणा धनोपचयं प्राप्नुवन्ति । तस्माद्विप्रो दातारं, आढ्योऽधमर्णं, वणिक्
कैतारं, राजा व्यवहर्तारं बलेन न प्रवर्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितबलनिषेधस्यै-
वायं प्रपञ्चः ॥ १६९ ॥

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।

न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

क्षीणधनोऽपि राजा नाग्राह्यमर्थं गृह्णीयात् । समृद्धोऽपि स्वल्पमपि ग्राह्यं धनं न
त्यजेत् ॥ १७० ॥

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।

दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

अग्राह्यग्रहणाच्छास्त्रीयग्राह्यपरित्यागाच्च राज्ञः पौरैरसामर्थ्यं ख्याप्यते । ततश्च स
प्रेत्याधर्मेण नरकादिभोगादिहाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

स्वादानाद्वर्णसंसर्गाच्चबलानां च रक्षणात् ।

बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥ १७२ ॥

न्यायधनग्रहणाद्वर्णानां सजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसंबन्धात् । यद्वा वर्णसं-
सर्गाद्वर्णसंकरादित्यत्रापि रक्षणादिति योजनीयम् । प्रजानां दुर्वलानां बलवद्भयोपि
रक्षणात्सामर्थ्यमुपजायते नृपस्य । ततश्चासाविहलोकपरलोकयोश्च वर्धते ॥ १७२ ॥
यत एवम्—

तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।

वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

तस्माद्यम इव राजा वशीकृतक्रोधो जितेन्द्रियः स्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य
यमस्य चेष्टया सर्वत्र साम्यरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।

अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यवहाराधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तं दुष्ट-
चित्तं प्रकृतिपौरविरागात्क्षिप्रमेव शत्रवो निगृह्णन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति ।

प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

यो राजा रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि निरूपयति तं राजानं प्रजा भजन्ते
समुद्रमिव नद्यः । नद्यो यथा समुद्रान्न निवर्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति प्रजा अपि तस्मा-
न्नृपा (ननिवर्तन्ते तम) नुवर्तिन्यस्तदेकताना भवन्तीति साम्यम् ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।

स राज्ञा तच्चतुर्भागं दप्स्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ १७६ ॥

योऽधमर्णो राजवल्लभोऽहमिति गर्वादुत्तमर्णं स्वेच्छया धनं साधयन्तं नृपे निवेद-
येत्स राज्ञा ऋणचतुर्थभागं दण्डयः तस्य तद्धनं दापनीयम् ॥ १७६ ॥

कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः ।

समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥ १७७ ॥

समानजातिरपकृष्टजातिश्चाधमर्णो धनाभावे सति स्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि
समं कुर्यात् । निवृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । समजा-
तिरत्र ब्राह्मणेतरः कर्मणा क्षत्रविद्वृक्षद्वान्समानजातीयान् “हीनांस्तु दापयेत्” इति
कात्यायनेन विशेषितत्वात् । श्रेयान्पुनरुत्कृष्टजातिर्न कर्म कारयितव्यः किंतु शनैः
शनैर्यथासंभवं तद्धनं दद्यात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् ।

साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥ १७८ ॥

अनेन प्रोक्तप्रकारेण परस्परं विवदमानानामर्थिप्रत्यर्थिनां साक्ष्यादिप्रमाणेन नि-
र्णीतार्थानि कार्याणि विप्रतिपत्तिखण्डनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्विधुः ॥ १७९ ॥

सत्कुलप्रसूते, सदाचारवति, धर्मवेदिनि, सत्याभिधायिनि, बहुपुत्रादिपरिजने, ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये, व्याभिचाराभावान्निक्षेपं स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।

स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

यो मनुष्यो येन प्रकारेण सुद्राहितं समुद्रं वा ससाक्षिकमसाक्षिकं वा यमर्थं सुवर्णादि यस्य हस्ते निक्षिपेत्सोऽर्थस्तेन निक्षेप्त्वा तथैव ग्राह्यो यस्माद्येन प्रकारेण समर्पणं तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यम् । समुद्रस्थापितसुवर्णादेर्निक्षेप्ता स्वयमेव सुद्रां भित्त्वा यदा वदति ममेदं तुल्यित्वा समर्पयेत्यभिधानं दण्डार्थम् ॥ १८० ॥

यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।

स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसंनिधौ ॥ १८१ ॥

यः पुरुषो देहि मे निक्षिप्तं हिरण्यादि द्रव्यमित्येवं निक्षेप्त्वाप्राथ्व्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्त्वा ज्ञापिते प्राड्विवाकेन तस्य निक्षेप्तुरसंनिधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

किं कृत्वा किं याचनीय इत्याह—

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ।

अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

प्रथमनिक्षेपे साक्ष्यभावे स्वकीयसम्बन्धैश्चारपुरुषैरतिक्रान्तवाल्लयैः सौम्यादिभिर्नृपोपद्रवादिग्याजाभिधायिभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपयित्वा तैरेव चारपुरुषैः स निक्षेपधारी प्राड्विवाकेन चारपुरुषनिक्षिप्तसुवर्णं याच्यः ॥ १८२ ॥

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।

न तत्र विद्यते किञ्चिदत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

स निक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रं वा यथाकृतं कटकमुकुटाकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत सत्यमस्ति गृह्यतामिति तदा परेण पूर्वनिक्षेप्त्वा प्राड्विवाकवेदिना यन्निक्षिप्तमित्यभियुज्यते तत्र न किञ्चिदस्तीति ज्ञातव्यम् ॥ १८३ ॥

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।

उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

तेषां चारपुरुषाणां यन्निक्षिप्तं हिरण्यं यथान्यस्तं यदि तत्र दद्यात्तदा द्वावपि निक्षेपौ ज्ञापकचारसंवन्धिनौ संपीड्य दापनीयः स्यादित्येवंरूपो धर्मस्य धारणा निश्चयः । “ यो निक्षेपम् ” (अ. ८ श्लो. १८१-८४) इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य चेदृश एव

पाठक्रमो मेधातिथिभोजदेवादिभिर्निश्चितः । गोविन्दराजेन तु “ साक्ष्यभावे प्रणि-
धिभिः ” (अ. ८ श्लो. १८२) इति श्लोकोऽन्त एव पठितः तदा च नार्थसंगतिः
न वा दृढान्नायादरः ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ।

नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

निक्षिप्यत इति निक्षेपः । सुद्राङ्कितमगणितं वा यन्निधीयते स उपनिधिः । ब्रा-
ह्मणपरित्राजकवदुपदेशभेदः । तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेप्युपनिधातरि जीवति प्रत्य-
नन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्वनाधिकारिणि कदाचिन्न निक्षेपधारिणा देयौ ।
यतस्तस्य पुत्रादेरापि पितुरसमर्पणविनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः । पुत्रादेः
पितुश्च पुनरविनाशे समर्पणे च कदाचिदविनाशिनौ स्यातां, तस्मादन्वर्थसंदेहान्न
देयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

निक्षेप्तुर्मृतस्य निक्षेपधारी तद्वनाधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्थितः स्वयमेव यः सम-
र्पयति स राज्ञा निक्षेप्तुः पुत्रादिभिर्नान्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति नाक्षेप्तव्यः ॥ १८६ ॥
यदि कथंचिद्भ्रान्तिः स्यात्तदा—

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

तत्रस्थे धनान्तरसद्भावलक्षणवाक्छलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकं निश्चिन्तयान्तु
झटिति दिव्यादिदानेन । तस्य निक्षेपधारिणः शीलमवेक्ष्य धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा
सामप्रयोगेण निश्चिन्तयात् ॥ १८७ ॥

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने ।

समुद्रे नाप्नुयात्किंचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८ ॥

सर्वेषु निक्षेपेष्वपक्रियमाणेष्वेव “ साक्ष्यभावे ” (अ. ८ श्लो. १८२) इत्यादि-
पूर्वोक्तविधिनिर्णयसिद्धौ स्यात् । सुद्रितादौ पुनस्तस्य निक्षेपधारी यदि प्रतिबुद्धादिना
न किमप्यपहरेत्तदा तस्मिन्नपि तेन किं दूषणं प्राप्नुयात् ॥ १८८ ॥

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।

न दद्याद्यादि तस्मात्स न संहरति किंचन ॥ १८९ ॥

चौरैर्हृतं, उदकेन देशान्तरं प्रापितं, अग्निना वा दग्धं निक्षेपं निक्षेपधारी न
दद्यात् । यदि स्वयं तस्मान्न किंचिदप्यपहरति ॥ १८९ ॥

निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।

सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

निक्षेपस्यापहोतारमनिक्षिप्य याचितारं सर्वैः सामादिभिरुपायैर्वैदिकैश्च शपथैरग्नि-
हरणादिभिर्नृपो निरूपयेत् ॥ १९० ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ १९१ ॥

निक्षिप्तधनं यो न समर्पयति यश्चानिक्षिप्तं प्रार्थयति तौ द्वौ छवर्णश्रुक्तादौ महति
विषये चौरवहण्यौ । स्वल्पविषये ताम्रादौ तत्समं दण्डनीयौ ॥ १९१ ॥

निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।

तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १९२ ॥

निक्षेपापहारिणं निक्षिप्तसमधनं दण्डयेत् । समशिष्टत्वादनिक्षिप्य याचितारमपि ।
नच पुनरुक्तिः । महत्पराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शरीरदण्डस्यापि
प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम्, दापयेदिति धनदण्डनियमात् । नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम् ।
अस्य प्रथमापराधविषयत्वात्पूर्वोक्ते चाभ्यासे चौरोक्तमहासाहसादिधनदण्डावरोध-
कत्वात् । उपनिधिर्धुद्रादिचिह्नितं निहितधनं तस्यापहर्तारं कथितविशेषणं राजा
दण्डयेत् ॥ १९२ ॥

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।

ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥ १९३ ॥

राजा त्वयि रुद्रस्तस्मात्त्वां रक्षामि मम धनं देहि धनधान्यादिलोभोपकरणं वा-
नृतमभिधाय छद्मभिर्यः परद्रव्यं गृह्णाति स छद्मधनसहकारिसहितो बहुजनसमक्षं
करचरणशिरस्छेदादिभिर्नाप्रकारैर्वधोपायैः राज्ञा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसंनिधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥

यः छवर्णादिर्यावत्परपरिमितो येन साक्षिसमक्षं निक्षेपः कृतस्तत्र परिमाणादिवि-
प्रतिपत्तौ साक्षिवचनात्तावानेव विज्ञातव्यः । विप्रतिपत्तिं कुर्वन्नप्येतदुक्ताहसारेण
दण्डं दाप्यः ॥ १९४ ॥

मिथो दायः कृतोयेन गृहीतो मिथ एव वा ।

मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९५ ॥

रहसि येन निक्षेपोऽर्पितो निक्षेपधारिणा च रहस्येव गृहीतः स निक्षेपो रहस्येव
प्रत्यर्पणीयः न प्रत्यर्पणे साक्ष्यपक्षा । यस्माद्येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्य-
र्पणं दातव्यमिति श्रवणान्निक्षेपधारिणोऽयं नियमविधिः । “ यो यथा निक्षेपेदस्ते ”
(अ. ८ श्लो. १८०) इति तु निक्षेप्तुर्नियमार्थं, गृहीतव्य इति श्रवणात् । अतो
न पौनरुक्त्यम् ॥ १९५ ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।

राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्यासधारिणम् ॥ १९६ ॥

राजा निक्षिप्तस्य धनस्यासुद्रस्य सुद्रादिषुतस्य वोपनिधिरूपस्य तथा प्रीत्या कतिचित्कालं भोगार्थमर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन्निर्णयं कुर्यात् ॥ १९६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः ।

न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १९७ ॥

अस्वामी यः स्वामिना चाननुमतः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मन्यमानं तं साक्षित्वं न कारयेत् । न कुत्रचिदपि प्रमाणीकुर्यादित्यर्थः ॥ १९७ ॥

अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम् ।

निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ १९८ ॥

एष परस्वविक्रीयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः संबन्धी भवति तदा षट् पणशतान्यवहार्यो दण्डनीयः । यदि पुनः स्वामिनः संबन्धी न भवति, अनपसरश्च स्यात्, अपसरत्यनेनात्मात्सकाशादनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वामिसंबन्धिपुत्रादेः सकाशात्नास्ति तदा चौरसंबन्धि पापं प्राप्नोति । तद्दण्डनीय इत्यर्थः ॥ १९८ ॥

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९९ ॥

[अनेन विधिना शास्ता कुर्वन्नस्वामिविक्रयम् ।

अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वं तु चौरवदण्डमर्हति ॥ १९९ ॥]

अस्वामिना यत्कृतं यद्वत् विक्रीतं वा तदकृतमेव बोद्धव्यम् । व्यवहारे यथा मर्यादा तथा कृतं न भवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।

आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ॥ २०० ॥

यस्मिन्वस्तुनि संभोगो विद्यते क्रयादिरूपस्त्वागमो नास्ति तत्र प्रथमपुरुषगोचर आगम एव प्रमाणं न संभोग इति शास्त्रमर्यादा ॥ २०० ॥

विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृहीयात्कुलसंनिधौ ।

क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ २०१ ॥

विक्रीयतेऽस्मिन्निति विक्रयदेशो विक्रयः ततो यत्कैयधनं किञ्चिद्व्यवहर्तुसमूहसमक्षं क्रियतेऽनेनेति क्रयो मूल्यं तेन यस्माद्गृहीयात् । अतो न्यायत एवास्वामिविक्रेतृसकाशात्क्रयणाद्विशुद्धं धनं लभते ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः ।

आदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ २०२ ॥

अथ मूलमस्वामी विक्रेता मरणादेशान्तरादिगमनादिना वा इत्तुं शक्यते प्रकाशक्रयणे चासौ निश्चितस्तदा दण्डानर्ह एव केता राज्ञा मुच्यते । नष्टधनस्वामी च यदस्वामिना विक्रीतं द्रव्यं तत्केतुर्हस्ताल्लभ्यते । अत्र च विषयोऽर्धमूल्यं केतुर्दत्त्वा स्वधनं स्वामिना ग्राह्यम् । तदाह बृहस्पतिः—“ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥ स्वामी दत्त्वार्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम् । अर्धं द्वयोरपहतं तत्र स्याद्व्यवहारतः ” ॥ २०२ ॥

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।

न चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

कुङ्कुमादि द्रव्यं कुसुम्भादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यम् । नचासारं सारमित्यभिधाय । नच तुलादिना न्यूनम् । न परोक्षावस्थितम् । न रागादिना स्थगितरूपम् । अत्रास्वामिविक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रये दण्ड एव स्यात् ॥ २०३ ॥

अन्यां चेदर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते ।

उभे त एकशुल्केन बहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

शुल्कदेयां शुल्कव्यवस्थाकाले निरवयां दर्शयित्वा यदि सावथा वराय दीयते तदा द्वे अपि कन्ये तेनैवैकेन शुल्केनासौ वरः परिणयेदिति मन्तराह । शुल्कग्रहणपूर्वककन्याया दानस्य विक्रयरूपत्वादर्थक्यविक्रयसाधर्म्येणास्यात्राभिधानम् ॥ २०४ ॥

नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना ।

पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

उन्मत्तायास्तथा कुष्ठवत्या या चानुभूतमैथुना तस्या ब्राह्मणादिविवाहात्पूर्वमुन्मादादीन्दोषान्वरस्य कथयित्वा दण्डार्हो न भवति । तेनाकथने दण्ड इति गम्यते । “ यस्तु दोषवतीं कन्यां ” (अ. ८ श्लो. २२४) इति वक्ष्यति ॥ २०५ ॥

अथ संभूयससुत्थानमाह—

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सह कर्तृभिः ॥ २०६ ॥

यज्ञे कृतवरण ऋत्विक् यदि किञ्चित्कर्म कृत्वा व्याध्यादिना कर्म त्यजति तदा तस्येतरत्विग्भिः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणांशो देयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥

माध्यंदिनसवनार्हौ दक्षिणाकाले दक्षिणासु दत्तासु व्याध्यादिना कर्म परित्यजन् तु शाक्यास्त कृत्स्नमेव दक्षिणाभागं लभेत् । कर्मशेषं प्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।

स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥ २०८ ॥

यस्मिन्कर्मण्याधानादौ अङ्गमङ्गं प्रति या दक्षिणा यत्संबन्धेन श्रुताः स्युः स एव ता आददीत न तत्तद्भागमात्रं सर्वे विभज्य गृहीरन्निति संशयः ॥ २०८ ॥

अत्र सिद्धान्तमाह—

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।

होता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनः क्रये ॥ २०९ ॥

केषांचिच्छाखिनामाधानेऽध्वर्यवे रथो देयत्वेनाज्ञायते, ब्रह्मणे वेगवानश्वः, होत्रे चाश्वः, उद्रात्रे सोमक्रयवहनशकटम्, अतो व्यवस्थाप्नानसामर्थ्याद्या दक्षिणा यत्संबन्धत्वेन श्रूयते स एव तामाददीत ॥ २०९ ॥

संप्रतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह—

सर्वेषामर्थिनो मुख्यास्तदर्धेनार्थिनोऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥

“ तं शतेन दीक्षयति ” इति श्रूयते । तत्र सर्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये ये मुख्यया ऋत्विजो होत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः समग्रदक्षिणायास्तेऽर्धहरा अष्टचत्वारिंशद्गोभाजो भवन्ति । अतएव कात्यायनेन “ यद्वादशाद्येभ्यः ” इति प्रत्येकं द्वादशगोदानं विहितम् । यद्यपि तस्यार्धं पञ्चाशद्भवति तथापीह न्यूनार्धग्रहणेनापि इमेऽर्धिन उच्यन्ते सामीप्यात् । अपरे भैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्ते मुख्यत्विङ्गु-हीतदक्षिणार्धग्रहणेनार्धिन उच्यते । तृतीयिनोऽच्छावाङ्नेष्टृप्रीतप्रतिहर्तारस्ते मुख्यत्विङ्गु-हीतस्य तृतीयमंशं लभन्ते । पादिनस्तु ग्रावस्तुदुर्नेतृपोतृसुब्रह्मण्या एते मुख्यत्विङ्गु-हीतस्य चतुर्थमंशं लभन्ते । एतच्च “ षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रश्च तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रश्चतुर्थेभ्यः ” इति सूत्रयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम् ॥ २१० ॥

संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११ ॥

मिलित्वा गृहनिर्माणादीनि स्वकर्माणि लोके स्थपतिसूत्रधार्यादिभिश्च मनुष्यैः कुर्वद्भिरेनेन यज्ञदक्षिणाविधिनाश्रयणेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना कार्या २११ इदानीं दत्तानपकर्माह—

धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम् ।

पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥ २१२ ॥

येन यागादिकर्मार्थं कस्मैचिद्याचमानाय धनं दत्तं प्रतिश्रुतं वा, पश्चाच्च तद्वनमसौ यागार्थं न विनियुज्जीत तदा तद्वनमपि धनं ग्राह्यं प्रतिश्रुतं च न देयम् । यदाह गौतमः—“ प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ” ॥ २१२ ॥

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पालोभेन वा पुनः ।

राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥ २१३ ॥

यदि तद्वत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहंकाराद्वा न त्यजति, प्रतिश्रुतं वा धनं बलेन गृह्णाति तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुद्ध्यर्थं राज्ञा स्वर्णं दण्डं दापनीयो भवति ॥ २१३ ॥

दत्तस्थैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ २१४ ॥

एतद्वत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादनपेतं तदुक्तम् । अतोऽनन्तरं भूतेरसमर्पणादिकं वक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

भृतो नार्तो न कुर्याद्योदर्पात्कर्म यथोदितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

यो भृतिपरिक्रीतो व्याध्यपीडितो यथानिरूपितं कर्माहंकारान्न कुर्यात्सकर्मालुरूपेण सुवर्णादिकृष्णलान्यष्टौ दण्डनीयः । वेतनं चास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः ।

स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

यदा व्याध्यादिपीडया कर्म न करोति स्वस्थः सन् यादृग्भाषितं तादृक्कर्म कुर्याद्वेतनं च चिरकालादपि लभेतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

यत्कर्म यथाभाषितं पीडितोऽन्येन न कारयेत्सुस्थो वा न कुर्यान्नापि कारयेत् तस्य किञ्चिच्छेषस्य कृतस्य कर्मणोपि वेतनं न देयम् ॥ २१७ ॥

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणो निःशेषेणोक्ता । अतोऽनन्तरं संविद्यतिक्रमकारिणां दण्डादिव्यवस्थां वदिष्यामि ॥ २१८ ॥

यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

ग्रामदेशशब्दाभ्यां तद्वासिनो लक्ष्यन्ते । सङ्घो वणिगादिसमूहः इदमस्माभिः कर्तव्यं परिहर्त्यमित्येवंरूपं संकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा तन्मध्ये यो नरो लोभादिना निष्क्रामेत्तं राजा राष्ट्रानिर्वासयेत् ॥ २१९ ॥

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णान्विष्णिष्कांश्छतमानं च राजतम् ॥ २२० ॥

अथ चैनं संविद्यतिक्रमकारिणं निबोध्य चतुरः सुवर्णान्विष्णिष्कान्प्रत्येकं चतुःसुव-
र्णपरिमितान् राजतं च शतमानं विंशत्यधिकरक्तिकाशतत्रयपरिमाणं त्रयमेतद्विषय-
रुघवगौरवापेक्षया समन्वितं व्यस्तं वा राजा दण्डं दापयेत् ॥ २२० ॥

एतदण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

ग्रामेषु ब्राह्मणजातिसमूहेषु संविद्यतिक्रमकारिणामेतदण्डविधिं धर्मप्रधानो राजा-
नुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात्तद्व्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥ २२२ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्व्यं विनश्वररूपं स्थिरार्थं भूमिदानपट्टादि यस्य लोके
पश्चात्तापो जायते न साधु मया क्रीतमिति स क्रीतं दशाहमध्ये प्रत्यर्पयेत् । विक्रीत
वा गृह्णीयात् ॥ २२२ ॥

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।

आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्डयः शतानि षट् ॥ २२३ ॥

[स्याच्चतुर्विंशतिपणे दण्डस्तस्य व्यतिक्रमे ।

पणस्य दशमे भागे दाप्यः स्यादतिपातिनि ॥ १६ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा पण्यमगृह्णन्न ददतस्तथा ।

पणा द्वादश दाप्यश्च मनुष्याणां च वत्सरान् ॥ १७ ॥

पणा द्वादश दाप्यः स्यात्प्रतिबोधे न चेद्भवेत् ।

पशूनामप्यनाख्याने त्रिपदादर्पणं भवेत् ॥ १८ ॥]

दशाहादूर्ध्वं क्रीतं न त्यजेत् । नापि विक्रीतं विक्रयिको बलेन दापयेत् । विक्रीतं
बलेन गृह्णन्परित्यजन्राज्ञा षट् शतानि पणान् दण्ड्यः ॥ २२३ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्तृपो दण्डं स्वयं षण्णवर्ति पणान् ॥ २२४ ॥

नोन्मत्ताया इति सामान्येनोक्तं दण्डविशेषाभिधानार्थमिदम् । उन्मादादिदोषान-
कथयित्वा दोषवतीं कन्यां वराय यः प्रयच्छति तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णवर्ति
पणान्दण्डं कुर्यात् । अनुशयप्रसंगेनैतत्कन्यागतमुच्यते ॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्वेषेण मानवः ।

स शतं प्राप्नुयादण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

नेयं कन्या क्षतयोनिरियमिति यो मनुष्यो द्वेषेण ब्रूयात्तस्या उक्तदोषमविभावय-
न्पणशतं राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २२५ ॥

युक्तश्चास्याकन्येति वादिनो दण्डः यस्मात्—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।

नाकन्यासु कचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥ २२६ ॥

“ अर्यमणं तु देवं कन्या अग्रिमयक्षत ” इत्येवमादयो वैवाहिका मनुष्याणां
मन्त्राः कन्याशब्दश्रवणात्कन्यास्वेव व्यवस्थिताः । नाकन्याविषये कचिच्छास्त्रे
धर्मविवाहसिद्धये व्यवस्थिता असमवेतार्थत्वात् । अतएवाह । ताः क्षतयोनयो वैवा-
हिकमन्त्रैः संस्क्रियमाणा अपि यस्मादपगतधर्मविवाहादिशालिन्यो भवन्ति । नासौ
धर्म्यो विवाह इत्यर्थः । नतु क्षतयोनेवैवाहिकमन्त्रहोमादिनिषेधकमिदम् । “ या
गर्भिणी संस्क्रियते ” (अ. ९. श्लो. १७३) तथा “ वोढुः कन्यासमुद्भवम् ” (अ. ९. श्लो. १७२)
इति क्षतयोनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । देवलेन तु—“ गान्ध-
र्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ” इति ।
गान्धर्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः । गान्धर्वश्चोपगमनपूर्वकोऽपि भवति । तस्य
क्षत्रियविषये स्रुधर्मत्वं मनुनोक्तम् । अतः सामान्यविशेषन्यायादितरविषयोऽयं क्षत-
योनिविवाहस्याधर्मत्वोपदेशः ॥ २२६ ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥

वैवाहिका मन्त्रा नियतं निश्चितं भार्यात्वे निमित्तम्, मन्त्रैर्यथाशास्त्रप्रयुक्तैर्भार्या-
त्वेन निष्पत्तेः । तेषां तु मन्त्राणां “ सखा सप्तपदी भव ” इति मन्त्रेण कल्पनया
सप्तमे पदे दत्ते भार्यात्वनिष्पत्तेः शास्त्रज्ञैर्निष्पत्तिर्विज्ञेया । एवंच सप्तपदीदानात्प्राग्भा-
र्यात्वानिष्पत्तेः सत्यनुशये जह्यान्नोर्ध्वम् ॥ २२७ ॥

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।

तमनेन विधानेन धर्मे पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥

न केवलं क्रय एव अन्यत्रापि यस्मिन्यस्मिन्संबन्धित्वेनादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापो
जायते तमनेन दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।

विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानां व्यतिक्रमे जाते विवादं सम्यग्धर्मं यथा तथा
व्यवस्थया वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।

योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

दिवा पशूनां पालहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये पालस्य गर्हणीयता । रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिगृहस्थितानां स्वामिनो दोषः । अन्यथा तु यदि रात्रावपि पाल-हस्तगता भवन्ति तत्र दोष उत्पन्ने पाल एव गर्हणीयतां प्राप्नोति ॥ २३० ॥

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्यादशतो वराम् ।

गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥

यो गोपालारूढो भृत्यः क्षीरेण न भक्तादिना स्वस्वाम्यनुज्ञया गोभ्यः श्रेष्ठामेकां गां भृत्यार्थं दुह्यात्सा भक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् । एवं चैकगविक्षीरदानेन दश गाः पालयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ २३२ ॥

नष्टं दृष्टिपथातीतं, कृमिभिर्नाशितं, श्वभिः खादितं हतं, विवरादिपातमृतम् । प्रदर्शनं चैतत् पालसंबन्धिरक्षकाख्यपुरुषव्यापाररहितं मृतं पलायितं गवादि, पशुपाल एव तु स्वामिने दद्यात् ॥ २३२ ॥

विधुष्य तु हतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥

चौरैः पुनः पटहादि विधुष्य हतं पालो दातुं नार्हति । विधुष्येति चौराणां बहत्वं प्रबलत्वकथनपरम् । संनिहिते देशे हरणकालानन्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति ॥ २३३ ॥

कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्ति स्नायुं च रोचनाम् ।

पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मलाङ्गलप्रवालाजामेरधोभागस्नायुरोचनाः स्वामिनां दद्यात् । अन्यानि च चिह्नानि शृङ्गखुरोदीनि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥ २३५ ॥

अजाश्चाविकाश्चाजाविकं “गवाश्वप्रभृतीनि च” (पा. सू. २।४।११) इति द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन्नजाविके वृकैः परिवृते सति पालेऽनागच्छति यामजामेडकां वा वने वृको हन्यात्स पालस्य दोषः स्यात् ॥ २३५ ॥

तासां चेद्वरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।

यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥ २३६ ॥

तासामजाविकानां पालेन नियमितानां संघीभूय वनेचरन्तीनां यनाद्यदि कश्चित्कु-
तश्चिदुत्सुत्यालक्षितो यां कांचिदन्यान् पालस्तत्र दोषभाक् ॥ २३६ ॥

धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।

शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

चतुर्हस्तो धनुः । शम्या यष्टिस्तस्याः पातः प्रक्षेपो ग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु च-
त्वारि दस्तशतानि, त्रीन्वा यष्टिप्रक्षेपान्यावत्पशुप्रचारार्थं सस्यवपनादिसंरोधपरिहारः
कार्यः । नगरसमीपे पुनरयं त्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

तस्मिन्परिहारस्थाने यदि केनचिददत्तादृतिकं धान्यमुप्यते तच्चेत्पशवो भक्षेयुस्तत्र
पशुपालानां नृपो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ।

छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥ २३९ ॥

तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रे दृतिं कण्टकादिमयीं तथाविधासुच्छिन्नां कुर्यात् । याम-
परपाशै उष्ट्रो न विलोकयेत्, तस्यां च यत्किंचिच्छिद्रं श्वसूकरमुखप्रवेशयोग्यं तत्सर्व-
मादृश्यात् ॥ २३९ ॥

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

सपालः शतदण्डार्हो विपालान्वारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

वर्त्मसमीपग्रामसमीपवर्तिनि वा परिहारस्थे क्षेत्रे दत्तवृत्तौ सपालः पशुः पाला-
निवारितो द्वारादिना कथंचित्प्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पणशतं दण्ड्यः । पशोश्च
दण्डान्भवात्पाल एव दण्ड्यः । विपालान्पुनर्भक्षणप्रवृत्तान्क्षेत्ररक्षको निवारयेत् २४०

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।

सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु पशुर्भक्षयन्सपादं पणं दण्डमर्हति । अत्रापि पाल एव
दण्ड्यः । सर्वत्र क्षेत्रे पशुभक्षितं फलं स्वामिने पालेन स्वामिना वा यथापराधं दा-
तव्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥

अनिर्दशाहां गां सूता वृषान्देवपशूंस्तथा ।

सपालान्वा विपालान्वा न दण्डयान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

प्रसूतां गामनिर्गतदशाहां तथा च चक्रशलाङ्कितोत्सष्टवृषान्हरिहरादिप्रतिमासंब-
न्धिपशुपालसहितान्पालरहितान्वा सस्यभक्षणप्रवृत्तान्मनुरदण्डयानाह । उत्सष्टवृषा-
णामपि गभार्थं गोकुले पालैर्धारणात्सपालत्वसंभवः ॥ २४२ ॥

क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागादशगुणो भवेत् ।

ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥ २४३ ॥

क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणोऽयथाकालं वपनादौ वापराधे सति यावतो राज-
भागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणदण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्ताप-
राधे क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रसस्यप्रसङ्गाच्चेदुक्तम् ॥ २४३ ॥

एताद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपातिः ।

स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥

स्वामिनां पालानां चारक्षणादपराधे पशूनां च सस्यभक्षणरूपे व्यतिक्रमे धर्मप्र-
धानो भूपतिरेतत्पूर्वोक्तं कर्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादां प्रति विप्रतिपत्तादुत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि ग्रीष्मरवितापसंशुष्क-
वृणत्वात्प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमां निश्चिनुयात् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।

शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ २४६ ॥

न्यग्रोधादीन्वृक्षान्क्षीरिण उदुम्बरादींश्चिरस्थायित्वात्सीमालिङ्गभूतान्कुर्वीत ४२६

गुल्मान्वेषूँश्च विविधाञ्छमीवल्लीस्थलानि च ।

शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

गुल्मान्प्रकाण्डरहितान्वेषूँश्च प्रचुरकण्टकत्वालपकण्टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारा-
न्सीमावृक्षान्वल्लीर्लताः स्थानानि कृत्रिमोन्नतभूभागान् शरान् कुब्जकगुल्मांश्च
प्रचुराल्पभोगत्वेनादरायं पृथङ्निर्दिष्टान्सीमालिङ्गभूतान्कुर्यात् । एवं कृते सीमा न
नश्यति ॥ २४७ ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।

सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

तडागकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृहाणि सीमारूपेषु ग्रामद्वयसंधिस्थानेषु कर्त-
व्यानि । एतेषु सीमानिर्णयाय विख्याप्य कृतेषुदकार्थिजना अपि श्रुतिपरंपरया चि-
रकालेऽपि साक्षिणो भवन्ति ॥ २४८ ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।

सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ २४९ ॥

सीमानिर्णये सर्वदास्मिंल्लोके मनुष्याणां विभ्रममज्ञानं दृष्ट्वाभिहितव्यतिरिक्तानि
यद्धानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिह्नानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्म कपालिकाः ।

करीषमिष्टकाङ्गारांश्छर्करा वालुकास्तथा ॥ २५० ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

प्रस्तरास्थिगोवालतुषभस्मकर्पटिकाशुष्कगोमयपक्वेष्टकाङ्गारपाषाणकर्परसिकता
अन्यान्यप्येवंप्रकाराणि कालाञ्जनकार्पासास्थिप्रभृत्यानि यानि चिरकालेनापि
भूमिरात्मसान करोति तानि ग्रामयोः संधिषु सीमायां “ प्रक्षिप्य कुम्भेष्वे-
तानि सीमान्तेषु निधापयेत् ” इति बृहस्पतिवचनात्स्थूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु
कृत्वा प्रच्छन्नानि भूमौ निखाय धारयेत् ॥ २५० ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

विवदमानयोर्ग्रामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तचिह्नै राजा सीमाभुनयेत् । वसतोः पुनरवि-
च्छिन्नया भुक्त्या सीमानिर्णयो नतु त्रिषुरुषादिकतया । तस्य “ आधिः सीमा ”
इति पशुदस्तत्वात् । ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण च पारावारग्रामयोः सीमां निश्चि-
ययात् ॥ २५२ ॥

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः ॥ २५३ ॥

यदि प्रच्छन्नप्रकाशलिङ्गदर्शनेऽपि प्रच्छन्नाङ्गारतुषादिकुम्भा अमी स्थानान्तरं
नीत्वा निखाता नायं सीमातरुर्व्यग्रोधः स नष्ट इत्यादि समस्त एव यदि संदेहः
स्यात्तदा साक्षिप्रमाण एव सीमाविवादनिश्चयो भवेत् ॥ २५३ ॥

ग्रामीयककुलानां च समक्षं सीन्नि साक्षिणः ।

प्रष्टव्या सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्थानियुक्तयोर्वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये
सीमालिङ्गसंदेहे लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीन्नि निश्चयम् ।

निवध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥ २५५ ॥

ते पृष्टाः साक्षिणः समस्ता न द्वेष्टेन सीमाविषयेण येन प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुस्तेन
प्रकारेणाविस्मरणार्थं पत्रे सीमां लिखेत् । तांश्च सर्वानेव साक्षिणो नामविभागतो
लिखेत् ॥ २५५ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।

सुकृतैः शापिताः स्वैःस्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ २५६ ॥

ते साक्षिण इति सामान्यश्रवणेऽपि “ रक्तस्रग्वाससः सीमां नयेयुः ” (अ. २ श्लो. १९२) इति याज्ञवल्क्यवचनाद्रक्तपुष्पमालाधारिणो लोहितवाससो मस्तके मृद्वोष्ठानि गृहीत्वा यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्तस्तां सीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः ॥ २६६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्या स्युर्द्विशतं दमम् ॥ २६७ ॥

ते सत्यप्रधाना साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णयस्था निष्पापा भवन्ति । अतथ्येन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकं पणशतद्वयं दण्डं दाप्या भवेयुः ॥ २६७ ॥

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ ॥ २६८ ॥

ग्रामद्वयसंवन्धि सीमाविवादसाक्ष्यभावे चतुर्दिशं समन्तभवाः सामन्तास्तद्वासिनश्चत्वारो ग्रामवासिनः साक्षिधर्मेण राजसमक्षं सीमाविनिर्णयं कुर्युः ॥ २६८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् ।

इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २६९ ॥

साक्षिधर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमकुर्वतां ग्रामवासिनां ग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानां पुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानां सीमासाक्षिणामभाव इमान्वक्ष्यमाणान्संनिहितवनचारिणः पृच्छेत् ॥ २६९ ॥

व्याधाञ्छाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् ।

व्यालग्राहानुच्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥ २७० ॥

बुधकान्, पक्षिवधजीविनः, गोपालान्, मत्स्यजीविनो, मूलोत्पादनजीविनः, सर्पघाहिणः, शिलोच्छवृत्तीनन्यांश्च फलपुष्पेन्धनायर्थं वनव्यवहारिणः पृच्छेत् । एते हि स्वप्रयोजनार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनं गच्छेयुस्तद्ग्रामसीमाभिज्ञाः संभवन्ति ॥ २७० ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासंधिषु लक्षणम् ।

तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥ २७१ ॥

ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु ग्रामसंधिषु येन प्रकारेण चिह्नं ब्रूयुस्तत्तेनैव प्रकारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोः सीमां व्यवस्थापयेत् ॥ २७१ ॥

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।

सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २७२ ॥

एकग्रामेऽपि क्षेत्रकूपतडागोद्यानगृहाणां सीमासेतुविवादे समस्तदेशवासिसाक्षिप्रमाणक एव मर्यादाचिह्ननिश्चयो विज्ञेयो न व्याधादिप्रमाणकः ॥ २७२ ॥

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।

सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

सीमाचिह्ननिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सामन्ता देशवासिनो मिथ्या ब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं राज्ञा मध्यमसाहसं दण्डनीयाः । एवं चासामन्तरूपाणां पूर्वोक्तद्विशतो दमो ज्ञेयः ॥ २६३ ॥

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

गृहतडागोद्यानक्षेत्राणामन्यतमं मारणबन्धनादिभयकथनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्च पणशतानि दण्डनीयः स्यात्स्वत्वान्नत्या हरतो द्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिपेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

[ध्वजिनी मत्सिनी चैव निधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृताः ॥ १९ ॥]

लिङ्गसाक्ष्याद्यभावे सीमायां परिच्छेत्तुमशक्यायां राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितो ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादविषयां भूमिं येषामेव ग्रामवासिनामुपकारातिशयो भवति तद्व्यतिरेकेण च महाननिर्वाहस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यवस्था ॥ २६५ ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

एष सीमानिश्चयो धर्मो निःशेषेणोक्तः, अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि । दण्ड-
पारुष्याद्वाक्पारुष्यप्रवृत्तेः पूर्वमभिधानम् । अनुक्रमश्रुत्यां तु “ पारुष्ये दण्डवाचिके ”
(अ. ८ श्लो. ६) इति दण्डशब्दस्याल्पस्वरत्वात्पूर्वनिर्देशः ॥ २६६ ॥

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

द्विजस्य चौरत्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्डमर्हति । एवं सार्ध-
शतं द्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं
वधमर्हति ॥ २६७ ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ २६८ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चाशत्पणान्दण्ड्यः । वैश्ये शूद्रे च यथोक्ता-
क्रोशे कृते पञ्चविंशतिर्द्वादशः पणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

[विप्रक्षत्रियवत्कार्यो दण्डो राजन्यवैश्ययोः ।

वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः ॥ २० ॥

समुत्कर्षापकर्षास्तु विप्रदण्डस्य कल्पनाः ।

राजन्यवैश्यशूद्राणां धनवर्जमिति स्थितिः ॥ २१ ॥]

द्विजातीनां समानजातिविषये यथोक्ताक्रोशे कृते द्वादशपणो दण्डः । अवचनीयेषु पुनराक्रोशवादेषु मातृभगिन्याद्यश्वीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् “शतं ब्राह्मणमाकुश्य” (अ. ८ श्लो. २६७) इत्यादि यदुक्तं तदेव द्विगुणं दण्डरूपं भवेत् ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

शूद्रो द्विजातीन्पातकाभियोगिन्या वाचाकुश्यं जिह्वाच्छेदं लभेत् । यस्मादसौ पादारूपाभिकृष्टाङ्गाज्जातः ॥ २७० ॥

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयः शङ्खुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

अभिद्रोह आक्रोशः । ब्राह्मणादीनां रे त्वं यज्ञदत्त ब्राह्मणापसद इत्याक्रोशेन नामजात्यादिग्रहणं कुर्वतो लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तो दशाङ्गुलो मुखेषु क्षेप्तव्यः ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

कथंचिद्धर्मलेशमवगम्यायं ते धर्मोऽनुष्ठेय इति ब्राह्मणस्याहंकारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वलत्तैलं राजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च ।

वितथेन ब्रुवन्दर्पादाप्यः स्याद्विशतं दमम् ॥ २७३ ॥

समानजातिविषयमिदं दण्डलाघवान् तु शूद्रस्य द्विजात्याक्षेपविषयम् । न त्वथैतच्छ्रुतं, न भवान् तद्देशजातो, न तवेयं जातिर्न तव शारीरसंस्काररूपनयनादिकर्म कृतमित्यहंकारेण मिथ्या ब्रुवन्दिशतं दण्डं दाप्यः स्यात् । वितथेनेति तृतीयाविधाने “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया ॥ २७३ ॥

काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥ २७४ ॥

एकाक्षिविकलं पादविकलमन्यमपि वा तथाविधं हस्ताद्यङ्गविकलं सत्येनापि
काणादिशब्देन ब्रुवन्नत्यन्ताल्पं तदा कार्षापणं दण्डं दाप्यः ॥ २७४ ॥

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।

आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥ २७५ ॥

“ आक्षारितः क्षारितोऽभिज्ञः ” (अमरकोषे विशेष्यनिघ्ने श्लो. ४३)

इत्याभिधानिकाः । मात्रादीन्पातकादिनाभिज्ञपन्, गुरोश्च पन्थानमत्यजन्दण्ड्यः ।
भार्यादीनां गुरुलघुपापाभिज्ञापेन दण्डसाम्यं समाधेयम् । मेधातिथिस्तु आक्षारणं
भेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरयं दण्डविधिरिति व्या-
ख्यातवान् ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परं पतनीयाकोशे कृते दण्डशास्त्रेण राज्ञा दण्डः कार्यः ।
दण्डमेव विशेषेणाह—ब्राह्मण इति । ब्राह्मणे क्षत्रियाकोशिनि प्रथमसाहसः कार्यः ।
ब्राह्मणाकोशिनि पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहसः ॥ २७६ ॥

विदूशृद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

[पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः ।

वचनाचुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत् ॥ २२ ॥]

वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिं प्रति पतनीयाकोशे ब्राह्मणक्षत्रियवद्वैश्ये शूद्राकोशिनि
प्रथमसाहसः । शूद्रे वैश्याकोशिनि मध्यमसाहस इत्येवंरूपं दण्डस्य प्रणयनं जिह्वा-
च्छेदरहितं यथावत्कर्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः । एवंच “ एकजातिर्द्विजातींस्तु ”
(अ. ८ श्लो. २७०) इति प्रागुक्तजिह्वाच्छेदो वैश्ये निवारितो ब्राह्मणक्षत्रिया-
कोशविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ २७८ ॥

एषोऽनन्तरोक्तो वाक्पारुष्यस्य यथावद्दण्डविधिरुक्तः, अनन्तरं तादनादेर्दण्डपारु-
ष्यस्य निर्णयं वक्ष्यामि ॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७९ ॥

अन्त्यजः शूद्रो येन केनचित्करचरणादिनाङ्गेन साक्षाद्दण्डादिनाऽव्यवहितेन द्वि-
जातिं प्रहरेत्तदेवाङ्गमस्य छेत्तव्यमित्ययं मनोरुपदेशः । महद्यहणमादरार्थम् ॥ २७९ ॥

अस्यैवोत्तरत्र प्रपञ्चः—

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

प्रहर्तुं पाणिं दण्डं बोधय्य पाणिच्छेदं लभते । पादेन कोपात्प्रहरणे पादच्छेदं प्राप्नोति ॥ २८० ॥

सहासनमभिप्रेप्सुस्तृष्टस्यापकृष्टजः ।

कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शत्रुः कत्यां तप्तलोहकृतचिह्नोऽपदेशो निर्वासनीयः । स्फिचं वास्य यथा न त्रियते तथा छेदयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ॥ २८२ ॥

दर्पेण श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शत्रुस्य राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् । मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेढ्रम् । शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दस्तेनावमानयतो दर्पान् प्रमादाद्गुदं छेदयेत् ॥ २८२ ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८३ ॥

दर्पादित्यनुवर्तते । अहंकारेण केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शत्रुस्य पीडास्य जाता न जाता वेत्यविचारयन्हस्तौ छेदयेत् । पादयोः स्मश्रुणि व ग्रीवायां वृषणे च हिंसार्थं गृह्णतो हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् ॥ २८३ ॥

त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता तु षणिण्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २८४ ॥

चर्ममात्रभेदकृत्समानजातिर्न शत्रो ब्राह्मणस्य दण्डलाघवं पणशतं दण्डनीयः । तथा रक्तोत्पादकोऽपि पणशतमेव दण्ड्यः । मांसभेदी षणिण्कान्दाप्यः । अस्थिभेदकस्तु देशान्निर्वास्यः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

वृक्षाणुद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उपभोगः फलपुष्पपत्रादिना उत्तममध्यम-रूपो भवति तथातथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिर्दण्डो विधेय इति निश्चयः । तथा च विष्णुः—फलपुष्पभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमं साहसं, पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमं, वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतं, वृणच्छेदेकं कार्षापणं च पण एव मनुनाप्युक्तो वेदितव्यः ॥ २८५ ॥

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथायथा महदुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनार्थं प्रहारे कृते सति यथा यथा पीडाधिक्यं तथा-
नथा दण्डमप्यधिकं कुर्यात् । एवं च मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु “ त्वग्भेदकः
शतं दण्ड्यः ” (अ. ८ श्लो. १८४) इत्युक्तादप्यधिको दण्डो दुःखविशेषापेक्षया
कर्तव्यः ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

अङ्गानां करचरणादीनां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावत्ता
कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिः समुत्थानसंचन्धो भवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावा-
न्व्ययो भवति तमसौ दापनीयः । अथ तं व्ययं पीडोत्पादको न दातुमिच्छति, तदा
यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेनं दण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥ २८८ ॥

द्रव्याण्यनुक्तविशेषदण्डानि कटकानि ताम्रघटादीनि यो यस्य ज्ञानाद-
ज्ञानाद्वा नाशयेत्स तस्य द्रव्यान्तरादिना तुष्टिमुत्पादयेत्, राज्ञश्च विनाशितद्रव्य-
समं दण्डं दद्यात् ॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २८९ ॥

चर्मणि चर्मघटितवस्त्रादौ चर्मकाष्ठमृत्तिकानिर्मितेषु च भाण्डेषु पुष्प-
मूलफलेषु परस्य नाशितेषु मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डो राज्ञो देयः । स्वामिनश्च तुष्टि-
रुत्पादनीयैव ॥ २८९ ॥

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।

दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २९० ॥

यानस्य रथादेर्यातुः सारथ्यादेर्यानस्वामिनश्च यस्य तथानं तेषां छिन्ननास्यादीनि दश
निमित्तानि दण्डमतिक्रम्य वर्तन्ते । एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च
प्रकृते यानस्वामिनां दण्डो न भवतीति मन्वादय आहुः । एतद्व्यतिरिक्तनिमित्ते च
शुनर्दण्डोऽनुषीयते ॥ २९० ॥

छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखगते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २९१ ॥

छेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्म्योस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

नासायां भवं नास्यम् । शरीरावयवत्वाद्यत् । सा चेह बलीवर्दनासासंच-
न्विनी रज्जुः । छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके, भग्नयुगाख्ये काष्ठे, रथादौ भूमिवैष-
म्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गे यन्त्राणां चर्म-
बन्धनानां छेदने, योक्तस्य पशुग्रीवारज्ज्वाः, रश्मेः प्रहरणस्य च छेदने, अपसरापसरे-
त्युच्चैःशब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः सारथ्या-
देर्दण्डो नास्तीति मनुराह ॥ २९१ ॥ २९२ ॥

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ २९३ ॥

यत्र सारथेरकौशलान्वानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगस्वामी
द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात् ॥ २९३ ॥

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।

युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥ २९४ ॥

यदि सारथिः कुशलः स्यात्तदा सारथिरेवोक्तद्विशतं दमं वक्ष्यमाणं च “मनु-
ष्यमारणे” (अ. ८ श्लो. २९६) इत्यादिकं दण्डमर्हति न स्वामी । अकुशले तु तस्मि-
न्सारथिस्वामिव्यातिरिक्ता अन्येऽपि यानारूढा अकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वे
प्रत्येकं शतं शतं दण्ड्याः ॥ २९४ ॥

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।

प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २९५ ॥

स चेत्प्राजकः संमुखगतैः प्रचुरगवादिभ्यो रथान्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनान-
वधानात्प्रत्यक्षसर्पणाक्षमः संकटेऽपि स्वरथतुरगान्प्रेरयन्, तुरगै रथेन वा रथावयवैर्वा
प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य एव ॥ २९५ ॥

सकृदपराधे कीदृश इत्याह—

मनुष्यमारणे क्षिप्तं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्स्वर्थं गोगजोष्ठ्रहयादिषु ॥ २९६ ॥

तत्र मनुष्यमारणे प्राजकस्यानवधानान्वानेन कृतं शीघ्रमेव चौरदण्डोत्तमसा-
हसं भवेत्तु मारणरूपः । “प्राणभृत्सु महत्स्वर्थम्” इति श्रवणात् । गोगजादिषु
महत्सु प्राणिषु मारितेषु उत्तमसाहसस्यार्थं पञ्चशतपणो दण्डो भवेत् ॥ २९६ ॥

क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७ ॥

क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषापदिष्टेरेषां वनचरादीनां वयसा च किशोरा-

दीनां मारणे द्विशतो दण्डः स्यात् । शुभेषु मृगेषु रुरुपृषतादिषु पक्षिषु च शुक्रहंस-
सारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशदण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ।

माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥ २९८ ॥

गर्दभच्छागैडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाषकपरिमाणो दण्डः स्यात् । नचात्र
हैरण्यमाषग्रहणं, उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्वसूकरमारणेषु पुना रौप्यमाषपरि-
माणो दण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेण्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥ २९९ ॥

भार्यापुत्रादयः कृतापराधा रज्ज्वा वातिलघुवेषुशलाकया ताड्या भवेयुः । शिक्षार्थं
ताडनविधानादत्र दण्डापवादः ॥ २९९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३०० ॥

रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठेदेशे ताडनीयाः नतु शिरसि । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणे
वाग्दण्डधनदण्डरूपं चौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

एष दण्डपारुष्यनिर्णयो निःशेषेणोक्तः । अत ऊर्ध्वं चौरदण्डविनिर्णये विधानं
वक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२ ॥

चौराणां नियमने राजा परमसुत्कृष्टं यत्नं कुर्यात् । यस्माच्चौरनिग्रहाद्वाज्ञः ख्या-
तिर्निरुपद्रवतया राष्ट्रं च वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

हिरवधारणे । चौराणां नियमनेन यो नृपतिः साधूनामभयं ददाति स एव पूज्यः
पूर्वेषां श्लाघ्यो भवति । सत्रं गवायनादिकतुविशेषः यद्यस्मात्सत्रमिव सत्रं तदभयदा-
नाच्चौरनिग्रहरूपाभयदक्षिणं सर्वदैव तस्य वृद्धिमेति । अन्यदि नियतकालीनं नियत-
दक्षिणं च, एतत्सर्वकालीनमभयदक्षिणं चेति वाक्यं व्यतिरेकालंकारः ॥ ३०३ ॥

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ ३०४ ॥

प्रजा रक्षतो राज्ञः सर्वस्य भृतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धर्म-
षड्भागो भवति । अरक्षतश्चाधर्मादपि लोकेन कृतात्षड्भागः स्यात् । तस्माद्यत्तः
स्तेननिग्रहेण राजा रक्षणं कुर्यात् । नच भृतिकीतत्वाद्वाज्ञो धर्मषड्भागो न युक्त
इति वाच्यम् । भृत्या धर्मषड्भागेन च परिकीतयस्य शास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्दाति यदर्चति ।

तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥

यः कश्चिज्जपयागदानदेवतार्चादीनि करोति तस्य राजा पालनेन षड्भागं
प्राप्नोति ॥ ३०६ ॥

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ।

यजतेऽहरह्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमादीनि यथाशास्त्रं दण्डप्रणयनरूपेण धर्मेण
रक्षन्, वध्यांश्च स्तेनादींस्ताडयन्, प्रत्यहं लक्षगोदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते । तज्जन्यं पुण्यं
प्राप्नोतीति भावः ॥ ३०६ ॥

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।

प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

यो राजा रक्षामकुर्वन् बलिं, धान्यादेः षड्भागं, ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासं वा भा-
द्रपौषनियमेन ग्राह्यं शुल्कं स्थलजलपथादिना वणिज्याकारितेभ्यो नियतस्थानेषु
द्रव्यानुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं, प्रतिभागं फलकुसुमशाकतृणाद्युपायनं, प्रतिदि-
नग्राह्यं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स मृतः सन्सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।

तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

यो राजा न रक्षत्यथ च धान्यादिषड्भागं बलिरूपं गृह्णाति, तं सर्वलोकानां सक-
लपापहारिणं मन्वादय आहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।

अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

लङ्घितशास्त्रमर्यादं परलोकभावशालिनमनुचितदण्डादिना धनग्राहिणं रक्षणरहितं
करबल्यादेर्भक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृहीयात्प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ३१० ॥

अधार्मिकं चौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्रयत्नेन नियमयेत् । तानाह—
कारागारप्रवेशनेन, निगडादिवन्धनेन, करचरणच्छेदनादिनानाप्रकारार्हिसनेन ॥ ३१० ॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ।

द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

पापशालिनां निग्रहेण, साधूनां संग्रहेण, द्विजातय इव महायज्ञादिभिः सर्वकारं नृपतयः पवित्रीभवन्ति । तस्मादधार्मिकान्निगृहीयात्साधून्श्चाङ्गुगृहीयात् ॥ ३११ ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्थिणां नृणाम् ।

बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

कार्थार्थिप्रत्यर्थिनां दुःखेनाक्षेपोक्तिं रचयतां तथा बालवृद्धव्याधितानामाक्षिपता वक्ष्यमाणमात्मीयसुपकारमिच्छता प्रभुणा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्तो मर्षयत्यातैस्तेन स्वर्गे महीयते ।

यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

दुःखितैराक्षिप्तः सहते यस्तेन स्वर्गलोके पूजां लभते । प्रभुत्वदर्पान्न सहते यः स तेन नरकं गच्छति ॥ ३१३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्षणेन तस्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥ ३१४ ॥

स्कन्धेनादाय मुसलं लघुदं वापि खादिरम् ।

शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥

[गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुध्यते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ २२ ॥]

यद्यपि “सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः” (अ. ११ श्लो. ९९) इत्यादि प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेयं प्रति राजदण्डरूपतामस्य दण्डप्रकरणे दर्शयितुं पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य चौराणां मुक्तकेशेन वेगाद्गच्छता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहृतमिति संख्यापयता मुसलाख्यमायुधं खादिरमयं वा दण्डमुभयतस्तीक्ष्णं शक्तिं लोहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राजसमीपं गन्तव्यं ततो ब्राह्मणसुवर्णहार्यहमतोऽनेन मुसलादिना मां व्यापादयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।

अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ३१६ ॥

सकृन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतककल्पस्य जीवतोऽपि परित्यागाद्वा स चौरस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । अतएव याज्ञवल्क्यः—“मृतकल्पः प्रहारात्तौ जीव-
अपि विशुद्ध्यति” (अ. ३ श्लो. २४८) इति । तं पुनस्तेनं करुणादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तद्राजा प्राप्नोति ॥ ३१६ ॥

अन्नादे भ्रूणहा मर्ष्टि पत्यौ भार्यपचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥ ३१७ ॥

ब्रह्महा यस्तत्संबन्धि योऽन्नमत्ति तस्मिन्नसौ स्वपापं संक्रामयति । भ्रूणहान्नभोक्तुः पापं भवतीत्येतदत्र विवक्षितं नतु ब्रह्मघ्नः पापं नश्यति । तथा भार्या व्यभिचारिणी जारपतिं क्षममाणे भर्तरि पापं संश्लेषयति । शिष्यश्च संध्याग्निकार्याधिकरणजन्यं पापं गुरौ सहमाने न्यस्यति । याज्यश्च विधिमतिकामन्याजके क्षममाणे पापं निक्षिपति । स्तेनश्च राजन्युपेक्षमाणे पापं समर्पयति । तस्माद्राज्ञा स्तेनो निघ्न-
हीतव्यः ॥ ३१७ ॥

राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१८ ॥

सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्राजभिर्विहितदण्डा मनुष्याः सन्तः प्रतिब-
धकदुरिताभावात्पूर्वार्जितपुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गं गच्छन्ति । एवं
प्रायश्चित्तवदण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्वमुक्तम् ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिद्याच्च यः प्रपाम् ।

स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

कूपसमीपे रज्जुघटयोर्जलोद्धारणाय धृतयो रज्जुं घटं वा हरेत् । यो वा पानी-
यदानगृहं विदारयेत्स सौवर्णं माषं दण्डं प्राप्नुयात् । “यन्निर्दिष्टं तु सौवर्णं माषं
तत्र प्रकल्पयेत्” इति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन्कूपे समर्पयेत् ॥ ३१९ ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।

शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२० ॥

द्विपलशतं द्रोणो विंशतिद्रोणश्च कुम्भः, दशसंख्येभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं धान्यं
हरतो वधः । स च हर्तृस्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मको ज्ञेयः ।
शेषे पुनरेकस्मादारभ्य दश कुम्भपर्यन्तहरणे निहृतैकादशगुणं दण्डं दाप्यः । स्वामि-
नश्चापहतं दाप्यः ॥ ३२० ॥

तथा धरिमयेयानां शतादभ्यधिके वधः ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ ३२१ ॥

यथा धान्येन वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेद्यानां सुवर्णरजतादीनामुत्कृष्टानां च
चाससां पट्टादीनां पलशताधिकेऽपहृते वधः कर्तव्य एव । विषयसमीकरणं चात्र
देशकालापहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणपेक्षया परिहरणीयम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

पश्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषे त्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

पूर्वोक्तानां पञ्चाशदूर्ध्वं शतं यावदपहारे कृते हस्तच्छेदनं मन्वादिभिरभि-
हितम् । शेषेष्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारे अपहतगुणादेकादशगुणं दण्डं
दाप्यः ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां च
रत्नानां वज्रवैदुर्यादीनामपहारे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

महतां पशूनां हस्त्यश्वादिगोमहिष्यादीनां तथा खड्गादीनां शस्त्राणां कल्याणघृता-
देशौषधस्य च दुर्भिन्नादिरूपं कालं कार्यं प्रयोजनं च सदसद्विनियोगरूपं निरूप्य
राजा ताडनाङ्गच्छेदवधरूपं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु दूरिकायाश्च भेदने ।

पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्थपादिकः ॥ ३२५ ॥

ब्राह्मणसंविन्धिनीनां गवामपहारे वन्ध्यायाश्च गोर्वाहनार्थं नासाच्छेदने पशूनां
चाजैडकानां दण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्थपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ ३२८ ॥

अन्येषां चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च ।

पकान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः ॥ ३२९ ॥

ऊर्णादिमूत्रकार्पासिकस्य च किण्वस्य सुराबीजद्रव्यस्य च सूक्ष्मवेषुखण्डनिर्मित-
जलाहरणभाण्डादीनां, यदप्यन्यत्पशुसंभवं च मृगचर्मखड्गशङ्खादि, अन्येषामप्येवं-
विधानामसारप्रायाणां मनःशिलादीनां, मद्यानां द्वादशानां, पकान्नानामोदनव्यतिरि-
क्तानामप्यपूपमोदकादीनां च कार्पासादिशब्दार्थानां प्रसिद्धानां चापहारे कृते मूल्या-
द्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।

अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥ ३३० ॥

पुष्पेषु, हरिते क्षेत्रस्ये धान्ये, गुल्मलतावृक्षेष्वपरिहृतेषु अनपाद्यनवृक्षेषु, वक्ष्य-
माणश्लोके धान्यादिषु निर्देशात्परिपवनसंभवाच्च धान्येषु, अन्येषु समर्थपुरुषभारहा-
यैषु हृतेषु देशकालाद्यपेक्षया स्ववर्णस्य रौप्यस्य वा पञ्चकृष्णलमाषपरिमाणो दण्डः
स्यात् ॥ ३३० ॥

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥ ३३१ ॥

निष्पुलाकीकृतेषु वृक्षेषु, धान्येषु, शाकादिषु चापहृतेषु अन्वयो द्रव्यस्वामिनां
संबन्धः, येन सह कश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादिस्तत्र शतं दण्ड्यः । सान्वये
तु पञ्चाशत्पणो देयः । खलस्थेषु च धान्येष्वयं दण्डस्तत्र हि परिपूर्यते । गृहेष्वे-
कादशगुणो दण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ॥ ३३२ ॥

यद्वाण्यापहारादिकं कर्म द्रव्यस्वामिसमक्षं बलादृतं तत्साहसं स्यात्, सहो बलं
तद्भवं साहसम् । अत इह स्तेयदण्डो न कार्यः । एतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्य पाठः ।
यत्पुनः स्वाभिपरोक्षापहतं तत्स्तेयं भवेत् । यच्च हृत्वाऽपहृतं तदपि स्तेयमेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपकृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तमाद्यं दण्डयेद्वाजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याण्युपभोगार्थं कृतसंस्काराणि मनुष्यश्चोरयेत्, यश्च
जेताग्निं गृह्याग्निं वाग्निगृहाच्चोरयेत्तं राजा प्रथमं साहसं दण्डयेत् । अग्निस्वामिनश्चा-
धानोपक्षयो दातव्यः । गोविन्दराजस्तु लौकिकाग्निमपि चोरयतो दण्ड इत्याह तदयु-
क्तम् । अल्पापराधे गुरुदण्डस्यान्याय्यत्वात् ॥ ३३३ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चौरो मनुष्येषु विरुद्धं
धनापहारादिकं चेष्टते तस्य तदेवाङ्गं प्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् । तत्र धनस्वा-
भ्युत्कर्षोपेक्षयायमङ्गच्छेदः ॥ ३३४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ३३५ ॥

पित्राचार्यमित्रभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां मध्यात्स्वधर्मे यो नावतिष्ठते स राज्ञो-
ऽदण्डनीयो नास्ति, अपितु दण्डनीय एव ॥ ३३५ ॥

कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।

तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ३३६ ॥

यत्रापराधे राजव्यतिरिक्तो जनः कार्पापणं दण्डनीयो भवेत्तस्मिन्नपराधे राजा
पणसहस्रं दण्डनीय इति निश्चयः । स्वार्थदण्डं त्वप्सु प्रवेशयेद्ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् ।
“ ईशो दण्डस्य वारुणः ” (अ. ९ श्लो. २४६) इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३६ ॥

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ ३३७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥

‘तदोषगुणविद्धि स’ इति सर्वत्र संबध्यते । यस्मिंस्तेये यो दण्ड उक्तः स स्तेयगुणदो-
षज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापद्यते गुण्यत इत्यष्टगुणः कर्तव्यः । षोडशगुणो गुणदोषज्ञस्य-
वैश्यस्य, द्वात्रिंशद्गुणस्तथाविधक्षत्रियस्य, चतुःषष्टिगुणो गुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य
शतगुणो वाष्टाविंशत्यधिकशतगुणो वा गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

“ वीरुद्धनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिहृतानां ” इति गोतमव-
चनादपरिहृतवानस्पत्यादीनां मूलफलं, होमीयाग्न्यर्थं च दारु, गोग्रासार्थं च तृणं
परकीयमस्तेयं मनुब्रूह । तस्मान्न दण्डो नाप्यधर्मः ॥ ३३९ ॥

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताथो ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनं
ज्ञात्वा लब्धुमिच्छेत्स चौरवच्चौरतुल्यो ज्ञेयः अतः स इव दण्ड्यः ॥ ३४० ॥

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥ ३४१ ॥

द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयो द्वाविक्षुदण्डौ द्वे वा मूलके परकीयक्षेत्रादृक्त्वात् दण्ड-
दानयोग्यो न भवति ॥ ३४१ ॥

असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः ।

दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३४२ ॥

अबद्धानामश्वदीनां परकीयानां यो दपेण बन्धयिता, बद्धानां मन्दुरादौ मोचयिता
यो दासाश्वरथापहारी स चौरदण्डं प्राप्नुयात् । स च गुरुलब्धपराधात्तुसारेण मार-
णाङ्गच्छेदनधनाद्यपहाररूपो बोद्धव्यः ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।

यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ३४३ ॥

अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनियमनं कुर्वाण इह लोके ख्यातिं परलोके चोत्कृष्ट-
सुखं प्राप्नुयात् ॥ ३४३ ॥

इदानीं साहसमाह—

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेत्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।

नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ३४४ ॥

सर्वाधिपत्यलक्षणं पदं ख्यातिं चाविनाशिनीमनुपक्षयां चातिशयेन प्राप्तुमिच्छन्नाज-
बलेन गृहदाहधनग्रहणकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः ।

साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

वाक्पापारुष्यकृताचोराश्च दण्डपापारुष्यकारिणश्च मनुष्यात्साहसकृन्मनुष्योऽतिशयेन
पापकारी बोद्धव्यः ॥ ३४५ ॥

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः

स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

यो राजा साहसे वर्तमानं क्षमते स पापकृतासुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति
अपक्रियमाणराष्ट्रतया जनविद्वेषं च गच्छति ॥ ३४६ ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।

समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥ ३४७ ॥

मित्रवाक्येन बहुधनप्राप्त्या वा सर्वभूतभयजनकान्साहसिकान् राजा न
त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

ब्राह्मणादिभिर्निर्धर्मेणः खड्गाद्यायुधं ग्रहीतव्यम् । यस्मिन्काले वर्णानामाश्रमिणः
च साहसकारादिभिर्धर्मः कर्तुं न दीयते । तथा त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्रा-
गमनादिकालजनिते स्त्रीसङ्गरादौ प्राप्ते तथात्मरक्षार्थं दक्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते
च संग्रामे स्त्रीब्राह्मणरक्षार्थं च धर्मबुद्धेनानन्यगतिकतया परान् हिंसन् दोषभाग्भव-
ति । परमारणेऽप्यत्र साहसदण्डो न कार्यः ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

[अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिधर्नापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ २३ ॥

उद्यतासिर्विपाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा ।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥ २४ ॥

भार्यारिक्थापहारी च रन्ध्रावेषणतत्परः ।

एवमाद्यान्विजानीत्सर्वानेवाततायिनः ॥ २५ ॥]

गुरुबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं वधोद्यतमागच्छन्तं विद्यावित्तादिभिरुत्कृष्टं पलायनादिभिरपि स्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात् । अतएवोक्तम्—“ गृहीत-
शस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः ” । कात्यायनश्च भृगुशब्दोद्धेखेन मनुक्तश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान्—“ आततायिनि चोत्कृष्टे तपः स्वाध्यायजन्यमनः । वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापं हीने वधो भृगुः ॥ ” मेधातिथिगोविन्दराजौ तु “ जीविप्राभ्युपपत्तौ च ब्रह्मर्षेण न दुष्यति ” (अ. ८ श्लो. ३४९) इति पूर्वस्यायमनुवादः । गुर्वादिक-
मपि हन्यात्किमुतान्यमपीति व्याचक्षते ॥ ३९० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३९१ ॥

जनसमक्षं रहसि वा वधोद्यतस्य मारणे हन्तुर्न कश्चिदप्यधर्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो भवति । यस्मादन्तर्गतो मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता हन्यमानगतं क्रोधं विवर्धयति । साहसे चापराधगौरवापेक्षया मारणाङ्गच्छेदनधनग्रहणादयो दण्डाः कार्याः ॥ ३९१ ॥

इदानीं क्षीसंग्रहणमाह—

परदाराभिर्मर्शेषु प्रवृत्तान्मृन्महीपतिः ।

उद्वेजनकरैर्दण्डैरिच्छन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३९२ ॥

परदारसंभोगाय प्रवृत्तान्मनुष्यगणानुद्वेजनकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिरङ्कयित्वा देशान्निःसारयेत् ॥ ३९२ ॥

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।

येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३९३ ॥

यस्मात्परदाराभिगमनात्संभूतो वर्णस्य संकरः संपद्यते । येन वर्णसंकरेण विशुद्ध-
पत्नीकयजमानाभावात् “अग्रौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्युपपत्तिष्ठति” (अ. ३ श्लो. ७६)
अस्याभावे सति दृष्ट्याख्यजगन्मूलविनाशोऽधर्मो जगन्नाशाय संपद्यते ॥ ३९३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन्नहः ।

पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ ३९४ ॥

तत्स्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिरपवादप्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकार-
णव्यतिरेकेण परभार्यया संभाषणं कुर्वन्प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥

यस्तवनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

यः पुनः पूर्वं तत्स्त्रीप्रार्थनाभिशापराहितः केनचित्कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं
कुर्यान्न स पुनर्दण्ड्यत्वादिदोषं प्राप्नुयात् । तस्मान्न कश्चित्स्यापराधोऽस्ति ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।

नदीनां वापि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

तीर्थाद्यरण्यवनादिकं निर्जनदेशोपलक्षणमात्रम् । यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरण-
भागोऽरण्ये ग्रामाद्बहिर्गुल्मलताकीर्णो निर्जने देशे वने बहुदृक्षसंतते नदीनां संगमे पूर्व-
मनाक्षारितोऽपि कारणादपि संभाषेत स संग्रहणं सहस्रपणदण्डं वक्ष्यमाणं प्राप्नुयात् ।
सम्यग्गृह्यते ज्ञायते येन परस्त्रीसंभोगाभिलाष इति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्रग्गन्धावलेपनप्रेषणायुपचारकरणं, केलिः परिहातालिङ्गनादिः, अलंकारवस्त्राणां
स्पर्शनमेकखट्वासनमित्येतत्सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्त्रियं स्पृशेद्देशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

[कामाभिपातिनी यातु नरं स्वयमुपव्रजेत् ।

राज्ञा दास्ये नियोज्या सा कृत्वा तद्दोषघोषणम् ॥ २६ ॥]

यः स्पृष्टुमनुचिते स्तनजघनादिदेशे स्त्रियं स्पृशेत्तया वा वृषणादिके स्पृष्टः क्षमते,
तदान्योन्याङ्गीकरणे सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।

चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्षयतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

अब्राह्मणोऽत्र शूद्रः, दण्डभूयस्त्वात् । ब्राह्मण्यामनिच्छन्त्यामुत्तमं संग्रहणं प्राणान्तं
दण्डं प्राप्नोति । चतुर्णामपि ब्राह्मणादीनां वर्णानां धनपुत्रादीनामतिशयेन
दाराः सर्वदा रक्षणीयाः । तेन प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमुत्कृष्टसंग्रहणादपि सर्ववर्गैर्भार्या
रक्षणीया ॥ ३५९ ॥

भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।

संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ ३६० ॥

भिक्षाजीविनः, स्तुतिपाठकाः, यज्ञार्थं कृतदीक्षकाः, सप्तकारादयः, भिक्षादिस्वकार्यार्थं गृहिणीभिः सह संभक्षणमनिवारिताः कुर्युः । एवं चैषां संग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।

निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥ ३६१ ॥

स्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणं न कुर्यात् । प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन्नाज्ञः षोडशमाषात्मकसुवर्णदानयोग्यो भवति ॥ ३६१ ॥

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ ३६२ ॥

“परस्त्रियं योऽभिवदेत्” (अ. ८ श्लो. ३६६) इत्यादिसंभाषणनिषेधविधिर्न-
दगायनादिदारेषु नास्ति । तथा “भार्या पुत्रः स्वका तनुः” (अ. ४ श्लो. १८४)
इत्युक्तत्वाद्भार्यैवात्माऽनयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्या जारं क्षमन्ते ये तेषु, नटादि-
व्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्तेष्वप्येवं निषेधविधिर्नास्ति । यस्माच्चारणा आत्मोपजी-
विनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभार्यां संश्लेषयन्ते । स्वयमागतांश्च परपुरुषान्प्रच्छन्ना
भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति ॥ ३६२ ॥

किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।

प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥ ३६३ ॥

निर्जनदेशे चारणात्मोपजीविभिः स्त्रीभिः संभाषणं कुर्वन्स्वल्पदण्डलेशं राज्ञा
दाप्यः, तासामपि परदारत्वात् । तथा दासीभिरवृद्धाभिर्बौद्धाभिर्ब्रह्मचारिणीभिः
संभाषां कुर्वन्किंचिद्दण्डमात्रं दाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥ ३६४ ॥

यस्तुल्यजातिरनिच्छन्तीं कन्यां गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणेतरौ लिङ्गच्छेदना-
दिकं वधमर्हति । इच्छन्तीं पुनर्गच्छन्वधारो मनुष्यो न भवति ॥ ३६४ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किंचिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्बृहे ॥ ३६५ ॥

कन्यां संभोगार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषं सेवमानां स्वल्पमपि दण्डं न दापयेत् । हीन-
जातिं पुनः सेवमानां यज्ञात्स्थापयेत् । यथा वा निवृत्तकामा स्यात् ॥ ३६५ ॥

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

हीनजातिरुत्कृष्टामिच्छन्तीमनिच्छन्तीं वागच्छत्यपेक्षयाङ्गच्छेदनमाराणात्मकं वध-
मर्हति । समानजातीयां पुनरिच्छन्तीं गच्छन् यदि पिता मन्यते तदा पितुः शुल्का-
चरूपमर्थं वा दद्यात् च दण्ड्यः । सा च कन्या तेनैव वोढव्या ॥ ३६६ ॥

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्यादपेण मानवः ।

तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चाहति षट्शतम् ॥ ३६७ ॥

यो मनुष्यः प्रसह्य बलात्कारेण समानजातीयां गमनवर्जमहंकारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमा-
त्रेणैव नाशयेत्तस्य शीघ्रमेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः । षट्पणशतानि चायं दण्ड्यः
स्यात् ॥ ३६७ ॥

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।

द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ३६८ ॥

समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशयन्नाङ्गुलिच्छेदमाप्नोति । किंत्व-
तिप्रसक्तिनिवारणाय द्विशतं दण्डं दाप्यः ॥ ३६८ ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।

शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयादश ॥ ३६९ ॥

या कन्यैव परामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्य द्विशतो दण्डः स्यात् । कन्याशुल्कं च
द्विगुणं कन्यापितुर्दद्याच्छिफाः प्रहारांश्च दश प्राप्नुयात् ॥ ३६९ ॥

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।

अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥ ३७० ॥

या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्री नाशयेत्तः तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनं, अनुबन्धा-
पक्षयाङ्गुल्योरेव छेदनं, गर्दभेण च राजमार्गे वहनमर्हति ॥ ३७० ॥

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

या स्त्री प्रबलधनिकपित्रादिवान्धवदर्पेण सौन्दर्यादिगुणदर्पेण च पतिं पुरुषा-
न्तरोपगमनालङ्घयेत्तां राजा बहुजनाकीर्णं देशे श्वभिर्भक्षयेत् ॥ ३७१ ॥

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे ।

अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

अनन्तरोक्ते जारं पापकारिणं पुरुषमयोजयशयने प्रज्वलिते राजा दाहयेत् । तत्र
शयने वध्यघातिनः काष्ठानि निःक्षिपेयुर्वात्पापकारी दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिषस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।

व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिषस्तस्य पूर्वदण्डा-
द्विगुणो दमः कार्यः । तथा व्रात्यजायागमने यो दण्डः परिकल्पितः चाण्डाल्या सह
निर्देशाच्चाण्डालीगमनरूपः, तथा चाण्डालीगमने यो दण्डः “सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्”

(अ. ८ श्लो. ३८६) इति, संवत्सरे त्वतीति यदि तामेव व्रात्यजायां तामेव चाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः । एतत्पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयं व्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदण्डप्रदर्शनार्थम् । सर्वस्यैव तु पूर्वाभिवास्तदण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वाद्विगुणो दण्डो बोद्धव्यः ॥ ३७३ ॥

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।

अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥ ३७४ ॥

भर्त्रादिभिरक्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं यदि शूद्रो गच्छेतदा रक्षितां रक्षा-
रहितां गच्छंस्त्रिङ्गसर्वस्वान्यां वियोजनीयः । अत्राङ्गविशेषाश्रवणेऽपि आर्यव्यभि-
गमने लिङ्गोद्धारः । “सर्वस्वहरणं गुप्तं चेद्वधोऽधिकः” इति गोतमवचनाद्विङ्गच्छेदः ।
रक्षितां तु गच्छच्छरीरधनहीनः कर्तव्यः ॥ ३७४ ॥

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ।

सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥ ३७५ ॥

वैश्यस्य गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरवन्धादनन्तरं सर्वस्वग्रहणरूपो दण्डः कार्यः ।
क्षत्रियागमने तु “वैश्यश्चेत्क्षत्रियाम्” (अ. ८ श्लो. ३८२) इति वक्ष्यति । क्षत्रियो
गुप्तब्राह्मणीगमने सहस्रं दण्डनीयः । खरमूत्रेण चास्य मुण्डनं कर्तव्यम् ॥ ३७५ ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥ ३७६ ॥

अरक्षितां तु ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियो गच्छतस्तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं
कुर्यात् । क्षत्रियं पुनः सहस्रदण्डोपतम् । वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूद्राभमादिना
निगुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः । तदितरब्राह्मणीगमने वैश्यस्यापि सहस्रं
दण्ड एव ॥ ३७६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्रिना ॥ ३७७ ॥

तावेवोभावपि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मण्या रक्षितया सह कृतमैथुनौ शूद्रवत्सर्वेण हीयते
इति दण्ड्यौ । यद्वा कटेनावेष्ट्य दग्धव्यौ । तत्र “वैश्यं लोहितदर्भैः क्षत्रियं शरप-
त्रैर्ववेष्ट्य” इति वसिष्ठोक्तो विशेषो ग्राह्यः । पूर्वं “सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो”
“वैश्यः सर्वस्वम्” इत्युक्तत्वादयं प्राप्नोति कदण्डो गुणवद्ब्राह्मणीगमनविषयो
बोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ ३७८ ॥

रक्षितां विप्रां ब्राह्मणो बलेनोपगच्छन्सहस्रं दण्ड्यः स्यात् । इच्छन्त्या पुनः सकृ-
न्मैथुने पञ्च शतानि दण्डनीयो भवेत् ॥ ३७८ ॥

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ ३७९ ॥

ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनं दण्डः शास्त्रेणोपदिश्यते । क्षत्रियादीनां पुन-
रुक्तेन घातेन दण्डो भवति ॥ ३७९ ॥

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि कदाचिन्न हन्यादपि तु सर्वस्वयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रा-
निर्वासयेत् ॥ ३८० ॥

न ब्राह्मणवधाद्भयानधर्मो विद्यते भुवि ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति । तस्माद्राजा सर्वपापकारिणो ब्राह्मणस्य
मनसापि वधं न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ ३८२ ॥

[क्षत्रियां चैव वैश्यां च गुप्तां तु ब्राह्मणो व्रजन् ।

न मूत्रमुण्डः कर्तव्यो दाप्यस्तूतमसाहसम् ॥ २७ ॥]

रक्षितां क्षत्रियां यदि वैश्यो गच्छेत्क्षत्रियो वा यदि रक्षितां वैश्यां तदा तयो-
र्ब्राह्मण्यामगुप्तायां गमने यौ दण्डावुक्तौ “वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम्”
(अ. ८ श्लो. ३७६) इति द्वावेव दण्डौ वैश्यक्षत्रिययोर्भवतः । अयं च वैश्यस्य रक्षि-
तक्षत्रियागमने पञ्चशतरूपो दण्डो लघुत्वादुणवद्वैश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रि-
यायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनविषयो बोद्धव्यः । क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः
सहस्रं दण्डः ॥ ३८२ ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ॥ ३८३ ॥

क्षत्रियवैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो व्रजन्सहस्रं दण्डं दापनीयः । शूद्रायां रक्षितायां क्षत्रि-
यवैश्ययोर्गमने सहस्रमेव दण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ।

मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥ ३८४ ॥

अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः स्यात् । क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने
गर्दभमूत्रेण मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमाप्नुयात् ॥ ३८४ ॥

अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥ ३८५ ॥

[शूद्रोत्पन्नांशपापीयान्नवै मुच्येत किल्बिषात् ।

तेभ्यो दण्डाहतं द्रव्यं न कोशे संप्रवेशयेत् ॥ २८ ॥

अयाजिकं तु तद्राजा दद्याद्भृतकवेतनम् ।

यथादण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तुलंभयेत् ॥ २९ ॥

भार्या पुरोहितस्तेना ये चान्ये तद्विधा जनाः ॥ ३० ॥]

अरक्षितां क्षत्रियां वैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो गच्छन्पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । अन्ते भवोऽन्त्यजः यस्मादधमो नास्ति चाण्डालादिस्तस्य स्त्रियं गच्छन्सहस्रं दण्ड्यः ॥ ३८५ ॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।

न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ ३८६ ॥

यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरः, परदारगामी, परूषवादी, गृहदाहादिसाहसकारी, दण्डपा-
रुष्यकर्ता च नास्ति स राजा शक्रपुरं याति ॥ ३८६ ॥

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।

साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ ३८७ ॥

एतेषां स्तेनादीनां पञ्चानां स्वराष्ट्रे निग्रहः समानजातीयेषु राजसु मध्ये राजा
साम्राज्यकृदिह लोके च यशस्करो भवति ॥ ३८७ ॥

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्यजेद्यदि ।

शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥ ३८८ ॥

यो याज्यः ऋत्विजं कर्मादुष्टानसमर्थमतिपातकादिदोषरहितमृत्विग्वा याज्यमदुष्टं
त्यजति तयोः शतं शतं दण्डः कार्य इति दण्डप्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ ३८८ ॥

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।

त्यजन्नपतितानेतात्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ३८९ ॥

मातृपितृभार्यापुत्रास्त्यागमपोषणशुश्रूषणाद्यकरणात्मकं नार्हन्ति । तस्मादेतान्पा-
तकादिरहितान्परित्यजन्नेकैकपरित्यागे राज्ञा षट् शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।

न विब्रूयान्पुो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः ॥ ३९० ॥

द्विजातीनां गार्हस्थ्ययाश्रमविषये कार्येऽयं शास्त्रार्थो नायं शास्त्रार्थ इति पर-
स्परं जातविवादानां राजा स्वीयहितं चिकीर्षुरयं शास्त्रार्थ इति सदृशान्विशेषेण न
ब्रूयात् ॥ ३९० ॥

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

सांत्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ३९१ ॥

यो यादृशीं पूजामर्हति तं तथा पूजयित्वा अन्यैर्ब्राह्मणैः सह प्रथमं प्रीत्या अप-
गतकोपं कृत्वा तत एषां यः स्वधर्मस्तं बोधयेत् ॥ ३९१ ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।

अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम् ॥ ३९२ ॥

निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदन्तरगृहवास्यनुवेश्यः, यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरन्ये
ब्राह्मणा भोज्यन्ते तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ “ प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी च ” इति
विष्णुवचनाद्ब्राह्मणौ भोजनार्हावभोजयन्ब्राह्मण उत्तरत्र द्वैरप्यादिग्रहणादिह सौम्यमार्गं
दण्डमर्हति ॥ ३९२ ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।

तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकम् ॥ ३९३ ॥

विशाचारवांस्तथाविधमेव गुणवन्तं विभवकार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवे-
श्यानुवेश्यावभोजयन् तदन्नं भोजिताद्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमाषकं च राज्ञः ॥ ३९३ ॥

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।

श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥ ३९४ ॥

अन्धो बधिरः पटुः संपूर्णसप्ततिवर्षः । सप्तत्येति “ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्या-
नम् ” इति तृतीया । श्रोत्रियेषु धनधान्यशुश्रूषादिनोपकारकाः केनचिदपि क्षीणको-
शेनापि राज्ञा त्वनुग्राह्याः करं न दापनीयाः ॥ ३९४ ॥

श्रोत्रियं व्याधितातौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।

महाकुलीनमार्थं च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

विशाचारवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रवियोगादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतो-
दारचरितान् राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

शालमलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन् च वासयेत् ॥ ३९६ ॥

शालमल्यादिदृक्षसंबन्धिफलके अपरुषे रजकः शनैः शनैर्वासांसि प्रक्षाल्येन्न
परकीर्यैर्वज्रैरन्यवस्त्राणि नयेन् चान्यवासांस्यन्यपरिधानार्थं दद्यात् । यथेवं कुर्यात्तदासौ
दण्ड्यः स्यात् ॥ ३९६ ॥

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।

अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३९७ ॥

तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दश पलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुप्रवेशादेकाद-

शपलं वल्लं दद्यात् । यदि ततो न्यूनं दद्यात्तदा द्वादश पणान् राजा दाप्यः स्वामिनश्च तुष्टिः कर्तव्यैव ॥ ३९७ ॥

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।

कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ ३९८ ॥

स्थलजलपथव्यवहारतो राजग्राह्यो भागः शुल्कम् । तस्यावस्थानेषु ये कुशला-
स्तथा सर्वपण्यानां सारासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्घं मूल्यमनुरूपं कुर्युस्ततो लाभधनाद्वि-
ंशतिभागं राजा गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।

तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥ ३९९ ॥

राज्ञः संबन्धितया यानि विक्रयद्रव्याणि प्रख्यातानि राजोपयोगीनि हस्त्यन्धा-
दीनि च तद्देशोद्भवानि च प्रतिषिद्धानि च । यथा दुर्भिक्षे धान्यं देशान्तरं न नेय-
मिति तानि लोभाद्देशान्तरं नयतो वणिजः सर्वहरणं राजा कुर्यात् ॥ ३९९ ॥

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ ४०० ॥

शुल्कमोषणायोत्पथेन गच्छति । अकाले रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति ।
शुल्कखण्डनार्थं विक्रयद्रव्यस्याल्पां संख्यां वक्ति । राजदेयमपलपितमष्टगुणं दण्डरू-
पतया दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।

विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

कियतो दूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्यस्यागमनं, कियदूरं नीयत इति स्वदेशो-
द्भवस्य निर्गमं, कियत्कालस्थितं कियन्मूल्यं लभत इति स्थितं, तथा कियती वृद्धि-
रित्यत्र कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना कियानपक्षय इत्येवं विचार्य, तथा वणिजां
क्रेतॄणां यथा पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां क्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥ ४०२ ॥

आगमनिर्गमोपाययोगादेः पञ्चरात्रे पण्यानामनियतत्वादस्थिरार्थादीनां पञ्चरात्रे गते
स्थिरप्रायार्घाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्तपुरुषैर्व्यवस्थां
कुर्यात् ॥ ४०२ ॥

तुलामानं प्रतिमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।

षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुलामानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते प्रतिमानं प्रस्थद्रोणादि तत्सर्वं
स्वनिरूपितं यथा स्यात् । षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वं सभ्यपुरुषैर्नृपतिः
परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।

पादं पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

“ भाण्डपूर्णानि यानानि ” (अ. ८ श्लो. ४०५) इति वक्ष्यति । तेन रिक्तशकटादि यानं तरविषये पणं दाप्यम् । एवं पुरुषभारोऽर्धपणं तरपण्यं दाप्यः । पशुश्च गवादिः पणचतुर्थभागं, भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दापनीयः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापेक्षया तरं दाप्यानि । द्रव्यरहितानि च गोणीकम्बलादीनि यत्किञ्चित्स्वल्पं तार्यं दाप्यम् । अपरिच्छदा दरिद्रा उक्तपदार्थदानापेक्षया यत्किञ्चिदापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वानि यथादेशं यथाकालं तरौ भवेत् ।

नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

पूर्वं पारावारे तरणार्थमुक्तम् । इदानीं नदीमार्गे दूराध्वनि गन्तव्ये प्रबलवेगस्थिरोदकनद्यादिदेशग्रीष्मवर्षादिकालापेक्षया तरमूल्यं कल्पनीयम् । एतच्च नदीतीरे बोद्धव्यम् । समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात्स्वायत्तत्वाभावे तरपण्यविशेषज्ञापकं नदीवद्वियोजनादिकं नास्ति । ततस्तत्रोचितमेव तरपण्यं ग्राह्यम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।

ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥ ४०७ ॥

संजातगर्भा स्त्री मासद्वयाद्धर्वं, तथा प्रव्रजितो भिक्षुर्जुनिर्वाणप्रस्थो, ब्राह्मणाश्च लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः तरमूल्यं तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

यन्नावि किञ्चिदाशानां विशीर्येतापराधतः ।

तद्वाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतौऽशतः ४०८ ॥

नौकारूढानां यत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं द्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथाभागं दातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।

दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥ ४०९ ॥

नाविकापराधाद्यदुदके नष्टं तन्नाविकैरेव दातव्यम् । पूर्वोक्तमन्यदितं “ दैविके नास्ति निग्रहः ” इति विधातुं नौयायिनामेव व्यवहारस्य निर्णय उक्तः । दैवोपजातवातादिना नौभङ्गेन धनादिनाशे नाविकानां न दण्डः ॥ ४०९ ॥

वाणिज्यं कार्येद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च ।

पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ४१० ॥

वाणिज्यं कुसीदकृषिपशुरक्षणानि वैश्यं कारयेत् । शूद्रं च राजा द्विजातीनां दास्यं कारयेत् । अकुर्वाणौ वैश्यशूद्रौ राज्ञो दण्ड्यावित्येवमर्थोऽयमिहोपदेशः ॥ ४१० ॥

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।

विभृत्यादानृशस्येन स्वानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ भृत्यभावेन पीडितौ करुणया स्वानि कर्माणि रक्षणकृप्यादीनि कारयन् ग्रासाच्छादनादिना पोषयेत् । एवं बलवान्ब्राह्मणस्तादृशगतावबिभ्रन् राजा दण्डनीय इति प्रकरणसामर्थ्याद्विध्यते ॥ ४११ ॥

दास्यं तु कारयँल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान् ।

अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ४१२ ॥

प्राभवतो भावः प्राभवत्यस्म । ब्राह्मणः कृतोपनयनान्द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वनलोभादास्यकर्म पादधावनादि कारयन् षट् शतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।

दास्यायैव हि मृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रं पुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत् । यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना मृष्टः ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।

निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

यस्मादसौ ध्वजाहृतत्वादिना दासत्वं गतः स तेन त्यक्तः स्वदास्याभावेऽपि शूद्रो ब्राह्मणस्य दास्यान् विमुच्यते । तस्मादास्यं शूद्रस्य सहजम् । कः शूद्रत्वजातिमिव दास्यमपनयति । अदृष्टार्थमप्यवश्यं शूद्रेण ब्राह्मणादिद्विजशुश्रूषा कर्तव्येत्येवपरमेतत् । अन्यथा वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणनमनर्थकं स्यात् ॥ ४१४ ॥

ध्वजाहतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ ।

पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

संग्रामस्वामिसकाशाजितो, भक्तलोभाद्युपगतदास्यो भक्तदासः, तथा दासीपुत्रः, मूल्येन क्रीतः, अन्येन दत्तः, पित्रादिक्रमागतः, दण्डादिधनशुच्यर्थं स्वीकृतदास्यभावः, इत्येतानि सप्त ध्वजाहृतत्वादीनि दासत्वकारणानि ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१६ ॥

पुत्रभार्यादासान्नयोऽग्नी निर्वना एव मन्वादिभिः स्मृताः । यस्माद्यद्धनं तेऽर्जयन्ति यस्य ते भार्यादयस्तस्य तद्धनं भवति । एतच्च भार्यादीनां पारतन्त्र्यप्रदर्शनार्थपरम् । अध्यग्न्यादेः षड्विधस्य जीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धनसाध्यादृष्टार्थकमोपदेशार्थं च भा-

यादीनां पत्न्यधिकरणे पत्न्यर्थेऽपि यागाधिकारस्योक्तत्वात् । जीपुंसयोर्मध्ये एकधने
चातुमतिद्वारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात् ॥ ४१६ ॥

विस्त्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् ।

नहि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

निर्विचिकित्समेव प्रकृतादासशूद्राद्वनग्रहणं कुर्याद्ब्राह्मणः । यतस्तस्य किञ्चिदपि स्वं
नास्ति । यस्माद्भर्तृग्राह्यधनोऽसौ । एवं चापदि बलादपि दासाद्ब्राह्मणो धनं गृह्णन्
राज्ञा दण्डनीय इत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।

तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥ ४१८ ॥

वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रं च द्विजातिशुश्रूषादीनि कर्माणि यत्नतो राजा कारयेत् ।
यस्मात्तौ स्वकर्मभ्यश्च्युतावशास्त्रीयोपार्जितधनग्रहणमदादिना जगदाकुलीकुर्याताम् ४१८

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च ।

आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च ॥ ४१९ ॥

प्रत्यहं तदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थकर्मणां निष्पातिं नृपातिर्निरूपयेत् । तथा
हस्त्यश्वादीनि किमप्य प्रविष्टं किं निःसृतमिति, सुवर्णरत्नोत्पत्तिस्थानानि, भाण्डागारं
चावेक्षेत । व्यवहारदर्शनासक्तोऽपि राजा धर्मान्न परित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि
पुनर्वचनम् ॥ ४१९ ॥

एवं सर्वानिमात्राया व्यवहारान्समापयन् ।

व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४२० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां राजधर्मे व्यवहारनिर्णये सामान्य-
व्यवहारो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेणैतान्सर्वानृणादानादीन्व्यवहारान्स्तस्वतो निर्णयेनान्तं नयन्पापं
सर्वमपहाय स्वर्गादिप्राप्तिरूपास्तृकृष्टां गतिं लभते ॥ ४२० ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मे वर्तमानि तिष्ठतोः ।

संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्माय हि ते अन्योन्याव्यभिचारिलक्षणे वर्तमानि वर्तमानायेः
संयुक्तवियुक्तयोश्च धर्मान्पारंपर्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि । दम्पत्योः परस्परधर्म-

व्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञाने दण्डेनापि स्वधर्मव्यवस्थानं राज्ञा कर्तव्यमिति व्यवहार मध्येऽस्योपदेशः ॥ १ ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिज्ञाम् ।

विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ २ ॥

स्वीयैर्भर्त्रादिभिः सदा ज्ञियः स्वाधीनाः कार्याः अनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु प्रसक्ता अपि आत्मवशाः कार्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३ ॥

पिता विवाहात्पूर्वं ज्ञियं रक्षेत्पश्चाद्भर्ता तदभावे पुत्राः । तस्मान्न स्त्री कस्यांचिदप्यवस्थायां स्वातन्त्र्यं भजेत् । भर्ता रक्षति यौवने इत्यादि प्रायिकम् । अभर्तृपुत्रायाः संनिहितायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।

मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ४ ॥

प्रदानकाले पिता तामददन् गृह्यो भवति । “ प्रदानं प्रागृतोः ” इति गौतमवचनादृतोः प्राक्प्रदानकालः । पतिश्च ऋतुकाले पत्नीमगच्छन्गर्हणीयो भवति । पत्यौ मृते मातरमरक्षन्पुत्रो निन्यः स्यात् ॥ ४ ॥

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्षया विशेषतः ।

द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

[भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।

प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ १ ॥]

स्वल्पेभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्यो दौःशील्यसंपादकेभ्यो विशेषेण ज्ञियो रक्षणीयाः किंषु नर्महृद्भ्यः । यस्मादुपेक्षितरक्षणाद्वयोः पितृभर्तृगणयोः संतापं दापयेयुः ॥ ५ ॥

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥ ६ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षणलक्षणं धर्मं वक्ष्यमाणश्लोकरीत्या सर्वधर्मैभ्य उत्कृष्टं जानन्तोऽन्धपङ्गवादयोऽपि भार्या रक्षितुं यतन् ॥ ६ ॥

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।

स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्ति रक्षति ॥ ७ ॥

यस्माद्भार्या रक्षतो रक्षणमसंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादनेन स्वसंततिं तथा शिष्टसमाचारं पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानं विशुद्धसंताननिमित्तौर्ध्वदेहिकलाभेन स्वधर्मं च विशुद्धभार्यस्याधानादावप्यधिकाराद्रक्षति । तस्मात्स्त्रियो रक्षितुं यततेति पूर्वस्य विशेषः ॥ ७ ॥

पतिर्भार्या संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ ८ ॥

पतिः शुक्ररूपेण भार्या संप्रविश्य गर्भमापाद्य तस्यां भार्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथाच श्रुतिः “ आत्मा वै पुत्रनामासि ” इति । जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते । तथाच बह्वचब्राह्मणम्—“ पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह स्नातकम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ” ततश्चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नामनिर्वचनम् ॥ ८ ॥

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् ।

तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

यस्माद्यादृशं पुरुषं शास्त्रेण विहितं प्रतिषिद्धं वा तादृशशास्त्रोक्तपुरुषसेवनेनोत्कृष्टं निषिद्धपुरुषसेवनेन च निकृष्टं पुत्रं जनयति । तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थं पत्नीं यत्नतो रक्षेत् ॥ ९ ॥

कथं रक्षणीयेत्यत आह—

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

कश्चिद्वलात्संरोधादिनापि स्त्रीयो रक्षितुं न शक्तः, तत्रापि व्यभिचारदर्शनात् । किंत्वैतैर्वक्ष्यमाणै रक्षणोपायप्रयोगैस्ता रक्षयितुं समर्थाः ॥ १० ॥

तानुपायानाह—

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्वां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥ ११ ॥

धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्रव्यशरीरशुद्धौ भर्त्रप्रिशुश्रूषादिकेऽन्नसाधने पारिणाह्यस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेरवेक्षणे एनां नियोजयेत् । वेक्षणे अवस्य आदिलोपः ॥ ११ ॥

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।

आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

आज्ञाश्च ते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषैर्गृहे रुद्धा अप्यरक्षिता भवन्ति याः दुःशीलतया नात्मानं रक्षन्ति । यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानमात्मना रक्षन्ति ता एव सुरक्षिता भवन्ति । अतो धर्माधर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेशेनासां संयमः कार्य इति मुख्यरक्षणोपायकथनपरमिदम् ॥ १२ ॥

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

मद्यपानं, असत्पुरुषसंसर्गः, भर्त्रा सह विरहः, इतस्ततश्च भ्रमणं, अकालस्वापः, परगृहनिवासः, इत्येतानि षट् स्त्रिया व्यभिचाराख्यदोषजनकानि । तस्मादेतेभ्य एता रक्षणीयाः ॥ १३ ॥

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।

सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

नैताः कमनयरूपं विचारयन्ति । न चासां यौवनादिके वयस्यादरो भवति । किंतु सुरूपं कुरूपं वा पुमानित्येतावतैव तद्युपभुञ्जते ॥ १४ ॥

पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः ।

रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥ १५ ॥

पुंसो दर्शने संभोगाद्यभिलाषशीलत्वात्, चित्तस्थैर्याभावात्, स्वभावतः जेहरहि-
तत्वाच्च एता यत्नेनापि लोके रक्षिताः सत्यो व्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियां
गच्छन्ति ॥ १५ ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ १६ ॥

एवं श्लोकद्वयोक्तमासां स्वभावं हिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितं ज्ञात्वा रक्षणार्थं प्रकृष्टं
यत्नं पुरुषः कुर्यात् ॥ १६ ॥

शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।

द्रोहभावं कुचर्या च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

शयनोपवेशनालंकरणशीलत्वं कामक्रोधानार्जवपरहिंसाकुत्सिताचारत्वानि सर्गादौ
महः स्त्रीभ्यः कल्पितवान् । तस्माद्यत्नतो रक्षणीयाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ।

निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

जातकर्मादिक्रिया स्त्रीणां मन्त्रैर्नास्तीत्येषा शास्त्रमर्यादा व्यवस्थिता । ततश्च मन्त्र-
वत्संस्कारगणाभावान्न निष्पापान्तःकरणाः इन्द्रियं प्रमाणं, धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहि-
तत्वान्न धर्मज्ञाः । अमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रजपरहितत्वाज्जातेऽपि पापे तन्निर्णेजना-
क्षमाः । अनृतवदशुभाः स्त्रिय इति शास्त्रमर्यादा । तस्माद्यत्नतो रक्षणीया इत्यत्र
तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ।

स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

व्यभिचारशीलत्वं स्त्रीणां स्वभाव इत्युक्तं तत्र श्रुतिं प्रमाणतयोपन्यस्यति । तथा
बह्व्यः श्रुतयो बह्वनि श्रुतिवाक्यानि “न चैतद्विशो ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वा”

इत्येवमादीनि निगमेषु स्वालक्षण्यं व्यभिचारशीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं पठितानि । तासां श्रुतीनां मध्ये या निष्कृतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताः श्रुतीः शृणुत । एकस्याः श्रुतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतिं शृणुतेत्यर्थः । “सुपां सुपो भवन्ति” इति द्वितीयैकवचने बहुवचनम् ॥ १९ ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।

तन्मे रेतः पिता वृक्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

कश्चित्पुत्रो मातुर्मानसव्यभिचारमवगम्य ब्रूते । मनोवाक्कायकर्मभिः पतिव्यतिरिक्तं पुरुषं या न कामयते सा पतिव्रता ततोऽन्याऽपतिव्रता । मम माता अपतिव्रतऽसती परगृहान्गच्छन्ती यत्प्रलुलुभे परपुरुषं प्रति संजातलोभाभूत्तत्पुरुषसंकल्पदुष्टं मातृ-
रजोरूपं रेतो मम पिता शोधयत्वित्यस्य ज्ञिया व्यभिचारशीलत्वस्यैतदितिकरणान्तं मन्त्रपादत्रयं ज्ञापकम् । अयं च मन्त्रश्चातुर्मास्यादिषु विनिश्चुक्तः ॥ २० ॥

संप्रति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रस्याह—

ध्यायत्यनिष्टं यत्किंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।

तस्यैष व्यभिचारस्य निहवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

भर्तुरप्रियं यत्किंचित्पुरुषान्तरगमनं स्त्री मनसा चिन्तयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्यैष प्रकृतो मन्त्रः सम्यक् शोधनो मन्वादिभिरुच्यते । मातेति श्रवणात्पुत्र-
स्यैवायं प्रायश्चित्तरूपो मन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।

तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥

यथारूपेण भर्त्रा साधुनासाधुना वा स्त्री विवाहाविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृश-
गुणा भवति । यथा समुद्रेण संयुज्यमाना नदी स्वाद्दकापि क्षारजला जायते ।
भर्तुरात्मसंमानाख्यस्त्रीरक्षणोपायान्तरोपदेशार्थमिदम् ॥ २२ ॥

अत्रोत्कर्षदृष्टान्तमाह—

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।

शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ २३ ॥

अक्षमालाख्या निष्कृतयोनिजा वसिष्ठेन परिणीता, तथा चटका मन्दपालाख्येन
ऋषिणा संगता पूज्यतां गता ॥ २३ ॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।

उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थत्वमनयोर्मत्वा एता इति बहुवचनं कृतम् ।
एताश्चान्याश्च सत्यवत्यादयो निष्कृष्टप्रसूतयः स्वभर्तृगुणैः प्रकृष्टैरस्मिँल्लोके उत्कृ-
ष्टतां प्राप्ताः ॥ २४ ॥

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।

प्रेत्येह च सुखोदकान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

एष लोकाचारो जायापतिविषयः सदा शुभ उक्तः । इदानीमिहलोके परलोके चोत्तरकालशुभसुखहेतुः “किं क्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिनः” इत्यादीन्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

यद्यप्यासां रक्षणार्थं दोषा उक्तास्तथापि शक्यप्रतीकारत्वादिह दोषाभावः । एताः स्त्रियोमहोपकारा गभोत्पादनार्थं बहुकल्याणभाजनभूता वस्त्रालंकारादिदानेन संमानार्हाः स्वगृहे शोभाकारिण्यः स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु तुल्यरूपाः । नानयोर्विशेषो विद्यते । यथा निःश्रीकं गृहं न राजत्येवं निःस्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

अपिच—

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।

प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

अपत्यस्य जननं जातस्य परिपालनं प्रतिदिनं चातिथिमित्रभोजनादेर्लोकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव निदानम् ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यार्हितत्वज्ञापनार्थं पुनरभिधानम् । धर्मकार्याण्यग्निहोत्रादीनि, परिचर्या, उत्कृष्टा रतिः, पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्ग इत्येतत्सर्वं भार्याधीनम् ॥ २८ ॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।

सा भर्तृलोकानाम्प्रोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥

या स्त्री मनोवाग्देहसंयता सतीतिविशेषणोपादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहैरेव न व्यभिचरति सा भर्ता सहार्जितान्स्वर्गादिलोकान्प्राप्नोति । इह लोके च विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते ॥ २९ ॥

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

सृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ ३० ॥

पुरुषान्तरसंपर्कात्स्त्री लोके निन्द्यतां जन्मान्तरे च सृगालजातिं प्राप्नोति । पाप-रोगादिभिश्च पीड्यते । पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्मे उक्तमप्येतच्छ्लोकद्वयं सदपत्यसंपत्त्यर्थ-त्वेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥ ३० ॥

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।

विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥ ३१ ॥

पुत्रमाधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वमुत्पन्नैश्च महर्षिभिरभिहितमिमं वक्ष्यमाणं सर्व-
जनहितं विचारं शृणुत ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तारि ।

आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ ३२ ॥

भर्तुः पुत्रो भवतीति सुनयो मन्यन्ते । भर्तारि द्विःप्रकारा श्रुतिर्वर्तते । केचिदुत्पा-
दकमवोदारमपि भर्तारं तेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः । अन्ये तु वोदारं भर्तारमवुत्पादक-
मप्यन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।

क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

त्रीष्ट्याश्रुत्पत्तिस्थानं क्षेत्रं तत्तुल्या बीजं सुनिभिः स्मृता । पुरुषश्च वीष्ट्यादिवीजतुल्यः
स्मृतः । यद्यपि रेतो बीजं तथापि तदधिकरणत्वात्पुरुषो बीजमिति व्यपदिश्यते ।
क्षेत्रबीजसमायोगात्सर्वप्राणिनाश्रुत्पत्तिः । एवं चोभयोः कारणत्वस्याविशिष्टत्वाद्युक्त्वा
विप्रतिपत्तिः, किं यत्संबन्धि क्षेत्रं तस्यापत्यमुत यदीयं बीजं तस्येति ॥ ३३ ॥

विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।

उभयं तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

क्वचिद्बीजं प्रधानं “जाता ये त्वनियुक्तायाम्” इति न्यायेनोत्पन्नो बीजिनो ब्रुष
इव सोमस्य । तथा व्यासर्ष्यशृङ्गादयो बीजिनामेव सुताः । क्वचित्क्षेत्रस्य प्राधान्यं
यथायं तल्पजः प्रमीतस्येति वक्ष्यति । अतएव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणो-
त्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः क्षत्रियाः क्षेत्रिण एव पुत्रा बभूवुः । यत्र पुनर्बीजयोन्योः
साम्यं तत्र वोढेव जनयिता तदपत्यं प्रशस्तं भवति तत्र बीजप्राधान्यापेक्षं
तावदाहुः ॥ ३४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।

सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

बीजक्षेत्रयोर्बीजं प्रधानमभिधीयते । यस्मात्सर्वेषां भूतारब्धानाश्रुत्पत्तिर्बाजगत्-
वर्णस्वरूपादिचिह्नैरुपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।

तादृगोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥ ३६ ॥

यज्जातीयं बीजं त्रीष्ट्यादि ग्रीष्मादिकाले वर्षादिना संस्कृते क्षेत्रे उप्यते तज्जातीयमेव
तद्बीजमात्मरीत्यैर्वर्णादभिरुपलक्षितं तस्मिन्क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥

एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्श्य व्यतिरेकमुखेन दर्शयितुमाह—

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।

न च योनिगुणान्कांश्चिद्बीजं पुण्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

हिरवधारणे । इयमेव भूमिर्भूतारब्धानां तरुगुल्मलतादीनां नित्या योनिः कारणं क्षेत्रात्मकं सर्वलोकैरुच्यते । नच भूम्याख्ययोनिधर्मान्कांश्चिदपि मृत्स्वरूपत्वादीन्बीजं स्वविकारेष्वङ्कुरकाण्डायवस्थासु भजते । भजत्यर्थत्वात्पुण्यतेः सकर्मता । तस्माद्योनिर्गुणानुवर्तनाभावान्न क्षेत्रप्राधान्यम् ॥ ३७ ॥

अपि च—

भूमावप्येककेदारे कालोत्तानि कृषीवलैः ।

नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

भूमावेकस्मिन्नपि केदारे कर्षकैर्वपनकालोत्तानि त्रीहिसुद्धादीनि नानारूपाण्येवं बीजस्वभावाज्जायन्ते नतु भूमरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

तथा हि—

ब्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ।

यथाबीजं प्ररोहन्ति लघुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

ब्रीहयः षटिकाः, शालयः कलमाद्याः, तथा मुद्गादयो बीजस्वभावानतिक्रमेण नानारूपा जायन्ते ॥ ३९ ॥

एवं च सति—

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।

उप्यते यद्धि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

ब्रीहिरुप्तो मुद्गादिर्जायत इत्येतन्न संभवति । यस्माद्यदेव बीजमुप्यते तत्तदेव जायते । एवं बीजगुणानुवर्तनात्क्षेत्रधर्मानुवृत्तेश्च त्रीह्यादौ मनुष्येष्वपि बीजप्राधान्यम् ॥ ४० ॥

संप्रति क्षेत्रप्राधान्यमाह—

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।

आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

तद्बीजं सहजप्रज्ञावता पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानं वेदः, एवं विज्ञानमपि तदङ्गादिशास्त्राणि तद्वेदिनायुच्छिता न कदाचित्परजायायां वपनीयम् ॥ ४१ ॥

अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

अतीतकालज्ञा अस्मिन्नर्थे वायुप्रोक्ता गाथाश्छन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति । यथा परपुरुषेण परपत्न्यां बीजं न वप्तव्यमिति ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविद्धयतः ।

तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

यथान्येन विद्धं मृगं कृष्णसारं तस्मिन्नेव छिद्रे पश्चादन्यस्य विद्धयत आविद्धः क्षिप्तः

शरो निष्फलो भवति पूर्वहन्त्रैव हतत्वात्तस्यैव तन्मृगलाभात्, एवं परपत्न्याश्रितं बीजं शीघ्रमेव निष्फलं भवति । गर्भग्रहणानन्तरं क्षेत्रिणः सद्यः फललाभात् ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ।

स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शाल्यवतो मृगम् ॥ ४४ ॥

इमामपि पृथ्वीं पृथुना पूर्वं परिगृहीतत्वादनैकराजसंबन्धेऽपि पृथोभार्या-मित्यतीतज्ञा जानन्ति । तस्मात्स्थाणुं छिन्दति स्थाणुच्छेदः । कर्मण्यण् । येन स्थाणुमुत्पाद्य क्षेत्रं कृतं तस्यैव तत्क्षेत्रं वदन्ति । तथा शरादि शल्यं येन पूर्वं मृगे क्षिप्तं तस्यैव तं मृगमाहुः । एवंच पूर्वपरिग्रहीतुः स्वामित्वाद्वोदुरेवापत्य भवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ।

विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

नैकः पुरुषो भवति अपि तु भार्यास्वदेहमपत्यानीत्येतत्परिमाण एव पुरुषः । तथाच वाजसनेयब्राह्मणम्—“अधो ह वा एष आत्मनस्तस्माद्यजायां न विन्दते नैतावत्प्रजायते असर्वो हि तावद्भवति, अथ यदेव जायां विन्दतेऽथ प्रजायते तर्हि सर्वो भवति, तथा चैतद्वेदविदो विप्रा वदन्ति यो भर्ता सैव भार्या स्मृता” इति । एवंच तस्यामुत्पादितं भर्तुरेवापत्यं भवतीति ॥ ४५ ॥

यतश्च दंपत्योरैक्यमतः—

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ।

एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

निष्क्रयो विक्रयः विसर्गस्त्यागः न ताभ्यां चो भर्तुर्भार्यात्वादपैत्येवं पूर्वं प्रजाप-तिना स्मृतं नित्यं धर्मं मन्यामहे । एवंच क्रयादिनापि परस्त्रियमात्मसात्कृत्वा तदु-त्पादितापत्यं क्षेत्रिण एव भवति न बीजिनः ॥ ४६ ॥

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

पित्रादिधनविभागो भ्रातॄणां धर्मतः कृतः सकृदेव भवति न पुनरन्यथा कियत इति । तथा कन्या पित्रादिना सकृदेकस्मै दत्ता न पुनरन्यस्मै दीयते । एवं चान्येन पूर्वम-न्यस्मै दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्तायामपि जनितामपत्यं न बीजिनो भवतीत्ये-तदर्थमस्योपन्यासः । तथा कन्यातोऽन्यस्मिन्नपि गवादिद्रव्ये सकृदेव ददानीत्याह न पुनस्तदन्यस्मै दीयत इति त्रीण्येतानि साधूनां सकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य “सकृत्करणं प्रकृतोपयुक्तं” तथापि प्रसङ्गादंशदानयोरपि सकृत्ताभिधानम् “सकृदाह ददानी” (अ. ९ श्लो. ७७) इत्यनेनैव कन्यादानस्यापि सकृत्करणसिद्धौ प्रकृतोपयो-गित्वादेव पृथगभिधानम् ॥ ४७ ॥

यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥

यथा गवादिषु परकीयिष्वात्मवृषभादिकं नियुज्य वत्सोत्पादको न तद्भागी तथा परकीयभार्यास्वपि नोत्पादकः प्रजाभागी भवति ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवाणिणः ।

ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥ ४९ ॥

क्षेत्रस्वामिनो ये न भवन्ति अथ बीजस्वामिनः सन्तः परक्षेत्रे बीजं वपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं क्वचिदपि देशे न लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमर्षभम् ॥ ५० ॥

यदन्यदीयगवीषु वृषभो वत्सशतमपि जनयेत्सर्वे ते वत्साः क्षीगवीस्वामिनो भवन्त्येव न वृषभस्वामिनः । वृषभस्य यच्छुक्रसेचनं तद्वृषभस्वामिनो निष्फलमेव भवति । “ यथा गोऽश्वोष्ट्र ” (अ. ९ श्लो. ४८) इत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वं न भवतीत्येतत्परत्वेन दृष्टान्त उक्तः । अयं तु क्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वं भवतीत्येतत्परत्वेन अतो न पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवाणिणः ।

कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

यथा गवादिगर्भेषु तथैवापत्यरहिताः सन्तः परकीयभार्यायां ये बीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्यलक्षणमर्थं कुर्वन्ति । बीजसेक्ता त्वपत्याख्यं फलं न लभते ॥ ५१ ॥

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

यदस्याष्टुत्पत्त्यतेऽपत्यं तदावयोरुभयोरेवैवं यत्र नियमी न कृतस्तत्र निःसंदिग्धमेव क्षेत्रिणोऽपत्यम् । उक्तरीत्या बीजात्क्षेत्रं बलवत् ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमाच्चेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ५३ ॥

यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयोरेवेति नियम्यैतत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

ओघवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलम् ॥ ५४ ॥

यद्बीजं जलवेगवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतं यस्य क्षेत्रे जायते तत्क्षेत्रस्वामिन एव तद्बीजं भवति, नतु येन बीजशुभं स तत्फलं लभते । एवं च स्वभार्याश्रमेणापरभार्यागमने ममायं पुत्रो भवितेत्यवगमेऽपि क्षेत्रिण एवापत्यमित्यनेन दर्शितम् ॥ ५४ ॥

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।

विहंगमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसर्वं प्रति ॥ ५५ ॥

एषैव व्यवस्था गवाश्वादीनां संततिं प्रति ज्ञातव्या । यत्क्षेत्रस्वाम्येव गवाश्वादेः संततिस्वामी नतु वृषभादिस्वामी । नियमे तु कृते सत्येतयोरेव संततिस्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

एतद्वीजयोन्योः प्राधान्याप्राधान्यं युष्माकमुक्तम् । अतोऽनन्तरं स्त्रीणां संतानाभावे यत्कर्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥

भ्रातृज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।

यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठस्य भ्रातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातृगुरुपत्नी भवति । कनिष्ठस्य च भ्रातुर्या भार्या सा ज्येष्ठभ्रातुः स्नुषा मुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान्वाग्रजस्त्रियम् ।

पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरभार्या गत्वा संतानाभावं विना नियुक्तावपि पतितौ स्याताम् ॥ ५८ ॥

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।

प्रजेषिताधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥ ५९ ॥

संतानाभावे स्त्रिया पत्यादिगुरुनियुक्तया देवरादन्यस्माद्वा सपिण्डाद्वक्ष्यमाणघृताकादिनियमवत्पुरुषगमनेनेष्टाः प्रजा उत्पादयितव्याः । ईप्सितेत्यभिधानमर्थात्कार्याश्रमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थम् ॥ ५९ ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥ ६० ॥

विधवायामित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभावपरमिदम् । जीवत्यपि पत्यौ अयोग्यपत्यादिगुरुनियुक्तो घृताक्तसर्वगात्रो मौनी रात्रावेकं पुत्रं जनयेत् कथंचिद्वितीयम् ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।

अनिवृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

अन्ये पुनराचार्या नियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा अपुत्र एकपुत्र इति सिद्धप्रवादादनिष्पन्नं नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

विधवायां नियोगार्थं निवृत्ते तु यथाविधि ।

गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

विधवादिकायां नियोगप्रयोजने गर्भधारणे यथाशास्त्रं संपन्ने सति ज्येष्ठो भ्राता
कनिष्ठभ्रातृभार्या च परस्परं गुरुवत्स्तुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कामतः ।

तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुस्तल्पगौ ॥ ६३ ॥

ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ यौ परस्परभार्यायां नियुक्तौ घृताक्तादिविधानं त्यक्त्वा स्वेच्छा-
तो वर्तेयातां तौ स्नुषागगुरुदारगौ पतितौ भवेताम् ॥ ६३ ॥

एवं नियोगमभिधाय दूषयितुमाह—

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन्नि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ ६४ ॥

ब्राह्मणादिभिर्विधवा स्त्री भर्तुर्न्यस्मिन्देवरादौ न नियोजनीया । श्रियमन्यस्मि-
नियुञ्जानास्ते स्त्रीणामेकपतित्वधर्ममनादिसिद्धं नाशयेयुः ॥ ६४ ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।

न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ ६५ ॥

“अर्यमणं तु देवम्” इत्येवमादिषु विवाहप्रयोगजनकेषु मन्त्रेषु क्वचिदपि शा-
खायां न नियोगः कथ्यते । नच विवाहविधायकशास्त्रेऽन्येन पुरुषेण स पुनर्वि-
वाह उक्तः ॥ ६५ ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ ६६ ॥

यस्मादयं पशुसंबन्धी मनुष्याणामपि व्यवहारो विद्वद्भिर्निन्दितः । योऽयमधा-
र्मिके वेने राज्ञि राज्यं कुर्वाणे तेन कर्तव्यतया प्रोक्तः । अतो वेनादारभ्य प्रवृत्तोऽय-
मादिमानिति निन्द्यते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।

वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

स वेनो महीं समग्रां पूर्वं पालयन्नतएव राजर्षिश्रेष्ठो नतु धार्मिकत्वात्, कामोप-
हतबुद्धिभ्रातृभार्यागमनरूपं वर्णसंकरं प्रावर्तयत् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

वेनकालात्प्रभृति यो मृतभर्तृकादिस्त्रियं शास्त्रार्थाज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियो-
जयति तं साधवो नियतं गर्हयन्ते । अयं च स्वोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः ।
तदाह बृहस्पतिः—“उक्तो निरोगो मुनिना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगक्रमादशक्यो-
ऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥ तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतव्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौ
नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥ अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः । न शक्य

न्तेऽधुना कर्तुं शक्तिर्हिनैरिदंतैः ॥ ” अतो यद्वोविन्दराजेन युगविशेषव्यवस्थाम-
ज्ञात्वा सर्वदैव संतानाभावे नियोगादनियोगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं
तन्मुनिव्याख्याविरोधान्नाद्रियामहे । प्रायशो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यानमेव हि ।
नापराध्योऽस्मि विदुषां काहं सर्वविदः कुधीः ॥ ६८ ॥

नियोगप्रकरणत्वात्कन्यागतं विशेषमाह—

यस्या भ्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

यस्याः कन्याया वाग्दाने कृते सति भर्ता भ्रियेत तामनेन वक्ष्यमाणेनानुष्ठानेन
भर्तुः सोदरभाता परिणयेत् ॥ ६९ ॥

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्वृत्तौ ॥ ७० ॥

स देवरो विवाहविधिना एनां स्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां कायवाङ्मनःशौचशालिनीमा-
गर्भग्रहणाद्रहसि ऋतावृत्तावेकैकवारं गच्छेत् । एवं कन्याया नियोगप्रकारत्वाद्विवा-
हस्याग्रहाच्च गमनोपदेशाद्यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यं भवति ॥ ७० ॥

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ ७१ ॥

कस्मैचिद्वाचा कन्यां दत्त्वा तस्मिन्मृते दानगुणदोषज्ञस्तामन्यस्मै न दद्यात् ।
यस्मादेकस्मै दत्त्वान्यस्मै ददत् पुरुषानृतं “ सहस्रम् ” (अ. ८ श्लो. १३८) इत्यु-
क्तदोषं प्राप्नोति । सप्तपदीकरणस्याजातत्वाद्भार्यात्वानिष्पत्तेः पुनर्दानाशङ्कयामिदं
वचनम् ॥ ७१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

“ अङ्घ्रिरेव द्विजाग्र्याणाम् ” (अ. ३ श्लो. ३९) इत्येवमादिविधिना प्रतिगृ-
ह्यापि कन्यां वैधव्यलक्षणोपेतां रोगिणीं क्षतयोनित्वाद्यभिशापवतीमधिकाङ्गादिगोपन-
च्छन्नोपपादितां सप्तपदीकरणात्प्राग्ज्ञातां त्यजेत् । ततश्च तत्त्यागे दोषाभाव इत्येतदर्थं
नतु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।

तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो क्षानं
तत्प्रत्यर्पणेन व्यर्थं कुर्यात् । एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ।

अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

कार्ये सति मनुष्यः पत्न्या ग्रासाच्छादनादि प्रकल्प्य देशान्तरं गच्छेत् । यस्माद्ग्रा-
सावभावपीडिता स्त्री शीलवत्यपि पुरुषान्तरसंपर्कं भजेत् ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।

प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

भक्ताच्छादनादि दत्त्वा पत्यौ देशान्तरं गते देहप्रसाधनपरगृहगमनरहिता जीवेत् ।
अदत्त्वा पुनर्गते सूत्रनिर्माणादिभिरनिन्दितशिल्पेन जीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।

विद्यार्थं षट् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ॥ ७६ ॥

गुर्वाज्ञासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तं प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्न्या प्रतीक्षणीयः,
ऊर्ध्वं पतिसंनिधिं गच्छेत् । तदाह वसिष्ठः—“ प्रोषितपत्नी पञ्च वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं
पतिसकाशं गच्छेत् ” इति । विद्यार्थं प्रोषितः षट् वर्षाणि प्रतीक्ष्यः । निजविद्यावि-
भाजनेन यशोऽर्थमपि प्रोषितः पतिः षडेव । भार्यान्तरोपभोगार्थं गतस्त्रीणि
वर्षाणि ॥ ७६ ॥

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

पतिर्विषयसंजातद्वेषां क्षियं वर्षं यावत्प्रतीक्षेत । तत ऊर्ध्वमपि द्विषन्तीं स्वदत्त-
मलंकारादि धनं हत्वा नोपगच्छेत् । ग्रासाच्छादनमात्रं तु देयमेव ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा ।

सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

या स्त्री द्यूतादिप्रमादवन्तं मदजनकपानादिना मत्तं व्याधितं वा शुश्रूषाचरणेना-
वजानाति सा विगतालंकारशय्यादिपरिच्छदा त्रीन्मासान्नोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोणिणम् ।

न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्तनम् ॥ ७९ ॥

वातादिक्षोभादप्रकृतिस्थं, पतितमेकादशाध्याये वक्ष्यमाणं, नपुंसकम्, अबीजं
बाध्यरेतस्त्वादिना बीजरहितं, कुष्ठानुपेतं च पतिमपरिचरन्त्यास्त्यागो न करणीयो
नच धनग्रहणं करणीयम् ॥ ७९ ॥

मद्यपा साधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता वाधिचेत्तन्या हिंस्रार्थघ्नी च सर्वदा ॥ ८० ॥

निषिद्धमद्यपानरता, असह्यवाचारा, भर्तुः प्रतिकूलाचरणशीला, कुष्ठादिव्याधि-
युक्ता, भृत्यादिताडनशीला, सततमतिव्ययकारिणी या भार्या भवेत्साधिचेत्तन्या
तस्यां सत्यामन्यो विवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याद्धे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥

प्रथमर्तुमारभ्याविद्यमानप्रसूता अष्टमे वर्षेऽधिवेदनीया, मृतापत्या दशमे वर्षे, स्त्रीजनन्येकादशे, अप्रियवादिनी सद्य एव यद्यपुत्रा भवति । पुत्रवत्यां तु तस्यां “ धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत, अन्यतरापाये तु कुर्वीत ” इत्यापस्तम्बनिषेधादधिवेदनं न कार्यम् ॥ ८१ ॥

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।

सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

या पुनर्व्याधिता सती पत्युरनुकूला भवति शीलवती च स्यात्तामनुज्ञाप्यान्यो विवाहः कार्यः । कदाचिच्चासौ नावमाननीया ॥ ८२ ॥

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्वृषिता गृहात् ।

सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ॥ ८३ ॥

या पुनः कृताधिवेदना स्त्री कुपिता निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्धा स्थापनीया आकोपेनितृप्तेः । पित्रादिकुलसंनिधौ वा त्याज्या ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।

प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥ ८४ ॥

या पुनः क्षत्रियादिका स्त्री भर्त्रादिनिवारिता विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यं पिबेन्नृत्यादिस्थानजनसमूहौ वा गच्छेत्सा सुवर्णकृष्णलानि षट् व्यवहारप्रकरणाद्राज्ञा दण्डनीया ॥ ८४ ॥

यदि स्वाश्वापराश्वैव विन्देरन्योषितो द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥

यदि द्विजातयः स्वजातीया विजातीयाश्चोद्धेयस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्समानदायविभागोत्कर्षार्थं ज्येष्ठत्वं पूजा च वज्रालंकारादिदानेन गृहं च प्रभानं स्यात् ॥ ८५ ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥ ८६ ॥

भर्तुर्देहपरिचर्यामग्नदानादिरूपा धर्मकार्यं च भिक्षादानातिथिपरिवेषणहोमीयद्रव्योपकल्पनादि प्रात्यहिकं सर्वेषां द्विजातीनां सजातिभार्यैव कुर्यान्न तु कदाचिद्विजातीयेति ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यथा ।

यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ८७ ॥

यः पुनः स्वजातीयया संनिहितया देहशुश्रूषादिकं कर्तव्यं विजातीयया मौख्या-
त्कारयेत्स यथा ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातो ब्राह्मणचाण्डालस्तथैव पूर्वैर्कृषिभिर्दृष्ट इति
पूर्वाह्ववादः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

[प्रयच्छेन्नशिकां कन्यामृतकालभयान्वितः ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यामेनो दातारमृच्छति ॥ २ ॥]

कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समानजातीयाय वरायाप्राप्तकालामपि “विवा-
हयेदष्टवर्षामेवं धर्मो न हीयते ” इति दक्षस्मरणात् । तस्मादपि कालात्प्रागपि कन्यां
ब्राह्मणविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेद्दृहे कन्यर्तुमत्यपि ।

नचैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

संजातार्तवापि कन्या वरं मरणपर्यन्तं पितृगृहे तिष्ठेन्न पुनरेनां विद्यागुणरहिताय
कदाचित्पित्रादिदद्यात् ॥ ८९ ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यर्तुमती सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ ९० ॥

पित्रादिभिर्गुणवद्वारायादीयमाना कन्या संजातार्तवा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत ।
वर्षत्रयात्पुनरूर्ध्वमधिकगुणवरालाभे समानजातिगुणं वरं स्वयं वृणीत ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।

नैनः किञ्चिद्वामोति न च यं साधिगच्छति ॥ ९१ ॥

पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्तकाले यदि भर्तारं स्वयं वृणुते तदा सा न किं-
चित्पापं प्राप्नोति । नच तत्पतिः पापं प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

अलंकारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।

मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ ९२ ॥

स्वयंवृतपतिका कन्या वरस्वीकरणात्पूर्वं पितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलंकारं तेभ्यः सम-
र्पयेत् । यदा नार्पयेत्तदा चौरा स्यात् ॥ ९२ ॥

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतमतीं हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥ ९३ ॥

ऋतुयुक्तां कन्यां वरः परिणयन्पित्रे शुल्कं न दद्यात् । यस्मात्स पिता ऋतुका-
र्यापत्योत्पत्तिनिरोधात्कन्यायाः स्वामित्वाद्दीयते ॥ ९३ ॥

त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां ह्य्यां द्वादशवर्षिकीम् ।

त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षी वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ ९४ ॥

त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कां मनोहारिणीं कन्यामुद्वहेत् । चतुर्विंशतिवर्षो वाष्टवर्षा, गार्हस्थ्यधर्मेऽवसादं गच्छति त्वरावान् । एतच्च योग्यकालप्रदर्शनपरं नतु नियमार्थं, प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदो भवति त्रिभागवयस्का च कन्या बोद्धव्यं नो योग्येति गृहीतवेदश्रोपकुर्वाणको गृहस्थाश्रमं प्रति न विलम्बेतेति सत्वर इत्यस्यार्थः ॥ ९४ ॥

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।

तां साध्वीं विभृत्यान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ९५ ॥

“भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः” इत्यादिमन्त्रलिङ्गात्, या देवैर्दत्ता भार्या तां पतिर्लभते नतु स्वेच्छया । तां सतीं देवानां प्रियं कुर्वन्प्राप्ताच्छादनादिना सदा द्वेषाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ९५ ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ।

तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ९६ ॥

यस्माद्गर्भग्रहणार्थं स्त्रियः सृष्टा गर्भाधानार्थं च मनुष्यास्तस्माद्गर्भोत्पादनमेवानयोः, अश्रयाधानादिरपि धर्मः पत्न्या सह साधारणः “क्षौमे वसानावग्रीनादधीयातां” इत्यादिवेदेऽभिहितः । तस्माद्भार्यां विभृत्यादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥ ९६ ॥

कन्यायां दत्तशुल्कायां श्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥ ९७ ॥

कन्यायां दत्तशुल्कायां सत्यामसंजातविवाहाय । यदि शुल्कदो वरो श्रियते, तदा देवराय पित्रादिभिर्वासौ कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति । “यस्या श्रियेत” (अ. ९ श्लो. ६९) इति प्रागुक्तं नियोगरूपं, इदं तु शुल्कग्रहणविषयम् ॥ ९७ ॥

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन् ।

शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ ९८ ॥

शास्त्रानभिज्ञः शूद्रोऽपि पुत्रीं ददच्छुल्कं न गृह्णीयात्किं पुनः शास्त्रविद्विजातिः । यस्माच्छुल्कं गृह्णन्गुप्तं दुहितृविक्रयं कुरुते । “न कन्यायाः पिता” (अ. ३ श्लो. ५१) इत्यनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणं कन्यायामपि गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनाच्छुल्कग्रहणे शास्त्रीयत्वशंकायां पुनस्तन्निषिध्यते ॥ ९८ ॥

एतच्च न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।

यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ९९ ॥

एतत्पुनः पूर्वं शिष्टा न कदाचित्कृतवन्तो नाप्यपरे वर्तमानकालाः कुर्वन्ति यद-

न्यस्य कन्यामङ्गीकृत्य पुनरन्यस्मै दीयत इति । एतच्चा गृहीतशुल्ककन्यामदत्त्वा कस्य-
चित्, कन्यायामिति तु गृहीतशुल्कविषयम् ॥ ९९ ॥

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।

शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ १०० ॥

पूर्वकल्पेष्वप्येतद्वृत्तमिति कदाचिद्वयं न श्रुतवन्तो, यच्छुल्काभिधानेन मूल्येन
कश्चित्साधुर्यं दुहितृविक्रयमकार्षादिति शुल्कनिषेधार्थवादः ॥ १०० ॥

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

भार्यापत्योर्मरणान्तं यावद्वर्त्मकामेषु परस्परव्यभिचारः स्यादित्येव संक्षेपतः
स्त्रीपुंसयोः प्रकृत्यो धर्मो ज्ञातव्यः ॥ १०१ ॥

तथा च सति—

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।

यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ पर-
स्परं न व्यभिचरेताम् ॥ १०२ ॥

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।

आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥ १०३ ॥

एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकञ्जुक्तः । संतानाभावे चापत्यप्रा-
प्तिरुक्ता । इदानीं दीयत इति दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

भ्रातरौ मिलित्वा पितृमरणादूर्ध्वं पैतृकं मातृमरणादूर्ध्वं मातृकं धनं समं कृत्वा
विभजरेन् । ज्येष्ठगोचरतयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभागोऽयं ज्येष्ठभ्रातर्युद्धारमनि-
च्छति बोद्धव्यः । पित्रोर्मरणादूर्ध्वं विभागहेतुमाह—

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

यस्मात्ते पुत्रा जीवतोः पित्रोस्तदीयधने स्वामिनो न भवन्ति । मातुरपि
प्रकृतत्वात्पैतृकमित्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणम् । अयं च पितृमरणानन्तरं
विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे द्रष्टव्यः । पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः ।
तदाह याज्ञवल्क्यः—“ विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ” (अ. २
श्लो. ११४) इति ॥ १०४ ॥

यदा पुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पितृयं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठ एव पितृसंबन्धि धनं गृहीयात् । कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठं भक्ताच्छादनायार्थं पितरमिवोपजीवेयुः । एवं सर्वेषां सहेवावस्थानम् ॥ १०६ ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान्भवति । ततश्च “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” इति श्रुतेः पुण्यलोकाभावपरिहारो भवति । तथा “प्रजया पितृभ्यः” इति श्रुतेः “पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च सः” इति । अतो ज्येष्ठ एव सर्वधनमर्हति पूर्वस्य । अनुजास्तेन सान्ना वर्तेरन् ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्यमश्रुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

यस्मिन् जाते ऋणं शोधयति । येन जातेनामृतत्वं प्राप्नोति । तथाच श्रुतिः— “ऋणमस्मिन्समुन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येद्येजीवतो सुखम् ” इति । स एव पितृधर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति, तेनैकैर्नैव ऋणापनयनाद्युपकारस्य कृतत्वात् । इतरांस्तु कामजान्मुनयो जानन्ति । ततश्च सर्वं धनं गृहीयादित्यस्यैवायमपि विशेषः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत्पुत्राज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः ।

पुत्रवच्चापि वर्तेरज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठो भ्राता विभागाभावेऽनुजान् भ्रातृन्भक्ताच्छादनादिभिः पितेव बिभृश्यात् । अनुजाश्च भ्रातरः पुत्रा इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माय वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।

ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥ १०९ ॥

अकृतविभागो ज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदाहजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वाज्ज्येष्ठः कुलं वृद्धिं नयति । यद्यधार्मिको भवति तदाहजानामपि तदनुयायित्वाज्ज्येष्ठः कुलं नाशयति । तथा गुणवाज्ज्येष्ठो लोके पूज्यतमः साधुभिश्चागर्हितो भवति ॥ १०९ ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।

अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

यो ज्येष्ठोऽनुजेष्टु भ्रातृषु पितृवद्वर्तेत, स पितेव मातेवागर्हणीयो भवति । यः पुनस्तथा न वर्तेत स मातुलादिवन्धुवदर्चनीयः ॥ ११० ॥

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया ॥ १११ ॥

एवमविभक्ता भ्रातरः सह संवसेयुः । यदि वा धर्मकामनया कृतविभागाः पृथग्व-

सेयुः । यस्मात्पृथगवस्थाने सति पृथक् पृथक् पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानधर्मस्तेषां वर्धते,
तस्माद्विभागक्रिया धर्मार्था । तथाच बृहस्पतिः—“एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्च-
नम् । एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्बृह गृहे” ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्थं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ ११२ ॥

उद्ग्रियत इत्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनाद्बृहत्स्य विंशतितमो भागः सर्व-
द्रव्येभ्यश्चः यच्छ्रेष्ठं तदातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो देयः । कनिष्ठस्य
पुनरशीतितमो भागो दातव्यः । अवशिष्टं धनं समं कृत्वा विभजनीयम् ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।

येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥ ११३ ॥

ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारं गृह्णीयाताम् । ज्येष्ठकनिष्ठव्यतिरिक्ता ये मध्य-
मास्तेषामेवावान्तरज्येष्ठकनिष्ठतामनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकं दा-
तव्यः । मध्यमानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठदेयभागे वैषम्यवारणार्थमिदम् ॥ ११३ ॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्रयमग्रजः ।

यच्च सातिशयं किञ्चिदशतश्चाप्नुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

सर्वेषां धनप्रकाराणां मध्यायच्छ्रेष्ठं धनं, ज्येष्ठः तद्धनं गृह्णीयात् । “सर्वद्रव्याच्च
यद्वरम्” (अ. ९ श्लो. ११२) इत्युक्तमनुदितसमुच्चयबोधनाय । यच्चैकमपि प्रकृष्टं
द्रव्यं विद्यते तदपि ज्येष्ठ एव गृह्णीयात् । तथा “दशतः पशूनाम्” इति गौतमस्म-
रणादशभ्यो गवादिपशुभ्य एकैकं श्रेष्ठं ज्येष्ठो लभते । इदं च यदि ज्येष्ठो गुणवानि-
तरे निर्गुणास्तद्विषयं ॥ ११४ ॥

सर्वेषां समगुणत्वे तु—

उद्धारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ।

यत्किञ्चिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५ ॥

“दशतश्चाप्नुयाद्वरम्” (अ. ९ श्लो. ११४) इति योऽयमुद्धार उक्तः सोऽयम-
ध्ययनादिकर्मसमृद्धानां भ्रातृणां ज्येष्ठस्य नास्ति । तत्रापि यत्किञ्चिदस्य देयमिति ।
द्रव्यं पूजावृद्धिकरं ज्येष्ठाय देयम् । एवंच समगुणेषुद्धारप्रतिषेधदर्शनात्पूर्वत्र गुणो-
त्कर्षाविशेषापेक्षयोद्धारवैषम्यं बोद्धव्यम् ॥ ११५ ॥

एवं समुद्धृतोद्दारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।

उद्दारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

एवमुक्तप्रकारेण समुद्धृतविंशद्भागधिके धने समानभागान् भ्रातृणां कल्पयेत् ।
विंशतितमभागादौ पुनरनुद्धृत इयं वक्ष्यमाणभागकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्थं ततोऽनुजः ।

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावत् । ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् । अधिकमर्थं यत्रांशे सा-
धर्मं ज्येष्ठादनन्तरजातो गृह्णीयात् । कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशं गृह्णीयुरिति व्यवस्थितो
धर्मः । इदं तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया, कनिष्ठानां च निर्गुणवत्त्वे बोद्ध-
व्यम् । ज्येष्ठतदनुजयोरधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भातरः पृथक् ।

स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो भ्रातरः स्वजात्यपेक्षया स्वेभ्यश्चतुरोऽंशान् हरेयुः ।
विप्र इत्यादिना वक्ष्यमाणेभ्यो भागेभ्य आत्मीयादात्मीयाद्भागान्चतुर्धभागं पृथक्कन्या-
भ्योऽनुदाभ्यो भगिनीभ्यो या यस्य सोदर्या भगिनी स तस्या एव संस्कारार्थमिति
एवं दद्युः । सोदर्याभावे विमातृजैरुत्कृष्टैरपकृष्टैरपि संस्कार्यैव । तथाच याज्ञवल्क्यः—
“असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशाद्वंशं तु तुरी-
यकम् ॥” यदि भगिनीसंस्कारार्थं चतुर्भागं दातुं नेच्छन्ति तदा पतिता भवेयुः ।
एतेनैकजातीयवैमात्रेयबहुपुत्रभगिनीसद्भावेऽपि सोदर्यभगिनीभ्यश्चतुर्धभागदानमवग-
न्तव्यम् ॥ ११८ ॥

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११९ ॥

एकशफा अन्नादयः । छागभेषायेकशफसहितं विभागकाले समं कृत्वा विभक्तुम-
शक्यं तत्र विभजेत्किंतु ज्येष्ठस्यैव तत्स्यान्नतु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय
वा तन्मूल्यं विभजेत् । अजाविकमिति पशुद्वन्द्वद्विभाषैकवद्भावः ॥ ११९ ॥

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १२० ॥

कनिष्ठो यदि ज्येष्ठभ्रातृभार्यायां नियोगेन पुत्रं जनयेत्तदा तेन पितृव्येण सह
तस्य क्षेत्रजस्य समो विभागः स्यान्नतु पितृवत्सोद्धारो भवतीति विभागव्यवस्था
नियता । अनियोगोत्पन्नस्यानंशित्वं वक्ष्यति । यद्यपि “समेत्य भ्रातरः समम्”
(अ. ९ श्रौ. १०४) इत्युक्तं तथाप्यस्मादेव लिङ्गात्पौत्रस्यापि मृतपितृकस्य पैता-
महे धने पितृव्यवद्विभागोऽस्तीति गम्यते ॥ १२० ॥

ज्येष्ठभ्रातुः क्षेत्रजः पुत्रोऽपि पितेव सोद्धारविभागी युक्त इतीमां शङ्कां निराकृत्य
पूर्वोक्तमेव द्रढयति—

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥ १२१ ॥

अप्रधानं क्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितृधर्मेण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण न
संबध्यते । क्षेत्र्यपि पिता तद्वारेणापत्योत्पादने प्रधानम् । तस्मात्पूर्वोक्तेनैव धर्मेण
विभागव्यवस्थारूपेण पितृव्येण सह तं क्षेत्रजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ।

कथं तत्र विभागः स्यादिति चेतसंशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

यदि प्रथमोदायां कनीयान्पुत्रो जातः पश्चाद्दायां च ज्येष्ठस्तदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो यदि स्यात्किं मातुरुद्धाहकमेण पुत्रस्य ज्येष्ठत्वमुत स्वजन्मक्रमेणेति तदाह ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः ।

ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ १२३ ॥

पूर्वस्यां जातः पूर्वजः । “ड्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्” (पा. सू. ६।३।६३) इति ह्रस्वत्वम् । स कनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं गृह्णीयात्ततः श्रेष्ठवृषभादन्ये ये सन्त्यग्न्याः श्रेष्ठवृषभास्ते तस्माज्ज्यैष्ठिनेयान्मातृत ऊनानां कनिष्ठेयानां प्रत्येकमेकैकशो भवन्तीति मातुरुद्धाहकमेण ज्यैष्ठ्यम् ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ।

ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥ १२४ ॥

प्रथमोदायां पुनर्यो जातो जन्मना च भ्रातृभ्यो ज्येष्ठः स वृषभः षोडशो यासां गवां ता गृह्णीयात् । पञ्चदश गा एकं वृषभमित्यर्थः । ततोऽनन्तरं येऽन्ये बह्वीभ्यो जातास्ते स्वमातृभागत ऊदज्येष्ठापेक्षया शेषा भागादि विभजेरन्निति निश्चयः ॥ १२४ ॥

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।

न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

समानजातीयस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिगतविशेषाभावे सति न मातृक्रमेण ज्यैष्ठ्यमृषिभिरुच्यते । जन्मज्येष्ठानां तु पूर्वोक्त एव विंशतिभागादिरुद्धारो बोद्धव्यः । एवंच मातृज्यैष्ठ्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशीग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । स च गुणवन्निर्गुणतया भ्रातृणां गुरुलघुत्वावगमाद्यवस्थितः । अतएव “जन्मविद्यागुणज्येष्ठो त्र्यंशं दायादवाप्नुयात्” इति बृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्यायुत्कर्षेणोद्धारोत्कर्ष उक्तः । “निर्गुणस्यैकवृषभम्” इति, मन्दगुणस्य “वृषभषोडशाः” इति मातृज्यैष्ठ्याश्रयेणोद्धारो बोद्धव्यः । मातृज्यैष्ठ्यविधिं त्वद्वैतं मेधातिथिरवदत् । गोविन्दराजस्त्वन्यमतं जगौ ॥ १२५ ॥

न केवलं विभागे जन्मज्यैष्ठ्यं किंतु—

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।

यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

सुब्रह्मण्याख्यो मन्त्रो ज्योतिष्टोम इतीन्द्रस्याह्वानार्थं प्रयुज्यते । तत्र प्रथमपुत्रेण पितरश्चुदित्याह्वानं कियते । अमुकपिता यजत इत्येवमृषिभिः स्मृतम् । तथा यमयो-

गर्भ एककालं निषिक्तयोरपि जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता गर्भेष्विति बहुवचनं
जीबहुत्वापेक्षया ॥ १२६ ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२७ ॥

[अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥ ३ ॥]

अविद्यमानपुत्रो यदस्यामपत्यं जायेत तन्मम आढ्याद्यौघर्जदेहिककरं स्यादिति
कन्यादानकाले जामात्रा सह संप्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कुर्यात् ॥ १२७ ॥

अत्र परप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह—

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः ।

विवृद्धार्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंशवृद्धार्थमनेनोक्तविधानेन कृत्वा दुहितरः
पूर्वं पुत्रिकाः स्वयं कृतवान् । कात्स्न्येऽधश्चन्दः ॥ १२८ ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।

सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ १२९ ॥

स दक्षो भाविपुत्रिकापुत्रलाभेन प्रीतात्मालंकारादिना सत्कृत्य दश पुत्रिका
धर्माय, त्रयोदश कश्यपाय, सप्तविंशतिं चन्द्राय द्विजानामोषधीनां च राज्ञे दत्तवान् ।
सत्कारवचनमन्येषामपि पुत्रिकाकरणे लिङ्गम् । दशेत्यादि च बह्वीनामपि पुत्रिकाक-
रणज्ञापकम् ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ १३० ॥

आत्मस्थानीयः पुत्रः “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति मन्त्रलिङ्गात्तत्समा च
दुहिता तस्या अप्यङ्गेभ्य उत्पादनात् । अतस्तस्यां पुत्रिकायां पितुरात्मस्वरूपायां
विद्यमानायामपुत्रस्य मृतस्य पितुर्धनं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् ॥ १३० ॥

मातुस्तु यैतिकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।

दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥ १३१ ॥

मातुर्यर्हन् तत्तस्यां मृतायां कुमारीभाग एव स्यात् पुत्राणां तत्र भागः । कुमारी
चानुदाभिप्रेता । तथा गोतमः—“अधनं दुहितृणामदत्तानामप्रतिष्ठितानां च अपु-
त्रस्य च मातामहस्य दौहित्र एव प्रकृतत्वात्पौत्रिकेयः समग्रं धनं गृह्णीयात्” इति ॥ १३१ ॥

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥

दौहित्रः प्रकृतत्वात्पौत्रिकेय एव, तस्य मातामहधनग्रहणमनन्तरोक्तं जनकधन-
ग्रहणं च । पिण्डदानार्थोऽयमारम्भः, पितृशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् । अन्यस्य
पौत्रिकेयः पुत्रान्तररहितस्य जनकस्य समग्रं धनं गृह्णीयात्स एव पितृमातामहाभ्यां
द्वौ पिण्डौ दद्यात् । पिण्डदानं श्राद्धोपलक्षणार्थम् । पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहण-
पिण्डदानव्यामोहनिरासर्थं वचनम् ॥ १३२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।

तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥

पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्ये न कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यस्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य
देहादुत्पन्नविति पूर्वस्यैवाहुवादः ॥ १३३ ॥

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनु जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १३४ ॥

कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनन्तरं जायते तदा तयोर्विभागकाले स-
मो विभागो भवेत् । नोद्धारः पुत्रिकायै देयः । यस्माज्ज्येष्ठया अपि तस्या उद्धारविषये
ज्येष्ठता नादरणीया ॥ १३४ ॥

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ।

धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥

अपुत्रायां पुत्रिकायां कथंचन मृतायां तदीयधनं तद्गतैवाविचारयन्गृह्णीयात् ।
पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य पत्नीरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणप्रसक्तौ तन्नि-
वारणार्थमिदं वचनम् ॥ १३५ ॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ १३६ ॥

अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यं, तत्र “यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम
स्यात्स्वधाकरम्” (अ. ९ श्लो. १२७) इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या
या क्रियते सा कृताभिसंधिमात्रकृता वागव्यवहारेण न कृता । तथा गोतमः—“अभिसं-
धिमात्रात्पुत्रिकामेकेषाम्” । अतएव “पुत्रिकाधर्मशंकया” (अ. ३ श्लो ११)
इति प्रागविवाह्यत्वमुक्तम् । पुत्रिकेव कृताऽकृता वा पुत्रं समानजातीयाद्बोद्धरुत्पादयेत्तेन
दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवान्मातामहः पौत्री । तथा चासौ तस्मै पिण्डं
दद्यात् । गोविन्दराजस्तु “अकृता वा” इत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोऽपि माता-
महधने पौत्रिकेय इव मातामह्यादिसत्त्वेऽप्यधिकारीत्याह । तत्र । पुत्रिकायाः पुत्रतु-
ल्यत्वादपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादिति ॥ १३६ ॥

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ १३७ ॥

पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान्प्राप्नोतीति पौत्रेण तेष्वेव चिरकालमवतिष्ठते । तद-
नन्तरं पुत्रस्य पौत्रेणादित्यलोकं प्राप्नोति । अस्य च दायभागप्रकरणे ऽभिधानं पितुर्थने
पत्न्यादिसद्भावेऽपि पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्येत्येवं पुत्रसंतानाधिकारबोधनार्थम् ॥ १३७ ॥

पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १३८ ॥

यस्मात्पुंनामधेयनरकात्सुतः पितरं त्रायते तस्मात्त्राणादात्मनैव ब्रह्मणा पुत्र इति
प्रोक्तः । तस्मान्महोपकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तं तदीयपुंसंतानस्य दायभागित्वमिति पूर्व-
दाढ्यार्थमिदम् ॥ १३८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोकै विशेषो नोपपद्यते ।

दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं संतारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः । पुत्रदौहित्रयोर्लोकै कश्चिद्विशेषो न संभाव्यते, यस्माद्दौहित्रो-
ऽपि मातामहं परलोके पौत्रवन्निस्तारयति । एतच्च पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रति-
पादनार्थं पुत्रिकाकरणानन्तरजातपुत्रेण सह धने तुल्यभागबोधनार्थम् ॥ १३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

पौत्रिकेयः प्रथमं मात्रे पिण्डं, द्वितीयं मातुः पित्रे, तृतीयं मातुः पितामहाय
दद्यात् । पित्रादीनां तु “पित्रे मातामहाय च” (अ. ९ श्लो. १३२) इत्युक्तत्वा-
त्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १४० ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः ।

स हरेतैव तद्विकथं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥ १४१ ॥

“पुत्रा रिक्थहराः पितुः” (अ. ९ श्लो. १८६) इति द्वादश पुत्राणामेव रिक्थ-
हरत्वं वक्ष्यति । “दत्तापरे तु क्रमशः” (अ. ९ श्लो. १६६) इत्यौरसक्षेत्रजाभावे दत्तस्य
पितृ रिक्थहरत्वं प्राप्तमेव । अतः सत्यप्यौरसपुत्रे दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृ-
रिक्थभागप्राप्त्यर्थमिदं वचनम् । यस्य दत्तकः पुत्रोऽध्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति
सोऽन्यगोत्रादागतोऽपि सत्यप्यौरसे पितृरिक्थभागं गृह्णीयात् । अत्र “एक एवौरसः
पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः” (अ. ९ श्लो. १६३) इत्यौरसस्य सर्वोत्कर्षाभिधानात्तेन
नास्य समभागित्वं किंतु क्षेत्रजोक्तषष्ठभागित्वमेवास्य न्याय्यम् । गोविन्दराजस्त्वौ-
रसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृरिक्थभागित्वार्थमिदं वचनमि-
त्यवोचत् । तत्र । कृत्रिमादीनां निर्गुणानां पितृरिक्थभागित्वं दत्तकस्य तु तत्पूर्वप-
ठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैवेत्यन्याय्यत्वात् ॥ १४१ ॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः क्वचित् ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२ ॥

गोत्रधने जनकसंबन्धिनी दत्तको न कदाचित्प्राप्नुयात् । पिण्डश्च गोत्ररिक्था-
वृगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव स पिण्डो दीयते । तस्मात्पुत्रं ददतो जन-
कस्य स्वधापिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते ॥ १४२ ॥

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ ॥ १४३ ॥

यो गुर्वादिनियोगं विना जातो यश्च सपुत्राया नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादि-
तस्तादुभौ क्रमेण जारोत्पन्नकामाभिलाषजौ धनभागं नार्हतः ॥ १४३ ॥

नियुक्तायामपि पुमान्नार्यां जातोऽविधानतः ।

नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥

नियुक्तायामपि स्त्रियां वृताभ्यक्तत्वादिनियोगेति कर्तव्यतां विना पुत्रो जातः स
क्षेत्रिकस्य पितृव्यं लब्धुं नार्हति । यस्मादसौ पतितेनोत्पादितः । “नियुक्तौ यौ विधिं
हित्वा” (अ. ९ श्लो. ६३) इत्यनेन पतितस्योक्तत्वात् ॥ १४४ ॥

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः ।

क्षेत्रिकस्य तु तद्धीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४५ ॥

तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्र औरस इव धनं हरेत् । यस्मात्तत्तस्य कार-
णभूतं बीजं तत्क्षेत्रस्वामिन एव, तत्कार्यकरणत्वात् । अपत्यमपि च धर्मतस्तदीयं
तत् “यवीयाज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि” (अ. ९ श्लो. १२०) इत्यनेन क्षेत्र-
जस्य पितामहधने पितृव्येन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात् । गुणवतः क्षेत्रजस्य और-
सवत्स्वोद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदमौरसतुल्यत्वाभिधानम् ॥ १४५ ॥

धनं यो विभृयाद्भातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

यो मृतस्य भ्रातुः स्थावरजङ्गमं धनं पत्न्या रक्षणाक्षमया समर्पितं रक्षेत्तां च
पुष्णीयात्स नियोगधर्मेण तस्यामुत्पादितस्य भ्रातुरपत्यस्य दद्यात् । एवञ्च “धनं यो
विभृयाद्भातुः” इत्यभिधानाद्विभक्तभ्रातृविषयम्, “यवीयाज्येष्ठभार्यायाम्” (अ. ९
श्लो. १२०) इति समभागाभिधानात् ॥ १४६ ॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात् ।

तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

या बी गुर्वादिभिरवृज्जाता देवराद्वाप्यतो वा सपिण्डात्पुत्रमुत्पादयेत्स यदि कामजो
भवति तदा तमरिक्थभाजं मन्वादयो वदन्ति । अकामज एव रिक्थभागी । स च
व्याहृतो नारदेन—“सुखान्सुखं परिहरन्गात्रैर्गान्त्राण्यसंस्पृशन् । कुले तदवशेषे च
संतानार्थं न कामतः ॥” इति ॥ १४७ ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।

बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

समानजातीयास्तु भार्यास्तु एकेन भर्ता जातानामेष विभागविधिर्बोद्धव्यः । इदानीं
नानाजातीयास्तु स्त्रीषु बह्वीषूपत्न्यानां पुत्राणां विभागं शृणुत ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मण्यायाश्चतस्रो भार्या भवेयुस्तदा तासां त्रिषूत्पन्नेष्वयं
वक्ष्यमाणो विभागविधिर्मन्वादिभिरुक्तः ॥ १४९ ॥

कीनाशो गोवृषो यानमलंकारश्च वेश्म च ।

विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥

कीनाशः कर्षकः, गवां सक्तो वृषः, यानमन्वादि, अलंकारोऽङ्गुलीयकादि, वेश्म गृहं
च प्रधानं यावन्तश्चांशस्तेष्वेकः प्रधानभूतोऽंश इत्येतद्ब्राह्मणीपुत्रस्योद्धारार्थं देयम् ।
अवशिष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

अंशं दायाद्वरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।

वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १५१ ॥

त्रीनंशान्ब्राह्मणो धनादुद्धीयात् । द्वौ क्षत्रियापुत्रः सार्धं वैश्यापुत्रः । अंशं शूद्रा-
सुतः । एवंच यत्र ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधा कृते धने त्रयो भागा
ब्राह्मणस्य, द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य । अनयैव दिशा ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रादौ च
कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

सर्वं वा रिक्थजातं तदशधा परिकल्प्य च ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

यद्वा सर्वं रिक्थप्रकारमनुद्धृतोद्धारं दशधा कृत्वा, विभागधर्मज्ञो धर्मादनपेतं विभा-
गमनेन वक्ष्यमाणविधिना कुर्वीत ॥ १५२ ॥

चतुरोऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १५३ ॥

चतुरो भागान्ब्राह्मणो गृहीयात् । त्रीन्क्षत्रियापुत्रः । द्वौ वैश्यापुत्रः । एकं शूद्राजः ।
अत्रापि ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रसद्भावे सप्तधा धने कृते चत्वारो भागा ब्राह्मणस्य । त्रयः
क्षत्रियापुत्रस्य । एवं ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रेषु च कल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमादद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४ ॥

यदि ब्राह्मणो द्विजातिस्त्रीषु सर्वासु विद्यमानपुत्रः स्यादविद्यमानपुत्रो वा तथापि

शूद्रापुत्रायानन्तराधिकारी यस्तेषु दशमभागादधिकं धर्मतो न दद्यात् । एवं च शूद्रापुत्रविषये निषेधादि विद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रियावैश्यापुत्रौ सर्वरिक्थहरौ स्याताम् ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रापुत्रो धनभाङ्गन भवति, किंतु यदेव धनमस्मै पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् । एवंच पूर्वोक्तविभागनिषेधाद्विकल्पः सच गुणवदगुणापेक्षः । अथवा अन्तश्शूद्रापुत्रविषयोऽयं दशमभागनिषेधः ॥ १५५ ॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।

उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ १५६ ॥

द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्रा जातास्ते सर्वे ज्येष्ठयोद्धारं दत्त्वावविष्टं समभागं कृत्वा ज्येष्ठेन सहान्ये विभजेरन् ॥ १५६ ॥

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते ।

तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७ ॥

शूद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्योपदिश्यते नोत्कृष्टावकृष्टा वा । तस्यां च ये जातास्ते यदि पुत्रशतमपि तदा समभागा एव भवेयुः । तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ॥ १५७ ॥

पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः ।

तेषां षड्वन्धुदायादाः षडदायादवान्धवाः ॥ १५८ ॥

यान्द्वादश पुत्रान्हैरण्यगर्भो महाराह तेषां मध्यादायाः षड् बान्धवाः गोत्रदायादाश्च, तस्मान्द्वाबन्धवत्वेन सपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादि कुर्वन्त्यनन्तराभावे च गोत्रदायं शृण्वन्ति । पितृरिक्थभाक्त्वस्य “पुत्रा रिक्थहराः पितुः (अ. ९ श्लो. १८५)” इति द्वादशविधपुत्राणामेव वक्ष्यमाणत्वात् । उत्तरे षट् न गोत्रधनहरा भवन्ति । बान्धवास्तु भवन्ति ततश्च बन्धुकार्यसुदकक्रियादि कुर्वन्ति । मेधातिथिस्तु—षडदायादवान्धवाः इत्याद्युत्तरषट्कस्यादायत्वमवान्धवत्वं चाह । तत्र । बापायनेन बन्धुत्वस्याभिहितत्वात् । तदाह—“कानीनं च सहोदरं च क्रीतं पौनर्भवं तथा । स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते” ॥ १५८ ॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ १५९ ॥

औरसादयो वक्ष्यमाणाः षड्रिक्थभाजो बान्धवाश्च भवन्ति ॥ १५९ ॥

कानीनश्च सहोदरश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादवान्धवाः ॥ १६० ॥

कानीनादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः षड्गोत्ररिक्थहरा न भवन्ति बान्धवाश्च भवन्तीति व्याख्यातम् ॥ १६० ॥

औरसेन सह क्षेत्रजादीनां पाठातुल्यत्वाशङ्कायां तन्निरासार्थमाह—

यादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरञ्जलम् ।

तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरंस्तमः ॥ १६१ ॥

तृणादिनिर्मितकुत्सितोडुपादिभिरुदकं तरन्यथाविधं फलं प्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकं दुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोति इत्यनेन क्षेत्रजादीनां सुखयौ-
रसपुत्रवत्संपूर्णकार्यकरणक्षमत्वं न भवतीति दर्शितम् ॥ १६१ ॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।

यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्रुहीत नेतरः ॥ १६२ ॥

“अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥” (अ. २ श्लो. १२७) इति याज्ञवल्क्योक्तविषये, यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजानन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तावौरसक्षेत्रजावेकरिक्थिनावेकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थाहौ भवतस्तथापि यस्य जनकसंबन्धि तदेव स गृहीयात् क्षेत्रजः क्षेत्रिक-
पितुः । यत्तु वक्ष्यति—“षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् । औरसो विभज-
न्दायम्” (अ. ९ श्लो. १६४) इति तत्पुत्रबहुलस्य । यत्तु याज्ञवल्क्येनोभयसंब-
न्धि रिक्थहरत्वमुक्तं तत्क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्द-
राजौ तु औरसमनियुक्तापुत्रं च विषयीकृत्येवं श्लोकं व्याचक्षाते । तत्र । अनियुक्ता-
पुत्रस्याक्षेत्रजत्वात् । “अनियुक्तासुतश्च” (अ. ९ श्लो. १४३) इत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषेधात् । “यद्येकरिक्थिनौ” इत्यनन्वयाच्च ॥ १६२ ॥

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधे-
रौरस उत्पन्ने सतीदमुच्यते । औरस एवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी । शेषाणां क्षेत्रज-
व्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेव वक्ष्यमाणत्वात्पापसंबन्धपरिहारार्थं ग्रासाच्छादनं दद्यात् ॥

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

औरसः पुत्रः पितृसंबन्धि दायं विभजन्, क्षेत्रजस्य षष्ठमंशं पञ्चमं वा दद्यात् ।
निर्गुणसगुणापेक्षार्थं विकल्पः ॥ १६४ ॥

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।

दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ १६५ ॥

औरसक्षेत्रजौ पुत्रावुक्तप्रकारेण पितृधनहरौ स्याताम् । अन्ये पुनर्दश दत्तका-

दयः पुत्रा गोत्रभाजो भवन्ति, “ पूर्वाभावे परः परः ” (याज्ञ० अ. २ श्लो. १३२)
इत्येवं क्रमेण धनांशहराश्च ॥ १६५ ॥

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।

तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

स्वभार्यायां कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत्तं पुत्रमौरसं
श्रुत्य विद्यात् । “ सवर्णायां संस्कृतायामुत्पादितमौरसपुत्रं विद्यात् ” इति बौधाय-
नदर्शनात्सजातीयायामेव स्वयमुत्पादित औरसो ज्ञेयः ॥ १६६ ॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

यो मृतस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिष्व्याध्युपेतस्य वा भार्यायां धृताक्तत्वादिनियो-
गधर्मेण गुरुनियुक्तायां जातः स क्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥ १६८ ॥

“ शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु माता-
पितरौ प्रभवतः ” इति वसिष्ठस्मरणान्माता पिता वा परस्परानुज्ञया यं पुत्रं परिग्र-
हीतुः समानजातीयं तस्यैव पुत्राभावनिमित्तायामापदि प्रीतियुक्तं न तु भयादिना उद-
कपूर्वं दद्यात्स दत्त्रिमाख्यः पुत्रो विज्ञेयः ॥ १६८ ॥

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९ ॥

यं पुनः समानजातीयपित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ
भवत इत्येवमादिज्ञं, पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तं पुत्रं कुर्यात्स कृत्रिमाख्यः
पुत्रो वाच्यः ॥ १६९ ॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गृह उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ १७० ॥

यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्यायां पुत्र उत्पद्यते, सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि
कस्मात्पुरुषविशेषाज्जातोऽसाविति न ज्ञायते स गृहेऽप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्य-
दीयायां भार्यायां जातः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥

मातापितृभ्यां त्यक्तं, तयोरन्यतरमरणेनान्यतरेण वा त्यक्तं, पुत्रं स्वीकुर्यात्सोप-
विद्धाख्यः पुत्र उच्यते ॥ १७१ ॥

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥

पितृगृहे कन्या यं पुत्रमप्रकाशं जनयेत्तं कन्यापरिणेतुः पुत्रं नास्ना कानीनं वदेत् ॥ १७२ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।

वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ १७३ ॥

या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिणीयते, स गर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रो भवति सहोढ इति व्यपदिश्यते ॥ १७३ ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ १७४ ॥

यः पुत्रार्थं मातापित्रोः सकाशात् क्रीणीयात्स क्रीतकस्तस्य पुत्रो भवति । केतु-
र्गुणैस्तुल्यो हीनो भवेन्न तत्र जातितः सादृश्यवैसादृश्ये । “ सजातीयेष्वयं प्रोक्त-
स्तनयेषु मया विधिः ” (अ. २ श्लो. १३३) इति याज्ञवल्क्येन सर्वेषामेव
पुत्राणां सजातीयत्वाभिधानत्वेन मानवेऽपि क्रीतव्यतिरिक्ताः सर्वे पुत्राः सजातीया
बोद्धव्याः ॥ १७४ ॥

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

या भर्त्रा परित्यक्ता मृतभर्तृका वा स्वेच्छयान्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा यद्युत्पादेत्स
उत्पादकस्य पौनर्भवः पुन उच्यते ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्भूतप्रत्यागतापि वा ।

पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं सं-
स्कारमर्हति । यद्वा कौमारं पतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

यो मृतमातापितृकस्त्यागोचितकारणं विना द्वेषादिना ताभ्यां त्यक्तो वात्मानं
यस्मै ददाति स स्वयंदत्ताख्यस्तस्य पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

सपारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

“ विनास्वेष विधिः स्मृतः ” (अ. १ श्लो. ९२) इति याज्ञवल्क्यदर्शनात्परि-

णीतायामेव शूद्रायां ब्राह्मणः कामार्थं पुत्रं जनयेत्स जीवन्नेव शवतुल्य इति पारश्वः
स्मृतः । यद्यप्ययं पित्रुपकारार्थं श्राद्धादि करोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वाच्छव-
व्यपदेशः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।

सोऽनुज्ञातो हरेर्दशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

ध्वजाहतायुक्तलक्षणायां दास्यां, दाससंबन्धिन्यां वा दास्यां, शूद्रस्य यः पुत्रो जा-
यते स पित्रानुज्ञातपरिणीतापुत्रैः समांशभागो भवान्भवत्वित्यनुज्ञातस्तुल्यभागं लभत
इति शास्त्रव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ १८० ॥

एतान्क्षेत्रजादीनेकादश पुत्रान्, पुत्रोत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्तव्यश्राद्धादिलोपश्च
मा भूदित्येवमर्थं पुत्रप्रतिच्छन्दकान्छुनय आहुः ॥ १८० ॥

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।

यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

य एते क्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्रा औरसपुत्रप्रसङ्गेनोक्तास्ते यद्वीजोत्पन्नास्त-
स्यैव पुत्रा भवन्ति न क्षेत्रिकादेरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायां च सत्यां न ते कर्तव्या
इत्येवंपरमिदम्, अन्यबीजजा इत्येकादशपुत्रोपलक्षणार्थम् । स्वबीजजातावपि पौनर्भव-
शौद्रौ न कर्तव्यौ । अत एव वृद्धबृहस्पतिः—“आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः
स्मृतः । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ” ॥ १८१ ॥

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।

सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ १८२ ॥

भ्रातृणामेकमातापितृकाणां मध्ये यद्येकः पुत्रवानस्यादन्ये च पुत्ररहितास्तदा तेनैक-
पुत्रेण सर्वान्भ्रातृन्सपुत्रान्मनुराह । ततश्च तस्मिन्सत्यन्ये पुत्रप्रतिनिधयो न कर्तव्याः ।
स एव पिण्डर्दोऽशहरश्च भवतीत्यनेनोक्तम् । एतच्च “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ
भ्रातरस्तथा । तत्सुता ” (अ. २ श्लो. १३६) इति याज्ञवल्क्यवचनाद्भ्रातृपर्यन्ता-
भावे बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ १८३ ॥

एकपतिकानां सर्वासां स्त्रीणां मध्ये यद्येका पुत्रवती स्यात्तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः
पुत्रयुक्ता मनुराह । ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्तव्या इत्येतद-
र्थमिदम् ॥ १८३ ॥

श्रेयसः श्रेयसोऽल्लभे पापीयान्निक्थमर्हति ।

बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वादौरसादीनुपकम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव दायहरः, “ स चान्यान्विभृयात् ” इति विष्णुवचनात् । औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परो रिक्थमर्हति । पूर्वसद्भावे परसंवर्धनं स एव कुर्यात् । एवंच सिद्धे शूद्रापुत्रस्य द्वादशपुत्रमध्ये पाठः क्षेत्रजादिसद्भावे धनानर्हत्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकः । अन्यथा तु क्षत्रियावैश्यापुत्रवदौरसत्वात्क्षेत्रजादिसद्भावेऽपि धनं लभेतपूर्वस्य परसंवर्धनमात्रं चापवादेतरविषये द्रष्टव्यम् । क्षेत्रजगुणवद्भक्तपुत्रयोः पञ्चमं षष्ठं वा भागमौरसो दद्यादिति विहितत्वात् । यदि तु समानरूपाः पौनर्भवादयो बहवः पुत्रास्तदा सर्व एव विभज्य रिक्थं गृह्णीयुः ॥ १८४ ॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

न सोदरभ्रातरो, न पितरः, किंतु औरसाभावे क्षेत्रजादयो गौणपुत्राः पितृरिक्थहरा भवन्तीत्यनेनोच्यते । औरसस्य तु “ एक एवौरसः पुत्रः ” (अ. ९ श्लो. १६३) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य पत्नीदुहितृरहितस्य च पिता धनं गृह्णीयात्तेषां मातृश्राभावेन भ्रातरो धनं गृह्णीयुः । एतच्चानन्तरं प्रपञ्चयिष्यामः ॥ १८५ ॥

इदानीं क्षेत्रजानामप्यपुत्रपितामहादिधनेऽप्यधिकारं दर्शयितुमाह—

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ १८६ ॥

[असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च ताः सर्वा मातृकल्पाः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥]

त्रयाणां पित्रादीनामुदकदानं कार्यं, त्रिभ्य एव च तेभ्यः पिण्डो देयः । चतुर्थश्च पिण्डोदकयोर्दाता । पञ्चमस्यात्र संबन्धो नास्ति । तस्माद्युक्तोऽपुत्रपितामहादिधने गौणपौत्राणामधिकारः । औरसपुत्रपौत्रयोश्च “ पुत्रेण लोकाञ्जयति ” (अ. ९ श्लो. ३७) इत्यनेनैवात्र पितामहादिधनभागित्वमुक्तम् ॥ १८६ ॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥

[हरेरनृत्विजो वापि न्यायवृत्ताश्च याः स्त्रियः ॥ ५ ॥

अस्य सामान्यवचनस्योक्तौरसादिसपिण्डमात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्तत्तथातुक्तपत्न्यादि-
दायप्राप्त्यर्थमिदम् । सपिण्डमध्यात्संनिकृष्टतरो यः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य मृतधनं भवति । तत्र “ एक एवौरसः पुत्रः ” (अ. ९ श्लो. १६३) इत्युक्तत्वात्स एव मृतधने स्वाधिकारी । क्षेत्रजगुणवद्भक्तयोस्तु यथोक्तं पञ्चमं षष्ठं वा भागं दद्यात् । कृत्रिमादिपुत्राणां संवर्धनमात्रं कुर्यात् । औरसाभावे पुत्रिका तत्पुत्रश्च “ दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ” (अ. ९ श्लो. १३२) इत्युक्तत्वादौ-

रसपुत्ररहित एव तत्रापुत्रो विवक्षितः । तदभावे क्षेत्रजादय एकादश पुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः । परिणीतशुद्रापुत्रस्तु दशमभागमात्राधिकारी “ नाधिकं दश-
मादयाच्छूद्रापुत्राय ” (अ. ९ श्लो. १५४) इत्याद्युक्तत्वात् । दशमभागावशिष्टं
धनं संनिष्कृष्टसपिण्डो गृह्णीयात् । त्रयोदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्वभर्तृधनभागिनी ।
यदाह याज्ञवल्क्यः—“ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो
बन्धुः शिष्यः सत्रह्यचारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः । स्वर्यातस्य
छपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ ” (अ. २ श्लो. १३५-३६) बृहस्पतिरप्याह—“ आत्राये
स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः । शरीरार्थं स्मृता जाया पुण्यापुण्यकले समा ॥
यस्य नोपरता भार्या देहार्थं तस्य जीवति । जीवत्यर्थशरीरे तु कथमन्यः स्वमा-
प्रयात् ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः । अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी
तद्भागहारिणी ॥ पूर्वप्रमीताग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् । विन्देत्पतिव्रता नारी धर्म
एष सनातनः ॥ जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यमथाम्बरम् । आदाय दापयेच्छूद्रं
मासषण्मासिकादिकम् ॥ पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तृस्वस्त्रीयमातुलान् । पूजयेत्कव्यपू-
र्ताभ्यां वृद्धानप्यतिथींस्त्रियः ॥ तत्सपिण्डा बान्धवा वा ये तस्याः परिपन्थिनः ।
हिंसुर्धनानि तात्राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥ ” वृद्धमनुः—“ अपुत्रा शयनं भर्तुः
पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमर्थं लभेत च ॥ ” यदुक्तम्—
“ स्त्रीणां तु जीवनं दद्यात् ” इति संवर्धनमात्रवचनं, तदुःशीलाधार्मिकसविकारयौ-
वनस्थपत्नीविषयम् । अतो यन्मेधातिथिना पत्नीनामंशभागित्वं निषिद्धमुक्तं तद-
संवद्धम् । “ पत्नीनामंशभागित्वं बृहस्पत्यादिसंमतम् । मेधातिथिर्निराकुर्वन् प्रीणाति
सतां मनः ॥ ” पत्न्यभावेऽप्यपुत्रिका दुहिता तदभावे पिता माता च तयोर्भावे
सोदर्यभ्राता तदभावे तत्सुतः । “ मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ”
(अ. ९ श्लो. २१७) इति वक्ष्यमाणत्वात् । पितृमाता तदभावेऽन्योऽपि संनिष्कृष्टस-
पिण्डो मृतधनं गृह्णीयात् । तद्यथा पितामहसंतानेऽविविधाने प्रपितामहसंतान एव ।
तदप्युक्तम् । अत ऊर्ध्वं सपिण्डसंतानाभावे समानोदक आचार्यः शिष्यश्च क्रमेण
धनं गृह्णीयात् ॥ १८७ ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ १८८ ॥

एषामभाव इति वक्तव्ये सर्वेषामभाव इति यदुक्तं तत्सब्रह्मचार्यादेरपि धन-
हारित्वार्थम् । सर्वेषामभावे ब्राह्मणा वेदत्रयाध्यायिनो ब्राह्मन्तरशौचयुक्ता जिते-
न्द्रिया धनहारिणो भवन्ति त एव च पिण्डदाः, तथा सति धनिनो मृतस्य श्राद्धा-
दिधर्महानिर्न भवति ॥ १८८ ॥

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥ १८९ ॥

ब्राह्मणसंबन्धि धनं न राज्ञा कदाचिद्राष्ट्रमिति शास्त्रमर्यादा । किंतुकलक्षणब्रा-

ज्ञानाभावे ब्राह्मणमात्रेभ्योऽपि देयम् । क्षत्रियादिधनं पुनः पूर्वोक्तरीत्यहराभावे राजा गृह्णीयात् ॥ १८९ ॥

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ।

तत्र यद्विक्थजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥ १९० ॥

अनपत्यस्य मृतस्य भार्या समानगोत्रात्पुंसो गुरुनिष्ठुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रस्युत्पादयेत् । तस्मिन्मृतविषये यद्धनजातं भवेत्तत्तस्मिन्पुत्रे समर्पयेत् । “ देव-
राट्वा सपिण्डाट्वा ” (अ. ९ श्लो. ५९) इत्युक्तत्वात् । सगोत्रानियोगप्राप्त्यर्थं तजस्य च रिक्थभागित्वार्थमिदम् ॥ १९० ॥

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।

तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृह्णीत नेतरः ॥ १९१ ॥

“ यद्येकरिक्थिनौ स्याताम् ” (अ. ९ श्लो. १६२) इत्यौरसक्षेत्रजयोरुक्त-
मिदं त्वौरसपौनर्भवविषयम् । यदोत्पन्नौरसभर्तुर्मृतत्वाद्बालापत्यतया स्वामिधनं स्वी-
कृत्य पौनर्भवभर्तुः सकाशात्पुत्रान्तरं जनयेत्तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तुर्मृतत्वादि-
क्थहरान्तराभावाद्धनं गृहीतवती, पश्चात्तौ द्वाभ्यां जातौ यदि विवदेयातां स्त्रीहस्त-
गतधने तदा तयोर्यस्य यजनकस्य धनं स तदेव गृह्णीयात् त्वन्यपितृजोऽन्य-
जनकस्य ॥ १९१ ॥

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥

मातरि मृतायां सोदर्यभ्रातरो भगिन्यश्च सोदर्या अन्तडा मातधनं समं कृत्वा
गृह्णीषुः । ऊढास्तु धनानुरूपं संमानं लभन्ते । तदाह बृहस्पतिः—“ स्त्रीधनं स्याद-
पत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अपुत्रा चेत्समृद्धा तु लभते मानमात्रकम् ॥ ” तत-
श्चान्नदानां पितृधनं इवोढानां मातृधनं भ्रात्रा स्वादंशाच्चतुर्थभागो देयः ॥ १९२ ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनार्त्तिकचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ १९३ ॥

तासां दुहितृणां या अन्तडा दुहितरस्ताभ्योऽपि मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा
भवति तथा प्रीत्या किञ्चिदात्तव्यम् ॥ १९३ ॥

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

अध्यग्रीति “अव्ययं विभक्तिसमीप-” (पा. स. २।१।६) इत्यादिसूत्रेण समी-
पार्थेऽप्ययीभावः । विवाहकाले अग्निसंनिधौ यत्पित्रादिदत्तं तदध्यग्नौ स्त्रीधनम् । त-
दाह कात्यायनः—“ विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ । तदध्यग्नौ कृतं
सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ ” यत्तु पितृगृहाद्भर्तुर्गृहं नीयमानया लब्धं तदध्यावाहनि-

कं तथाच कात्यायनः—“यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना तु पैतृकात् । अध्यावाहनिकं नाम तत्क्षीधनमुदाहृतम् ॥ ” यत्तु प्रीतिहेतुकर्मणि भर्त्रादिदत्तं तथा भ्रात्रा पित्रा च समयान्तरे यदत्तम् एवं षट्प्रकारकं क्षीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

अन्वाधेयं च यदत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १९५ ॥

अन्वाधेयं व्याख्यातं कात्यायनेन—“विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया । अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वबन्धुकुले तथा ॥ ” विवाहाद्ध्वं भर्तृकुले पितृकुले वा यत्स्त्रिया लब्धं भर्त्रा च प्रीतेन दत्तं, यदध्यय्यादि पूर्वश्लोके उक्तं तद्भर्तृरिति जीवति मृतायाः स्त्रियाः सर्वधनं तदपत्यानां भवति ॥ १९५ ॥

ब्राह्मदैवार्पिगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्रसु ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥

ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषूक्तलक्षणेषु यत्स्त्रियाः षड्विधं धनं तदनपत्यायां मृतायां भर्तुरेव मन्वादिभिरिष्यते ॥ १९६ ॥

यत्स्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १९७ ॥

यत्पुनः स्त्रिया आसुरराक्षसपैशोचपूक्तलक्षणेषु विवाहेषु यत्स्त्रियाः षड्विधं धनमपि तदनपत्यायां मृतायां मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

स्त्रियां तु यद्भवेद्विदत्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८ ॥

ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिक्रियायां मृतायां, तस्याः पितृदत्तं धनं सजातिविजातिसापत्यकन्यापुत्रसद्भावेऽपि ब्राह्मणीसापत्येऽपि कन्या गृहीयात् । तदभावे तदपत्यस्य तद्धनं भवेत् ॥ १९८ ॥

न निहिरं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।

स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ १९९ ॥

भ्रात्रादिबहुसाधारणात्कुटुम्बधनाद्वार्यादिभिः स्त्रीभि रत्नालंकाराद्यर्थं धनसंचयं न कर्तव्यम् । नापि च भर्तुराज्ञां विना भर्तृधनादपि कार्यम् । ततश्च नेदं क्षीधनम् ॥ १९९ ॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

भर्तृरिति जीवति तत्संमताभिर्योलंकारः स्त्रीभिर्धृतस्तस्मिन्मृते विभागकाले तं पुत्रादयो न भजेरन् । भजमानाः पापिनो भवन्ति ॥ २०० ॥

अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥

नपुंसकपतितं जात्यन्यश्रोत्रविकलोन्मत्तजडमुकाश्च ये च कुणिपङ्गवादयो विकलेन्द्रियास्ते पित्रादिधनहरा न भवन्ति । किंतु ग्रासाच्छादनभागिनः ॥ २०१ ॥

तदेवाह—

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।

ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

सर्वेषामेषां क्लीबादीनां शास्त्रज्ञेन रिक्थहारिणा यावज्जीवं स्वशक्त्या ग्रासाच्छादनं देयम् । अददत्पापी स्यात् ॥ २०२ ॥

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीवादीनां कथंचन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥ २०३ ॥

कथंचनेत्यभिधानात्क्लीवादयो विवादानर्हा इति सूचितम् । यदि कथंचिदेषां विवाहेच्छा भवेत्तदा क्लीबस्य क्षेत्रज्ञ उत्पन्नेऽन्येषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनभागभवति ॥ २०३ ॥

यत्किंचित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।

भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालितः ॥ २०४ ॥

पितरि मृते सति भ्रातृभिः सहाविभक्तो ज्येष्ठः किंचित्स्वेन पौरुषेण धनं लभते । ततो धनाद्विद्याभ्यासवतां कनिष्ठभ्रातृणां भागो भवति नेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ।

समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥ २०५ ॥

सर्वेषां भ्रातृणां कृषिवाणिज्यादिचेष्टया यदि धनं स्यात्तदा पित्र्यवर्जिते तस्मिन्धने स्वाजिते समो विभागः स्यान्न तद्धारोऽपित्र्य इति निश्चयः ॥ २०५ ॥

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मैत्र्यसौद्राहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥

विद्यामैत्रीविवाहार्जितं माधुपर्किकं मधुपर्कदानकाले पूज्यतया यल्लब्धं तस्यैव तत्स्यात् । “ यत्किंचित्पितरि ” (अ. ९ श्लो. २०४) इत्युक्त्वायमपवादः । विद्याधनं च व्याहृतं कात्यायनेन “ परभक्तप्रदानेन प्राप्ता विद्या यदान्यतः । तया प्राप्तं च विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ उपन्यस्ते च यल्लब्धं विद्याया पणपूर्वकम् । विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥ शिष्यादात्विज्यतः प्रभात्संदिग्धप्रभनिर्णयात् । स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राज्यधनाच्च यत् ॥ विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ॥” अतो यन्मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां माधुपर्किकमात्विज्यधनं व्याख्यातं तदुक्तम्, विद्याधनत्वात् ॥ २०६ ॥

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किंचिद्व्योपजीवनम् ॥ २०७ ॥

राजानुगमनादिकर्मणा यो धनमर्जितुं शक्नो भ्रातृणां साधारणं धनं नेच्छति स स्वीयादंशात्किंचिदुपजीवनं दत्त्वा भ्रातृभिः पृथक्कार्यः । तेन तत्पुत्रास्तत्र धने कालान्तरे न विवदन्ते ॥ २०७ ॥

अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

पितृधनानुपघातेन यत्कृप्यादिक्लेशादर्जयेत्तत्स्वचेष्टाप्राप्तमनिच्छन्भ्रातृभ्यो दातुं नार्हति ॥ २०८ ॥

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवासं यदामुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

यत्पुनः पितृसंबन्धि धनं तेनासामर्थ्येनोपेक्षितत्वादनवासं पुनः स्वशक्त्या प्राप्तु-
यात्तत्स्वयमर्जितमनिच्छन्पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यादि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

पूर्वं सोद्वारं निरुद्धारं वा विभक्ता भ्रातरः पश्चादेकीकृत्य धनं सह जीवन्तो यदि पुनर्विभागं कुर्वन्ति तदा तत्र समो विभागः कार्यः । ज्येष्ठस्योद्वारो न देयः ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

अ्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

येषां भ्रातृणां मध्ये कश्चिद्विभागकाले प्रव्रज्यादिना स्वांशाद्हीयेन्मृतो वा भवेत्तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

किंतु—

सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ २१२ ॥

सोदर्या भ्रातरः समागम्य सहिताः भगिन्यश्च सोदर्यास्तमंशं समं कृत्वा विभजेर-
न्सोदर्याणां सापत्न्यानामपि मध्याग्रे मिश्रीकृतधनत्वेनैकयोगक्षेमास्ते विभजेयुः समं
सर्वे सोदर्याः सपत्न्या वा । एतच्च पुत्रपत्नीपितृमात्रभावे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातृन्यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ २१३ ॥

यो ज्येष्ठो भ्राता लोभात्कनीयसो भ्रातृन्वञ्चयेत्स ज्येष्ठभ्रातृपूजाशन्यः सोद्वारभा-
गरहितश्च राजदण्ड्यश्च स्यात् ॥ २१३ ॥

सर्वे एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ।

न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ २१४ ॥

अपतिता अपि ये भ्रातरो ब्रूतवेद्यासेवादिविकर्मासक्तास्ते रिक्थं नार्हन्ति । नच कनिष्ठेभ्योऽननुकल्प्य ज्येष्ठः साधारणधनादात्मार्यमसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१४ ॥

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।

न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ २१५ ॥

भ्रातृणां पित्रा सहावस्थितानामविभक्तानां यदि सह धनार्जनार्थमुत्थानं भवेत्तदा विभागकाले न कस्यचित्पुत्रस्याधिकं पिता कदाचिदद्यात् ॥ २१५ ॥

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६ ॥

यदा जीवतैव पित्रा पुत्राणामिच्छया विभागः कृतस्तदा विभागादूर्ध्वं जातः पुत्रः पितरि मृते पितृरिक्थमेव गृह्णीयात् । ये कृतविभागाः पित्रा सह पुनर्मिश्रीकृतधनास्तः सहासौ पितरि मृते विभजेत् ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवासुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य धनं माता गृह्णीयात्पूर्वं “पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थम्” (अ. ९ श्लो. १८५) इत्युक्तत्वात्, इह माता हरेदित्यादि याज्ञवल्क्येन “पितरौ” (अ. २ श्लो. १३५) इत्येकशेषकरणात्, विष्णुना च—“अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि” इत्येकशेषस्यैव कृतत्वात्, मातापितरौ विभज्य गृह्णीयाताम् । मातरि मृतायां पत्नीपितृभ्रातृभ्रातृजाभावे पितुर्माता धनं गृह्णीयात् ॥ २१७ ॥

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्राविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किंचित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥ २१८ ॥

ऋणे पित्रादियार्यमाणे धने च तदीये सर्वस्मिन्प्राविभक्ते सति पश्चाद्यत्किंचित्पैतृकं ऋणं धनं वा विभागकालेऽज्ञातमुपलभ्येत तत्सर्वं समं कृत्वा विभजनीयं, नतु शोधयं ग्राह्यं न वा ज्येष्ठस्योद्धारो देयः ॥ २१८ ॥

वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

वस्त्रं वाहनमाभरणमविभागकाले यद्येनोपभुक्तं तत्तस्यैव न विभाज्यम् । एतच्च नातिन्यूनधिकमूल्यविषयम् । यत्तु बहुमूल्यमाभरणादिकं तद्विभाज्यमेव । तद्विषयमेव “विक्रीय वस्त्राभरणम्” इति बृहस्पतेर्विभागवचनम् । कृतान्नमोदनसक्तत्वादि तन्न विभजनीयम् । तत्रातिप्रचुरतरमूल्यं सक्तत्वादि तावन्मात्रमूल्यधनेन “कृतानं चाकृतान्नं परिवर्त्य विभज्यते” इति बृहस्पतिवचनाद्विभजनीयमेव । उदकं कृपादिगतं सर्वैरुपभोग्यमविभजनीयम् । स्त्रियो दास्याथा यास्तुल्यभागा न भवन्ति ता न

विभाज्याः । किंतु तुल्यं कर्म कारयितव्याः । योगक्षेमं मन्त्रिपुरोहितादि योगक्षेमहेतु-
त्वात् प्रचारो गवादीनां प्रचारमार्गः एतत्सर्वं मन्वादयोऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ।

क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ॥ २२० ॥

एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारो गुप्ताकमुक्तः ।
इदानीं द्यूतव्यवस्थां शृणुत ॥ २२० ॥

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ।

राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ राजा स्वराष्ट्रान्निवर्तयेत् । यस्मादेतौ द्वौ दोषौ
राज्ञां राज्यविनाशकारिणौ ॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यदेवनसमाह्वयौ ।

तयोर्नित्यं प्रतिघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

प्रकटमेतच्चौयं यद्द्यूतसमाह्वयौ, तस्मात्तन्निवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ।

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥ २२३ ॥

अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतं कथ्यते । यः पुनः प्राणिभिर्मेषकु-
कुटादिभिः पणपूर्वकं क्रियते स समाह्वयो ज्ञेयः । लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथनं
परिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।

तान्सर्वान्वातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्याद्यो वा सभिकः कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छे-
दादि वधं कुर्यात् । यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान्दहन्यात् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।

विकर्मस्थाञ्छौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥ २२५ ॥

द्यूतादिसेविनो, नर्तकगायकान्, वेदविद्विषः, श्रुतिस्मृतिबाह्यव्रतधारिणः, अना-
पदि परकर्मजीविनः, शौण्डिकान्मद्यकरान्मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्ट्रान्निर्वासयेदिति ।
कितवप्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानम् ॥ २२५ ॥

अत्र हेतुमाह—

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

एते कितवादयो गृहचौरा राष्ट्रे वसन्तो नित्यं वञ्चनात्मकक्रियया सज्जना-
न्पीडयन्ति ॥ २२६ ॥

द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

नेदानीमेव परं किंतु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे द्यूतमेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टम् । अतः
प्राज्ञः परिहासार्थमपि तन्न सेवेत ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

यो मनुष्यस्तद्व्यूतं गृहं प्रकटं वा कृत्वा सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति त-
थाविधो दण्डो भवति ॥ २२८ ॥

इदानीं पराजितानां धनाभावे सतीदमाह—

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृत्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

क्षत्रवैश्यशूद्रजातीयो निर्धनत्वेन दण्डं दातुमसमर्थस्तदुचितकर्मकरणेन दण्डशोधनं
कुर्यात् । ब्राह्मणः पुनर्यथालाभं क्रमेण दद्यान्न कर्म कारयितव्यः ॥ २२९ ॥

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

स्त्रीबालादीनां पुनः शिफावेषुदलप्रहाररज्जुबन्धनादिभिर्दमनं राजा कुर्यात् ॥ २३० ॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्याणाम् ।

धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥

ये व्यवहारावेक्षणादिषु कार्येषु राजा नियुक्ता उत्कोचधनतेजसा विकारं भजन्तः
स्वाम्यादीनां कार्यं नाशयेयुस्तान्गृहीतसर्वस्वान् राजा कारयेत् ॥ २३१ ॥

कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।

स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्विट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

कूटराजाशालेयकान् अमात्यानां च भेदकान्, स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः शत्रुसेविनश्च
राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

[तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विकर्मणा ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥ ६ ॥]

यत्र क्वचिदृणादानादिव्यवहारे यत्कार्यं धर्मतस्तीरितम् । “ पार तीर कर्म-
समाप्तौ ” इति सुरादौ पठ्यते । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीतम् । अनुशिष्टं दण्डपर्यन्ततां
च नीतं स्यात्तत्कृतमङ्गीकुर्यान्न पुनर्निवर्तयेत् । एतच्चाकारणात् । अतः कारणकृतं
निवर्तयेदेव ॥ २३३ ॥

अमात्याः प्राड्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।

तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रं च दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

राजामात्याः प्राड्विवाको वा व्यवहारेक्षणे नियुक्तो यदसम्यग्व्यवहारनिर्णयं कुर्युस्त-
त्स्वयं राजा कुर्यात्पणसहस्रं च तान्दण्डयेत् । इदं चोत्कोचधनग्रहणेतरविषयम् ।
उत्कोचग्रहणे “ ये नियुक्तास्तु ” (अ. ९ श्लो. २३१) इत्युक्तत्वात् ॥ २३४ ॥

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।

एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ २३५ ॥

यो मनुष्यो ब्राह्मणं हतवान्स ब्रह्महा, सुरापो द्विजातिः पैश्याः पाता ब्राह्मणश्च
धैष्टीमाध्वीगौडीनां, तस्करो ब्राह्मणसुवर्णहारी मनुष्यः, यश्च कश्चिद्रूपत्नीगामीत्येते
सर्वे प्रत्येकं महापातकिनो बोद्धव्याः ॥ २३५ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

चतुर्णामप्येषां महापातकिनां प्रायश्चित्तमकुर्वतां शारीरं धनग्रहणेन च धनसंबन्ध-
मपराधाद्युसारेण धर्मादनपेतं वक्ष्यमाणं दण्डं कुर्यात् ॥ २३६ ॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ २३७ ॥

“ नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे स्युः ” (अ. ९ श्लो. २४०) इति वक्ष्यमाणत्वाद्द-
लाटेमेवाङ्गुनस्थानमवगम्यते । तत्र गुरुपत्नीगमने यावज्जीवस्थायि तप्तलोहेन ल-
लाटे भगाकृतिं गुरुपत्नीगमनचिह्नं कार्यम् । एवं सुरापाने कृते पातुर्दीर्घं सुरा-
ध्वजाकारं, सुवर्णापहारे सत्यपहर्तुः कुक्कुरपादरूपं कार्यम् । ब्रह्महणि कबन्धः
पुमान्कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याविवाहिनः ।

चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

अन्नादिकं नैते भोजयितव्याः, न चैते याजनीयाः, नाप्येतेऽध्यापनीयाः, नाप्येतैः
कन्यादानसंबन्धः कर्तव्यः । एते च निर्धनत्वाद्याचनादिदैन्ययुक्ताः सर्वश्रौतादिकर्मव-
र्जिताः पृथिवीं पर्यटेयुः ॥ २३८ ॥

ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।

निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ २३९ ॥

ज्ञातिभिः संबन्धिभिर्मातुलाद्यैरेते कृतांकास्त्यजनीयाः, नचैषां दया कार्या, नाप्येते नमस्कार्या इतीयं मनोराज्ञा ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णा यथोदितम् ।

नाङ्गुल्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूतमसाहसम् ॥ २४० ॥

शास्त्रविहितं प्रायश्चित्तं पुनः कुर्वाणा ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा राज्ञा ललाटेऽङ्गुलीया न भवेयुः । उत्तमसाहसं पुनर्दण्डनीयाः ॥ २४० ॥

आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।

विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

“इतरे कृतवन्तस्तु” इत्युत्तरश्लोके श्रूयमाणम् “अकामतः” (अ. ९ श्लो. २४२) इति चात्रापि योजनीयम् । तेनाकामत इत्येतेष्वपराधेषु गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः । पूर्वोक्तस्तूतमसाहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः । कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादिपरिच्छदसहितो ब्राह्मणो देशान्निर्वास्यः ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।

सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

ब्राह्मणादन्ये पुनः क्षत्रियादय एतानि पापान्यनिच्छन्तः कृतवन्तः सर्वस्वहरणमर्हन्ति । इदं च सर्वस्वहरणं पूर्वोक्तनोत्तमसाहसेन वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयम् । इच्छया पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनं वधोऽर्हति । “ प्रवासनं परासनं निषेदनं निर्हसनम् ” (अमरकोषे क्षत्रियवर्गे श्लो. ११३) इति वधपर्यायं प्रवासनशब्दं पठन्त्याभिधानिकाः ॥ २४२ ॥

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।

आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

धार्मिको राजा महापातकसंबन्धि धनं दण्डरूपं न गृह्णीयात् । लोभात्पुनस्तद्वृद्ध-
न्महापातकदोषेण संयुज्यते ॥ २४३ ॥

का तर्हि दत्तधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह—

अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।

श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

तदण्डधनं नद्यादिजले प्रक्षिपेद्गुणाय दद्याच्छ्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणाय वा दद्यात् ॥ २४४ ॥

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ।

ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २४५ ॥

महापातकदण्डधनस्य वरुणः स्वामी यस्माद्ब्राह्मणमपि दण्डधारित्वात्प्रभुः । तथा ब्राह्मणः समस्तवेदाध्यायी सर्वस्य जगतः प्रभुः । अतः प्रभुत्वात्तौ दण्डधनमर्हतः ॥ २४५ ॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् ।

तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक् ।

बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥ २४७ ॥

यत्र देशे प्रकृतं महापातकिधनं राजा न गृह्णाति तत्र परिपूर्णं कालेन मनुष्या उत्पद्यन्ते, दीर्घायुश्च भवन्ति । वैश्यानां च यथैव धान्यादिसस्यान्पुप्तानि तथैव पृथक् पृथक् जायन्ते । अकाले न बाला म्रियन्ते । दीर्घजीविन इत्युक्तेऽप्यादरार्थं शाकानां पुनर्वचनम् । व्यङ्गं च न किञ्चिद्भूतमुत्पद्यते ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

ब्राह्मणान्बाधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।

हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

शरीरपीडाधनग्रहणादिना क्रुद्धमिच्छातो ब्राह्मणान्बाधमानं छेदादिभिरुद्वेगकरैर्वधोपायैर्नृपो हन्यात् ॥ २४८ ॥

यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ।

अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

अवध्यस्य वधे यावानधर्मो नृपतेः शाखेण ज्ञातस्तावानेव वध्यस्य त्यागेऽपि । यथाशाखं दण्डं तु कुर्वतो धर्मः स्यात्तस्मात्तं कुर्यात् ॥ २४९ ॥

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

अष्टादशसु ऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोऽयं विस्तरेणोक्तः ॥ २५० ॥

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।

देशानलब्धांलिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादिनपेतान् व्यवहारान् निर्णयन् राजा जनानुरागादलब्धान्देशांलिप्सेत लब्धांश्च सम्यक्पालयेत् । एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्यर्थत्वमुक्तम् ॥ २५१ ॥

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।

कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

“ जाङ्गलं सत्यसंपन्नम् ” (अ. ७ श्लो. ६९) इत्युक्तरीत्या सम्यगाश्रितदेशस्तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाहसिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकृष्टं यत्नं सदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।

नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

यस्मात्साध्वाचाराणां रक्षणाचौरादीनां च शासनात्प्रजापालनोयुक्ता राजानः स्वर्गं गच्छन्ति । तस्मात्कण्टकोद्धरणं यत्नं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।

तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥

यथा पुनर्नृपतिश्चौरादीननिराकुर्वन् षड्भागायुक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यन्ति । कर्मान्तरार्जिताप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते ॥ २५४ ॥

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।

तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव दुग्धः ॥ २५५ ॥

यस्य राज्ञो बाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादिभयरहितं भवति तस्य नित्यं तद्वृद्धिं गच्छति । उदकसेकेनेव दृष्टः ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

चार एव चौरज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिव यस्यासौ राजा, चारैरेव प्रकटतया षड्विधतया द्विप्रकाराभ्यामेव परधनग्राहिणो जानीयात् ॥ २५६ ॥

प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।

प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥ २५७ ॥

तेषां पुनश्चौरादीनां मध्याब्दे तुलाप्रतिमानलोष्टच्यादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिण परधनमनुचितेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवञ्चकाः स्तेनाश्चौराः सद्भिच्छेवादिना गुप्ताटव्याभ्याश्च परधनं गृह्णन्ति ते प्रच्छन्नवञ्चकाः ॥ २५७ ॥

किंच—

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।

मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।

शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशांलोककण्टकान् ।

निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥ २६० ॥

उत्कोचका ये कार्यिभ्यो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति । औपधिका भयदर्शनाद्ये धनमुपजीवन्ति । वञ्चका ये सुवर्णादि द्रव्यं गृहीत्वा परद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति । कितवा ब्यूतसमाह्वयदेविनः । धनपुत्रलाभादिमङ्गलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलदेशवृत्ताः । भद्राः कल्याणाकारप्रच्छन्नपापा ये धनग्राहिणः । ईक्षणिका हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः । महामात्रा हस्तिशिक्षाजीविनः ।

चिकित्सकाश्चिकित्साजीविनः असम्यक्कारिण इति महामात्रचिकित्सकविशेषणम् ।
शिल्पोपचारयुक्ताश्चित्रलेखानुपायजीविनः तेऽप्यनुपजीव्यमानशिल्पोपायप्रोत्साहनेन
धनं गृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशला इत्येवमादीन्प्रकाशं लोकवञ्चकांश्चरै-
र्जानीयात् । अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन्ब्राह्मणादिवेषधारिणो धनग्राहिणो
जानीयात् ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २६० ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।

चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

तानुक्तान्वञ्चकान्सभ्यैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभिर्वणिजां स्तेये वणिग्भिरित्येवमा-
दिभिः पुरुषैरेतव्यातिरिक्तैः सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानस्थैर्ज्ञात्वा
प्रोत्साद्य स्ववशान्कुर्यात् ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिरूप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।

कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥ २६२ ॥

तेषां प्रकाशाप्रकाशतत्स्कराणां स्वकर्मणि चौर्वादौ ये पारमार्थिका दोषाः संधि-
च्छेदादयस्तौल्योके प्रख्याप्य तद्गतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षयाऽपराधापेक्षया च राजा
दण्डं कुर्यात् ॥ २६२ ॥

नहि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।

स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥ २६३ ॥

यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण पृथिव्यां चरतां दण्डव्यतिरेकेण
पापक्रियायां नियमं कर्तुमशक्यमत एषां दण्डं कुर्यात् ॥ २६३ ॥

सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥ २६४ ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।

शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

एवंविधानृपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।

तत्स्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

सभा ग्रामनगरादौ नियतं जनसमूहस्थानं, प्रपा जलदानगृहं, अपूपविक्रयवेशम,
पण्यव्रीगृहं, मद्यान्नविक्रयस्थानानि, चतुष्पथाः, प्रख्यातवृक्षमूलानि, जनसमूहस्थानानि,
जीर्णवाटिका, अटव्यः, शिल्पगृहाणि, शून्यगृहाणि, आश्रादिवनानि, कृत्रिमोद्यानानि ।
एवंप्रकारान्देशान्सैन्यैः पदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैरेकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैश्चारै-
स्तत्स्करनिवारणार्थं चारयेत् । प्रायेणैवंविधे देशेऽन्नपानस्त्रीसंभोगस्वप्रहर्त्राद्यन्वेषणार्थं
तत्स्करा अवतिष्ठन्ते ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।

विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥

तेषां साहाय्यं प्रतिपद्यमानैस्तच्चरितानुवृत्तिभिः संधिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः
पूर्वचौरैश्चारुरूपैश्चारमायानिपुणैस्तस्काराज्ञानीयादुत्सादयेच्च ॥ २६७ ॥

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः

शौर्यकर्मपदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥ २६८ ॥

ते पूर्वचौराश्चरभूता आगच्छतास्मद्गृहं गच्छामस्तत्र मोदकपायसादीन्यभीम इत्ये-
वं भक्ष्यभोज्यव्याजेन, अस्माकं देशे ब्राह्मणोऽस्ति सोऽभिलषितार्थसिद्धिं जानाति तं
पश्याम इत्येवं ब्राह्मणानां दर्शनैः, कश्चिदेक एव बहुभिः सह योत्स्यते तं प-
श्याम इत्येवं शौर्यकर्मव्याजेन तेषां चौरणां राज्ञो दण्डधारकपुरुषाः समागमं कुर्यु-
ग्राहयेयुश्च ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।

तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥

ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणशङ्कया नोपसर्पन्ति ये च मूले राज-
नियुक्तपुराणचौरवर्गे प्रणिहिताः सावधानभूताः तैः सह संगतिं भजन्ते तांश्चौ-
रांस्तेभ्य एव ज्ञात्वा तदेकतापनमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजनसहितान्बलादाक्रम्य राजा
हन्यात् ॥ २६९ ॥

न होढेन विना चौरं घातयेद्धार्मिको नृपः ।

सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥

धार्मिको राजा हतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावं न घातये-
त्किंतु हतद्रव्येण चौर्योपकरणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन्घातयेत् ॥ २७० ॥

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।

भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरत्वं ज्ञात्वा भक्ताः, चौर्योपयुक्तभाण्डादि गृहा-
वस्थं ये ददति तानपि नैरन्तर्याम्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्थाञ्छिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥ २७२ ॥

ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ताः, ये च सीमान्तवासिनः क्रूराः सन्तश्चौर्योपदेशे मध्यस्था
भवन्ति तांश्चौरवत्क्षिप्रं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥ २७३ ॥

याजनप्रतिग्रहादिना परस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य यो जीवति स धर्मजीवितो
ब्राह्मणः सोऽपि यो धर्ममर्यादायाश्च्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टं दण्डेनोप-
तापयेत् ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।

शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे, हिताभङ्गे जलसेतुभङ्गे जाते । “क्षेत्रोत्पन्न-
सस्यनाशने वृत्तिभङ्गे च” इति मेधातिथिः । पथि चौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो यथाशक्तितो
वै रक्षां न कुर्वन्ति ते शय्यागवाणादिपरिच्छदसहिता देशान्निवासनीयाः ॥ २७४ ॥

राज्ञः कौषापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

राज्ञो धनगृहाहनापहारिणस्तथा तदाज्ञाव्याघातकारिणः शत्रूणां च राज्ञा सह वैरि-
ष्टादिकारिणोऽपराधापेक्षया करचरणजिह्वाच्छेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डैर्घातयेत् ॥ २७५ ॥

संधिं छित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥ २७६ ॥

ये रात्रौ संधिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा लुण्ठन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं छित्त्वा
तीक्ष्णे शूले तानारोपयेत् ॥ २७६ ॥

अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिमोक्षणेन यश्चोरयति स ग्रन्थिभेदस्तस्य प्रथमे
द्रव्यग्रहणेऽङ्गुलीच्छेदयेत् । तेचाङ्गुष्ठतर्जन्यौ “उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ”
(अ. २ श्लो. २७४) इति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहणे हस्तपादौ छेदयेत् ।
तृतीये ग्रहणे वधाहो भवति ॥ २७७ ॥

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।

संनिधातृश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञायाग्निभक्तशस्त्रावस्थानप्रदान्मुष्यत इति मोषश्चौरधनं
तस्यावस्थापकांश्चौरवद्राजा निगृह्णीयात् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

यद्वापि प्रतिसंस्क्रुर्यादाप्यस्तूतमसाहसम् ॥ २७९ ॥

यः स्नानदानादिना जनोपकारकं तडागं सेतुभेदादिना विनाशयति तमप्सु मज्ज-
नेन प्रकारान्तरेण वा हन्यात् । यद्वा यदि तडागं पुनः संस्क्रुर्यात्तदौत्तमसाहसं
दण्ड्यः ॥ २७९ ॥

कोष्ठागारायुधागारदेवेतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ २८० ॥

राजसंबन्धिधान्यादिषु धनागारायुधगृहयोर्देवप्रतिमागृहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान्हस्त्यश्वरथस्य चापहर्तृन्शीघ्रमेव हन्यात् । यत्तु संक्रमध्वजबन्धिदेवताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्मादेव देवतागारभेदकस्य वष-विधानान्मृन्मयपूजितोज्झितदेवताप्रतिमाविषयोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ २८० ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं वाप्यपां भिद्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥ २८१ ॥

यः पुनः प्रजार्थं पूर्वं केनचित्कृतस्य तडागस्योदकमेव गृह्णाति कृत्वा तडागोदकनाशने वधदण्डः प्राशुक्तः । तथोदकगमनमार्गं सेतुबन्धादिना यो नाशयति स प्रथमसाहसं दण्ड्यः ॥ २८१ ॥

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

अनार्तः सन्यो राजपथेषु पुरीषं कुर्यात्स कार्षापणद्वयं दण्डं दद्यात्स चामेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् ॥ २८२ ॥

आपद्रुतोऽथवा वृद्धा गर्भिणी बाल एव वा ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

व्याधितवृद्धगर्भिणीबाला न दण्डनीयाः किंतु ते पुनः किंकृतमिति परिभाषणीयाः । तथामेध्यं शोधनीया इति शास्त्रमर्यादा ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः ।

अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

सर्वेषां कायशल्यादिभिषजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां दण्डः कर्तव्यः । तत्र गन्धादि-विषये दुश्चिकित्सायां प्रथमसाहसदण्डो मानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥ २८५ ॥

संक्रमो जलोपरि गमनार्थं काष्ठशिलादिरूपः, ध्वजचिह्नं राजद्वारादौ, यष्टिः पुष्करिण्यादौ, प्रतिमाश्च धृद्रा मृन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतपणान्दद्यात्तच्च विनाशितं सर्वं पुनर्नवं कुर्यात् ॥ २८५ ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे, मणीनां च माणिक्यादीनामभेदानां विना-

रणे, वेध्यानामपि सुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्या ॥ २८६ ॥

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।

समाप्नुयादमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यदानेन यो विषमं व्यवहरति सममूल्यं द्रव्यं दत्त्वा यः कस्यचिद्बहुमूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषमं मूल्यं गृह्णाति सोऽखन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं मध्यमसाहसं वा दण्डं प्राप्नुयात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ।

दुःखिता यत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।

द्वाराणां चैव भङ्गारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

बन्धनगृहाणि सर्वजनदृश्ये राजमार्गे कुर्यात् यत्र निगडबन्धनाद्युपेताः क्षुत्तृष्णाभिश्रुता दीर्घकेशनखश्मश्रवः कृशाः पापकारिणोऽन्यैरकार्यकारिभिरकार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्यरेन् राजगृहपुरादिसंज्ञान्धिनः प्राकारस्य भेदकं तदीयानामेव परिखाणां पूरयितारं सद्गतानां द्वाराणां भङ्गकं क्षीप्रमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।

मूलकर्मणि चानाप्तेः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

अभिचारहोमादिषु शार्ङ्गोपायेषु मारणोपायेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपदपांशुग्रहणादिषु कृतेष्वनुत्पन्नमरणफलेषु द्विशतपणग्रहणरूपो दण्डः कर्तव्यः । मरणे तु मातृपमारणदण्डः । एवं मातृपितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्यैर्व्यामोह्य धनग्रहणार्थं वशीकरणे तथा कृत्यासूत्राटनापाटवादिहेतुषु क्रियमाणास्तु नानाप्रकारास्तु द्विशतपणदण्ड एव कर्तव्यः ॥ २९० ॥

अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च ।

मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम् ॥ २९१ ॥

अबीजं बीजप्ररोहासमर्थं व्रीह्यादि प्ररोहसमर्थमिति कृत्वा यो विक्रीणीते, तथापकृष्टमेव कतिपयोत्कृष्टप्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणीते यश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विकृतनासाकरचरणकर्णादिरूपं वर्षं प्राप्नुयात् ॥ २९१ ॥

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्पुनः क्षुरैः ॥ २९२ ॥

सर्वकण्टकानां मध्येऽतिशयेन पापतमं सुवर्णकारं तुलाच्छन्नकषपरिवर्तपद्-

व्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्ये प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षयाङ्गाविशेषेण सर्वदेहं वा खण्ड-
शच्छेदयेत् ॥ २९२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २९३ ॥

कृष्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुदालादीनामपहरणे, खड्गादीनां च शस्त्राणां, औष-
धस्य च कल्याणघृतादेश्चौर्ये सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा
दण्डं कुर्यात् ॥ २९३ ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा ।

सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्र्यादिः, पुरं राज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं, राष्ट्रं देशः,
कोशोवित्तनिचयः, दण्डो हस्त्यश्वरथपादातं, मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येताः
सप्त प्रकृतयोऽङ्गानि । सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ॥ २९४ ॥

ततः किमित्याह—

सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासीं यथाक्रमम् ।

पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥ २९५ ॥

आसीं राज्यप्रकृतीनां सप्तानां क्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याः पूर्व-
स्या विनाशविषये गरीयो व्यसनं जानीयात् । तथाहि । मित्रव्यसनात्सबलव्यसनं
गरीयः, संपन्नबलस्यैवामित्रावुग्रहे सामर्थ्यात् । एवं बलात्कोशो गरीयान्, कोशनाशे
बलस्यापि नाशात् । कोशाद्राष्ट्रं गरीयः, राष्ट्राशे कुतः कोशोत्पत्तिः । एवं राष्ट्रा-
दुर्गनाशोऽपि, दुर्गादेव यवसेन्धनादिसंपन्नाद्राज्यरक्षासिद्धिः । दुर्गादमात्यो गरीयान्,
प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् । अमात्यादप्यात्मा, सर्वस्यात्मार्थत्वात् । तस्मादु-
त्तरापेक्षया पूर्वं यत्नतो रक्षेत् ॥ २९५ ॥

सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ।

अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २९६ ॥

उक्तसप्ताङ्गवतो लोके राष्ट्रस्य त्रिदण्डवदन्योन्यसंबन्धस्य परस्परविलक्षणोपकार-
णान्न किञ्चिदङ्गमधिकं भवति । यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वाङ्गस्याधिक्यमुक्तं तथाप्ये-
षामङ्गानां मध्यादन्यस्याङ्गसंबन्धिनमपकारमन्यदङ्गं कर्तुं न शक्नोति, तस्मादुत्तरोत्त-
राङ्गमप्यपेक्षणीयमित्येवंपरोऽयमाधिक्यनिषेधः । अत्र प्रसिद्धं यत्त्रिदण्डमेव दृष्टान्तः
तद्धि चतुरङ्गुलगोवालवेष्टनादन्योन्यसंबन्धं, न च तन्मध्ये त्रिदण्डधारणशास्त्रार्थं कश्चि-
दण्डोऽधिको भवति ॥ २९६ ॥

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।

येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन्श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

यस्मात्तेषु तेषु संपाद्येषु कार्येषु तत्तदङ्गस्यातिशयो भवति, तत्कार्यमन्येन कर्तुम-
शक्तेः । एवंच येनाङ्गेन यत्कार्यं संपाद्यते तस्मिन्कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते । ततश्चा-
न्योन्यगुणविशेषादि यदुक्तं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥ २९७ ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।

स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥ २९८ ॥

सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिना बलस्योत्साहयोगेन कर्मणां च हस्तिबन्धवणिकप-
थादीनामनुष्ठानेन जातां शत्रोरात्मनश्च शक्तिं राजा सदा जानीयात् ॥ २९८ ॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।

आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ २९९ ॥

पीडनानि मारकादीनि कामक्रोधोद्वानि, दुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषां च
गुरुलघुभावं पर्यालोच्य संधिविग्रहादि कार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।

कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ ३०० ॥

राजा स्वराज्यवृद्धिपरपचयनिमित्तानि कार्याणि कथंचिदिदं संजातमिति छलान्य-
प्यारभ्यात्मना खिन्नः पुनःपुनस्तान्यारभेतैव । यस्मात्कर्माणि सृज्यमानं पुरुषं श्रीर्नि-
तरां सेवते । तथा नाब्राह्मणे नानाश्रये श्रीरस्तीति प्ररोहितापि शोषमेति, ॥ ३०० ॥

नच युगादुरूपेण कर्माणि फलन्तीति राज्ञोदासितव्यं यतः—

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।

राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ ३०१ ॥

कृतत्रेताद्वापरकलयो राज्ञ एव चेष्टितविशेषास्तैरेव सत्यादिविशेषप्रवृत्तेः । तस्मा-
द्राज्ञैव कृतादियुगमभिधीयते ॥ ३०१ ॥

कीदृक्चेष्टितः कृतादियुगमित्यत आह—

कालिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्वापरं युगम् ।

कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ ३०२ ॥

अज्ञानालस्यादिना यदा निरुद्यमो राजा भवति तदा कलिः स्यात् । यदा जानन्नपि
ननुतिष्ठति तदा द्वापरम् । यदा कर्मानुष्ठानेऽवस्थितस्तदा त्रेता । यथाशक्तं पुनः
कर्माण्यनुतिष्ठन्विचरति तदा कृतयुगम् । तस्माद्राज्ञा कर्मानुष्ठानपरेण भाव्यमित्यत्र
तात्पर्यं ननु वास्तवकृतयुगाद्यपलापे ॥ ३०२ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ३०३ ॥

इन्द्रादिसंवन्धिनो वीर्यस्याहुरूपं चरितं राजानुतिष्ठेत् । तथाच राजा कण्टकोद्वा-
रेण प्रतापाहुरागाभ्यां संयुक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह—

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।

तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

ऋतुसंवत्सरपक्षाश्रयणेनेदमुच्यते । यथा श्रावणादींश्चतुरो मासानिन्द्रः सस्या-
दिसिद्धये वर्षत्येवमिन्द्रचरितमनुतिष्ठन् राजा स्वदेशायातसाधूनभिलषितार्थैः
पूरयेत् ॥ ३०४ ॥

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।

तथा हरेत्करं राष्ट्राभित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५ ॥

यथा सूर्यो मार्गशीर्षाष्टमासान् रश्मिभिः स्तोकं स्तोकं रसमीषत्तापेनादत्ते, तथा
राजा शास्त्रीयकरानपीडया सदा राष्ट्रादृक्कीयात् । यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।

तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ३०६ ॥

यथा प्राणारूयो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तः प्रविश्य विचरत्येवं चारद्वारेण स्वपरम-
ण्डलजालेषु चिकीर्षितार्थज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् । यस्मादेतन्मारुतं चरितम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥ ३०७ ॥

यद्यपि यमस्य शत्रुमित्रे न स्तस्तथापि तन्निन्दकार्चकयोः शत्रुमित्रयोर्यथा यमः
शत्रुमित्रमरणकाले तुल्यवन्नियमयत्येवं राज्ञाऽपराधकाले रागद्वेषपरिहारेण प्रजाः प्र-
मापणीयाः । यस्मादेतदस्य याम्यं व्रतम् ॥ ३०७ ॥

वरुणेन यथा पार्शैर्बद्ध एवाभिदृश्यते ।

तथा पापान्निगृहीयाद्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

यो वरुणस्य रज्जुभिर्बन्धयितुमिष्टः स यथा तेनाविशङ्कितः पार्शैर्बद्ध एव लक्ष्य-
ते । तथा पापकारिणोऽविशङ्कितानेव यावन्न पारयन्ते तावच्छासयेत् । यस्मादेत-
दस्य वारुणं व्रतम् ॥ ३०८ ॥

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।

तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥ ३०९ ॥

यथा पूर्णेन्दुदर्शनेन मनुष्या हर्षञ्चत्पादयन्त्येवममात्यादयो यस्मिन्दृष्टे तुष्टिपगच्छ-
न्ति स चन्द्राचारचारी नरेन्द्रः ॥ ३०९ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।

दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्रेयं व्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

पापकारिषु सदा दण्डपातेन प्रचण्डोऽसहनः स्यात्तथा प्रतिकूलामात्यर्हिसनवीलो भवेत् । तदस्याग्निसंबन्धि व्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।

तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ ३११ ॥

यथा पृथिवी सर्वाण्युच्चावचानि स्थावरजङ्गमान्युत्कृष्टापकृष्टानि समं कृत्वा धारयते तद्वद्विद्वद्वनिकगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाथादिसर्वभूतानि रक्षणधनदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसंबन्धि व्रतं भवति ॥ ३११ ॥

एतैरूपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।

स्तेनान्राजा निगृहीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥ ३१२ ॥

एतैरुक्तोपायैरन्यैश्चावृत्तैरपि स्ववृद्धिप्रयुक्तो राजानलसः सन् स्वराष्ट्रे ये चौरा वसन्ति, ये च परराष्ट्रे वसन्तस्तद्देशमागत्य घुष्णन्ति, तावुभयप्रकारान्निगृहीयात् । “सोऽग्निर्भवति वायुश्च” (अ. ७ श्लो. ७) इत्यादिना पूर्वसिद्धवदुक्तमग्न्यादिरूपत्वमिह तु तदुपयोगेन स्फुटीकृतमित्यपुनरुक्तिः ॥ ३१२ ॥

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ।

ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ ३१३ ॥

कोशक्षयादिना प्रकृष्टामप्यापदं प्राप्तो राजा ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् । यस्मात्ते रुष्टाः सबलवाहनमेनं सद्य एव शापाभिचाराभ्यां हन्युः ॥ ३१३ ॥

तथाहि—

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।

क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ ३१४ ॥

यैर्ब्राह्मणैरभिशापेन सर्वभक्ष्योऽग्निः कृतः, समुद्रश्चापेयजलः, चन्द्रश्च क्षययुक्तः पश्चात्पूरितस्तान्कोपयित्वा को न नश्येत् ॥ ३१४ ॥

किंच—

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।

देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्समृध्यात् ॥ ३१५ ॥

ये स्वर्गादिलोकान्परानन्यांश्च लोकपालान्सृजन्तीति संभाव्यते । देवांश्च शापेन मातृषादीन्कुर्वन्ति तान्पीडयन्कः समृद्धिं प्राप्नुयात् ॥ ३१५ ॥

अपिच—

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।

ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

यान्ब्राह्मणान्यजनयाजनकर्तृकानाश्रित्य “अग्नौ प्रास्ताहुतिः” (अ. ३ श्लो. ७६)

इति न्यायेन पृथिव्यादिलोका देवाश्च स्थितिं लभन्ते, वेद एव च येषां धनमभ्युदयसा-
धनतया याजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च, ताञ्जीवितुमिच्छन्को हिंस्यात् ॥ ३१६ ॥

एवं तर्हि विद्वांसं ब्राह्मणं सेवेतेत्यत आह—

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥ ३१७ ॥

यथाहितोऽनाहितो वाग्निर्महती देवता एवं मूर्खो विद्वांश्च ब्राह्मणः प्रकृष्टा
देवतेति ॥ ३१७ ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।

हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

यथाग्निर्महातेजाः श्मशाने शवं दहन्कार्येऽपि नैव दुष्टो भवति किंतु पुनरपि यज्ञेषु
हूयमानोऽभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ३१९ ॥

एवं कुत्सितकर्मस्वपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः ।
यस्मात् प्रकृष्टं तदैवतम् । स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनीयः ॥ ३१९ ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ।

ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वथा पीडानुवृत्तस्य ब्राह्मणा एव शापाभिचारादिना स-
म्यङ्गियन्तारः । यस्मात्क्षत्रियो ब्राह्मणात्संभूतः, ब्राह्मणबाहुप्रसूतत्वात् ॥ ३२० ॥

तथाच—

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२१ ॥

जलब्राह्मणपाषाणेभ्योऽग्निक्षत्रियशस्त्राणि जातानि तेषां संबन्धि तेजः सर्वत्र दह-
नाभिभवच्छेदनार्थकं कार्यं करोति । स्वकारणेषु जलब्राह्मणपाषाणाख्येषु दहनाभि-
भवच्छेदनात्मकं कार्यं न करोति ॥ ३२१ ॥

नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।

ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥ ३२२ ॥

ब्राह्मणरहितक्षत्रियो वृद्धिं न याति, शान्तिकपौष्टिकव्यवहारेक्षणादिधर्मविरहात् ।
एवं क्षत्रियरहितोऽपि ब्राह्मणो न वर्धते, रक्षां विना यागादिकर्मानिष्पत्तेः । किंतु
ब्राह्मणः क्षत्रियश्च परस्परसंबन्ध एवेह लोके परलोके च धर्मार्थकाममोक्षावाप्त्या

वृद्धिमेति । दण्डप्रकरणे चेयं ब्राह्मणस्तुतिब्राह्मणानामपराधिनामपि लघुदण्डप्रयोगनियमार्था ॥ ३२२ ॥

यदा तु विशिष्टदर्शनेनाचिकित्स्यव्याधिना वासन्नमृत्युर्भवति तदा—

दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।

पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥ ३२३ ॥

महापातकिधनव्यतिरिक्तविनियुक्तावशिष्टसर्वदण्डधनं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा, पुत्रे राज्यं समर्प्यासन्नमृत्युः फलातिशयप्राप्तये संग्रामे प्राणत्यागं कुर्यात् । संग्रामासंभवे त्वनशनादिनापि ॥ ३२३ ॥

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।

हितेषु चैव लोकस्य सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

एवमध्यायत्रयोक्त राजधर्मेषु व्यवहार्यमाणो राजा सर्वदा यत्नवान्प्रजाहितेषु सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ।

इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२५ ॥

एतद्राज्ञः कर्मानुष्ठानं पारंपर्यागततया नित्यं समग्रमुक्तम् । इदानीं वैश्यशूद्रक्रमेण वक्ष्यमाणमिदं कर्मानुष्ठानं जानीयात् ॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।

वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारो विवाहादिकं कृत्वा जीविकायां वक्ष्यमाणायां कृष्यादिकार्यार्थं पशुपालने च सदा समायुक्तः स्यात् । पशुरक्षणस्य वार्तात्वेऽपि प्राधान्यरूपापनार्थं पृथग्विधानम् । तथा चोत्तरश्लोकाभ्यां प्राधान्यं दर्शयति ॥ ३२६ ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।

ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ ३२७ ॥

यस्माद्ब्रह्मा पशून्सृष्ट्वा रक्षणार्थं वैश्याय दत्तवानतो वैश्येन रक्षणीयाः पशव इति पूर्वाहुवादः । प्रजाश्च सर्वाः सृष्ट्वा ब्राह्मणाय राज्ञे च रक्षणार्थं दत्तवानिति प्रसङ्गाद्देतदुक्तम् ॥ ३२७ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।

वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ ३२८ ॥

पशुरक्षणं न करोमीति वैश्येनेच्छा न कार्या । अतः कृष्यादित्तिसंभवेऽपि वैश्येन पशुरक्षणमवश्यं करणीयम् । वैश्ये च पशुरक्षणं कुर्वत्यन्यः पशुरक्षणं न कारयितव्यः ॥ ३२८ ॥

किंच—

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।

गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घवलावलम् ॥ ३२९ ॥

मणिमुक्ताविद्रुमलोहवस्त्राणां, गन्धानां कर्पूरादीनां, रसानां लवणादीनामुत्तममध्यमानां देशकालापेक्षया मृत्योत्कर्षापकर्षं वैश्यो जानीयात् ॥ ३२९ ॥

बीजानामुप्तिविच्च स्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ।

मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥ ३३० ॥

बीजानां सर्वेषां वपनविधिज्ञः स्यात् । इदं बीजमस्मिन्काले तत्र संहतं चोत्तं प्ररोहत्यस्मिन्नेत्येवं तथेदमूषरमिदं सस्यप्रदमित्यादि क्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात् । मानोपायांश्च प्रस्थद्रोणादीन्तुलोपायांश्च सर्वान् तत्त्वतो जानीयात् । यथान्यो न वञ्चयति ॥ ३३० ॥

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।

लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥ ३३१ ॥

इदमुत्कृष्टमेतदपकृष्टमित्येकजातीनामपि द्रव्याणां विशेषं जानीयात्तथा देशानां प्राक्पश्चिमादीनां क्व किमल्पमूल्यं किं बहुमूल्यं चेत्यादि देशगुणदोषौ बुध्येत । विक्रयद्रव्याणां चेयता कालेन इयानपचय उपचयो वेति विद्यात् । तथास्मिन् देशे कालेऽनेन च तृणोदकयवादिना पशवो वर्धन्तेऽनेन क्षीयन्त इत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३१ ॥

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।

द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ ३३२ ॥

गोपालमहिषपालानामितिदमस्य देयमिति देशकालक्रमानुरूपं वेतनं जानीयात् । गौडदाक्षिणात्यादीनां च मनुष्याणां नानाप्रकारा भाषा विक्रयाद्यर्थं विद्यात्तथेदं द्रव्यमेवं स्थाप्यतेऽनेन च संयुक्तं चिरं तिष्ठतीति बुद्ध्येत, तथेदं द्रव्यमस्मिन्देशे काले चेयता विक्रीयत इत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३२ ॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।

दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३३ ॥

धर्मेण विक्रयादिनोक्तप्रकारेण धनवृद्धौ प्रकष्टं यत्नं कुर्यात् । हिरण्यादिदानमपेक्षान्नमेव प्राणिभ्यो विशेषेण दद्यात् ॥ ३३३ ॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्वेयसः परः ॥ ३३४ ॥

शूद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां स्वधर्मानुष्ठानेन यशोयुक्तानां ब्राह्मणानां या परिचर्या सव प्रकृष्टस्वर्गादिश्रेयोहेतुधर्मः ॥ ३३४ ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मदुवागनहंकृतः ।

ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते ॥ ३३५ ॥

वाङ्माभ्यन्तरशौचोपेतः, स्वजात्यपेक्षयोत्कृष्टद्विजातिपरिचरणशीलः, अपरुषभाषी, निरहंकारः, प्राधान्येन ब्राह्मणाश्रयस्तदभावे क्षत्रियवैश्याश्रयोऽपि स्वजातित उत्कृष्टां जातिं प्राप्नोति ॥ ३३५ ॥

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।

आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ३३६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे शृगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

एष वर्णानामनापदि चतुर्णामपि कर्मविधिर्धर्म उक्तः, आपद्यपि यस्तेषां धर्मः तं संकीर्णश्रवणादूर्ध्वं च क्रमेण शृणुत ॥ ३३६ ॥ श्लो. ॥ ६ ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ।

प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

वैश्यशूद्रधर्मानन्तरं “ संकीर्णानां च संभवम् ” (अ. १ श्लो. ११६) इति प्रतिज्ञातत्वात्तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्य एव संकीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानुवादार्थं त्रैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापनमनुवदति । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा अध्ययनानुभूतस्वकर्मानुष्ठातारो वेदं पठेयुः । एषां पुनर्मध्ये ब्राह्मण एवाध्यापनं कुर्यान्न क्षत्रियवैश्यावित्ययं निश्चयः । प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोराध्यापननिषेधसिद्धौ नेतराविति पुनर्निषेधवचनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १ ॥

किंच—

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यादृत्युपायान्यथाविधि ।

प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

सर्वेषां वर्णानां जीवनोपायं यथाशास्त्रं ब्राह्मणो जानीयात्तरेभ्यश्चोपदिशेत्स्वयं च यथोक्तवन्नियममनुतिष्ठेत् ॥ २ ॥

अत्रानुवादः—

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ।

संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३ ॥

जात्युत्कर्षात्, प्रकृतिः कारणं हिरण्यगर्भोत्तमाङ्गरूपकारणोत्कर्षात्, नियम्यते-ऽनेनेति नियमो वेदस्तस्याध्ययनाध्यापनव्याख्यानादियुक्तसातिशयवेदधारणात् । अत-

एव “ ब्राह्मणश्चैव धारणात् ” (अ. १ श्लो. ९३) इति सातिशयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्ष उक्तः । गोविन्दराजस्तु ज्ञातकव्रतानां धारणादिति व्याख्यातवान् । तत्र । क्षत्रियादिसाधारण्यात् । संस्कारस्योपनयनाख्यस्य क्षत्रियाद्यपेक्षया प्राधान्य-विधाने विशेषाद्वर्णानामध्यापनवृत्त्युपदेशयोर्ब्राह्मण एवैश्वरः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा द्विजाः, तेषामुपनयनविधानात् । शूद्रः पुनश्चतुर्थो वण एक-जातिः, उपनयनाभावात् । पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति । संकीर्णजातीनां त्वन्तरवन्माता-पितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वात् वर्णत्वम् । अयं च जात्यन्तरोपदेशः शास्त्रे संव्य-वहरणार्थः ॥ ४ ॥

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥ ५ ॥

ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्ष्वपि, समानजातीयासु यथाशास्त्रं परिणीतास्वक्षतयोनि-ष्वानुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मातापित्रोर्जात्या युक्तास्तज्जातीया एव ज्ञातव्याः । आनुलोम्यग्रहणं चात्र मन्दोपयुक्त-सुत्तरश्लोक उपयोक्ष्यते । गवाभ्यादिवदवयवसंनिवेशस्य ब्राह्मणजात्यभिव्यञ्जकाभावादे-तद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम् । अत्र च पत्नीग्रहणादन्यपत्नीजनितानां न ब्राह्मणादि-जातित्वम् । तथाच देवलः—“ द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अववाट इति ख्यातः शूद्रधर्मा स जातितः ॥ व्रतहीना न संस्कार्याः स्वतन्त्रास्वपि ये सुताः उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्या इव बहिष्कृताः ॥ ” व्यासः—“ ये तु जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतोऽन्यथा । ” याज्ञवल्क्योऽपि—“ सवर्णभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ” (अ. १ श्लो. ९०) इत्यभिधाय “ विनास्वेष विधिः स्मृतः ” (या. अ. १ श्लो. ९२) इति ब्रुवाणः प्रत्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणादिजातित्वं निश्चिकाय ॥ ५ ॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

आनुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्घे उत्पादिताः पुत्राः, यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां, क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायां तान्मातृहीनजातीयत्वदोषाद्-हितान्पितृसदृशान् तु पितृसजातीयान्मन्वादय आहुः । पितृसदृशग्रहणान्मातृजाते-रुत्कृष्टाः पितृजातितो निरुत्कृष्टा ज्ञेयाः । एतेषां च नामानि मूर्धावसिक्त-माहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि, वृत्तयश्चैषामुक्तान्सोक्ताः—हस्त्यश्वरथ-शिक्षा अन्नधारणं च मूर्धाभिषिक्तानां, नृत्यगीतनक्षत्रजीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां, द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवादुर्गान्तःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणा-नामिति ॥ ६ ॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।

द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ॥ ७ ॥

एष पारम्पर्यागततया नित्यो विधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानामुक्तः एकेन द्वाभ्यां च वर्णाभ्यां व्यवहितसूतपन्नानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन शूद्रायामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं विधिं जानीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।

निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥ ८ ॥

कन्याग्रहणादत्रोदायमित्यध्याहार्यम् । “विनास्वेप विधिः स्मृतः” (अ. १ श्लो. ९२) इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूदायामम्बष्ठो जायते । शूद्रकन्यायामूदायां निषाद उत्पद्यते । यः संज्ञान्तरेण पारशव-
श्चोच्यते ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।

क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुस्त्रो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूदायां क्रूरनेष्टः क्रूरकर्मरतिश्च क्षत्रशूद्रस्वभाव उग्राख्यः पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्पडेटेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्य क्षत्रियादित्यजीपु, क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयोः क्षियोः, वैश्यस्य च शूद्रायां, वर्णत्रयाणामेते षट् पुत्राः सवर्णपुत्रकार्यापेक्षयापसदा अवसन्ना निकृष्टाः स्युः ॥ १० ॥

एवमनुलोमावुक्त्वा प्रतिलोमानाह—

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।

वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

अत्र विवाहासंभवात्कन्याग्रहणं त्रीन्मात्रप्रदर्शनार्थम् । अत्रैव श्लोके राजविप्राङ्गनासुताविति ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जात्या सुतनामा संजायते । वैश्यायथाकर्म क्षत्रियाब्राह्मण्योर्मागधवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः । एषां च दृष्टयो मनुनैवाभिधास्यन्ते ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ १२ ॥

शूद्राद्वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु क्रमेणायोगवः क्षत्ता नृणामधमश्चण्डालश्च वर्णानां संकरो येषु जनयितव्येषु ते वर्णसंकरा जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।

क्षत्रवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तरेऽपि वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठः, क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायाभ्युग्रः, एतावानुलोम्येन यथा स्पर्शाविहौ तद्वदेकान्तरे प्रतिलोमजननेऽपि शूद्राक्षत्रियायां क्षत्ता, वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहः, एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ । एकान्तरोत्पन्नयोः स्पर्शा-
द्यनुज्ञानादनन्तरोत्पन्नानां सूतमागधायोगवानां स्पर्शादियोन्यत्वं सिद्धं भवति । अत-
श्चण्डाल एवैकः प्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनान्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

मातृदोषादिति हेतूपन्यासादनन्तरग्रहणमनन्तरवच्चैकान्तरव्यन्तरप्रदर्शनार्थम् । ये द्विजातीनामनन्तरैकान्तरव्यन्तरजातिस्त्रीष्वानुलोम्येनोत्पन्नाः पूर्वश्रुक्ताः पुत्रस्तान्हीनजातिमातृदोषान्मातृजातिव्यपदेशयानाचक्षते । मातापितृव्यतिरिक्तसंकीर्णजातित्वे-
ऽप्येषां मातृजातिव्यपदेशकथनं मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामातृतो नाम जायते ।

आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः ॥ १५ ॥

क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्नोऽथ उग्र चासौ कन्या चतुग्रकन्या तस्यां ब्राह्मणादाह-
तनामा जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्नाम्बष्ठ तस्यां ब्राह्मणादाभीरालयो जायते ।
शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना आयोगवी तस्यां ब्राह्मणाद्धिग्वणो जायते ॥ १५ ॥

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगवः क्षत्ता चण्डालश्च मनुष्याणामधम इत्येते त्रयो व्युत्क्रमेण वैश्याक्षत्रिया-
ब्राह्मणीषु पुत्रकार्यादपगताजयः शूद्रा जायन्ते । पुत्रकार्याक्षमत्त्वप्रतिपादनार्थश्रुक्ता-
नामप्येषां पुनर्वचनम् । एवमुत्तरश्लोकोक्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु ।

प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

क्षत्रियाब्राह्मणयोर्मगधवैदेहौ क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूत इत्येवं प्रातिलोम्येनापरेऽपि त्रयः
पुत्रकार्यादपसदा जायन्ते ॥ १७ ॥

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ।

शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुकुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

निषादाच्छूद्रायां जातो जात्या पुक्कसो भवति । निषाद्यां पुनः शूद्राणो जात-
स कुकुटकनामा स्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ।

वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १९ ॥

शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता । क्षत्रियेण शूद्रायां जाता उग्र्या । तेन तस्यां जातः श्वपाक इत्युच्यते । वैदेहकेनाम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १९ ॥

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।

तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्वात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्विजातयः सवर्णासु स्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयन्ते ते चेदुपनयनाख्यव्रतहीना भवन्ति तदा तानकृतोपनयनान्वात्येत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् । “ अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते ” (अ. २ श्लो. ३९) इत्युक्तमपि वात्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्याप्युपकाराक्षमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन्संकीर्णप्रकरणेऽनूदितम् ॥ २० ॥

वात्याचु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः ।

आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥ २१ ॥

वात्याद्ब्राह्मणात् “सवर्णासु” (अ. १० श्लो. २०) इत्यनुवृत्तेर्ब्राह्मण्यां पापस्वभावो भूर्जकण्टको जायते । तथा आवन्त्यवाटधानपुष्पधशैखा जायन्ते । एकस्य चैतानि देशभेदप्रसिद्धानि नामानि ॥ २१ ॥

श्लो मल्लश्च राजन्याद्वात्यान्निच्छिविरेव च ।

नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥ २२ ॥

क्षत्रियाद्वात्यात्सवर्णायां श्लहमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविडाख्या जायन्ते । एता-
न्यप्येकस्यैव नामानि ॥ २२ ॥

वैश्याचु जायते वात्यात्सुधन्वाचार्य एव च ।

कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥ २३ ॥

वैश्यात्पुनर्वात्यात्सवर्णायां सुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्या जायन्ते । एकस्य चैतान्यपि नामानि ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।

स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥ २४ ॥

ब्राह्मणादिवर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेन, सगोत्रादिविवाहेन, उपनयनरूपस्वकर्मत्यागेन वर्णसंकरो नाम जायते । अतो युक्तगस्मिन्प्रकरणे वात्यानामभिधानम् ॥ २४ ॥

संकीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।

अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

ये संकीर्णयोनयः प्रतिलोमैरुलोमैश्च परस्परसंबन्धाज्जायन्ते तान्विशेषेण वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।

मागधः क्षत्रजातिश्च तथाऽयोगव एव च ॥ २६ ॥

एते षड्कलक्षणाः सुतादय उत्तरार्थमन्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ।

मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सुतोत्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा शूद्रेण वैश्यायां जात आयोगवः, आयोगव्यामेव । मातृजातौ वैश्यायां, प्रवरासु क्षत्रिया-
ब्राह्मणीयोनिषु, चकारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ, सर्वत्र सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति । लघु-
शतृ च न पित्रपेक्षया किंतु मातृजात्यादिषु चातुर्वर्ण्येष्वाप्येव पितृतोऽधिकगर्हितपु-
त्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्, तत्सदृशान्पितृतोऽधिकगर्हितान्, स्वजातावपि जनयन्ती-
त्येतावदेवाप्राप्तत्वादेनेन विधीयते । किंतु जघन्यवर्णेनोत्तमवर्णस्त्रीषु जनितत्वात्क्रि-
यादुष्टा . आयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रियादुष्टाभ्यां मातापितृभ्यां तुल्याभ्यामपि
जनिते आयोगवादिषु त्रे ब्रह्महन्त्रनन्तरजनितो ब्रह्महन्तृमातापितृजनितवदधिकदुष्ट एव
न्याय्यः । शूद्रब्राह्मणादिजातीयेन शूद्रब्राह्मण्यादिसजातीयायां जनितः पितृतुल्यएवो-
चितो ननु क्रियादुष्टोभयजनितोऽपि ॥ २७ ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते ।

आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥ २८ ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्याद्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने
ब्राह्मणस्यातुलोभ्याद्विज उत्पद्यते, सजातीयायां च द्विजो जायते । एवं बाह्येष्वपि क्षत्रि-
यवैश्याभ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मणयोर्जातिषुत्कर्षापकमो भवति । शूद्रजातप्र-
तिलोमापेक्षया द्विजाद्युत्पन्नप्रतिलोमप्राशस्त्यार्थमिदम् । मेधातिथिस्तु-द्विजत्वप्रति-
पादकमेतदेवां वचनमुपनयनार्थमित्याह । तत्र । “ प्रतिलोमजास्तु धर्महीनाः ” इति
गौतमेन संस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥

ते चापि बाह्यान्सुबह्वंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।

परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

ते आयोगवादयः षट् परस्परजातीयासु भार्यासु सुबह्वनातुलोभ्येऽप्यधिकदुष्टान्स-
त्क्रियाबहिर्भूताञ्जनयन्ति । तद्यथा । आयोगवः क्षत्रजायायामात्मनो हीनतरं जन-
यति, तथा क्षताप्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पादयति । एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु
द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।

तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टं चण्डालारूपं प्राणिनं प्रसूयते जनयत्येवं बाह्यश्चण्डा-
लादिवर्णचतुष्टये चण्डालादिभ्योऽप्यपकृष्टं पुत्रं प्रसूयते ॥ ३० ॥

एतदेव विस्तारयति—

प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्या बाह्यतरान्पुनः ।

हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

अत्र मेधातिथिगोविन्दराजयोर्व्याख्यानं—चातुर्वर्ण्यबाह्याश्चण्डालक्षत्रायोगवाः शूद्र-
प्रभवाक्षयश्चातुर्वर्ण्ये गच्छन्त आत्मनो हीनतरान् परस्परापेक्षयापकृष्टोत्कृष्टवर्णप्रभव-
त्वात्पञ्चदशवर्णान्संपादयन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रायामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रि-
याब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति, एवं वैश्यायां ततोऽप्यपसदं, क्षत्रियायां ब्राह्मणी-
जातादुत्कृष्टं जनयति, ततोऽपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं, ततोऽपि हीनं
ब्राह्मण्यां जनयति, एवं क्षत्रायोगवावपि चातुर्वर्ण्यं चतुरश्वतुरो जनयतः । इत्येते शूद्र-
प्रभवचण्डालक्षत्रायोगवेभ्यश्चातुर्वर्ण्यद्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते । आत्मना च चण्डालक्ष-
त्रायोगवाक्षय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश उत्पद्यन्ते । एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः
प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्ति । एवं षष्टिश्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति । ते तु
परस्परगमनेन नानावर्णाञ्जनयन्तीति । नैतन्मनोहरम् । पूर्वश्लोके षण्णां प्रतिलोमजा-
नां प्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथनत्वाच्चास्य । अत्रापि श्लोके प्रतिकूलं वर्तमाना इत्युपादा-
नात्प्रतिलोमजमात्रविषयोऽयं श्लोको नातुलोमजविषयः । तथा च वैश्यक्षत्रियब्राह्मण-
प्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्त्येवं षष्टिरिति न संगच्छते । नच संभवमात्रेणैवेयं
षष्टिरुक्ता न दुष्टतया, शूद्रप्रभवायोगवक्षतृचण्डाला एव चातुर्वर्ण्यसंतानोपेताः पञ्च-
दश गहिता इति वाच्यम् । यतो वैश्यक्षत्रियाभ्यामपि प्रतिलोमत उत्पादितानां
त्रयाणां हीनत्वात्तैरपि चातुर्वर्ण्यं जनितानां गहितत्वस्य संभवात् “तथा बाह्यतरं
बाह्यश्चातुर्वर्ण्यं प्रसूयते” (अ. १० श्लो. ३०) इति मनुनैवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात् ।
शुवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वाच्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिरिति सर्वथैवाप्रकृतम् ।
नहि संकीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ण्यगणनोचिता । किंच “वर्णान्पञ्चदश प्रसूयन्ते” इति
श्रूयमाणद्वादशजनानुक्त्वा ते चात्मना चण्डालक्षत्रायोगवाक्षय इत्येवं शूद्रप्रभवाः
पञ्चदशेति न युक्तम् । अपि चात्मना सह पञ्चदश संपादयन्तीति न संगच्छते ।
असंपाद्यत्वादात्मनः पञ्चदश संपद्यन्त इति च व्याख्यानेऽध्याहार एव दोषस्तस्मादेवं
व्याख्यायते ।—प्रतिकूलं वर्तमानाः प्रतिलोमजाः बाह्याः, द्विजप्रतिलोमजेभ्यो निकृष्ट-
त्वात् । शूद्रप्रभवायोगवक्षतृचण्डालाक्षयः । पूर्वश्लोकादनुवर्तमाने चातुर्वर्ण्ये स्वजातौ
“एते षट् सदृशान्” (अ. १० श्लो. २७) इत्यत्र सजातपुत्रस्य पितृतो गहि-
तत्वाभिधानादात्मापेक्षया बाह्यान्तरान्प्रत्येकं पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति । तद्यथा आयो-
गवश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु चायोगव्यामात्मनो निकृष्टान्पञ्च पुत्राञ्जनयन्ति । एवं क्षतृचण्डाला-
वपि प्रत्येकं पञ्च पुत्राञ्जनयतः । इत्थं बाह्याक्षयः पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति । तथातुलो-
मजेभ्यो हीना वैश्यक्षत्रियप्रभवा मागधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान्पूर्ववच्चातुर्वर्ण्य-
स्त्रीषु सजातौ प्रत्येकं पञ्च पुत्राञ्जनयन्तो हीना अपि त्रयः पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति ।
एवं त्रिंशदेते भवन्ति । अथवा बाह्यशब्दो हीनशब्दश्च पदेव प्रतिलोमजानाह । अत्र

बाह्याश्रण्डालक्षत्रायोगवैदेहमागधस्ताः पञ्चथोत्तरसुत्कर्षान्प्रातिलोभ्येन स्त्रीषु वर्तमाना बाह्यतरान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति । तद्यथा—चण्डलः क्षत्रियादिषु पञ्चसु स्त्रीषु, क्षत्रायोगव्यादिषु चतसृषु, आयोगवो वैदेह्यादितिसृषु, वैदेहो मागधीस्तयोः, मागधः सत्यां, सतस्तु प्रतिलोभाभावात्प्रातिलोभ्येन पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयति । पुनरिति निर्देशाद्धीना स्तादयश्चण्डालान्ताः पञ्चथोत्तरमपकर्षादातुलोभ्येनापि प्रतिलोभोक्तरीत्या स्वापेक्षया हीनान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति । एवं त्रिंशदेते भवन्ति ॥ ३१ ॥

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् ।

सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥

केशरचनादिः प्रसाधनस्तस्योपचारज्ञं अदासमुच्छिष्टभक्षणादिदासकर्मरहितमङ्गसंवाहनादिदासकर्मजीवनं पाशबन्धनेन मृगादिवाख्यवृत्त्यन्तरजीवनं सैरिन्ध्रनामानं “मुखबाहुरूपजानाम्” (अ. १० श्लो ४५) इति श्लोके वक्ष्यमाणो दस्युरायोगवस्त्रीजातौ शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायां जनयति, तच्चास्य मृगादिभारणं देवपित्रौषधार्थं वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

मैत्रेयकं तु वैदेहो माधूकं संप्रसूयते ।

नृन्प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥ ३३ ॥

वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातो वैदेहः प्रकृतायामायोगव्यां मैत्रेयाख्यं मधुरभाषिणं जनयति । यः प्रातर्घण्टामाहत्य राजप्रभृतीन्सततं वृत्त्यर्थं स्तौति ॥ ३३ ॥

निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम् ।

कैवर्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्राशुक्तायामायोगव्यां मार्गवं दासापरनामानं नौव्यहारजीविनं जनयति । आर्यावर्तदेशवासिनः कैवर्तशब्देन यं कीर्तयन्ति ॥ ३४ ॥

मृतवस्त्रभृत्सु नारीषु गर्हितान्नाशनासु च ।

भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः ॥ ३५ ॥

सैरिन्ध्रमैत्रेयमार्गवा हीनजातीयास्त्रयः मृतवस्त्रपरिधानासु कूरासुच्छिष्टादिभक्षणाशनायोगवीषु पितृभेदाद्भिन्ना भवन्ति ॥ ३५ ॥

कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ।

वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

“वैदेह्यामेव जायते” (अ. १० श्लो. ३७) इत्युत्तरत्र श्रवणात्, अत्राप्याशङ्क्यायां सैव संबध्यते । निषादाद्वैदेह्यां जातः कारावराख्यश्चर्मच्छेदनकारी जायते । अतएव औशनसे कारावराणां चर्मच्छेदनाचरणमेव वृत्तित्वेनोक्तम् । वैदेहकादन्ध्रमेदाख्यौ ग्रामबहिर्वासिनौ । अन्तरानिर्देशाद्वैदेहकेन च वैदेह्यां जातस्य गर्हितवैदेह-

कस्याप्युचितत्वात्, कारावरनिषादजात्योश्चात्र श्लोके संनिधानात्, कारावरनिषाद-
नियोरेव क्रमेण जायते ॥ ३६ ॥

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।

आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यमेव जायते ॥ ३७ ॥

वैदेह्यां चण्डालात्पाण्डुसोपाकाख्यो वेशुव्यवहारजीवी जायते । निषादेन च
वैदेह्यमेवाहिण्डिकाख्यो जायते । अस्य च बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणादाहिण्डिका-
नामित्यौशनसे वृत्तिरुक्ता । समानमातापितृकत्वेऽपि कारावराहिण्डिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रव-
णाद्व्यपदेशभेदः ॥ ३७ ॥

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।

पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ३८ ॥

शूद्रायां निषादेन जातायां पुक्कस्यां चण्डालेन जातः सोपाकाख्यः पापात्मा,
सर्वदा साधुभिर्निन्दितो, मारणोचितापराधस्य मूलं वध्यस्तस्य व्यसनं राजादेशेन
मारणं तेन वृत्तिर्यस्य स जायते ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ।

श्मशानगोचरं मूत्रे बाह्यानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

निषादी चण्डालादन्यावसायिसंज्ञं चण्डालादिभ्योऽपि दुष्टतमं श्मशानवासिनं
तद्वृत्तिं च जनयति ॥ ३९ ॥

संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।

प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ ४० ॥

वर्णसंकरविषये एता जातायो, यस्येयं जनयित्री अयं जनकः स एवंजातीय
इत्येवं पितृमातृकथनपूर्वकं दर्शिताः । तथा गृहाः प्रकटा वा तज्जात्युदितकर्मानुष्ठानेन
ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः ।

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

द्विजातिसमानजातीयास्तु जाताः, तथालोभ्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः
क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विजधर्मिण उपनेयाः । “ ताननन्तरनान्नस्तु ” (अ.
१० श्लो. १४) इति यदुक्तं तत्तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमः
स्यादत्त एषां द्विजातिसंस्कारार्थमिदं वचनम् । ये पुनरन्ये द्विजात्युत्पन्ना अपि सुता-
दयः प्रतिलोमजास्ते शूद्रधर्माणो नैषामुपनयनमस्ति ॥ ४१ ॥

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।

उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

सजातिजानन्तरजाः, तपःप्रभावेण विश्वामित्रवत्, बीजप्रभावेण ऋष्यशृङ्गा-
दिवत्, कृतव्रतादौ मनुष्यमध्ये जात्युत्कर्षं गच्छन्ति । अपकर्षं च वक्ष्यमाणहेतुना
यान्ति ॥ ४२ ॥

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

इमा वक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातय उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च याजनाध्या-
पनप्रायश्चित्ताव्यर्थदर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोकं शूद्रतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाश्चौड्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।

पारदाःपह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः सन्तः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः ॥ ४४ ॥

मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः ।

स्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूदाणां क्रियालोपादिना या जातयो बाह्या जाता स्लेच्छभाषा-
युक्ता आर्यभाषोपेता वा ते दस्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।

ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ४६ ॥

ये द्विजानामातुलोम्पेनोत्पन्नाः “षडेतेऽपसदाः स्मृताः” (अ. १० श्लो. १०) इति ॥
तेषामपि पितृतो जघन्यत्वेनापसदशब्देन प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते द्विजात्युपकार-
कैरेव निन्दितैर्वक्ष्यमाणैः कर्मभिर्जिवेषुः ॥ ४६ ॥

सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् ।

वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥ ४७ ॥

सूतानामश्वदमनयोजनादि रथसारथ्यं जीवनार्थम् । अम्बष्ठानां रोगशान्त्यादि
चिकित्सा, वैदेहकानामन्तःपुररक्षणम्, मागधानां स्थलपथवणिज्या ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ।

मेदान्ध्रुचुश्चुमदूनामारण्यपशुर्हिसनम् ॥ ४८ ॥

निषादानास्तृक्तानां मत्स्यवधः, आयोगवस्य काष्ठतक्षणं, मेदान्ध्रुचुश्चुमदूनामारण्य-
पशुमारणम् । चुश्चुर्मदुश्च वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बौद्धव्यौ ।
वन्दिस्त्री च क्षत्रियेण शूदायां जाता सोमैव ग्राह्या ॥ ४८ ॥

क्षत्रुप्रपुक्कसानां तु बिलौकोवधबन्धनम् ।

धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

क्षत्रादीनां बिलनिवासिगोधादिवधबन्धनं, धिग्वणानां चर्मकरणं “चर्मकार्यं तद्वि-

क्रयश्च जीवनं धिग्वणानाम् " इत्यौशनसदर्शनात् । अतएव कारावरेभ्य एषां वृत्ति-
च्छेदः । वेणानां कांस्यसुरजदिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ।

वसेयुरेते विज्ञाना वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

ग्रामादिसमीपे ख्यातदृक्षश्चैत्यद्रुमः तन्मूले श्मशानपर्वतवनसमीपेषु चामी प्रका-
शकाः स्वकर्मभिर्जावन्तो वसेयुः ॥ ५० ॥

चण्डालश्वपचानां तु वहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ।

अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।

कार्णायिसमलंकारः पारिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

प्रतिश्रयो निवासः चण्डालश्वपाकानां तु ग्रामाद्बहिर्निवासः स्यात् । पात्ररहिताः
कर्तव्या यत्र लोहादिपात्रे तैर्भुक्तं तत्संस्कृत्यापि न व्यवहर्तव्यं, धनं चैषां कुकुरखरं
न वृषभादि, वासांसि च शववस्त्राणि, भिन्नशरावादिषु च भोजनं, लौहवल्यादि चालं-
करणं, सर्वदा च भ्रमणशीलत्वम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ।

व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

धर्मादुष्ठानसमये चण्डालश्वपाकैः सह दर्शनादिव्यवहारं न कुर्यात् । तेषां च ऋण-
दानग्रहणादिव्यवहारो विवाहश्च समानजातीयैः सहान्योन्यं स्यात् ॥ ५३ ॥

अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।

रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरैषु च ॥ ५४ ॥

अन्नमेषां परायत्नं कार्यं, साक्षादेभ्यो न देयं किंतु प्रेष्यैर्भिन्नपात्रे दातव्यम् । ते च
रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यट्टेयुः ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिहिता राजशासनैः ।

अवान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवा ग्रामादौ क्रयविक्रयादिकार्यार्थं राजाज्ञया चिह्नाङ्किताः सन्तः पर्यट्टेयुः । अ-
नाथं च शवं ग्रामान्निर्हरेयुरिति शास्त्रमर्यादा ॥ ५५ ॥

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।

वध्यवासांसि गृहीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥

वध्यांश्च शास्त्रानतिक्रमेण शलारोपणादिना सर्वदा राजाज्ञया हन्युस्तद्वस्त्रशय्यालं-
कारांश्च गृहीयुः ॥ ५६ ॥

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।

आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्णत्वादपेतं मनुष्यं संकरजातं लोकतस्तथात्वेनाविज्ञातमतएवार्थसदृशं वस्तुतः
पुनरनार्यं, निन्दितयोन्ययुरूपाभिश्चेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्निश्चिद्ययात् ॥ ५७ ॥

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।

पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

निष्ठुरत्वपरुषभाषित्वहिंस्रत्वविहिताननुष्ठातृत्वानि संकरजातित्वं अस्मिँल्लोके प्रक-
टीकुर्वन्ति ॥ ५८ ॥

यस्मात्—

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।

न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ५९ ॥

असौ संकरजातो दुष्टयोनिः पितृसंबन्धि दुष्टस्वभावत्वं सेवते मातृसंबन्धि वोभ-
यसंबन्धि वा । न कदाचिदसावात्मकारणं गोपयितुं शक्नोति ॥ ५९ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिःसंकरः ।

संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥

महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिःसंकरः प्रच्छन्नो भवति स मनुष्यो जनकस्वभावं
स्तोत्रं प्रचुरं वा सेवत एव ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः ।

राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

यस्मिन्राष्ट्रे एते वर्णसंकरा वर्णानां दूषका जायन्ते तद्राष्ट्रं राष्ट्रासिजनैः सह
क्षिप्रमेव नाशमेति । तस्माद्राजा वर्णानां संकरो निरसनीयः ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।

स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

गोब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतरस्यापि परित्राणार्थं दुष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः
प्रतिलोमजानां स्वर्गप्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

[श्राद्धकर्मातिथेयं च दानमस्तेयमार्जवम् ।

प्रजनं स्वेषु दारेषु तथा चैवानसूयता ॥ १ ॥]

एतं सामासिकं धर्मं चार्तुवर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥

हिंसात्यागो, यथार्थाभिधानम्, अन्यायेन परधनस्याग्रहणं, मृजलादिना विशुद्धिः,

इन्द्रियसंयम इत्येवं धर्मं संक्षेपतश्चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयं मनुराह । प्रकरणसामर्थ्यात्संकीर्णानामप्ययं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६३ ॥

इदानीं “ सर्ववर्णेषु तुल्यासु ” (अ. १० श्लो. ९) इत्युक्तलक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मण्यादि दर्शयितुमाह—

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ।

अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः प्रजायत इति सामर्थ्यात्स्त्रीरूपः स्यात् । सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोदा सती प्रसूयते सा दुहितरमेव जनयति । साप्यन्येन ब्राह्मणेनोदा सती दुहितरमेव जनयति । साप्येवमेव सप्तमे युगे जन्मनि स पारशवाख्यो वर्णो बीजप्राधान्याद्ब्राह्मण्यं प्राप्नोति । आसप्तमाद्युगादित्यभिधानात्सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः संपद्यत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।

क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५ ॥

एवं पूर्वश्लोकोक्तरीत्या शूद्रो ब्राह्मणतां याति ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति । ब्राह्मणोऽत्र ब्राह्मणाच्छूद्रायास्तत्पन्नः पारशवो ज्ञेयः । स यदि पुमान्केवलशूद्रोद्वाहेन तस्यां पुमांसमेव जनयति, सोऽपि केवलशूद्रोद्वाहेनापरं पुमांसमेव जनयति, सोऽप्येवं, तदा स ब्राह्मणः सप्तमं जन्म प्राप्तः केवलशूद्रतां बीजनिकर्षात्क्रमेण प्राप्नोति । एवं क्षत्रियाद्वैश्याच्च शूद्रायां जातस्योत्कर्षापकर्षौ जानीयात् । किंतु जातेरपकर्षात् “जात्युत्कर्षौ युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा” (अ. १ श्लो. ९६) इति याज्ञवल्क्यदर्शनाच्च क्षत्रियाज्जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ । वैश्याज्जातस्य ततोऽप्युत्कर्षात् । याज्ञवल्क्येनापि वाशब्देन पश्चान्तरस्य संगृहीतत्वाद्वृद्धव्याख्यातुरोधाच्च तृतीयजन्मन्युत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ । अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणेन वैश्यायां जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ, क्षत्रियायां जातस्य तृतीये, क्षत्रियेण वैश्यायां जातस्य तृतीये एव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।

ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं केति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

एकः शूद्रायां यदृच्छया अनुदायामपि ब्राह्मणादुत्पन्नोन्यथ ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातः द्वयोर्मध्ये कचोत्पन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः स्यात्संशयबीजं च यथा बीजोत्कर्षात् । ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातः साधुः शूद्रः, एवं क्षत्रोत्कर्षाद्ब्राह्मण्यामपि शूद्रेण जातः किमिति साधुः शूद्रो न स्यात् ॥ ६६ ॥

तत्र निर्णयमाह—

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेदुणैः ।

जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

शत्र्यायां त्रियां ब्राह्मणाज्जातः स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैस्तुष्टीयमानैर्गुक्तः प्रशस्यो भवति । शत्रेण पुनर्ब्राह्मण्यां जातः प्रतिलोमत उत्पन्नतया शत्रुधर्मेष्वप्यनाधिकाराद-
प्रशस्य इति निश्चयः । न्यायप्राप्तोऽप्यर्थो वचनप्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।

वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

पारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयाविति व्यवस्थिता शास्त्रमर्यादा । पूर्वं पारशवः
शदाजातत्वेन जातिवैगुण्यादनुपनेयः । प्रातिलोम्येन शत्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वादित्यु-
त्तरत्वेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

सुबीजं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा ।

तथार्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६९ ॥

यथा शोभनबीजं शोभनक्षेत्रे जातं समृद्धं भवत्येवं द्विजातेर्द्विजातित्रियां सवर्णा-
यामानुलोम्येन च क्षत्रियावैश्ययोजातः सवर्णसंस्कारं क्षत्रियवैश्यसंस्कारं च सर्वं
श्रौतं स्मृतं चार्हति । नच पारशवचण्डालाविति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थमेतत् ॥ ६९ ॥

दर्शनान्तराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्थैर्यार्थमाह—

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।

बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

केचित्पण्डिता बीजं स्तुवन्ति, हरिण्याद्युत्पन्नक्रष्यशृङ्गादेर्वृक्षानित्वदर्शनात् ।
अपरे पुनः क्षेत्रं स्तुवन्ति, क्षेत्रस्वामिपुत्रत्वदर्शनात् । अन्ये पुनर्बीजक्षेत्रे उभे
अपि स्तुवन्ति, सुबीजस्य सुक्षेत्रे समृद्धिदर्शनात् । एतस्मिन्मतभेदे वक्ष्यमाणेयं
व्यवस्था ज्ञेया ॥ ७० ॥

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।

अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ७१ ॥

ऊपरप्रदेशे बीजमुप्तं फलमददन्तराल एव विनश्यति । शोभनमपि क्षेत्रं बीजर-
हितं स्थण्डिलमेव केवलं स्यान्न तु सस्यमुत्पद्यते । तस्मात्प्रत्येकनिन्दया “सुबीजं
चैव सुक्षेत्रम्” (अ. १० श्लो. ६९) इति प्रागुक्तमुभयप्राधान्यमेवाभिहितम् ॥ ७१ ॥

इदानीं बीजप्रधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह—

यस्माद्धीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्धीजं प्रशस्यते ॥ ७२ ॥

यस्माद्धीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिण्यादिजाता अपि ऋष्यशृङ्गादयो मुनित्वं
प्राप्ताः, पूजिताश्चाभिवाद्यत्वादिना, वेदज्ञानादिना प्रशस्ता वाचा संस्तुतास्तस्माद्धीजं
प्रस्तुयते । एतच्च बीजप्राधान्यनिगमनं बीजयोन्योर्मध्ये बीजोत्कृष्टा जातिः प्रधान-
मित्येवंपरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माण्यर्था चानार्यकर्माण्यम् ।

संप्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

अदं द्विजातिकर्मकारिणं द्विजातिं च अद्रकर्मकारिणं ब्रह्मा विचार्य “ न समौ नासमौ ” इत्यवोचत् । यतः अद्रो द्विजातिकर्मापि न द्विजातिसमः, तस्यानधिकारिणो द्विजातिकर्माचरणेऽपि तत्साम्याभावात् । एवं अद्रकर्मपि द्विजातिर्न अद्रसमः, निषे-
द्धसेवनेन जात्युत्कर्षस्यानपायात् । नाप्यसमौ निषिद्धाचरणेनोभयोः साम्यात् ।
तस्माद्यस्य विगर्हितं तत्तेन न कर्तव्यमिति संकरपर्यन्तवर्णधर्मोपदेशः ॥ ७३ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामापद्धर्मं प्रतिपादयिष्यन्निदमाह—

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।

ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट् कर्माणि
वक्ष्यमाणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

तानि कर्माण्याह—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ ७५ ॥

अध्यापनाध्ययने साङ्गस्य वेदस्य, तथा यजनयाजने, दानप्रतिग्रहौ चेत्येतानि षट्
कर्माणि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ॥ ७५ ॥

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

अस्य ब्राह्मणस्यैवामध्यापनादीनां षण्णां कर्मणां मध्यायाजनमध्यापनं विशुद्धप्र-
तिग्रहः “ द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत्प्रशस्तेभ्यो द्विजः ” इति वचननिर्देशाद्विजातेः
प्रतिग्रह इत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि वृत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि
निवर्तन्ते । अध्ययनयागदानानि तु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरन्निति स्थितिः ।

न तौ प्रति हि तान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

यथा क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निवर्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवथा ।
यस्मान्मनुः प्रजापतिस्तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन
नोक्तवान् । एवं वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं याजिः ॥ ७९ ॥

शस्त्रं खड्गादि अस्त्रं बाणादि एतद्वारणं प्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य च दृश्यर्थम् ।
वाणिज्यपशुरक्षणकृषिकर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि । धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययन-
यागा भवन्ति ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।

वार्ता कर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८० ॥

वेदाभ्यासो वेदाध्यापनं रक्षावार्ताभ्यां दृश्यार्थाभ्यां सहोपदेशात् ब्राह्मणस्य, प्रजारक्षणं
क्षत्रियस्य, वाणिज्यं पशुपाल्यं वैश्यस्य, एतान्येतेषां दृश्यर्थकर्मसु श्रेष्ठानि ॥ ८० ॥

अधुना आपद्धर्ममाह—

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१ ॥

यथोक्तेनाध्यापनादिस्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्माहुष्ठानकुटुम्बसंवर्धनपूर्वकम-
जीवन्, क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षणादिना जीवेत् । यस्मात्क्षत्रियधर्मोऽस्य
संनिकृष्टा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२ ॥

ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामजीवन्केन प्रकारेण वर्तेतेति यदि संशयः
स्यात्तदा कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमवतिष्ठेत् । कृषिगोरक्षग्रहणं वाणि-
ज्यदर्शनार्थम् । तथाच विक्रेयाणि वक्ष्यति । स्वयंकृतं चेदं कृष्यादि ब्राह्मणापवृत्तिः ।
अस्वयंकृतस्य “ क्रतामृताभ्यां जीवेत ” (अ. ४ श्लो. ४) इत्यनापद्येव
विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

संप्रति कृष्यादेर्बलाबलमाह—

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा वैश्यवृत्त्यापि जीवन्भूमिष्ठजन्तुहिंसाबहुलां बलीवर्दादिपरा-
धीनां कृषिं यत्नतस्त्यजेत् । अतः पशुपालनाद्यभावे कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम् । क्षत्रि-
योऽपि वा इत्युपादानात्क्षत्रियस्याप्यात्मियवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ॥ ८३ ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ ८४ ॥

साध्विदं जीवनमिति कृषिं केचिन्मन्यन्ते, सा पुनर्जीविका साधुभिर्निन्दिता, य-
स्माद्वलकुडालादिलोहप्रान्तं काष्ठं भूमिं भूमिष्ठजन्तून् हन्ति ॥ ८४ ॥

इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ।

विदूषण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चात्मीयवृत्तेरसंभवे, धर्मं प्रति यथोक्तनिष्णातत्वं त्यजतो वैश्येन यद्विक्रेतव्यं द्रव्यजातं तद्रक्ष्यमाणवर्जनीयवर्जितं धनवृद्धिकरं विक्रेयम् ॥ ८५ ॥
तानि वर्जनीयान्याह—

सर्वान्नसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ।

अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

सर्वानचोद्यमानानधर्मान् यथा सिद्धार्थतिलपाषाणलवणपशुमनुष्यान् न विक्रीणीत रसत्वेनैव लवणस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधो दोषगौरवज्ञापनार्थः । तच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थमेव मन्यस्यापि पृथङ्निषेधो व्याख्येयः ॥ ८६ ॥

सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।

अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ ८७ ॥

सर्वं तन्तुनिर्मितं वस्त्रं कुसुम्भादिरक्तं वर्जयेत् । शण्डमातन्तुमयान्याविकलोमभवानि च यद्यलोहितान्यपि भवेयुस्तथापि न विक्रीणीत । तथा फलमूलगुह्येषादीनि वर्जयेत् ॥ ८७ ॥

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ।

क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

जललोहविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदधानि तथा गन्धवन्ति सर्वाणि कर्पूरादीनि, क्षौद्रं माक्षिकं, मधु मधूच्छिष्टं “सन्नामरमधूच्छिष्टम्” इति याज्ञवल्क्येन पठितं वर्जयेत् ॥ ८८ ॥

आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।

मद्यं नीलं च लाक्षां च सर्वाश्चैकशफास्तथा ॥ ८९ ॥

[त्रपुसीसं तथा लोहं तैजसानि च सर्वशः ।

वालांश्चर्म तथास्थानि सस्नायूनि विवर्जयेत् ॥ ९० ॥]

आरण्यान्सर्वान्पशून्हस्त्यादीन्, दंष्ट्रिणः सिंहादीन्, तथा पक्षिजलजन्तून्, मयादीन्, एकशफांश्चाभादीन् न विक्रीणीत ॥ ८९ ॥

काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वधमेव कृषीवलः ।

विक्रीणीत तिलाञ्छूद्रान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ ९० ॥

कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलाहुत्पाद्य, द्रव्यान्तरेण मिश्राहुत्पत्यनन्तरमेव नतु लाभार्थं कालान्तरं प्रतीक्ष्य, धर्मनिमित्तमिच्छतो विक्रीणीत, निषिद्धस्य तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयं प्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥

भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

कृमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१ ॥

भोजनाभ्यङ्गदानव्यतिरिक्तं यदन्यन्निषिद्धं विक्रयादि तिलानां कुरुते, तेन पितृभिः सह कृमित्वं प्राप्तः कुकुरपुरीषे मज्जति ॥ ९१ ॥

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

ज्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

मांसलाक्षालवणविक्रयैर्ब्राह्मणस्तत्क्षणादेव पततीति दोषगौरवव्याख्यानार्थमेतत्, पञ्चानामेव महापातकिनां पातित्यहेतूनां वक्ष्यमाणत्वात् । क्षीरविक्रयाज्यहेण शूद्रतां प्राप्नोति । एतदपि दोषगौरवात्प्रायश्चित्तगौरवख्यापनार्थम् ॥ ९२ ॥

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण उक्तेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रतिषिद्धानां पण्यानामिच्छातो नतु प्रमादा-
द्व्यान्तरसंश्लिष्टानां सप्तरात्रविक्रयेण वैश्यत्वं गच्छति ॥ ९३ ॥

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥

रसा गुडादयो रसैर्धृतादिभिः परिवर्तनीयाः । लवणं पुनः रसान्तरेण न परिवर्तनीयं, सिद्धान्नं चामान्नेन परिवर्तनीयं, तिला धान्येन धान्यप्रस्थेनेत्येवं तत्समाः परिवर्तनीयाः ॥ ९४ ॥

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।

न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ९५ ॥

क्षत्रियः आपदं प्राप्तः एतेनेत्यभिधाय सर्वेण इत्यभिधानाद्ब्राह्मणगोचरतया नि-
षिद्धेनापि रसादिविक्रयेण वैश्यवजीवेन्न पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् । न केवलं क्षत्रियः क्षत्रियवदन्योऽपि ॥ ९५ ॥

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ९६ ॥

यो निकृष्टजातिः सन्, लोभादुत्कृष्टजातिविहितकर्मभिर्जीवित्तं राजा गृहीतसर्वत्वं कृत्वा तदानीमेव देशान्निःसारयेत् ॥ ९६ ॥

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।

परधर्मेण जीवन्हि सद्यः पतति जातितः ॥ ९७ ॥

विगुणमपि स्वकर्म कर्तुं न्याय्यं, न परकीयं संपूर्णमपि । यस्माज्जात्यन्तराविहि-
तकर्मणा जीवन् तत्क्षणादेव स्वजातितः पततीति दोषो वर्जनार्थः ॥ ९७ ॥

वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् ।

अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ९८ ॥

वैश्यः स्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि द्विजातिशुश्रूषयोच्छिष्टभोजनादीन्य-
कुर्वन् वर्तेत निस्तीर्णापत्कमशः शूद्रवृत्तितो निवर्तेत ॥ ९८ ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥ ९९ ॥

शूद्रः द्विजातिशुश्रूषां कर्तुमक्षमः क्षुद्रवसन्नपुत्रकलत्रः सपकारादिकर्मभिर्जीवेत् ॥ ९९ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।

तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १०० ॥

पूर्वोक्तकारुककर्मविशेषाभिधानार्थमिदम् । यैः कर्मभिः कृतैर्द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि
च कर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।

अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ १०१ ॥

ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् “ वरं स्वधर्मो
विगुणः ” (अ. १० श्लो. ९७) इत्युक्तत्वात्स्ववृत्तावेव वर्तमान इमां वक्ष्यमाणां
वृत्तिमनुतिष्ठेत् । अतश्च विगुणप्रतिग्रहादिस्ववृत्त्यसंभवे परवृत्त्याश्रयणं ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

सर्वतः प्रतिगृहीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।

पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

ब्राह्मण आपदं प्राप्तः सर्वेभ्योऽपि निन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्यात् अत्रार्था-
न्तरन्यासो नामालंकारः । यस्मात्पवित्रं गङ्गादि रथ्योदकादिना दुष्यतीत्येतच्छास्त्रि-
त्या नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

यस्मात्—

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥ १०३ ॥

ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्मो न भवति । यस्मात्स्वभावतः
पवित्रत्वेनाम्बुदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

यः प्राणात्ययं प्राप्तः प्रतिलोमजादन्नमन्नाति सोऽन्तरिक्षमिव कर्दमेन पापेन न
संवध्यते ॥ १०४ ॥

अत्र परकृतिरूपार्थवादमाह—

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्भुक्षितः ।

न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

ऋषिरजीगर्तारूपो ब्रह्मक्षितः सन्, पुत्रं शुनःशोपनामानं स्वयं विक्रीतवान् यज्ञे गौशतलाभाय यज्ञपूषे बद्धा विरासिता भूत्वा हन्तुं प्रचक्रमे । न च क्षुत्प्रतीकारार्थं तथा कुर्वन्पापेन लिप्तः । एतच्च बह्वचत्राज्ञणे शुनःशोपाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

श्वमांसमिच्छन्नातोऽर्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।

प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

वामदेवाख्य ऋषिर्धर्माधर्मज्ञः क्षुवार्तः प्राणत्राणार्थं श्वमांसं खादितुमिच्छन्दोषेण न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्री विजने वने ।

बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः ॥ १०७ ॥

भरद्वाजाख्यो मुनिः महातपस्वी पुत्रसहितो निर्जने वनेऽरण्ये उपित्वा क्षुत्पीडितो वृधुनाजस्तक्ष्णो बह्वीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥

क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ १०८ ॥

ऋषिर्विश्वामित्रो धर्माधर्मज्ञः क्षुत्पीडितश्चण्डालहस्ताद्वृहीत्वा कुकुरजघनमांसं भक्षितुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।

प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

गर्हितानामप्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां मध्याद्ब्राह्मणस्यासत्प्रतिग्रहो निष्कृष्टः परलोके नरकहेतुः । ततश्चापदि प्रथमं निन्दिताध्यापनयाजनयोः प्रवर्तितव्यं तदसंभवे त्वस्तत्प्रतिग्रहः इत्येवंपरमेतत् ॥ १०९ ॥

अत्र हेतुमाह—

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।

प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥ ११० ॥

याजनाध्यापने आपयनापदि च उपनयनसंस्कृतात्मनां द्विजातीनामेव क्रियेते । प्रतिग्रहः पुनर्निष्कृष्टजातेः शूद्रादपि क्रियते तस्मादसौ ताभ्यां गर्हितः ॥ ११० ॥

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

एनोग्रहणादसत्प्रतिग्रहयाजनाध्यापनैर्यदुपपन्नं पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाण-
क्रमेण जपहोमैर्नश्यति । असत्प्रतिग्रहजनितं पुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन 'भासं गोष्ठे
पयः पीत्वा' इत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसापगच्छति ॥ १११ ॥

शिलोज्ज्वलप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः ।

प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युज्ज्वलः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

ब्राह्मणः स्ववृत्त्याऽजीवन्यतस्ततोऽपि शिलोज्ज्वलं गृहीयान्न तु तत्संभवेऽसत्प्रति-
ग्रहं कुर्यात् । यस्मादसत्प्रतिग्रहाच्छिलः प्रशस्तः । मञ्जर्यात्मकानेकधान्योन्नयनं
शिलस्ततोऽप्युज्ज्वलः श्रेष्ठः । एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनमुज्ज्वलः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धने वा पृथिवीपतिः ।

याच्यः स्यात्सनातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

ज्ञातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावादमार्थं कुटुम्बावसादं गच्छद्भिः स्ववर्णरजतव्यतिरिक्तं
धान्यवस्त्रादि कुप्यं धनं यागाद्युपयुक्तं हिरण्यावप्यापत्प्रकरणात्क्षत्रियोऽप्युच्छाब्ज-
वर्ती याचितव्यः स्यात् । यश्च दातुं नेच्छति कृपणत्वेनावधारितः स त्याज्यो न
याचनीय इत्यर्थः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु " त्यागमर्हतीति तस्य देशे न वस्त-
व्यम् " इति व्याचक्षाते ॥ ११३ ॥

अकृतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च ।

हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

अकृतमनुसस्यं क्षेत्रं तत्कृतादुप्तसस्यात्प्रतिग्रहे दोषरहितं तथा गोछागमेषहिरण्य-
धान्यसिद्धानानां मध्यात्पूर्वं पूर्वमदुष्टम् । ततश्चैषां पूर्वपूर्वासंभवे परः परो ज्ञेयः ॥ ११४ ॥

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ ११५ ॥

दायाद्याः सप्त धनागमाः यथाधनाधिकारं धर्मादनपेताः तत्र दायोऽन्वयागतधनं,
लाभो निध्यादेः मैत्र्यादिलब्धस्य च, क्रयः प्रसिद्धः, एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां
धर्म्याः । जयधनं विजयत्वेन क्षत्रियस्य, धर्म्यः प्रयोगो वृद्ध्यादिधनस्य, कर्मयोगश्च
कृषिवाणिज्ये, एतौ प्रयोगौ वैश्यस्य धर्म्यौ, सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः । एवं चैतेषां
धर्मत्ववचनादेतदभावेऽप्येष्वनापद्धिहितेषु दृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यम् । तदभावे चाप-
द्धिहितेषु प्रकृतेष्वित्येतदर्थमेतदिहोच्यते ॥ ११५ ॥

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।

भृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ ११६ ॥

आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतव इति निर्देशादेषां मध्ये यया वृत्त्या यस्यानापदि न जी-
वनं तथा तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते । यथा ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि । एवं शिल्पादावपि
ज्ञेयम् । विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषापनयनादिविद्या सर्वेषामापदि जीव-

नार्थं न दुष्यति । शिल्पं गन्धयुक्त्यादिकरणं, भृतिः प्रैष्यभावेन वेतनग्रहणं, सेवा पराज्ञासंपादनं, गोरक्ष्यं पशुपाल्यं, विपणिर्वणिज्या, कृषिः स्वयं कृता, धृतिः संतोषस्तस्मिन्सत्यल्पकेनापि जीव्यते, भैक्ष्यं भिक्षासमूहः, कुत्सीदं वृद्धया धनप्रयोगः स्वयं कृतोऽपीत्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयम् ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।

कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ ११७ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिधनमापयपि न प्रयुज्जीत किंतु निकृष्टकर्मणा धर्मार्थमल्पिकया वृद्ध्या प्रयुज्जीत ॥ ११७ ॥

इदानीं राज्ञामापद्धर्ममाह—

चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।

प्रजा रक्षन्परं शक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

राज्ञो धान्यादीनामष्टम इत्याद्युक्तं स आपदि धान्यादिश्वतुर्थमपि भागं करार्थं गृह्णन्परया शक्त्या प्रजा रक्षन्नधिककरग्रहणपापेन न संबध्यते ॥ ११८ ॥

कस्मात्पुनरापयपि राज्ञोऽपि रक्षणमुच्यते यस्मात्—

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ।

शस्त्रेण वैश्यान्नक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्वलिम् ॥ ११९ ॥

राज्ञः शत्रुविजयः स्वधर्मो विजयफलं युद्धमित्यर्थः । प्रजारक्षणप्रयुक्तस्य यदि कुतश्चिद्व्ययं स्यात्तदा स युद्धपराङ्मुखो न भवेत् । एवं च शस्त्रेण वैश्यान्दस्युभ्यो रक्षित्वा तेभ्यो धर्मादनपेतमाप्तपुरुषैर्बलिमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

कोऽसौ बलिस्तमाह—

धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् ।

कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२० ॥

धान्ये विंश उपचये (?) वैश्यानामष्टमं भागं शुल्कमाहारयेत् । धान्यानां द्वादशोऽपि भाग उक्तः । आपययमष्टम उच्यते । अत्यन्तापदि प्रागुक्तश्वतुर्थो वेदितव्यस्तत्रापि विंशं ग्राह्यम् । तथा हिरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशतितमं भागं शुल्कं गृह्णीयात्तत्रापि “पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः” (अ. ७ श्लो. १३०) इत्यादिनापि पञ्चाशद्भाग उक्तः । आपययं विंश उच्यते । तथा शूद्राः, कारवः सूपकारादयः, शिल्पिनः तक्षादयः, कर्मणैवोपकुर्वन्ति नतु तेभ्य आपयपि करो ग्राह्यः ॥ १२० ॥

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि ।

धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

शूद्रो ब्राह्मणशुश्रूषयाऽऽजीवन्त्यदि वृत्तिमाकाङ्क्षेत्तदा क्षत्रियं परिचर्य तदभावे

धनिनं वैश्यं परिचर्य जीवितुमिच्छेत् । द्विजातिशुश्रूषणासामर्थ्यं तु प्रागुक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।

जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

स्वर्गप्राप्त्यर्थं स्वर्गस्ववृत्तिलिप्सार्थं वा ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । तस्माज्जातो ब्राह्मणश्रितोऽयमिति शब्दो यस्य । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । सास्य शूद्रस्य कृतकृत्यता तद्व्यपदेशतयासौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२ ॥

यत एवमतः—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।

यदतोऽन्यद्भिः कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥

ब्राह्मणपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मान्तरेभ्यः प्रकृष्टं कर्म शास्त्रेऽभिधीयते । यस्मादेतद्व्यतिरिक्तं यदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलं भवतीति पूर्वस्तुत्यर्थं न त्वन्यनिवृत्तये । पाकयज्ञादीनामपि तस्य विहितत्वात् ॥ १२३ ॥

प्रकल्प्या तस्य तैष्टुतिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।

शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥ १२४ ॥

तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यासामर्थ्यं कर्मांस्तथा पुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणं चावेक्ष्य तैर्ब्राह्मणैः स्वगृहाददुरुपा जीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥ १२५ ॥

तस्मै प्रकृताश्रितशूद्राय भुक्तावशिष्टान्नं ब्राह्मणैर्देयम् । एवं च “ न शूद्राय मत्तिं दद्यान्नोच्छिष्टम् ” (अ. ४ श्लो. ८०) इत्यादिश्रुतिशूद्रविषयमवतिष्ठते । तथा जीर्ण-वस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यापरिच्छदा अस्मै देयाः ॥ १२५ ॥

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

लघुनादिभक्षणेन शूद्रे न किञ्चित्पातकं भवति नतु ब्रह्मवधादावपि । “ अहिंसा सत्यं ” (याज्ञ० अ. १ श्लो. १२२) इत्यादिश्रुतुर्वर्ण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् । न चाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति, नास्याग्निहोत्रादिधर्मेऽधिकारोऽस्ति, अविहितत्वात् । न च शूद्रविहितात्वात्पाकयज्ञादिधर्मादस्य निषेधः एवं चास्य सर्वस्य सिद्धार्थत्वादयं श्लोक उत्तरार्थोऽनुवादः ॥ १२६ ॥

धर्मेऽसवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तमनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते “ नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च हापयेत् ” (अ. १ श्लो. १२१) इति याज्ञवल्क्यवचनात्तन्मस्कारमन्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्चयज्ञादि धर्मान्कुर्वाणा न प्रत्यवयन्ति, ख्यातिं च लोके लभन्ते ॥ १२७ ॥

यथायथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।

तथातथैमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥ २२८ ॥

परगुणानिन्दकः शूद्रो यथायथा द्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दित इह लोके उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंवर्धनपञ्चयज्ञाद्यचितादाधिकबहुधनसंचयो न कर्तव्यः । यस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमेदाच्छ्रूषायाश्चाकरणाद्ब्राह्मणानेव पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः ॥ १२९ ॥

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः ।

यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥ १३० ॥

अमी चतुर्णां वर्णानामापद्यशुद्धेया धर्मा उक्ताः । यान्सम्यगाचरन्तो विहितानुष्ठानानिषिद्धानाचरणाच्च निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमां गतिं मोक्षलक्षणां लभन्ते ॥ १३० ॥

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ १३१ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे शृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अयं चतुर्णां वर्णानामाचारः समग्रः कथितः । अत ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तानुष्ठानं शुभमभिधास्यामि ॥ १३१ ॥ क्षे. श्लो. २॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥ १ ॥

नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान् ।

निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

ननु “ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ” (अ. १० श्लो. १३१) इति

प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात्सांतानिकादिभ्यो देयमित्यादेः कः प्रस्ताव उच्यते । “ दानेनाकार्यकारिणः ” (अ. ६ श्लो. १०७) इति प्रागुक्तत्वात् “ दानेन वधनिर्णैकं सर्पादीनामशक्नुवन् ” (अ. ११ श्लो. १३९) इत्यादेश्च वक्ष्यमाणत्वात्प्र-
कृष्टप्रायश्चित्तात्मकदानपात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्त एव । वर्णाश्रमधर्मादिव्यतिरिक्तप्राय-
श्चित्तादिनैमित्तिकधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्यान्यस्यापि नैमित्तिकधर्मस्यात्रोपन्यासो
युक्तः । संतानप्रयोजनत्वाद्विवाहस्य सांतानिको विवाहार्थो, यक्ष्यमाणोऽवश्यकर्तव्य-
ज्योतिष्टोमादि यागं चिकीर्षुः, अध्वगः पान्थः, सर्ववेदसः कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिवागः,
विद्यागुरोर्ग्रासाच्छादनाद्यर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः, एवं पितृमात्रार्थावपि, स्वाध्या-
यार्थां स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थी, ब्रह्मचारी, उपतापी रोगी, एतान्नव ब्राह्म-
णान्धर्मभिक्षाशीलान्ज्ञातकाञ्जार्नायात् । एतेभ्यो निर्धनेभ्यो गोहिरण्यादि दीयत इति
दानं विद्याविशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजाग्रेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।

इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥ ३ ॥

एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्योऽन्तर्वेदि सदक्षिणमन्नं दातव्यम् । एतद्व्यतिरिक्तेभ्यः
पुनः सिद्धान्नं बहिर्वेदि देयत्वेनोपदिश्यते । धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ।

ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

राजा पुनः सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यागोपयोग्यानि च दक्षिणार्थं धनं विद्या-
नुरूपेण वेदविदो ब्राह्मणान्स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ।

रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु संततिः ॥ ५ ॥

यः सभार्यः संतत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्दारान् भिक्षित्वा करोति तस्य र-
तिमात्रं फलं, धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः । नैवविधेन
धनं याचित्वान्यो विवाहः कर्तव्यो नाप्येवंविधाय नियमतो धनं देयमिति ॥ ५ ॥

धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।

वेदविस्तु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ६ ॥

धनानि गोभूहिरण्यादीनि शक्त्यनतिक्रमेण ब्राह्मणेषु वेदज्ञेषु विविक्तेषु पुत्रकलत्रा-
द्यवसक्तेषु प्रतिपादयेत्तद्वशाच्च स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

यस्यावश्यपोष्यभरणार्थं वर्षत्रयपर्याप्तं तदधिकं वा भक्तादि स्यात्स काम्यसोमयागं

कर्तुमर्हति । नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिद्वश्यकर्तव्यत्वान्नायं निषेधः । अत एव “समान्ते सौभिकैर्मखैः (अ. ४ श्लो. २६) इति नित्यविषयत्वमुक्तवान् ॥ ७ ॥

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।

स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

त्रैवार्षिकधनादल्पधने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योऽपि न संपन्नो भवति । सुतरां द्वितीययागः काम्यः ॥ ८ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।

मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥

यो बहुधनत्वादानशक्तः सन्न वश्यभरणीये पितृमात्रादिज्ञातिजने दौर्गत्यादुःखोपेते सति यशोऽर्थमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको ननु धर्म एव । मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यशस्करत्वात् । विषास्वादश्चान्ते, नरकफलत्वात्तस्मादेतन्न कार्यम् ॥ ९ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।

तद्भवत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥ १० ॥

[वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ १ ॥]

पुत्रदाराववश्यभर्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिकधर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो मृतस्य च तदानं दुःखफलं भवतीति पूर्वं कीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः । अयं त्वदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।

कुटुम्बात्तस्य तद्भव्यमाहेरद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्तदा यो वैश्यो बहुपश्वादिधनः पाकयज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य गृहात्तदङ्गोचितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वा हरेत् । एतच्च धर्मप्रधाने सति राजनि कार्यम् । स हि शास्त्रार्थमनुतिष्ठन्तं न निगृह्णाति ॥ ११ ॥ १२ ॥

आहरेत्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वैश्वमनः ।

न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३ ॥

यज्ञस्य द्वित्र्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि चाङ्गानि द्वे वाङ्गे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य गृहाद्वलेन चौर्येण वा हरेत् । यस्माच्छूद्रस्य कचिदपि यज्ञसंबन्धो

नास्ति । “ न यत्तार्थं धनं शूद्रादिप्रो भिक्षेत ” (अ. ११ श्लो. २४) इति वक्ष्य-
माणप्रतिषेधः शूद्रायाचनस्य नतु बलग्रहणादेः ॥ १३ ॥

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४ ॥

योऽनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधन आहिताग्निर्वाऽसौमयाजी गोसहस्रपरिमितधनः
द्वयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा शत्रिं संपादयितुं ब्राह्मणेन द्वाभ्यामाह-
रणीयं ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि ब्राह्मण आहरेत् । क्षत्रियस्य तु अदस्युक्रियावद्ब्राह्मण-
स्वहरणं निषेधयिष्यति ॥ १४ ॥

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥ १५ ॥

प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्यास्तावादाननित्यो ब्राह्मणस्तस्मादिष्टा-
पूर्तदानरहितायज्ञाङ्गद्वयत्रयार्थायां याचनायां कृतायामददत्तो बलेन चौर्येण वा हरेत् ।
तथा कृतेऽपहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति ॥ १५ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ १६ ॥

सायंप्रातर्भोजनोपदेशात्रिरात्रोपवासे वृत्ते चतुर्थेऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते दानादि-
धर्मरहितादेकदिनपर्याप्तमर्थं चौर्यादिना हर्तव्यम् ॥ १६ ॥

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

धान्यादिमर्दनस्थानात्क्षेत्राद्वा गृहाद्वा यतो वान्यस्मात्प्रदेशाद्धान्यं हीनकर्मसंबन्धि
लभ्यते ततो हर्तव्यं, यदि वासौ धनस्वामी पृच्छति किनिमित्तं कृतमिति पृच्छते
निमित्तं चौर्यादि वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।

दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

उक्तेष्वपि निमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनं ततोऽपकृष्टत्वान्न हर्तव्यं, समानन्याः
यतया तु वैश्यशूद्राभ्यामुत्कृष्टजातितो न हर्तव्यम् । प्रतिषिद्धकृद्विहिताननुष्ठायिनो-
पुनर्ब्राह्मणक्षत्रिययोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।

स कृत्वा पुनमात्मानं संतारयति तावुभौ ॥ १९ ॥

यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि निमित्तेषूक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादि साधनं
कृत्वा साधुभ्य उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति तदुरितं नाश-

यति यस्मै तद्दाति तद्गैर्गत्याभिघातादित्येवं द्वावप्यात्मानमुद्धृपं कृत्वा दुःखा-
न्मोचयति ॥ १९ ॥

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥ २० ॥

यज्ञशीलानां यद्धनं तद्यागादौ विनियोगादेवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागादिशून्यानां
तु यद्व्यं तद्धर्मविनियोगाभावादासुरस्वमुच्यते । अतस्तदप्यपहृत्य यागसंपादना-
त्तदेवस्वं कर्तव्यम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारयेदण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २१ ॥

तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यवलात्कारं कुर्वाणे धर्मप्रधानो राजा दण्डं न कुर्यात् ।
यस्माद्राज्ञो मृदत्वाद्ब्राह्मणः क्षुधावसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

ततश्च —

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।

श्रुतशाले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं ज्ञात्वा श्रुताचारोचिततद्वरूपां वृत्तिं
स्वगृहाद्राजा कल्पयेत् ॥ २२ ॥

कल्पयित्वास्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ।

राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

अस्य ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शत्रुचौरादेः सर्वतो रक्षयेत् । यस्माद्ब्राह्मणाद-
क्षितात्तस्य धर्मषड्भागं प्राप्नोति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ।

यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

यज्ञसिद्धये धनं ब्राह्मणः कदाचिन्न शूद्राद्याचेत । यस्माच्छूद्राद्याचित्वा यज्ञं कुर्वाणो
मृतश्चण्डालो भवति । अतो याचननिषेधाच्छूद्राद्याचितोपस्थितं यज्ञार्थमप्य-
विरुद्धम् ॥ २४ ॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।

स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

यज्ञसिद्ध्यर्थं धनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वं न विनियुङ्के स शतं वर्षाणि भासत्वं
काकत्वं वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपाहिनस्ति यः ।

स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

प्रतिमादिदेवतार्थसुरसृष्टं धनं देवस्वं, ब्राह्मणस्वं च यो लोभादपहरति स पापस्व-
भावो जन्मान्तरे गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।

कृसानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ २७ ॥

समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययं चैत्रशुक्लादिवर्षप्रवृत्तिस्तत्र वर्षान्तरे
वैश्वानरीमिष्टिं विहितसोमयागासंभवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा श्रद्धादितो धन-
ग्रहणेन उक्तरूपमिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुते नापदि द्विजः ।

स नामोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २८ ॥

आपद्विहितेन विधिना योऽनापदि धर्मावुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके नि-
ष्फलं भवतीति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८ ॥

विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।

आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विधेदेवार्यैर्देवैः साध्यैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्मणैर्मरणाद्भीतैरापत्सु मुख्यस्य
विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रतिनिधिरवुष्ठितोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यो न तु मुख्य-
संभवे ॥ २९ ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ३० ॥

यो मुख्यावुष्ठानसंपन्नः सन्नापद्विहितेन प्रतिनिधिनावुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पा-
रलौकिकमभ्युदयरूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं च न भवति । “ आपत्कल्पेन यो
धर्मम् ” (अ. ११ श्लो. २८) इत्यनेनोक्तमप्येतच्छास्त्रादरार्थं पुनरुच्यते ॥ ३० ॥

न ब्राह्मणोऽवेदयेत् किञ्चिद्राजनि धर्मवित् ।

स्ववीर्येणैव ताज्जिष्ठ्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्यपकृतं न राज्ञः कथयेत् । अपि तु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमा-
णाभिचारादिनाऽपकारिणो मनुष्यानिगृह्णीयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादपकृष्टा-
पराधकरणे सत्यभिचारादि न दोषायेत्येवंपरमेतत् । न त्वभिचारो विधीयते राज-
निवेदनं वा निषिध्यते ॥ ३१ ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ।

तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्रिजः ॥ ३२ ॥

यस्मात्स्वसामर्थ्याद्राजसामर्थ्याच्च पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वा-
धीनत्वाद्वलीयः । तस्मात्स्वेन वीर्येणैव शत्रून्ब्राह्मणो निगृह्णीयात् ॥ ३२ ॥

तत्किं स्ववीर्यमित्याह—

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ।

वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्रिजः ॥ ३३ ॥

[तदस्त्रं सर्ववर्णानामनिवार्यं च शक्तितः ।

तपोवीर्यप्रभावेण अवध्यानपि बाधते ॥ २ ॥]

अथर्ववेदस्य अमङ्गिरसीर्दृष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन्कुर्यात् । तदर्थमभिचारमनुतिष्ठे-
दित्यर्थः । यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रकार्यकरणाच्छस्त्रं
तेन ब्राह्मणः शत्रून्हन्यान्नतु शत्रुनियमाय राजा वाच्यः ॥ ३३ ॥

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।

[तद्धि कुर्वन्त्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ३ ॥]

धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४ ॥

क्षत्रियः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिभवलक्षणामात्मन आपदं निस्तरेत् । वैश्यशूद्रौ
पुनः प्रतिकर्त्रे धनदानेन । ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ ३४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।

तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥

विहितकर्मणामनुष्ठाता, पुत्रशिष्यादीनां शास्ता, प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता, सर्वभू-
तमैत्रीप्रधानो ब्राह्मण उच्यते । तस्मै निगृह्यतामयमित्येवमनिर्दं न ब्रूयान्नापि साक्रोशं
वाचं वाग्दण्डाधिगुरूपां तस्योच्चारयेत् ॥ ३५ ॥

न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ ३६ ॥

कन्याऽनुदा उदापि तरुणी, तथा अल्पाध्यायिमूर्खव्याध्यादिपीडितानुपनीताः
श्रौतान्सायंप्रातर्होमान् कुर्युः । “हावयेत्” इति प्रसक्तावयं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वन्तः स च यस्य तत् ।

तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ ३७ ॥

एते कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकं गच्छन्ति । यस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण
कुर्वन्ति सोऽपि नरकं गच्छति तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणः समस्तवेदाध्यायी होता
कार्यः ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३८ ॥

आधाने प्राजापत्यमश्वं प्रजापतिदेवताकं धनसंपत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्त्वा

कृतेऽप्याधानेऽनाहिताग्निर्भवत्याधानफलं न लभते । तस्मादाधानेऽश्वं दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ ३९ ॥

श्रद्धावान्वशी जितेन्द्रियो यज्ञव्यतिरिक्तानि तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत । परोपकारार्थत्वादक्षिणायाः स्वल्पेनाप्यृ-
त्विगादिदोषनिषेधार्थमिदं वचनम् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥

[अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।

दीक्षितं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥ ४ ॥]

चक्षुरादीनीन्द्रियाणि, जीवतः ख्यातिरूपं यशः, स्वर्गायुषी, मृतस्य ख्याति-
रूपां कीर्तिं, अपत्यानि, पशून्नाल्पदक्षिणो यज्ञो नाशयति । तस्मादल्पदक्षिणादानेन
यागं न कुर्यात् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोत्री ब्राह्मण इच्छातोऽग्निष्ठु सायंप्रातर्होमानकृत्वा मासं चान्द्रायणं चरेत् ।
यस्माद्वीरः पुत्रस्तस्य हत्या हननं तत्तुल्यमेतत् । तथाच श्रुतिः—“ वीरहा वा एष
देवानां भवति योऽग्निष्ठुद्वासयते ” अन्ये तु मासमपविध्येति समर्थयन्ति ॥ ४१ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थं प्राप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वार्थं स्वीकृत्य “ दृष-
त्ताग्न्युपसेविनाम् ” (अ. ११ श्लो. ४२) इति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकम-
ग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणामेव याजका नतु तेषां तत्फलं भवत्यतस्ते वेदवादिषु
निन्दिताः ॥ ४२ ॥

तेषां सततमज्ञानां वृषलाश्रयुपसेविनाम् ।

पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥

तेषां शूद्रघनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां शूद्रिणं पादं दत्त्वा शूद्रस्तेन दानेन सततं
परलोके दुःखेभ्यो निस्तरति नतु यजमानानां फलं भवति ॥ ४३ ॥

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

नित्यं यद्विहितं संध्योपासनादि, नैमित्तिकं च शवस्पर्शादौ ज्ञानादि, तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसाद्युहतिघ्नविहितनिषिद्धेष्वत्यन्तासक्तिं कुर्वन्नरो मनुष्यजातिमानं प्रायश्चित्तमर्हति । ननु “ इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ” (अ. ४ श्लो. १६) इति निषेधान्निन्दितपदेनैव प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेष्वित्यपि संगृहीतमतः पृथङ्न वक्तव्यम् । उच्यते । अस्य ज्ञातकव्रतेषु पाठात्तत्र “ व्रतानीमानि धारयेत् ” (अ. ४ श्लो. १३) इत्युपक्रमान्नायं प्रतिषेधः किंतु व्रतविधिः । तर्हि “ अकुर्वन्विहितं कर्म ” इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्पृथङ्न वक्तव्यमिति चेन्न । स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः । एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः । एतच्च पृथक्कृत्याभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिदर्शनादिति । “ इन्द्रो यतीन्सालाटकेभ्यः प्रायच्छतमश्लीला वागेत्यावदत्स प्रजापतिस्तु-पाधावत्तस्मात्तुपहव्यं प्रायच्छत् ” इति । अस्यार्थः । इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वकं भूम्यो दत्तवान्, स प्रायश्चित्तार्थं प्रजापतिसमीपमगमत्, तस्मै प्रजापतिरुपहव्याख्यं कर्म प्रायश्चित्तं दत्तवान् । अतः कामकारकृतेऽप्यस्ति प्रायश्चित्तम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ।

कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अनिच्छातः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति नश्यति । वेदाभ्यासेनेति कामकृत-विषयप्रायश्चित्तापेक्षया लघुप्रायश्चित्तोपलक्षणार्थम् । प्रायश्चित्तान्तराणामपि विधाना-द्रागद्वेषादिव्यामूढतया पुनरनिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तैर्विधाधनतपोभिः शुध्यतीति गुरुप्रायश्चित्तपरम् । अतः पूर्वोक्तस्यैवायं व्याकारः । यद्यप्यधिकारनिरूपणं प्रकृतं प्रायश्चित्तं त्वनन्तरं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानालघुप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानादुरु-प्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इत्यधिकारिनिरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४७ ॥

[प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ ५ ॥]

दैवात्प्रमादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सचित्तेन प्राय-श्चित्तीयतां प्राप्याकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह याजनादिना संसर्गं न गच्छेत् ॥ ४७ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ।

प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥

इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित्पूर्वजन्मकृतैर्दुष्टस्वभावा मनुष्या कौनख्यादिकं रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।

ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्रम्यं गुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥

पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्रताम् ।

धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यं तु मिश्रकः ॥ ५० ॥

अन्नहर्ताऽऽमयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।

वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्क्ततामश्वहारकः ॥ ५१ ॥

[दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ।

हिंसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमहिंसया ॥ ६ ॥]

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्भिर्गहिताः ।

जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

ब्राह्मणसुवर्णचौरः कुत्सितनखत्वं प्राप्नोति । निषिद्धसुरापः श्यावदन्ततां, ब्रह्महा क्षयरोगित्वं, गुरुभार्यागामी विकोशमेहनत्वम्, पिशुनो विद्यमानदोषाभिधायी दुर्गन्धिनासत्वं, अविद्यमानदोषाभिधायको दुर्गन्धिमुखत्वं, धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं, धान्यादेरपद्रव्येण मिश्रणकर्ताऽतिरिक्ताङ्गत्वं, अन्नचौरो मन्दानलत्वं, अन्नहर्ताऽध्यायी मूकत्वं, वस्त्रचौरः श्वेतकुष्ठत्वं, अश्वचौरः खञ्जत्वम् । एवं बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकला विकृतरूपाः साधुविगहिताश्च प्राजन्मार्जितोपभुक्तदुष्कृतशेषेणोत्पद्यन्ते । “ दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापकस्तथा । हिंसारुचिः सदा रोगी वाताङ्गः पारदारिकः ॥ ” ॥ ४९—५२ ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ।

निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैः सः ॥ ५३ ॥

यस्मादनिष्कृतमनाशितमेनो यैस्तेऽनिष्कृतैः सोऽकृतप्रायश्चित्ताः परलोकोपभुक्तदुष्कृतशेषेण निन्द्यैर्लक्षणैः कुनखित्वादिभिर्युक्ता जायन्ते । तस्माद्विशुद्ध्ये पापनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं सदा कर्तव्यम् । एवं “ भिन्ने जुहोति ” इतिवन्न नैमित्तिकमात्रं प्रायश्चित्तं किंत्वनिष्कृतैः स इत्युपादानात्तथा विशुद्ध्ये चरितव्यमित्युपदेशात्पापक्षयार्थिन एवाधिकारः । तथाहि—प्रायश्चित्तं हि चरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रे निदेशादिति रात्रिसन्न्यायेन श्रूयमाणमेव विशुद्ध्य इति फलमधिकारिविशेषणं युक्तम् । इममेवार्थं स्फुटयति याज्ञवल्क्यः—“ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनियद्वाचोन्दिषाणां नरः पतनमृच्छति ॥ तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ॥ ” (अ. ३ श्लो. २१९—२२०) पतनमृच्छति पापं प्राप्नोतीत्यर्थः । विशुद्ध्ये पापविनाशाय । “ बहुन्वर्षगणान्धोरोन्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् । संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापा-

तकिनस्त्विमान् ॥ ” (अ. १२ श्लो. ५४) इत्यादिना महापातक्यादीनां नरकादि-
प्राप्तिं वक्ष्यति । न तत्रैमित्तिकमात्रत्वं प्रायश्चित्तानां संगच्छते । तस्माद्ब्रह्मवचादिज-
नितपापक्षयार्थिन एव प्रायश्चित्तविधायधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ५४ ॥

ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या स च साक्षादन्यं वा नियुज्य तथा
गोहिरण्यग्रहणादिनिमित्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या । नन्वेवमिषु-
कारस्यापीष्टत्पादनद्वारेण तथा वध्यस्यापि हन्तृगतमन्युत्पादनद्वारा ब्रह्महत्या स्यात् ।
उच्यते । शास्त्रतो यस्य ब्राह्मणहन्तृत्वं प्रतीयते स एव ब्रह्महन्ता । अत एव शातात-
पः—“गोभूहिरण्यग्रहणे क्षीसंबन्धकृतेऽपि वा । यद्धृदिष्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघा-
तकम् ॥ ” एवं चान्यान्यपि शास्त्रीयाप्येव ब्रह्मवधनिमित्तानि ज्ञेयानि । तथा “ रागा-
द्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा । ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ”
इति प्रयोजकस्यापि हन्तृत्वं शास्त्रीयम् । तथा निषिद्धसुरापानं, ब्राह्मणसुवर्णहरणं,
गुरुभार्यागमनं, गुरुश्च पिता निषेकादीनि कर्माणीत्यादिना तस्य गुरुत्वेन विधानात् ।
तैश्च सह संसर्गः संवत्सरेण पततीत्येतानि महापातकान्याहुः । महापातकसंज्ञा चेयं
वक्ष्यमाणस्योपपातकादिसंज्ञालाघवार्थम् ॥ ५४ ॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ५५ ॥

जात्युत्कर्षनिमित्तमुत्कर्षभाषणं यथा ब्राह्मणोऽहमिति अब्राह्मणो ब्रवीति, रा-
जनि वा स्तेनादीनां परेषां मरणफलकं दोषाभिधानं, गुरोश्चानृताभिर्गंसनम् ।
तथाच गौतमः—“ गुरोरनृताभिर्गंसनम् ” इति । महापातकसमानीत्येतानि ब्रह्म-
हत्यासमानीति ॥ ५५ ॥

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितानाद्ययोजगिधः सुरापानसमानि षट् ॥ ५६ ॥

ब्रह्मणोऽधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणम्, असच्छास्त्राश्रयणेन वेदकुत्सनम्, साक्ष्ये
सृषाभिधानम्, मित्रस्याब्राह्मणस्य वधः, निषिद्धस्य लघुनादेर्भक्षणम्, अनाथस्य पुरी-
षादेरदनम् । मेधातिथिस्तु—न भोक्ष्यत इति संकल्प्य यदुज्जयते तदनाथमित्याचष्टे ।
एतानि सुरापानसमानि ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तनिक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरगरूप्यभूमिहीरकमणीनां ह-
रणं सुवर्णस्तेयतुल्यम् ॥ ५७ ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

सौदर्यभगिनीकुमारीचण्डालीसखिपुत्रर्भासु यो रेतःसेकस्तं गुरुभार्यागमनसमान-
माहुः । एतेषां भेदेन समीकरणं यथेन समीकृतं तस्य तेन प्रायश्चित्तार्थम् । यत्कौट-
साक्ष्यसुदृढधयोः छरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थम्, यत्पु-
नर्गुरोरलीकनिर्वन्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्टाद्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशः त-
त्समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञापनार्थम् । तथा च लोके राजसमः सचिव
इत्युक्ते सचिवस्य न्यूनतैव गम्यते । अत्रौपदेशिकप्रायश्चित्तेभ्य आतिदेशिकप्रायश्चित्तानां
तद्व्युत्पन्नं प्रायश्चित्तं समीकृतानां च ॥ ५८ ॥

इक्ष्मीसुपपातकान्वाह—

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ।

गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्नयोः सुतस्य च ॥ ५९ ॥

परिवित्तितानुजेऽनूढे परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥

कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ।

तडागारामदारणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥

व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।

भृत्या चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥ ६२ ॥

सर्वाकरेण्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।

हिंसौषधीनां इयाजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥ ६३ ॥

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।

आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥ ६४ ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ।

असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ॥ ६५ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।

स्त्रीशूद्रविदूक्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥ ६६ ॥

गोहननं, जातिकर्मदुष्टानां गजनं, परपत्नीगमनं, आत्मविक्रयः, मातृपितृगुरुणा
च शुभ्रूषायकरणं, सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्यागः न वेदविस्मरणं “ ब्रह्मोज्ज्वला (अ. ११ श्लो.
५६) इत्यनेनोक्तत्वात् । अग्रेष्वस्मात्तस्य त्यागः, श्रौतानां “ अग्निहोत्र्यपविध्याग्नी-

न ” (अ. ११ श्लो. ४१) इत्युक्तत्वात्, सुतस्य च संस्कारभरणाद्यकरणं, कनी-
यसा आदौ विवाहे कृते ष्येष्ठस्य परिवित्तित्वं भवति । “ दाराग्रिहोत्रसंयोगः ”
(अ. ३ श्लो. १७१) इत्यादिना प्रायुक्तं कनिष्ठस्य परिवेत्तत्वं तयोश्च कन्याया दानं
तयोरेव विवाहहोमादियागेष्वातिर्विज्यं, कन्याया मैथुनवर्जमङ्गुलिप्रक्षेपादिना दूषणं,
रेतःसेकपर्यन्तमैथुनेषु तु “ रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ” (अ. ११
श्लो. ५८) इत्युक्तत्वात्प्रतिषिद्धं, वृद्धिजीवनं, ब्रह्मचारिणो मैथुनं, तडागोद्यानभार्या-
पत्यानां विक्रयः, यथाकालमनुष्णयनं व्रात्यता । तथा चोक्तम्—“ अत ऊर्ध्वं त्रयो-
प्येते यथाकालमसंस्कृताः ” (अ. २ श्लो. ३९) इति । बान्धवानां पितृव्यादीनाम-
ननुवृत्तिः, प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमभ्यापनं, प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं च
अविक्रय्यादीनां तिलादीनां विक्रयः, सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाऽधिकारः, महतां
प्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धादीनां प्रवर्तनं, औषधीनां जातिमात्रादीनां हिंसनम् ”
एतच्च ज्ञानपूर्वकाभ्यासक्रियायां प्रायश्चित्तगौरवात् । यत् “ कृष्टजानामौषधीनां ”
(अ. ११ श्लो. १४४) इत्यादिना वक्ष्यति तत्सकृद्धिंसायां प्रायश्चित्तलाघवात् । अर्चा-
दिस्त्रीणां वैश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनं, श्येनादियज्ञेनानपराहृत्य मारणं, मन्त्रौपधिना
वर्गीकरणं, पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमात्रमेव वृक्षच्छेदनं, अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशम-
न्तरेण पाकाद्यनुष्ठानं, निन्दितान्नस्य लशुनादेः सकृदनिच्छया भक्षणम्, इच्छापूर्व-
काभ्यासभक्षणे पुनः “ गर्हितानाद्ययोजगिः ” (अ. ११ श्लो. ५६) इत्युक्तत्वात् ।
सत्यधिकारेऽद्रव्यनाशानं, सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणं, ऋणानां च ऋणैश्चिभि-
र्ऋणवान्नरो जायते तदनपकरणं, अतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं, नृत्तवगीतवादित्रोपसे-
वनं, धान्यताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं, द्विजातीनां पीतमयायाः स्त्रिया गमनं,
स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननं, अदृष्टार्थकर्मभावबुद्धिः, एतत्प्रत्येकक्षुपपातकम् । “ बान्धव-
त्यागः ” (अ. ११ श्लो. ६२) इत्यनेनैव मात्रादीनां त्यागप्राप्तौ पृथग्वचनं निन्दा-
र्थम् । पितृव्यादिबान्धवत्यागेनावश्यमेव प्रायश्चित्तं भवति किंतु मात्रादित्यागप्राय-
श्चित्तान्यूनमपि भवति ॥ ५९—६६ ॥

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरग्रेयमद्ययोः ।

जैहयं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना षोडशक्रिया, यदतिशयदुर्गन्धितयात्रेणं लशुनपुरीषादि
तस्य मद्यस्य चाप्राणं, कुटिलत्वं वक्रता, पुंसि च सुखदादौ मैथुनमित्येतत्प्रत्येकं जा-
तिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

गर्दभतुरगोष्ट्रमृगहस्तिच्छागमेषमत्स्यसर्पमाहिषाणां प्रत्येकं वधः संकरीकरणं
ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहो वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्या अनृताभिधानमित्येतत्प्र-
त्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्तेयमर्थैर्य च मलावहम् ॥ ७० ॥

कृमयः क्षुद्रजन्तवस्तेभ्य ईषत्सूत्राः कीटास्तेषां वधः, पक्षिणां च । मद्यानुग-
यद्भोज्यमपि शाकाद्येकत्र पिटकादौ कृत्वा मयेन सहानीतं तस्य भोजनम् । मेधाति-
थिस्तु—मद्यानुगतं मद्यसंप्लुष्टमाह तत्र, तत्र प्रायश्चित्तगौरवात् । फलकाष्ठपुष्पाणां
च चौर्यमल्पेऽपच्येऽप्यत्यन्तवैकृत्यम् । एतत्सर्वं प्रत्येकं मल्लिकीकरणम् ॥ ७० ॥

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ।

यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७१ ॥

एतानि ब्रह्महत्यादीनि सर्वाणि पापानि भेदेन यथोक्तानि यैर्यैर्व्रतैः प्रायश्चित्तरूपे-
र्नाश्यन्ते तानि यथावत् शृणुत ॥ ७१ ॥

ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

भैक्षश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

यो ब्राह्मणं हतवान्स वने कुटीं कृत्वा हतस्य शिरःरूपार्थं तदभावेऽन्यस्यापि चिह्नं
कृत्वारण्ये भैक्षभुगात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि वसेद्व्रतं कुर्यात् । अत्र.पि
कृतवापनो निवसेदिति वक्ष्यति । मुन्यन्तरोक्ता अपि विशेषा ग्राह्याः । तथाच यमः—
“सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च । संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥
धूणन्ने देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य संचरेत् । एककालं चरेद्भैक्ष्यं तदलब्धोदकं
पिबेत् ॥ ” अयं च द्वादशवार्षिकविधिर्ब्राह्मणस्याज्ञानकृतब्राह्मणवधे “इयं विशु-
द्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ” (अ. ११ श्लो. ८९) इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु क्रमेणैतद्द्वादशवार्षिकं द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं च द्रष्टव्यम् ।
यथोक्तं भविष्यपुराणे—“द्विगुणाः क्षत्रियाणां तु वैश्यानां त्रिगुणाः स्मृताः । चतुर्गु-
णास्तु शूद्राणां पर्षदुक्ता महात्मनाम् ॥ पर्षदुक्तव्रतं प्रोक्तं शुद्धये पापकर्मणाम् ॥ ”
यावद्भिर्ब्राह्मणैर्ब्राह्मणानां सभा, ततो द्विगुणैः क्षत्रियाणां द्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्यर्था
सभा भवेत्, त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानां, चतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति संभवाच्च क्षत्रिया-
दीनां त्रयाणां व्रतमपि द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः । एतानि च मनुक्तब्रह्मवधप्राय-
श्चित्तवचनानि गुणवत्कृतानिर्गुणब्राह्मणहननविषयत्वेन भविष्यपुराणे व्याख्यातानि ।
“हन्ता चेदृणवान्वीर अकामानिर्गुणो हतः ॥ कर्तव्यानि मनुक्तानि कृत्वा वै आश-
मेधिकम् ॥ ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । गच्छेदवभृथं वापि अका-

मान्निर्गुणे हते ॥ जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्भुदिकृतं तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्राय-
श्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ ” इति विश्वामित्रवचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यमूहनीयम् । कामकृते तु
ब्राह्मणवधे द्विगुणं ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिवर्षम् । तदाहाङ्गिराः—“ अकामतः
कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः । स्याच्चकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके ” ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।

प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिस्वाक्शिराः ॥ ७३ ॥

धनुःशरायायुधधारिणां ब्रह्मवधपापक्षयार्थमयं लक्ष्यभूत इत्येवं जानतां स्वेच्छया
चाणलक्ष्यभूतो वावतिष्ठेत् । यावन्मृतो मृतकल्पो वा विशुष्येत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—
“ संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् । मृतकल्पः प्रहारात् जीवन्नपि विशु-
द्ध्यति ॥ ” (अ. ३ श्लो. २४८) अग्नौ प्रदीप्ते बाधोऽसुखस्त्रीन्वारान्शरीरं प्रक्षि-
पेत् । “ तथा प्रास्येत यथा म्रियेत ” इत्यापस्तम्बवचनादेवं प्रक्षिपेत् । एतप्राय-
श्चित्तद्वयमनन्तरं वक्ष्यमाणं च “ यजेत वाश्वमेधेन ” (अ. ११ श्लो. ७४) इत्येवं
प्रायश्चित्तत्रयमिदं कामतः क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधविषयम् । मनुश्लोकमेव लिखित्वा
व्याख्यायानं भविष्यपुराणे—“ लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः । प्रास्ये-
दात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिस्वाक्शिराः ॥ यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ।
प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ क्षत्रियो निर्गुणो धीरं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
निहत्य कामतो वीर लक्ष्यः शस्त्रभृतो भवेत् ॥ चतुर्वेदविदं धीरं ब्राह्मणं चाग्निहोत्रि-
णम् । निहत्य कामादात्मानं क्षिपेदग्राववाक्शिराः ॥ निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो
गुणवान्गुह । यष्ट्वा वा आश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपतिः ” ॥ ७३ ॥

यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।

अभिजिद्विश्वजिभ्यां वा त्रिवृताग्निष्ठुतापि वा ॥ ७४ ॥

“ यजेत वाश्वमेधेन ” इत्यनन्तरं व्याख्यातम् । स्वर्जिता यागविशेषेण गोसवेन
अभिजिता विश्वजिता वा विद्वत्तत्रिष्ठुता वा याजयेत् । एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे
प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे—“ स्वर्जितादेश्च
यद्वीर कर्मणां घृतनापते । अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे ह्यमतिपूर्वके ” ॥ ७४ ॥

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।

ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्गनियतेन्द्रियः ॥ ७५ ॥

वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन्स्वल्पाहारः संयतेन्द्रियो ब्रह्महत्यापापनिर्हरणाय योज-
नानां शतं गच्छेत् । एतदप्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे त्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तम् ।
तथाच भविष्यपुराणे अयमेव श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च—“ जातिमात्रं यदा विप्रं
हन्यादमतिपूर्वकम् । वेदविद्याग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम् ” ॥ ७५ ॥

सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् । यावद्धनं जीवनाय समर्थं । गृहं वा गृहोपयोगिधनधान्यादियुतम् अतः सर्वस्वं वा गृहं वा सपरिच्छदं दद्यात् । जीवनायालमिति वचनाज्जीवनपर्याप्तं सर्वस्वं गृहं वा दद्यान्न ततोऽल्पम् । एतच्चाज्ञानतो जातिमात्रब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम् । तथाच भविष्यपुराणम्—“जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणं ब्राह्मणो गृह । वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः । प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ” ॥ ७६ ॥

हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ।

जपेद्वा नियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिताम् ॥ ७७ ॥

नीवारादिहविष्यान्नभोजी विख्यातप्रस्रवणादारभ्यापश्चिमोदधेः स्रोतः प्रतिसरस्वतीं यायात् । एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वकं । तथा भविष्यपुराणे—“जातिमात्रे हते विप्रे देवेन्द्र मतिपूर्वकम् । हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्भूतः ॥ तदैतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे । हविष्यभुक्चोद्वापि प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ अथवा परिमिताहारस्त्रीन्वारान्वेदसंहिताम् ॥ ” संहिताग्रहणात्पदकमव्युदासः । अत्रापि भविष्यपुराणीयो विशेषः—“जातिमात्रं तु यो हन्याद्विप्रं त्वमतिपूर्वकम् । ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवांस्तेनेदं परिकल्पयेत् ॥ जपेद्वा नियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिताम् । ऋचो यजुषि सामानि त्रैविद्याख्यं सरोत्तमम् ” ॥ ७७ ॥

इदानीम् “समाप्ते द्वादशे वर्षे ” (अ. ११ श्लो.) इत्युपदेशाद्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह—

कृतवापनो निवसेद्भामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

रुक्मकेशनखश्मश्रुगोब्राह्मणहिते रतो गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन्ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशवृक्षमूलान्यतमे निवसेत् । वने कुटीं कृत्वेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

प्रक्रान्ते द्वादशवार्षिकेऽन्तराग्न्युदकहिंसकाद्याक्रान्तब्राह्मणस्य गोर्वा परित्राणार्थं प्राणान्परित्यजन्ब्रह्महत्याया मुच्यते । गोब्राह्मणं वा ततः परित्रायास्ततोऽप्यसमाप्तद्वादशवर्षोऽपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ।

विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्रियमाणे तदानयनार्थं निर्व्याजं यथाशक्ति प्रयत्नं कुर्वन्तत्र त्रिवारान् युद्धे प्रवर्तमानो नानातेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात्प्रमुच्यते । अथवा प्रथमवार एव विप्रसर्वस्वमपहतं जिस्वार्पयति तथापि मुच्यते । यद्वा धनापहारकत्वेन स्वेनैव ब्राह्मणो युद्धेन मरणे प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहतसमधनदानेन तं जीवयति

तदापि तन्निमित्ते तस्य प्राणलाभे ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते । एतदितरप्रकारेण तु रक्षणे गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेत्यपुनरुक्तिः ॥ ८० ॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ८१ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा नियमोपहितः जीसंयोगादिशून्यः संयतमनाः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यापापं नाशयति । एवम् “ ब्राह्मणार्थे ” (अ. ११ श्लो. ७९) इत्यादि सर्वं प्रकान्तद्वादशवार्षिकस्य बोद्धव्यम् ॥ ८१ ॥

शिष्टा वा भूमिदैवानां नरदेवसमागमे ।

स्वमेनोऽवभृथस्नातो ह्यमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

अश्वमेधे ब्राह्मणानामृत्विजां क्षत्रियस्य यजमानस्य समागमेषु ब्रह्महत्यापापं शिष्टा निवेद्यावभृथस्नातो ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते, द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात् । स्वतन्त्रमेवेदं प्रायश्चित्तम् । तथाच भविष्यपुराणे—‘ यदा तु गुणवान्विप्रो हत्वा विप्रं तु निर्गुणम् । अकामतस्तदा गच्छेत्क्षानं चैवाश्वमेधिकम् ॥ ’ गोविन्दराजस्तु—अश्वमेधवि-वर्जितसकलप्रायश्चित्तशेषतोऽस्य प्रकान्तद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यान्तरावभृथस्नाने तेनैव शुद्धिरित्याह तदयुक्तम्, भविष्यपुराणवचनविरोधात् ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ।

तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुद्ध्यति ॥ ८३ ॥

यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोपदेशे कृते धर्मावृष्टानाद्राजा तस्याग्रं प्रान्तं मन्वादिभिरुच्यते, ताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां समूलाग्रधर्मतरुनिष्पत्तेः । तस्मात्तेषां समागमेऽश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नातः शुद्ध्यतीत्यस्यैव विशेषः ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामपि दैवतम् ।

प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्राह्मण उत्पत्तिमात्रेणैव किं पुनः श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्प्रमाणम्, तदुपदेशस्य प्रामाण्यात् । यस्मात्तत्र तेह एव कारणं वेदमूलकत्वादुपदेशस्य ॥ ८४ ॥

यत एवमतः—

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनःसुनिष्कृतिम् ।

सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रा विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्त्रयोऽपि किञ्चुताधिकाः यत्पापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं ब्रूयुस्तत्पापिनां विशुद्धये भवति । यस्माद्विदुषां वाक्पावयित्री ततश्च प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिपदवश्यं कार्या । रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति, रहस्यत्वविरोधात् ॥ ८५ ॥

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।

ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

अस्मात्प्रायश्चित्तगणादन्यतमं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणादिः संयतमना आश्रित्य प्रशस्तार्थतया ब्रह्महत्याकृतं पापमपठदति । एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानं सकृत्पापकरणविषयं, पापादृतौ त्वावर्तनीयम् । “ एनसि गुरुणि गुरुणि ऋयुनि ऋयूनि ” इति गौतमस्मरणात् । “ पूर्णे चानस्यनस्त्रान्तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ” (अ. ११ श्लो. १४०) इति, बहुमारणे प्रायश्चित्तबहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । “ विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं स्मृतम् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तम् ” इति गौतमस्मरणात् । गृहदाहादिना युगपदनेकब्राह्मणहननेन तु भविष्यपुराणीयो विशेषः—“ ब्राह्मणो ब्राह्मणं वीर ब्राह्मणौ वा बहुगुह । निहत्य युगपद्वीर एकं प्राणान्तिकं चरेत् ॥ कामतस्तु यदा हन्याद्ब्राह्मणान् चरसत्तम । तदात्मानं दहेदग्नौ विधिना येन तच्छृणु ॥ ” एतच्चाज्ञानविषयं सर्वमेवैतत् । तथा “ अकामतो यदा हन्याद्ब्राह्मणान्ब्राह्मणो गुह । चरेद्वने तथा घोरे यावत्प्राणपरिक्षयम् ॥ ” एतच्चाज्ञानवधे प्रकृतत्वाद्युगपन्मारणविषयम् । क्रममारणे तु “ विधेः प्राथमिकादस्मात् ” इत्यादित्तिविधायकं वेदवचनम् ॥ ८६ ॥

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजन्यवैश्यौ चैजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

[जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता मन्त्रवाच्या ।

गर्भिणी त्वथवा स्यात्तामात्रेयीं च विदुर्बुधाः ॥ ७ ॥]

प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं जीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातं क्षत्रियं वैश्यं च यागप्रवृत्तं हत्वा आत्रेयीं च स्त्रियं ब्राह्मणीम् “ तथात्रेयीं च ब्राह्मणीम् ” इति यमस्मरणात् । हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् । आत्रेयी च रजस्वला ऋतुजातोच्यते । “ रजस्वलाऋतुजातामात्रेयीम् ” इति वसिष्ठस्मरणात् । एवं चानात्रेयीब्राह्मणीवधे त्रैवार्षिकञ्जपपातकम् । यथोक्तम्—“ वीशद्विदक्षत्रवधः ” इति । यत्तत्तच्छ्लोके “ कृत्वा च वीशद्वद्वधम् ” (अ. ११ श्लो. ८८) इति तदाहिताग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम् । तथा चाङ्गिराः—“ आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च ” ॥ ८७ ॥

उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा ।

अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥ ८८ ॥

दित्यभूम्यादियुक्तसाक्ष्येऽनृतमुक्त्वा, गुरोश्च मिथ्याभिशापमुत्पाद्य, निक्षेपं च ब्राह्मणसुवर्णादन्यद्रजतादि द्रव्यं क्षत्रियादेः सुवर्णमपि चापहृत्य, स्त्रीवधं च यथान्याख्यातं कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

एतत्तु प्रायश्चित्तं विशेषोपदेशमन्तरेणाकामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितम् । कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयं निष्कृतिनैतत्प्रायश्चित्तं किंत्वतो द्विगुणादिकरणात्मकमिति प्रायश्चित्त-
गौरवार्थं नतु प्रायश्चित्ताभावात् । “ कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ”
(अ. ११ श्लो. ४६) इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।

तथा स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ ९० ॥

सुराशब्दः पैठीमात्रे मुख्यो नतु गौडीमाध्वीपैठीषु त्रितयाद्युक्तैकरूपाभावात्प्रत्येकं च शक्तिकल्पने शक्तित्रयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । गौड्यादिमदिरास्य गुणदृष्ट्यापि सुराशब्दप्रयोगोपपत्तेः । अत एव भविष्यपुराणे—“सुरा च पैठी मुख्योक्ता न तस्या-
स्त्विदरे समे । वैष्ट्याः पापेन चैतासां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ यमेनोक्तं महाबाहो समासव्यासयोगतः । एतासामिति निर्धारणे षष्ठी । एतासां गौडीमाध्वीपैष्टीनां प्रकृतानां मध्ये पैष्टीपाने मनुक्तं प्रायश्चित्तं सुरां पीत्वा द्विजो मोहादिति निबोधते-
त्यर्थः । मुख्यं सुरां पैष्टीं रागादिव्यामृदतया द्विजो ब्राह्मणादिश्च पीत्वाग्निवर्णां सुरां पिबेत्तया सुरया शरीरे निर्दग्धे सति द्विजस्तस्मात्पापान्मुच्यते । एतच्च गुरुत्वात्काम-
कारकृतसुरापानविषयम् । तथाच बृहस्पतिः—“सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपेत् । सुखे तया स निर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ” ॥ ९० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।

पयो घृतं वाऽऽमरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥ ९१ ॥

गोमूत्रजलगोक्षीरगव्यघृतगोमयरसानामन्यतममग्निस्पर्शं कृत्वा यावन्मरणं पिबेत् ॥ ९१ ॥

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥ ९२ ॥

अथवा भस्मेभमादिकृतवासा जटावान् सुराभाजनचिह्नः सूक्ष्मतण्डुलवयवानाकृष्ट-
तिलं तिलं वा रात्रावेकवारं संवत्सरपर्यन्तं सुरापानपापनाशनार्थं भक्षयेत् । इदमबुद्धि-
पूर्वकममुख्यसुरापाने द्रष्टव्यं नतु गुणान्तरवैकल्पिकं लघुत्वात् ॥ ९२ ॥

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ ९३ ॥

यस्मात्तण्डुलपिष्टसाध्यत्वात्सुराऽन्नमलं मलशब्देन च पापमुच्यते । तस्मा-
द्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैष्टीं सुरां न पिबेद्युरित्यनेन प्रतिषेधे सत्येतदतिक्रमे “सुरां पीत्वा” (अ. ११ श्लो. ९०) इति प्रायश्चित्तम् । अन्नमलाद्युवादाच्च पैष्टीनिषेध एव स्फुट-
वैवर्णिकस्य मनुनैवोक्तः ॥ ९३ ॥

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ९४ ॥

या गुडेन कृता सा गौडी, एवं पिष्टेन कृता पैष्टी, मधुकटुक्षो मधुस्तत्पुष्पैः कृता सा माध्वी, एवं त्रिप्रकारा सुरा जायते । मुख्यसुरासाम्यनिबोधनभितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । यथा वैका पैष्टी मुख्या सुरा पूर्ववा-
क्यानिषिद्धत्वात्रैवर्णिकस्यापेक्षया तथा पूर्वा गौडी माध्वी च द्विजोत्तमैर्न पातव्या ॥ ९४ ॥

यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।

तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामभ्रता हविः ॥ ९५ ॥

मद्यमत्र निषिद्धपैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तं नवविधं बोधव्यम् । तान्याह पुल-
स्त्यः—“पानसद्राक्षमाध्वीकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । माध्वीकं टाङ्कमार्द्राकमैरेयं
नालिकेरजम् ॥ सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव च । द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वे-
षामधमं स्मृतम् ॥ ” मांसं च प्रतिषिद्धम् । सुरा च त्रिप्रकारा प्रोक्ता । अस्यत
इत्यासवो मद्यानामवस्थाविशेषः । सद्यःकृतसंसाधनोऽसंजातमद्यस्वभावः यमधिकृत्येदं
पुलस्त्योक्तप्रायश्चित्तम् । “द्राक्षेष्टुटङ्कखर्जूरपनसादेश्च यो रसः । सद्योजातं च पीत्वा
तु त्र्यहाच्छुध्येद्विजोत्तमः । ” एवं मद्यादि चतुष्टयं यक्षरक्षःपिशाचसंबन्धयन् तत-
स्तद्ब्राह्मणेन देवानां हविर्भक्षयता नाशितव्यम् । निषिद्धायाः सुरायाः इहोपादानं
यक्षरक्षःपिशाचान्नतया निन्दार्थम् । अत्र केचित् “देवानामभ्रता हविः” इति पुंलिङ्ग-
निर्देशाद्ब्राह्मणस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया इत्याहुस्तदसत् । “पतिलोकं
न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् । इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते ॥ ”
(अ. ३ श्लो. २६६) इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ९५ ॥

अमेध्ये वा पतेन्मतो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणो मद्यपानमदमूढबुद्धिः सन्नशुचौ वा पतेत्, वेदवाक्यं वोच्चारयेत्, ब्रह्मह-
त्याद्यकार्यं वा कुर्यादतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्थैवानुवादः ॥ ९६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।

तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥ ९७ ॥

यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणावस्थितः एकदेहत्वात् जीवात्मा
एकवारमपि मद्येनाप्लाव्यते तथा चैकवारमपि यो ब्राह्मणो मद्यं पिबति तस्य
ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतां समाप्नोति । तस्मान्मद्यं सर्वथैव न पातव्यम् ॥ ९७ ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ९८ ॥

इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्रायश्चित्तमभिहितम् । अतः परं ब्राह्मण-
सुवर्णहरणपापस्य निष्कृतिं वक्ष्यामि ॥ ९८ ॥

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्तिवति ॥ ९९ ॥

“अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य यतः स्वयम्” इति शातातपस्मरणाद्ब्राह्मणसुवर्णचौरौ ब्राह्मणो राजानं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णापहारं स्वीयं कर्म कथयन्मम निग्रहं करोत्विति ब्रूयात् । ब्राह्मणग्रहणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् । “प्रायश्चित्तीयते नरः” (अ. ११ श्लो. ४४) इति प्रकृतत्वात्क्षत्रियादीनां च प्रायश्चित्तान्तरानभिधानात् ॥ ९९ ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ १०० ॥

“स्कन्धेनादाय मुसलम्” इत्यादेरुक्तत्वात्तेनापितं मुसलादिकं गृहीत्वा स्तेयकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं हन्यात् । स च स्तेनो वधेन मुसलाभिघातेन “हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः” (अ. ३ श्लो. २५७) इति याज्ञवल्क्यस्मरणान्मृतो वा मृतकल्पो वा जीवंस्तस्मात्पापान्मुच्यते । ब्राह्मणः पुनस्तपसैव वेत्येवकारदर्शनात् । तथाच—“न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम्” इति तपसैव शुध्यति । अत एव मन्वर्थव्याख्यानपरे भविष्यपुराणे—“यदेतद्वचनं वीर ब्राह्मणस्तपसैव वा । तत्रैव कारणाद्विद्वन् ब्राह्मणस्य सुराधिप ॥ तपसैवेत्यनेनेह प्रतिषेधो वधस्य तु । वाशब्दश्च क्षत्रियादीनामपि तपोविकल्पार्थः । ब्राह्मणस्य तु तप एवेति निधमो नतु ब्राह्मणस्यैव तपः । अत एव भविष्यपुराणे—“इतरेषामपि विभो तपो न प्रतिषिध्यते” इति ॥ १०० ॥

तदेव तप आह—

तपसापनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥ १०१ ॥

तपसा स्वर्णस्तेयोत्पन्नं पापं द्विजो निर्हर्तुमिच्छन्नरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च ब्रह्महणि यद्व्रतमुक्तं तत्कुर्यात् । एतच्च द्वादशवार्षिकं क्लेशगौरवात्क्षत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसंबन्धिनः सुवर्णापहरणे “पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश” (अ. ८ श्लो. १३४) इति सुवर्णपरिमाणं द्रष्टव्यं न ततो न्यूनस्य । परिमाणपेक्षायां मनुक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्याय्यत्वात् । यत्त्वधिकपरिमाणं भविष्यपुराणे श्रूयते तत्तथानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविधप्रायश्चित्तविषयमेव । तथा भविष्यपुराणे—“क्षत्रियाद्याजयो वर्णां निर्गुणा ह्यथतत्पराः । गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्च निष्कान्दहरन्ति चेत् ॥ निष्कानेकादश तथा दग्ध्वात्मानं तु पावके । शुद्धेयुर्मरणाद्वीर चरेद्ब्रह्मात्मशुद्धये” ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।-

गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरोभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

ब्राह्मणसुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्व्रतैर्द्विजो निर्हरेत् । व्रततपसोर्द्वयोरुक्त्वादेतैरिति बहुवचनं संबन्धापेक्षया मनुक्तमपि प्रायश्चित्तं कल्पनीयमिति ज्ञापनार्थम् । गुरुस्त्रीगमननिमित्तं पुनः पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।

सूमीं ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

“ निषेकादीनि कर्माणि ” (अ. २ श्लो. १४२) इत्युक्त्वादुक्तः पिता, तल्पं भार्या, गुरुतल्पं गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापं विख्याप्य लोहमये तप्तशयने स्वप्यात् । लोहमयीं स्त्रीप्रतिकृतिं कृत्वा ज्वलन्तीमालिङ्ग्य मृत्युना स विशुद्धो भवति ॥ १०३ ॥

स्वयं वा शिश्रुषणावृत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः ॥ १०४ ॥

आत्मनैव वा लिङ्गदृष्टपणौ छित्त्वाऽञ्जलौ कृत्वा यावच्छरीरपातमवकगतिः सन्वक्षि-
मपश्चिमां दिशं गच्छेत् । एवं चोक्तप्रायश्चित्तद्वयं गुरुत्वात्सवर्णगुरुभार्याविषयं ज्ञानतो
देतोविस्मर्गपर्यन्तमैधुनविषयम् ॥ १०४ ॥

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥ १०५ ॥

खट्वाङ्गभृद्वज्रखण्डाच्छन्नोऽच्छिन्नकेशखलोमश्मश्रुधारी संयतमना निर्जने वने
वर्षमेकं प्राजापत्यव्रतं चरेत् । एवं च वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तलघुत्वात्स्वभार्यादिभ्रमेणाज्ञा-
नविषयं बोद्धव्यम् ॥ १०५ ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।

हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०६ ॥

यद्वा गुरुभार्यागमनपापनिर्हरणाय संयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादि-
कृतयवाग्वा वा त्रीन्मासांश्चान्द्रायणान्याचरेत् । एतच्च पूर्वोक्तादपि लघुत्वादसाध्वीम-
सावर्णां वा गुरुभार्या गच्छतो द्रष्टव्यम् ॥ १०६ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ।

उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥ १०७ ॥

एभिर्भुक्तव्रतैर्ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणः पापं निर्हरेयुः । गोवधायुपपातककारिणः
पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ।

कृतवापो वसेद्रोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं मितम् ।

गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥
 दिवानुगच्छेद्वास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।
 शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥
 तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
 आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ १११ ॥
 आतुरामभिज्ञस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
 पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥
 उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥
 आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
 भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥
 अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
 स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

“ अनेन विधिना यस्तु ” इति यावत्कुलकम् । उपपातकयुक्तो गोघाती
 शिथिलयवारूपेण प्रथममासं यवान्पिबेत् । सखिलं शुण्डितशिरा लून-
 इमश्रुस्तेन हतगोचर्मणाच्छादितदेहो मासत्रयमेव गोष्ठे वसेत् । गोमूत्रेणा-
 चरेत्स्नानं संयतेन्द्रियः कृत्रिमलवणवर्जितं हविष्यमन्नमेकाहं भुक्त्वा द्वितीयेऽह्नि
 सायं द्वितीयतृतीयमासावभीयात् । मासत्रयमेव दिवा प्रातस्ता गा अनुगच्छेत् ।
 तासां च गवां खुरप्रहारादूर्ध्वंश्रुत्यतः रजस्तिष्ठन्वास्तादयेत् । कण्डूयनादिना ताः
 परिचर्य प्रणम्य च रात्रौ भित्त्यादिकमननुवेष्ट्योपविष्ट आसीत् । तथा शुचिर्विगत-
 क्रोध उत्थितासु गोषु पश्चादुतिष्ठेत् । वने च परिभ्रमन्तीषु पश्चात्ततः परिभ्रमेत् । उप-
 विष्टासु गोषुपविशेत् । व्याधितां चौरव्याघ्रादिभयहेतुभिराक्रान्तां पतितां कर्दम-
 लग्नां वा यथाशक्ति मोचयेत् । तथा उष्ण आदित्ये तपति मेघे च वर्षति शीते
 चोपस्थिते मारुते चात्यर्थं वाति गौर्यथाशक्ति रक्षामकृत्वाऽऽत्मनस्त्राणं न कुर्यात् ।
 तथात्मनोऽन्येषां वा गेहे क्षेत्रे खलेषु सस्यादिभक्षणं कुर्वन्तीं वत्सं च क्षीरं पिबन्तं
 न कथयेत् । अनेनोक्तविधानेन यो गोघ्नो गाः परिचरति स गोवधजनितपापं त्रिभि-
 र्मासैरपनुदति ॥ १०८--११५ ॥

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविभ्यो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

तृषभ एकादशो यासां ताः सम्यगवुष्ठितप्रायश्चित्तो दद्यात् । अविद्यमाने तावति धने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ११६ ॥

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११७ ॥

अपरे तूपपातकिनो वक्ष्यमाणावकीर्णिवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तं चान्द्रायणं वा लघुत्वात्कुर्युः । चान्द्रायणं तु लघुन्युपपातके जातिशक्तिगुणायपेक्ष्यं वा योजनीयम् ॥ ११७ ॥

अवकीर्णीं तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ ११८ ॥

अवकीर्णीं वक्ष्यमाणः काणेन गर्दभेन रात्रौ चतुष्पथे पाकयज्ञेन तन्त्रेण निर्ऋत्याख्यां देवतां यजेत् ॥ ११८ ॥

हुत्वाग्नौ विधिवद्धोमानन्ततश्च समेत्यृचा ।

वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः ॥ ११९ ॥

ततो निर्ऋत्यै गर्दभवपादिहोमान्यथावचतुष्पथे कृत्वा तदन्ते “संमासिञ्चन्तु मरुतः” इत्येतया ऋचा मारुतेन्द्रबृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

अप्रसिद्धत्वादवकीर्णवतो लक्षणमाह—

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।

अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ १२० ॥

इच्छातो द्विजः “अवकीर्णीं भवेद्वत्वा ब्रह्मचारी च योषितम्” इति वचनात्स्त्रीयोनौ शुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्यातिक्रममवकीर्णरूपं सर्वज्ञा वेदविदः प्राहुः ॥ १२० ॥

मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ।

चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२१ ॥

व्रतचारिणो वेदाध्ययननियमानुष्ठानजं तेजः तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रबृहस्पतिपावकांश्चतुरः संक्रामत्यतस्तेभ्य आज्याहुतीर्जुहुयादित्याज्याहुतेरयमनुवादः ॥ १२१ ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।

सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ १२२ ॥

एतस्मिन्नवकीर्णाख्ये पाप उत्पन्ने पूर्वोक्तं गर्दभयागादि कृत्वा “गर्दभचर्म परिधाय” इति हारीतस्मरणात्स गर्दभसंवन्धिचर्मप्राप्तोऽवकीर्ण्यहमिति स्वकर्मख्यापनं कुर्वन्नाम गृहाणि भैक्षं चरेत् ॥ १२२ ॥

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।

उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्वब्देन स विशुद्ध्यति ॥ १२३ ॥

तेभ्यः सप्तगृहेभ्यो लब्धेन भैक्षेणैककालमाहारं कुर्वन्सायंप्रातर्मध्यन्दिनेषु च ज्ञानमाचरन्तोऽवकीर्णी संवत्सरेणैव विशुध्यति ॥ १२३ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

“ ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा ” (अ. ११ श्लो. ६७) इत्यादि जातिभ्रंशकर्मोक्तं तन्मध्यादन्यतमं कर्मविशेषमिच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सांतपनं सप्ताहसाध्यं कुर्यात् । अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेत् ॥ १२४ ॥

संकरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।

मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्थाद्यावकैरुग्रहम् ॥ १२५ ॥

“ खराचौष्ट्र ” (अ. ११ श्लो. ६८) इत्यादिना संकरीकरणान्युक्तानि । “ निन्दितेभ्यो धनादानम् ” (अ. ११ श्लो. ६९) इत्यादिना चापत्नीकरणान्युक्तानि । तेषां मध्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं शुद्धये कुर्यात् । “ कृमिकीटवयोदत्या ” (अ. ११ श्लो. ७०) इत्यादिना मलिनीकरणान्युक्तानि । तन्मध्यादेकमिच्छातः कृत्वा त्रिरात्रं सवागं कथितमग्नीयात् ॥ १२५ ॥

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।

वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥ १२६ ॥

ब्रह्महत्यातुरीयो भागः त्रैवार्षिकरूपः द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः । एतच्च प्रायश्चित्तं “ क्षीशद्रवितृक्षत्रवधः ” (अ. ११ श्लो. ६६) इत्युपपातकत्वेनोपदिष्टं त्रैवार्षिकत्वापेक्षया गुरुत्वाद्द्वत्तत्क्षत्रियस्य कामतो वधे द्रष्टव्यम् । वैश्ये साध्वाचारे कामतो हतेऽष्टमो भागः सार्धवार्षिकं व्रतम् । शूद्रे वृत्तस्थे कामतो हते नवमासिकं द्रष्टव्यम् ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२७ ॥

अबुद्धिपूर्वकं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभेणैकेनाधिकं सहस्रं यासां गवां ता आत्मशुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १२७ ॥

व्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।

वसन्दूरतरे ग्रामादृक्षमूलनिकेतनः ॥ १२८ ॥

यद्वा संयतो जटावान्ग्रामाद्विप्रकृष्टवृक्षमूले कृतनिवासो ब्रह्महणि यदुक्तम् “ ब्रह्महा द्वादश समाः ” (अ. ११ श्लो. ७२) इत्यादि तद्वर्षत्रयं कुर्यात् । नह “ तुरीयो ब्रह्महत्यायाः ” (अ. ११ श्लो. १२६) इत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या । “ जटी दूरतरे ग्रामादृक्षमूलनिकेतनः ” इति वचनाद्व्यतिरिक्तशवशिरोध्वजधारणादि सकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य ग्रन्थस्य । अकामाधिकाराच्चेदमकामतः । अत एवाङ्गुलावधायुचितम् १२८

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥ १२९ ॥

एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतमकामतः साध्वाचारं वैश्यं निहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः
कुर्यादेकाधिकं वा गोशतं दद्यात् ॥ १२९ ॥

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ।

वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ १३० ॥

एतदप्यकामत इदमेव व्रतं शूद्रहा षण्मासं चरेत् । वृषभ एकादशो यासां गवां
ताः शुक्रवर्णा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३० ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।

श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १३१ ॥

बिडालनकुलचाषभेककुङ्कुरगोधापेक्षककाकानामेकैकं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं स्त्रीशूद्र-
वध इत्युपपातकप्रायश्चित्तं गोवधव्रतं चान्द्रायणं चरेत्, ननु “ शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ”
(अ. ११ श्लो. १२६) इत्यादि प्रायश्चित्तं पापस्य लघुत्वात् । चान्द्रायणमप्येतत्का-
मतोऽभ्यासादिविषये द्रष्टव्यम् ॥ १३१ ॥

पयः पिबेत्रिरात्रं वा योजनं वाध्वनो व्रजेत् ।

उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाब्दैवतं जपेत् ॥ १३२ ॥

अबुद्धिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत् । अथ मन्दानलत्वादिना न
समर्थेक्षिरात्रं प्रति योजनमध्वनो व्रजेत् । अत्राशक्तक्षिरात्रं नयां ज्ञायात् । तत्राप्यक्षम
क्षिरात्रम् “ आपो हि धा ” इत्यादिसूक्तं जपेत् । यथोत्तरं लघुत्वात्पूर्वपूर्वासंभवे उत्त-
रोत्तरपरिग्रहो ननु वैकल्पिकः ॥ १३२ ॥

अग्निं कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।

पलालभारकं षण्ढे सैसकं चैकमाषकम् ॥ १३३ ॥

सर्पं हत्वा ब्राह्मणाय तीक्ष्णाय लोहदण्डं दद्यात् । नहुंसकं हत्वा पलालभारं
सैसकं च माषकं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३३ ॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ ।

शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ॥ १३४ ॥

सूकरे हते घृतपूर्णं घटं ब्राह्मणाय दद्यात् । तित्तिरिसंज्ञिनि पक्षिणि हते चतुरा-
हकपरिमाणं तिलं दद्यात् । शुके हते द्विवर्षं वत्सम् । क्रौञ्चारुयं पक्षिणं हत्वा त्रिवर्षं
वत्सं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३४ ॥

हत्वा हंसं बलाकं च बकं बर्हिणमेव च ।

वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३५ ॥

हंसबलकामयूरवानरश्चेनभासाख्यपक्षिणामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् ॥ १३५ ॥

वासो दद्यादयं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान्गजम् ।

अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १३६ ॥

अश्वं हत्वा वध्ने दद्यात् । हस्तिनं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान्दद्यात् प्रत्येकं छाग-
मेषौ हत्वा वृषभं दद्यात् । गर्दभं हत्वैकवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ १३६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।

अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३७ ॥

आममांसभक्षिणो मृगान्व्याघ्रादीन्हत्वा बहुक्षीरां धेनुं दद्यात् । आममां-
साभक्षकान्हरिणादीन्हत्वा प्रौढवत्सिकां दद्यात् । उष्ट्रं हत्वा सुवर्षकृष्णलं रक्तिकां
दद्यात् ॥ १३७ ॥

जीनकार्मुकवस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ।

चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ॥ १३८ ॥

[वर्णानामानुपूर्व्येण त्रयाणामविशेषतः ।

अमत्या च प्रमाप्य स्त्रीं शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ८ ॥]

ब्राह्मणादिवर्णत्रियो लोभादुत्कृष्टापकृष्टपुरुषव्यभिचारिणीर्हत्वा ब्राह्मणादिकमेण
चर्मपुटधनुस्छागमेषान्शुद्ध्यर्थं दद्यात् ॥ १३८ ॥

दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।

एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

अभिप्रभृतीनामभावादानेन सर्वपापानिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्राह्मणादिः प्रत्येकं वधे
कृच्छ्रं प्राथम्यात्प्राजापत्यं द्विजः पापनिर्हरणार्थं चरेत् । सर्पादयश्च “अग्निं कार्णा-
यसीं दद्यात् (अ. ११ श्लो. १३३) इत्येवमारभ्यैतत्पर्यन्ता गृह्यन्ते ॥ १३९ ॥

अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमाणे ।

पूर्णे चानस्यनस्त्रां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४० ॥

अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतां प्राणिनां कृकलासादीनां सहस्रस्य वधे शूद्रवधप्राय-
श्चित्तमौपदेशिकं कुर्यात्, अस्थिरहितानां च मत्कुणादीनां शकटपरिमितानां वधे
तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।

अनस्त्रां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

अस्थिमतां क्षुद्रजन्तूनां कृकलासादीनां प्रत्येकं वधे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्थिमतां
वधे “पणो देयः सुवर्णस्य” इति सुमन्तुस्मरणात्किञ्चिदेवेति पणो बोद्धव्यः । अन-
स्थिमतां तु यूकामत्कुणादीनां प्रत्येकं वधे प्राणायामेन शुद्धो भवति । प्राणायामश्च

“ स्याद्वृत्तिकां सप्रणवां सावित्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ” इति वसिष्ठप्रोक्तलक्षणो ग्राह्यः ॥ १४१ ॥

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् ।

गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ १४२ ॥

फलदानामाश्रमादीनां वृक्षाणां, गुल्मानां कुब्जकादीनां, वल्लीनां गुह्य्यादीनां, लतानां वृक्षशाखासक्तानां, पुष्पितानां च वीरुधां कूष्माण्डादीनां प्रत्येकं छेदने पाप-प्रमोचनार्थं सावित्र्यादि ऋकशतं जपनीयम् । “ इत्यनर्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपा-तनम् ” (अ. ११ श्लो. ६४) इत्यादेरुपपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्रायश्चित्ताभिधा-नात् । इदं फलवद्बृक्षादिच्छेदने लघुप्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ।

फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ १४३ ॥

अन्नादिषु जातानां, गुडादिरसजातानां चोदुम्बरादिफलसंभवानां, मधूकादिपुष्पो-द्भवानां च सर्वप्राणिनां वधे घृतप्राशनं पापशोधनम् ॥ १४३ ॥

कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।

वृथालम्भेऽनुगच्छेद्वां दिनमेकं पयोव्रतः ॥ १४४ ॥

कर्षणपूर्वकजातानामोषधीनां षष्टिकादीनां, वने च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां निःप्रयोजनच्छेदने क्षीराहारः । एष्वेकमहो गोरुहगमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

एतैर्व्रतैरपोहं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ।

ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

एभिरेकप्रायश्चित्तैर्हिंसाजनितपापं ज्ञानाज्ञानकृतं निर्हरणीयम् । इदानीमभक्ष्य-भक्षणप्रायश्चित्तं वक्ष्यामणं शृणुत ॥ १४५ ॥

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।

मतिपूर्वमनिर्देश्य प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्याज्ञानानेदं मुख्यपैष्टीसुराविषयं वचनं किंतु तदि-तरविषयम् । तत्र यथा चैका तथा सर्वा । गौडीमाध्योर्मुख्यसुरासाम्यबोधनमि-तरमथापेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तम् । तेनाबुद्धिपूर्वकं गौडीं माधवीं च पीत्वा गौतमोक्तं तप्तकृच्छ्रं कृत्वा पुनःसंस्कारेणैव शुद्ध्यति । तथाच गौतमः— “ अमत्या मद्यपाने पयोघृतसुदकं वायुं प्रत्यहं तप्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारः । ” इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे— “ अकामतः कृते पाने गौडीमाध्योर्नराधिप । तप्तकृच्छ्रविधानं स्याद्गौतमेन यथोदितम् ” । बुद्धिपूर्वकं तु पैष्टीतरमद्यपाने “ प्राणा-न्तिकमनिर्देश्यम् ” इति शास्त्रमर्यादा । तथा गौडीमाध्योर्ज्ञानात्पाने मरणनिषेधा-दितरमथापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव “ कणात्त्रा भक्षयेद्वदम् ” (अ. ११ श्लो. ९२)

इति प्रायश्चित्तमुक्तम् । अत एव गौडीमाध्वयोः कामतः पानावृत्तौ भविष्य-
पुराणे—“ यद्वास्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् । कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं
वा सकृन्निशि । सुरापानापवृत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ” इति । पैथीगौडीमाध्वी-
व्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनवविधमयस्य प्रत्येकं पाने लघुत्वात्संस्कारमात्रमेव
केवलमन्यद्वा लघुत्वात्प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तम् । बुद्धिपूर्वं पानसादिमयपाने तु
“ मतिपूर्वं सुरापाने कृते वै ज्ञानतो गुह । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भवतः पुनःसंस्कार एव
हि ॥ ” इति भविष्यपुराणीयमन्यद्विविधं सुन्यन्तरोक्तम् ॥ १४६ ॥

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रितं पयः ॥ १४७ ॥

पैथीसुराभाण्डे तदितरमयभाण्डेष्वस्थिता अपः सुरारसगन्धवर्जिताः पीत्वा
शङ्खपुष्पाख्यौषधिप्रक्षेपेण पकं क्षीरं न तूदकम् “शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त-
येत् ” इति बौधायनस्मरणान्पञ्चरात्रं पिबेत् । सुरामययोः सर्वत्रैव गुरुलघुप्रायश्चित्ता-
भिधानादिहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकारभेदेन विषयसमीकरणं समाधेयम् । वाचनिकमेव
प्रायश्चित्तं साध्यमिति मेधातिथिराह ॥ १४७ ॥

स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ।

गूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारि पिबेत्त्र्यहम् ॥ १४८ ॥

सुरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा च स्वस्तिवाचनपूर्वकं च प्रतिगृह्य गूद्रोच्छिष्टाश्च अपः पीत्वा
प्रतिगृह्याभ्युपादानाद्ब्राह्मणो दर्भकथितमुदकं त्र्यहं पिबेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाग्राय सोमपः ।

प्राणानप्सु त्रिरायस्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य सुखसंबन्धिनं गन्धं ग्रात्वा जलमध्ये प्राणा-
यामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ १५० ॥

विद्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वादबुद्धिपूर्वकं मनुष्यसंबन्धि मूत्रं पुरीषं वा प्राश्य मय-
सुरासंस्पृष्टं च भक्तादिरसं वा प्राश्य द्विजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरुपनयनमर्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।

निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ १५१ ॥

शिरोमुण्डनं मेखलाधारणं दण्डधारणं भैक्षाणि व्रतानि च मधुमांसजीवर्जनयु-
तानि प्रायश्चित्तानि पुनरुपनयने द्विजातीनां न भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नं स्त्रीगूद्रोच्छिष्टमेव च ।

जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥ १५२ ॥

अभोज्यान्नानाम् “ नाश्रोत्रियकृते यज्ञे ” (अ. ४ श्लो. २०९) इत्याद्युक्तानामन्नं भुक्त्वा जलमिश्रितसत्कुरूपेण यवाग्रूपेण वा यवान्पानयोग्यान्कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत् । अमुष्मिन्नेव विषये “ मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रम् ” इति चतुर्थाध्याये (श्लो. २२२) प्रायश्चित्तमुक्तं तेन सह वैकल्पिकम् । विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः । तथा द्विजातिजी-
णामुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्त्वैतदेव कुर्यात् । तथा “ क्रव्यादसूकरोष्ट्राणाम् ” (अ. ११ श्लो. १९६) इत्यादिना यद्विशेषप्रायश्चित्तं तन्निषिद्धमांसं भुक्त्वेदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वाऽमेध्यान्यपि द्विजः ।

तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालयोगेनोदकपरिमाणादिनाम्लभावं व्रजन्ति तानि शुक्तानि, कषायान्विभीतकादीन्, कथितान्यप्रतिषिद्धान्यपि पीत्वा यावन्न जीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥ १५३ ॥

विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।

माश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५४ ॥

ग्राम्यसूकरखरोष्ट्रगालवानरकाकानां मूत्रं पुरीषं वा द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्याच्छोधनम् । यत्तु “ छत्राकं विड्वराहं च ” (अ. ६ श्लो. १९) इत्यनेन विड्वराह्यामकुट्टयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्या-
तम् । इदं त्वनभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।

अज्ञातं चैव सूनास्थमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ १५५ ॥

वाय्वादिना शोषितानि मांसानि भुक्त्वा भूम्यादिप्रभवानि छत्राकाणि भुक्त्वा “ भूमिजं वा वृक्षजं वा छत्राकं भक्षयन्ति ये । ब्रह्मघ्नास्तान्विजानीयात् ” इति यमेन वृक्षजस्यापि निषेधात् । हरिणमांसं वा रासभमांसमिति भक्ष्याभक्ष्यतया यन्न ज्ञातं तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदानीतं तद्रुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां कुकुटानां च भक्षणे ।

नरकाकखराणां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

आममांसभक्षिणां ग्राम्यसूकरोष्ट्रग्राम्यकुकुटानां तथा मानुषकाकगर्दभानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तम् । ग्राम्यसूकरकुकुटयोर्बुद्धि-
पूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं तु नाभ्यासवि-
षये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावर्तको द्विजः ।

स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकश्राद्धसंबन्धयत्रमभति । एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्विष्टश्राद्धार्थोपलक्षणम् । स त्रिरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रमध्ये एकस्मिन्नहनि जलमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्मधु मांसं कथंचन ।

स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा अनिच्छातः आपदि वायात्स प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

बिडालकाकारवृच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नं च पिवेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ १५९ ॥

बिडालकाकमूपककुङ्कुरनकुलानामुच्छिष्टं केशकीटरूपसंसर्गदुष्टं वा कृतमृतक्षेप-विशुद्धिकं ज्ञात्वा भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलं कथितमुदकं पिवेत् ॥ १५९ ॥

अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ।

अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीयम् । प्रमादात् भुक्तं वमितव्यम् । तदसंभवे प्रायश्चित्तैः क्षिप्रं शोधनीयम् । वमनपक्षे तु लघुप्रायश्चित्तं भवत्येव । ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् ॥ १६० ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।

स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारविधानमुक्तम् । स्तेयपापहारिणां विधानमधुना श्रूयताम् ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।

स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्धान्यभक्तावन्नरूपाणि धनचौर्याणिच्छातः कृत्वा न त्वात्मीयभान्त्या नीत्वा संवत्सरं प्राजापत्यव्रतात्तरणेन शुध्यति । एतच्च देशकालद्रव्यपरिमाणस्वामिगुणान्यपेक्षया महत्त्वादि बोद्धव्यम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ १६२ ॥

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।

कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १६३ ॥

पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यतमहरणे कूपजलस्य वापीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चान्द्रायणं प्रायश्चित्तं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६३ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेक्षतः ।

चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥

द्रव्यगणामन्मार्गानामल्पप्रयोजनानां चानुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणां त्रुप्तीसकादीनां परगृहाद्यैः कृत्वा तदपहृतं द्रव्यं स्वामिने दत्त्वा सातपनं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं चात्मशुद्धये कुर्यात् । स्वामिनेऽपहृतं द्रव्यं निर्यात्येति सर्वस्तेयप्रायश्चित्तशेषः ॥१६४॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।

पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

भक्ष्यस्य मोदकादेः, भोज्यस्य पायसादेः, यानस्य शकटादेः, शय्यायाः, आसनस्य च, पुष्पमूलफलानां च प्रत्येकमपहरणे पञ्चगव्यपानं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

चेलचर्माभिषाणां च त्रिरात्रं स्याद्भोजनम् ॥ १६६ ॥

तृणकाष्ठद्रुमाणां शुष्कान्नस्य च तण्डुलदेर्वज्रचर्ममांसानां मध्ये एकस्याप्यपहरणे त्रिरात्रमुपवासं चरेत् ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।

अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कृणान्नता ॥ १६७ ॥

मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यलोहकांस्योपलानां च प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहं तण्डुलकणभक्षणं कुर्यात् । सर्वत्र चात्र सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिगुणादौ, शक्त्यपेक्ष-योत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारिविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैश्च फलस्य च ।

पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ॥ १६८ ॥

कार्पासकृमिकोशजोर्णानां वज्राणां द्विशफैश्च फलस्य गोरश्वादेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानां च चन्दनप्रभृतीनां रज्ज्वाश्च प्रत्येकं हरणे त्र्यहं क्षीराहारः स्यात् । अत्रापि पूर्ववद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वामिनश्चोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यसमर्पणादपि वचनादेकरूप-प्रायश्चित्ताविरोधः ॥ १६८ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६९ ॥

एतैरुक्तैः प्रायश्चित्तैः स्तेयजनितपापं द्विजातिरपानुदेत् । अगम्यागमननिमित्तं पुनरेभिर्वक्ष्यमाणैर्व्रतैर्निर्हरेत् ॥ १६९ ॥

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्व्रतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ १७० ॥

स्वयोनिषु लोदर्यभगिनीषु तथा मित्रभार्यासु, पुत्रपत्नीषु, कुमारीषु, चाण्डालीषु, प्रत्येकं रेतः सिक्त्वा गुरुदारगमनप्रायश्चित्तं कुर्यात् । अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्धा-पेक्षया मरणान्तिकम् । अत एव “ रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चाण्डालीष्वन्त्य-

जासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ” इति श्रमेन मरणान्तिकमुपदि-
ष्टमज्ञानात्तद्गतम् ॥ १७० ॥

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७१ ॥

पितृष्वसुर्मातृष्वसुश्च दुहितरं भगिनीं मातुश्च सोदर्यभ्रातुर्दुहितरं सोदर्यभागे-
नीमिव निषिद्धगमनां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् सकृदज्ञानव्यभिचरिताविषय-
मल्पत्वात् ॥ १७१ ॥

एतास्तिस्मस्तु भार्याथे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।

ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥ १७२ ॥

तिस्र एताः पैतृष्वसेय्याया भार्याथे प्राज्ञो नोद्वहेत् । ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता
नोपेतव्याः । यस्मादेता उपयन्नुपागच्छन्नरकं याति । “ अतपिण्डा च या मातुः ”
(अ. ३ श्लो. ६) इत्यनेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शननिषेधदाढ्यार्थं पुन-
र्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदकयायामयोनिषु ।

रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीषु वडवाद्यासु न गवि । “ गोष्ववकोर्णी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत् ”
इति शृङ्खल्लिखितादिभिर्गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितश्चान्यत्र
स्त्रियां, जले रेतःसेकं कृत्वा पुरुषः सांतपनं कृच्छ्रं कुर्यात् ॥ १७३ ॥

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।

गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७४ ॥

यत्र देशे क्वापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां, गोयाने, शकटादौ, जले, दिवाकाले
मैथुनं च सेवित्वा सवस्त्रं ज्ञायात् ॥ १७४ ॥

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ १७५ ॥

चण्डालस्यान्त्यजानां च स्मरेच्छरीरादीनामज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियो गत्वा तेषां
चान्नं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य पतति । पतितस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतच्च गुरुत्वाच्चा-
भ्यासतो भोजनप्रतिग्रहविषयम् । ज्ञानात् तेषां गमनं कृत्वा समानतां गच्छति ।
एतच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७५ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥ १७६ ॥

विशेषेण प्रदुष्टाम् इच्छया व्यभिचारिणीमित्यर्थः । भर्ता निरुन्ध्यात्पत्नीं कार्येभ्यो

निवर्त्य निगडबद्धाभिवैकगृहे धारयेत् । यच्च पुरुषस्य सजातीयपरदारगमने प्रायश्चित्तं तदेवैनां कारयेत् । ततश्च “स्त्रीणामर्थं प्रदातव्यम्” इति यद्वसिष्ठादिभिरुक्तं तद-
निच्छया व्यभिचारे च कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्त्रिता ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

[ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेऽपसंगताः ।

अप्रजाता विशुध्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥ ९ ॥]

सा स्त्री सजातीयगमने सकृदुद्धा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्थिता सती तद्व्रतं कुर्यात्तदास्याः प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं कृच्छ्रचान्द्रायणं च मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः ।

तद्भैक्षभुज्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

वृषत्यत्र चण्डाली प्रायश्चित्तगौरवात् । चण्डालीगमने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापम-
र्जयति तद्भैक्षाशी नित्यं सावित्र्यादिकं जपंस्त्रिभिर्वर्षैरपहति । तथा चापस्तम्बः—
“यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः । चतुर्थकाल उदक आत्म-
जापी भैक्षचारी त्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति पापम् ॥” मेधातिथिस्तु इत्थमेव व्याख्यात-
वान् । गोविन्दराजस्त्वकमपरिणीतशूद्रागमनप्रायश्चित्तमिदमाह ॥ १७८ ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।

पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७९ ॥

इयं हि साभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणां चतुर्णामपि पापकृतां विशुद्धिरुक्ता ।
इदानीं साक्षात्पापकृद्भिः सह संसर्गिणामिमा वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७९ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥ १८० ॥

पतितेन सह संसर्गमाचरन् एकयानगमनैकासनोपवेशनैपङ्क्तिभोजनरूपान्संसर्गा-
नाचरन्संवत्सरेण पतति । ननु याजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एवेत्यर्थः । अध्यापनमत्रोपनयनपूर्वकं सावित्रीश्रावणम् । याजनादीनां च सद्यःपाति-
त्यमाह देवलः—“याजनं योनिबंधं स्वाध्यायं सह भोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते
पतितेन न संशयः ॥” विष्णुः—“आ संवत्सरात्पतति पतितेन सहाचरन् । सहयाना-
सनाभ्यासाद्यौनात्तु सद्य एव हि ॥” बौधायनः—“संवत्सरेण पतति पतितेन सहा-
चरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनासनात्” इति । गोविन्दराजस्तु याज-
नादीनां त्रयाणां संवत्सरेण पतित्यहेतुत्वं सहासनादीनां लघुत्वाच्च संवत्सरेण किंतु
तस्मादूर्ध्वमपीति व्याचष्टे । अस्मदप्यमनुव्याख्याशुनिव्याख्यानुसारिणी । नैनां गो-
विन्दराजस्य कल्पनामनुबुद्धमहे ॥ १८० ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

पतितशब्दोऽयं पापकारिवचनः सकलपापिनामविशेषपाठात् । एषां पतितान् मध्ये यो येन पापकारिणा सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्रायश्चित्तं कुर्यान्नतु मरणान्तिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा कियमाणम् “ ब्रह्महा द्वादश-समाः ” (अ. ११ श्लो. ७२) इत्यादिकं पादहीनं कर्तव्यम् । तथाच व्यासः—“ यो येन संसृजेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् । पादन्तूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ” ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्विहिः ।

निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधौ ॥ १८२ ॥

महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्तव्या ॥ १८२ ॥

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा ।

अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥ १८३ ॥

सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरुदको भवति । तदु त्ते सपिण्डाः समानोदकैः सहादोरात्रम-शौचमाचरेयुः ॥ १८३ ॥

निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने ।

दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥

तस्मात्पतितात्सपिण्डादीनां संभाषणमेकासनोपवेशनं च तस्मै ऋक्थप्रदानं सांव-त्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्धनम् ।

ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठस्य यत्प्रत्युत्थानादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यम् । ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विंशत्यु-द्धारादिकं धनं न देयम् । यद्यपि ऋक्थप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धस्त-थापि यवीयसस्तत्प्राप्त्यर्थमनूयते । तस्यैव ज्येष्ठस्य संबन्धि धनं सोद्धारांशं तदुद्धा-रं गुणाधिको लभते ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् ।

तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ १८६ ॥

कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते सपिण्डसमानोदकास्तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सह पवित्रे

जलाधारे ज्ञात्वा जलपूर्णं नवं घटं प्रक्षिपेयुः । इह नवघटग्रहणादासीघटमित्यत्र कृतो-
पयोगिघटः प्रतीयते ॥ १८६ ॥

स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ।

सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

स कृतप्रायश्चित्तः तं पूर्वोक्तघटं जलमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथा-
पूर्वं सर्वाणि ज्ञातिकर्माणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

एतदेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

स्त्रीष्वपि पतितास्वेवमेव पतितस्योदकं कार्यमित्यादिविधिं भर्त्रादिसपि-
ण्डसमानोदकवर्गः कुर्यात् । यासाच्छादनानि पुनराभ्यां देयानि । गृहसमीपे चासां
वासार्थं कुटीर्द्वयः ॥ १८८ ॥

एनस्विभिरनिर्णितैर्नार्थं किञ्चित्सहाचरेत् ।

कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ १८९ ॥

पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं किञ्चिन्नाहतिष्ठेत् । कृतप्राय-
श्चित्तान्नैव कदाचिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत्किंतु पूर्ववद्वयहरेत् ॥ १८९ ॥

अस्यापवादमाह—

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत् ॥ १९० ॥

बालं यो हतवान्, कृतोपकारमपकाराचरणेन यो विनाशितवान्, प्राणरक्षार्थ-
मागतं यो हतवान्, स्त्रियं च यो व्यापादितवानेतान्यथावत्कृतप्रायश्चित्तानपि संस-
र्गितया न परिवसेत् ॥ १९० ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ १९१ ॥

येषां ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् आनुकल्पिककाल उपनयनं यथाशास्त्रं न कृतवान्
तान्प्राजापत्यत्रयं कारयित्वा यथाशास्त्रमुपनयेत् । यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्ब्राह्मणैस्तो-
मादिप्रायश्चित्तमुक्तं तेन सहास्य गुरुलाघवमनुसंधाय जातिशक्त्याद्यपेक्षो विकल्पो
मन्तव्यः ॥ १९१ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।

ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ १९२ ॥

ये प्रतिषिद्धशस्त्रसेविनो द्विजास्ते चोपनीता अप्यनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमि-
च्छन्ति तेषामप्येतत्प्राजापत्यादित्रयमुपदिशेत् ॥ १९२ ॥

यद्गर्हितेनार्चयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १९३ ॥

गर्हितेन कर्मणा निषिद्धदुःप्रतिग्रहादिना ब्राह्मणा यद्गर्जनमर्चयन्ति तस्य धनस्य त्वागेन जपतपोभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां शुध्यन्ति । धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधाना-
द्ब्रह्ममूल्ये च करितुरगादावल्पमूल्ये च लोहादौ परिगृहीते तुल्यप्रायश्चित्ताभिधान-
मुपपन्नम् । एवमविक्रय्यविक्रयादावपि ॥ १९३ ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ १९४ ॥

त्रीणि सावित्रीसहस्राणि जपित्वा गोष्ठे वा मासं क्षीराहारोऽसत्प्रतिग्रहजनिता-
त्पापान्मुक्तो भवति । शूद्रप्रतिग्रहादावप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । द्रव्यदोषेण च दानदो-
षेणापि प्रतिग्रहस्य गर्हितत्वाविशेषादिति ॥ १९४ ॥

उपवासकृशं तं तु गोत्रजात्पुनरागतम् ।

प्रणतं प्रतिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १९५ ॥

केवलक्षीराहारेण इतरभोजनव्यावृत्त्या कृशदेहं गोष्ठात्प्रत्यागतं प्रणतं नभीभूतं
किमस्माभिः सह साम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यसीत्येवं धर्मं ब्राह्मणाः
परिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम् ।

गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥ १९६ ॥

सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यामीत्येवं ब्राह्मणेषूक्त्वा वासं गवां दद्यात् ।
तस्मिन्यवसं भक्ष्यमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थीभूते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे
स्वीकारं कुर्युः ॥ १९६ ॥

ब्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च ।

अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १९७ ॥

ब्रात्यानाम् “अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते” (अं. २ श्लो. ३९) इत्युक्तानां ब्रात्यस्तो-
मादियाजनं कृत्वा पितृगुर्वादिव्यतिरिक्तानां च निषिद्धौर्ध्वदेहिकदाहश्राद्धादि कृत्वा-
ऽभिचारं च द्येनादिकम् । अभिचारोऽनभिचारणीयस्य । अहीनं यागविशेषः ।
“अहीनयजनमशुचिकरम्” इति श्रुतेः । त्रिरात्रादि तस्य यजनं कृत्वा त्रिभिः
कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ १९७ ॥

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्राव्य च द्विजः ।

संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १९८ ॥

शरणागतं परित्राणार्थमुपगतं शक्तः सन्नपेक्षते द्विजातिरनध्याप्यं च वेदमध्याप्य
तज्जनितं पापं संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १९८ ॥

श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।

नराश्वौष्ट्वराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥

[शुनाऽऽघ्रातावलीढस्य दन्तैर्विदलितस्य च ।

अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम् ॥ १० ॥]

कुक्कुरसृगालगर्दभनराश्वराहायैर्ग्राम्यैश्चाममांसादैर्मांसादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा ।

होमाश्च सकला नित्यमपाङ्क्यानां विशोधनम् ॥ २०० ॥

अपाङ्क्याः “ ये स्तेन पतिताः क्लीबाः ” (अ. ३ श्लो. १५०) इत्यादिनोक्ता-
स्तेषां विशेषतोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानां मासं त्र्यहमभ्युक्त्वा तृतीयेऽह्नि सायं भोजनं
वेदसंहिताजपो “ देवकृतस्यैनसोऽव्ययजनमसि ” इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्होमः प्रत्येकं
कार्यः । एतत्समुद्दिष्टं पापशोधनम् ॥ २०० ॥

उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः ।

स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥ २०१ ॥

उष्ट्रयुक्तं यानं शकटादि एवं खरयानमपि तत्कामत आरुह्य अव्यवधान उष्ट्रख-
राभ्यां याने प्राणायामबहुत्वं नग्नश्च कामतः जानं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धो
भवति ॥ २०१ ॥

विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शारीरं संनिवेश्य च ।

सचैलो बहिराकुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥

असंनिहितजलो जलमध्ये वा वेगातो मूत्रं पुरीषं वा कृत्वा सवासाः बहिर्ग्रामा-
नयादौ स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विशुद्धो भवति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनामनुपदिष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां च परिलोपे जात-
कव्रतानां चतुर्थाध्यायोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वंकारं च गरीयसः ।

स्नात्वाऽनश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हुं तूष्णीं स्थापयतामित्याक्षेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वंकारं च विद्याषधिकस्यो-
क्त्वाऽभिवादनकालादारभ्याहःशेषं यावत्स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपग्रहणेनापगतकोपं
कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वाऽऽबध्य वाससा ।

विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

प्राकृतं ब्राह्मणं तृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे वाऽऽबध्य वाससा वा वाक्कलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

अवगूर्य त्वद्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।

जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २०६ ॥

ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रं नरकं प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतले ।

तावन्त्यद्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

प्रहतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरं यावत्संख्याकान् रजःकणान्भूमौ पिण्डाकरोति तावत्संख्याकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रप्रतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ २०८ ॥

ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्यात् । दण्डादिप्रहारे दत्तेऽतिकृच्छ्रं वक्ष्यमाणं चरेत् । रुधिरमुत्पाद्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिशेधमवधादिकृतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनानि सामर्थ्यमवेक्ष्य पापं च ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञानसकृदादृत्यदुबन्धादिरूपेण प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ।

तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

यैर्हेतुभिर्मनुष्यैः पापान्यपनुदति तान्पापनाशहेतुन्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् शुष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

अयं प्रातरुयं सायं अयमद्यादयाचितम् ।

अयं परं च नाश्रीयत्प्राजापत्यं चरन्द्भिजः ॥ २११ ॥

प्रजापत्याख्यं कृच्छ्रमाचरन् द्विजातिरायं दिनत्रयं प्रातर्भुञ्जीत । प्रातःशब्दोऽयं भोजनानामौचित्यप्राप्तदिवाकालपरः । अत एव वसिष्ठः—“अयं दिवा भुङ्क्ते नक्तमाति च अयं अयाचितव्रतं अयं न भुङ्क्ते” इति च कृच्छ्रः । आपस्तम्बोऽप्याह—“अयं नक्ताग्नी दिवाग्नी च तत्तत्रयम् । अयमयाचितव्रतत्रयं नाभाति

किञ्चन ॥ ” इति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः । अपरं च दिनत्रयं सायंसंध्यायामती-
तायां भुञ्जीत । अन्यद्दिनत्रयमयाचितं तावदन्नं भुञ्जीत ! शेषं च दिनत्रयं न किञ्चि-
दभूयात् । अत्र ग्राससंख्यापरिमाणापेक्षायां पराशरः—“सायं द्वात्रिंशतिर्ग्रासाः प्रातः
षड्विंशतिस्तथा । अयाचिते चतुर्विंशत्परं चानशनं स्मृतम् ॥ कुकुटाण्डप्रमाणं च
यावांश्च प्रविशेन्मुखम् । एतं ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं ग्रासशोधनम् ॥ हविष्यं चान्न-
मभीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवा । त्रींशीण्यहानि शास्त्रीयान्ग्रासान्संख्याकृतान्यथा ॥
अयाचितं तथैवायादुपवासश्चयहं भवेत् ॥ २११ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

गोमूत्राद्येकीकृत्य एकैकस्मिन्नहनि भक्षयेन्नान्यत्किञ्चिदद्यात् । अपरदिने चोपवास
इत्येतत्सांतपनं कृच्छ्रं स्मृतम् । यदा तु गोमूत्रादिषट् प्रत्येकं षट् दिनान्युपभुज्य
सप्तमे दिने चोपवासस्तदा महासांतपनं भवति । तथा च याज्ञवल्क्यः—“कुशो-
दकं च गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृदघृतम् । जग्ध्वापरेऽह्नयुपवसेत्कृच्छ्रं सांतपनं चरन् ॥
पृथक् सांतपनद्रव्यैः षडहः सोपवासिकः । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासांतपनं स्मृ-
तम् ॥ ” इति ॥ २१२ ॥

एकैकं ग्रासमभूयात्र्यहानि त्रीणि पूर्ववत् ।

त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन्दिजः ॥ २१३ ॥

अतिकृच्छ्रं द्विजातिरनुतिष्ठन्प्रातःसायमयाचितादिरूपेणैकैकं ग्रासं त्र्यहानि त्रीणि
त्रीणि पूर्ववत् अन्यच्च त्र्यहं न किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१३ ॥

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।

प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

[अपां पिबेच्च त्रिपलं पलमेकं च सर्पिषः ।

पयः पिबेत्तु त्रिपलं त्रिमात्रं चोक्तमानतः ॥ ११]

तप्तकृच्छ्रं चरन्दिजातिः त्र्यहसुष्णोदकं त्र्यहसुष्णक्षीरं त्र्यहसुष्णघृतं त्र्यहसुष्णवायु-
मेकवारं ज्ञानं कुर्वन्संयमवान्पिबेत् । अत्र पराशरोक्तो विशेषः—“षट्पलं तु पिबेद-
म्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत्सपिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ” ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पराकार्यः कृच्छ्रः सकृ-
दावृत्तितारतम्येन गुरुलघुसमफलपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

एकैकं हासयोत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।

उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

सायंप्रातर्मध्याह्नेषु ज्ञानं कुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासानशित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्कमेकैकं ग्रासं हासयेत्तथा चतुर्दश्यामेको ग्रासः संपद्यते । ततोऽमावास्यायाः सुपोष्य शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैकं ग्रासं दृढिं नयेत् । एवं पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः संपद्यन्ते । एतत्पिषीलिकामध्याख्यं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।

शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ २१७ ॥

एतमेव पिण्डहासदृढिन्निषवणज्ञानात्मकं विधानं यवमध्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमग्नौ तिष्ठन्नाचरेत् । ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिण्डं वर्धयेत् । यथा पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः संपद्यन्ते । ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिण्डं हासयेत् । यथाऽमावास्यायासुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

अष्टावष्टौ समश्रीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ।

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ २१८ ॥

यतिचान्द्रायणमग्नौ तिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्धारभ्य मासमेकं संयतेन्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौ ग्रासान्मध्यंदिने भुञ्जीत । मध्यंदिन इति गृहस्थब्रह्मचारिणोः सायंभोजननिवृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१९ ॥

प्रातश्चतुरो ग्रासानश्रीयात् । अस्तमिते च सूर्ये चतुरो ग्रासान्भुञ्जीत । एतच्छिशुचान्द्रायणं सुनिभिः स्मृतम् ॥ २१९ ॥

यथाकर्थांचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।

मासेनाश्रन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ २२० ॥

जीवारादिहविष्यसंबन्धिनः ग्रासानां द्वे शते चत्वारिंशदधिके कदाचिद्दश कदाचित्पञ्च कदाचित्षोडश कदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथाकर्थांचित्पिण्डान्मासेन संयतवान्भुञ्जानश्चन्द्रसलोकतां याति । एवं पापक्षयार्थमभ्युदयार्थं चेदमुक्तम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—“धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् । कृच्छ्रकृच्छर्मकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥ ” अ. ३ श्लो. ३२६-२७) अतः प्राजापत्यादिकृच्छ्रमप्यभ्युदयफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्बुद्धास्तथादित्या वसवश्चाचरन्व्रतम् ।

सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतच्चान्द्रायणख्यं व्रतं रुद्रादित्यवसुमरुतश्च महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलुपापापेक्षया सकृदावृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।

अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

महाव्याहृतिभिर्भुञ्जःस्वरेताभिः “ आज्यं हविरनादेशे जुहोतिषु विधीयते ” इति परिशिष्टवचनादाज्येन प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसासत्याक्रोधाक्रौडिल्यानि चावृत्तिष्ठेत् । यद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रताङ्गतयायमुपदेशः ॥ २२२ ॥

त्रिरहस्त्रिनिशायां च सवासा जलमाविशेत् ।

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ २२३ ॥

अहनि रात्रावादिमध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैलो नद्यादिजलं प्रविशेत् । एतच्च पिपीलिकामध्ययवमध्यचान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयम् । तयोः “ उपस्पृशंस्त्रिषवणम् ” (अ. ६ श्लो. २४) इत्युक्तत्वात् । स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह यावद्गतं कदाचित्संभाषणं न कुर्यात् ॥ २२३ ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽथः शयीत वा ।

ब्रह्मचारी व्रती च स्यादुरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२४ ॥

अहनि रात्रौ च उत्थित आसीनः स्थानं तु शयीत । असामर्थ्ये तु स्थण्डिले शयीत न खट्वादौ । ब्रह्मचारी स्त्रीसंयोगरहितव्रतः । व्रती भौजौदण्डादियुक्तः “ पा-
लाशं धारयेदण्डं शुचिर्माँर्जौ च मेखलाम् ” इति यमस्मरणात् । गुरुदेवब्राह्मणानां च पूजको भवेत् ॥ २२४ ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२५ ॥

सावित्रीं च सदा जपेत् । पवित्राणि चावमर्षणादीनि यथाशक्ति जपेत् । एतच्च यथा चान्द्रायणे तथा प्राजापत्यादिकृच्छ्रेष्वपि यत्नवान्प्रायश्चित्तार्थमवृत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतैर्द्विजातयः शोभ्या व्रतैराविष्कृतैर्नसः ।

अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२६ ॥

लोकविदितपापा द्विजातय एभिर्भुक्तप्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणपरिपदा शोधनीयाः । अ-
प्रकाशितपापांस्तु मानवान्मन्त्रैर्होमैश्च परिपदेव शोधयेत् । यद्यपि परिपदि निवेदने रहस्यत्वस्य नाशस्तथाप्यमुकपापे कृते केनापि लोकाविदिते किं प्रायश्चित्तं स्यादिति सामान्यप्रश्ने न विरोधः ॥ २२६ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ २२७ ॥

पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन बिह्मामतिपापकारिणमिति पश्चात्तापेन शुध्यति । तपसा चोग्ररूपेण सावित्रीजपादिना च पापान्मुच्यते । तपस्यशक्तौ दाने-

न च पापान्मुक्तो भवति । ख्यापनं चेदं प्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गभूतं न रहस्यप्रायश्चित्ताङ्गं रहस्यत्वहानिप्रसङ्गात् । अनुतापश्च प्रकाशरहस्याङ्गमेव । दानेनेति प्राजाप-
पत्यवत एकधेनुविधानात् । धेनुश्च पञ्चपुराणीया त्रिपुराणीया वेति । एतेन ब्रह्म-
त्थानिमित्तके द्वादशवार्षिकव्रते मासि सार्धद्वयप्राजापत्यात् वत्सरे त्रिंशद्देवो भव-
न्ति । द्वादशभिर्वर्षैः षष्ट्यधिकशतत्रयं धेनवो भवन्तीति ॥ २२७ ॥

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वानुभाषते ।

तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

यथा यथा स्वयं पापं कृत्वा नरो भाषते लोके ख्यापयति तथा तथा तेन पापेन
सर्प इव जीर्णत्वचा मुच्यत इति ख्यापनविधेरनुवादः ॥ २२८ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गृहीति ।

तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥

तस्य पापकारिणो मनो यथा यथा दुष्कृतं कर्म निन्दति तथा तथा शरीरं जी-
वात्मा तेनाधर्मेण मुक्तो भवति अयमनुतापाद्यवाद इति ॥ २२९ ॥

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।

नैवं कुर्या पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २३० ॥

पापं कृत्वा पश्चात्संतप्य तस्मात्पापान्मुच्यत इत्युक्तमपि नैवं कुर्या पुनरित्येवमन-
दितम् । यदा तु पश्चात्तापो नैवं पुनः करिष्यामीत्येवं निवृत्तिरूपसंकल्पफलकः स्या-
त्तदा सुतरां तस्मात्पापात्पूतो भवतीति । एतच्च निवृत्तिसंकल्पस्य प्रकाशाप्रकाशप्राय-
श्चित्ताङ्गविधानार्थम् ॥ २३० ॥

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।

मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥ २३१ ॥

एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्टफलं मनसा विचार्य मनोवाक्यैः
शुभमेव सर्वं कर्म कुर्यात् इष्टफलत्वात् । नाशुभं नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २३१ ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।

तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वातीयं न समाचरेत् ॥ २३२ ॥

प्रमादादिच्छातो वा निषिद्धं कर्म कृत्वा तस्मात्पापान्मुक्तिमिच्छन्पुनस्तत्र कुर्यात् ।
एतच्च पुनः करणे प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अत एव देवलः—“ विधेः प्राथमिकादस्मा-
द्वितीये द्वियुगं भवेत् ” इति ॥ २३२ ॥

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलायवम् ।

तस्मिन्स्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३३ ॥

अस्य पापकारिणो यस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कर्मण्यनुष्ठिते न चित्तस्य संतोषः स्यात्त-
स्मिन्स्तदेव प्रायश्चित्तं तावदावर्तयेयावन्मनसः संतोषः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ।

तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥ २३४ ॥

यदेतत्सर्वं देवानां मनुष्याणां च सुखं तस्य तपः कारणम् । तपसैव च तस्य स्थितिः । तपोऽन्तः प्रतिनियतविधिरेव देवादिसुखस्य तपसा जननादादिष्टं वेदाथै-
रुक्तम् । उक्तप्राजापत्यादिप्रायश्चित्तात्मकं तपः । प्रसङ्गेन चेदं वक्ष्यमाणं च सर्वत-
पोमाहात्म्यकथनम् ॥ २३४ ॥

ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।

वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ २३५ ॥

ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकवेदान्तावबोधनं तपः, राजन्यस्य रक्षणं तपः, वैश्यस्य
कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यादिकं तपः, शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति वर्णविशेषेणो-
त्कर्षबोधनार्थम् ॥ २३५ ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ।

तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २३६ ॥

ऋषयो वाङ्मनःकायनियमोपेताः फलमूलवायुभक्षस्तपसैव जङ्गमस्थावरसहितं
पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गात्मकं लोकत्रयमेकदेशस्थाः सन्तो निष्पापान्तःकरणाः प्रकषेण
पश्यन्ति ॥ २३६ ॥

औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।

तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३७ ॥

औषधानि व्याध्युपशमनहेतुकानि । अगदो गदाभावः नैरुज्यमिति यावत् ।
विद्या ब्रह्मधर्मचर्यात्मकवेदार्थज्ञानं वेदसंबन्धिनी च नानारूपा स्वर्गादाववस्थितिरि-
त्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते यस्मात्तप एषां प्राप्तिनिमित्तम् ॥ २३७ ॥

यदुस्तरं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुष्करम् ।

सर्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ २३८ ॥

यदुःखेन तीर्यते ग्रहदोषसूचितापदादि, यदुःखेन प्राप्यते क्षत्रियादिना यथा विश्वा-
मित्रेण तेनैव शरीरेण ब्राह्मण्यादि, यदुःखेन गम्यते मेरुपृष्ठादि, यदुःखेन क्रियते गोः
प्रचुरदानादि, तत्सर्वं तपसा साधितुं शक्यते । यस्मादतिदुष्करकार्यकरणं सर्वं तपसा
साध्यते तपो दुर्लभनशक्तिः ॥ २३८ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।

तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ २३९ ॥

ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽन्ये उपपातकाद्यकार्यकारिणस्तपसैव उक्तरूपेणाव-
ष्टितेन तस्मात्पापान्मुच्यन्ते । उक्तस्यापि पुनर्वचनं प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थम् ॥ २३९ ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।

स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥ २४० ॥

कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गं यान्ति । इतिहासादौ कपोतोपाख्यानादिषु पक्षिणोऽप्यग्निप्रवेशादिकं तपस्तपन्तीति श्रूयते । कीटानां यजातिसहजं दुःखं तत्समं तपस्तेन च क्षीणकल्मषा आविकारिणो जन्मान्तरकृतेन सुकृतेन दिवं यान्ति ॥ २४० ॥

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ।

तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

यत्किञ्चित्पापं मनोवाग्देहैर्मनवाः कुर्वन्ति तत्सर्वं पापं निर्दहन्ति तपसैव तपोधना इति । तप एव धनमिव रक्षणीयं येषां ते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।

इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्सर्वधयन्ति च ॥ २४२ ॥

प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागे हवींषि देवाः प्रतिगृह्णन्ति । अभिरूषितार्थाश्च प्रयच्छन्ति ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः ।

तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः तपःकरणपूर्वकमेवेमं ग्रन्थमकरोत् । तथैव ऋषयो वसिष्ठादयस्तपसैव मन्त्रब्राह्मणात्मकान्वेदान्प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।

सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

[ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धाल्पभोजनम् ।

अरागद्वेषलोभाश्च तप उक्तं स्वयंभुवा ॥ १२ ॥]

सर्वस्यास्य जन्तोर्यदुर्लभं जन्म तपसः प्रकाशादित्येवं देवाः प्रपश्यन्तः “तपोमूलमिदं सर्वम्” (अ. ११ श्लो. २३४) इत्यादि तपोमाहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ २४५ ॥

यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमहायज्ञावृत्तानमपराधसहित्युत्त्वामित्येतानि महापातकजनितान्यपि पापानि शीघ्रं नाशयन्ति किञ्चित्तान्यानि ॥ २४५ ॥

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदावित् ॥ २४६ ॥

यथाग्निः क्षाणान्यासन्नानि क्षणेनैव तेजसा निःशेषं करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाशयति । इत्येतत्परमार्थज्ञानस्यैतत्पापक्षयोत्कर्षज्ञापनार्थमेतत् ॥ २४६ ॥

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ २४७ ॥

इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां पापानां प्रकाशानां प्रायश्चित्तं यथाविध्यभिहितम् । अत ऊर्ध्वमप्रकाशानां पापानां प्रायश्चित्तं शृणुत । अयं श्लोको गोविन्दराजेनालिखितः । मेधातिथिना तु लिखित एव ॥ २४७ ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

सव्याहृतिसप्रणवाः सावित्रीशिरोयुक्ताः पूरककुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडश प्राणायामाः कृता मासाद्ब्रह्मघ्नमपि निष्पापं कुर्वन्ति । अपिशब्दादातिदेशिकब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि । एतच्च प्रायश्चित्तं द्विजातीनामेव न क्षीशद्वादर्भन्त्रानविकारात् ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ।

माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥

कौत्सेन ऋषिणा दृष्टम् “अपमः शोशुचदघम्” इत्येतत्सूक्तं, वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टं च “प्रसिस्तोनेधिरुषसं वसिष्ठाः” इत्येवं ऋचं, माहित्रम् “महित्रीणामवोस्तु” इत्येतत्सूक्तं, शुद्धवत्यः “एसोन्विन्द्रं स्तवाम शुद्धम्” इत्येतास्तिस्त्र ऋचः, प्रकृतं मासमहरहः षोडशकृत्वोऽपि जपित्वा सुरापोऽपि विशुध्यति । अपिशब्दादातिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोऽपि ॥ २४९ ॥

सकृज्जप्त्वास्य वामीर्यं शिवसंकल्पमेव च ।

अपहत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ २५० ॥

ब्राह्मणः सुवर्णमपहत्य “अस्य वामस्य पलितस्य” इत्येतत्सूक्तं प्रकृतत्वान्मासमेकं प्रत्यहमेकवारं जपित्वा, शिवसंकल्पं च “यज्जाग्रतो दूरम्” इत्येतद्वाजसनेयके यत्पठितं तज्जपित्वा सुवर्णमपहत्य क्षिप्रमेव निष्पापो भवति ॥ २५० ॥

हविष्णान्तीयमभ्यस्य नतमंह इतीति च ।

जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ २५१ ॥

“हविष्णान्सप्तजरं स्वविदि” इत्येकोनविंशतिऋचः “नतमंहो न दुरितम्” इत्यष्टौ, “इति वा इति मे मनः,” “शिवसंकल्प” इति च सूक्तं, “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्येतच्च षोडशच सूक्तं मासमेकं प्रत्यहमभ्यस्येति श्रावणात्प्रकृतत्वात् षोडशभ्यासाज्जपित्वा गुरुदारगस्तस्मात्पापान्मुच्यते ॥ २५१ ॥

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा ॥ २५२ ॥

स्थूलानां पापानां महापातकानां सूक्ष्माणां चोपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन्
“अव ते हेज्जो वरुण नमोभिः” इत्येतामृचं, “यत्किंचेदं वरुण दैव्ये जने” इत्येतां
च ऋचं, “इति वा इति मे मनः” इत्येतत्सुक्तं संवत्सरमेकवारं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्य हात् ॥ २५३ ॥

स्वरूपतो महापातकिघनत्वादिना वाऽप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य चान्नं स्वभावकालप्र-
तिग्रहसंसर्गदुष्टं भुक्त्वा “तरत्समन्दी यावति” इत्येता ऋचश्चतस्रो जपित्वा ग्रहं
तस्मात्पापान्मनुष्यः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रं तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुध्यति ।

स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च तृचम् ॥ २५४ ॥

“सोमारौद्रा धारयेयामर्यम्” इति चतस्रः । “अर्यमणं वरुणं मित्रं च”
इति ऋचत्रयं नयां च स्नानं कृत्वा मासमेकं प्रत्येकमभ्यस्य बहुपापो विशुध्यति ।
वहुष्वपि पापेषु तन्त्रेणैकं प्रायश्चित्तं कार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४ ॥

अब्दार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् ।

अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

एनस्वीत्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु “इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निम्” इत्येताः सप्त
ऋचः षण्मासं जपेत् । अप्रशस्तं मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकं जले कृत्वा मासं भैक्षभोजी
भवेत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।

सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ २५६ ॥

“देवकृतस्य” इत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा “नम इन्द्राय”
इत्येतां वा ऋचं संवत्सरं जपित्वा महापातकमपि पापं द्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः ।

अभ्यस्याब्दं पावमानीभैक्षाहारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तो भिक्षालब्धाहारो वर्षमेकं संयतेन्द्रियो गवामनुगमनं
कुर्वन् “यः पावमानीरूपेति” इत्यादि ऋचोऽन्वहमभ्यासेन जपित्वा तस्मात्पापा-
द्विशुद्धो भवति ॥ २५७ ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८ ॥

त्रिभिः पराकैः पूतो मन्त्रब्राह्मणात्मिकां वेदसंहितामरण्ये वारत्रयमभ्यस्य वा प्रयती बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः सर्वैर्महापातकैर्मुच्यते ॥ २६८ ॥

अथ तूपवसेद्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन्नापः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजपित्वाऽघमर्षणम् ॥ २६९ ॥

त्रिरात्रुपवसन्संयतः प्रत्यहं प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु स्नानं कुर्वन् त्रिषवणस्नान-
कालं एव जले निमज्ज्य “ ऋतं च सत्यं च ” इति सूक्तमघमर्षणं त्रिराहृतं जपित्वा
सर्वैः पापैर्मुच्यते । तत्र गुरुलघुपापापेक्षया पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया चावर्तनीयम् ॥ २६९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।

तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥

यथाऽश्वमेधयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षयहेतुस्तथाघमर्षणसूक्तमपि सर्वपापक्ष-
यहेतुरित्यघमर्षणसूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।

ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥ २६१ ॥

भूरादिलोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीनामप्यन्नमभन् ऋग्वेदं धारयन्विप्रादिनं
किञ्चित्पापं प्राप्नोति ॥ २६१ ॥

ऋग्वेदं रहस्यप्रायश्चित्तार्थयुक्तं ततश्च रहस्यपापे कृते ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मि-
कामभ्यसेत्तदाह—

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।

साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां नतु मन्त्रमात्रात्मिकां अनन्तरम् “ वेदे त्रिवृत्तिः ”
इति प्रत्यवमर्शात् । यजुषां वा मन्त्रब्राह्मणानां संहितां साम्नां वा ब्राह्मणोपनिषत्सं-
हितां वारत्रयमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति ॥ २६२ ॥

यथा महाहृदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ।

तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृत्ति मज्जति ॥ २६३ ॥

ऋगागात्मना त्रिरावर्तत इति त्रिवृत् । यथा महाहृदं प्रविश्य लोष्टं विशीर्यते तथा
सर्व दुश्चरितं त्रिवृत्ति वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

त्रिवृत्त्वमेवाह—

ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ।

एष ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदेन स वेदवित् ॥ २६४ ॥

ऋच ऋग्मन्त्राः, यजूंषि यजुर्मन्त्राः, सामानि बृहद्रथन्तरादीनि नानाप्रकाराण्य-
न्यानि एषां त्रयाणां पृथक् पृथक् मन्त्रब्राह्मणानि एष त्रिवृद्वेदो ज्ञातव्यः । य एनं
वेदं स वेदविद्वन्ति ॥ २६४ ॥

आद्यं यत्रयक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ;

स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्धेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥

[एष वोऽभिहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तस्य निर्णयः ।

निश्रेयसं धर्मविधिं विप्रस्येमं निबोधत ॥ १३ ॥

पृथक् ब्राह्मणकल्पाभ्यां स हि वेदस्त्रिवृत्समृतः ॥ १४ ॥]

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सर्ववेदानामाद्यं यद्ब्रह्म वेदसारम् अकारोकारमकारात्मकत्वेन त्र्यक्षरं यत्र त्रयो वेदाः स्थिताः सोऽन्यस्त्रिवृद्धेदः प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः वेदमन्त्रश्रेष्ठत्वात्, परमार्थाभिधायकत्वात्परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च । यस्तं स्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति स वेदवित् ॥ २६५ ॥ क्षे. श्लो. ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्ते बहुमुनिमतलोचनाद्यन्मयोक्तं

सद्याख्यानं खलु मुनिगिरां तद्भजध्वं गुणज्ञाः ।

नैतन्मेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्दराजो

व्याख्यातारो न जगुरपरेऽप्यन्यतो दुर्लभं वः ॥ १ ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तावेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ।

कर्मणां फलनिवृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

हे पापरहित, ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यायं धर्मस्त्वयोक्तः । इदानीं कर्मणां शुभाशुभफलप्राप्तिं परां जन्मान्तरप्रभवां परमार्थरूपामस्माकं ब्रूहीति महर्षयो भृगुमवोचन् ॥ १ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।

अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

स धर्मप्रधानो मनोरपत्यात्मा भृगुरस्य सर्वस्य कर्मसंबन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तान्महर्षीन्ब्रवीत् ॥ २ ॥

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम् ।

कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

मनोवाग्देहेतुकं कर्म विहितनिषिद्धरूपं सुखदुःखफलकं तज्जन्या एव मनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमाधमापेक्षया मनुष्याणां गतयो जन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति । कर्मशब्दश्चात्र न कायचेष्टायामेव किंतु ममेदं स्वमिति संकल्परूपयोगादिध्यानाच्चरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।

दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्य देहिसंबन्धिनः कर्मण उत्कृष्टमध्यमाधमतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्काया-
श्रितस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि संक-
ल्पितमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि “तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति
तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति ” इति ॥ ४ ॥

तानि दशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह—

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवं चिन्तनम्, मनसा ब्रह्मवधादि निषिद्धाकाङ्क्षा,
नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्येतद्ब्रह्मैत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं मानसं कर्म । एतत्रय-
विपरीतबुद्धिश्च त्रिविधं शुभफलं मानसं कर्म । “ शुभाशुभफलं कर्म ” इत्युभयस्यैव
प्रक्रान्तत्वात् ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।

असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

अप्रियाभिधानम्, असत्यभाषणं, परोक्षे परदूषणकथनं, सत्यस्यापि राजदेशपौर-
वार्तादेर्निष्प्रयोजनं वर्णनम्, इत्येवं चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् ।
एतद्विपरीतं प्रियसत्यपरशुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजादिचरितकथनं शुभ-
फलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रीयहिंसा परदारगमनमित्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं
शारीरं कर्म । एतद्विपरीतं त्रयं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

[त्रिविधं च शरीरेण वाचा चैव चतुर्विधम् ।

मनसा त्रिविधं कर्म दश धर्मपथांस्त्यजेत् ॥ १ ॥]

मनसा यत्कृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतं तत्फलं सुखदुःखमिह जन्मनि जन्मान्तरे
वा मनसैवायमुपभुङ्क्ते । एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्द्वारेण मधुरगद्वदभाषित्वादिना,
शारीरं शुभाशुभं शरीरद्वारेण सकृच्चन्दनादिप्रियोपभोगव्याधितत्वादिनाहभवति । त-
स्मात्प्रयत्नेन शारीरमानसवाचिकानि धर्मरहितानि च वर्जयेत् कुर्याच्च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
 वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ९ ॥
 [शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
 अशुभैः केवलैश्चैव तिर्यग्योनिषु जायते ॥ २ ॥
 वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परां गतिम् ।
 कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन्हन्यादपरिरक्षितः ॥ ३ ॥
 वाग्दण्डोऽथ भवेन्मौनं मनोदण्डस्त्वनाशनम् ।
 शारीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥ ४ ॥
 त्रिदण्डं धारयेद्योगी शारीरं न तु वैणवम् ।
 वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ५ ॥]

यद्यपि पापिष्ठानां शारीरवाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापानि संभवन्ति तथापि स यदि प्रायशोऽधर्ममेव सेवते, धर्ममल्पमिति बाहुल्याभिप्रायेणेति व्याख्यातम् । बाहुल्येन शरीरकर्मजपापैर्युक्तः स्थावरत्वं मातुषः प्राप्नोति । बाहुल्येन वाक्कृतैः पक्षित्वं मृगत्वं वा । बाहुल्येन मनसा कृतैश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

दमनं दण्डः यस्य वाङ्मनःकायानां दण्डा निषिद्धाभिधानात्संकल्पप्रतिषिद्धव्यापारत्यागेन बुद्धावस्थिताः स त्रिदण्डीत्युच्यते । नतु दण्डत्रयधारणमात्रेणेत्याभ्यन्त-
 रदण्डत्रयप्रशंसा ॥ १० ॥

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।

कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ११ ॥

एवं निषिद्धवागादीनां सर्वभूतगोचरतया दमनं कृत्वैतदमनार्थमेव कामक्रोधौ तु नियम्य ततो मोक्षावाम्लक्षणां सिद्धिं मनुष्यो लभते ॥ ११ ॥
 कोऽसौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह—

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

अस्य लोकसिद्धस्यात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्मसु प्रवर्तयिता तं क्षेत्रज्ञं पण्डिता वदन्ति । यः पुनरेष व्यापारान्करोति शरीराख्यः सः पृथिव्यादिभू-
 तारब्धत्वाद्भूतात्मैवेति पण्डितैरुच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ।

येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ १३ ॥

जीवशाब्दोऽयं महत्परः, येनेति करणविभक्तिनिर्देशात् । उत्तरश्लोके च “ तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ” इति तच्छब्देन प्रत्यवमर्शाच्छरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तो-
न्तःशरीरमात्माख्यत्वादात्मा जीवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां सहज आत्मा । तत्प्राप्तेस्तै-
स्तस्य विनियोगात् । येनाहंकारेन्द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रति-
जन्म सुखं दुःखं चावुभवति ॥ १३ ॥

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।

उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

[उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्ययमीश्वरः ॥ ६ ॥]

तौ द्वौ महत्क्षेत्रज्ञौ पृथिव्यादिपञ्चभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदस्मृतिपु-
राणादिप्रसिद्धया तमिति निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वेषु व्यवस्थितमा-
श्रित्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।

उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्तयो जीवाः क्षेत्रज्ञशब्देनानन्तरमुक्ता लिङ्गकारी-
रावच्छिन्ना वेदान्त उक्तप्रकारेणाग्रेऽपि स्फुलिङ्गा निःसरन्ति । या मूर्तय उत्कृष्टापकृ-
ष्टभूताग्निदेवरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ।

शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य एव पृथिव्यादिभूतेभ्यो दुष्कृतकारिणां मनुष्याणां पीडावृत्तयश्च प्रयोजकं ज-
रायुजादिदेहव्यतिरिक्तं दुःखसहिष्णु शरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूयता यामीः शरीरेणेह यातनाः ।

तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

तेन निर्गतेन शरीरेण ता यमकारिता यातना दुष्कृतिनो जीवाः सूक्ष्मावभूतस्थू-
लशरीरनाशे तेष्वेवारम्भकभूतभागेषु यथास्वं प्रलीयन्ते । तत्संयोगिनो भूत्वा अव-
तिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदकान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।

व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ महाजसौ ॥ १८ ॥

स शरीरी भूतसूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो निषिद्धशब्दस्पर्शरूपसगन्धारख्यविष-
योपभोगजनितयमलोकदुःखाद्यनुभूयानन्तरं भोगादपहतपाप्मा तावेव महत्परमात्मानौ
महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥

तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।

याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखसुखम् ॥ १९ ॥

तो महत्परमात्मानौ अनलसौ तस्य जीवस्य धर्मं भुक्तशेषं च पापं सह विचार-
यतः । याभ्यां धर्माधर्माभ्यां युक्तो जीवः परलोकेहलोकयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १९ ॥

यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ।

तैरेव चावृतो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ २० ॥

स यदि जीवो मातृषदशायां बाहुल्येन धर्ममवतिष्ठति अल्पं चाधर्मं तदा तैरेव
पृथिव्यादिभूतैः स्थूलशरीररूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ।

तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

यदि पुनः स जीवो मातृषदशायां बाहुल्येन पापमवतिष्ठति अल्पं च पुण्यं तदा
तैरेव भूतेर्मातृषदेहरूपतया परिणतैस्त्यक्तो मृतः सन्ननन्तरं पञ्चभ्य एव मात्राभ्य
इत्युक्तरीत्या यातनानुभवोचितसंपातकठिनदेहो यामीः पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।

तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

स जीवो यमकारितास्ताः पीडास्तेन कठिनदेहेनानुभूय ततो भोगेनापहतपाप्मा
तान्पञ्च जरायुजादिशरीरारम्भकान्पृथिव्यादिभूतभागानावतिष्ठति । मानुषादिशरीरं
गृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।

धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

अस्य जीवस्य एता धर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनरकायुषभोगोचितप्रियाप्रियदेहप्राप्ति-
रन्तःकरणे ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने मनः सदा संगतं कुर्यात् ॥ २३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।

यैर्व्याप्येमान्स्थितो भावान्महान्सर्वानशेषतः ॥ २४ ॥

सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणगुणलक्षणानि आत्मोपकारकत्वादात्मनो
महतो गुणाज्जानीयात् । यैर्व्याप्तौ महानिमान्स्थावरजङ्गमरूपान्पदार्थान्निःशेषेण व्याप्य
स्थितः ॥ २४ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

यद्यपि सर्वमेवेदं त्रिगुणं तथापि यत्र देहे येषां गुणानां मध्ये यो गुणो यदा सा-
कल्येनाधिको भवति तदा तद्गुणलक्षणबहुलं तं देहिनं करोति ॥ २५ ॥

संप्रति सत्त्वादीनां लक्षणमाह—

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।

एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

यथार्थावभासो ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणम् । एतद्विपरीतमज्ञानं तत्तमोलक्षणम् । विषादाभिलाषं मानसकार्यं रजोलक्षणम् । स्वरूपं तु सत्त्वरजस्तमसां प्रीत्यप्रीति-विषादात्मकम् । तथाच पठन्ति “प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनवृत्तयश्च गुणाः ॥” (सां. का. १२) एतच्चैषां स्वरूप-मनन्तरश्लोकत्रयेण वक्ष्यति । एतेषां सत्त्वादिगुणानामेतज्ज्ञानादि सर्वप्राणिव्यापकं लक्षणम् ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।

प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नात्मनि यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं प्रत्यस्तमितद्वेष्टं प्रकाशरूपमनुभवेत्तत्सत्त्वं जानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।

तद्रजो प्रतिपं विद्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

यत्पुनः संवेदनं दुःखानुविद्धमत एव सत्त्वशुद्धात्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणां विषयस्पृहोत्पादकं तत्त्वनिवारकत्वात्प्रतिपक्षं रजो जानीयात् ॥ २८ ॥

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यमस्फुटविषयाकारस्वभावमतर्कणीयस्वरूपमन्तःकरणबहिः-करणाभ्यां दुर्ज्ञातं तत्तमो जानीयात् । एषां च गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यव-स्थितौ यत्नवता भवितव्यामेत्येतत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।

अग्नौ मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

एतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपो यः फलो-त्पादकस्तं विशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

वेदाभ्यासः, प्राजापत्याद्यनुष्ठानं, शास्त्रार्थावबोधः, मृद्धार्यादिशौचं, इन्द्रियसंयमः, दा-नादिधर्मानुष्ठानं, आत्मध्यानपरता एतत्सत्त्वाख्यगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिताऽर्धमसत्कार्यपरिग्रहः ।

विषयोपसेवा चाजसं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

फलार्थं कर्मांशुष्ठानशीलता, अल्पेऽप्यर्थे वैकृत्यं, निषिद्धकर्माचरणं, अजसं शब्दा-
दिविषयोपभोग इत्येतद्रजोभिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

लौभः स्वप्नोऽवृत्तिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।

याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

अधिकाधिकधनसृष्ट्या, निद्रात्मता, कातर्यं, पैशुन्यं, परलोकाभावबुद्धिः, आचा-
रपरिलोपः, याचनशीलत्वं, संभवेऽपि धर्मादिघ्ननवधानं, इत्येतत्तामसाभिधानस्य गु-
णस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

त्रयाणापि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।

इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु विद्यमाना-
नामिदं वक्ष्यमाणसाक्षेपिकं क्रमेण गुणलक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ।

तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

यत्कर्म कृत्वा, कुर्वन्, करिष्यंश्च लज्जावान्भवति । कालत्रये द्वयोरन्यत्र वेति
विवक्षितं तत्सर्वं तमःकार्यत्वात्तमोऽभिधानं गुणलक्षणं शास्त्रविदा बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके रुयातिमिच्छति पुष्कलाम् ।

न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥

इह लोके महतीं श्रियं प्राप्नोतीत्येदर्थमेव यो यत्कर्म करोति न परलोकार्थं न च
तत्कर्मफलासंपत्तौ दुःखी भवति तद्रजःकार्यत्वाद्रजोगुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।

येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

यत्कर्म वेदार्थं सर्वात्मना ज्ञातुमिच्छति, यच्च कर्माचरन्कालत्रयेऽपि न लज्जति, येन
येन कर्मणास्यात्मतृप्तिर्जायते, तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठचमेषां यथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

कामप्रधानता तमसो लक्षणम् । अर्थनिष्ठता रजसः । धर्मप्रधानता सत्त्वस्य ।
एषां च कामादीनामुत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वम् । कामादर्थः श्रेयानर्थमूलत्वात्कामस्य । ता-
भ्यां च धर्मस्तन्मूलत्वात्तयोः ॥ ३८ ॥

येन यस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।

तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन स्वकार्येण या गतीर्जाविः प्राप्नोति ताः
सर्वस्यास्य जगतः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।

तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

ये सत्त्ववृत्तावस्थितास्ते देवत्वं यान्ति । ये तु रजोवृत्त्यवस्थितास्ते मनुष्यत्वम् ।
ये तमोवृत्तिस्थास्ते तिर्यक्त्वं चेत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।

अधमा मध्यमाग्र्या च कर्मविद्या विशेषतः ॥ ४१ ॥

या सत्त्वादिगुणत्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मान्तरप्राप्तिरुक्ता सा देशकालादिभेदेन
संसारहेतुभूतकर्मभेदाज्ज्ञानभेदाच्चधर्ममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ।

पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

स्थावरा वृक्षादयः, कृमयः सक्षमाः प्राणिनः, तेभ्य ईषत्स्थूलाः कीटाः, तथा मत्स्य-
सर्पकूर्मपशुमृगाश्चेत्येषा तमोनिमित्ता जघन्या गतिः ॥ ४२ ॥

हस्तिनश्च तुरंगाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।

सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

हस्त्यश्वशूद्रम्लेच्छसिंहव्याघ्रसूकरास्तमोगुणनिमित्ता मध्यमा गतिः । गर्हिता इति
म्लेच्छानां स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

चारणा नटादयः, सुपर्णाः पक्षिणः, छत्रना कर्मकारिणः पुरुषाः, राक्षसाः, पिशा-
चाश्चेत्येषा तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

शृङ्गा मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।

शूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

शृङ्गा मल्लाः क्षत्रियाद्वात्यात्सवर्णायाशुत्पन्ना दशमाध्यायोक्ता ज्ञेयाः । तत्र शृङ्गा
यष्टिप्रहरणाः, मल्ला बाहुयोधिनः, रङ्गावतारका नटाः शस्त्रजीविशूतपानप्रसक्ताश्च पुरुषा
अधमा राजसी गतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।

वाद्ययुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

राजानोऽभिषिक्ता जनपदेश्वराः । तथा क्षत्रिया राजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थकलहप्रि-
याश्च एषा राजसी गतिर्मध्यमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।

तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥ ४७ ॥

गन्धर्वाः, गुह्यकाः, यक्षा जातिविशेषाः पुराणादिप्रसिद्धाः, ये च देवाभ्युपयिनो
विद्याधरादयः, अप्सरसश्च देवगणिकाः सर्वा इत्येषा राजसीमध्य उत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।

नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८ ॥

वानप्रस्थाः, भिक्षवः, ब्राह्मणाश्च, अप्सरसो व्यतिरिक्ताः पुष्पकादिविमानचारिणः,
नक्षत्राणि, दैत्याश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ताऽधमा गतिः ॥ ४८ ॥

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः ।

पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

यागशीलाः, तथर्षयः, देवाः, वेदाभिमानिन्यश्च देवता विग्रहवत्य इतिहासप्रसिद्धाः,
ज्योतींषि ध्रुवादीनि, वत्सरा इतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः, पितरः सोमपादयः, सा-
ध्याश्च देवयानिविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५० ॥

चतुर्वदनः, विश्वसृजश्च मरीच्यादयः, धर्मो विग्रहवान्, महान्, अव्यक्तं च सांख्य-
प्रसिद्धं च तत्त्वद्वयं, तदधिष्ठातृदेवताद्वयमिह विवक्षितम् । अचेतनगुणत्रयमात्रस्यो-
त्तमसात्त्विकगतित्वानुपपत्तेः । एतां चतुर्वदनाद्यात्मिकां सत्त्वनिमित्तामुत्कृष्टां गतिं
पण्डिता वदन्ति ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।

त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

एष मनोवाक्यारूपत्रयभेदेन त्रिप्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः
पुनः प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कात्स्न्यै-
नोक्तः । सार्वभौतिक इत्यभिधानादनुक्ता अप्यत्र गतयो द्रष्टव्याः । उक्ता गतयस्तु
प्रदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।

पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन च प्रायश्चितादिधर्माननुष्ठानेन सदा
महृष्यापसदाः कुत्सिता गतीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।

क्रमशो याति लोकेऽस्मिस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥ ५३ ॥

अयं जीवो येन येन पापेन कर्मणा इह लोके कृतेन यद्यज्जन्म प्राप्नोति तत्सर्वं
क्रमेण शृणुत ॥ ५३ ॥

बह्वन्वर्षगणान्वोरात्ररकान्प्राप्य तत्क्षयात् ।

संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणो बह्वन्वर्षसमूहान् भयंकरात्ररकान्प्राप्य तदुपभोग-
क्षयाद्भुक्तशेषेण वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान्प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥

श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।

चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

कुकुरसूकरगर्दभोष्ट्रगोच्छागमेषमृगपक्षिचण्डालानां पुक्कसानां च निषादेन शस्त्रायां
जातानां संबन्धिनीं जातिं ब्रह्महा प्राप्नोति तत्र पापशेषगौरवलाघवापेक्षया क्रमेण
सर्वयोनिप्राप्तिर्बोद्धव्या । एवमुत्तरत्रापि ॥ ५५ ॥

कृमिकीटपतङ्गानां विद्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

हिंसाणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ ५६ ॥

कृमिकीटशलभानां पुरीषपक्षिणां पक्षिणां हिंसनशीलानां च व्याघ्रादीनां प्राणिनां
जातिं सुरापो ब्राह्मणो गच्छति ॥ ५६ ॥

लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।

हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

ऊर्णनाभसर्पकृकलासानां, जलचराणां च, तिरश्चां कुम्भीरादीनां, हिंसनशीलानां
च योनिं सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान्प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।

क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

तृणानां दुर्वादीनां, गुल्मानामप्रकाण्डादीनां, लतानां गुह्यादीनां, आममांसभक्षि-
णां गृध्रादीनां, दंष्ट्रिणां सिंहादीनां, क्रूरकर्मशालिनां वधशीलानां च व्याघ्रादीनां जातिं
शतवारान्प्राप्नोति गुरुदारुगामी ॥ ५८ ॥

हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ।

परस्परादिनः स्तेनाः प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५९ ॥

ये प्राणिवधशीलास्त आममांसाशिरो मार्जारादयो भवन्ति । अभक्ष्यभक्षिणो ये
ते कृमयो जायन्ते । महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परं मांसस्यादिनो भवन्ति ।
ये चाण्डालादिद्वीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषा जायन्ते । प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविण
इति छन्दःसमानत्वात्स्मृतीनां, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति विसर्गलोपे
च । यद्वा यलोपे च स्वर्णदीर्घः ॥ ५९ ॥

संयोगं पतितैर्गत्स्व परस्यैव च योषितम् ।

अपहत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

यावत्कालीनपतितसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं कृत्वा परेषां च क्षियं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णादन्यदपहृत्य एकैकपापकारेण ब्रह्म-
राक्षसो भूतविशेषो भवति ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः ।

विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

मणीन्माणिक्यादीनि, मुक्ताविद्रुमौ च नानाविधानि च रत्नानि वैदूर्यहीरका-
दीनि लोभेन हत्वात्मीयभ्रमाद्विना सुवर्णकारयोनौ जायते । केचित्तु हेमकारपक्षिण-
माचक्षते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः ।

मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमपहृत्य मृषिको भवति । कांस्यं हत्वा हंसः, जलं हत्वा प्लवाख्यः पक्षी,
माक्षिकं हत्वा दंशः, क्षीरं हत्वा काकः, विशेषोपदिष्टगुडलवणादिव्यतिरिक्तमिक्ष्वादि
रसं हत्वा श्वा भवति । घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं गृध्रो वपां मधुस्तैलं तैलपकः खगः ।

चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसं हत्वा गृध्रो भवति । वपां हत्वा मदुनामा जलचरो भवति । तैलं हत्वा
तैलपायिकाख्यः पक्षी, लवणं हत्वा चीराख्य उच्चैःस्वरः कीटः, दधि हत्वा बलाका-
ख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयं तित्तिरिहत्वा क्षौमं हत्वा तु दर्दुरः ।

कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

कीटकोशनिर्मितं वस्त्रं हत्वा तित्तिरिर्नामा पक्षी भवति । क्षौमकृतं वस्त्रं हत्वा
मण्डूकः, कार्पासमयं पटं हत्वा क्रौञ्चाख्यः प्राणी, गां हत्वा गोधा, गुडं हत्वा वाग्गु-
दनामा शकुनिर्भवति ॥ ६४ ॥

बुच्छुन्दरिः शुभान्गन्धान्पत्रशाकं तु बर्हिणः ।

श्रावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

सुगन्धिद्रव्याणि कस्तूर्यादीनि हत्वा बुच्छुन्दरिर्भवति । वास्तूकादिपत्रशाकं हत्वा
मशूरः, सिद्धानमोदनसक्त्वादि नानाप्रकारकं हत्वा श्राविधाख्यः प्राणी, अकृतान्नं तु
ग्रीहियवादिकं हत्वा शल्यकसंज्ञो जायते ॥ ६५ ॥

बको भवति हत्वाग्निं गृहकारी हुपस्करम् ।

रत्नानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

अग्निं हत्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगि शर्पसुसलादि हत्वा भिच्यादिषु

मृत्तिकादिगृहकारी सपक्षः क्रीडो भवति । कुसुम्भादिरक्तानि वासांसि हृत्वा चको-
राख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥

वृको मृगैर्भं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः ।

स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥ ६७ ॥

मृगं हस्तिनं वा हृत्वा वृकाख्यो हिंस्रः पशुर्भवति । घोटकं हृत्वा व्याघ्रो भवति ।
फलमूलं हृत्वा मर्कटो भवति । स्त्रियं हृत्वा मल्लूको भवति । पानार्थमुदकं हृत्वा
चातकाख्यः पक्षी । यानानि शकटादीनि हृत्वा उष्ट्रो भवति । पशुभुक्तेतरान् हृत्वा
छागो भवति ॥ ६७ ॥

यद्रा तद्रा परद्रव्यमपहत्य बलान्नरः ।

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥

यत्किंचिदसारमपि परद्रव्यमिच्छातो मातृपोऽपहत्य पुरोडाशादिकं तु हविरहुतं
भुक्त्वा निमित्तं तिर्यक्त्वं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।

एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन प्रकारेणेच्छातः परस्वमपहत्य पापं प्राप्नुवन्ति । तेन पापेनोक्तानां
जन्तूनां भार्यात्वं प्रतिपद्यन्ते ॥ ६९ ॥

एवं निविडाचरणफलान्वमिधायधुना विहिताकरणफलविपाकमाह—

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ।

पापान्संसृज्य संसारान्प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा आपदं विना पञ्चयज्ञादिकर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कु-
त्सिता योनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुदासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

वान्ताशुल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ।

अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणः स्वकर्मभट्टश्लिष्टभुक् ज्वालामुखः प्रेतविशेषो जायते । क्षत्रियः पुनर्नष्ट-
कर्मा पुरीषशवभोजी कटपूतनाख्यः प्रेतविशेषो भवति ॥ ७१ ॥

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ।

चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ॥ ७२ ॥

वैश्यो भट्टकर्मा मैत्राक्षज्योतिकनामा पूयभक्षः प्रेतो जन्मान्तरे भवति । मित्र-
देवताकत्वान्मैत्रः पायुस्तदेवाश्वं कर्मेन्द्रियं तत्र ज्योतिर्यस्य स मैत्राक्षज्योतिकः ।
पृषोदरादित्वाज्योतिषः षकारलोपः । शूद्रः पुनर्भट्टकर्मा चैलाशकाख्यः प्रेतो
भवति । चैलं वस्त्रं तत्संबन्धिनीं युक्तामभतीति चैलाशकः । गोविन्दराजस्तु चे-

लाशकाख्यः कीटश्चैल इत्युच्यते तद्वक्षश्च स भवतीत्याह तदयुक्तं, प्रेताख्यप्राणि-
विशेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

यथा यथा निषेवन्ते विषयान्विषयात्मकाः ।

तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥ ७३ ॥

यथा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोलुपा नितान्तं सेवन्ते तथा तथा विषयेष्वेव
तेषां प्रावीण्यं भवतीति ॥ ७३ ॥

ततः—

तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः ।

संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ॥ ७४ ॥

तेऽल्पधियस्तेषां निबद्धविषयोपभोगानामभ्यासतारतम्यात्तासु तासु गर्हितगर्हित-
तरगर्हिततमासु तिर्यगादियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्तनम् ।

असिपन्नवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

“ संप्राप्नुवन्ति ” (अ. १२ श्लो. ७४) इति पूर्वश्लोकस्थमिहोत्तरज्ञातवर्तते ।
तामिस्रादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु नरकेषु दुःखावभवं प्राप्नुवन्ति । तथाऽसिपन्न-
नादीनि बन्धनच्छेदनात्मिकान्नरकान्प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव संपीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम् ।

करम्भवालुकातापान्कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥

विविधपीडनं काकावैर्भक्षणं तथा तप्तवालुकादीन् कुम्भीपाकादींश्च नरकान्दा-
रुणान्प्राप्नुवन्ति ॥ ७६ ॥

संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।

शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

संभवान् तिर्यगादिजातिषु नित्यं दुःखबहुलासृत्पत्तिं प्राप्नुवन्ति । तत्र शीतातपा-
दिपीडनादि नानाप्रकाराणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असकृद्बर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम् ।

बन्धनानि च काष्ठानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिं च योनियन्त्रादिभिर्दुःखावहासृत्पन्नाश्च शृङ्ख-
ल्यदिभिर्बन्धनादिपीडामनुभवन्ति । परदासत्वं च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनैः ।

द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य आर्जनम् ॥ ७९ ॥

बान्धवैः सहृद्विः सह वियोगान्, दुर्जनैश्च सहैकत्रावस्थानं, धनार्जनप्रयासं, धन-
विनाशं, कष्टेन मित्रार्जनं, शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् ।

क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनं क्षुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान् क्लेशान्मृत्युं च दुर्वारं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते ।

तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ८१ ॥

यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यद्यत्कर्म ज्ञानदान-योगायुततिष्ठति तादृशेनैव शरीरेण सात्त्विकेन रजोऽधिकेन तमोऽधिकेन वा तत्तत्तना-नादिफलमुपश्रुते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।

नैश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ८२ ॥

एष शुष्माकं विहितप्रतिषिद्धानां कर्मणां सर्वः फलोदय उक्तः इदानीं ब्राह्मणस्य निःश्रेयसाय मोक्षाय हितं कर्माद्युपनिषदं शृणुत ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।

अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ८३ ॥

उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्चावर्तनं, तपःकृच्छ्रादि, ज्ञानं ब्रह्माविषयं, इन्द्रियजयः अविहितहिंसाप्रजर्जनं, गुरुशुश्रूषेत्येतत्प्रकृतं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।

किञ्चिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभकर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्यादिति वितर्कं ऋषीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।

तद्व्यग्रं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५ ॥

एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्य उपनिषदुक्तपरमार्थज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह । यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

षण्णामेषां तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ।

श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

एषां पुनः षण्णां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां मध्ये वैदिकं कर्म परमात्मज्ञानमैहिकाशुष्मिकश्रेयस्करतरं ज्ञातव्यम् । पूर्वश्लोके मोक्षहेतुत्वमात्मज्ञानस्योक्तम्, इह तु ऐहिकाशुष्मिकश्रेयोऽन्तरहेतुत्वमुच्यते इत्यपौनरुक्त्यम् । तथाहि प्रतीकोपासनानां संशयोदयं “ नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाज्ञो गतं तत्रास्य कामचारो भवति ”

गोविन्दराजस्तु एषां पूर्वश्लोकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां षण्णां कर्मणां मध्यात्स्मार्त-
कर्मापेक्षया वैदिकं कर्म सर्वदेहपरलोके सातिशयं सातिशयेन कीर्तिस्वर्गनिःश्रेय-
साधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । तदयुक्तम् । वेदाभ्यासादीनां षण्णामपि प्रत्येकं
श्रुतिविहितत्वात् । तेषु मध्ये स्मार्तापेक्षया किञ्चिदेवं किञ्चिन्न वेति न संभवति ।
ततश्च कथं निर्धारणे षष्ठी । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ॥ ८६ ॥

इदानीमैहिकालुब्धिकश्रेयःसाधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्टयति—

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।

अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिन्स्तस्मिन्क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनारूपे सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तान्यैहिकालु-
ब्धिकश्रेयांसि तस्मिन्नुपासनाविधौ क्रमशः संभवन्ति । अथवा सर्वाण्येतानीति वेदा-
भ्यासादीन्येव पराश्रयन्ते । परात्मज्ञाने वेदाभ्यासादीनि “ तमेतं वेदानुवचनेन
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” इति श्रुतिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुरवाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

वैदिकं कर्मात्रं ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपासनादि च गृह्यते । स्वर्गादिष्टसंप्राप्तिकर-
संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्ताख्यं वैदिकं कर्म, तथा निःश्रेयसं मोक्षस्तदर्थं कर्म
नैःश्रेयसिकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रकारकं वेदि-
तम्यम् ॥ ८८ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।

निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

[अकामोपहतं नित्यं निवृत्तं च विधीयते ।

कामतस्तु कृतं कर्म प्रवृत्तमुपदिश्यते ॥ ७ ॥]

इह काम्यसाधनं वृष्टिहेतुकारि यागादिरत्र स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि य-
स्कामतया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तमित्युच्यते । दृष्टादृष्टफलकामनारहितं
पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।

निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतित्वं तत्फलं कर्मणा प्राप्नोति । एतच्च प्रदर्शनार्थ-
मन्यफलकेन कर्मणा प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति । निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरी-
रारम्भकानि पञ्च भूतान्यतिक्रामति । मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूतानि परमात्मप-
रिणामसिद्धानि मय्येव परमात्मन्यासत इति सामान्येन जानन्नात्मयाजी ब्रह्मार्पण-
न्यायेन ज्योतिष्टोमादि कुर्वन् स्वेन राजते प्रकाशत इति स्वराद् ब्रह्म तस्य भावः
स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लभते । मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—“ सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानिति शान्त उपासीत ” । तथा यजुर्वेदमन्त्रः—“ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्ये-
वावुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ” ॥ ९१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ९२ ॥

शास्त्रोचितान्यप्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि परित्यज्य ब्रह्मध्यानेन्द्रियजयप्रणवोपनि-
षदादिवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्नं कुर्यात् । एतच्चैषां मोक्षोपायान्तरङ्गोपायत्वप्रदर्शनार्थं
न त्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरत्वशुक्तम् ॥ ९२ ॥

एताद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि द्विजातेर्जन्मसाफल्यपादकत्वाज्जन्मनः साफल्यं विशे-
षेण ब्राह्मणस्य । यस्मादेतत्प्राप्य द्विजातिः कृतकृत्यो भवति न प्रकारान्तरेण ॥ ९३ ॥
इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसामाह—

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।

अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

पितृदेवमनुष्याणां हव्यकव्यान्नदानेषु वेद एव चक्षुरिव चक्षुरनन्तरं तत्प्रमाणस्वा-
दसंनिकृष्टफलकव्यदानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् । अशक्यं च वेदशास्त्रं कर्तुम् ।
अनेनापौरुषेयतोक्ता । अप्रमेयं च मीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयानवगम्यमानप्रमेयमेव
व्यवस्था । ततश्च मीमांसया व्याकरणाद्यङ्गैश्च सर्वब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति
व्यवस्थितम् ॥ ९४ ॥

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥

या स्मृतयो वेदमूला न भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवन्दनात्स्वर्गो भवतीत्या-
दीनि । यानि चासत्त्वर्कमूलानि देवतापूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि चार्वा-
कदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि यस्मान्नस्कफलानि तानि मन्वादिभिः
स्मृतानि ॥ ९५ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।

तान्यर्वाकालिकतया निष्फलान्यवृत्तानि च ॥ ९६ ॥

यान्मतो वेदादन्यमूलानि च कानिचिच्छास्त्राणि पौरुषेयत्वादुत्पद्यन्ते एवमाद्य विनश्यन्ति । तानि च इदानींतनत्वान्निष्फलानि असत्यरूपाणि च । स्मृत्यादीनां तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ९६ ॥

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

“ ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् ” इत्यादिवेदादेव चातुर्वर्ण्यं प्रसिध्यति । ब्राह्मणीभू-
तमातापितृजनितत्वमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोऽपि वेदादेव प्रसिद्धः । एवं
ब्रह्मचर्याश्रमा अपि चत्वारो वेदमूलकत्वाद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति । किं बहुना ।
यत्किञ्चिदतीतं वर्तमानं भविष्यं च तत्सर्वं “ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् ” (अ. ३
लो. ७६) इत्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिर्गुणकर्मतः ॥ ९८ ॥

य इह लोके परलोके च शब्दादयो विषयाः प्रसूयन्ते प्रयुज्यन्ते एतैरिति प्रसू-
तयः प्रसूतयश्च गुणाश्चेति सत्त्वरजस्तमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वाद्वेदादेव
प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥

विभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।

तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ९९ ॥

वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति । तथाच “ हविरग्नौ हवते सोऽग्निरादित्यसुप-
सर्पति तत्सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति तेनान्नं भवति अथेह भूतानाद्युत्पत्तिस्थितिश्चेति हवि-
र्जायते ” इति ब्राह्मणम् । तस्माद्वेदशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्माधिकारिपुरुषस्य प्रकृष्टं
पुरुषार्थसाधनं जानन्ति ॥ ९९ ॥

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहति ॥ १०० ॥

सेनापत्यं, राज्यं, दण्डप्रणेतृत्वं, सर्वभूम्याधिपत्यादीन्येतत्सर्वमुक्तप्रयोजनं वेदा-
त्मकशास्त्रज्ञ एवाहति ॥ १०० ॥

यथा जातबलो वह्निर्दहत्याद्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ १०१ ॥

[न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरुचिर्भवेत्-

अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म नेतरत् ॥ ८ ॥]

यथा वृद्धोऽग्निरार्द्रानपि हुमान्दहत्येवं ग्रन्थतोऽर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाद्याचरणादि-
कर्मजनितं पापमात्मनो नाशयति । एवंच न वेदः केवलं स्वर्गापवर्गादिहेतुः किं त्व-
दितनिवृत्तिहेतुरिति दर्शितः ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

यस्तत्त्वतो वेदं तदर्थं च कर्म ब्रह्मात्मकं जानाति स नित्यनैमित्तिककर्माहृगृहीत-
ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मचर्याद्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मत्वाय कल्पते ॥ १०२ ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

अभ्योः प्रशस्यत्वे सत्यन्यतरातिशयविवक्षायां श्रेष्ठ इतीष्टनो विधानादीषदध्य-
यना अज्ञास्तेभ्यः समग्रग्रन्थाध्येतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः ।
तेन ग्रन्थिनः पठितविस्मृतग्रन्था बोद्धव्याः । धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टास्ते-
भ्योऽनुष्ठातारः ॥ १०३ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।

तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

तपः स्वधर्मवृत्तित्वमिति भारतदर्शनात् आश्रमविहितं कर्म आत्मज्ञानं च ब्राह्म-
णस्य मोक्षसाधनम् । तत्र तपसोऽवान्तरव्यापारमाह । तपसा पापमपहन्ति । ब्रह्म-
ज्ञानेन मोक्षमाप्नोति । तथाच श्रुतिः—“ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते ” विद्यातोऽन्यदविद्या कर्म मृत्युवदुःखसा-
धनत्वान्मृत्युः पापं । श्रुत्यर्थ एवायं मनुना व्याख्यायोक्तः ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५ ॥

धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानं च धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञा-
नाय शास्त्रं च वेदमूलं स्मृत्यादिरूपं नानाप्रकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितं कर्तव्यम् ।
तदेव च प्रमाणत्रयं मनोरभितमम् । उपमानार्थोपत्यादेशाहमानान्तर्भावः ॥ १०५ ॥

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ १०६ ॥

ऋषिवृष्टत्वादार्षं वेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्तदविरुद्धेन मीमांसादि-
न्यायेन विचारयति स धर्मं जानाति नतु मीमांसानभिज्ञः । धर्मं करणं वेदः, मीमांसा
शैतिकर्तव्यतास्थानीया । तदुक्तं भट्टवार्तिककृता—“ धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन कर-
णात्मना । इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ” ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ।

मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

एतन्निःश्रेयससाधनं कर्म निःशेषेण यथावदुदितम् । अत ऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यं गोपनीयमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ १०७ ॥

अस्य शास्त्रस्यासमस्तवर्माभिधानमाशङ्क्यानया सामान्योक्त्या समग्रधर्मोपदेश-
कत्वं बोध्यति—

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८ ॥

सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषेणानुपदिष्टेषु कथं कर्तव्यं स्यादिति यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्मं वक्ष्यमाणलक्षणाः शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहितो वेदोऽधिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षीकरणे हेतवः, ये श्रुतिं पठित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते शिष्टा विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

त्रयवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

[पुराणं मानवो धर्मो साङ्गोपाङ्गचिकित्सकः ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ ९ ॥]

यदि बहवः सन्तोऽवहिता न भवन्ति तदा दशावरात्रयवराश्चेति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सा परिषत् तदभावे त्रयोऽवरा यस्याः सा वा सदाचारा यं धर्मं निश्चिह्नयान्तं धर्मत्वेन स्वीकुर्यान्न विसंवदेत् ॥ ११० ॥

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्यादशावरा ॥ १११ ॥

वेदत्रयसंबन्धशास्त्रात्रयाध्येतारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रज्ञः, मीमांसात्मकतर्क-
वित्, निरुक्तज्ञः, मानवादधिधर्मशास्त्रवेदी, ब्रह्मचारी, गृहस्थवानप्रस्थौ इत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।

त्रयवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ११२ ॥

ऋग्यजुःसामवेदशास्त्रानां येऽध्येतारस्तदर्थज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसंदेहनिरासार्थं त्रयवरा परिषद्बोद्धव्या ॥ ११२ ॥

तदभावे--

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः ।

स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

एकोऽपि वेदार्थधर्मज्ञो यं धर्मं निश्चिनुयात् प्रकृष्टो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदानभि-
ज्ञानां दशभिः सहस्रैरप्युक्तः । वेदविच्छब्दोऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः । एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणम् ।
स्मृतिपुराणमीमांसान्यायशास्त्रज्ञोऽपि गुरुपरंपरोपदेशविच्च ज्ञेयः । तथा “केवलं शास्त्र-
माश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते” । तेन बहु-
स्मृतिज्ञोऽपि यदि सम्यक् प्रायश्चित्तादिधर्मं जानाति तदा तेनाप्येकेन धर्मे उक्तः
प्रकृष्टो धर्मो ज्ञेयः । अतएव यमः--“एको द्वौ वा त्रयो वापि यद्वयुधर्मपाठकाः । स
धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥” ॥ ११३ ॥

अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ११४ ॥

सावित्र्यादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां, मन्त्रवेदाध्ययनरहितानां, ब्राह्मणजातिमात्रधा-
रिणां, बहूनामपि मिलितानां परिषत्त्वं नास्ति । धर्मनिर्णयसामर्थ्याभावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति ॥ ११५ ॥

तमोगुणबहुला मूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्थानभिज्ञा अतएव प्रभविषयधर्माविदः
प्रायश्चित्तादिधर्मं यं पुरुषं प्रत्युपदिशन्ति तदीयं पापं शतगुणं भूत्वा वाचकान्ब-
हून् भजेत् ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।

अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ११६ ॥

एतन्निःश्रेयससाधकं प्रकृष्टं धर्मादिकं सर्वं युष्माकमभिहितम् । एतदनुतिष्ठन्ब्राह्म-
णादिः परमां गतिं स्वर्गापवर्गरूपां प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।

धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

स भगवानैश्वर्यादिसंयुक्तो व्योतनादेवो मनुस्मृत्यप्रकारेणेदं सर्वं धर्मस्य परमार्थं शुश्रू-
षुशिष्येभ्यः अगोपनीयं लोकाहितेच्छया ममेदं सर्वमुक्तवानिति श्रुत्वा हर्षीनाह ॥ ११७ ॥

एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हितायोक्तमप्यात्मज्ञानं प्रकृष्टमोक्षोपकारकतया पृथक्कृत्याह--

सर्वमात्मानि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ।

सर्वं ह्यात्मानि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

सद्भावमसद्भावं सर्वं ब्राह्मणो जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्मन्युपस्थितं तदात्मकमनन्य-

मना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् । यस्मात्सर्वमात्मत्वेन पश्यन्नागद्वेषाभावादधर्मे मनो न कुरुते ॥ ११८ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।

आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९ ॥

इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव सर्वात्मत्वात्परमात्मनः । सर्वं जगदात्मन्येवावस्थितं परमात्मपरिणामत्वात् । हिरवधारणार्थं । परमात्मैवेषां क्षेत्रज्ञादीनां कर्मसंबन्धं जनयति । तथाच श्रुतिः—“एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमूर्ध्वं निनीषति । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषति ” इति ॥ ११९ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याकाशादीनां लयमाह—

खं संनिवेशयेत्स्वेष्टेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।

पक्तिदृष्टयोः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।

वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

बाह्याकाशसुदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धारयेत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ बाह्यवायुं, औदर्यचाक्षुषतेजसोरग्निसूर्ययोः प्रकृष्टं तेजः, दैहिकास्वप्सु बाह्या अपः बाह्याः पृथिव्यादयः शरीरपार्थिवभागेषु, मनसि चन्द्रं, श्रोत्रे दिशः, पादेन्द्रिये विष्णुं, बले हरं, वाग्निन्द्रियेऽग्निं, पाचिन्द्रिये मित्रं, उपस्थेन्द्रिये प्रजापतिं लीनमेकत्वेन भावयेत् ॥ १२० ॥ १२१ ॥

एवमाध्यात्मिकभूतादिकं लीनमेकत्वेन भावयित्वा—

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।

रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ १२२ ॥

प्रशासितारं नियन्तारं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जातेर्योग्यमग्न्यादीनामौष्ण्यादिनियमो यश्चादित्यादीनां भ्रमणादिनियमो यच्च कर्मणां फलं प्रतिनियतमेतत्सर्वं परमात्माधीनम् । तथाच “एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि ” (बृहदारण्यके ३।८।९) इत्याद्युपनिषदः । तथा “भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ” (कठोपनि. ६।३) इति । तथा अणोरणीयांसं सर्वात्मत्वात् (नृसिंहतापिनी १।१) । तथाच श्रुतिः—“वालाग्रशतभागस्य शतधा यांसं सर्वात्मत्वात् (नृसिंहतापिनी १।१) । तथाच श्रुतिः—“वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवेति विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥” रुक्माभं यद्यपि “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ” (कठोप. ३।१६) इत्याद्युपनिषदा रूपं परमात्मनो

निषिद्धं तथाप्युपासनाविशेषे शुद्धस्वर्णाभम् ॥ अत एव “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः”
(१।६।६) इत्यादि छान्दोग्योपनिषत् । स्वप्नधीगम्यम् । दृष्टान्तोऽयं स्वप्नधीसदृश-
ज्ञानग्राह्यम् । यथा स्वप्नधीश्वरादिबाह्येन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्यत एवमात्मधी-
रपि । अत एव व्यासः “नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः । मनसा तु
प्रसज्जेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥” एवंविधं परात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२३ ॥

एतं च परमात्मानमग्नित्वेनैके याज्ञिका उपासते । तथा तमेकमग्नमित्यध्वर्यव
उपासते । अन्ये पुनः सष्टृत्वात्सष्ट्राख्यप्रजापतिरूपतयोपासते । एके पुनरैश्वर्ययोगा-
दिन्द्ररूपतयोपासते । अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते । सर्वाणि भूरादीनीमानि भूतानि
“प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहतः” इत्यादिश्रुतिदर्शनात् । अपरे पुनरपगत-
प्रपञ्चात्मकं सच्चिदानन्दस्वरूपं परमात्मानमुपासते मूर्तामूर्तस्वरूपे च ब्रह्मणि सर्वा
एवोपासनाः श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२३ ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।

जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एष आत्मा सर्वानप्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतैः शरीरारम्भकैः परि-
गृह्य पूर्वजन्मार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाशै रथादिचक्रवदसकृदुपावर्तमानैरामो-
क्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

इदानीं मोक्षत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति—

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ १२५ ॥

[चतुर्वेदसमं पुण्यमस्य शास्त्रस्य धारणात् ।

भूयो वाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनं महत् ॥ १० ॥]

“सर्वभूतेषु चात्मानम्” इत्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वेषु भूतेष्ववस्थितमात्मा-
नमात्मना पश्यति स ब्रह्मासाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठं पदं स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति । तत्रात्यन्तं
कीयते, शुद्धो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्द्भिजः ।

भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्भतिम् ॥ १२६ ॥

[मनुः स्वायंभुवो देवः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

तस्यास्यनिर्गतं धर्मं विचार्य बहुविस्तरम् ॥ ११ ॥

ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापोपशान्तिदम् ।

ते गच्छन्ति परं स्थानं ब्रह्मणः सन्न शाश्वतम् ॥ १२ ॥]

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

समाप्त्यर्थ इतिशब्दः । एतस्मृतिशास्त्रं भृगुणा प्रकर्षेणोक्तं द्विजातिः पठन् वि-
हितानुष्ठानानिषिद्धवर्जनात्सदाचारवान् भवति । यथापेक्षितां च स्वर्गापवर्गादिरूपां
गतिं प्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥ क्षे. श्लो. १२ ॥

सारासारवचःप्रपञ्चनविधौ भेषातिथेश्चातुरी

स्तोकं वस्तु निगूढमल्पवचनाद्बोविन्दराजो जगौ ।

ग्रन्थेऽस्मिन्धरणीधरस्य बहुशः स्वातन्त्र्यमेतावता

स्पष्टं मानवमर्थतत्त्वमखिलं वक्तुं कृतोऽयं श्रमः ॥ १ ॥

प्रायो मुनिभिर्विदितं कथयत्येषा मनुस्मृतेरर्थम् ।

दशभिर्ग्रन्थसहस्रैः सप्तशतैर्युता कृता वृत्तिः ॥ २ ॥

सेयं मया मानवधर्मशास्त्रे व्यधायि वृत्तिर्विदुषां हिताय ।

दुर्बोधजातेर्दुरितक्षयाय भूयात्ततो मे जगतामधीशः ॥ ३ ॥

इति वारेन्द्रिनन्दनावासीयदिवाकरात्मजश्रीमल्लुङ्कभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां

मनुवृत्तौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

समाप्तं मानवं धर्मशास्त्रम् ।

परिशिष्टम् ।

नानाविधधर्मनिबन्धेषु मनुवचनत्वेनोपन्यस्ताना-
मिदानीन्तनमनुस्मृतिपुस्तकेष्वनुपल-
ब्धानां श्लोकानां संग्रहः ।

(मनुः)

दानहेमाद्रौ ।

इष्टे यज्ञे यद्दीयते दक्षिणादि तदैष्टिकम् ।
बहिर्वेदि च यद्दानं दीयते तद्धि पौर्तिकम् ॥ १ ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापोपशान्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ॥ २ ॥
ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।
द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥ ३ ॥
अत्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥ ४ ॥
पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।
असत्सु विनियुञ्जीत तस्य देयं न किञ्चन ॥ ५ ॥
संचयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।
धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते यो न तं तस्करमर्चयेत् ॥ ६ ॥
न कुर्यात्कस्यचित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।
आचरन्नभिषेकं तु कर्माण्यप्यन्यथा चरन् ॥ ७ ॥
संध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने ।
पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ ८ ॥
गुरुणां संनिधौ दाने योगे चैव विशेषतः ।
एषु मौनं समातिष्ठन्स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥ ९ ॥
विष्णुः पराशरो दक्षः संवर्तव्यासहारिताः ।
शातातपो वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः ॥ १० ॥
देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः ।
शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः ॥ ११ ॥

व्रतहेमाद्रौ ।

विहितस्यानुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ।
निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥ १२ ॥

श्राद्धहेमाद्रौ ।

यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीरघृतपायसम् ।
दत्तमक्षयमित्याहुः पितरस्त्वेव देवताः ॥ १३ ॥
अलाभे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः ।
पूर्वेद्युर्वा प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥ १४ ॥
एकपिण्डकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ १५ ॥
कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सरूपान् लभते सुतान् ।
कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु वन्दिनः ॥ १६ ॥
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्या शोभनान्सुतान् ।
षष्ठ्यां दूतं कृषिं चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥ १७ ॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।
नवम्यामेकखुरकं दशम्यां द्विखुरांस्तथा ॥ १८ ॥
एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च ॥ १९ ॥
ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्या चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः ।
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण हता रणे ॥ २० ॥
पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान्विपुलान्मनसः प्रियान् ।
श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ २१ ॥
सर्वं वा यदि वाप्यर्थं पादं वा यदि वाक्षरम् ।
सकाशाद्यस्य गृहीयान्नियतं तस्य गौरवम् ॥ २२ ॥
नानृगब्राह्मणो भवति न वणिङ् न कुशीलवः ।
न शूद्रवेषणं कुर्वन्न स्तेयो न चिकित्सकः ॥ २३ ॥
परपूर्वापतिं धीरा वदन्ति दिधिषूपतिम् ।
द्विजोऽग्नेदिधिषूश्चैव यस्य सैव कुटुम्बिनी ॥ २४ ॥
यस्तयोरन्नमश्नाति स कुलाढ्यवते द्विजः ॥ २५ ॥
अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रान्तं वा हृष्टमानसम् ।

सवृषं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥ २६ ॥
 येषामन्नं विनातिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।
 ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥ २७ ॥
 किं ब्राह्मणस्य पितरं किं वा पृच्छति मातरम् ।
 श्रुतं चेदस्ति वेद्यं वा तन्मातापितरौ स्मृतौ ॥ २८ ॥
 अनर्हते यद्दाति न ददाति यदर्हते ।
 अर्हानर्हानभिज्ञानात्सोऽपि धर्मादहीयते ॥ २९ ॥
 परिच्युतेष्ट(?)वस्थानान्निगरन्नेव तच्छुचिः ॥ ३० ॥
 निमन्त्र्य विप्रास्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरम् ।
 प्रमत्ततां च स्वाध्यायं क्रोधं शौकं तथानृतम् ॥ ३१ ॥
 उपासनाग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
 पञ्चयज्ञान्नपक्तिश्च यच्चान्यद्रूपाकृत्यकम् ॥ ३२ ॥
 बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये वैकाग्नय एव च ।
 तेषां सापिण्डनादूर्ध्वमेकोदिष्टं न पार्वणम् ॥ ३३ ॥
 पूर्वाह्णे वैदिकं आद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।
 एकोदिष्टं तु मध्याह्णे प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ ३४ ॥
 पिण्डान्वाहार्यकं आद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
 वासरस्य तृतीयैऽंशे नातिसंख्यासमीपतः ॥ ३५ ॥
 यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्कश्चिदभोजितः ।
 न तस्य पितरौ देवा हव्यं कव्यं च भुञ्जते ॥ ३६ ॥
 अतिथिर्यस्य वै ग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः ।
 स चेन्निरसितस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥ ३७ ॥
 अपि शाकंपचानस्य शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
 स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥ ३८ ॥
 *यस्य मित्रप्रधानानि आद्धानि च हवींषि च ।
 पितृषु दैवयज्ञेषु दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ ३९ ॥
 आद्धेन यः कुरुते संगतानि न देवयानेन पथा स याति ।
 विनिर्मुक्तं पिप्पलं बन्धतो वा स्वर्गालोकाद्भूयति आद्धमित्रः ॥ ४० ॥
 *यत्प्रोक्षितं भवेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये ॥ ४१ ॥

यस्तु भक्षयते मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।
स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ॥ ४२ ॥

मिताक्षरायाम् ।

अकामतस्त्वहोरात्रं शेषेषूपवसेदहः ॥ ४३ ॥
मानुषास्थि शवं विष्टा रेतो मूत्रार्तवं वसा ।
स्वेदाश्रुदूषिका श्लेष्ममलं चामेघ्यमुच्यते ॥ ४४ ॥
विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षेति च क्रमात् ॥ ४५ ॥
सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
यथा लेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्युरेव ते ॥ ४६ ॥
निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्बनम् ।
त्रिकादर्वाक् तु पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥ ४७ ॥
विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः ।
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रयः ॥ ४८ ॥
वाक्पारुष्ये य एवोक्ता प्रतिलोमानुलोमतः ॥ ४९ ॥
ब्राह्मणस्य वधे मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।
ललाटे वाभिश्शस्ताङ्क्यः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥ ५० ॥
सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ॥ ५१ ॥
बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।
यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥ ५२ ॥
*ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ॥ ५३ ॥
एतान्येव तथा पेयान्येकैकं तु द्यहं द्यहम् ।
अतिसातपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ ५४ ॥
विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् ।
ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥ ५५ ॥

पाराशरमाधवीये ।

प्रजापतिर्हि यस्मिन्काले राज्यमभूभुजत् ।
धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन्सत्यवादिनः ॥ ५६ ॥
तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ।
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते ॥ ५७ ॥
द्विजान्विहाय संपश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।

तस्य प्रक्षुभितं राष्ट्रं बलं कोशं च नश्यति ॥ ५८ ॥
 संदिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
 दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम् ॥ ५९ ॥
 ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ।
 शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥ ६० ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्थितिः ॥ ६१ ॥
 सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम् ।
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥ ६२ ॥
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानुतात्पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मे विशेषेण सत्यमेव वदेत सः ॥ ६३ ॥
 *ऋत्विक्पुरोहितामात्याः पुत्राः संबन्धिबान्धवाः ।
 धर्माद्विचलिता दण्ड्या निर्वास्या राजभिः पुरात् ॥ ६४ ॥
 ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।
 राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा द्विगुणं ततः ॥ ६५ ॥
 द्रव्यमस्वामिविक्रीतं मूल्यं राज्ञे निवेदितम् ।
 न तत्र विद्यते दोषो न स्यात्तदुपविक्रयात् ॥ ६६ ॥
 आर्तस्य कुर्यात्सच्छंसन् यथाभाषितमादितः ।
 सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ ६७ ॥
 त एव दण्डपारुष्ये व्याप्या दण्डा यथाक्रमम् ॥ ६८ ॥
 यः कुमारीं मेषपशून् ऋक्षांश्च वृषभांस्तथा ।
 बाहयेत्साहसं पूर्णं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥ ६९ ॥
 महापापोपवत्कारो महापातकशंसकाः ।
 आमध्यमोत्तमा दण्ड्या दद्युस्ते च यथाक्रमम् ॥ ७० ॥
 मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ ७१ ॥
 अन्त्याभिगमने त्वङ्क्या कबन्धेन प्रवासयेत् ।
 शूद्रस्तथाङ्क्य एव स्याद्दण्ड्यः स्याद्गमने वधः ॥ ७२ ॥
 अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि मोहतः ।
 चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितो हि सः ॥ ७३ ॥
 यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्या निषेवते ।
 पापं व्रतेन संच्छाद्य बैडालं नाम तद्रतम् ॥ ७४ ॥

सहस्रगुणितं दानं भवेदत्तं युगादिषु ।
 कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥ ७५ ॥
 वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।
 अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुर्ब्रवीत् ॥ ७६ ॥
 दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ।
 कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं तथैव वा ॥ ७७ ॥
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ ७८ ॥
 औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥ ७९ ॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः ।
 अमुक्तयोरस्तगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ॥ ८० ॥
 उपस्थाने च यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन हि ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं तदत्तव्यं मुमुक्षुणा ॥ ८१ ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ।
 उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ ८२ ॥
 उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।
 दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निर्वर्तते ॥ ८३ ॥
 जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
 हिरण्यधान्यगोवासास्तिलानां गुडसर्पिषाम् ॥ ८४ ॥
 मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।
 आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥ ८५ ॥
 श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ॥ ८६ ॥
 ग्राममध्ये मृत्तो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।
 ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥ ८७ ॥
 ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।
 शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ ८८ ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्थकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
 तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥ ८९ ॥
 उग्रात्तु जातः क्षत्तायां श्वपाक इति कीर्त्यते ॥ ९० ॥
 ब्राह्मणस्य रणद्वारे पूयशोणितसंभवे ।

कृमिरूपद्यते यस्तु प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ९१ ॥
 गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् ।
 त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी अधो नाभ्या विशुध्यति ॥ ९२ ॥
 नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः ।
 षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे ॥ ९३ ॥
 विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं चरेत् ।
 तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥ ९४ ॥
 अपात्रीकरणं त्वा...तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।
 शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिमहः सांतपनेन वा ॥ ९५ ॥
 श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।
 तस्मात्प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रापितं भुवि ॥ ९६ ॥
 वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमनन्तयेत् ॥ ९७ ॥
 यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
 श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥ ९८ ॥
 देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।
 तेषां स्वसमयैर्धर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह ॥ ९९ ॥
 लेख्यं यत्र न विद्येत न मुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥ १०० ॥
 उभयाभ्यर्थितैर्नैव मया ह्यमुकसूनुना ।
 लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकः स्वं तु तल्लिखेत् ॥ १०१ ॥
 शोधयेत्तं च छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।
 स राज्ञर्णचतुर्भागं दाप्यं तस्य च तद्धनम् ॥ १०२ ॥

स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

यत्क्षिप्तो मर्षयत्यातैस्तेन स्वर्गे महीयते ।
 यत्स्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ १०३ ॥
 ज्यवैरैः साक्षिभिर्भाव्यौ नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ १०४ ॥
 स्वभावेनैव यद्भूयुस्तद्वाह्यं व्यावहारिकम् ।
 ततो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥ १०५ ॥
 ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमज्जिताः ।
 कुर्युर्यथार्हतः कर्म गृहीयुर्दक्षिणां तथा ॥ १०६ ॥

विभागे तु कृते किञ्चित् सामान्यं यत्र दृश्यते ।
 नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ॥ १०७ ॥
 विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् ।
 पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ १०८ ॥
 आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाजौ तदर्थतः ॥ १०९ ॥
 असुराणां कुले जाता जातिपूर्वपरिग्रहे ।
 तस्यादर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ॥ ११० ॥
 शिष्टाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ १११ ॥
 धर्मव्यतिक्रमो वै हि महतां साहसं तथा ।
 तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्येव रजोबलः ॥ ११२ ॥
 यथैव वेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ।
 अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥ ११३ ॥
 पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।
 राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥ ११४ ॥
 पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जिवन्धनमिष्यते ।
 अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥ ११५ ॥
 पिता पितृव्यो भ्राता वा चैनामध्यापयेत्पुरः ।
 स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ॥ ११६ ॥
 वर्जयेदजिनं दण्डं जटाधारणमेव च ॥ ११७ ॥
 समतिक्रान्तकालाच्च पतिताः सर्व एव ते ।
 नैवावधिपूर्तावदापद्यपि च कर्हिचित् ॥ ११८ ॥
 हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।
 भुक्त्वा ह्यशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ ११९ ॥
 ऋषिदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनः ॥ १२० ॥
 दशानां तु सहस्राणां युक्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
 सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या विद्या च तत्समम् ॥ १२१ ॥
 शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च ।
 अनध्यायस्त्रिरात्रं तु भूमिकम्पे तथैव च ॥ १२२ ॥
 अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥ १२३ ॥
 नाग्निहोत्रादिभिस्तत्स्याद्रक्षतो ब्राह्मणस्य वा ।
 यत्कन्यां विधिवद्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥ १२४ ॥

कन्या द्वादशवर्षे या न प्रदत्ता गृहे वसेत् ।
 भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥ १२५ ॥
 नष्टे मृते प्रव्रजिते ह्येव च पतिते पतौ ।
 पञ्चत्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ १२६ ॥
 अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा ।
 उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥ १२७ ॥
 अग्निवत्कपिलासत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
 दृष्टमात्रा पुनन्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः ॥ १२८ ॥
 तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
 अनापृष्टं तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥ १२९ ॥
 समर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।
 स वै वार्षुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥ १३० ॥
 ग्रासमात्रा भवेद्विक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।
 अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ १३१ ॥

स्मृतिरत्नाकरे ।

* यस्य धर्मध्वजो नित्यं स्वराङ्घ्रज इवोद्धितः ।
 चरितानि च पापानि वैडालं नाम तं विदुः ॥ १३२ ॥
 रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
 कैवर्तमेदभिलाश्च सप्तैतेऽन्त्यजजातयः ॥ १३३ ॥
 आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।
 लोभाद्यः पितरौ मोहात्स कदर्यं इति स्मृतः ॥ १३४ ॥
 योऽर्थार्थी मां द्विजे दद्यात्पठेच्चैवाविधानतः ।
 अनध्याये च तं प्राहुर्वेदविप्लावकं बुधाः ॥ १३५ ॥
 प्रख्यापनं नाध्ययनं प्रश्नपूर्वप्रतिग्रहः ।
 याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः ॥ १३६ ॥
 स्वभावाद्यत्र विचरेत्कृष्णसारमृगो द्विजाः ।
 विज्ञेयो धार्मिको देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ १३७ ॥
 निवर्तकं हि पुरुषं निवर्तयति जन्मतः ।
 प्रवर्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् ॥ १३८ ॥
 संसारभीरुभिस्तस्माद्वियुक्तं कामवर्जनम् ।
 विधिवत्कर्म कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ॥ १३९ ॥

न देहिनां यतः शक्यं कर्तुं कर्माण्यशेषतः ।
 तस्मादामरणाद्वैधं कर्तव्यं योगिना सदा ॥ १४० ॥
 हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः ।
 अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पङ्क्तः ॥ १४१ ॥
 नान्यचित्तश्चिरं तिष्ठेन्न स्पृशेत्पाणिना शिरः ।
 न ब्रूयान्न दिशः पश्येद्विष्मूत्रोत्सर्जने बुधः ॥ १४२ ॥
 परस्य शोणितस्पर्शं रेतोविष्मूत्रजे तथा ।
 चतुर्णामपि वर्णानां द्वात्रिंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ॥ १४३ ॥
 दन्तवहन्तलप्रेषु जिह्वास्पर्शं शुचिर्न तु ।
 परिच्युतेष्ववस्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ १४४ ॥
 त्रीन्पिण्डानथबोद्धृत्य स्नायादापत्सु ना सदा ।
 अन्यैरपि कृते कूपे सरोवाप्यादिके तथा ॥ १४५ ॥
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १४६ ॥
 नातुरो नारुणकरज्जाक्तान्ते च नभस्तले ।
 न पराम्भसि नाल्पे च नाशिरस्कः कथंचन ॥ १४७ ॥
 गते देशान्तरे पत्यौ गन्धमाल्याञ्जनानि च ।
 दन्तकाष्ठं च ताम्बूलं वर्जयेद्वनिता सती ॥ १४८ ॥
 आराध्यं देवमाराध्य बन्धूनप्यनुसृत्य च ।
 भुक्त्वा व्याधौ च न स्नायात्तैलेनापि निशास्वपि ॥ १४९ ॥
 राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।
 ज्ञानदानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च ॥ १५० ॥
 पुच्छे बिडालकं स्पृष्ट्वा स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ।
 भोजने कर्मकाले च विधिरेष उदाहृतः ॥ १५१ ॥
 प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च ह्याचान्तो वाग्यतः शुचिः ।
 तिथिवारादिकं श्रुत्वा सुसंक्लृप्य यथाविधि ॥ १५२ ॥
 यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपुरुषं कुलम् ।
 कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्य विवर्जयेत् ॥ १५३ ॥
 एवं संध्यामुपास्थाय पितरावभ्रजान् गुरुन् ।
 त्रिवर्णपूर्वशिष्टांश्च पार्श्वस्थानभिवादयेत् ॥ १५४ ॥
 अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा संध्योपासनमेव च ।
 कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं शलिकर्म च नैत्यकम् ॥ १५५ ॥

मुख्यकाले व्यतिक्रान्ते गौणकाले तथाचरेत् ॥ १५६ ॥
 आत्मशाखां परित्यज्य परशाखासु वर्तते ।
 न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ॥ १५७ ॥
 समूलश्च भवेद्दर्भः पितॄणां यज्ञकर्मणि ।
 भूलेन लोकाजयति शक्रस्य च महात्मनः ॥ १५८ ॥
 माता पिता गुरुर्भ्राता प्रजा दीनः समाश्रितः ।
 अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गा उदाहृताः ॥ १५९ ॥
 द्विजातिभ्यो यथा लिप्सेत्प्रकृष्टेभ्यो विशेषतः ।
 अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात्कथंचन ॥ १६० ॥
 उक्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते ।
 मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ १६१ ॥
 चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।
 अनिषिद्धो ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनिर्जितैः ॥ १६२ ॥
 त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।
 अतिदानं हि दानानां नास्ति दानं ततोऽधिकम् ॥ १६३ ॥
 ज्ञानमत्तस्य यो दद्याद्वेदशास्त्रसमुद्भवम् ।
 अपि देवास्तमर्चन्ति भर्गब्रह्मादिवाकराः ॥ १६४ ॥
 पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
 तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥ १६५ ॥
 यत्तज्ज्ञात्वा द्विजो धर्मे पापं नैव समाचरेत् ॥ १६६ ॥
 गुरुणामध्यधिकक्षेपो वेदनिन्दासुहृद्बधः ।
 ब्रह्महत्या समं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ १६७ ॥
 तैलभेषजपाने तु औषधार्थं प्रकल्पयेत् ।
 विषतैलेन गर्भाणां पुत्र ते नास्ति पातकम् ॥ १६८ ॥
 अतिबालामतिकृशामतिवृद्धामरोगिणीम् ।
 हत्वा पूर्वविधानेन चरेच्चान्द्रायणं द्विजः ॥ १६९ ॥
 एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।
 अनुद्विपूर्ववेशः स्यात्प्रभृते नास्ति पातकम् ॥ १७० ॥
 अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रमृते नास्ति पातकम् ।
 यच्चितं गोचिकित्सार्थं मूढगर्भातिपातने ॥ १७१ ॥
 यन्ने कृते विपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

गवां च पर्वतारोहे नदीतीरे तथैव च ॥ १७२ ॥
 प्रायश्चित्तं प्रकुर्वन्ति द्विजा वेदपरायणाः ॥ १७३ ॥
 द्विजातीनामयं देहो न भोगाय प्रकल्पते ।
 इह क्लेशाय महते प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥ १७४ ॥
 यदा तूपघातो.....च्छिष्टानि यानि च ।
 शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकौपहतानि च ॥ १७५ ॥
 बालैरनुपसंक्रान्तं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥ १७६ ॥
 आपोहिष्ठादिमन्त्रेण मार्जयित्वा यथाविधि ।
 आपः पुनन्तु मन्त्रेण जलं पीत्वा समाहितः ॥ १७७ ॥
 सुरभिमत्या सहाब्लिङ्गैर्मार्जयित्वा ध्व्यमुत्क्षिपेत् ।
 द्वौ पादौ संपुटौ कृत्वा पाणिभ्यां पूरयेज्जलम् ॥ १७८ ॥
 रवेरभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत् ॥ १७९ ॥
 आर्द्रवासस्तु यः कुर्याज्जपहोमौ प्रतिग्रहम् ।
 तत्सर्वं निष्फलं विद्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ १८० ॥
 धात्र्याः खादेन्न तु दिवा दधिसक्तं तूतथा निशि ।
 सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमयं प्रति ॥ १८१ ॥
 तिलार्द्रदधिमिश्राणां तिलशकानि निस्वदन् ॥ १८२ ॥

प्रयोगरत्ने ।

जातकर्मादिसंस्काराः स्वकाले न भवन्ति चेत् ।
 चौलादर्वाक् प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥ १८३ ॥
 लखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।
 उदितं तु विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥ १८४ ॥

संस्कारकौस्तुभे ।

सर्वदेशेषु पूर्वाह्ने मुख्यं स्यादुपनायनम् ।
 मध्याह्ने मध्यमं प्रोक्तमपराह्ने तु गर्हितम् ॥ १८५ ॥
 विवाहेऽनधिकारेण ज्येष्ठकन्योत्थिता यदा ।
 तदनुष्ठां विना चापि कनिष्ठामुद्रहेत्तदा ॥ १८६ ॥
 शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म राजा च भूभुजः ।
 गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥ १८७ ॥
 चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।

बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्रवदं पुनः संस्कारमेव च ॥ १८८ ॥
प्रदोषपाश्रिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १८९ ॥

निर्णयसिन्धौ ।

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥ १९० ॥
यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमात्रजेत् ॥ १९१ ॥
चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ ॥ १९२ ॥
राज्ञस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः ॥ १९३ ॥
षण्ढान्धबधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् ।
विवाहासंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥ १९४ ॥
वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ।
प्रपितामहास्तथादित्याः श्रुतिरेषा सनातनी ॥ १९५ ॥
अविद्वान्प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् ॥ १९६ ॥
सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।
भवितव्यं भवद्भिर्नः श्वोभूते श्राद्धकर्मणि ॥ १९७ ॥
दद्यान्निभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्चैन्नितयं यदि ।
आशौचे च व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ॥ १९८ ॥
वृद्धः शौचमृते लुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वभ्यनशनाम्बुभिः ॥ १९९ ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेत्वस्थिसंचयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ २०० ॥
*अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता ।
ब्रह्मचर्यं चरेद्वापि प्रविशेद्वा हुताशनम् ॥ २०१ ॥
मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् ।
कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥ २०२ ॥
इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्ततः ॥ २०३ ॥

शूद्रकमलाकरे ।

जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रब्रज्या मन्त्रसाधनम् ।
देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ २०४ ॥

गृह्याग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः ।
 यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते ॥ २०५ ॥
 द्विजस्य मरणे वेश्म विशुद्धयति दिनत्रयात् ॥ २०६ ॥
 तस्माद्यत्नेन रक्ष्यास्ता भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ २०७ ॥
 ग्राम्यधर्मे च पक्त्वां च परिग्राहस्य रक्षणे ॥ २०८ ॥
 भर्ता दैवं गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि च ।
 तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समाचरेत् ॥ २०९ ॥
 भुङ्क्ते भुक्ते पतौ या तु स्वासीना चापि वाऽऽसिते ।
 विनिद्रितो विनिद्राति सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥ २१० ॥
 स्त्रियाः श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रव्रज्या नाभिधीयते ।
 प्रजा हि तस्याः स्वो धर्मः सवर्णादिति धारणा ॥ २११ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्वावधेरूर्ध्वमन्दतः ।
 अकृतोपनयाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥ २१२ ॥
 प्रायश्चित्तं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम् ।
 विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २१३ ॥

संस्कारमयूखे ।

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ॥ २१४ ॥
 *ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।
 अष्टमे वाऽथ कर्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं गृहे ॥ २१५ ॥
 *तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वाः शूद्रजन्मनः ॥ २१६ ॥
 अथाग्न्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः ।
 सहाधिकारसिद्ध्यर्थमहं वक्ष्यामि शौनक ॥ २१७ ॥
 *क्षुधितं तृपितं आन्तं बलिवर्दं न योजयेत् ॥ २१८ ॥

आचारमयूखे ।

यस्मिन्देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।
 सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ॥ २१९ ॥
 मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव तु ।
 मृदः पञ्चदशा भेदो हस्तादीनां विशेषतः ॥ २२० ॥
 निष्पीडय स्नानवस्त्रं तु पश्चात्संध्यां समाचरेत् ।

अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत् ॥ २२१ ॥
 असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
 मन्त्रस्नानादिकं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिः ॥ २२२ ॥
 बन्धेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
 तस्य तत्सफलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ २२३ ॥
 भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन ।
 अन्यत्र दधिसक्त्वाज्यपल्लक्ष्मीरमध्वपः ॥ २२४ ॥
 स्त्रीणां च प्रेक्षणात्स्पर्शाद्वास्यशृङ्गारभाषणात् ।
 स्पन्दते ब्रह्मचर्यं च न दारेष्वतुसंगमात् ॥ २२५ ॥
 *ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
 अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ २२६ ॥

श्राद्धमयूखे ।

मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।
 मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यत् ॥ २२७ ॥
 कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ।
 तावद्विद्वान्नैव दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥ २२८ ॥

व्यवहारमयूखे ।

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवधुः सपिण्डता ।
 पञ्चमी सप्तमी चैव गोत्रं तु पालकस्य च ॥ २२९ ॥
 स्त्रियधिनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदर्थिनी ।
 *अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥ २३० ॥

प्रायश्चित्तमयूखे ।

पतत्यर्थं शरीरस्य भार्या यस्य सुरां पिबेत् ।
 पतितार्थशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २३१ ॥
 यो यस्य हिंस्याद्गव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
 एतस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञा दद्याच्च तत्समम् ॥ २३२ ॥
 यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्ब्रतम् ॥ २३३ ॥
 *गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् ।
 स्नात्वा पीत्वा च हुत्वा च कृमिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥ २३४ ॥
 असत्प्रतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः ।

नक्षत्रैर्जीवते यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते ॥ २३५ ॥
 अटव्यामटमानस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
 प्रनष्टसलिले देशे कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ २३६ ॥
 अपो दृष्ट्वैव विप्रस्तु कुर्याच्चैव सचैलकम् ।
 गायत्र्याष्टशतं जाप्यं स्नानमेतत्समाचरेत् ॥ २३७ ॥
 देशकालं समासाद्यमवस्थामात्मनस्तथा ।
 धर्मशौचेऽवतिष्ठेत् न कुर्याद्वेगधारणम् ॥ २३८ ॥
 त्रिरात्रं वाप्युपवसेज्यं त्रिः पर्वणी भवेत् ।
 तथैवाभसि नमस्तु त्रिःपठेद्यमर्षणम् ॥ २३९ ॥
 यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्निहन्ति तैः ॥ २४० ॥

विवादभङ्गार्णवे ।

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
 नरक पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥ २४१ ॥
 ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
 वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो विगर्हितः ॥ २४२ ॥
 ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च विन्दति ।
 तेन चानृणतां याति पितृणां जीवतां सुखम् ॥ २४३ ॥
 पाण्मासिकेऽपि काले तु भ्रान्तिः संजायते नृणाम् ।
 धात्राक्षराणि(?)स्पृष्टानि यत्रारूढान्यतः पुरा ॥ २४४ ॥
 धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोऽर्थं तदनर्थकम् ॥ २४५ ॥
 सर्वत्रादायकं राजा हरेद्ब्रह्मस्ववर्जितम् ।
 अदायकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥ २४६ ॥
 विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यति ॥ २४७ ॥
 ऋतुस्नाता तु या भार्या भर्तारं नोपगच्छति ।
 तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं विनिवासयेत् ॥ २४८ ॥
 स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ।
 न चैव स्त्रीवधं कुर्यान्न चैवाङ्गविकर्तनम् ॥ २४९ ॥
 स्वच्छन्दव्याभिचारिण्या विवस्त्रांस्त्यागमब्रवीत् ।
 न वधं न च वैरूप्यं बन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥ २५० ॥

दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।
 सा भर्तृलोकमाप्नोति यथैवारुन्धती तथा ॥ २५१ ॥
 यल्लब्धं लाभकाले तु स्वजात्या कन्यया सह ।
 कन्यागतं तु तद्विद्याच्छुद्धं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥ २५२ ॥
 वैवाहिकं तु तद्विद्याद्भार्यया यत्समागतम् ।
 धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥ २५३ ॥
 आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।
 तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥ २५४ ॥
 तत्र लब्धं तु यत्किञ्चिद्धनं शौर्येण तद्भवेत् ।
 ध्वजाहृतं भवेद्यच्च विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ॥ २५५ ॥
 संप्रामादाहृतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।
 स्वाम्यर्थ्ये जीवितं त्यक्त्वा तद्भुजाहृतमुच्यते ॥ २५६ ॥
 व्यवहारतत्त्वे ।

नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मणब्रुवः स्मृतः ॥ २५७ ॥
 दायक्रमसंग्रहे ।

पतितस्तु सुतः कृत्रिबः पङ्क्त्यन्तको जडः ।
 अन्धो चिकित्सरोगार्तो भर्तव्यास्ते निरंशकाः ॥ २५८ ॥
 सामान्यं पुत्रकन्याऽऽधिः सर्वस्वं न्याययाचितम् ।
 अदेयान्याहुरष्टैव यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ २५९ ॥
 दायतत्त्वे ।

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्थं द्विजः पुनः ।
 विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ २६० ॥
 *इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।
 अनिवेदितविज्ञाता दाय्यस्तं दण्डमेव च ॥ २६१ ॥

शंकरविजये ।

पूज्येषु सेवका नीचाः पुण्यमार्गाक्रियानुगाः ।
 तत्तदेव पदं चापूर्यथा जातिकुलस्थितिः ॥ २६२ ॥
 विप्राणां दैवतं शंभुः क्षत्रियाणां तु माधवः ।
 वैश्यानां तु भवेद्ब्रह्मा शूद्राणां गणनायकः ॥ २६३ ॥

धर्मसिन्धौ ।

विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।
तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मङ्गलं मनुरब्रवीत् ॥ २६४ ॥

(वृद्धमनुः)

श्राद्धहेमाद्रौ ।

श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रा नागदैवतमस्तके ।
यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥ २६५ ॥
यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।
यश्च वेत्त्यात्मकैवल्यं पङ्क्तिपावनपावनाः ॥ २६६ ॥
यां कांचित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
यमुनाया विशेषेण ब्राह्मणो नियतेन्द्रियः ॥ २६७ ॥
हिरण्यं वैश्वदेवे तु दद्याद्वै दक्षिणां बुधः ।
पित्रे तु रजतं देयं शक्त्या भूमिगवादिकम् ॥ २६८ ॥
प्रोषितस्य यदा कालो गतश्चेद्वादशाब्दिकः ।
प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥ २६९ ॥

पाराशरमाधवीये ।

यदि तस्मिन्दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ॥
मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वापि साधयेत् ॥ २७० ॥
न प्रातर्न प्रदोषश्च संध्याकालोति काल हि ।
मुख्याभावेऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन्कर्मणि स्मृतः ॥ २७१ ॥
पीत्वा योऽशनमश्नीयात्पात्रे दत्तमगर्हितम् ।
भार्याभृतकदासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत्ततः ॥ २७२ ॥
अनिन्दन्भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
पञ्चग्रासा महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत् ॥ २७३ ॥
महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ २७४ ॥
पित्रोरुपशमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥ २७५ ॥
नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां ब्रजेद्रविः ।

स महालयसंज्ञः स्याद्गजछायाह्वयस्तथा ॥ २७६ ॥
सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डनिवर्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्मदाता पापैः प्रमुच्यते ॥ २७७ ॥

स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्बलादपि ।
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दमम् ॥ २७८ ॥
पथि विक्रीय तद्गण्डं वणिक् भृत्यं त्यजेद्यदि ।
अथ तस्यापि देयं स्याद्भूतेरर्थं लभेत सः ॥ २७९ ॥
यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति ।
भाटं न दद्याद्वाप्यः स्यादरूढस्यापि भाटकम् ॥ २८० ॥
स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा ।
अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमम् ॥ २८१ ॥
अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ २८२ ॥
कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः ।
पितृयज्ञाहुतं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः ॥ २८३ ॥
यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।
तिथिं तेभ्यो यतो दत्तो ह्यपराहः स्वयंभुवा ॥ २८४ ॥
मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।
पक्षः स कालः संपूर्णः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥ २८५ ॥
ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्त्रियं क्वचित् ।
तत्र गच्छन्समाप्नोति ह्यनिष्टं फलमेव च ॥ २८६ ॥
समाहितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मण्डले ।
स्वयं धौतेन कर्तव्याः क्रिया धर्म्या विपश्चिता ॥ २८७ ॥
न नियुक्तः शिरोवर्ज्यं माल्यं शिरसि वेष्टयेत् ॥ २८८ ॥
अनुष्ठितं तथा देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।
नानुष्ठितं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत् ॥ २८९ ॥
खादिरस्य करञ्जस्य कदम्बस्य तथैव च ।
अर्कस्य करवीरस्य कुटजस्य विशेषतः ॥ २९० ॥
पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।

तैलेनाभ्यञ्जमानस्तु धनायुर्भ्यां प्रहीयते ॥ २९१ ॥
 अन्यायोपात्तवित्तस्य पतितस्य च वार्धुषेः ।
 न स्नायादुदपानेषु स्नात्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ २९२ ॥
 मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
 अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ २९३ ॥
 संक्रान्त्वां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।
 आरोग्यपुत्रमित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥ २९४ ॥
 स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ २९५ ॥
 षडोङ्कारं जपन्विप्रो गायत्रीं मनसा शुचिः ।
 अनेकजन्मजैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ २९६ ॥
 तिस्रो व्याहृतयः पूर्वषडोङ्कारसमन्वितः ।
 पुनः संस्कृत्य चोङ्कारमन्त्रस्याद्यन्तयोस्तथा ॥ २९७ ॥
 सौङ्कारचतुरावृत्य विज्ञेया सा शताक्षरा ।
 शताक्षरां समावृत्य सर्ववेदफलं लभेत् ॥ २९८ ॥
 एतया ज्ञातया नित्यं वाङ्मयं विदितं भवेत् ।
 उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् ॥ २९९ ॥
 यथा योधन (?) हस्तेभ्यो राज्यं गच्छति धार्मिकः ।
 एवं तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥ ३०० ॥
 एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रिंशन्कृत्वा जलाञ्जलिम् ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ३०१ ॥
 इहजन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतं च यत् ।
 अङ्गारकचतुर्दश्यां तर्पयंस्तद्व्यपोहति ॥ ३०२ ॥
 न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।
 नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत् ॥ ३०३ ॥
 पिबतो यत्पत्तेत्तोयं भोजने मुखनिःसृतम् ।
 अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषो ॥ ३०४ ॥
 पातावशेषितं कृत्वा ब्राह्मणः पुनरापिबेत् ।
 त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्ब्राम्हणेन वा पुनः ॥ ३०५ ॥

स्मृतिरत्नाकरे ।

चण्डालादेस्तु संस्पर्शं वारुणं स्नानमेव हि ।

इतराणि तु चत्वारि यथायोग्यं स्मृतानि हि ॥ ३०६ ॥
 मनुष्यतर्पणे चैव स्नाने वस्त्रादिपीडने ।
 निर्वीतिस्तूभये विप्रस्तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ ३०७ ॥
 वस्त्रं त्रिगुणितं यस्तु निष्पीडयति मूढधीः ।
 वृथा स्नानं भवेत्तस्य यच्चैवादशमाशुभिः ॥ ३०८ ॥
 और्ध्वपुङ्खो मृदा धार्यो यतिना च विशेषतः ।
 भस्मचन्दनगन्धादीन्वर्जयेद्यावदायुषा ॥ ३०९ ॥

निर्णयसिन्धौ ।

अर्धरात्रादधस्ताच्चैत्संक्रान्तिग्रहणं तदा ।
 उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषभाक् ॥ ३१० ॥
 एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।
 न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ ३११ ॥
 पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।
 उपानयेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ ३१२ ॥
 जीवन्त्यदि समागच्छेद्धृतकुम्भे निमज्ज्य च ।
 उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥ ३१३ ॥
 सप्तम्यां भानुवारे च मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
 तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृघातकः ॥ ३१४ ॥
 तैलाभ्यङ्गो नार्कवारे न भौमे
 नो संक्रान्तौ वैधृतौ विष्टिषष्ठयोः ।

पर्वस्वष्टम्यां च नेष्टः स इष्टः
 प्रोक्तान्मुक्त्वा वासरे सूर्यसूनोः ॥ ३१५ ॥
 स्नुषास्वस्नीयतत्पुत्रा ज्ञातिसंबन्धिवान्धवाः ।
 पुत्राभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान्तं यथाविधि ॥ ३१६ ॥
 आर्द्धं करिष्यन्कृत्वा वा भुक्त्वा वापि निमन्त्रितः ।
 उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च क्रतावपि ॥ ३१७ ॥
 निमन्त्र्य विप्रांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरम् ।
 प्रमत्तानां च स्वाध्यायं क्रोधं शोकं तथानृतम् ॥ ३१८ ॥
 मृन्मयं दारुजं पात्रमयःपात्रं च यद्भवेत् ।
 राजतं दैविके कार्ये शिलापात्रं च वर्जयेत् ॥ ३१९ ॥
 अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्यौर्ध्वदैहिकम् ।

प्रायश्चित्तमसौ स्मार्तं कृत्वाग्नीनादधीत च ॥ ३२० ॥
 द्वादशाहव्रतं चर्यात्रिरात्रमथवास्य तु ।
 स्नात्वोद्वहेत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥ ३२१ ॥
 अग्नीनाधाय विधिवद्वात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
 अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥ ३२२ ॥
 छीवाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना ब्रात्या विधर्मिणः ।
 गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥ ३२३ ॥
 दशाहस्यान्तरो यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जाति ।
 गयायां मरणं यादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥ ३२४ ॥
 द्वादशेऽहनि विप्राणामाशौचान्ते च भूभुजाम् ॥ ३२५ ॥
 वैश्यानां तु त्रिपक्षादायथवा स्यात्सपिण्डनम् ॥ ३२६ ॥

शूद्रकमलाकरे ।

विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ।
 स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ॥ ३२७ ॥
 संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।
 संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ३२८ ॥
 पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयन्निशाम् ॥ ३२९ ॥
 भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।
 मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥ ३३० ॥
 शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यति ॥ ३३१ ॥
 षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ३३२ ॥
 शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
 अपरो नापितः प्रोक्तः शूद्रधर्माधिकोऽपि सः ॥ ३३३ ॥

व्यवहारमयूखे ।

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं हि द्रोहनाशितम् ।
 न तु दाप्यो हतं चोरैर्दग्धमूढं जलेन वा ॥ ३३४ ॥

श्राद्धमयूखे ।

शुक्लाः समुन्नताः श्रेष्ठास्तथापन्नोत्पलानि तु ।
 गन्धर्व्योपयुक्तानि ऋतुकालोद्भवानि च ॥ ३३५ ॥
 जपादिकुसुमं क्षिप्टी रूपिका सुकुरुण्टिका ।
 पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धे कर्मणि नित्यशः ॥ ३३६ ॥

प्रायश्चित्तमयूखे ।

पतितान्त्यश्चपाकेन संसृष्टा चेद्रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ३३७ ॥
प्रथमेऽहि त्रिरात्रं स्याद्वितीये द्व्यहमेव तु ।
अहोरात्रं तृतीयेऽहि चतुर्थे नक्तमेव च ॥ ३३८ ॥

विवादभङ्गार्णवे ।

ब्रह्मदायागतां भूमिं हरेयुर्ब्राह्मणीसुताः ।
गृहं द्विजातयः सर्वे तथा क्षेत्रं क्रमागतम् ॥ ३३९ ॥

(बृहन्मनुः)

सिताक्षरायाम् ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रसीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥ ३४० ॥

पाराशरमाधवीये ।

समानोदकभावस्तु निवर्तताचतुर्दश ।
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥ ३४१ ॥
आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।
काङ्क्षन्ति पितरः क्षिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥ ३४२ ॥
तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।
आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ॥ ३४३ ॥
तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेन्न वा ॥ ३४४ ॥

स्मृतिरत्नाकरे ।

त्रयोदश्यां तु सप्तम्यां चतुर्थ्यामर्धरात्रतः ।
अर्वाङ् नाव्ययनं कुर्यादिच्छेत्तस्य परायणम् ॥ ३४५ ॥
रात्रौ यामद्वयादवर्गाद्यादि पश्येन्नयोदशीम् ।
सा रात्रिः सर्वकर्मघ्नी शङ्कराराधनं विना ॥ ३४६ ॥

निर्णयसिन्धौ ।

असंबन्धा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा ।
सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ ३४७ ॥
श्वशूद्रपतिताश्चान्त्या मृताश्चेद्विजमन्दिरे ।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥ ३४८ ॥

दशरात्राच्छुनिमृते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः ।

द्वाभ्यां तु पतिते गेहमन्त्यो मासचतुष्टयात् ॥ ३४९ ॥

अत्यन्तं वर्जयेद्देहमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ३५० ॥

शूद्रकमलाकरे ।

जीवञ्जातो यदि ततो मृतः सूतकमेव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥ ३५१ ॥

प्रायश्चित्तमयूखे ।

मातुर्मातृगमने पितुर्मातृगमने तथा ।

एतास्त्वकामतो गत्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३५२ ॥

विवादभङ्गार्णवे ।

देशनामनदीभेदान्निकटेऽपि भवेद्यदि ।

तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ ३५३ ॥

दशरात्रेण या वार्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा ।

गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ॥ ३५४ ॥

एकोदरे जीवति तु सापत्नो न लभेद्धनम् ।

स्थावरेऽप्येवमेव स्यात्तदभावे लभेत वै ॥ ३५५ ॥

परिशिष्टं समाप्तम् ।

मनुस्मृतिश्लोकानामकाराद्यनुक्रमणी ।

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
अ		अग्नेः सोमयमाभ्यां च	१२०	अतिवादास्तितिक्षेत ...	२२४
अकन्येति तु यः कन्याम्	३१४	अग्नेः सोमस्य चैवादौ	९५	अतैजसानि पात्राणि ...	२२५
अकामतः कृतं पापम्...	४३३	अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्	९४	अतोऽन्यतममास्थाय ...	४४२
अकामतः कृते पापे ...	४३३	अग्न्यभावे तु विप्रस्य...	१२०	अतोऽन्यतमया वृत्त्या ...	१३८
अकामतस्तु राजन्यम्...	४४९	अग्न्यगोरे गवां गोष्ठे ...	१४६	अत्युष्णं सर्वमग्नं स्यात्	१२४
अकामस्य क्रिया काचित्	३१	अग्न्याधेयं पाकयज्ञान्	५९	अत्र गाथा वायुगीताः...	३५२
[अकामोपहतं नित्यम्]	४८७	अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु ...	११५	अथ मूलमनाहार्यम् ...	३१०
अकारणपरित्यक्ता ...	११०	अग्नं स केवलं भुंक्ते ...	१०१	[अथ शक्तिविहीनः स्यात्]	३०१
अकारं चाप्युकारं च ...	४६	अङ्गावपीडनायां च ...	३२४	अदण्ड्यान्दण्डयत्राजा	२९७
अकुर्वन्निहितं कर्म ...	४३२	अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य ...	३९२	अदत्तानमुपादानम् ...	४७४
अकृतं च कृतात्क्षेत्रात्...	४२२	अङ्गुष्ठमूलस्य तले ...	४२	अदत्त्वा तु य एतेभ्यः	१०१
अकृता वा कृता वापि...	४६८	अचक्षुर्विषयं दुर्गम् ...	१४९	[अदन्तजन्मनः सद्यः]	१९५
[अकृताशांस्तथा भृतुः]	२४६	अच्छलेनैव चान्विच्छेत्	३०७	अदर्शयित्वा तत्रैव ...	३०३
अकृत्वा भैक्षचरणम् ...	६६	अजडश्चेदपोगण्डः ...	३००	अदातरि पुनर्दाता ...	३०३
अक्रोधनान्मुप्रसादान्...	१२०	अजाविकं सैकशफम्...	३६५	अदीयमाना भर्तारम् ...	३६०
अक्रोधनाः शौचपराः...	११७	अजाविके तु संरुद्धे ...	३१५	अदूषितानां द्रव्याणाम्	३९३
अक्षमाला वसिष्ठेन ...	३४९	[अजाधं मुखतो मेध्यं]	२११	अदेदयं यश्च दिशति ...	२८३
अक्षारलवणान्नाः स्युः...	१९७	अजीगर्तः सुतं हन्तुम्	४२१	अद्भिरेव द्विजाभ्याणाम्	८५
अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टम् ...	४१५	अजीवंस्तु यथोक्तेन ...	४१७	अद्भिर्ग्रात्राणि शुध्यन्ति	२०५
अगारदाही गरदः ...	१११	अजीवंस्तु यथोक्तेन ...	४१७	अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचम्	२०९
अगारादभिनिष्क्रान्तः	२२३	अज्ञानात्प्रादय विष्मृत्रम्	४५३	अद्भ्योऽभिर्ब्रह्मतः क्षत्रम्	३९९
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये ...	३४०	अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्	४६७	अद्यात्काकः पुरोडाशम्	२३८
अग्निदग्धानग्निदग्धान्	११८	अज्ञानाद्वारुणी पीत्वा...	४५२	अद्रोहेणैव भूतानाम् ...	१३५
अग्निदानभक्तदांश्चैव ...	३९२	अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठाः	४९०	अद्वारेण च नातीयात्	१४८
[अग्निदो गरदश्चैव]...	३३४	अज्ञो भवति वै बालः...	६१	अधमर्णार्थेसिद्धयर्थं ...	२८२
अग्निपकाशनो वा स्यात्	२१९	अण्डजाः पक्षिणः सर्पाः	१५	अधर्मदण्डनं लोके ...	२९६
अग्निवायुरविश्वस्तु ...	११	अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यः	१२	अधर्मप्रभवं चैव ...	२२७
अग्निं वाऽऽहारयेदेनम्...	२९४	अत उर्ध्वं तु छन्दांसि	१५३	अधर्मैण च यः प्राह ...	५२
अग्निहोत्रं च जुहुयात्...	१४०	अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते...	३८	अधर्मैणैते तावत् ...	१६५
अग्निहोत्रं समादाय ...	२१६	[अतः परं प्रवक्ष्यामि]	२१६	अधस्तान्नोपदध्याच्च ...	१४५
[अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा]	४४	अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये	४२७	अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैः	३२७
अग्निहोत्र्यपविश्याग्नीन्	४३२	अतपास्त्वनवीयानः ...	१६८	अधार्मिको नरो यो हि	१६५
[अग्निष्वात्ताहुतैस्तृप्ताः]	११८	अतस्तु विपरीतस्य ...	२४०	अधितिष्ठेन्न केशांस्तु ...	१४९
अग्नीनात्मानि वैतानान्	२२०	अतिक्रान्ते दशाहे च...	१९७	अधियज्ञं ब्रह्म जपेत् ...	२३१
अग्नीन्धनं भैक्षचर्याम्...	५२	अतिक्रामेत्प्रमत्तं या ...	३५८	अधिविन्ना तु या नारी	३९५
		अतिथिं चाननुज्ञाय ...	१५७		

श्लोकः	पृष्ठ	श्लोकः	पृष्ठ	श्लोकः	पृष्ठ
अधीत्य विधिवद्देवान् ...	२२२	अनुपपन्नपितृद्रव्यम् ...	३८२	अन्येष्वपि तु कालेषु ...	२६६
अधीत्यरंज्यो वर्णाः ...	४०२	अनुबन्धं परिज्ञाय ...	२९६	अन्योन्यस्याव्यभीचारः ...	३६२
अधोदृष्टिनैष्ठिकः ...	१६९	अनुभावी तु यः कश्चित् ...	२८६	अन्वार्थे च यदत्तम् ...	३८०
अध्यक्षान्विधानकुर्वीत ...	२४८	अनुमन्ता विशसिता ...	१९१	अपः शलं विषं मांसम् ...	४१८
अध्ययध्यावाहनिकम् ...	३७९	अनुरक्तः शुचिर्दक्षः ...	२४५	अपः सुराभाजनस्थाः ...	४५३
अध्यात्मरतिरासीनः ...	२२५	अनुष्णाभिरफेनाभिः ...	४३	अपत्यं धर्मकार्याणि ...	३५०
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः ...	९३	अनृतं च समुत्कर्षै ...	४३५	अपत्यलोभाद्या तु स्त्री ...	२१४
अध्यापनमध्ययनम् ...	२४	अनृतं तु वदन्दण्डयः ...	२८०	अपदिश्यापदेश्यं च ...	२८३
अध्यापनमध्ययनम् ...	४१६	अनृतावृतुकाले च ...	२१३	अपराजितां वास्थाय ...	२२१
अध्यापयामास पितृन् ...	६०	[अनृतौ तु मृदाशौचम्] ...	२११	अपराङ्गस्तथाद भौः ...	१२७
अध्येष्यमाणस्त्वान्तः ...	४५	अनेकानि सहस्राणि ...	२१४	अपसव्यमग्नौ कृत्वा ...	१२०
अध्येष्यमाणं तु गुरुः ...	४५	अनेन क्रमयोगेन ...	६२	अपह्वयेऽधमर्णस्य ...	२८३
अनंशौ ह्रीवपतितौ ...	३८०	अनेन क्रमयोगेन ...	२३२	[अपां पिवेच्च त्रिपलं] ...	४६४
अनक्षिरनिकेतः स्यात् ...	२२३	अनेन तु विधानेन ...	३६७	अपां समीपे नियतः ...	५१
अनधीत्य द्विजो वेदान् ...	२२२	अनेन नारीवृत्तेन ...	२१५	अपाङ्क्त्यो यावतः पा-	
अनन्तरः सपिण्डाद्यः ...	३७७	अनेन विधिना नित्यम् ...	२१६	ङ्क्त्यान् ...	११४
अनन्तरमरिं विद्यात् ...	२६२	अनेन विधिना यस्तु ...	४४७	आपाङ्क्तदानेन यो दातुः ...	११३
अनन्तराक्षु जातानाम् ...	४०४	अनेन विधिना राजा ...	३०५	अपाङ्क्त्योपहृता पङ्क्तिः ...	११५
अनपत्यस्य पुत्रस्य ...	३८३	अनेन विधिना राजा ...	३३२	अपामग्नौ संयोगात् ...	२०५
अनपेक्षितमर्यादम् ...	३२७	[अनेन विधिना शास्ता] ...	३०९	अपि नः स कुले जायात् ...	१३१
अनभ्यासेन वेदानाम् ...	१८२	अनेन विधिना श्राद्धम् ...	१३३	अपि यस्तुकरं कर्म ...	२४४
अनर्चितं वृथामांसम् ...	१७३	अनेन विधिना सर्वान् ...	२३१	अपुत्रायां मृतायां तु ...	३६८
[अनर्हते यद्दाति] ...	९८	अनेन विप्रो वृत्तेन ...	१८१	अपुत्रोऽनेन विधिना ...	३६७
अनातुरः स्वानि खानि ...	१६१	[अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा] ...	३०९	अपुष्पाः फलवन्तो ये ...	१६
अनादेयं नाददीत ...	३०४	अन्तर्गतशवे ग्रामे ...	१५५	अप्रणोद्योऽतिथिः सायम् ...	९९
अनादेयस्य चादानात् ...	३०४	अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् ...	१९८	अप्रयत्नः सुखार्थेषु ...	२२०
अनाघ्रातेषु धर्मेषु ...	४९१	अन्वो जडः पीठसर्पी ...	३४१	अप्राणिभिर्वैक्रियते ...	३८४
अनारोग्यमनायुष्यम् ...	४२	अन्वो मत्स्यानिवाश्नाति ...	२९१	अप्सु प्रवेश्य तं दण्डम् ...	३८७
अनार्यता निष्ठुरता ...	४१३	[अन्नं च वो बहुभवेत्] ...	१२८	अप्सु भूमिवादित्याहुः ...	२९२
अनार्ममार्त्यकर्माणं ...	४१६	अन्नमेपां पराधीनम् ...	४१२	अबीजविक्रयी चैव ...	३९४
अनार्यायां समुत्पन्नः ...	४१४	अन्नहर्ताऽऽमयावित्वम् ...	४३४	अब्दार्धमिन्द्रमित्येतत् ...	४७१
अनाहिताग्निता स्तेयम् ...	४३६	अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रम् ...	४३२	अब्राह्मणः संग्रहणे ...	३३५
अनित्यो विजयो यस्मात् ...	२६९	अन्नादो भूणहा माहिं ...	३२९	अब्राह्मणादध्ययनम् ...	७६
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैः ...	८७	अन्नाद्यजानां सत्त्वानाम् ...	४५२	अभयस्य हि यो दाता ...	३२६
अनियुक्तसुतश्चैव ...	३७०	अन्यदुप्तं जातमन्यत् ...	३५२	अभिचारेषु सर्वेषु ...	३९४
अनिर्देशाया गोः क्षीरम् ...	१८२	अन्यां चेदर्थयित्वान्या ...	३१०	अभिपूजितलभांस्तु ...	२२६
अनिर्देशाहां गां सुताम् ...	३१६	अन्यानपि प्रकुर्वीत ...	२४५	अभियोक्ता न चेद्भ्यात् ...	२८४
अनुक्तनिष्कृतीनां तु ...	४६३	अन्ये कृतयुगे धर्माः ...	२३	अभिवादनशीलस्य ...	५४
अनुगम्येच्छया प्रेतम् ...	२०३	अन्येषां चैवमादीनाम् ...	३३०	अभिवादयेद्दुर्द्धाश्च ...	१६४
				अभिवादात्परं विप्रः ...	५२

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
अभिशास्तस्य शण्डस्य	१७२	अलातुं दारुपात्रं च ...	२२६	असंभोज्या ह्यसंयाज्याः	३८६
अभिषह्य तु यः कन्याम्	३३७	अलाभे न विषादी स्यात्	२२६	असपिण्डं द्विजं प्रेतम्	२०३
अभोज्यमन्नं नात्तव्यम्	४५५	अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण ...	१७०	असपिण्डा च या मातुः	७९
अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नम्	४५३	अल्पं वा बहु वा यस्य	६०	[असद्वृत्तस्तु कामेषु]	३१
अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोः	६५	अल्पान्नाभ्यवहारेण ...	२२६	असम्यक्कारिणश्चैव ...	३८९
अभ्यञ्जनं स्नापनं च ...	७१	अवकाशेषु चोक्षेषु ...	११९	असाक्षिकेषु त्वर्थेषु ...	२९३
[अभ्रातृकां प्रदास्यामि]	३६७	अवकीर्णीं तु काणेन ...	४४८	[अमुतास्तु पितुःपत्न्याः]	३७७
अभिं कार्णायसीं दद्यात्	४५०	अवरगूर्यं चेरुच्छ्रम् ...	४६३	[अक्रोधो गुरुशुश्रूषा]	१७१
अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा	१८५	अवरगूर्यं त्वब्दशतम् ...	४६३	अस्थिमतां तु सत्त्वानाम्	४५१
अमन्त्रिका तु कार्येयम्	४४	अवनिष्ठीवतो दर्पात् ...	३२३	अस्थिस्थूणं ह्यायुयुतम्	२३०
अमात्यः प्राङ्निवाको वा	३८६	अवहार्यो भवेच्चैव ...	३०९	अस्मिन्वर्मोऽखिलेनोक्तः	२७
अमात्यमुत्वं धर्मञ्चम् ...	२५८	अवाक्शिरास्तमस्यन्वे	२९०	अलं गमयति प्रेतान् ...	१२३
अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थं ...	२६२	अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना	५६	अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः	३४६
अमात्ये दण्ड आयत्तः	२४६	अविद्यानां तु सर्वेषाम्	३८१	अस्वामिना कृतो यस्तु	३०९
अमानुषीषु पुरुषः ...	४५७	अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ...	३९९	अहं प्रजाः सिमुंश्चस्तु	१४
अमाययैव वर्तते ...	२५२	अविद्वांसमलं लोके ...	७१	अहन्यहन्यवेक्षेत ...	३४५
अमावास्या गुरुं हन्ति	१५६	[अविशेषान्विशेषांश्च]	८	अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यम्	३७८
अमावास्यामष्टमीं च ...	१५८	अवेक्षेत गतीर्नृणाम् ...	२२७	अहिंसयेन्द्रियासङ्गैः ...	२२९
[अमृतं बाह्मणस्यान्नं]	१७४	अवेदयानो नष्टस्य ...	२७९	अहिंसयैव भूतानाम् ...	६१
अमेध्ये वा पतेन्मत्तः ...	४४४	अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीम्	८०	अहिंसा सत्यमस्तेयम्	४१३
अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः ...	३५६	अव्रतानाममन्त्राणाम् ...	४९२	[अहिंसासत्यवचनम्]	१७१
अयमुक्तो विभागो वः	३८४	अव्रतैर्यद्विजैर्भुक्तम् ...	११३	अहुतं च हुतं चैव ...	९३
अयाज्ययाजनैश्चैव ...	९२	अशकुनुवंस्तु शश्वषाम्	४२०	अहोरात्रे विभजते ...	१९
[अयाजकं तु तद्राजा]...	३४०	अशासंस्तस्करान्यस्तु...	३८९	अह्ना चैकेन रात्र्या च	१९४
अयुध्यमानस्योत्पाद्य ...	१६४	अश्मनोऽस्थीनि गोवालान्	३१८	अह्ना रात्र्या च याजन्तून्	२२८
अरक्षिता गृहे रुद्धाः ...	३४७	अश्रोत्रियः पिता यस्य	१०६	आ	
अरक्षितारं राजानम् ...	३२७	[अश्वत्सर्वयानेषु] ...	२९१	आकारैरिङ्गितैर्गत्या ...	२७८
अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य...	४७१	अश्लीकमेतत्साधूनाम्	१७१	आकाशात् विकुर्वाणात्	२२
अराजके हि लोकेऽस्मिन्	२३५	[अष्टम्यामपि वाणिज्यं]	१७१	आकाशेशास्तु विज्ञेयाः	१६७
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः	२३	अष्टपात्रं तु शूद्रस्य ...	३३२	आगमं निर्गमं स्थानम्	३४२
अर्थकामेष्वसत्त्वानाम्...	३३	अष्टपात्रं समाश्रीयत् ...	४६५	आगःसु ब्राह्मणस्यैव...	३८७
अर्थसंपादनार्थं च ...	२६४	[अष्टवैण्यमासेन] ...	१३०	आचम्य प्रयतो नित्यम्	७३
अर्थस्य संग्रहे चैनाम्	३४७	अष्टौ मासान्यथादित्यः	३९७	आचम्य प्रयतो नित्यम्	२००
अर्थार्थबुधौ बुद्धौ ...	२७८	असंस्कृतप्रमीतानाम् ...	१२५	आचम्योदक्परावृत्य ...	१२१
अर्थोऽपव्ययमानं तु ...	२८३	असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैः	१८९	आचारः परमो धर्मः ...	२७
अलंकारं नाददीत ...	३६०	असकृद्भवासेषु ...	४८५	[आचारश्चैव सर्वेषां]	३
अलंकृतश्च संपद्येत ...	२७३	असंख्या मूर्तयस्तस्य ...	४७६	आचारहीनः क्लृप्तश्च...	११२
अलब्धं चैव लिप्सेत ...	२५२	असंदितानां संदाता ...	३३२	आचाराद्विच्युतो विप्रः	२८
अलब्धमिच्छेद्दण्डेन ...	२५२	असमाध्ये साक्षिभिश्च	२८३	आचाराहभते ह्यायुः ...	१६३

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
आचार्यं स्वमुपाध्यायम्	२०१	आरण्यांश्च पशुन्सर्वाङ्	४१८	इत्येतदेनसामुक्तम् ...	४७०
आचार्यं च प्रवक्तारम्	१६३	आरण्यानां च सर्वेषाम्	१८३	इत्येतन्मानवं शास्त्रम्	४९४
आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः ...	५२	आरभेतैव कर्माणि ...	३९६	इदं शरणमज्ञानात् ...	२३१
आचार्यश्च पिता चैव ...	७३	आरम्भरचिताऽधैर्यम्	४७८	इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ	१८
आचार्यस्त्वस्य यां जातिम्	६०	आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्	३१२	इदं शास्त्रमधीयानः ...	२७
आचार्ये तु खलु प्रेते ...	७७	आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत ...	१४९	इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठम्	२७
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः	१६७	आर्थिकः कुलमित्रं च	१८०	इदं तु वृत्तिवैकल्यात्	४१८
आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः	७३	आर्यता पुरुषज्ञानम् ...	२७१	इन्द्रत्याकैस्य वायोश्च	३९६
आच्छाद्य चार्चयित्वा च	८४	आर्षं धर्मोपदेशं च ...	४९०	इन्द्रानिलयमार्काणाम्	२३५
आतुरामिहस्तां वा	४४७	आर्षं गोमिथुनं शुल्कम्	८९	इन्द्रियाणां तु सर्वेषाम्	५०
आत्मनश्च परित्राणे ...	३३३	आवृत्तानां गुरुकुलात्	२४९	इन्द्रियाणां जये योगम्	२४१
आत्मनो यदि वान्येषाम्	४४७	आश्रमादाश्रमं गत्वा ...	२२२	इन्द्रियाणां निरोधेन ...	२२६
आत्मैव देवताः सर्वाः	४९३	आश्रमेषु द्विजातीनाम्	३४०	इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन ...	४९
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी	२८९	आषोडशाद्राह्मणस्य ...	३८	इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन ...	४८१
आददीत न शूद्रोऽपि	३६१	आसनं चैव यानं च...	२६३	इन्द्रियाणां विचरताम्	४८
आददीताथ षड्भागम्	२५७	आसनावसथौ शय्याम्	९९	[इन्द्रियाणां समस्तानां]	४८
आददीताथ षड्भागम्	२७९	आसनाशनशय्याभिः...	१४१	इन्द्रियाणि यशः स्वर्गम्	४३२
आदानमप्रियकरम् ...	२७०	आसनेषूपकृतेषु ...	११९	इन्द्रियाण्येषु सर्वेषु ...	१३८
आदाननित्याच्चादतुः	४२८	आसपिण्डक्रियाकर्म ...	१२६	इन्धनार्थमशुष्काणाम्	४३६
आदिष्टी नोदकं कुर्यात्	२००	आ समाप्तेः शरीरस्य	७६	इमं लोकं मातृभक्त्या	७४
आद्यं यज्यक्षरं ब्रह्म ...	४७३	आसमुद्रात् वै पूर्वात्	३५	इमं हि सर्ववर्णानाम्	३४६
आद्याद्यस्य गुणं त्वेषाम्	१०	आसां महर्षिचर्याणाम्	२२१	इमान्नित्यमनध्यायान्	१५३
आधिः सीमा बालधनम्	३००	आसीतामरणात्क्षान्ता	२१४	इयं भूमिर्हि भूतानाम्	३५१
आधिश्चोपनिधिश्चौभौ	२९९	आसीदिदं तमोभूतम्	४	इयं विशुद्धिरदिता ...	४४२
[आनुशस्यं क्षमा सत्यम्]	१७१	आसीनस्य स्थितः कुर्यात्	६८	इष्टिं वैश्वानरीं नित्यम्	४३०
आपः शुद्धा भूमिगताः	२०८	आहरेत्रीणि वा द्वे वा	४१७	इह दुश्चरितैः केचित्	४३३
आपत्कल्पेन यो धर्मम्	४३०	आह्वेषु मिथोऽन्योन्यम्	२५०	इह चासुत्रं वा काम्यम्	४८७
आपदर्थं धनं रक्षेत् ...	२७१	आहृताभ्युद्यतां भिक्षाम्	१८९	ई	
आपद्रुतोऽथवा वृद्धः ...	३९३	आहूय स नखाग्नेभ्यः...	६३	ईशो दण्डस्य वरुणः	३८७
आपो नारा इति प्रोक्ताः	७	इ		उ	
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु ...	२८५	इच्छयान्योन्यसंयोगः	८५	उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये	४४२
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे	११७	इतरानपि सख्यादीन्	१००	उच्चावचेषु भूतेषु ...	२२९
आर्यति सर्वकार्याणाम्	२६५	इतरे कृतवन्तस्तु ...	३८७	उच्छिष्टमन्नं दातव्यम्	४२४
आयत्यां गुणदोषज्ञः	२६५	इतरेषां तु पण्यानाम्	४१९	उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टः	२११
[आयव्ययस्य कुशलान्]	२४५	इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु ...	११५	उच्छिष्टके श्रियै कुर्यात्	९६
आयुष्मन्तं सुतं सूते ...	१२९	इतरेषु ससन्ध्येषु ...	२०	उच्छिष्टेण भूमिगतम्	१२६
आयुष्मान्भव सौम्येति	५५	इतरेषु तु शिष्टेषु ...	८६	उच्छिष्टेण तु तत्तिष्ठेत्	१२९
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते	४१	इतरेष्वामाहर्मः ...	२३	उत्कृष्टायामिहपाय ...	३६०
आयोगवश्च क्षता च...	४०५	इत्येतत्तपसो देवाः ...	४६९	उत्कोचकाश्चोपधिकाः	३८९

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
[उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः]	४७६	उपसर्जनं प्रधानस्य ...	३६५	ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैः	१६६
उत्तमां सेवमानस्तु ...	३३६	उपस्यमुदरं जिह्वा ...	२९६	ऋत्विग्यदि वृत्तो यज्ञे...	३१०
उत्तमाङ्गोद्भवाज्यैष्ठ्यात्	२५	उपस्यशंस्त्रिषवणम् ...	२२०	ऋत्विजं यस्त्यजेषाज्यः	३४०
उत्तमानुत्तमानाच्छ्रुत्	१७८	उपस्यश्रय द्विजो नित्यम्	४१	ऋषयः पितरो देवाः	९४
उत्तमैरुत्तमैर्नित्यम् ...	१७८	उपाकर्मणि चोत्सर्गे ...	१५६	ऋषयः संयतात्मानः	४६८
उत्थाय पश्चिमे यामे...	२५९	उपाध्यायान्दशाचार्यः	५९	ऋषयो दीर्घसंघ्यात्वात्	१५२
उत्थायावश्यकं कृत्वा	१५२	उपानहौ च वासश्च ...	१४७	ऋषिभिर्गार्हपत्यैश्चैव	२२१
उत्पात्तिरेव विप्रस्य ...	२६	उपास्ते ये गृहस्थाः ...	९९	ऋषिभ्यः पितरो जाताः	११८
उत्पद्यते गृहे यस्य ...	३७४	उपेतारमुपेयं च ...	२७२	ऋषियज्ञं देवयज्ञम् ...	१३८
उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च	४८९	[उपेत्य स्नातको विद्वान्]	१४३		
[उत्पन्नयोरधर्मण] ...	११३	[उभयत्र दशाहानि]	१९४	ए	
उत्पादकब्रह्मदात्रोः ...	५९	उभयोर्हस्तयोर्मुक्तम् ...	१२२	एक एव चरेन्नित्यम् ...	२३२
उत्सादनं च गात्राणाम्	७०	उभाभ्यामप्यजीवंस्तु ...	४१७	एक एव सुहृद्धर्मः ...	२७७
उत्पादनमपत्यस्य ...	३५०	उभावपि तु तावेव ...	३३८	एक एवौरसः पुत्रः ...	३७३
उदकं निनयेच्छेषम्...	१२१	उग्र्यान् समारुह्य ...	४६२	एकः प्रजायते जन्तुः...	१७७
उदकुम्भं सुमनसः ...	६५	उष्णे वर्षति शीते वा...	४४७	एकः शतं योधयति ...	२४७
उदके मध्यरात्रे च ...	१५५	ऊ		एकः शयति सर्वत्र ...	६५
उदितेऽनुदिते चैव ...	३४	ऊर्ध्वदिवापिर्षकं प्रेतम् ...	१९६	[एकः स्वादुन भुञ्जीत]	१४६
उदितोऽयं विस्तरशः	३८८	ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु	३८३	एकं वृषभमुद्धारम् ...	३६६
उद्धारो न दशस्वस्ति	३६४	ऊर्ध्वं नाभेमध्यतरः ...	२४	एककालं चरेद्भैक्षम् ...	२२६
उद्धृते दक्षिणे पाणौ ...	४३	ऊर्ध्वं नाभेर्धानि खानि	२०९	एकं गोमिथुनं द्वे वा ...	८४
उद्भवह्मन्तश्चैव ...	८	ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च ...	३६२	एकजातिर्द्विजातीस्तु ...	३२१
उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे	१६	ऊर्ध्वं प्राणा ह्युक्तामन्ति	५४	एकदेशं तु वेदस्य ...	५९
[उद्यतासिर्विधाभिभ्याम्]	३३४	ऊ		एकमप्याशयेद्विप्रम् ...	९५
उद्यतैराह्वे शलैः ...	२०२	ऊ		एकमेव तु शूद्रस्य ...	२४
उद्गर्तनमपलानम् ...	१५९	ऊर्ध्वेष्टयाग्रयणं चैव ...	२१७	एकमेव दहत्यग्निः ...	२३६
उन्मत्तं पतितं ह्यवम्...	३५८	ऊर्ध्वं विहातां त्रिरभ्यस्य	४७२	[एकमेवाद्वितीयं तु]	२८९
उपचारक्रिया केलिः	३३५	ऊर्ध्वं नाभेमध्यतरः ...	४९१	एकारात्रं तु निवसन् ...	९८
उपच्छन्नानि चान्यानि	३१७	ऊर्ध्वं नाभेर्धानि खानि	२०९	एकाकिंश्चात्ययिके ...	२६३
उपजप्यानुपजपेत् ...	२६९	ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च ...	३६२	एकाकी चिन्तयेन्नित्यम्	१८१
उपधाभिश्च यः कश्चित्	३०८	ऊर्ध्वं प्राणा ह्युक्तामन्ति	५४	एकाक्षरं परं ब्रह्म ...	४७
उपनीय गुरुः शिष्यम्	४५	ऊ		एकादशं मनो ज्ञेयम्	४९
उपनीय तु यः शिष्यम्	५८	ऊर्ध्वेष्टयाग्रयणं चैव ...	२१७	एकादशेन्द्रियाण्याहुः	४८
उपनीय तु तत्सर्वम् ...	१२३	ऊर्ध्वं विहातां त्रिरभ्यस्य	४७२	[एकादश्यां तथा रौप्यं]	१३२
उपपन्नो गुणैः सर्वैः ...	३६९	ऊर्ध्वं नाभेमध्यतरः ...	४९१	एकाधिकं हरेज्येष्ठः...	३६४
उपपातकसंयुक्तः ...	४४६	ऊर्ध्वं नाभेर्धानि खानि	२०९	एकान्तरे त्वानुलोम्यात्	४०४
उपरुध्यारिमासीत् ...	२२८	ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च ...	३६२	एका लिङ्गे गुदे तिलः	२१०
उपवासकृशं तं तु ...	४६१	ऊर्ध्वं प्राणा ह्युक्तामन्ति	५४	एकैकं हासयेत्पिण्डम्	४६४
उपवेश्य तु तान्निप्राण	११९	ऊ		एकैकं प्रासमश्रीयात्	४६४
		ऊ		एकैकमपि विद्वांसम् ...	१०५

श्लोकः	पृष्ठं
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैः	१६६
ऋत्विग्यदि वृत्तो यज्ञे...	३१०
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यः	३४०
ऋषयः पितरो देवाः	९४
ऋषयः संयतात्मानः	४६८
ऋषयो दीर्घसंध्यात्वात्	१५२
ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव ...	२२१
ऋषिभ्यः पितरो जाताः	११८
ऋषियज्ञं देवयज्ञम् ...	१३८

五

एक एव चरेन्नित्यम् ... २३२
एक एव सुहृद्धर्मः ... २७७
एक एवौरसः पुत्रः ... ३७३
एकः प्रजायते जन्तुः... १७७
एकः शतं योधयति ... २४७
एकः शयति सर्वत्र ... ६५
[एकः स्वाहुन भुञ्जीत] १४६
एकं वृषभमुद्धारम् ... ३६६
एकवालं चरेन्नैस्मिन् ... २२६
एकं गोमिथुनं द्वे वा ... ८४
एकजातिर्दिजातीस्तु ... ३२१
एकदेशं तु वेदस्य ... ५९
एकमप्याशयेद्विप्रम् ... ९५
एकमेव तु शूद्रस्य ... २४
एकमेव दहत्यग्निः ... २३६
[एकमेवाद्वितीयं तु] २८९
एकरात्रं तु निवसन् ... ९८
एकाकिनश्चात्ययिके ... २६३
एकाकी चिन्तयेन्नित्यम् १८१
एकाक्षरं परं ब्रह्म ... ४७
एकादशं मनो ज्ञेयम् ४९
एकादशेन्द्रियाण्याहुः ४८
[एकादश्यां तथा रौप्यं] १३२
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः... ३६४
एकान्तरे त्वानुलोम्यात् ४०४
एका लिङ्गे गुदे तिस्रः २१०
एकैकं हासयेत्पिण्डम् ४६४
एकैकं ग्रासमश्नीयात् ४६४
एकैकमपि विद्वांसम् ... १०५

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
एकोऽपि वेदविद्धर्मम्	४९२	एतान्येनांसि सर्वाणि...	४३८	एवं स जायत्स्वमाभ्याम्	१८
एकोऽलुब्धस्तु साक्षी		एतान्विगोहिताचारान्	११२	एवं संचिन्त्य मनसा...	४६७
स्यात्	२८७	एतावानेव पुरुषः ...	३५३	एवं संन्यस्य कर्माणि	२३४
एकोऽहमस्मीत्यात्मानम्	२९०	एताश्चान्याश्च सेवेत ...	२२१	एवं स भगवान्देवः ...	४९२
एतच्चतुर्विधं विधात् ...	२५२	एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्	३४९	एवं समुद्धृतोदारे ...	३६४
एतच्छीचं गृहस्थानाम्	२१०	एतास्तिष्ठस्तु भार्याथै	४५७	एवं सम्यग्घविर्हुत्वा ...	९६
एतत्तु न परे चक्रुः ...	३६१	एते चतुर्णां वर्णानाम्	४२५	एवं सर्वे स सृष्टेदम् ...	१७
एतन्नयं हि पुरुषम् ...	१५९	एतेभ्यो हि द्विजाभ्येभ्यः	४२६	एवं सर्वे विधायेदम् ...	२५८
एतदण्डविधिं कुर्यात्...	३१३	एते मनुस्तु सप्तान्यान्	१४	एवं सर्वमिदं राजा ...	२७२
एतदक्षरमेतां च ...	४६	एते राष्ट्रं वर्तमानाः ...	३८४	एवं सर्वानिमानराजा ...	३४५
एतदन्तास्तु गतयः ...	१६	एते षट् सदृशान्वर्णान्	४०७	[एवं संबन्धनात्तस्मात्]	२९१
एतदुक्तं द्विजातीनाम्...	१८७	एतेषां नियहो राज्ञः ...	३४०	एवं सह वसेयुर्वा ...	३६३
एतदेव चरेदब्दम् ...	४५०	एतेष्वविद्यमानेषु ...	७७	एवं स्वभावं ज्ञात्वासाम्	३४८
एतदेव व्रतं कुर्युः ...	४४८	एतैरुपायैरन्यैश्च ...	३९८	एवमाचरतो दृष्ट्वा ...	२८
एतदेव व्रतं कृत्स्नम् ...	४५०	एतैर्द्विजातयः शोध्याः	४६६	एवमादौग्विजानीयात्	३८९
एतदेव विधिं कुर्यात् ...	४६०	एतैर्लिङ्गैरन्येत्सीमाम्	३१८	एवमेतैरिदं सर्वम् ...	१५
एतदेशप्रसृतस्य ...	३५	एतैर्विवादान्संलय्य ...	१६६	[एवमेव विधिः कुर्यात्]	२७९
एतद्वि जन्मसाफल्यम्	४८८	एतैर्व्रतैरपोहेत ...	४४५	एष दण्डविधिः प्रोक्तः	३२२
एतद्ब्रह्मास्तथादित्याः ...	४६५	एतैर्व्रतैरपोहेत ...	४५६	[एष एव परो धर्मः]	२४९
एतद्वः सारफल्गुत्वम्	३५५	एतैर्व्रतैरपोहेयुः ...	४४६	एष धर्मविधिः कृत्स्नः...	४२५
एतद्विदन्तो विद्वांसः ...	१५१	एतैर्व्रतैरपोहेयुः ...	४४६	एष धर्मोऽनुशिष्टो वः	२३२
एतद्विदन्तो विद्वांसः ...	१५७	एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यात् ...	४५२	एष धर्मोऽखिलेनोक्तः...	३१२
एतद्विधानमातिष्ठेत् ...	२७३	एषोदकं मूलफलम् ...	१७८	एष धर्मोऽगवाधस्य ...	३५५
एतद्विधानमातिष्ठेत् ...	३१७	एनस्विभिरनिर्णितैः ...	४६०	एष नौयायिनामुक्तः ...	३४३
एतद्विधानं विशेषम् ...	३७१	एवं कर्मविशेषेण ...	४३४	एष प्रोक्तो द्विजातीनाम्	४४
एतद्वोऽभिहितं शौचम्	२०३	एवं गृहाश्रमे स्थित्वा	२१६	एष वै प्रथमः कल्पः ...	१०८
एतद्वोऽभिहितं सर्वम्	१३४	एवं चरति यो विप्रः ...	७७	एष वोऽभिहितो धर्मः	२३४
एतद्वोऽभिहितं सर्वम्	४९२	एवं चरन्सदा युक्तः ...	४००	[एषवोऽभिहितः कृत्स्नः]	४७३
एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रम्	१८	एवं दृढव्रतो नित्यम् ...	४४१	एष शौचस्य वः प्रोक्तः	२०५
एतमेके वदन्यग्निम् ...	४९४	एवं धर्म्याणि कार्याणि	३८८	एष सर्वः समुद्दिष्टः ...	४८१
एतमेव विधिं कृत्स्नम्	४६५	एवं निर्वपणं कृत्वा ...	१२८	एष सर्वः समुद्दिष्टः ...	४८६
एतयर्चा विसंयुक्तः ...	४६	एवं प्रयत्नं कुर्वीत ...	२७३	एष सर्वाणि भूतानि ...	४९४
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ...	४४८	एवं यः सर्वभूतानि ...	९७	एष स्त्रीपुंसयोरुक्तः ...	३६२
एताः प्रकृतयो मूलम्	२६१	एवं यः सर्वभूतेषु ...	४९४	एषा धर्मस्य वो योनिः	३५
एतांस्त्वभ्युदितान्विधात्	१५४	एवं यथोक्तं विप्राणाम्	१८१	एषा पापकृतमुक्ता ...	४५८
एता दृष्ट्वास्य जीवस्य	४७७	एवं यद्यप्यनिष्ठेषु ...	३९९	एषामन्यतमो यस्य ...	१०८
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये	२९५	एवं विजयमानस्य ...	२५३	एषामन्यतमे स्थाने ...	२९५
एतानेके महायज्ञान् ...	१३९	एवं विधानावृषो देशान्	३९०	एषा विचित्राभिहिता...	४४४
एतान्दोषानवेक्ष्य त्वम्	२९२	एवं वृत्तस्य नृपतेः ...	२४०	एषां शौचविधिः कृत्स्नो	२१२
एतान्द्विजातयो देशान्	३५	एवं वृत्तां सर्वाणि स्त्रीम्	२१५		

श्लोकः	पृष्ठ	श्लोकः	पृष्ठ	श्लोकः	पृष्ठ
एषु स्थानेषु भूयिष्ठम्	२७५	कानीनश्च सहोदश्च ...	३७२	[कुंवन्प्रातपदिश्राद्धं]	१३२
एषोऽखिलः कर्मविधिः	४००	कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रम्	१०८	कुलजे वृत्तसंपन्ने ...	३०६
एषोऽखिलेनाभिहितः	३२०	कामक्रोधौ तु संयम्य...	३०५	कुले मुख्येऽपि जातस्य	४१३
एषोऽखिलेनाभिहितः	३२६	कामजेषु प्रसक्तो हि ...	२४२	कुविवाहैः क्रियालोपैः	९१
एषोदिता गृहस्थस्य ...	१८१	कामतो रेतसः सेकम्	४४८	कुशीलवोऽवकीर्णो च	११०
एषोदिता लोकयात्रा ...	३५०	कामं तु क्षपयेद्देहम् ...	२१४	कुशीलधान्यको वा स्यात्	१३६
एषोऽनाद्यादनस्योक्तः	४५५	कामं तु गुरुपत्नीनाम्	७१	कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यम् ...	३०१
एषोऽनापदि वर्णानाम्	४०२	काममारणात्तिष्ठेत् ...	३६०	कुहै चैवानुमत्यै च ...	९५
एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तः	२५२	काममुत्पाद्य कृष्यां तु	४१८	कूटशासनकर्तृश्च ...	३८५
एष्वर्थेषु पशुर्हिंसन्...	१९०	कामात्मता न प्रशस्ता	३०	कूष्माण्डैर्वापि जुहुयात्	२९३
ऐ		कामादशगुणं पूर्वम् ...	२९५	कृतदारोऽपरान्दारान्	४२६
ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेषुः	३३३	कामान्माता पिता चैनम्	६०	कृतं त्रेतायुगं चैव ...	३९६
ओ		[कामाभिपातिनी यातु]	३३५	कृतवापनो निवसेत् ...	४४०
ओषवाताहृतं वीजम्	३५४	कामिनीषु विवाहेषु ...	२९४	कृतानुसाराधिकाम् ...	३०१
ओंकारपूर्विकास्तिलः	४७	कारावरो निषादात्तु ...	४०९	कृतोपनयनस्यास्य ...	६४
ओषध्यः पशवो वृक्षाः	१८९	कारुकाञ्छिलिपनश्चैव...	२५८	कृत्वा पापं हि संतप्य	४६७
औ		कारुकान्नं प्रजां हन्ति...	१७४	कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा ...	२१०
औरभ्रिको माहिषिकः	११२	कार्पासमुपवीतं स्यात्	३९	कृत्वा विधानं मूले तु	२६६
औरसः क्षेत्रजश्चैव ...	३७२	कार्पासकीटजोर्णानाम्	४५६	कृत्वैतद्वलिकर्मैवम् ...	९७
औरसः क्षेत्रजौ पुत्रौ...	३७३	कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च	२३६	कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म ...	२६०
औषधान्यगदो विद्या ...	४६८	कार्पापणं भवेद्दण्ड्यः...	३३१	कृमिकीटपतङ्गांश्च ...	१५
क		कार्णरीरववास्तानि ...	३९	कृमिकीटपतङ्गानाम्	४८२
कणान्वा भक्षयेदन्दम्	४४३	कालं कालविभक्तीश्च	१२	कृमिकीटवयोहत्या ...	४३८
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टम्	३३६	[कालप्रमाणं वक्ष्यामि]	१९	कृषिं साध्विति मन्यन्ते	४१७
कन्याया दूषणं चैव ...	४३६	कालशाकं महाशल्काः	१३०	कृष्टजानामोषधीनाम् ...	४५२
कन्यायां दत्तशुल्कायाम्	३६१	कालेऽदाता पिता वाच्यः	३४६	कृष्णपक्षे दशम्यादौ ...	१३१
कन्यैव कन्यां या कुर्यात्	३३७	[काले न्यायागतं पात्रे]	९८	कृष्णसारस्तु चरति ...	३५
कपालं वृक्षमूलानि ...	२२४	किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्	३३६	कृष्णकेशनखदमश्रुः ...	१४२
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ ...	१५३	किञ्चिदेव तु विप्राय ...	४५१	कृष्णकेशनखदमश्रु ...	२२५
कर्णौ चर्म च वालांश्च	३१५	कितवान्कुशीलवान्कूरान्	३८४	कैतितस्तु यथान्यायम्	११६
कर्मणां च विवेकार्थम्	१२	किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्	१४	केशग्रहान्ग्रहारांश्च ...	१५०
कर्मणापि समं कुर्यात्	३०५	कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च ...	४६९	केशान्तः षोडशे वर्षे ...	४४
[कर्माणि चाति कुरा०]	२४५	कीनाशो गोवृषो यानम्	३७१	केशान्तिको ब्राह्मणस्य	४०
कर्मात्मनां च देवानाम्	११	कुटुम्बाध्यैऽध्यधीनोऽपि	३०४	केशेषु गृह्णतो हस्तौ ...	३२३
कर्मारस्य निषादस्य ...	१७३	कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च ...	३५	कोष्ठागारायुधागार ...	३९३
कलविद्धं पुत्रं हंसम् ...	१८४	कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च ...	२६८	कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान्	२९६
कालिः प्रसुप्तो भवति ...	३९६	कुर्याद्धृतपशुं सङ्गे ...	१८९	कौत्सं जप्त्वाप इत्येतत्	४७०
कल्पयित्वास्य वृत्तिं च	४२९	कुर्यादहरहः श्राद्धम् ...	९५	कौशेयं तित्तिरिहत्वा ...	३८३
कार्णं वाप्यथवा खजम्	२२१	[कुर्यादासन्नकालेषु] ...	२४६	कौशेयाविकयोर्वै ...	२०७

श्लोकः	पृष्ठ	श्लोकः	पृष्ठ	श्लोकः	पृष्ठ
क्रयविक्रयमध्वानम् ...	२५६	खट्वाङ्गी चीरवासा वा	४४६	गोमूत्रमक्षिवर्णं वा ...	४४३
क्रत्यादसूकरोष्णानाम् ...	४५४	खराश्वोष्ट्रसृगेभानाम् ...	४३७	गोमूत्रं गोमयं क्षीरम् ...	४६४
क्रत्यादांस्तु मुगान्हत्वा	४५१	खलात्क्षेत्रादगाराद्वा ...	४२८	गोरक्षकान्वाणिजिकान्	२९२
क्रत्यादाञ्चकुनान्सर्वान्	१८३	खं सन्निवेशयेत्खेषु ...	४९३	गोवधोऽयाज्यसंयाज्य	४३६
क्रियाभ्युपगमात्वेतत् ...	३५४	ख्यापनेनानुतापेन ...	४६६	गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासाद ...	७०
क्रोणीयाद्यस्त्वपत्यर्थम्	३७५			गोषु ब्राह्मणसंस्थासु ...	३३०
क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्	१३३	ग		गौडी पैठी च माध्वी च	४४३
[क्रीत्वा विक्रीय वा पर्य] ३१३		गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्	२७३	[गौरेमध्या मुखे प्रोक्ता]	२११
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य	१८८	गन्धर्वा गुह्यका यक्षाः	४८०	ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्	३०४
कुध्यन्तं न प्रतिकुध्येत्	२२४	गर्दभाजाविकानां तु ...	३२६	ग्रामघाते हिताभङ्गे ...	३९२
क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायाम् ...	४०५	गर्भाष्टमेऽन्दे कुर्वीत ...	३८	ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात्	२५४
[क्षत्रविद् शूद्रदायादाः]	१९९	गर्भिणी तु द्विमासादिः	३४३	ग्रामादाहत्य वाश्नीयात्	२२१
क्षत्रविद् शूद्रयोनिस्तु ...	३८५	गवा चान्नमुपाघ्रातम् ...	१७२	ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्	२५४
क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ...	३९९	गर्भैर्हर्मैर्जातकर्म ...	३६	ग्रामीयककुलानां च ...	३१८
क्षत्रियं चैव सर्पं च ...	१५९	गिरिपृष्ठं समारुह्य ...	२५९	ग्रामेष्वपि च ये केचित्	३९१
क्षत्रियं चैव वैश्यं च ...	३४४	गुच्छगुल्मं तु विविधम्	१६	ग्रामेषु पञ्चतपास्तु स्यात्	२२०
क्षत्रियस्य परो धर्मः ...	२५९	गुणांश्च सूपशाकाद्यान्	१२२	[ग्रैभ्यान्हैर्मन्तिकान्]	२२४
[क्षत्रियां चैव वैश्यां च]	३३९	गुरुं वा बालवृद्धौ वा ...	३३३		
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायाम्	४०४	गुरुणानुमतः क्त्वा ...	७९		
क्षत्रियाद्विप्रकन्यायाम्	४०४	गुरुतल्पमिमाभ्यैनः ...	४४६		
क्षत्रियायामगुप्तायाम् ...	३३९	गुरुतल्पव्रतं कुर्यात् ...	४५६		
क्षत्रियो बाहुवीर्येण ...	४३१	गुरुतल्पे भगः कार्यः ...	३८६		
क्षत्रपुक्कसानां तु ...	४११	गुरुपत्नी तु युवतिः ...	७०		
क्षन्तव्यं प्रमुणा नित्यम्	३२८	गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः ...	७०		
क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यः	४७	गुरुषु त्वभ्यतीतेषु ...	१७९		
क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसः	२०४	गुरून्मृत्यांश्चोज्जिह्वीर्षन्	१७९		
क्षीणस्य चैव क्रमशः	२६३	गुरोः कुले न भिक्षेत	६६		
[क्षीराणि यान्यभक्षणि]	१८३	गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु	१९५		
क्षुद्रकाणां पशूनां तु	३२५	गुरोर्गुरौ संनिहिते ...	७०		
क्षुधार्तश्चासुभम्यागात्	४२१	गुरोर्यत्र परीवादः ...	६६९		
क्षेत्रं हिरण्यं गामश्चम्	७७	गुल्मान्नेर्णुश्च विविधान्	३१७		
क्षेत्रकूपतडागानाम् ...	३१९	गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्	२६८		
क्षेत्रजादीन्सुतानेतान् ...	३७६	गृहं तडागमारामम् ...	३२०		
क्षेत्रभूता स्मृता नारी ...	३५१	गृहस्थस्तु यदा पश्येत्	२१६		
क्षेत्रियस्यात्यये दण्डः ...	३१७	गृहिणः पुत्रिणो मौलाः	२८५		
क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः ...	२१६	[गृहीत्वा मुसलं राजा]	३२८		
क्षेत्र्यां सस्यप्रदां नित्यम्	२७१	गृहीत्वा मुसलं राजा ...	४४५		
क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणाम्	२०७	गृहे गुरावरण्ये वा ...	१९०		
ख		गोत्ररिक्थे जनयितुः ...	३६९		
खजो वा यदि वा काणः	१२५	गोपः क्षीरभृतो यस्तु ...	३१५		

श्लोकः	पृष्ठं
चतुष्पातसकलो धर्मः ... २२	
[चन्द्रसूर्य ग्रहे नाद्यात्] १७५	
[चन्द्रार्काद्या ग्रहाः ... २७०	
चत्वार्याहुः सहस्राणि ... २०	
चराणामन्नमचराः ... १८७	
चरितव्यमतो नित्यम् ४३४	
चरूणां खक्खुवाणां च २०६	
चर्मचार्मिकभाण्डेषु ... ३२४	
चाण्डालश्च वराहश्च ... १२४	
चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाः ४८९	
चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयम् ४७३	
चान्द्रायणं वा ग्रीष्मासान् ४४६	
चान्द्रायणविधानैर्वा ... २१९	
चारणाश्च सुपर्णाश्च ... ४८०	
चारेणोत्साहयोगेन ... ३९६	
[चिकित्सककृतप्लानां] १७९	
चिकित्सकस्य मृगयोः १७२	
चिकित्सकान्देवलकान् १०९	
चिकित्सकानां सर्वेषाम् ३९३	
चिरस्थितमपि त्वाद्यम् १८७	
चूडाकर्म द्विजातीनाम् ३७	
चैत्यद्रुमश्मशानेषु ... ४१२	
चैलवचर्मणां शुद्धिः ... २०६	
चैरैरुपप्लुते ग्रामे ... १५६	
चोदितो गुरुणा नित्यम् ६७	
चौरैर्हृतं जलेनोढम् ... ३०७	

छ

छत्रार्कं विद्वराहं च ... १८५	
छायायामन्धकारे वा ... १४५	
छायास्वोदासव गर्श्व ... १६७	
छिन्ननास्ये भग्नयुगे ... ३२४	
छुच्छुन्दरिः शुभान्ध्यान् ४८३	
छेदने चैव यन्त्राणाम् ३२५	

ज

जगतश्च समुत्पत्तिम् ... २८	
जटिलं चानधीयानम् १०९	
जडमूकान्धबधिरान् ... २५९	
[जनने प्येवमेव स्यात्] १९४	
जनन्यां संस्थितायां तु ३७९	

श्लोकः	पृष्ठं
जन्मज्येष्ठेन चाहानम् ३६६	
[जन्मप्रभृतियत्किञ्चित्] ५४	
जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् २९०	
[जन्मप्रभृतिसंस्कारैः] ४४२	
जपन्वान्यतमं वेदम् ... ४३९	
जपहोमैरपैत्येनः ... ४२१	
जपित्वा त्राणि सावित्र्याः ४६१	
जपोऽहुतो हुतो होमः ९३	
जप्येनैव तु संसिध्येत् ४८	
जरां चैवाप्रतीकाराम् ... ४८६	
जराशोकसमाविष्टम् ... २३०	
[जरायुजाण्डजानां च] २	
जाङ्गलं सस्यसंपन्नम् ... २४७	
जातिजानपदान्धर्मान् २८१	
जातिभ्रंशकरं कर्म ... ४४९	
जातिमात्रोपजीवी वा ... २७७	
जातो नार्यामनार्यायाम् ४१४	
जातो निषादाच्छूद्राग्राम् ४०५	
जामयोऽस्तरसां लोके ... १६७	
जामयो यानि गेहानि ९१	
जालान्तरगते भानौ ... २९७	
जित्वा संपूजयेद्देवान् ... २६९	
जीनकार्मुकवस्तावीन् ... ४५१	
जीर्णोद्यानान्यरण्यानि ... ३९०	
जीवन्तीनां तु तासां ये २७९	
जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः ४७५	
जीवितान्ययमापन्नः ... ४२०	
जीवेदेतेन राजन्यः ... ४१९	
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा ८५	
[ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्याम्] १३२	
ज्ञातिसंबन्धिभिरुक्ते ... ३८६	
ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् १०६	
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि ... १०६	
ज्ञानं तपोऽग्निराहारः ... २०४	
ज्ञानेनैवापरे विप्राः ... १४०	
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि ... १०५	
ज्यायांसमनयोर्विधात् १०६	
ज्येष्ठ एव तु गृहीयात् २६२	
ज्येष्ठः कुलं वर्धयति ३६३	
ज्येष्ठता च निवर्तते ... ४५९	

श्लोकः	पृष्ठं
ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायाम् ३६६	
ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च ... ३६४	
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः ... ३६४	
ज्येष्ठेन जातमात्रेण ... ३६३	
ज्येष्ठो यवोयसो भार्याम् ३५५	
ज्योतिषश्च विकुर्वाणात् २२	

झ

झल्ला मल्ला नदाश्चैव ... ४८०	
------------------------------	--

झल्ला मल्लश्च राजन्यात् ४०६	
-----------------------------	--

ञ

झिमाहवहतानां च ... २०२	
------------------------	--

त

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात् २३६	
--------------------------------	--

तं राजा प्रणयन्सम्यक् २३९	
---------------------------	--

तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात् २५	
---------------------------------	--

तं चेदभ्युदियात्सूर्यः ... ७२	
-------------------------------	--

तं स्यादायुधसंपन्नम् ... २४८	
------------------------------	--

त एव हि त्रयो लोकाः ७४	
------------------------	--

तडागभेदकं हन्यात् ... ३९२	
---------------------------	--

तडागान्युदधानानि ... ३१७	
--------------------------	--

ततःप्रभृति यो मोहात् ३५६	
--------------------------	--

ततः स्वयंभूर्भगवान् ... ५	
---------------------------	--

ततस्तथा स तेनोक्तः ... १९	
---------------------------	--

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च ... २३९	
---------------------------------	--

ततो भुक्तवतां तेषाम् १२७	
--------------------------	--

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ... ३५२	
------------------------------	--

तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् २७३	
---------------------------------	--

तत्र यत्प्राप्तिसंयुक्तम् ... ४७८	
-----------------------------------	--

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य ... ६४	
-------------------------------	--

तत्र ये भोजनीयाः स्युः १०३	
----------------------------	--

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः २५९	
-------------------------------	--

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैः ... २७२	
--------------------------------	--

तत्रापरिवृत्तं धान्यम् ... ३१६	
--------------------------------	--

तत्रासीनः स्थितो वापि २७४	
---------------------------	--

तत्समुत्थो हि लोकस्य ३३४	
--------------------------	--

तत्सहायैरनुगतैः ... ३९१	
-------------------------	--

तथा च श्रुतयो बह्वयः ३४८	
--------------------------	--

तथा धरिममेयानाम् ... ३२९	
--------------------------	--

तथा नित्यं यतेयाताम् ३६२	
--------------------------	--

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
तथैव सप्तमे भक्ते ...	४२८	तस्य मध्ये सुपर्याप्तम्	२४८	तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयम्	२४१
तथैवक्षेत्रिणो वीजम् ...	३५४	तस्य सर्वाणि भूतानि...	२३७	तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण ...	४४८
तदण्डमभवद्वैमम् ...	७	तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते	२१	तेषां वेदविदो ब्रूयुः ...	४४१
तदध्यास्योद्बहेद्धार्याम्	२४८	तस्यार्थे सर्वभूतानाम्...	२३७	तेषां सततमज्ञानाम् ...	४३२
[तदस्त्रं सर्ववर्णानां]...	४३१	तस्याहुः संप्रणेतारम् ...	२३९	तेषां स्वस्वमभिप्रायम्	२४४
तदाविशन्ति भूतानि ...	१०	तस्येह त्रिविधस्यापि ...	४७४	तेषां ग्राम्याणां कार्याणि	२५५
तद्वदधर्मतोऽर्थेषु ...	२९२	तां विवर्जयतस्तस्य ...	१४३	तेषां तु समवेतानाम् ...	५८
[तद्वि कुर्वन्व्यथाशक्ति]	४३१	ताडयित्वा तृणेनापि ...	१६४	तेषां त्रयाणां शुश्रूषा ...	७४
तद्वै युगसहस्रान्तम् ...	२१	ताडयित्वा तृणेनापि ...	४६३	तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान्	९
तन्तुवायो दशपलम् ...	३४१	तान्प्रजापतिराहृत्य ...	१७५	तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु...	१२२
तं देशकालौ शक्तिं च	२३७	तान्विदित्वा सुचारितैः	३९०	तेषां दोषानभिरव्याप्य	३९०
तपः परं कृतयुगे ...	२३	तान्सर्वानभिसंध्यात्	२६२	तेषां न दद्याददि तु ...	३०६
तपत्यादित्यवचैषः ...	२३५	तापसा यतयो विप्राः ...	४८१	[तेषां न पूजनीयोन्यः]	२५
तपसापनुनुस्तु ...	४४५	तापसेध्वेव विप्रेषु ...	२२०	तेषामनुपरोधेन ...	७५
तपसैव विशुद्धस्य ...	४६९	ताभ्यां स शकलाभ्यां च	८	[तेषामन्ये पंक्तिद्व्याः]	१०९
तपस्तप्त्वापुज्यं तु ...	१३	तामिन्नमन्थतामिन्नम् ...	१५१	तेषामर्थं नियुञ्जीत ...	२४५
तपोवीजप्रभावेस्तु ...	४१०	तामिन्नादिषु चोग्रेषु ...	४८५	तेषामाद्यमृणादानम् ...	२७४
तपोमूलमिदं सर्वं	४६८	ताम्रायःकांस्यैरत्यानाम्	२०६	तेषामारक्षभूतं तु ...	११९
तपो वाचं रतिं चैव ...	१२	तावुभावप्यसंस्कार्यौ ...	४१५	तेषामिदं तु सप्तानाम्	१०
तपो विद्या च विप्रस्य	४९०	तावुभौ भूतसंपृक्तौ ...	४७६	तेषामुदकमानीय ...	१२०
तपोविशेषैर्विविधैः ...	६३	तासां क्रमेण सर्वासाम्	९२	तेषु तेषु तु कृत्येषु ...	३९५
तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रः ...	४६४	तासां चेदवरुद्धानाम्...	३१५	तेषु सम्यक् वर्तमानः	३१
तप्तसा बहुरूपेण ...	१६	तासामाद्याश्चतस्रस्तु ...	८८	ते षोडश स्याद्वरणम्	२९८
तप्तसो लक्षणं कामः ...	४७९	तिरस्कृत्योच्चैरेत्काष्ठं ...	१४४	तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यम्	२४४
तप्तोऽयं तु समाश्रित्य	१७	तिलैर्ब्रह्मिह्यवैर्मौषैः ...	१३०	तैजसानां मणीनां च...	२०५
तं प्रतीतं स्वधर्मेण ...	७९	तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु ...	४४७	तौ तु जातौ परक्षेत्रे ...	११४
तं यस्तु द्रष्टि संमोहात्	२३६	तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्	२५८	तौ धर्मं पश्यतस्तस्य ...	४७७
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात्	७४	[तैरितं चानुशिष्टं च]	३८५	त्यजेदाश्वयुजे मासि ...	२१८
तं राजा प्रणयन्सम्यक्	२३९	तुरीयो ब्रह्महत्यायाः ...	४४९	[त्रपुसीसं तथा लोहम्]	४१८
[तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रोक्तम्]	३१	तुलामानं प्रतीमानम्...	३४२	त्रयः परार्थे क्रियन्ति	३०४
तस्मादविद्वान्निभियात्...	१६८	तृणकाष्ठदुमाणां च ...	४५६	त्रयाणामपि चैतेषाम्	४७८
तस्मादेताः सदा पूज्याः	९१	तृणगुल्मलतानां च ...	४८२	त्रयाणामपि चैतेषां ...	४७९
तस्माद्धर्मं सहायार्थम्	१७८	तृणानि भूमिरुदकम् ...	९८	त्रयाणामप्युपायानाम्	२६९
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु ...	२३६	ते चापि बाह्यान्सुबहून्	४०७	त्रयाणामुदकं कार्यम् ...	३७७
तस्माद्यम इव स्वामी ...	३०५	तेन यद्यत्सभृत्येन ...	६०	त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ...	४१६
तस्मिन्देसो य आचारः	३४	तेनानुभूयता यामीः ...	४७६	त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेयाः	२९७
तस्मिन्नष्टे स भगवान्	८	ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः	३१८	त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्याम्	३६१
तस्मिन्स्वपति सुस्थे तु	१७	ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः...	३१९	त्रिणाचिकेतः पश्चाद्भिः	११५
तस्य कर्मविवेकार्थम् ...	२५	तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषाम्	४८५	[त्रिदण्डं धारयेद्योगी]	४७५
तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा	४२९				

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
त्रिपण्डमेतान्निष्पद्य ...	४७५	दन्तजतेऽनुजते च	१९२	दूरादाह्वय समिधः ...	६६
त्रिपक्षादनुवन्साक्ष्यम् ...	२९३	दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्नः ...	१२८	दूरादेव परीक्षित ...	१०५
[त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणम्] १३०		दर्शनप्रातिभाष्ये तु ...	३०३	दूषितोऽपि चोद्धर्मम् ...	२२७
त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः ...	४६	दश कामसमुत्थानि ...	२४२	दृढकारी मृदुर्दान्तः ...	१७८
त्रिरहस्त्रिर्निशायां च ...	४६६	दश पूर्वापरान्वश्यान्	८६	दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ...	२२४
त्रिराचामेदपः पूर्वम् ...	४३	दश मासांस्तु तृप्यन्ति	१३०	देवकार्याद्विजातीनाम् ...	११८
त्रिराचामेदपः पूर्वम् ...	२१०	दश लक्षणकं धर्मम् ...	२३३	देवतातिथिभृत्यानाम् ...	९३
त्रिरात्रमाहुः शौचम् ...	१९८	दशलक्षणानि धर्मस्य ...	२३३	देवतानां गुरो राज्ञः ...	१५८
त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा ...	४४०	दशसुनासमं चक्रम् ...	१५१	देवताभ्यस्तु तद्भुत्वा ...	२१८
[त्रिविधं च शरीरेण]	८४	दश सूनासहस्राणि ...	१५१	देवत्वं सात्त्विका यान्ति	४८०
[त्रिविधा त्रिविधैवा तु]	४८०	दश स्थानानि दण्डस्य	२९६	देवदत्तां पतिर्भार्याम् ...	३६१
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि ...	१६८	दशाब्दाख्यं पौरसख्यम्	५७	देवदानवगन्धर्वाः ...	२३८
त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु ...	७४	दशवरा वा परिषत् ...	४९१	देवब्राह्मणसंनिध्ये ...	२८९
त्रिष्वेतेष्वतिकृत्यं हि ...	७५	दशाहं शवमाशौचम्	१९३	देवराज्ञा सपिण्डाद्वा ...	३५५
त्रीस्तु तस्माद्विशेषात्	१२०	दशी कुलं तु भुञ्जीत ...	२५५	देवसं ब्राह्मणसं वा ...	४२९
त्रीणि देवाः पवित्राणि	२०८	दह्यन्ते ध्मायमानानाम्	२२८	देवानृषीन्मनुष्यांश्च ...	१०१
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत ...	३६०	दातव्यं सर्ववर्णैर्भ्यः ...	२८१	[देशकालविधानेन]	२५०
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि	१२४	दातारो नोऽभिवर्धन्ताम्	१२८	देशधर्माजातिधर्मान् ...	२९
त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषाम्	२४७	दातृन्प्रतिग्रहीतृंश्च ...	१०७	देहादुत्क्रमणं चैव ...	२२७
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्याम्	२४१	दानधर्मं निषेवेत ...	१७५	दैत्यदानवयक्षाणाम् ...	११७
त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की ...	४९१	[दान प्रभृति या तु स्यात्]	२१३	दैवतान्यभिगच्छेत्तु ...	१६२
त्र्यंशं दायान्दरेद्विप्रः ...	३७१	दानेन वधनिर्णयम् ...	४५१	दैवपित्र्यातिथेयानि ...	८२
त्र्यहं चरेद्वा नियतः ...	४४९	दाराग्निहोत्रसंयोगम् ...	११३	दैवाद्यन्तं तदीहेतु ...	११९
त्र्यहं तृपवसेषुक्तः ...	४७२	दाराधिगमनं चैव ...	२८	दैविकानां युगानां तु ...	२१
त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायम्	४६३	दासी घटमपां पूर्णम् ...	४५९	दैवे रात्र्यहनी वर्षम् ...	२०
[त्र्यहकृत शौचानाम्]	२०६	दास्यं तु कार्यं लोभात्	३४४	[दैवेन विधिना युक्तम्]	२७०
त्वग्भेदकाः शतं दण्ड्यः	३२३	दास्यां वा दासदास्यां वा	३७६	दैवोद्वाजः सुतश्चैव ...	८६
त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य	३	दिवाकीर्तिमुदक्यां च	२००	दैहित्रो ह्यखिलं रिक्थम्	३६७
दृ		दिवा चरेयुः कार्यार्थम्	४१२	द्युतं समाह्वयं चैव ...	३८४
दक्षिणासु च दत्तासु ...	३१०	दिवानुगच्छेद्वास्तास्तु ...	४४७	द्युतं समाह्वयं चैव ...	३८४
दक्षिणेन मृतं शुद्रम् ...	२०१	दिवा वक्तव्यता पाले ...	३१५	द्युतं च जनवादं च ...	६५
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वाः	२३७	[दीपहर्ता भवेदन्धः]	४३४	द्युतमेतत्पुराकल्पे ...	३८५
दण्डव्यूहेन तन्मार्गम्	२६७	दीर्घध्वनि यथादेशम्	३४३	द्यौर्भूमिरापो हृदयम् ...	२८९
दण्डस्य पातनं चैव ...	२४३	दुराचरो हि पुरुषः ...	१६३	द्रवाणां चैव सर्वेषाम् ...	२०६
दण्डो हि सुमहत्तेजः ...	२३९	दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च ...	२३८	द्रव्याणामल्पसाराणाम्	४५५
दत्तस्यैषोदितता धर्म्या ...	३१२	दूत एव हि संधत्ते ...	२४६	द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य	३२४
दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः	४००	दूतं चैव प्रकुर्वीत ...	२४५	द्रव्योरप्येतयोर्मूलम् ...	२४२
ददौ स दश धर्माय ...	३६७	दूतसंप्रेषणं चैव ...	२६०	द्रव्योक्त्याणां पञ्चानाम्	२५४
दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु	१८३	दूरस्थो नार्चयेदेनम् ...	६९	द्रव्येव वर्जयेन्नित्यम् ...	१५८
[दन्तवदन्तलभेषु]	२११	दूरादावस्थान्मूत्रम् ...	१६२	द्विकं शतं वा गृह्णीयात्	२९९

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
द्विकं त्रिकं चतुष्कं च	२९९	ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्	३४९	न फालकृष्टमश्रीयात्...	२१८
द्विजातयः सवर्णसु ...	४०६	ध्रियमाणे तु पितरि ...	१२१	न फालकृष्टे न जले ...	१४४
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	३३२	ध्वजाहतो भक्तदासः	३४४	न ब्राह्मणक्षत्रिययोः ...	८१
द्वितीयमेकं प्रजनम् ...	३५५	[ध्वजिनी मांसिनी चैव]	३२०	न ब्राह्मणोऽवेदयते ...	४३०
द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहम्	१३	न		न ब्राह्मणं परीक्षेत ...	१०९
द्विविधास्तस्कारान्विन्यान्	३८९	न कदाचिद्विजे तस्मात्	१६४	न ब्राह्मणवधाङ्ग्यान्	३३९
द्वौ तु यौ विवदेयाताम्	३७९	न कन्यायाः पिता विद्वान्	८९	न ब्राह्मणस्य त्वत्तिथिः	१००
द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन्	१०३	न कश्चिद्योषितः शक्तः	३४७	न भक्षयति यो मांसम्	१९१
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन	१३०	न कुर्वीत वृथा चेष्टाम्	१४७	न भक्षयेदेकचरान् ...	१८५
घ		न कूटैरायुधैर्हन्यात् ...	२५०	न भुजितोऽद्रुतलोहम् ...	१४६
घनं यो विश्रुयाद्भ्रातुः	३७०	[न कृतवैरनुद्युक्तैः]	१४९	[न भैक्ष्यं परपाकः स्यात् ६७]	
घनानि तु यथाशक्ति	४२६	नक्तं चान्नं समश्रीयात्	२१९	न भोक्तव्यो बलादाधिः	२९९
घनुःशतं परीहारः ...	३१६	नगरे नगरे चैकम् ...	२५५	न भोजनार्थं स्वे विप्रः	१००
घनुःशराणां कर्ता च...	१११	नमो मुण्डः कपालेन...	२९०	न भ्रातरो न पितरः ...	३७७
घन्वदुर्गं महीदुर्गम् ...	२४७	न च वैश्यस्य कामः स्यात् ४००		न मांसभक्षणे दोषः ...	१९२
घरणानि दश ज्ञेयः ...	२९८	न च हन्यात्स्थलारूढम्	२५०	न माता न पिता न स्त्री	३४०
धर्मं शनैः संचिनुयात्	१७७	न चोत्पातनिमित्ताभ्याम्	२२५	न मित्रकारणाद्राजा ...	३३३
धर्म एव हतो हन्ति ...	२७६	[न जातु कामः कामानाम्]		न मृल्लोष्ठं च मृदीयात्	१४८
धर्मश्च च कृतश्च च ...	२७१	न जातु ब्राह्मणं हन्यात्	३३९	न यशार्थं धनं शूद्रात्	४२९
धर्मध्वजी सदा लुब्धः	१६९	न तं स्तेना न चामित्राः	२४९	नरकं हि पतन्त्येते ...	४३१
धर्मप्रधानं पुरुषम् ...	१७८	न तथैतानि शक्यन्ते...	५०	न राज्ञः प्रतिगृहीयात्	१५०
[धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः]	३४	न तस्मिन्धारयेदण्डम्	४२९	न राज्ञामघदोषोऽस्ति	२०१
धर्मस्य ब्राह्मणो मूलम्	४४३	न तादृशं भवत्येनः ...	१८८	नर्क्षवृक्षनदीनांश्च ...	८०
धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्	३११	न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा ...	२२५	न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीम् ...	१४३
धर्मार्थो यत्र न स्याताम्	५१	न तिष्ठति तु यः पूर्वा	५१	न लोकवृत्तं वर्तेत ...	१३७
धर्मार्थोबुध्यते श्रेयः ...	७३	न तेन वृद्धो भवति ...	६१	न वर्षयेदघाहानि ...	१९९
धर्मासनमधिष्ठाय	२७८	न तैः समयमन्विच्छेत्	४१२	न वारयेद्वां धन्यन्तीम्...	१४६
धर्मेण च द्रव्यवृद्धौ ...	४०१	न त्वेवाधो सोपकारे ...	२९९	न वार्यपि प्रयच्छेत्तु ...	१६८
धर्मेण व्यवहारेण ...	२८२	न दत्त्वा कस्यचित्कन्याम् ३५७		न विगर्ह्य कथां कुर्यात्	१४८
धर्मेणाधिगतो वैस्तु ...	४९१	नदीकूलं यथा वृक्षः ...	२३०	[न विद्यामानमेवं वै]	१७९
धर्मेणैवस्तु धर्मज्ञाः ...	४२४	नदीषु देवखातेषु ...	१७०	न विप्रं स्वेष्टे तिष्ठस्तु ...	२०३
धर्मोपदेशं दर्पेण ...	३२१	न द्रव्याणामविज्ञाय ...	१६७	न विवादे न कलहे ...	१५७
धर्मो विद्वस्त्वधर्मेण ...	२७६	न धर्मस्यापदेशेन ...	१६९	[न विश्वसेदविश्वस्ते]	२५३
धान्यं हत्वा भवत्यालुः	४८३	[न निर्वपति यद्वाद्धम्]	१०३	न विस्मयेत तपसा ...	१७७
धान्यकुप्यपशुस्तेयम् ...	४३६	न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः	३८०	न वृथा शपथं कुर्यात्	२९४
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यः	३२९	न निष्प्रायविसर्गाभ्याम्	३५३	[न वेदबलमाश्रित्य] ...	४८९
धान्यान्नधनचौर्याणि ...	४५५	न नृत्येदथवा गायेत्...	१४७	न वेदानां चिन्ता ह्यस्य ...	१४१
धान्येऽष्टमं विशां शुल्कम् ४२३		न पाणिपादचपलः ...	१६६	न वै कन्या न युवतिः	४३१
धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयम् २३३		न पादौ धात्र्येत्कारये	१४७	न वै तान्त्रातकान्विधात्	४२५
ध्यानिकं सर्वमेवैतत्...	२३१	न पूर्व गुरवे किञ्चित्...	७६	न वै स्वयं तदश्रीयात्	९९
		न पैतृयज्ञियो यज्ञः ...	१३३		

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
न शुद्रराज्ये निवसेत्	१४६	नाधोयीताधमारुहः ...	१५७	निक्षिप्तस्य धनस्यैवम्	३०९
न शुद्राय मतिं दद्यात्	१४९	नाध्यधीनो न वक्तव्यः	२८५	निक्षेपस्यापहरणम् ...	४३५
न शुद्रे पातकं किञ्चित्	४२४	नाध्यापनाद्याजनाद्वा ...	४२०	निक्षेपस्यापहतारम् ...	३०७
नश्यतोपुर्थया विद्धः ...	३५२	नानिष्टा नवसस्येष्टया	१४०	निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु ...	३०७
नश्यन्ति हव्यकव्यानि	९७	नानुशुश्रुम जात्वेतत्...	३६२	निक्षेपोपनिधी नित्यम्	३०७
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रम्	१०६	नान्नमथादेकवासाः ...	१४४	निक्षेपो यः कृतो येन...	३०८
नष्टं विनष्टं कृमिभिः ...	३१५	नान्यदन्येन संसृष्टं ...	३१०	निगृह्य दापयेच्चैनम् ...	३१३
न संवसेच्च पतितैः ...	१४९	नान्यस्मिन्विधवा नारी	३५६	निग्रहं प्रकृतीनां च ...	२६५
न संहताभ्यां पाणिभ्याम्	१५०	नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह	२१४	निग्रहेण हि पापानाम्	३२८
न संभाषां परस्त्रीभिः	३३६	नापृष्टः कस्यचिद्भूयात्	५२	नित्यं शुद्धः कारुहस्तः	२०८
न ससत्त्वेषु गतेषु ...	१४४	नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ...	१४५	नित्यं खात्वा शुचिः कुर्यात्	६५
न साक्षी नृपतिः कार्यः	२८५	नाब्रह्म क्षत्रमृषोति ...	३९९	नित्यं तस्मिन्समाश्रितः	२४४
न सीदन्नपि धर्मेण ...	१६५	नाब्राह्मणे गुरो शिष्यः	७६	नित्यमास्यं शुचिं स्त्रीणाम्	२०८
न सीदेत्स्वातको विप्रः	१४२	नाभिनन्देत् मरणम् ...	२२४	नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्	६८
न सुप्तं न विसन्नाहम्	२५०	नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म ...	६४	नित्यमुच्यतदण्डः स्यात्	२५२
न स्कन्दते न व्यथते...	२४९	नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म ...	३२१	नित्यमुच्यतदण्डस्य ...	२५२
न खानमाचरेद्भुक्त्वा	१५८	नामजातिग्रहं त्वेषाम्	३७	नित्यानध्याय एव स्यात्	१५४
न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टः	१६०	नामधेयं दशम्यां तु ...	३७	निधीनां तु पुराणानाम्	२८१
न स्वामिना निमृष्टोऽपि	३४४	नामधेयस्य ये केचित्	५५	निन्दितेभ्यो धनादानम्	४३८
न ह्यवनैर्न पलितैः ...	६१	नामुत्र हि सहायार्थम्	१७७	निन्यास्त्रष्टासु चान्यासु	८८
न हि दण्डादृते शक्यः	३९०	नायुधव्यसनप्राप्तम् ...	२५०	निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये	११६
न ह्यदृशमनायुष्यम् ...	१५९	नारं स्पृष्ट्वास्थि सखेहम्	२००	निमन्त्रितान् हि पितरः	११६
न होढेन विना चौरम्	३९१	[नारायणपरोव्यक्ता]	७	निमेषा दश चाष्टौ च	१९
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसाम्	१९१	नारुनुदः स्यादातोऽपि	६२	नियुक्तस्तु यथान्यायम्	१८८
नाक्षैः क्रीडेत्कदाचित्	१४८	नातो न मतो नोन्नतः	२८६	नियुक्तयामपि पुमान्	३७०
नाशिं मुखेनोपधमेत् ...	१४५	नार्थसंबन्धिनो नामाः...	२८५	नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा	३५६
नाज्यन्यत् स्तुक्के नेत्रे...	१४३	नाविनीतैर्ब्रजेदुयैः ...	१४७	निरस्य तु पुमान्बुधम्	१९४
नाततायिवधे दोषः ...	३३४	नाविस्पष्टमर्थीयीत ...	१५३	निरादिष्टधनश्चेत्	३०३
नातिक्रम्य नातिसायम्	१६०	नाश्रन्ति पितरस्तस्य ...	१७९	निर्घाते भूमिचलने ...	१५४
नातिसावत्सरीं बृद्धिम्	३०१	नाश्रीयाद्भार्यया सार्धम्	१४३	निर्देशं ज्ञातिमरणम् ...	१९८
[नातिस्थूलां नातिकृशाम्	३८०	नाश्रीयात्संधिवेलायाम्	१४५	निर्भयं तु भवेद्यस्य ...	३८९
नात्ता दुष्यदन्नाद्यान्	१८८	नाश्रोत्रियतते यज्ञे ...	१७१	निरूपं कान्चनं भाण्डम्	२०५
नात्मानमवमन्येत ...	१५९	[नासुर्यं हि ब्रजेन्मार्गे]	२२४	निर्वर्ततास्य यावद्भिः ...	२४५
नात्रिवर्षस्य कर्तव्या ...	१९६	नास्तिद्वयं वेदनिन्दां च	१६४	निवर्तेश्च तस्मात्	४५९
नाददीत नृपः साधुः...	३८७	नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैः	३४८	निषादस्त्री तु चण्डालात्	४१०
नाद्याच्युद्रस्य पकान्नम्	१७५	नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञः	२१३	निषादो मार्गवं सुते ...	४०९
नाद्यादविधिना मांसम्	१८८	[नास्ति सत्यात्यरो धर्मः	२८८	निषेकादिश्मशानान्तः	३४
नाधर्मश्चरितो लोके ...	१६५	नास्य कार्याऽभिसंस्कारः	१९६	निषेकादीनि कर्माणि...	५९
नाधार्मिके वसेद्गौमे ...	१४६	नास्य छिद्रं परो विद्यात्	२५३	निष्पद्यन्ते च सस्यानि	३८८
नाधीयीत श्मशानान्ते	१५६	नात्नमापातयेज्जातु ...	१२३		

श्लोकः	पृष्ठं
नीचं शय्यासनं चास्य	६८
नीहारं वाणशब्दे च	१५५
नृणामकृतचूडानाम् ...	१९५
नेक्षेताघन्तमादित्यम् ...	१४२
नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन ...	१३८
नैःश्रयसमिदं कर्म ...	४९१
नैकः स्वप्याच्छून्यगोहे	१४५
नैक्यामीणमतिथिम् ...	९९
नैता रूपं परीक्षन्ते ...	३४८
नैतैरपुतैर्विधेयत् ...	३९
नैत्यके नास्त्यनध्यायः	५२
नैष चारणदारेषु ...	३३६
नोच्छिन्त्यादात्मनो मूलम्	२५८
नोच्छिष्टं कस्यचिद्घात	४२
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याः	२११
नोत्पादेयत्स्वयं कार्यम्	२८१
नोदाहरेदस्य नाम ...	६९
नोदहेत्कपिलां कन्याम्	८०
नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्याः	३१०
नोपगच्छेत्प्रभृतोऽपि ...	१४३
नोद्राहिकेषु मन्त्रेषु ...	३५६
न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु	१२१
प	
पक्षिजगधं गवाध्यातम्	२०७
पक्ष पक्षनृते हन्ति ...	२९१
पक्षभ्य एव मात्राभ्यः ...	४७६
पक्षरात्रे पक्षरात्रे ...	३४२
पक्ष सृजा गृहस्थस्य ...	९२
पश्चानां तु त्रयो धर्म्या	८४
पश्चानां त्रिषु वर्णेषु ...	५८
पश्चाद्वाद्वाङ्मनो दण्डयः	३२०
पश्चादतस्त्वभ्यधिके ...	३२९
पश्चादशङ्का आदेयः ...	२५७
पश्चैतान्यो महायज्ञान्	९३
पणं यानं तरे दाप्यम् ...	३४३
पणानां द्वे शते सार्धे ...	२९८
पणो देयोऽवकृष्टस्य ...	२५६
पतिं या नाभिचरति ...	२१५
पतिं या नाभिचरति ...	३५०
पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वम्	२१५

श्लोकः	पृष्ठं
पतितस्योदकं कार्यम् ...	४५९
पतिर्भावी संप्रविद्य ...	३४७
पतिव्रता धर्मपत्नी ...	१२९
पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिः	३८०
पत्रशाकतृणानां च ...	२५७
पथि क्षेत्रे परिवृत्ते ...	३१६
पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा ...	४५०
परकीयनिपानेषु ...	१७०
परदाराभिर्मर्शेषु ...	३३४
परदारेषु जायेते ...	११३
परद्रव्येष्वभिध्यानम् ...	४७४
परपत्नी तु या स्त्री स्यात्	५६
[परपाकान्नपुष्टस्य] ...	९९
[परपूर्वाधु भार्यासु] ...	१९५
परमं यत्नमातिष्ठेत् ...	३२६
परस्त्रियं योऽभिवदेत् ...	३३५
परस्परविरुद्धानाम् ...	२६०
[परस्पराणुप्रवेशा] ...	२२
[परस्य चैते बजोद्धव्या]	२६०
परस्य दण्डं नोचच्छेत्	१६४
परस्य पत्न्या पुरुषः ...	३३४
पराङ्मुखस्याभिमुखः ...	६८
परामप्यापदं ग्रामः ...	३९८
परित्यजेदर्थकामौ ...	१६६
परिपूतेषु धान्येषु ...	३३१
परिपूर्णं यथा चन्द्रम्	३९७
परिवित्तिः परिवेत्ता ...	११३
परिवित्तितानुजेऽनूढे ...	४३६
परीक्षिताः स्त्रियश्चैव ...	२७२
परीवादात्खरो भवति ...	६९
परेण तु दशाहस्य ...	३१३
[परीक्षं सत्कृपापूर्वम्]	६९
पलं सुवर्णश्चत्वारः ...	२९८
पशवश्च मृगाश्चैव ...	१५
पशुमण्डकमारजारं ...	१५८
[पशुवत्क्षौद्रघृतयोः] ...	२९१
[पशुवत्क्षौद्रघृतयोः] ...	२९२
पशुषु स्वामिनां चैव ...	३१४
पशूनां रक्षणं दानम् ...	२४

श्लोकः	पृष्ठं
[पशुवत्क्षौद्राश्चतुर्थ्यां तु]	१३२
पांशुवर्षे दिशां दाहे ...	१५६
पाठीनरोहितावाधौ ...	१८४
पाणिग्रहणसंस्कारः ...	८७
पाणिग्रहणिका मन्त्राः	३१४
पाणिग्रहणिका मन्त्राः	३१४
पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री	२१४
पाणिभ्यां तूपसंगृह्य ...	१२२
पाणिमुच्यम्य दण्डं वा ...	३२३
[पात्रभूतो हि यो विप्रो]	१७५
पात्रस्य हि विशेषेण ...	२४९
पादोऽधर्मस्य कर्तारम्	२७७
पानं दुर्जनसंसर्गः ...	३४७
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव ...	२४३
पारुष्यमनृतं चैव ...	४७४
पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य	२७०
पाषण्डमाश्रितानां च ...	२०१
पाषण्डिनो विकर्मस्थान्	१४१
पिण्डनिर्वपणं केचित्	१२८
पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां	१२१
पिताचार्यः सुहृन्माता ...	३३१
पितामहो वा तच्छ्राद्धम्	१२२
पिता यस्य निवृत्तः स्यात्	१२१
पिता रक्षति कौमारे ...	३४६
पिता वै गार्हपत्योऽग्निः	७४
पितुर्भगिन्यां मातुश्च ...	५७
पितृदेवमनुष्याणाम् ...	४८८
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः ...	९०
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य ...	१०२
पितृवेश्मनि कन्या तु	३७५
पितृणां मासिकं श्राद्धम्	१०३
पितेव पालयेत्पुत्रान् ...	३६३
पित्रा भर्त्रा सुतेर्वापि ...	२१२
पित्रा विवदमानश्च ...	१११
पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु	३६०
पित्र्यं वा भजते शीलम्	४१३
पित्र्ये राज्यहनी मासः	१९
पित्र्ये स्वदितमित्येव ...	१२७
पिशुनः पौतिनासिक्यम्	४३४

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
पिशुनावृत्तिनोश्चान्नम्...	१७३	पौश्वत्याच्चलचित्ताच्च ...	३४८	प्राङ् नाभिवर्धनात्पुंसः	३६
पीडनानि च सर्वाणि ...	३९६	प्रकल्प्या तस्य तैर्गृतिः	४२४	प्राचीनावीतिना सम्यक्	१३२
पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत	४३२	प्रकाशमेतत्तात्कार्यम् ...	३८४	प्राजकश्चेद्भवेदामः ...	३२५
पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायाम्	३६६	प्रकाशवच्चकास्तेषाम् ...	३८९	प्राजापत्यमदत्त्वाश्वम् ...	४३१
पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः ...	३५०	प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य	१२९	प्राजापत्यां निरूप्येष्टिम्	२२२
पुत्रान्द्वादश यानाह ...	३७२	प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा	३८५	प्राज्ञं कुलीनं शूरं च ...	२७१
पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः	४०५	प्रजनार्थं महाभागाः ...	३५०	प्राणस्याहमिदं सर्वम्...	१८७
पुत्रिकायां कृतायां तु...	३६८	प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः	३६१	प्राणायामा ब्राह्मणस्य...	२२८
मुत्रेण लोकाजयति ...	३६८	प्रजानां रक्षणं दानम्...	२४	प्राणायामैर्देहेदेषान् ...	२२९
मुनाति पङ्क्तिं वंदयांश्च	२७	प्रजापतिरिदं शास्त्रम्...	४६९	प्राणि वा यदि वाऽप्राणि	१५६
मुनाम्नो नरकाद्यस्मात्	३६९	प्रजापतिर्हि वैश्याय ...	४००	प्रातिभाज्यं वृथादानम्	३०२
मुमांसं दाह्येत्पापम्...	३३७	प्रणष्टस्वामिकं रिक्थम्	२७९	प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च	३४१
मुमान्मुंसोऽधिके शुके...	८८	प्रणष्टाधिगतं द्रव्यम् ...	२८०	प्रादुष्कतेष्वग्निषु तु ...	१५४
[पुराणं मानवो धर्मः]	४९१	प्रतापयुक्तस्तेजस्वी ...	३९७	प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः	३८७
पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव ...	३४५	प्रतिकूलं वर्तमाना ...	४०८	प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति	४६०
पुरुषाणां कुलीनानाम्	३३०	प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान्	१५५	प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य ...	४३३
पुरोहितं च कुर्वीत ...	२४८	प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यम् ...	४७१	प्रायश्चित्ते तु चरिते ...	४५९
पुष्पमूलफलैर्वापि ...	२१९	प्रतिगृह्येसिप्तं दण्डम्...	४०	[प्रायो नाम तपः प्रोक्तं]	४३३
पुष्पेषु हरिते धान्ये ...	३३०	प्रतिग्रहसमर्थोऽपि ...	१६७	प्रियेषु स्वेषु सुकृतम् ...	२३०
पुष्ये तु छन्दसां कुर्यात्	१५२	प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा ...	४२१	प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि ...	२९२
पूजयेदशनं नित्यम् ...	४१	[प्रतिग्रहेण शुद्धेन]...	९८	प्रेते राजनि सज्येतिः	१९८
पूजितं ह्यशनं नित्यम्	४२	प्रतिवातेऽनुवाते च ...	६९	प्रेत्येह चेदृशा विप्रा ...	१६९
पूयं चिकित्सकस्यान्नम्	१७४	प्रतिश्रवणसंभाषे ...	६८	प्रेष्यो ग्रामस्य राक्षश्च	११०
पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्	५०	प्रतिषिद्धापि चेवा तु ...	३५९	प्रोक्षणतृणकाष्ठं च ...	२०७
पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठन्	५०	प्रतुदाञ्जलपादांश्च ...	१८४	प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसम्	१८७
पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा ...	११६	प्रत्यक्षं चानुमानं च ...	४९०	प्रोषितो धर्मकार्याधिम्...	३५८
प्रथक्पृथक्वा मिश्रौ वा	८४	प्रत्यक्षिं प्रतिसूर्यं च ...	१४५	फ	
प्रथस्तु विनयाद्राज्यम्	२४१	प्रत्यहं देशलक्ष्यं ...	२७४	फलं कतकवृक्षस्य ...	२२८
प्रथोरपीमां पृथिवीम् ...	३५३	प्रथिता प्रेतकृत्यैषा ...	१०४	फलं त्वनभिसंधाय ...	३५४
पृष्ठोऽपव्ययमानस्तु ...	२८४	प्रभुः प्रथमकल्पस्य ...	४३०	फलदानां तु वृक्षाणाम्	४५२
पृष्ट्वा स्वदितमित्येवम्...	१२७	प्रमाणानि च कुर्वीत ...	२७०	फलमूलाशनैर्मैत्र्यैः ...	१९२
पृष्ठतस्तु शरीरस्य ...	३२६	प्रमाणानि च कुर्वीत ...	३६०	ब	
पृष्ट्वास्तुनि कुर्वीत ...	९६	[प्रयच्छेन्नग्निकां कन्याम्	३९७	बकं चैव बलकां च ...	१८४
पैतृकं तु पिता द्रव्यम्	३८२	प्रविश्य सर्वभूतानि ...	४८७	बकवच्चिन्तयेदर्थान् ...	२५३
पैतृवसेयौ भगिनीम्...	४५७	प्रवृत्तं कर्म संसेव्य ...	४९३	बको भवति ह्रवाग्निम्	४८३
पैशुन्यं साहसं द्रोहः...	२४२	प्रशासितारं सर्वेषाम् ...	४०९	बन्धनानि च सर्वाणि...	३९४
पौण्ड्रकाचौद्भ्रविडाः ...	४११	प्रसाधनोपचारश्चम् ...	२६८	बन्धुप्रियविवोगांश्च ...	४८५
पौत्रदौहित्रयोर्लौके ...	३६८	प्रहर्षयेद्वलं व्यूहा ...	३९४	बभ्रुर्हि पुरोडाशाः ...	१८६
पौत्रदौहित्रयोर्लौके ...	३६९	प्राकारस्य च भेत्तारम्	४६	बलस्य स्वामिनश्चैव ...	२६४
पौर्विकी संस्मरजातिम्	१६१	प्राकूलान्पर्युपासीनाः ...	१९५		
		[प्राक्संस्कारप्रमीतानाम्]	१९५		

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
बलादत्तं बलाद्भुक्तम् ...	३०४	ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु ...	३२२	भक्ष्यभोज्यापहरणे ...	४५६
बहवोऽविनयाघ्नयाः ...	२४१	ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् ...	५६	भक्ष्यं भोज्यं च विविधम् ...	१२३
चदुर्वं परिगृहीयात् ...	२८७	ब्राह्मणं दशवर्षं तु ...	५७	भगवन् सर्ववर्णानाम् ...	२
बहून्वर्षगणान्वोरान् ...	४८२	ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि ...	१२५	भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् ...	१६०
बालः समानजन्मा वा ...	७०	[ब्राह्मणस्तु निर्धि लब्ध्वा] ...	२८०	भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु ...	४२१
बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च ...	४६०	ब्राह्मणस्तु सुरापस्य ...	४५३	भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षम् ...	४०
बालदायादिकं रिक्थम् ...	२७८	ब्राह्मणस्त्वनधीयानः ...	११२	भर्तारं लङ्घयेद्या तु ...	३३७
बालया वा युवत्या वा ...	२१२	ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः ...	३३२	भर्तुः पुत्रं विजानन्ति ...	३५१
बालवृद्धातुराणां च ...	२८६	ब्रह्मणस्य तपो ज्ञानम् ...	४६८	भर्तुः शरीरशुश्रूषाम् ...	३५९
बालातपः प्रेतधूमः ...	१४७	ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या ...	४३७	भाण्डपूर्णानि यानानि ...	३४३
बाले देशान्तरस्थे च ...	१९८	ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण ...	३७१	भार्या पुत्रश्च दासश्च ...	३२६
बालोऽपि नावमन्तव्यः ...	२३६	ब्राह्मणस्यैव कर्मैतत् ...	६७	भार्या पुत्रश्च दासश्च ...	३४४
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् ...	२१२	ब्राह्मणस्त्वं न हर्तव्यम् ...	४२८	[भार्यापुरोहितस्तेना] ...	३४०
बाह्यैर्विभावयेद्विज्ञैः ...	२७८	ब्राह्मणादुयकन्यायाम् ...	४०५	[भार्यायां रक्ष्यमाणायाम्] ...	३४६
विडालकाकावूच्छिष्टम् ...	४५५	ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायाम् ...	४०४	[भार्यारिक्थापहारी च] ...	३३४
विभर्ति सर्वभूतानि ...	४८९	ब्राह्मणान्पूर्युपासीत ...	२४०	भार्यायै पूर्वमारिण्यै ...	२१५
वीजमेकं प्रशंसन्ति ...	४१५	ब्राह्मणान्वाधमानं तु ...	३८८	भिक्षामभ्युदपात्रं वा ...	९७
वीजस्य चैव योन्याश्च ...	३५१	ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थाः ...	४१६	भिक्षुका वन्दितश्चैव ...	३३५
वीजानामुपि विच स्यात् ...	४०१	ब्रह्मणायवगुर्यैव ...	१६४	भिन्दन्त्यवमतामन्त्रम् ...	२६०
बुद्धिबुद्धिकराण्याशु ...	१३९	ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा ...	४१३	भिन्द्याचैव तडागानि ...	२६८
बुद्धिन्द्रियाणि पञ्चैषाम् ...	४९	ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा ...	४४०	भुक्त्वस्त्वय विप्रेषु ...	१०१
बुद्ध्या च सर्वं तत्त्वेन ...	२४६	ब्राह्मणी यद्यगुमां तु ...	३३८	भुक्त्वान्विहरेच्चैव ...	२७३
ब्रह्मज्ञो ये स्मृता लोके ...	२९०	ब्राह्मणेषु च विद्वांसः ...	२५	भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्त्रम् ...	१७४
[ब्रह्मचर्यं जपो होमः] ...	४६९	ब्राह्मणो जायमानो हि ...	२६	भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः ...	२५
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च ...	२३२	ब्राह्मणो ब्रह्मपालाशौ ...	४०	भूमावयेककेदारे ...	३५२
ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयात् ...	४५५	[ब्राह्मणो वै मनुष्याणाम्] ...	२८८	भूमिदो भूमिमाप्नोति ...	१७६
ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यात् ...	४५	[ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व] ...	३८०	भूमौ विपरिवर्तते ...	२२०
ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातम् ...	५३	[ब्राह्मं कृतयुगं प्रोक्तम्] ...	२४	भृतकाव्यापको यश्च ...	११०
ब्रह्मवर्चसकामस्य ...	३८	ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारम् ...	२३४	भृतो नातौ न कुर्याद्यः ...	३१२
ब्रह्महत्या सुरापानम् ...	४३५	ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता ...	६०	भृत्यानामुपरोधेन ...	४२७
ब्रह्महा च सुरापश्च ...	३८६	ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य ...	२०	भृत्यानां च भृतिं विद्यात् ...	४०१
ब्रह्महा द्वादशसमा ...	४३८	ब्राह्मादिषु धिवाहेषु ...	८६	[भृत्येभ्यो विजयेदर्थान्] ...	२५१
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च ...	४५	ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन ...	४२	भैक्षेण वर्तयेन्नित्यम् ...	६७
ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मः ...	४८१	ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत ...	१५२	[भैक्षस्यागमशुद्धस्य] ...	६७
ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा ...	४३५	ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः ...	८३	भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते ...	५५
[ब्राह्मणः क्षत्रियविशाम्] ...	४५८	ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् ...	२८९	भोजनाभ्यजनादानात् ...	४१९
ब्राह्मणः संभवेनैव ...	४४१	ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयात् ...	२८३	भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या ...	३५५
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः ...	४०३	भ		भ्रातुर्भार्यापसंज्ञाया ...	५७
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि ...	४२३	भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ...	३९१	भ्रातुर्मृतस्य भार्यायाम् ...	११३
ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् ...	३७२				

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
आतृणामेकजातानाम् ...	३७६	ममेदमिति यो ब्रूयात्	२७९	मूत्रेचारसमुत्सर्गम् ...	१४४
आतृणां यस्तु नेहेतु ...	३८१	मरोचिमयङ्गिरसौ ...	१४	मृगयाक्षो दिवास्वप्नः ...	२४२
आतृणामविभक्तानाम्	३८३	मरुद्भय इति तु द्वारि	९६	मृतं शरीरमुत्सृज्य ...	१७७
आमरी गण्डमाली च	१११	महर्षिपितृदेवानाम् ...	१८०	मृतवत्सृज्य नारीषु ...	४०९
अणुप्रावेक्षितं चैव ...	१७२	महर्षिभिश्च देवैश्च ...	२९४	मृतं भर्तारं साध्वी क्ली	२१४
म.		महान्तमेव चात्मानम्	८	मृतोयैः शुध्यते शोधयम्	२०५
मक्षिका विप्रुषच्छाया	२०९	महान्त्यपि समृद्धानि ...	७९	मृदं गां दैवतं विप्रम् ...	१४३
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	१६१	महापशूनां हरणे ...	३३०	मृष्यन्ति ये चोपपत्तिम्	१७३
मङ्गलाचारयुक्तानाम् ...	१६१	महापातकसंयुक्तः ...	४७१	मेखलामजिनं दण्डम् ...	४४
मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनम्	२१३	महापातकिनश्चैव ...	४६८	मैत्रं प्रसाधनं खानम् ...	१६२
मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्	३७	महाव्याहृतिभिर्हिमः ...	४६६	मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतः ...	४८४
मणिमुक्ताप्रवालानाम्	४०१	मांसं गृध्रो वपां मट्टः	४८३	मैत्रेयकं तु वैदेहः ...	४०९
मणिमुक्ताप्रवालानाम् ...	४५६	मांसभक्षयितामुत्र ...	१९२	मैथुनं तु समासेव्य ...	४५७
मणिमुक्ताप्रवालानि ...	४८३	मातरं वा स्वसारं वा ...	४०	मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः ...	२५४
मत्तकुड्मातुराणां च ...	१७१	मातरं पितरं जायाम् ...	३२२	मौजो निवृत्तसमा श्लक्ष्णा	३९
मत्तोन्मत्तार्ताध्यधनैः ...	३०३	माता पिता वा दद्याताम्	३७४	मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डः	३३९
मत्स्यघातो निषादानाम्	४११	मातापितृभ्यां जामीभिः	१६६	मौलाच्छाखविदः शूरान्	२४३
मत्स्यानां पक्षिणां चैव	३३०	मातापितृभ्यामुत्सृष्टम्	३७४	त्रियमाणोऽप्याददीत ...	२५७
मद्यपा साधुवृत्ता च ...	३५८	मातापितृविहीनो यः ...	३७५	य	
मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ...	२०७	मातामहं मातुलं च ...	१०८	यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायाम्	३७५
मधुपर्कं च यज्ञे च ...	१८९	मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्	३६७	यं वदन्ति तमोभूताः	४९२
मध्यदिनेऽर्धरात्रे वा ...	१५९	मातुः प्रथमतः पिण्डम्	३६९	यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मः	३२
मध्यदिनेऽर्धरात्रे वा ...	२६०	मातुः प्रथमतः पिण्डम्	३६९	यः क्षिप्तो मर्षयत्यातैः	३२८
मध्यमस्य प्रचारं च ...	२६१	मातुरग्रेऽधिजननम् ...	६३	यः संगतानि कुस्ते ...	१०७
मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे	४९३	मातुलंश्च पितृव्यांश्च	५६	यः साधयन्तं छन्देन ...	३०५
मनः सृष्टिं विकुरुते ...	२१	मातृष्वसा मातुलानी ...	५७	यः स्वयं साधयदर्थम् ...	२८३
मनुमेकाग्रमासीनं ...	१	मात्रा स्वत्वा दुहित्रा वा	७१	यः स्वाध्यायमर्थतेऽब्दम्	५२
मनुष्यमरणे क्षिप्तम् ...	३२५	मानसं मनसैवायम् ...	४७४	यः स्वामिनाननुज्ञातम्	३००
मनुष्याणां तु हरणे ...	४५५	मार्गशीर्षे शुभे मासि	२६६	य आवृणोत्यवितथम् ...	५९
मनुष्याणां पशूनां च	३२४	मार्जनं यज्ञपात्राणाम् ...	२०६	य एते तु गणा मुख्या	११८
[मनुः स्वायंभुवो देवः]	४९४	मार्जारनकुलौ हत्वा ...	४५०	य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः	१७४
मनोहरैर्यगर्भस्य ...	११७	मारुतं पुरुहूतं च ...	४४८	य एतेऽभिहिताः पुत्राः	३७६
मन्त्रतस्तु समृद्धानि ...	९२	मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्]	१९७	यक्षरक्षः पिशाचांश्च ...	१४
मन्त्रैः शाकलहोमीयैः	४७१	मासिकान्नं तु योऽश्रीयत्	४५४	यक्षरक्षः पिशाचांश्च ...	४४४
[मन्दरस्यापि शिखरम्]	२४८	मिथो दायः कृतो येन	३०८	यक्ष्मीः च पशुपालश्च ...	११०
मन्यन्ते वै पापकृतः ...	२८९	मुखबाहूरुपञ्जानाम् ...	४११	यज्ञास्य सुकृतं किञ्चित्	२५१
मन्येतारिं यदा राजा ...	२६४	मुञ्जालाभे तु कर्तव्या ...	३९	यजेत राजा क्रतुभिः ...	२४८
मन्वन्तराण्यसंख्यानि	२२	मुण्डो वा जटिलो वा स्यात्	७२	यजेत वाधमधेन ...	४३९
ममायमिति यो ब्रूयात्	२८०	मुन्यन्नानि पयः सोमः	१२८	यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यात् ...	४२७
		मुन्यन्नैर्विविधैर्मन्त्रैः ...	२१७	यज्ञाय जग्धिर्मासस्य ...	१८८

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
यशार्थं ब्राह्मणैर्विध्याः ...	१८६	यथा खनन्वनित्रेण ...	७२	यदाणुमात्रिको भूत्वा ...	१८
यशार्थं पशवः सृष्टाः ...	१८९	यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीना ...	३५३	यदा तु यानमातिष्ठेत्	२६६
यशार्थमर्थं भिक्षित्वा ...	४२९	यथा चैवापरः पक्षः ...	१३२	यदा तु स्यात्परिक्षीणः	२६४
यशे तु वितते सन्यक्	८४	यथा जातबलो वह्निः ...	४८९	यदा परबलानां तु ...	२६५
यशोऽनृतेन क्षरति ...	१७७	यथा त्रयाणां वर्णानाम्	४०७	यदा प्रहृष्टा मन्येत ...	२६४
यज्जान ऋषयो देवाः ...	४८१	[यथा त्रिवेदादध्ययनम्]	२७	[यदा भर्ता च भार्या च]	९१
[यतः पत्रं समादद्यात्]	२१९	यथा दुर्गाश्रितानेतान् ...	२४७	यदा भावेन भवति ...	२३१
यतश्च भयमाशङ्केत् ...	२६७	यथा नदीनदाः सर्वे ...	२३३	यदा मन्येत भावेन ...	२६४
यतात्मनोऽप्रमत्तस्य ...	४६४	यथा नयत्यसृक्पातैः ...	२८१	यदावगच्छेदायत्याम् ...	२६४
यत्करोत्येकरात्रेण ...	४५८	यथा पुत्रेनौपलेन ...	१६९	यदा स देवो जागर्ति ...	१७
यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्	१६३	यथा फलेन युज्येत ...	२५६	यदा स्वयं न कुर्यात्तु ...	२७५
यत्कर्म कृत्वा कुर्वश्च ...	४७९	यथा महाहृदं प्राप्य ...	४७२	यदि तत्रापि संपश्येत्	२६५
यत्किञ्चिदपि त्रिप्रेते ...	३८१	यथा यथा नरोऽधर्मम्	४६७	यदि तु प्रायशो धर्मम्	४७७
यत्किञ्चित्त्वहस्युक्तम्	१८६	यथा यथा निषेवन्ते ...	४८५	यदि ते तु न तिष्ठेयुः	२५३
यत्किञ्चिदपि दातव्यम्	१७६	यथा यथा मनस्तस्य ...	४६७	यदि त्वतिथिधर्मेण ...	१००
यत्किञ्चिदपि वर्षस्य ...	२५८	यथा यथा हि पुरुषः ...	१३९	यदि त्वात्यन्तिकं वासम्	७६
यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति ...	४६९	यथा यथा हि सङ्कृतम्	४२५	यदि न प्रणयेद्राजा ...	२३८
यत्किञ्चिदश वर्षाणि ...	३००	यथा यमः प्रियद्वेष्यो ...	३९७	यदि नात्मनि पुत्रेषु ...	१६५
यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रम्	१३१	यथाहमेतानभ्यर्च्य ...	३४१	यदि स्त्री यद्यवरजः ...	७३
यत्तत्कारणमव्यक्तम् ...	७	यथात्पाल्पमदन्त्याद्यम्	२५७	यदि संशय एव स्यात्	३१८
यत्तु दुःखसमायुक्तम् ...	४७८	यथा वायुं समाश्रित्य ...	९४	यदि संसाधयेत्तत्तु ...	३१२
यत्तु वाणिज्यके दत्तम् ...	११५	यथाविध्यधिगम्यैनाम् ...	३५७	यदि स्वाश्वापराश्वैव ...	३५९
यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तम्	४७८	यथाशास्त्रं तु कृत्वैवम्	१५३	यदि हि स्त्री न रोचेत्	९१
यत्त्वस्याः स्याद्धनं वित्तम्	३८०	यथाश्वमेधः क्रतुराद ...	४७२	यदेतत्परिसंख्यातम् ...	२०
यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे ...	१०८	यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु	६१	यदेव तर्पयत्यङ्गिः ...	१३३
यत्पुण्यफलमाप्नोति ...	९७	यथा सर्वाणि भूतानि ...	३९८	यद्वाहितेनार्चयन्ति ...	४६१
यत्प्राग्वाद्दशसाहस्रम् ...	२२	यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं ...	२९	यदुस्तरं बहुरापम् ...	४६८
[यत्र तत्स्यात्कृतं यत्र] ...	२८३	यथेदं श्रावमाशौचम् ...	१९३	यद्वयोरनयोर्वैद्य ...	२८८
यत्र त्वेते परिध्वंसात् ...	४१३	यथेरिणे वाजमुप्त्वा ...	१०७	यद्धनं यज्ञशीलानाम् ...	४२९
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण ...	२७६	यथैवस्तैजसा वह्निः ...	४६९	यद्धयायति यत्कुरुते ...	१९१
यत्र नयैस्तु पूज्यन्ते ...	९०	यथैनं नाभिसंदध्युः ...	२६६	यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्यात्	२१७
यत्र वर्जयते राजा ...	३८८	यथैव शूद्रो ब्राह्मण्याम्	४०७	यद्यत्परवशं कर्म ...	१६३
यत्र श्यामो लोहिताक्षः	२३९	यथैवात्मा तथा पुत्रः ...	३६७	[यद्यदिष्टतमं लोके] ...	१०१
यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत ...	२८७	यथोक्तभार्ताः सुस्थो वा	३१२	यद्यद्वाति विधिवत् ...	१३१
यत्रापर्वतेतं युग्यम् ...	३२५	यथोक्तान्यपि कर्माणि ...	४८८	यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यः ...	१२३
यत्सर्वेणैच्छति ज्ञातुम्	४७९	यथोक्तो नयन्तस्ते ...	३१९	यद्यन्नमति तेषां तु ...	२०३
यथर्तुलिङ्गान्यृतवः ...	१३	यथोदितेन विधिना ...	१५३	यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रः	३७१
यथाकर्थाचित्पिण्डानाम्	४६५	यथोद्धरति निर्दाता ...	२५४	यद्यथिता तु दारैः स्यात्	३८१
[यथाकर्म यथाकालम्]	१५	यदधीते यद्यजते ...	३२७	यद्यस्य विहितं चर्म ...	६४
यथा काष्ठमयो हस्ती ...	६१	यदन्यगोषु वृषभः ...	३५४	यथाचरति धर्मं सः ...	४७७

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
यथेकरिक्थितौ स्याताम्	३७३	यस्मै दद्यात्पिता त्वेनाम्	२१३	यावतो बान्धवान्यस्मिन्	२९१
यद्वाहं दृष्टभूयिष्ठम् ...	२७७	यस्य कायगतं ब्रह्म ...	४४४	यावत्त्रयस्ते जीवेयुः ...	७५
यद्वा तद्वा परद्रव्यम् ...	४८४	यस्य त्रैवार्षिकं भक्तम्	४२६	यावदुष्णं भवत्यन्नम् ...	१२४
यद्विनागममत्यन्तम्]	३००	यस्य दृश्येत सप्ताहात्	२९३	यावदेकानुदिष्टस्य ...	१५५
यद्विद्विषा शिरा भुङ्क्ते ...	१२४	यस्य प्रसादे पद्मा श्रीः	२३६	यावन्ति पशुरोमाणि ...	१८९
यं तु कर्मणि यस्मिन्सः	१२	यस्य मन्त्रं न जानन्ति	२५९	यावन्नापैत्यमेध्यात्तात्	२०८
यं तु पश्यन्निधिं राजा	२८०	यस्य मित्रप्रधानानि ...	१०७	यावानवध्यस्य वेषे ...	३८८
यन्नावि किञ्चिदाशानाम्	३४३	यस्य राज्ञस्तु विषये ...	२५७	या वेदबाह्याः स्मृतयः	४८८
यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्माः	९	यस्य वाञ्छानसी शुद्धे	६२	या वेदविहिता हिंसा ...	१९०
यन्मे माता प्रलुब्धे ...	३४९	यस्य विद्वाहि वदतः ...	२९१	यासां नाददते शुल्कम्	९०
यमान्सेवेत सततम् ...	१७०	यस्य शूद्रस्तु कुरुते ...	२७७	यास्तासां स्युर्दुहितरः...	३७९
यमिद्धो न दहत्यग्निः...	२९४	यस्य स्तेनः पुरे नास्ति	३४०	युष्मद् कुर्वन्दिनक्षेषु ...	१३१
यमेव तु शुचिं विधात्	५३	यस्या त्रियेत कन्यायाः	३५७	युगपत् प्रलीयन्ते ...	१७
यमो वैवस्वतो देवः ...	२९०	यस्यास्तु न भवेद्भ्राता	८०	युग्मास्तु पुत्रा जायन्ते...	८८
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायाम्	३७५	यस्यास्येन सदाऽश्रन्ति	२५	ये कार्थिकेभ्योऽर्थमेव...	२५६
यं मातापितरौ कुशम्...	७३	यां यां योनिं तु जीवोऽयम्	४८१	येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः	३५४
यवीयाज्येष्वभार्यायाम्	३६५	या गर्भिणी संस्क्रियते...	३७५	ये तत्र नोपसर्पेयुः ...	३९१
यश्चापि धर्मसमयात्...	३९१	याजनाध्यापने नित्यम्	४२१	ये द्विजानामपसदाः ...	४११
यश्चैतान्प्राप्तुयात्सर्वान्	४९	या तु कन्यां प्रकुयात्स्त्री	३३७	येन केनचिदङ्गेन ...	३२२
यस्तत्पजः प्रमीतस्य ...	३७४	यात्रामात्रप्रसिद्धयर्थं ...	१३५	येन यस्तु गुणनैषाम्...	४७९
यस्तु तत्कारयेन्मोहात्	३५९	यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री	३४९	येन येन तु भावेन ...	१७६
यस्तु दोषवर्ती कन्याम्	३१३	यादृशं तूयते बीजम्...	३५१	येन येन यथाङ्गेन ...	३३१
यस्तु दोषवर्ती कन्याम्	३५७	यादृशं भजते हि स्त्री	३४७	येनास्मिन्कर्मणा लोके	४७९
यस्तु पूर्वनिविष्टस्य ...	३९३	यादृशं फलमाप्नोति ...	३७३	येनास्य पितरो याताः	१६६
यस्तु भीतः परावृत्तः...	२५१	यादृशा धनिभिः कार्याः	२८४	ये नियुक्तास्तु कार्येषु...	३८५
यस्तु रज्जुं घटं कूपात्	३२९	यादृशेन तु भावेन ...	४८६	[ये पठन्ति द्विजाः केचित्]	४९५
यस्त्वधर्मेण कार्याणि ...	३०५	यादृशोऽस्य भवेदात्मा	१८०	ये पाकयज्ञाश्चत्वारः ...	४८
यस्त्वनक्षाारितः पूर्वम्	३३५	यानशय्यासनान्यस्य ...	१७०	[येऽप्यतीताः स्वधर्मैः]	२९२
यस्त्वेतादृगुपकृतानि ...	३३१	यानशय्याप्रदो भार्याम्	१७६	ये वक्त्रतिनो विप्राः ...	१६९
यस्माद्भयोऽप्याश्रमिणः	९४	यानस्य चैव यातुश्च ...	३२४	ये शूद्रादधिगम्यार्थम्...	४३२
यस्मादण्वपि भूतानाम्	२२३	यानि चैवंप्रकाराणि ...	३१८	येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा	३८३
यस्मादुत्पत्तिरितेषाम् ...	११७	या नियुक्तान्यतः पुत्रम्	३७०	येषां तु यादृशं कर्म ...	१५
यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम्	२३५	यानि राजप्रदेयानि ...	२५५	येषां द्विजानां सावित्री	४६०
यस्माद्बीजप्रभावेण ...	४१५	यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति...	३९८	ये स्तेनपतितङ्गीबाः ...	१०९
यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युः	३११	या पत्या वा परित्यक्ता	३७५	यैः कर्मभिः प्रचरितैः...	४२०
यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते...	४६७	यामीस्ता यातनाः प्राप्य	४७७	यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निः	३९८
यस्मिन्देसो निषीदन्ति	२७५	या रोगिणी स्यात्तु हिता	३५९	यैरभ्युपायैरेनां सि	४६३
यस्मिन्वृणं संनयति ...	३६३	यावतः संस्पृशेदङ्गैः ...	११४	यैर्वैरुपायैर्यं स्वम् ...	२८२
यस्मिन्वस्मिन्कृते कार्ये	३१४	यावतो यस्ते ग्रासान्...	१०६	योऽकामां दूषयेत्कन्याम्	३३६
यस्मिन्वस्मिन्वादे तु	२९५				

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
योगाधमनाविक्रीतम् ... ३०३		रसा रसैर्निमातव्याः ... ४१९		लौकिकं वैदिकं वापि... ५३	
यो ग्रामदेशसंघानाम् ३१२		राजा कर्मसु युक्तानाम् २५६		व	
यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यात् ३६३		राजतैर्भाजनैरेषाम् ... ११८		वत्सस्य ह्यभिज्ञस्तस्य २९५	
यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत ३८२		राजतो धनमन्विच्छेत् १४२		वधेनापि यदा त्वेतान्... २९७	
योऽदत्तादायिनो हस्तात् ३३२		राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि ... २३४		वध्यांश्च हन्युः सततम् ४१२	
यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः २२३		[राजन्यवैश्ययोश्चैवम्] १९९		वनस्पतीनां सर्वेषाम् ... ३२३	
योऽधीतेऽहन्यहन्येताम् ४७		राजभिः कृतदण्डास्तु ... ३२९		वनेषु च विहृत्यैवम् ... २२१	
योऽनधीत्य द्विजो वेदम् ६३		राजलिकस्नातकगुरून् १०२		[वने वनेवराः कार्याः] २६०	
यो न वेत्यभिवादस्य ५६		राजा कर्मसु युक्तानाम् २५६		वन्ध्याष्टमेऽधिर्वेद्याब्दे ३५९	
योऽनाहिताग्निः शतगुः ४२८		राजा च श्रोत्रियश्चैव ... १०२		वपनं मेखलादण्डौ ... ४५३	
यो निक्षेपं याच्यमानः ३०६		राजानः क्षत्रियाश्चैव ... ४८०		वयसः कर्मणोऽर्थस्य ... १३९	
यो निक्षेपं नार्पयति ... ३०८		राजान्नं तेज आदत्ते ... १७३		वरं स्वधर्मो विगुणः ... ४१९	
योऽन्यथा सन्तमात्मानम् १८०		राजा भवत्यनेनास्तु ... २७७		वरुणेन यथा पाशैः ... ३९७	
यो बन्धनवधकुशान् ... १९०		राजा स्तेनेन गन्तव्यः ३२८		वर्जयेन्मधु मांसं च ... ६५	
यो यथा निक्षिपेद्वस्ते ... ३०६		राज्ञः कोषापहर्तृश्च ... ३९२		वर्जयेन्मधु मांसं च ... २१८	
यो यदैषां गुणो देहे ... ४७७		राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि ३४२		[वर्णानामानुपूर्व्येण] ४५१	
यो यत्य धर्म्यो वर्णस्य ८३		राज्ञश्च दयुरुद्धारम् ... २५१		वर्णापेतमविज्ञातम् ... ४१३	
यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् ३०२		राज्ञो माहात्मिके स्थाने २०२		वर्तयंश्च शिलोच्छाभ्याम् १३७	
यो यस्य मांसमश्नाति १८४		राज्ञो हि रक्षाधिकृताः ... २५६		वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन ... १९२	
यो यस्यैषां विवाहानाम् ८५		रात्रिभिर्मासतुल्याभिः ... १९५		वशापुत्रासु चैवं स्यात् २७८	
यो यावन्निहूनीतार्थम् ... २८४		रात्रौ श्राद्धे न कुर्वीत ... १३२		वशे कृत्वेन्द्रियग्रामम् ... ५०	
यो येन पतितेनैषाम् ... ४५९		राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यम् २५४		वसा शुक्रमञ्ज्जा ... २०९	
योऽरक्षन्बलिमादत्ते ... ३२७		राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् ... ३९१		वसिष्ठविहितां वृद्धिम् २९८	
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ... १७७		रूपसत्त्वगुणोपेताः ... ८६		वसीत चर्म चारं वा ... २१७	
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति ... १५१		रेतःसेकः स्वयोनीषु ... ४३८		वसून्वदन्ति तु पितृन् १३३	
यो लोभादधमो जात्या ४१९		ल		वर्षं पत्रमलंकारम् ... ३८३	
योऽवमन्येत ते मूले ... ३३		लक्ष्यं शस्त्रभूतां वा स्यात् ४३९		वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् २९७	
यो वैश्यः स्याद्बहुपशुः ४२७		लशुनं गृज्जनं चैव ... १८२		[वाग्दण्डोऽथ भवेन्मौनम्] ४७५	
योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय ४२८		लूताहिसराटानां च ... ४८२		वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः ४७५	
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः ६		लोकसंव्यवहारार्थम् ... २९७		[वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानम्] ४७५	
योऽस्यात्मनः कारयिता ४७५		लोकानन्यान्सृजेयुर्ध्वं ... ३९८		वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव ... ३३३	
योऽर्हिसकानि भूतानि १९०		लोकानां तु विवृद्धयर्थम् १३		वाग्दैवत्यैश्च चरुभिः ... २९३	
यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे ... १५०		लोकेशाधिष्ठितो राजा ... २०२		वाच्यर्था नियताः सर्वे १८०	
र		लोभः स्वमोऽधृतिः क्रौर्यम् ४७९		वाच्येके जुहति प्राणम् १३९	
रक्षणादार्यवृत्तानाम् ... ३८८		लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु २९५		वाणिज्यं कारयेद्दैवम् ३४३	
रक्षन्धर्मेण भूतानि ... ३२७		लोभान्मोहाद्भयान्मित्रात् २९५		वानस्पत्यं मूलफलम् ३३२	
रजसाभेष्टुतां नारीम् १४३		लोभमर्दीं तृणच्छेदी ... १४८		वान्तादयुल्कासुखः प्रेतः ४८४	
रथं हरेत वाध्ययुः ... ३११		लोहशङ्कुमुजीषं च ... १५१		वान्तो विरिक्तः स्वात्ता तु २११	
रथाधं हस्तिनं छत्रम् ... २५१		लोहितान्बृक्षनिर्वासान् १८२		वायोपि विकृताणात् ... २२	
				वाय्वसिदिप्रमादित्यम् ... १४४	

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
वारिदस्तुमिमाप्नोति ...	१७६	[विप्रः शुध्येद्दशाहेन]	१९९	वेदविचापि विप्रोऽस्य	११४
वार्षिकांश्चतुरो मासान्	३९७	[विप्रकृष्टेऽध्वनीयन्]	२६२	वेदविद्याव्रतत्वात्	१४१
वासन्तशारदैर्मध्येः ...	२१८	[विप्रक्षत्रियवत्कार्यो]	३२१	वेदशार्थार्थतत्त्वज्ञः ...	४९०
वासांसि मृतचेलानि ...	४१२	विप्रदुष्टां क्षियं भर्ता ...	४५७	वेदानधीत्य वेदै वा ...	७८
वासो दद्याद्धयं हत्वा	४५१	विप्रयोगं प्रियैश्चैव ...	२२७	वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानम्	४७८
वासोदाश्चन्द्रसालोक्यम्	१७६	विप्रसेवैव शूद्रस्य ...	४२४	वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानम्	४८६
विंशतीशस्तु तत्सर्वम्	२५५	विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु ...	४०४	वेदाभ्यासेन संततम् ...	१६१
[विन्त्रियाद्यो धनं किंचित्]	२८८	विप्राणां वेदविदुषाम् ...	४०१	वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या	४६९
विक्रयाद्यो धनं किंचित्	३०९	विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यम्	६१	वेदार्थविप्रवक्ता च ...	११६
विक्रीणीते परस्य स्वम्	३०९	विप्रोष्य पादग्रहणम् ...	७१	वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य	४१७
विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्रात्	२५९	विभक्ताः सह जीवन्तः	३८२	वेदास्त्यागाश्च यज्ञाश्च ...	५०
विगतं तु विदेशस्यम् ...	१९७	विरादसुताः सोमसदः	११७	वेदोक्तमायुर्मर्यानाम् ...	२३
विद्यसाशी भवेन्नित्यम्	१३४	[विरुद्धा च विगीता च]	३४	वेदोऽखिलो धर्ममूलम्	३१
विद्युष्य तु हतं चौरैः	३१५	विविधाश्चैव संपीडाः ...	४८५	वेदोदितं स्वकं कर्म ...	१३८
विट्शूद्रयोरिवेमव ...	३२२	विशिष्टं कुत्रचिद्बीजम्	३५१	वेदोदितानां नित्यानाम्	४६२
विड्वराहखरोष्ट्रणाम् ...	४५४	विशीलः कामवृत्तो वा	२१३	वेदोपकरणे चैव ...	५१
विष्णुमूर्त्तसर्गशुद्धयर्थम्	२०९	विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यः ...	९६	वेनो विनष्टोऽविनयात्	२४१
वित्तं बन्धुर्वयः कर्म ...	५८	विश्वेश्व देवैः साध्यैश्चः	४३०	[वैकारिकं तैजसं च]	८
विदुषा ब्राह्मणेनेदम् ...	२६	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैर्णवीं धारयेच्छाष्टिम् ...	१४२
विद्ययैव समं कामम् ...	५३	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैतानिकं च जुहुयात् ...	२१७
विद्यागुरुष्वेतदेव ...	७०	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैदिके कर्मयोगे तु ...	४८७
विद्यातपःसमुद्बेषु ...	९८	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैः	३६
विद्याधनं तु यथस्य ...	३८१	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैरिणं नोपसेवेत ...	१५९
विद्या ब्राह्मणमेत्याह ...	५३	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैवाहिको विधिः स्त्रीणाम्	४४
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा	४२२	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैवाहिकेऽसौ कुर्वीत ...	९२
विद्युतोऽशनिमेघांश्च ...	१४	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यात्	४०२
विद्युस्तनितवर्षेषु ...	१५४	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्	३३८
विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः	३०	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्यं प्रति तथैवेति ...	४१६
विद्वान्स्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा	२८०	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ...	४२०
विधवायां नियुक्तस्तु ...	३५५	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तु	४१७
विधवायां नियागार्थे ...	३५५	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्यश्चावापि प्राप्नोति ...	१००
विधाता शासिता वक्ता	४३१	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्यशूद्रोपचारं च ...	२९
विधाय प्रोषिते वृत्तिम्	३५८	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन ...	३४५
विधाय वृत्तिं भार्यायाः	३५७	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्ताम्	३३९
विधियज्ञाञ्जपयज्ञः ...	४७	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्यस्तु कृतसंस्कारः	४८०
विधिवत्प्रातिगृह्यापि ...	३५७	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्यायु जायते ब्राह्म्यात्	४०६
विधूमे सन्नमुसले ...	२२६	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्यान्मागधवैदेहौ ...	४०५
विनाद्भिर्गन्धु वाप्यार्तः	४६२	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण	४२०
विनीतैस्तु ब्रजेन्नित्यम्	१४७	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्वदेवस्य सिद्धस्य ...	९५
विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा	२०३	विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	वैश्वदेवे तु निवृत्ते ...	१००
		विष्वैश्च देवैः साध्यैश्चः	४३०	अत्यस्तपणिना कार्यम्	४५

श्लोकः

पृष्ठं

श्लोकः

पृष्ठं

श्लोकः

पृष्ठं

व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री २१५
 व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री ३५०
 व्यभिचारेण वर्णानाम् ४०६
 व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ... २७४
 व्यसनस्य च मृत्योश्च २४३
 व्याधांश्छाकुनिकान्गोपान् ३१९
 व्रतवदेवदैवत्ये ... ६७
 व्रतस्थमपि दौहित्रम् ... १२४
 व्रात्याता बान्धवत्यागः ४३६
 व्रात्यात् जायते विप्रात् ४०६
 व्रात्यानां याजनं कृत्वा ४६१
 व्रीहयः शालयो मुद्राः ३५२
 श
 शक्तः परजने दाता ... ४२७
 शक्तितोऽपचमानेभ्यः १४१
 शक्त्यापि हि शूद्रेण ... ४२५
 शतं ब्राह्मणमाकुश्य ... ३२०
 शत्रुसेविनि मित्रे च ... २६७
 शनकैस्तु क्रियालोपात् ४११
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च ४८९
 शयानः प्रौढपादश्च ... १५५
 शय्यां गृहाम्कुशान्गन्धान् १७९
 शय्यासनमलंकारम् ... ३४८
 शय्यासनेऽध्याचरिते ५४
 शरणगतं परित्यज्य ... ४६१
 शरीरकर्षणात्प्राणाः ... २५४
 शरीरजैः कर्मदोषैः ... ४७५
 शरीरं चैव वाचं च ... ६८
 शरः क्षत्रियया ग्राह्यः ८७
 शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् ३७
 शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यम् ३३३
 शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य ४१७
 शाल्मलीफलके शृङ्गे ३४१
 शासनाद्वा विमोक्षाद्वा ३२८
 [शाल्वस्य पारं गत्वा तु] १३९
 शिरोभिस्ते गृहीत्वैर्वीम् ३१८
 शिलानप्युच्छतो नित्यम् ९८
 शिलोच्छमप्याददीत ... ४२२
 शिल्पेन व्यवहारेण ... ९२
 शिष्टा वा भूमिदेवानाम् ४४१
 [शुचिरग्निः शुचिर्वायुः] २०९
 शुक्तानि च कषायांश्च ४५४

शुचिना सत्यसंधेन ... २३९
 शुचिं देशं विवित्तं च ... ११९
 शुचिरुल्लृष्टशुश्रूषुः ... ४०२
 शुध्येद्विप्रो दशाहेन ... १९९
 शुनां च पतितानां च ९७
 [शुना व्रातावलीढस्य] ४६२
 शुभाशुभफलं कर्म ... ४७३
 [शुभैः प्रयोगैर्दैवत्वम्] ४७५
 शुल्कस्थानं परिहरन् ... ३४२
 शुल्कस्थानेषु कुशलाः ३४२
 शुल्काणि भुक्त्वा मांसानि ४५४
 शूद्रं तु कारयेदास्यम् ... ३४४
 शूद्रविद्वत्क्षत्रविप्राणाम् २९२
 शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् ४२३
 शूद्रस्य तु सवर्णैव ... ३७२
 शूद्रां शयनमारोप्य ... ८२
 शूद्राणां मासिकं कार्यम् २१०
 शूद्रादायोगवः क्षत्ता ... ४०४
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः ४१४
 शूद्रावेदी पतलत्रेः ... ८२
 शूद्रैव भार्या शूद्रस्य ... ८१
 शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा ... ३३८
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ... ४१४
 [शूद्रोत्पन्नांश्च पापीयान्] ३४०
 शोचन्ति जामयो यत्र ९०
 शोणितं यावतः पांसून् १६४
 शोणितं यावतः पांसून् ४६३
 [शोचमिज्यातपोदानम्] १७१
 श्मशानेष्वपि तेजस्वी ३९९
 श्रद्धाधानः शुभां विद्याम् ७५
 [श्राद्धकर्मातिथेयं च] ४१३
 श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च ... १७५
 [श्राद्धभुक्पुनरेक्षनाति] १२८
 श्राद्धभुक्पुनरेक्षनाति १२८
 श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टम् १२६
 श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा १५२
 [श्रीकामो वर्जयोनित्यम्] १४७
 श्रुतवृत्ते निदित्वास्य ... २५७
 श्रुतं देशं च जातिं च ३२१
 [श्रुतिं पश्यन्ति मुनयो] ३४
 श्रुतिर्द्वैतं तु यत्र स्यात् ३३
 श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः ... ३२
 श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम् ३२
 श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् १६२

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः ... ४३१
 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च ५०
 श्रुत्वैतानुषयो धर्मान् ... १८१
 श्रेयःसु सुखवद्वृत्तिम् ... ७०
 श्रेयसः श्रेयसोऽलभे ३७६
 श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा ४८
 श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुम् ३४१
 श्रोत्रियं व्याधितार्तौ च ३४१
 श्रोत्रियस्य कर्दयस्य ... १७५
 श्रोत्रियायैव देयानि ... १०४
 श्रोत्रिये तूपसंपन्ने ... १९८
 श्वक्रीडी श्येनजीवी च ११२
 श्वभिर्हृतस्य यन्मांसम् २०८
 श्वमांसमिच्छन्नातोऽनुम् ४२१
 श्वतां शौण्डिकानां च १७३
 श्वसृगालखैर्दैष्टः ... ४६२
 श्वसृकरखरोष्ट्राणाम् ... ४८२
 श्वाविधं शल्यकं गोधाम् १८५
 ष

षट्कर्मैको भवत्येषाम् १३७
 षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यम् ७८
 षडानुपूर्व्या विप्रस्य ... ८३
 षण्णां तु कर्मणामस्य ४१६
 षण्मासेषां तु सर्वेषाम् ४८६
 षण्मासांश्छागमांसेन १३०
 षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम् ३७३
 षष्ठान्नकालता मासम् ... ४६२

स

संयोगं पतितैर्गत्वा ... ४८२
 संरक्षणार्थं जन्तूनाम् ... २२८
 संरक्ष्यमाणो राज्ञायम् २५८
 संवत्सरं तु गव्येन ... १३०
 संवत्सरं प्रतीक्षत ... ३५८
 संवत्सरस्यैकमपि ... १८६
 संवत्सराभिश्चतस्य ... ३३७
 संवत्सरेण पतति ... ४५८
 संशोध्य त्रिविधं मार्गम् २६६
 संसारगमनं चैव ... २९
 संस्थितस्यानपत्यस्य ... ३७९
 संहतान्योषयेदल्पान् ... २६८
 सकामां दूषयस्तुल्यः ... ३३७
 मङ्गजप्त्वास्यावामीयम् ४७०
 सकृदंशो निपतति ... ३५३

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
संकरापात्रकृत्यासु ...	४४९	सन्तोषं परमास्थाय ...	१३७	संभूय स्वानि कर्माणि	३११
संकरे जातयस्त्वेताः ...	४१०	संयुज्य ग्राम्यमाहारम् ...	२१६	संभोगो दृश्यते यत्र ...	३०९
संकल्पमूलः कामो वै	३१	संधिं च विग्रहं चैव ...	२६२	संभोजनी साभिहिता	१०७
संकीर्णोन्नयो ये तु ...	४०६	संधि छित्त्वा तु ये		संमानाद्ब्राह्मणो नित्यम्	६२
संक्रमध्वजयष्टीनाम् ...	३९३	चौर्यम् ...	३९२	संमार्जनोपाजनेन ...	२०७
संग्रामेष्वनिवर्तित्वम् ...	२५०	संधिं तु द्विविधं विद्यात्	२६३	[संयुक्तस्यापि दैवेन]	२७०
[संचयं कुरुते यस्तु]...	१७५	संध्यां चोपास्य शृणुयात्	२७३	[समाहर्तुं प्रकुर्वीत]	२४५
स चेत्तु पथि संरुद्धः...	३२५	सन्निधावेष्ट वै कल्पः...	१९७	[समुत्कर्षापकर्षास्तु]	३२१
सज्जतिजानन्तरजाः ...	४१०	संन्यस्य सर्वकर्माणि ...	२३३	सम्यग्दर्शनसंपन्नः ...	२२९
संजीवनं महावीचिम्	१५१	[संन्यसेत्सर्वकर्माणि]	२३४	सम्यङ्निविष्टदेशस्तु ...	३८८
स ताननुपरिक्रामेत् ...	२५५	सपिण्डता तु पुरुषे ...	१९३	स यदि प्रतिपद्येत ...	३०६
स तानुवाच धर्मात्मा	१८२	सप्तकस्यास्य वर्गस्य ...	२४३	सरस्वतीरुषद्भृत्योः ...	३४
स तानुवाच धर्मात्मा	४७३	सप्त वित्तागमा धर्म्याः	४२२	स राजा पुरुषो दण्ड्यः	२३७
स तैः पृष्टस्तथासम्यक्	३	सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य...	३९५	सर्व एव विकर्मस्थाः ...	३८२
[सत्रधर्मप्रवृत्तस्य]...	१९४	सप्तानां प्रकृतीनां तु ...	३९५	सर्वलक्षणहीनोऽपि ...	१६३
सत्क्रियां देशकालौ च	१०४	[समोद्धृत्य ततः		सर्वं वापि चरेद्रामम्	६६
सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानम्	४७८	पिण्डान्]...	१७०	सर्वं वा रिक्थजातं तत्	३७१
सत्त्वं रजस्तमश्चैव ...	४७७	सब्रह्मचारिण्येकाहम्	१९६	सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदम्	२६
सत्यं साक्ष्ये भुवन्साक्षी	२८८	सभान्तः साक्षिणः		सर्वकण्टकपापिष्ठम् ...	३९४
सत्यधर्मार्थवृत्तेषु ...	१६६	प्राप्तान् ...	२८८	सर्वं कर्मैदमायत्तम् ...	२७०
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	१६०	सभाप्रपापूपशालाः ...	३९०	सर्वं च तान्तव रक्तम्	४१८
सत्यमर्थं च संपश्येत्	२८२	सभा वा न प्रवेष्टव्यम्	२७६	सर्वं च तिलसंबद्धम्...	१४९
सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु	४६३	समक्षदर्शनात्साक्ष्यम्	२८७	सर्वतः प्रतिगृहीयात् ...	४२०
सत्यां वाचमहिंसां च]	२२४	सममब्राह्मणे दानम् ...	२४९	सर्वतो धर्मषट्भागः ...	३२६
सत्या न भाषा भवति	३०३	समवर्णास्तु ये जाताः...	३७२	सर्वं तु समवेक्ष्येदम् ...	३२
सत्यानृतं तु वाणिज्यम्	१३५	समवर्णे द्विजातीनाम्...	३२१	सर्वं परवशं दुःखम् ...	१६३
सत्येन पूयते साक्षी ...	२८९	स महीमखिलां भुञ्जन्	३५६	सर्वभूतेषु चात्मानम् ...	४८८
सत्येन शापयेद्विप्रम् ...	२९४	समानयानकर्मा च ...	२६३	सर्वमात्मनि संपश्येत्	४९२
स त्वास्तु तं वटं प्रास्य	४६०	समाहृत्य तु तङ्गैश्चम्	४१	सर्वरत्नानि राजा तु ...	४२६
सदा प्रहृष्टया भाव्यम्	२१२	समीक्ष्य स धृतः		सर्वलक्षणहीनोऽपि ...	१६३
[सदा यजति यज्ञेन]	१९२	सम्यक् ...	२३७	सर्ववर्णेषु तुल्यासु ...	४०३
सदृशं तु प्रकुर्याधम् ...	३७४	समुत्पत्तिं च मांसस्य	१९१	सर्वस्यास्य तु सर्गस्य	२४
सदृशस्त्रीषु जातानाम्	३६६	समुत्सृजेद्राजमार्गं ...	३९३	सर्वस्वं वेदविदुषे ...	४३९
सद्भिराचारेतं यस्त्यात्	२८२	समुद्रयानकुशलाः ...	३०२	सर्वाकारेष्वधीकारः ...	४३८
सद्यः पतति मांसेन ...	४१९	समैहिं विषमं यस्तु ...	३९४	सर्वान्परित्यजेदर्थान् ...	१३८
[सद्यः प्रक्षालिको		समोत्तमाधमै राजा ...	२५०	सर्वान् रसानपोहेत् ...	४१८
वा स्यात्] ...	१३६	[संधिविग्रहकालज्ञान्]	२४५	सर्वासामेकपत्नीनाम्	३७६
सद्यः प्रक्षालको वा		संप्राप्ताय त्वतिथये ...	९८	[सर्वं चोत्तमवर्णास्तु]	१९९
स्यात् ...	२१९	संप्रीत्या भुज्यमानानि	३००	सर्वेण तु प्रयत्नेन ...	२४७
संतुष्टो भार्यया भर्ता ...	९१	संभवांश्च वियोनीषु ...	४८५	सर्वे तस्याहता धर्माः ...	७५

श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं	श्लोकः	पृष्ठं
सर्वेऽपि क्रमशस्वेते ...	२३२	सा चेत्युनः प्रदुष्येत्तु	४५८	सूत्रकार्यासकिण्वानाम्	३३०
सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यात्	४०२	सा चेदक्षतयोनिः स्यात्	३७५	सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः ...	७२
सर्वेषां शावमाशौचम्	१९४	सांतांनिकं यक्ष्यमाणम्	४२५	सेनापतिबलाध्यक्षौ ...	२६७
सर्वेषां तु स नामानि	१०	सामध्वनावृग्यजुषी ...	१५७	सेनापत्यं च राज्यं च	४८९
सर्वेषां तु विशिष्टेन ...	२४४	सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः	३२०	सेवेतेमांस्तु नियमान् ...	६५
सर्वेषां तु विदित्वैषाम्	२७०	सामन्तानामभावे तु ...	३१९	सोऽग्निर्भवति वायुश्च ...	२३५
सर्वेषां धनजातानाम्	३६४	सामादीनामुपायानाम्	२५३	सोऽर्था विभजेरंस्तम् ...	३८२
सर्वेषामपि चैतेषाम् ...	२३२	साम्रा दानेन भेदेन ...	२६९	सोऽनुभूयासुखोदकान्	४७६
सर्वेषामपि चैतेषाम् ...	४८६	सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य	१०२	सोऽभिध्याय	
सर्वेषामपि चैतेषाम् ...	४८६	[सायं प्रातर्दिजातीनाम्]	४१	शरीरात्स्वात् ...	६
सर्वेषामपि तु न्याय्यम्	३८१	सारासारं च भाण्डानाम्	४०१	सोमपा नाम विप्राणाम्	११७
सर्वेषामप्यभावे तु ...	३७८	सार्वर्णिकमन्नाद्यम् ...	१२५	सोमपास्तु कवेः पुत्राः	११८
सर्वेषामर्धिनो मुख्याः	३११	सावित्राञ्छान्तिहोमांश्च	१६२	सोमविक्रयिणे विष्ठा ...	११५
सर्वेषामेव दानानाम्	१७६	सावित्रीं च जपेन्नित्यम्	४६६	सोमादयर्कानिलेन्द्राणाम्	२०२
सर्वेषामेव शौचानाम्	२०४	सावित्रीमात्रसारेऽपि	५४	सोमारोद्रं तु बहेनाः ...	४७१
सर्वो दण्डजितो लोकः	२३८	साहसे वर्तमानं तु ...	३३३	सोऽसहाय्येन मूढेन ...	२३९
सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्	२६५	साहसेषु च सर्वेषु ...	२८६	सोऽस्य कार्याणि संपश्येत् २७५	
सर्वेषाः षट्यवो मध्यः	२९७	सीताद्रव्यापहरणे ...	३९५	स्कन्धेनादाय मुसलम्	३२८
सर्वर्ण्ये द्विजातीनाम्	८१	सीदद्भिः कुप्यमि-		स्तेनगायनयोश्चात्रम् ...	१७२
स विद्यादस्य कृत्येषु ...	२४६	च्छद्भिः ...	४२२	क्षियं स्पृशेददेशे यः ...	३२८
सव्याहतिप्रणवकाः ...	४७०	सीमां प्रतिसमुत्पन्ने ...	३१७	क्षियां तु रोचमानायाम्	९१
स संधार्यः प्रयत्नेन ...	९४	सीमायामविषह्यायाम्	३२०	क्षियाप्यसंभवे कार्यम्	२८६
सत्यान्ते नवसस्येष्टया	१४०	सीमाविवादधर्मश्च ...	२७४	क्षियां तु यद्भवेद्विदितम्	३८०
सहपिण्डक्रियायां तु ...	१२६	सीमावृक्षांश्च कुर्वीत ...	३१७	क्षियोऽप्येतेन कल्पेन ...	४८४
सह वापि व्रजेद्युक्तः ...	२७०	मुखं ह्यवमतः शेते ...	६२	क्षियो रत्नान्यथो विद्या	७६
सह सर्वाः समुत्पन्नाः	२७२	मुखाभ्युदयिकं चैव ...	४८७	क्षीणां मुखोद्यमकूरम्	३७
सहस्रं हि सहस्राणाम्	१०५	मुतां मतां प्रमत्तां वा	८५	क्षीणामसंस्कृतानां तु	१९६
सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य ...	४६	मुखा धुत्वा च		क्षीणां साक्ष्यं क्षियः कुर्युः २८६	
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यः	३३८	मुक्त्वा च ...	२१२	क्षीधनानि तु ये मोहात्	८९
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डम्	३३९	सुवीजं चैव सुक्षेत्रे ...	४१५	क्षीधर्मयोगं तापस्यम् ...	२८
सहासनमभिप्रेषुः ...	३२३	सुरां पीत्वा द्विजो मोहात्	४४३	क्षीपुंघर्मो विभागश्च ...	२७५
सहोभौ चरतां धर्मम्	८४	सुरा वै मलमन्त्रानाम् ...	४४३	क्षीबालीन्मत्तवृद्धानाम्	३८५
सांवत्सरिकमाप्तेश्च ...	२४८	सुवर्णचौरः कौनख्यम्	४३८	क्षीध्वनन्तरजातासु ...	४०३
साक्षिणः सन्ति		सुवर्णस्तेयकृदिप्रः ...	४४५	स्थलजौदकशाकानि ...	२१८
मेत्युक्त्वा ...	२८४	सुवासिनीः कुमारीश्च ...	१०१	स्थानासनाभ्यां विहरेत्	४६६
साक्षिप्रश्रविधानं च ...	२९	सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत ...	२२७	स्थावराः कृमिकीटाश्च	४८०
साक्षी दृष्टश्रुतादन्यत् ...	२८७	सूक्ष्मेभ्योऽपि		स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ	२११
साक्ष्यभावे तु चत्वारः	३१९	प्रसङ्गेभ्यः ...	३४६	स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिराम्	४५३
साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः	३०६	सूतानामश्वसारथ्यम् ...	४११	स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यम्	१६०
साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैः	२८८	सूतो वैदेहकश्चैव ...	४०६	स्यन्दनाश्वैः समे युध्येत्	२६८

श्लोकः	पृष्ठ	श्लोकः	पृष्ठ	श्लोकः	पृष्ठ
[स्याच्चतुर्विंशतिपणे]	३१३	स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैः...	३६	हर्षयेद्राह्मणांस्तुष्टः ...	१२३
स्यात्साहसं त्वन्वयवत्	३३१	स्वाध्यायेनार्चयेत्तर्पणं...	९४	हविर्यच्चिररात्राय ...	१२९
त्रोतसां भेदको यश्च ...	१११	स्वानि कर्माणि कुर्वाणाः	२८१	हविषपान्तीयमभ्यस्य...	४७०
स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु	३७४	स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रम्	३९५	हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्	४४०
स्वधर्मो विजयस्तस्य ...	४२३	स्वां प्रसूतिं चरित्रं च...	३४६	हस्तिगोश्वोष्ट्रदमकः ...	१११
स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुः	१२७	स्वार्यभुवस्यास्य मनोः	१९	हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च ...	४८०
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी	६६	स्वार्यभुवाद्याः सप्तैते ...	१९	हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यम्	३५
स्वभाव एष नारीणाम्	७१	स्वारोचिषश्चोत्तमस्य ...	१९	हिरण्यभूमिमश्वं गाम्...	१६८
स्वभावेनैव यद्वयुः ...	२८८	स्वेदजं दंशमशकम् ...	१५	हिरण्यमायुरन्नं च ...	१६८
स्वमांसं परमांसेन ...	१९१	स्वेभ्योऽशेभ्यस्तु		[हिंसां यः कुरुते	
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते	२६	कन्याभ्यः ...	३६५	कश्चित्] ...	२७४
स्वयं वा शिश्रवृषणौ...	४४६	स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यः	४८४	हिंसा भवति क्रव्यादाः	४८२
स्वयंकृतश्च कार्यार्थम्...	२६३	स्वे स्वे धर्मे निविष्टानाम्	२४०	हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या	२७१
[स्वयंभुवे नमस्कृत्य]	१	ह		हिंसाहिंसे मुदुक्त्रे ...	१३
स्वयमेव तु यो दद्यात्	३०७	हत्वा गर्भमविज्ञातम् ...	४४२	हीनक्रियं निष्पुरुषम्	८०
स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्यात्	२४०	हत्वा चिच्छत्वा च		हीनजातिस्त्रियं मोहात्	८२
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा ...	४२४	भित्ता च ...	८५	हीनाज्ञानतिरिक्ताज्ञानं	१६०
स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च ...	४३०	हत्वा लोकानपीमांस्त्रीन्	४७२	हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्	६८
स्वादानाद्दणसंसर्गात् ...	३०४	हत्वा हंसं बलाकां च	४५०	हुवाप्तौ विधिवद्भोमान्	४४८
स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये	१२३	हन्ति जातानजातांश्च...	२९१	हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा	४६२
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात्	९४	हरेत्तत्र नियुक्तायाम्...	३७०	ह्नाभिः पूयते विप्रः ...	४३
स्वाध्याये नित्ययुक्तः		[हरेरवृत्तिजोवापि]...	३७७	होमे प्रदाने भोज्ये च	१२५
स्यात् ...	२१७				

मनुस्मृतेः श्लोकावुक्रमणी

समाप्ता

पुस्तकावय

क्रम वा० सं०

५३०.७

संस्कृत भवनम् लखनऊ

